

The background of the entire image is a war scene. In the upper portion, a line of soldiers in green uniforms and helmets is seen from behind, moving across a field under a cloudy sky. To the right, a large wooden wheel is visible. In the foreground, a soldier's face is shown in profile, wearing a helmet and looking upwards with a determined expression. He is holding a dark rifle. The overall tone is somber and heroic.

На Західному фронті без змін

Повернення

Три товариші

ЕРИХ МАРІЯ РЕМАРК

КЛУБ
ГОМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

ЕРИХ МАРІЯ РЕМАРК

На Західному фронті без змін

Повернення

Три товариші

ERICH MARIA REMARQUE

Im Westen nichts Neues
Der Weg zurück
Drei Kameraden

ROMANE

ЕРИХ МАРІЯ РЕМАРК

На Західному фронті без змін
Повернення
Три товариші

РОМАНИ

УДК 821.112.2
ББК 84.4Г
Р37

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Публікується за сприяння Mohrbooks AG Literary Agency
і літературного агенства «Synopsis Literary Agency»

Надруковано за виданням:
Ремарк Е.М. На західному фронті без змін; Три товариші —
Київ: Дніпро, 1986 (з німецької)

Переклад з німецької
Катерини Гловацької, Наталки Сняданко,
Миколи Дятленка, Аркадія Плюто

Ілюстрація на обкладинці *RomaN*
Художник Олександр Семякін

- © New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1929
- © New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1931
- © New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1936
- © Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2014
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2014

ISBN 978-966-14-7194-7 (дод. наклад)

ПОСТТРАВМАТИЧНИЙ СИНДРОМ ТРИВАЛІСТЮ У СТОЛІТТЯ

Події Першої світової війни не надто щільно вписані в українську історію. Принаймні в досі ще актуальну прорадянську її версію, на якій усі ми виросли. У тій версії була лише одна справжня війна — Велика Вітчизняна — така собі оказковлено-спотворена версія Другої світової. Але попри те всі ми росли і на книгах Ремарка. Навряд чи хоч когось замолоду не зачепив роман «На Західному фронті без змін», навряд чи були такі, хто не перечитував «Три товариші», навіть якщо для багатьох описана у романах війна і залишилася якоюсь трохи абстрактною — позачасовою, великою, хоча і не вітчизняною. Але, можливо, є у тому якась універсальна рація — адже будь-яка війна у суті своїй абсурдна, позбавлена сенсу і не несе з собою нічого, окрім трагізму скалічених доль цілого покоління.

Ерих Пауль Ремарк, який писав під псевдонімом Ерих Марія Ремарк, став одним із письменників так званої літератури втраченого покоління. Далеко не всі вони увійшли до радянського канону, і багатьох вдалося відкрити для себе уже значно пізніше. Джеймс Джойс, Джон Дос Пассос, Томас Еліот, Річард Олдінгтон, Гемінгвей, Фітцджеральд...

«На Західному фронті без змін» став третім за рахунком романом автора, який описував у книгах події власного життя — досвід війни у вісімнадцятилітньому віці, повернення і травма нового пристосування до мирного життя, приреченість на «інакшість» протягом усього подальшого існування. Головного героя звати, як і письменника, Паулем. Цей роман спершу отримав відмову видавництва, але після того, як його було-таки надруковано в одній із берлінських газет, книга розійшлася накладом понад 1,2 мільйона примірників лише за перший рік. Ясна річ, була екранізована, ясна річ, із пом'якшенням задуманого автором трагічного кінця. В останньому кадрі глядач бачить не смерть головного героя, а руку, яка тягнеться за метеликом. У нацистській Німеччині Ремарка звинуватили у пацифізмі й заборонили як фільм, так і книгу. Повернутися до публіки роман і фільм змогли аж у 1950-х роках. Нацисти позбавили громадянства і самого автора, тож він був змушений емігрувати у 1938-му до Швейцарії, а згодом — до США, де й отримав громадянство. Став своїм у Голлівуді,

зустрів Полетт Гаддарт, із якою одружився у 1958-му після двох попередніх шлюбів із однією і тією ж жінкою — Юттою Цамбона (із Юттою у них були вільні стосунки, які не заважали обом мати й інших коханців). Відомими стали романи Ремарка з Лені Риффеншталь, знаменитою режисеркою пропагандистських нацистських фільмів, та з Марлен Дитрих. Із останньою Ремарк познайомився у 1930-х роках у Венеції.

Другий роман, опублікований у цьому виданні, — «Повернення». Він перекладається українською вперше. Його тематика — усе той же посттравматичний синдром юнаків, які повертаються з війни і не можуть пристосуватися до світу, в якому жили раніше. Автобіографічний досвід автора знову відчутний у тексті. Головного героя звати Ернст; повернувшись додому з війни, він закінчує вчительські курси для ветеранів і влаштовується на роботу в сільську школу. Пропрацювавши рік, він повертається додому і намагається влаштувати своє життя, працюючи на різних роботах, але відчуття безсенсовності всього, що відбувається довкола, не полишає його. Досвід роботи у клініці для душевнохворих (Ремарк грав на органі у церкві біля клініки) описаний в одному з епізодів роману, коли бойові друзі відвідують у клініці колишнього побратима Гізеке, який не зміг впоратися з психічними травмами, завданими війною: хлопцеві довелося кілька годин пролежати під смертельно пораним товаришем, кишки якого вивалювалися з живота і мало не задушили Гізеке. (Окрім досвіду роботи з душевнохворими сам Ремарк працював муляром, водієм-випробувальником у фірмі, яка продукувала шини, професійним автогонщиком, журналістом, перевозив надгробні пам'ятники.)

У 1937 році був виданий інший знаменитий роман Ремарка — «Три товариші», який часто вважають найзворушливішим і найсентиментальнішим його текстом. Це, звичайно ж, історія кохання, яке може врятувати від самотності, але беззахисне у жорстокому світі. Ця історія настільки захопила Френсіса Скотта Фітцджеральда, автора сценарію фільму за цим романом, що протягом усієї роботи над фільмом алкогольно залежний Фітцджеральд залишався абсолютно тверезим.

Теза Ремарка про приреченість втраченого покоління наскрізна майже для всіх його романів. Герої або гинуть на війні, або стають каліками, нездатними до повноцінного існування, або ж скоюють самогубство, не в змозі подолати посттравматичний синдром. Впоратися з дійсністю, подолати наслідки війни у власній психіці неймовірно важко, але необхідно — для того, щоб відродитися зовсім іншою людиною, здатною просто і невимушено тішитися найпростішими життєвими радощами.

Наталка Сняданко

НА ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ БЕЗ ЗМІН

Книга ця — ані звинувачення, ані сповідь.
Це тільки спроба розповісти про покоління людей,
що їх занапастила війна,
навіть як хто з них і не потрапив під снаряди.

I

Ми стоїмо за дев'ять кілометрів від передової. Учора нас змінили; тепер наші шлунки напхані квасолею з м'ясом, ми наїдені та вдоволені. Навіть на вечерю можна набрати повний казанок, а ще нам дали подвійну пайку ковбаси й хліба: їж — не хочу. Такого вже давно не бувало; наш куховар із червоною, мов помідор, пикою сам набивається з їжею; кожному, хто тільки проходить поблизу, він махає своїм черпаком і щедро насипає в казанок. Він у розпачі, бо ніяк не може спорожнити свій «кашомет». Тьяден і Мюллер познаходили десь великі миски для прання і набирають їх ущерт, мовляв, на запас. Тьяден робить це з ненажерливості, Мюллер — з обачності. Де дівається те, що з'їдає Тьяден, — для всіх загадка. Він худющий, як суха вобла.

Але найголовніше, що нам видають також подвійну пайку курива. Кожному по десять сигар, двадцять цигарок і дві плитки жувального тютюну, цілком пристойно. За тютюн я виміняв у Качинського цигарки, тож маю їх тепер сорок штук. Із цим можна якось день перебути.

А тим часом уся ця розкіш, власне, випадкова. Командування не буває таке щедре. Маємо все це лише завдяки помилці.

Два тижні тому нас погнали на передову змінити інших. На тій ділянці фронту було досить спокійно, тож на день, коли ми мали повернутися сюди, каптенармус одержав звичайну норму харчів — на повну роту чисельністю сто п'ятдесят солдатів. Але в останній день англійці зненацька сипонули по нашій позиції «скринями» з великих гармат. Вони сипали їх так довго, що ми зазнали великих втрат і з нашої роти вернулося назад тільки вісімдесят душ.

Приїхали ми вночі й миттю полягали, щоб нарешті як слід виспатися; адже Качинський правду каже: на війні було б не так і кепсько, якби давали хоч трохи більше спати. На передовій ніколи не поспиш, і два тижні тягнуться щоразу страшенно довго.

Була вже обідня пора, коли перші з нас повилазили з бараків. За півгодини всі позбиралися з казанками біля «кашомета», від якого йшов дух чогось жирного, смачного. Поперед усіх, звісно, найголодніші: малий Альберт Кроп, що з нас усіх мав найяснішу голову й тому, мабуть, тільки недавно став єфрейтором; Мюллер П'ятий, який тягає з собою шкільні підручники та мріє скласти екзамени екстерном — навіть під шквальним вогнем він товче закони фізики; далі — Леєр, бородань, що спить і бачить дівчат з офіцерського борделю; він божиться, що за наказом по армії ці дівчата зобов'язані носити шовкові сорочки, а перед тим, як приймати гостей у чині капітана й вище, неодмінно брати ванну; четвертий — це я, Пауль Боймер. Усім чотирьом по дев'ятнадцять років, усі четверо пішли воювати з одного класу.

Відразу за нами стоять наші друзі: худючий Тьяден, наш однокласник, слюсар, найбільший ненажера в роті. Сідає до столу тоненький, а підводиться пузатий, немов насмоктана блощиця; Гайє Вестгуз, теж наш однокласник, торфокоп, він може запросто взяти в руку пайкову хлібину й спитати: «Ану здогадайтеся, що в мене в кулаці?» Ще Детерінг, селянин, який думає тільки про свою господиню й про дружину; нарешті Станіслав Качинський, душа нашого гурту, розумний, чіпкий, пронозливий чоловік сорока років; він має землисте обличчя, блакитні очі, похилі плечі й дивовижний нюх на те, коли почнеться обстріл, де можна наїстися і де переховатися в затишку.

Наш гурт очолював довгу чергу перед польовою кухнею. Уже нам уривався терпець, бо куховар, ще нічого не знаючи, стояв і чекав.

Нарешті Качинський гукнув йому:

— Генріху, відчиняй-но свою корчму! Квасоля вже напевне доварилася.

Той мляво похитав головою:

— Спершу нехай усі зберуться.

— Та ми всі тут! — вишкірився Тьяден.

Унтер-офіцер іще нічого не розумів.

— Вам тільки давай! А де ж решта?

— Сьогодні ти вже їх не нагодуєш. Хто в лазареті, хто в братській могилі.

Ці слова приголомшили куховара. Він аж стенувся.

— А я ж наварив на сто п'ятдесят душ!

Кроп стусонув його під ребра:

— О, нарешті ми наїмося! Починай-но!

Раптом Тьяденові сяйнула якась думка. Його гостре, наче мишачий писок, обличчя аж засвітилось, очі хитро примружилися, вилиці випнулися, і він присунувся ближче:

— Голубчику, то ти й хліба одержав сьогодні на сто п'ятдесят душ, еге?

Спантеличений унтер-офіцер очманіло кивнув. Тьяден схопив його за лацкан:

— І ковбаси теж?

Куховар знову кивнув своїм червоним «помідором». У Тьядена затремтіла щелепа.

— І курива?

— Аякже, геть усього.

Тьяден озирнувся, обличчя в нього сяяло.

— Сто чортів, оце-то пощастило! Усе тепер наше! І кожен дістане — стривайте! — справді, кожен дістане майже подвійну пайку.

Однак Помідор нарешті отямився і заперечив:

— Цього не буде!

Але й ми вже зовсім отямилися і підійшли ближче.

— А чому не буде, морквино ти нещасна? — спитав Качинський.

— Те, що одержано на сто п'ятдесят чоловік, не можна віддати вісімдесятьом.

— А ми тобі зараз покажемо, як це робиться, — пробурчав Мюллер.

— Та про мене, обід їжте, а хліб і ковбасу я можу видати тільки на вісімдесятьох, — затявся Помідор.

Качинський розлютився:

— Тобі, видно, вже пора на передову. Ти одержав харчі не на вісімдесятьох, а на другу роту, втямив? І ти повинен їх нам віддати! Друга рота — це ми.

Ми напосілися на куховара гуртом. Його всі не любили, вже не раз із його вини їжа попадала до нас у траншеї з великим запізненням і холодна, бо навіть при легенькому обстрілі він не важився близько під'їздити із своєю кухнею, і нашим хлопцям, що мали підносити бачки, доводилось добиватися далі, ніж солдатам із інших рот. От Бульке, куховар першої роти, був куди кращий хлопець. Правда, гладкий, як хом'як узимку, та коли треба, тягне свої казани аж до самісінької передової.

Судячи з нашого настрою, без бійки тут не обійшлося б, та нараз з'явився командир роти. Дізнавшись, про що сварка, він тільки сказав:

— Так, учора ми зазнали великих втрат.

Тоді він зазирнув у казан:

— Здається, квасоля непогана.

Помідор кивнув:

— Із смальцем і м'ясом.

Лейтенант глянув на нас. Він розумів, що в усіх на думці. Взагалі він добре нас розумів, бо сам колись був такий, як ми, а в роту прийшов унтер-офіцером. Він іще раз підняв покришку на казані й понюхав. А йдучи, сказав:

— Принесіть і мені повну тарілку. А пайки роздати на всіх. Це дозволяється.

Помідор отетеріло закліпав очима. А Тьяден витанцьовував круг нього:

— Нічого з тобою не станеться. Ти що, головний інтендант? Ну, насипай, торбохвате, та гляди не скупись!

— Бий тебе лихо! — просичав Помідор.

Він мало не луснув з люті, таке не вкладалося йому в голову. Що це робиться в світі! Та щоб показати, ніби йому байдуже, сам роздав кожному ще й по півфунта штучного меду.

А день сьогодні таки гарний. Навіть пошта прийшла, кожен дістав по кілька листів і газет. Не поспішаючи, ми йдемо за бараки, на луку. Кроп несе під пахвою круглу покрішку від діжечки з-під маргарину.

З правого краю луки поставлено для солдатів постійну вбиральню — чималу, криту дахом споруду. Але нею користуються хіба що новобранці, вони ще не навчилися мати з усього якусь користь. А ми шукаємо чогось ліпшого. То там, то там на луці стоять невеликі, на одну особу, кабінки для тієї ж мети. Це чотирикутні дощані ящики, закриті зусібіч, чистенькі, з чудовим, вигідним сидінням. По боках у них є ручки, тож кабінки можна переносити.

Ми зсовуємо три кабінки та влаштовуємось якнайзручніше. Звідси ми вийдемо хіба що за дві години.

Я й досі пам'ятаю, як ми, ще новобранцями, попервах соромилися ходити до загальної вбиральні. Дверей там немає, двадцять чоловік сидять поруч, наче у вагоні. Усіх можна відразу охопити оком, — адже солдат має бути завжди під наглядом.

Відтоді ми навчилися не тільки змагати свою соромливість, а й багато чого іншого. З часом ми позивали ще й не до такого.

Тут, на свіжому повітрі, це діло дає нам щирі насолоди. Не знати чого ми досі соромились випорожнитися, це ж так само природно, як їсти й пити. Може, не варто було б про це розводитись, якби воно не грало такої великої ролі в нашому житті і якби ця природність не була для нас відкриттям, саме для нас, бо іншим це вже здавалося звичайнісіньким ділом.

Для солдата його шунок і травлення куди важливіші, ніж для всіх інших людей. Три чверті слів, що їх вживає солдат, пов'язані з ними, зокрема, вислови найбільшої радості чи найглибшого обурення. Неможливо в якийсь інший спосіб висло-

витися так стисло та яскраво. Коли ми повернемося додому, наші рідні й учителі страшенно здивуються, але тут до цієї мови вдаються всі.

Ці функції тіла знову набули для нас невинного характеру, бо ми були змушені їх не приховувати. Тепер вони навіть видаються нам такими природними, що виконання їх у затишному куточку розцінюється так само високо, як гарно й упевнено розіграна пулька. Недарма в нашій солдатській мові виник вираз «вісті з убиральні», бо це місце дуже зручне для теревенів, воно замінює солдатам звичні колись місця за столом у пивниці.

Тут ми почуваємося краще, ніж у люксових туалетах з білого кахлю. Там тільки охайно, а тут справді гарно.

То чудові, безжурні години. Над нами — блакитне небо. На обрії висять яскраво освітлені жовті аеростати й білі хмаринки від пострілів зеніток. Часом такі хмаринки злітають цілим роєм угору — то зенітники переслідують літак.

Немов далеку грозу, чуємо ми глухий гуркіт фронту. Його притлумлює навіть дзижчання джмелів, що пролітають повз нас.

А навколо — квітуча лука. Лець гойдаються ніжні волоті трав, пурхають білі метелики, вони кружляють у м'якому, теплому повітрі пізнього літа; ми читаємо листи, газети й куримо, скидаємо кашкети й кладемо їх поруч себе, вітер бавиться нашими чубами, бавиться нашими словами та думками.

Три кабінки стоять посеред вогненно-червоних квітів дико-го маку...

Ми кладемо собі на коліна покришку від маргаринової діжечки, на ній зручно грати в скат. Кроп виймає карти, і ми починаємо гру.

Так ми могли б просидіти цілу вічність.

Від бараків лунуть звуки губної гармонії. Час від часу ми кладемо карти й дивимося один на одного. Тоді хтось із нас скаже: «Ой хлопці, хлопці...» або: «А могло бути кепсько...» — і ми якусь мить мовчимо. Нас проймає сильне, хоч і стримуване почуття, проймає кожного, багато слів тут не треба. Як легко могло б статися, що сьогодні нам уже не довелося б сидіти в оцих

кабінках, збіса легко могло це статися. І тому все здається новим і чудовим — червоні маки й добрий обід, цигарки й літній вітер.

Кроп питає:

— Бачив хто з вас Кеммеріха?

— Лежить у Сен-Жозефському лазареті, — кажу я.

Мюллер пояснює: в хлопця прострелено стегно, а це все од-но що квиток додому.

Ми вирішуємо сьогодні відвідати Кеммеріха. Кроп дістає з кишені якогось листа.

— Привіт вам від Канторека.

Ми сміємося. Мюллер кидає недокурок і каже:

— Хотів би я, щоб він опинився тут.

Канторек був наш шкільний учитель, суворий, невисокий чоловічок у сірому сюртуку, з гострим мишачим обличчям. На зріст він був приблизно такий, як унтер-офіцер Гіммельштос, «гроза Монастирської гори». Може, це й смішно, але, як на мене, все лихо на землі відбувається здебільшого через низеньких людей, вони куди енергійніші й незлагідніші, ніж довготелесі. Я завжди остерігався потрапляти в частину, де ротні командири невисокі на зріст; більшість із них — справжні кровопивці.

На уроках гімнастики Канторек виступав перед нами з такими довгими промовами, що врешті ми всім класом під його про-водом подалися до окружного призовного управління і зголо-силися в добровольці. Я й досі пам'ятаю, як він дивився на нас, блимкаючи скельцями окулярів, і схвильовано питав: «Адже ви теж підете, друзі?»

Такі вихователі найчастіше тримають свої почуття напохва-ті десь у жилетній кишені й виказують їх саме тоді, коли їм треба. Але в той час нам це ще не спадало на думку. Правда, один наш учень іще зволікав, видно, не хотів іти з усіма. То був Йозеф Бем, гладкий, лагідний хлопчина. Але й він піддався умовлянням, а то йому, звісно, було б непереливки. Може, ще багато хто думав так само, як він, але врешті ніхто не міг зали-шитись осторонь, адже тоді всі, навіть батьки, легко кидалися

словом «боягуз». Люди-бо не мали ані найменшого уявлення про те, що воно буде. Найрозумнішими, власне, виявилися бідняки, прості люди, вони відразу сприйняли війну як лихо, а ті, кому жилося краще, нетямилися з радощів, дарма що саме вони могли б швидше передбачити наслідки.

Качинський запевняє, ніби це йде від освіти, від неї люди дурнішають. А що Кач каже, то в цьому він уже переконався.

Сталося так, що Бем загинув один із перших. Під час штурму він був поранений в очі, і ми покинули хлопця, гадаючи, що він неживий. Забрати його з собою ми не могли, бо довелося мерщій відступати. Та надвечір ми раптом почули його голос: Бем повзав перед нашими траншеями й кричав. Мабуть, під час бою він тільки був зомлів. Тепер, сліпий, збожеволівши від дикого болю, він уже не ховався, і з того боку його зразу ж підстрелили, перш ніж ми встигли його підібрати.

Звісно, Канторєка в цьому звинуватити не можна, — що б воно було в світі, якби за таке звинувачували. Адже таких Канторєків — тисячі, і всі вони переконані, що чинять якнайкраще та ще й у зручний для себе спосіб. Але ми саме в цьому і вбачаємо їхнє банкрутство. Вони мали б стати для нас, вісімнадцятирічних, провідниками у світ дорослих, у світ праці, обов'язку, культури та прогресу, провідниками в майбутнє. Часом ми кепкували з них, удавалися до всяких дрібних витівок, але насправді ми їм вірили. Уявлення про авторитет, носієм якого вони були, поєднувалося в наших думках із гострим розумом і знанням життя. Але тільки-но ми побачили першого вбитого, як це переконання миттю зчезло. Ми зрозуміли, що наше покоління набагато чесніше, ніж їхнє; вони переважали нас тільки гарною мовою і спритністю. Перший же артилерійський обстріл виявив нашу помилку та знищив той світогляд, який вони нам прищеплювали.

Поки вони й далі писали та виголошували промови, ми бачили лазарети й тих, що там помирали; поки нас запевняли, що служити державі — найвищий обов'язок людини, ми вже переконалися: страх смерті дужчий за все. Але від цього ніхто з нас не став ані бунтівником, ані дезертиром, ані боягузом, — вони ж

так легко кидалися тими словами; ми любили батьківщину так само, як і вони, і мужньо йшли в атаку; але тепер ми навчилися розуміти, навчилися раптом бачити. І ми побачили, що від їхнього світу нічого не залишилося. Несподівано ми опинилися в жахливій самотності — і мусили самі давати собі раду.

Перш ніж піти до Кеммеріха, ми спакували його речі — в дорозі вони йому придатуться.

Польовий лазарет переповнений; тут, як завжди, пахне карболкою, гноем і потом. У бараках ми багато до чого звикли, однак тут нам стає аж млосно. Ми розпитуємо, як пройти до Кеммеріха; він лежить у великій палаті й зустрічає нас кволим виявом радості й безпорадного хвилювання. Коли він лежав непритомний, у нього поцупили годинника.

Мюллер хитає головою:

— Я завжди тобі казав, що таку гарну річ не можна брати з собою.

Мюллер безцеремонний і любить посперечатись. А то б він припнув собі язика, бо кожен із нас бачить: Кеммеріх уже звідси не вийде. Чи знайдеться його годинник, чи ні — байдуже, в найкращому разі той годинник відішлють його рідним.

— Як справи, Франце? — питає Кроп.

Кеммеріх похнюплюється:

— Та нічого... Тільки страшенно болить ступня.

Ми дивимося на його ліжку. Нога лежить у дрятому каркасі, що сильно випинається під ковдрою. Я штовхаю Мюллера, бо він може бовкнути Кеммеріхові те, що нам сказали на подвір'ї санітари: в Кеммеріха вже немає однієї ноги, її ампутовано.

Виглядає він жахливо, кволий, жовтий, на обличчі — якісь чужі риси... Це нам знайоме, ми вже сотні разів таке бачили. То, власне, не риси, а радше ознаки. Під шкірою вже не пульсує життя, воно наче тікає з тіла, а зсередини торує собі шлях смерть, очима вона вже заволоділа. Ось лежить наш товариш Кеммеріх, який ще недавно разом із нами смажив конятину чи ховався у вирвах; це він і водночас це вже не він; його зовнішність розпливлася,

стала невиразною, ніби фотографічна пластинка, що на неї зроблено два знімки. Навіть голос у нього став якийсь, наче попіл.

Пригадую, як ми виїздили на фронт, його мати, добросерда огрядна жінка, провела його на вокзал. Вона без упину плакала, і обличчя в неї набрякло, розпухло. Кеммеріх соромився її, ніхто не поведився так нестримано, як вона, здавалося, жінка вся розтане, зійде сльозами й жиром. Вона дивилася на мене і, раз у раз хапаючи за руку, благала, щоб там, на фронті, я опікувався її Францом. У нього справді було зовсім дитяче личко й такі м'які кістки, що, потягнувши якихось чотири тижні ранець, він набув собі пласкостопість. Але як можна кимось опікуватися на передовій!

— Тепер тебе відішлють додому, — каже Кроп, — а так довелося б чекати відпустки місяців три-чотири.

Кеммеріх киває. Я не можу дивитися йому на руки, вони наче воскові, а під нігтями ще зосталася окопна грязюка, вона якась синьо-чорна, немов отрута. Мені спадає на думку, що ці нігті ростимуть і далі, ще довго по тому, як Кеммеріх перестане дихати, ростимуть, наче примарні білі гриби у льоху. У мене перед очима виникає картина: вони скручуються коркотягами, ще ростуть і ростуть, а водночас росте й волосся на вже гнилому черепі, росте, як трава на доброму ґрунті, саме як трава. Невже так буває?

Мюллер нахилиється над ліжком:

— Ми принесли твої речі, Франце.

Кеммеріх показує рукою:

— Покладіть під ліжко.

Мюллер кладе. Кеммеріх знову заводить мову про годинник. Як заспокоїти хлопця, не викликавши в нього підозри?

Мюллер виринає з-під ліжка з парою пілотських чобіт. Чудові англійські чоботи з м'якої жовтої шкіри, високі, аж до колін і аж до верху шнуруються, одне слово, шикарна річ. Мюллер не зводить з них очей, тулить їх підшвами до своїх незграбних чобіт і питає:

— То ти, Франце, хочеш забрати їх із собою?

Ми, всі троє, думаємо одне й те саме: навіть якби він видужав, то зміг би взувати тільки один чобіт, отже, вони йому ні до чого. А при його теперішньому стані просто шкода, що вони тут зостаються, бо як він помре, то санітари, звісна річ, відразу їх заберуть.

— Ти не хочеш їх у нас залишити? — знову питає Мюллер. Кеммеріх не хоче. Ці чоботи — його найбільший скарб.

— Ми могли б їх на щось поміняти, — пропонує Мюллер, — тут, на передовій, такі речі потрібні.

Але Кеммеріх непохитний.

Я наступаю Мюллерові на ногу; він зволікає, але все-таки ставить красені чоботи назад під ліжко.

Ми ще трохи розмовляємо, а тоді прощаємося:

— Видужуй, Франце!

Я обіцяю йому завтра прийти ще. Мюллер каже те саме; він думає про чоботи із шнурівкою, тож, звісно, тут чатуватиме.

Кеммеріх стогне. У нього гарячка. Ми перестриваємо на подвір'ї якогось санітара й умовляємо, щоб він зробив Кеммеріхові укол.

Санітар відмагається:

— Як кожному колоти морфій, то його треба мати цілі бочки.

— Ти бережеш його, мабуть, тільки для офіцерів, — каже в'їдливо Кроп.

Я мерщій утручаюсь і насамперед пригощаю санітара цигаркою. Він бере. Тоді я питаю:

— А чи тобі взагалі дозволено робити уколи?

Це його ображає.

— Коли ви не вірите, то навіщо питаєте?

Я тицяю йому в руку ще кілька цигарок:

— Зроби нам таку ласку...

— Ну, гаразд, — каже він.

Кроп іде з ним у палату, він не довіряє санітарові й хоче сам подивитися. Ми чекаємо надворі.

Мюллер знову починає про чоботи:

— Вони точнісінько на мене. А від цих шкарбанів у мене ноги геть у пухирях. Як ти гадаєш, він ще дотягне, поки ми завтра звільнемося? Коли він помре вночі, то ми ті чоботи тільки й бачили.

Повертається Альберт.

— То ви гадаєте?.. — питає він.

— Йому капець, — відрубуює Мюллер.

Ми повертаємося до бараків. Я думаю про листа, якого мені завтра доведеться написати Кеммеріховій матері. Мене лихоманить, от якби випити хоч ковток горілки. Мюллер рве стеблинки й жує їх. Нараз малий Кроп кидає свого цигарку, розлючено топче її ногами, озирається з розгубленим, майже божевільним виглядом і белькоче затинаючись:

— Ох паскудство, яке ж паскудство!

Їдемо далі, довго йдемо. Кроп заспокоївся, ми розуміємо, що воно таке — фронтовий бзик, кожен знає це по собі. Мюллер питає в нього:

— А що, власне, написав тобі Канторек?

— Що ми — залізна молодь, — посміхається Кроп.

Ми, всі троє, гірко сміємося. Кроп лається — він радий, що вже може говорити.

Отак вони всі думають, оті сотні тисяч Кантореків! Залізна молодь! Молодь! Кожному з нас не більше двадцяти. Та хіба ми молоді? Хіба ми — молодь? То було колись. Тепер ми старі люди.

II

Дивно навіть згадувати, що в мене вдома, в шухляді письмового столу, лежить початок драми «Саул» та цілий стос віршів. Я витратив на них не один вечір, тоді ми майже всі щось таке писали, але тепер це видається мені настільки неймовірним, що я й уявити по-справжньому не годен.

Відколи ми тут, наше колишнє життя наче відрізане, хоч ми не доклали тут рук. Часом ми намагаємось охопити поглядом минуле і знайти пояснення, та дарма. Надто незрозуміло це нам, двадцятирічним, — Кропові, Мюллерові, Леєрові, мені, — нам, залізній молоді, як називає нас Канторек. Люди, старші за нас, тісно зв'язані з минулим, вони мають ґрунт під ногами,

мають жінок, дітей, фах, свої зацікавлення; ці зв'язки такі міцні, що війна не може їх розірвати. А ми, двадцятирічні, маємо тільки батька й матір, а дехто ще дівчину. Це не так багато, бо в нашому віці вплив батьків — найслабший, а дівчата ще не панують над нами. Крім цього, було ще, може, трохи мрій, трохи захоплень та була школа, — оцим і заповнювалося наше життя. А врешті нічого не зосталося.

Канторек сказав би, що ми стоїмо саме на порозі життя. Так воно начебто й є. Ми ще не встигли пустити коріння. Війна вирвала нас із ґрунту. Для інших, старших, війна — це тільки якийсь часовий відтинок, вони можуть подумки його проминути. А нас війна вихопила із звичайного життя, і ми не знаємо, чим це скінчиться. Тим часом ми збагнули тільки, що якимось дивно й болюче зашкарубли, зате тепер ми вже не часто сумуємо.

Якщо Мюллерові кортить дістати від Кеммеріха чоботи, це зовсім не означає, що він не так сильно співчуває, як той, хто з горя навіть і подумати про це не зміг би. Для нього це просто різні речі. Якби ті чоботи були ще хоч трохи потрібні Кеммеріхові, Мюллер волів би краще бігати босоніж по колючому дротові, ніж думати про те, як тими чобітьми заволодіти. Але Кеммеріхові вони тепер ні до чого, а для Мюллера — це просто знахідка. Кеммеріх помре, а чоботи однаково комусь дістануться. Тож чом не Мюллерові, адже він має більше права на них, ніж якийсь санітар! А коли Кеммеріх помре, буде запізно. Тому Мюллер уже тепер пильнує.

Інакше міркувати ми вже не можемо, всі інші міркування були б неприродні. Ми зважаємо лише на факти, для нас вони важать найбільше. А добрі чоботи трапляються рідко.

Колись ми уявляли собі все це інакше. Ідучи до окружного призового управління всім класом, ми, двадцятіро хлопців, перш ніж ступити на казармене подвір'я, подалися всі до перукарні голитися, дехто навіть уперше в житті. Ми не мали ніяких певних планів на майбутнє, думки про кар'єру й професію тільки в небагатьох

були практично вже визначені на все життя; зате нас переповнювали невиразні ідеї, що надавали життю і навіть війні в наших очах ідеалізованого, майже романтичного сяйва.

Протягом десяти тижнів ми проходили військове навчання, і за цей час нас перевиховали дужче, ніж за десять років у школі. Нас переконували, що натертий до блиску гудзик важливіший, ніж чотири томи творів Шопенгауера. Попервах здивовані, далі пригнічені й урешті збайдужілі, ми зрозуміли, що тут вирішальне значення має не душа, а щітка до взуття, не думка, а дисципліна, не воля, а муштра. Ми стали солдатами добровільно, пройняті ентузіазмом; але тут робили все, щоб вибити з нас це почуття. Через три тижні нам уже не здавалося незбагненим, що листоноша у військовій формі має над нами більше влади, ніж колись мали наші батьки, наші вихователі й узагалі представники культури від Платона до Гете, всі разом узяті. Молодими зіркими очима ми бачили, що класичне поняття батьківщини, яке прищеплювали нам учителі, реалізувалося насамперед у таке знищення особистості, якого ніхто й ніколи не вимагав від найпослідущого прислужника. Козиряти, стояти струнко, марширувати, брати на караул, повертатися праворуч, ліворуч, клацати підборами, витримувати брудну лайку й тисячі причіпок, — ми уявляли собі наш обов'язок зовсім інакше й гадали, що нас готують до героїчних учинків, як циркових коней до виступу на арені. Та дарма, ми швидко при звичаїлися. І навіть зрозуміли: дещо з цього було справді конче потрібне, але решта тільки заважала. Солдат має на це добрий нюх.

Наш клас розподілили по троє, по четверо в різні відділення разом із фрісландськими рибалками, селянами, робітниками й ремісниками, з ними ми швидко заприятелілися. Кроп, Мюллер, Кеммеріх і я потрапили в дев'яте відділення, що ним командував унтер-офіцер Гіммельштос.

У наших казармах він мав славу жорстокого шкуродера й пишався тим. Невеличкий, присадкуватий чоловічок, з рудими, підкрученими догори вусами, колишній листоноша, він прослужив

в армії вже дванадцять років. До Кропа, Тьядена, Вестгуза та до мене він чіплявся найдужче, бо відчував наш мовчазний опір.

Якось уранці мені довелося чотирнадцять разів застилати йому ліжко. А він щоразу знаходив, до чого присікатись, і скидав постіль додолу. Після двадцятигодинної роботи — звісно, з перервами, — я надраїв пару старезних, задубілих чобіт так, що вони стали м'які, як масло, і Гіммельштос навіть не спромігся ще до чогось присікатися. За його наказом я вичистив зубною щіткою підлогу в нашій казармі. А щіткою для рук і совком ми — Кроп і я — повинні були прибрати казармене подвір'я від снігу і, певне, робили б це, поки не замерзли, та на подвір'я випадково вийшов лейтенант, він відіслав нас до казарми й добряче вишпетив Гіммельштоса.

Та наслідок був поганий: Гіммельштос іще дужче оскаженів. Чотири тижні підряд я стояв на варті, а в будень увесь той час був днювальним. У повному спорядженні та з гвинтівкою я мусив бігати мокрим, щойно зораним полем під команду: «Встати, бігом марш, марш!» або: «Лягти!», аж поки перетворився на грудку грязюки й упав, украй знесилений; та через чотири години я показав Гіммельштосові моє бездоганно вичищене обмундирування, хоч і постирав собі до крові руки. Ми з Кропом, Вестгузом і Тьяденом чверть години розучували на лютomu морозі стійку: «Струнко!» без рукавичок, стискаючи голими пальцями крижані цівки гвинтівок, а Гіммельштос кружляв навколо, придивляючись, може, хто з нас поворухнеться, тоді він звинуватив би нас у порушенні дисципліни. Уночі, о другій годині, я мусив вісім разів бігати у нічній сорочці з горішнього поверху казарми на подвір'я за те, що мої спідні звисали на кілька сантиметрів з краю табуретки, на якій я складав свою одержу. Поруч зі мною, наступаючи мені на пальці, біг черговий унтер-офіцер, Гіммельштос. На навчаннях багнетним боєм мені завжди доводилося битись із Гіммельштосом, причому в мене була важка залізна палиця, а в нього легенька дерев'яна гвинтівка, і нею він завиграшки розмальовував мені синцями руки; правда, якось я так розізлився, що, нетямлячись, кинувся на нього й чимдуж стусонув його в черево, аж він

заточився і впав. Коли Гіммельштос пішов скаржитись, командир роти висміяв його й сказав, хай не ловить гав; він знав Гіммельштоса і, здавалося, радів, що той пошився в дурні. Я мусив навчитися миттю вилазити на шафу; згодом натренувався і присідати, наче спортсмен; ми тремтіли від самого Гіммельштосового голосу, але поставити нас на коліна цей скажений поштовий огир не зміг.

Якось у неділю ми з Кропом ішли подвір'ям, несучи на жердині параші. Назустріч нам трапився Гіммельштос, до блиску вичепурений, він, видно, збирався кудись піти. Спинившись перед нами, він спитав, як нам подобається така робота; ми вдали, ніби за щось перечепились, і вилили йому на ноги парашу. Він аж сказився, проте й нам увірвався терпець.

— Я вас за грати запакую! — репетував він.

Кроп не витримав.

— Та спершу буде розслідування, і тоді ми не мовчатимемо, — запевнив він.

— Як ви розмовляєте з унтер-офіцером! — загорлав Гіммельштос. — Чи ви здуріли? Хто вас питатиме! І що ви можете зробити?

— Усе про пана унтер-офіцера розповісти! — сказав Кроп і виструнчився.

Гіммельштос збагнув, до чого йдеться, і мовчки подався геть. Та перш ніж зникнути, загорлав:

— Я вам це пригадаю!

Але його влада була вже не та. Він спробував був іще раз поганяти нас на полі, вигукуючи: «Лягти!», «Встати, бігом марш!» Ми слухняно все робили, бо наказ є наказ, його треба виконувати. Проте рухалися так повільно, що Гіммельштос впадав у розпач. Не кваплячись, ми ставали на коліна, потім спиралися на руки й так далі, а він, нетямлячись із люті, вже давав нову команду. Ми ще не спітніли, а він уже захрип.

Тоді він дав нам спокій. Правда, він і далі називав нас чортовим кодлом. Але в тих словах вчувалася пошана.

Серед унтер-офіцерів були й порядні люди, що поводитися куди розумніше, такі становили навіть більшість. Але всі вони

передовсім прагнули якнайдовше зостатися на своєму тепленькому тиловому посту, а цього домагався тільки той, хто не жалів новобранців.

Тож ми скуштували, певне, всіх можливих видів казарменої муштри й не раз аж ревли з люті. Дехто з нас через ту муштру захворів, а Вольф навіть помер від запалення легенів. Та ми самі мали б себе за нікчем, якби підкорилися. Ми стали черствими, недовірливими, безжальними, мстивими, брутальними — і це було добре, бо саме тих якостей нам бракувало. Якби ми потрапили на передову без цієї муштри, багато нас напевне збожевололо б. А тепер ми були підготовлені до того, що нас чекало.

Ми не зломилися, ми пристосувались. У цьому нам зарадили наші двадцять років, хоч саме через них дещо давалося нам надто важко. Але найголовніше було те, що в нас прокинулося міцне і дійове почуття єдності, яке згодом, на фронті, переросло в найкраще, що тільки дала нам війна, — у товариськість!

Я сиджу на ліжку в Кеммеріха. Він ще дужче змарнів. Навкруг нас — страшенна метушня. Прибув санітарний поїзд, і тепер у палатах відбирають поранених, яких можна транспортувати далі. Повз Кеммеріхове ліжко лікар проходить, навіть не глянувши в наш бік.

— Іншим разом, Франце, — кажу я.

Він підводиться на подушках, спираючись на лікті.

— Мені ампутували ногу.

Отже, він усе-таки дізнався. Я киваю і кажу:

— Хай тебе тішить, що ти тільки цим відбувся.

Він мовчить.

Я проваджу далі:

— Тебе ж могло поранити в обидві ноги, Франце. А Вегелер втратив праву руку, це куди гірше. І ти ж поїдеш додому.

Він дивиться на мене:

— Ти так гадаєш?

— Атож.

— Ти так гадаєш? — повторює він.

— Безперечно, Франце. Тільки тобі треба після операції вбитися в силу.

Він подає мені знак підсунутися ближче. Нахиляюся до нього, і він шепоче:

— Я в це не вірю.

— Не мели дурниць, Франце, за кілька днів ти сам упевнишся. Подумаєш, ампутували ногу. Та тут ще й не таке роблять.

Він підводить руку:

— Глянь-но сюди, на ці пальці.

— То від операції. Добряче жери, і тоді швидко одужаєш. Вас тут непогано годують?

Він показує на миску, ще наполовину повну. Це мене непокоїть.

— Франце, ти повинен їсти. Найголовніше — їсти. Адже з цим тут начебто добре.

Він ніби не слухає. Трохи помовчавши, повільно говорить:

— Я так хотів стати лісничим.

— Ти ще встигнеш, — заспокоюю я. — Тепер уже виготовляють чудові протези, з таким протезом ти й не помітиш, що тобі чогось бракує. Вони кріпляться до м'язів. З протезом для руки можна ворухити пальцями й працювати, навіть писати. І, крім того, тепер весь час винаходять іще досконаліші протези.

Якийсь час він лежить тихо. А тоді каже:

— Можеш узяти мої шнуровані чоботи для Мюллера.

Я киваю і силкуюся вимовити щось підбадьорливе. Губи в нього стали зовсім безбарвні, рот побільшав, зуби випинаються, і здається, що вони крейдяні. Тіло в нього тане, чоло випинається дужче, вилиці загострюються. Кістяк наче пробивається назовні. Очі вже западають. За кілька годин усе скінчиться.

Не вперше я бачу, як помирають; але ми росли разом, а це все-таки зовсім інша річ. Я списував у нього домашні завдання. У школі він зазвичай носив коричневий костюм із паском, і рукави в нього завжди були витерті до блиску. Він єдиний серед нас умів робити на турніку «сонце». Коли він так крутився, його чуб маяв, наче шовковий, і падав йому на обличчя. Кан-

торек пишався ним. Але цигарок хлопець не терпів. Шкіра в нього була біла-білісінька, і він чимось скидався на дівчинку.

Я дивлюся собі на чоботи. Вони величезні, незграбні, холоші заправлені в халяви, коли стоїш у цих широченних чоботях, здаєшся товстим і дужим. Та коли ми йдемо купатися й роздягаємось, стегна й плечі у нас знову стають вузькими. Тоді ми вже не солдати, а майже хлопчачи, ніхто не повірив би, що ми можемо тягати на собі ранці. То якась дивна мить, коли ми стоїмо роздягнені: тоді ми не на службі і почуваємося майже як цивільні.

Коли ми купалися, Франц Кеммеріх ставав зовсім малий і тоненький, наче дитина. І от він лежить, чо́му, скажіть мені, чо́му? Треба було б провести повз це ліжко весь світ і сказати: це — Франц Кеммеріх, йому дев'ятнадцять з половиною років, він не хоче помирати. Не дайте йому померти!

Мені паморочиться в голові. Дух карболки та тліну заповнює легені, повільно заповзає в них, наче рідота, і душить.

Сутеніє. Обличчя в Кеммеріха блякне, він лежить у подушках такий блідий, що аж світиться. Губи тихо ворухнуться. Я схиляюся над ним. Він шепоче:

— Якщо знайдете мого годинника, відішліть його додому.

Я не заперечую. У цьому немає тепер сенсу. Його не переконаєш. Мені боляче від моєї безпорадності. Це чоло із запаленими скронями, ці уста, власне — оголені щелепи, цей загострений ніс! А вдома, там, куди мені треба написати, огрядна заплакана жінка. Якби вже відбути того листа!

Палатами ходять санітари із пляшками й відрами. Один із них підходить ближче, придивляється до Кеммеріха та йде далі. Видно, він чогось чекає, мабуть, йому потрібне ліжко.

Я присовуюся ближче до Франца й починаю говорити, наче це може його врятувати:

— Можливо, тебе відвезуть до санаторію, що стоїть на монастирській горі серед вілл. Тоді з вікна ти бачитимеш поле, аж до отих двох дерев на обрії. То найкращий час, коли досягає хліб; надвечір поле міниться під призахідним сонцем, немов перламутрове. А тополяна алея біля монастирського струмка, де ми колись

ловили пліточок, пам'ятаєш? Ти зможеш знову зробити собі акваріум і розводити риб, зможеш ходити, куди тобі заманеться, ні в кого не питаючись, і навіть грати на піаніно, коли схочеш.

Я схиляюсь до його обличчя, не видного у присмерку. Він іще дихає, тихо дихає. Обличчя в нього мокре, він плаче. Ох і дурницю я втяв з отими теревенями!

— Ну, Франце, — я обіймаю його за плечі й тулюся обличчям до його обличчя. — Може, ти тепер спатимеш?

Він не відповідає. Сльози течуть у нього по щоках. Треба б їх витерти, але мій носовичок дуже брудний.

Минає година. Я сиджу й пильно стежу за виразом його обличчя, раптом він схоче ще щось сказати. Якби він розкрив рота й заволав! Але він тільки плаче, відвернувшись до стіни. Він не згадує ні матері, ні братів і сестер, він взагалі нічого не говорить, це вже, напевне, залишилося десь позаду; він опинився сам на сам із своїм недовгим дев'ятнадцятирічним життям і плаче, бо воно залишає його.

Ніколи я вже не бачив такого тяжкого, розпачливого прощання з життям, хоча смерть Тьядена теж була нелегкою: цей дужий, як ведмідь, чолов'яга кричма кликав свою матір і з вираченими очима у розпачі відганяв багнетом лікаря від свого ліжка, аж поки впав мертвий.

Нараз Кеммеріх застогнав і почав харчати. Я схоплююся на ноги, вибігаю з палати та кричу:

— Де лікар? Де лікар?

Побачивши чоловіка в білому кітелі, я чіпляюся за нього.

— Ходіть швидше, а то Франц Кеммеріх помре.

Він випрочується і питає в санітара, що стоїть поруч:

— Про кого він?

Той відповідає:

— Ліжка двадцять шість, ампутація ноги.

Лікар гнівається:

— Звідки я можу знати, сьогодні я вже п'ять ніг ампутував! — Він відштовхує мене, каже санітарові: — Ідіть подивіться! — І біжить до операційної.

Я тремчу від гніву, ідучи за санітаром. Той дивиться на мене й каже:

— Операція за операцією, з п'ятої ранку, я тобі кажу — щось страшне, тільки за сьогоднішній день шістнадцятеро померло, твій буде сімнадцятий. Сьогодні напевне дійде до двадцяти...

Мені стає млосно, нараз я відчуваю, що вже не можу. Більше я не лятимусь, це ні до чого, мені хочеться впасти долі й уже не підводитись.

Стоїмо біля ліжка Кеммеріха. Він помер. Обличчя в нього ще мокре від сліз. Очі напівзаплющені, вони жовті, як старі кістяні гудзики.

Санітар штовхає мене в бік:

— Забереш його речі?

Я киваю.

— Його доведеться зараз же винести, — каже санітар. — Нам потрібне ліжко. Поранені лежать уже й у коридорі.

Я беру речі й відшпилюю в Кеммеріха розпізнавальний знак. Санітар цікавиться, де його солдатська книжка. Її немає. Я кажу, що вона, певне, в канцелярії, і йду. За мною вже несуть на брезенті Франца.

За дверима — темрява й вітер, це мені як порятунок. Я глибоко вдихаю повітря, якомога глибше, і відчуваю: повітря торкається мого обличчя, м'яке й тепле, як ніколи. Думки про дівчат, про квітучі луки, про білі хмарки раптом зринають у мене в голові. Ноги в чоботях несуть мене вперед, я йду швидше, я біжу. На зустріч ідуть солдати, їхні розмови хвилюють мене, дарма що я їх не розумію. У землі нуртують якісь сили, вони вливаються в мене крізь підшви. Ніч потріскує електрикою, фронт глухо гримотить, наче грає цілий оркестр із самих барабанів. Тіло в мене прутке, у кожному м'язі грає сила, я хекаю і пирхаю. Ніч живе, я живу. І відчуваю голод, дужчий, ніж голод шлунка. Перед баром стоїть Мюллер, чекає на мене. Я віддаю йому чоботи. Ми заходимо, і він їх міряє. Чоботи йому саме до ноги...

Він порпається в своїх запасах і простягає мені чималий шмат сервілату. А до цього — гарячий чай із ромом.

III

Ми дістаємо поповнення. У бараках уже немає вільного місця, усі солом'яні матраци зайняті. Здебільшого то літні люди, але до нас прислали також двадцять п'ять хлопців із польових навчальних пунктів. Вони майже на рік молодші за нас. Кроп штовхає мене:

— Ти вже бачив тих дітлахів?

Я киваю. Ми тепер запишалися, голимося при всіх на подвір'ї, походжаємо, заклавши руки в кишені, згорда поглядаємо на новобранців і відчуваємо себе бувалими фронтовиками.

Качинський приєднується до нас. Ми йдемо через стайні й підходимо до новачків, вони саме одержують протигази й каву. Кач питає в одного з наймолодших:

— Мабуть, ви вже давно нічого путящого не їли, еге?

Новачок кривиться:

— Вранці — хліб із брукви, на обід — вінегрет із брукви, на вечерю — котлети з брукви й салат із брукви.

Качинський співчутливо свистить.

— Хліб із брукви? То вам пощастило, тепер печуть уже з тирси. А що ти скажеш про квасолу? Їв би?

Хлопець червоніє:

— Ще й дражнитесь!

Качинський каже тільки:

— Неси казанок.

З цікавості ми йдемо за ним. Він підводить нас до діжечки біля його матраца. Діжечка й справді наполовину повна квасолою з м'ясом. Качинський стоїть перед нею, наче генерал, і каже:

— Око — глядь, рука — хап! Це гасло справжніх солдатів.

Ми вражені. Я питаю:

— Сто чортів, Каче, звідки це?

— Помідор тільки зрадив, як я в нього забрав. За це я дав йому три шматки парашутного шовку. А квасоля і холодна смакує.

Він щедро насипає новачкові й каже:

— Як ще колись зазирнеш сюди з казанком, то в лівій руці тримай сигару чи жменю тютюну. Втямив?

Тоді він обертається до нас:

— Вам, звісно, й так насиплю.

Качинський — незамінний чоловік, він має якесь шосте чуття. Такі люди є скрізь, але відразу їх важко розпізнати. У кожній роті знайдеться один або й двоє таких солдатів, Качинський найбільший проноза, якого я тільки знаю. За фахом він, здається, швець, та річ не в тім, він знається на всякому ремеслі. З ним добре приятелювати. І я, і Кроп — його приятелі, і Гайє Вестгуз, можна сказати, теж. Але він швидше виконавчий орган: коли треба щось залагодити кулаками, він робить те, що Кач скаже. І дістає тоді свою пайку.

Потрапляємо ми, приміром, уночі в зовсім не знайому місцевість, у похмуре кубло, де відразу видно, що тут уже давно все порозтягали, хіба що стіни залишили. Ночувати нас відводять до невеличкої, темної фабрики, яку сляк-так пристосували під казарму. Там стоять ліжка, точніше — не ліжка, а дерев'яні рами з напнутими на них дротяними сітками.

Спати на тих сітках незручно, твердо. Підстелити ковдру не можна, бо нею ми вкриваємось, а плащ-намет надто тонкий.

Кач роздивляється і каже Гайє Вестгузові:

— Ходімо зі мною.

Вони йдуть у село, зовсім не знайоме їм. А за півгодини вже повертаються із здоровенними оберемками соломи. Виявляється, Кач знайшов стайню, а в ній солому. Тепер нам було б тепло спати, якби тільки не мучив голод.

Кроп питає в артилериста, який, видно, тут уже не перший день:

— Чи нема десь поблизу їдальні?

Артилерист регоче:

— Що надумав! Тут геть усе виметено, навіть шкоринки хліба не знайдеш.

— А хіба жителів зовсім немає?

Той спльовує.

— Та ні, трохи зосталося. Тільки вони самі тиняються біля наших казанів і жебрають.

Кепська справа. Доведеться, либонь, затягти паски ще дужче й чекати до ранку, поки привезуть харчі. Однак я бачу, що Кач береться за кашкета.

— Куди ти зібрався? — питаю я.

— Піду трохи роздивлюся.

І, не кваплячись, виходить.

Артилерист глузливо посміхається:

— Роздивляйся, роздивляйся, аби тільки очі не повилазили.

Украй засмучені, ми вкладаємось на ліжка й міркуємо, чи не з'їсти хоч шматочок із недоторканного запасу. Але це надто ризиковано. Тож ми намагаємось якнайшвидше заснути.

Кроп розламає цигарку й дає половину мені. Тьяден розповідає про їхню національну страву — боби зі шкварками. Він обурюється, що тут їх готують без зілля. І передовсім треба варити все вкупі — картоплю, боби й сало, боронь Боже варити окремо. Хтось гарчить, що сам стовче Тьядена на боби, як той не замовкне. Відтак у великому приміщенні западає тиша. Тільки блимає кілька свічок у пляшках та раз у раз спльовує артилерист.

Нас уже починає змагати сон, коли двері раптом розчиняються і входить Кач. Мені це здається сном: він тримає під пахвою дві хлібини, а в другій руці — скривавлений мішок із конятиною.

Артилеристові випадає з рота люлька. Він обмацує хлібини.

— Ти диви, справжній хліб, ще й теплий!

Кач нічого не розповідає. Він приніс хліб, усе інше не має значення. Я твердо переконаний, що, якби його висадили в пустелі, він за якусь годину влаштував би вечерю з фініків, печені й вина.

Він тільки кидає Гайє:

— Нарубай дров.

Потім Кач виймає з-під мундира сковороду, а з кишені — жменю солі й навіть шматочок сала, він про все подбав. Гайє розводить долі вогонь. Дрова тріщать у порожньому цеху. Ми вилазимо з ліжок.

Артилерист вагається. Він міркує, чи варто похвалити Кача, може, тоді і йому щось перепаде. Але Качинський його й не бачить, наче то порожнє місце. Артилерист, лайнувшись, іде геть.

Кач уміє смажити конятину так, щоб вона стала м'яка. Її не можна відразу класти на сковороду, бо тоді вона твердне. Спершу її треба поварити у воді. Ми сідаємо навпочіпки круг вогнища з ножами в руках і врешті наїдаємося досхочу.

Отакий Кач. Коли б раз на рік у якомусь місці протягом тільки однієї години можна було дістати щось їстівне, то саме в цей час Кач, ніби йому щось сяйнуло, надів би шапку й вирушив саме туди, немов за компасом, і знайшов би ті харчі.

Він знаходить усе: коли холодно — невеличкі грубки й дрова, знаходить сіно й соломку, столи, стільці, але передовсім — те, що можна зжерти. Це просто загадка; здається, він, як чаклун, добуває все просто з повітря. Шедевром його майстерності були чотири бляшанки омарів. Та ми, правда, воліли б замість них мати шматок сала.

Ми лежимо за бараками на осонні. Пахне смолою, літом і пітними ногами.

Кач сидить біля мене, бо він завжди охочий побалакати. Сьогодні вдень нас цілу годину муштрували, як козиряти, бо Тьяден недбало привітав якогось майора. Кач досі не може заспокоїтися. Він виголошує:

— От побачиш, ми програємо війну, бо занадто гарно навчимося вітати начальство.

Підходить Кроп, переставляючи, немов лелека, босі ноги в закасаних холошах. Він виправ собі шкарпетки й кладе їх сушитися на траву. Кач дивиться в небо, гучно рипає і мрійливо каже:

— Квасолина кожна рипає безбожно.

Обидва починають сперечатись. І водночас закладаються на пляшку пива про те, як має скінчитися повітряний бій, що саме відбувається над нами.

Кач твердо дотримується думки, що її він висловлює, як бувалий фронтовик, теж у віршованій формі:

— Якби гроші та харчі порівну, всі б забули про війну.

А Кроп, навпаки, — філософ. Він пропонує, щоб день оголошення війни відзначався наче всенародне свято з музикою

і вхідними квитками, як ото під час бою биків. На арену повинні вийти міністри й генерали обох держав, у самих трусах, озброєні дрючками, і нехай собі б'ються. Переможе та країна, чий представник зостанеться живий. Це було б простіше й краще, ніж тепер, коли б'ються зовсім не ті, кому слід.

Така пропозиція нам до вподоби. Далі розмова переходить на муштру в казармах.

Мені пригадується одна картина. Пекучий полудень на казарменому подвір'ї. Спека нерухомо висить над плацом. Казарми наче повимирали. Усе спить. Тільки чути, як вправляються барабанщики, вони десь примостилися й барабанять невміло, одноманітно, отупіло. Яке тризвуччя: полуденна спека, казармене подвір'я і барабанна тріскотнява!

У казармених вікнах порожньо й темно. На деяких висять парусинові штани, сохнуть на сонці. Ми заздрісно дивимося на ті вікна. У казармі прохолодно.

О темні, задушливі казармені спальні з залізними ліжками, картатими укривалами, шафками-пеналами та стільчиками біля них! Навіть про вас можна мріяти; тут, на передовій, ви здаєтеся чарівним відблиском рідного краю, хоча ви й просякнуті духом несвіжих харчів, тютюну, сонних людей та їхнього одягу.

Качинський розписує казарми, не шкодуючи барв, із щирим захватом. Ми хоч би що віддали, аби тільки повернутися туди! Бо далі наші думки не наслідуються сягати.

А години інструктажу рано-вранці! «З яких частин складається гвинтівка зразка дев'яносто восьмого року?» А години гімнастики по обіді!.. «Хто грає на піаніно, виходь! Праворуч кроком руш! Доповісте на кухні, що ви прийшли чистити картоплю».

Ми поринаємо у спогади. Раптом Кроп захоплюється сміхом: — У Льоне пересадка, — каже він.

То була улюблена гра нашого унтер-офіцера. Льоне — вузлова станція. Щоб наші відпускники там не заблукали, Гіммельштос навчав нас у казармі, як робити пересадку. Ми мусили запам'ятати: у Льоне треба пройти тунель, щоб вийти до іншого поїзда. Кожен із нас ставав ліворуч від свого ліжка, що правило за тунель. Тоді

лунала команда: «У Льоне пересадка!» — і всі блискавично пролізали під ліжками на той бік. Так ми вправлялися годинами.

Тим часом німецького літака збили. Наче комета, падає він додолу, залишаючи за собою довжелезне пасмо диму. Кроп програв на цьому пляшку пива й похмуро відлічує гроші.

— Мабуть, Гіммельштос, як працював листоношею, був скромний чолов'яга, — кажу я, коли Альберт уже вгамував свою досаду. — Звідки воно береться — тільки-но став унтер-офіцером, то й перетворився на шкуродера?

На мої слова Кроп жваво відгукується:

— Це сталося не тільки з Гіммельштосом, таких дуже багато. Як одержать нашивки чи шаблю, то відразу стають іншими людьми, немов бетону наїлися.

— То все форма робить, — припускаю я.

— Якоюсь мірою, — каже Кач, готуючись виголосити цілу промову, — але причина не в цьому. Бач, якщо ти весь час годуватимеш собаку картоплею, а тоді покладеш йому шматок м'яса, то він однаково схопить м'ясо, бо це у нього в крові. А якщо ти даси людині шматочок влади, то вона зробить те саме — схопить той шматочок. Це природна річ, бо людина насамперед — тварюка, і тільки зверху в неї намащено трохи пристойності, як ото скибку хліба намащують смальцем. Військова служба в тому й полягає, що завжди хтось один має владу над іншим. І погано те, що кожен має надто багато влади; унтер-офіцер знімає стружку з рядового, лейтенант — з унтер-офіцера, капітан — з лейтенанта, і так знімають, що людина може збожеволіти. А що кожен знає своє право, то це стає вже звичкою. Візьми ось найпростішу річ: ми йдемо з плацу після навчання, йдемо страх які втомлені. Нараз лунає команда: «Співати!» Звісно, співаємо ми погано, бо кожен радий, що може хоч ще тягти свою гвинтівку. І роту покарано: її завертають назад і примушують іще годину вправлятися на плацу. На зворотному шляху знов лунає наказ: «Співати!» — і тепер ми співаємо як слід. Який сенс у цьому? Та просто командир роти зробив так, як йому забаглося, адже він має на це владу. Ніхто його не лаяв, навпаки, хвалили за суворість.

Але це дрібниця, існують інші способи нас мордувати. І от я питаю: чи може цивільна людина, хоч би на якій високій посаді, дозволити собі щось таке, не ризикуючи дістати відразу ж по пиці? Ні, це дозволяється тільки в армії! Розумієте, від влади в чоловіка й голова може піти обертом. А найдужче — в того, хто в цивільному житті був таке собі ніщо.

— А все, мовляв, задля дисципліни, — додає недбало Кроп.

— Вони завжди знайдуть, до чого присікатися, — бурчить Кач. — Та нехай. Тільки ж не можна знущатися з людей. А втлумач-но це якому-небудь слюсареві, наймитові чи взагалі робочій людині, поясни це рядовому, їх же в нас більшість; він тільки бачить, що з нього деруть шкуру, а тоді поженуть на передову; він добре знає, що треба робити, а чого не треба. І я вам кажу: коли рядовий солдат усе тут витримує, то це просто дивина! Дивина, та й годі!

Ми погоджуємося, бо кожен знає, що муштра припиняється тільки на передовій, а вже за кілька кілометрів звідти вона знову починається, та ще зі справжнього безглуздя — треба весь час козиряти й марширувати. Бо то залізний закон: не можна, щоб солдат байдикував.

Прибіг Тяден, обличчя в нього все в червоних плямах. Від збудження він навіть затинається. Сяючи з радості, він вимовляє по складах:

— Гіммельштос їде сюди! Їде на фронт!

Тяден люто ненавидить Гіммельштоса, бо той, як ми ще жили в бараках, виховував його на свій лад. Тяден хворий, уночі він, як спить, часом мочиться в ліжку. Гіммельштос рішуче й твердо оголосив, що Тяден робить це тільки з лінощів, і винайшов спосіб його вилікувати. Спосіб, цілком гідний Гіммельштоса.

Він знайшов у сусідньому бараці солдата з такою самою вадою. Цього хлопця, на прізвище Кіндерфатер, Гіммельштос улаштував разом із Тяденом. У бараках стояли звичайні солдатські ліжка, двоповерхові, з дротяними сітками. Гіммельштос розмістив хлопців одного над одним. Звичайно, нижньому доводилося кепсько. За-

те наступного вечора вони мінялися місцями: нижній спав нагорі й міг тепер помститися. Гіммельштос вважав це самовихованням.

Може, він і мав слушність, але сама ідея була підла. І з неї нічого не вийшло, бо вона ґрунтувалася на помилці: в обох випадках річ була не в лінощах. Це міг збагнути кожен, глянувши на бліді, землисті обличчя хлопців. Скінчилося тим, що хтось із них по черзі спав на підлозі. І дуже легко міг застудитися.

Тим часом Гайє підсів до нас. Він підморгує мені й задоволено тре свої лаписька. З ним ми пережили найкращий день нашого солдатського життя. Це було напередодні того, як ми вирушили на передову. Нас приєднали до одного з полків з багатозначним номером, але спершу нас ще відіслали назад у гарнізон екіпіруватися, тільки вже не туди, де навчають новобранців, а до іншої казарми. Наступного ранку, ще вдосвіта, ми мали виїхати. Тож увечері ми зібралися, щоб порахуватись із Гіммельштосом. Уже кілька тижнів, як ми заприсяглися це зробити, а Кроп навіть пішов у своєму задумі ще далі: він зібрався після війни йти служити на пошту, щоб стати начальником Гіммельштоса, коли той знову працюватиме листоношею. Кроп із насолодою малював нам картини, як він тоді муштруватиме Гіммельштоса. Ось чому той і не зміг нас подолати; ми весь час сподівалися, що колись він таки потрапить нам до рук, хай навіть після війни.

Тим часом ми надумали його добряче віддухопелити. Що нам може статись — адже він нас не впізнає, а завтра вранці ми все одно їдемо звідси.

Ми знали, в якій пивниці він сидить щовечора. Звідти він мав повертатися темною, без будинків, вулицею. Отам ми й пристерегли його, сховавшись за чималою купою каміння. Я прихопив із собою порожній матрац. Ми тремтіли з нетерплячки: а що, як він ітиме не сам? Нарешті почулася його хода, добре нам знайома, — надто часто ми чули її вранці, коли двері розчинялись і він гаркав: «Підйом!»

— Він сам? — прошепотів Кроп.

— Сам.

Ми з Тьяденом нагинці обійшли купу каміння.

Ось блиснула пряжка в нього на ремені. Гіммельштос був, здається, трохи напідпитку, бо співав. Ні про що й гадки не маючи, він пройшов повз нас.

Ми схопили матрац, нечутно стрибнули до Гіммельштоса, ззаду накинули матрац йому на голову й так шарпнули донизу, що він опинився наче в білому мішку, неспроможний підняти руки. Спів урвався.

Миттю Гаїє Вестгуз підскочив до нього. Широко розставивши руки, він відштовхнув нас назад, щоб першим узятися до діла. З відвертою насолодою він випростався, підняв, наче семафор, руку із здоровенною долонею, схожою на лопату-грабарку, і з такою силою ляснув по білому мішку, що міг би вбити бика.

Гіммельштос перекинувся догори дригом, відлетів метрів на п'ять і щосили заволав. Але ми й про це подумали — прихопили з собою подушку. Гаїє присів, поклав собі на коліна подушку, намацав Гіммельштосову голову та ткнув у подушку. Крик відразу став глухіший. Часом Гаїє давав унтер-офіцерові хапнути повітря, тоді в того з горлянки виривався дужий лункий зойк, та знов умить затихав.

Потім Тьяден відстебнув у Гіммельштоса шлейки та стяг із нього штани. Батіжок він міцно тримав у зубах, тоді підвівся і запрацював ним.

То була дивовижна картина: Гіммельштос лежить на землі, над ним схилився, тримаючи його голову в себе на колінах, Гаїє із зловтішною посмішкою на розтулених від насолоди губах; потім — смугасті спідні на клишавих ногах, що судомно дригаються і виробляють чудернацькі рухи при кожному ударі, а над ними, наче дроворуб, невтомний Тьяден. Нам довелося врешті його відтягти, щоб і собі натішитись.

Та от Гаїє поставив Гіммельштоса знову на ноги й під кінець виконав ще один індивідуальний номер. Звівши високо праву руку, немов збирався дотягтись до зірок, Гаїє затопив Гіммельштосові такого ляца, що той аж перекинувся. Гаїє знову підвів його, поставив рівно та блискуче поцілів у нього вже лівою рукою. Гіммельштос зарепетував і кинувся навкарачки тікати.

Його смугастий поштарський зад світився проти місяця. Ми й собі гайнули навтікача.

Гайє ще раз озирнувся і сказав гнівно, задоволено й трохи загадково:

— Помста — як ковбаса-кров'янка.

Власне, Гіммельштос мав би радіти, бо його слова про те, що люди завжди повинні виховувати одне одного, приклалися й до нього. Ми виявилися добрими учнями й опанували його метод.

Він так ніколи й не довідався, кому мав дякувати. Правда, в нього тепер опинився ще один матрац; за кілька годин ми повернулися на те місце, все обнишпорили, але матраца ніде не знайшли.

Через цю пригоду ми виїздили на фронт наступного ранку в бадьорому настрої. І якийсь стариган із скуйовдженою бородою розчулено назвав нас героїчною молоддю.

IV

Нас повезуть на передову, аж до окопів. Десь уже в темряві під'їзять ваговози. Ми вилазимо на них. Вечір теплий, п'ятьма, як величезна хустка, нас огортає, і під її захистом нам спокійно. Вона єднає нас; навіть скупенький Тьяден простягає мені цигарку й дає прикурити.

Ми стоїмо в машині, тісно притулившись один до одного, сісти ніхто не може. Та ми й не звикли сидіти. Мюллер нарешті в доброму настрої: він у нових чоботях.

Мотори виють, машини торохтять та бряжчать. Дороги роз'їжджені, на них повно вибоїв. Фари вмикати не вільно, тож нас раз у раз так підкидає, що ми замалим не вилітаємо з кузова. Та це нас не хвилює. Що може з нами статися? Зламана рука — це краще, ніж дірка в животі, і багато хто тільки зрадів би такій приємній нагоді потрапити додому.

Поряд їдуть довгі колони машин з боеприпасами. Вони поспішають і весь час нас випереджають. Ми гукаємо до тих солдатів, жартуємо з ними.

У темряві розрізняємо якийсь мур, то осторонь шляху стоїть будинок. Раптом я наставляю вуха. Чи то мені причулося? Ні, я знову виразно чую, як гелгочуть гуси. Зиркаю на Качинського, він зиркає на мене — все зрозуміло.

— Каче, тут є щось для наших казанків.

Він киває.

— Гаразд, нехай як повертатимемось. Я тут орієнтуюся.

Звісно, Кач тут орієнтується. У нього на обліку, певне, кож-на гусяча ніжка на двадцять кілометрів навкруги.

Машини вже їдуть місцевістю, де розташувалася наша артилерія. Щоб замаскувати від літаків гармати, їх заклевали гіллям, нібито настало своєрідне свято — військові кущі. Ті зелені альтанки виглядали б весело й мирно, коли б усередині в них не ховалися гармати.

Від гарматного диму й туману повітря стає важке, задушливе. У роті гірко від порохового згару. Гармати стріляють так, що наша машина здригається, за пострілами оглушливо котиться луна, все двигить. Вираз обличчя у нас непомітно змінюється. Правда, нас пошлють не в бій, а тільки ставити загорожі, та на кожному обличчі тепер написано: тут фронт, ми вже в його владі. Це ще не страх. Той, хто так часто, як ми, буває на передовій, врешті стає товстошкурим. Хвилюються тільки молоденькі новобранці. Кач їх повчає:

— А це дванадцятидюймова. Чуєте постріл? Зараз вибухне.

Але глухі звуки вибухів сюди майже не долинають. Вони тонуть у гуркоті фронту. Кач дослухається до нього й каже:

— Сьогодні вночі нам дадуть прикурити.

Ми всі дослухаємось. На передовій неспокійно.

— Томмі вже стріляють, — зауважує Кроп.

Справді, постріли добре чути. То англійські батареї, праворуч від нашої дільниці. Взятися стріляти на годину раніше. При нас вони завжди починали рівно о десятій.

— Чого це вони раптом надумали? — дивується Мюллер. — Годинники в них поспішають, чи що?

— Нам таки дадуть уночі прикурити, кажу я вам, це я нутром чую, — і Кач зіщулюється.

Десь неподалік від нас бухкають три постріли. Вогняний промінь навскоси прорізає темряву, гармати ревуть, гримотять. Нам холодно, та ми радіємо, що завтра вранці знову будемо в бараках.

Обличчя в нас не блідіші й не червоніші, ніж завжди; не видно в них і більшого напруження чи більшої байдужості, та все ж вони якісь інші. Ми відчуваємо, що всередині в нас наче ввімкнено дивний контакт. То не просто слова, то насправді так. Це діє фронт, свідомість того, що ти на фронті, примушує спрацьовувати той контакт. Тієї миті, коли над нами з посвистом пролітають перші снаряди й повітря розривають постріли, зненацька в наших жилах, у руках, в очах виникає почуття притлумленого чекання, нетерпіння, пильності, дивовижної розумової напруженості. Усе тіло раптом набуває стану повної бойової готовності.

Часом мені здається, що це від повітря, — воно двигтить, вібрує і безгучними хвилями прокочується по нас; а може, це від самого фронту, що ніби вилучає електрику, а вона діє на наші ще не відомі нервові закінчення.

Щоразу повторюється те саме: коли їдемо сюди, ми похмури чи веселі, тобто звичайні солдати; далі ми бачимо перші батареї, і відтоді кожне слово в нашій розмові набуває особливого змісту.

Коли Кач, стоячи біля барака, каже: «Нам дадуть прикурити», то це тільки його власна думка, та й годі; коли ж він каже ці слова тут, вони гостро виблискують, наче багнет у місячному світлі, і миттю вриваються в мозок, а найдужче — в те несвідоме, що пробудилося в нас від цих похмурих слів: «Нам дадуть прикурити...» Може, то здригається наше найпотаємніше єство й підводиться для захисту.

Фронт здається мені страшним виром. Це далеко до його центру, ще ми в спокійній воді, та вже відчуваємо ту силу, що всмоктує, тягне до себе, тягне поволі, неминуче, легко долаючи наш опір.

Але із землі, з повітря в нас вливаються сили для боротьби, найдужче з землі. Нікому земля не дає стільки, як солдатові.

Коли він припадає до неї, довго й міцно, коли він заривається в неї обличчям, усім тілом, смертельно наляканий вогнем, тоді вона — його єдиний друг, його брат, його мати; він звіряє їй свій страх стогоном і криком, і вона мовчки боронить його, тоді знову відпускає на якихось десять секунд трохи пробігти й ще трохи пожити, а згодом знову ховає його, часом — назавжди.

Земле, земле, земле!..

Земле, у твої видолинки, і ями, й рівчаки можна кинутися з розпачу, в них можна причаїться! Земле, коли нас судомив жах і вогняні бризки нищили все живе, у смертоносному гуркоті вибухів ти вщедряла нас невідпорним бажанням жити! Шалений опір майже пошматованого життя вливався в тебе й повертався могутнім струменем до нас, у наші руки, ми відчували його й ще дужче, мовчки, боязко радіючи ще одній хвилині, яку ми витримали, припадали до тебе вустами!..

Перші вибухи снарядів миттю переносять якусь частку нашого єства на тисячоліття назад. То в нас прокидається тваринний інстинкт, він керує нашими вчинками й боронить нас. Той інстинкт неусвідомлений, але він куди швидший, впевненіший, нехвибніший, ніж свідомість. Цього пояснити не можна. Ось ти йдеш, ні про що не думаючи, — і нараз уже лежиш десь у рівчаку, а над тобою свистять снарядні уламки. Однак ти не можеш пригадати, чи ти чув, як наближається снаряд, і чи подумав про те, що треба впасти на землю. Коли б ти поклався лише на свою здатність думати або на свій слух, від тебе zostалися б тільки розкидані шматки м'яса. А тут діяло зовсім інше чуття, схоже на ясновидіння, саме воно кидало нас на землю і рятувало, а ми навіть не знали, як усе відбувалося. Коли б не цей тваринний інстинкт, то від Фландрії до Вогезів давно вже не було б живої душі.

Ми їдемо сюди звичайними солдатами, похмурими чи веселими, а коли потрапляємо в зону, де починається фронт, то стаємо напівлюдьми, напівтваринами.

Наші машини в'їжджають у ріденький ліс, минають польові кухні. За лісом ми з них злазимо, вони повертаються назад.

Завтра вранці, ще вдосвіта, машини знову приїдуть по нас.

Туман і гарматний дим низько стеляться над долиною, сягаючи нам по груди. Усе осяяне місячним світлом. Шляхом проходять колони солдатів. На сталевих касках тьмяно відбивається місячне сяйво. З білого туману виринають тільки голови й гвинтівки, голови ледь кивають, похитуються багнети.

Далі туману вже немає. Тепер голови перетворюються в постаті; куртки, штани й чоботи виринають із туману, немов із молочного озера. Усе це поволі перетворюється на колону. Вона йде рівною ходою, усі постаті зливаються в суцільний клин, окремих людей уже немає, вперед посувається лише темний клин, він дивовижно закінчується головами й багнетами, що випливають із туманного озера. Тільки колона, не люди.

Однією із поперечних доріг до нас наближаються легкі гармати й повози із снарядами. У місячному сяйві лисніють спини коней, рухи в них прекрасні, вони закидають голови, видно, як виблискують у них очі. Коні, гармати й повози минають нас, танучи на тьмяному тлі місячного краєвиду, вершники в сталевих касках здаються лицарями давніх часів, у цьому є щось гарне та зворушливе.

Ми поспішаємо до саперного складу. Дехто з нас завдає собі на плечі вигнуті гострі залізні палиці, інші чіпляють залізники дрючками скрутні дроту, і, забравши все це, ми вирушаємо вперед. Нести нам незручно й важко.

Дорогу дедалі дужче розбито. З голови колони передають: «Увага, ліворуч глибока вирва від снаряда!», «Обережно, траншея!»

Ми напружуємо зір, наші ноги й палиці обмацують землю, перш ніж ми стаємо на неї всією вагою тіла. Нараз колона спинається; хтось натикається обличчям на скрутні дроту, що тримають передні солдати, і лається.

Кілька розбитих повозів стоять на дорозі. Лунає команда: «Цигарки й люльки загасити!» Ми підходимо до окопів.

Тим часом уже геть поночіло. Минаємо якийсь гайок, і перед нами відкривається лінія передової.

Увесь обрій, із краю до краю, невиразно осяяний червонуватим світлом. Воно без упину міниться, з гарматних жерл раз у раз вихоплюється полум'я. Високо вгору злітають освітлювальні ракети — сріблясті й червоні кулі, вони розриваються і падають додолу дощем білих, зелених і червоних зірок. У небо злітають і французькі ракети, з кожної висмикується шовковий парашутик, і вона повільно спускається вниз. Від них стає ясно, наче вдень, їхнє світло доходить аж до нас, ми виразно бачимо на землі свої тіні. Ці ракети сяють у небі добру хвилину й тільки тоді згасають. Та відразу злітають нові, з різних місць, а поміж них знову зелені, червоні й сині.

— От халепа! — каже Кач.

Грім від гарматних пострілів гучнішає, зливається в суцільний глухий гуркіт, а тоді знову розпадається на окремі розриви. Сухо тріскають кулемети. Над нашими головами, заповнюючи весь повітряний простір, щось невидиме мчить, реве, свистить, шипить. То пролітають снаряди невеликих калібрів, але між ними чути, як ревуть здоровенні «скрині» — великокаліберні снаряди, вони пролітають у темряві над нами й падають далеко позаду. Вони хрипко сурмлять, як олені під час тічки, і летять високо над виттям та свистом менших снарядів.

Чорне небо починають обмацувати прожектори. Вони сновигають по ньому, як велетенські лінійки, що вужчають до краю. Одна лінійка завмерла й тільки ледь тремтить. Негайно біля неї з'являється інша, вони схрещуються, а поміж ними крутиться чорна комаха й силкується втекти: це літак. Він летить уже невпевнено і, засліплений, падає.

Ми забиваємо в землю залізні палиці на однаковій відстані. Двоє солдатів тримають скрутені колючого дроту, інші його розмотують. Це клятий дріт із густими довгими гострьками. Я не звик до такої роботи й подер собі руки.

Через кілька годин ми вже кінчаємо. Але ще маємо час, поки надійдуть машини. Більшість із нас укладаються спати.

Я теж намагаюся заснути. Однак стає прохолодно. Відчувається, що ми недалеко від моря, і холод не дає нам спати.

Нараз я міцно засинаю. А прокидаюся від того, наче мене щось підкидає вгору, і я не знаю, де я. Бачу зірки, бачу ракети, і на мить мені здається, що я заснув на якомусь святі в парку. Не знаю, ранок тепер чи вечір, я лежу в блідій колісці сутінків і чекаю лагідних слів, вони мають зараз прозвучати, лагідні, рятівні слова... Невже я плачу? Торкаюсь очей, це так дивно, хіба я дитина? Яка ніжна шкіра... Та це триває лише мить, я розпізнаю вже постать Качинського. Він сидить спокійно, як бувалий солдат, і курить свою люльку — звісно, свою люльку з покриткою. Помітивши, що я прокинувся, він каже:

— Гарненько тебе смикнуло! То був тільки запальник. Він шугонув он туди, в чагарі.

Я сідаю. Мене огортає якесь дивне почуття самотності. Добре, що Кач зі мною. Він замислено дивиться туди, де простяглася лінія передової.

— От шикарний феєрверк, — каже він, — аби ж не такий небезпечний.

Позаду нас вибухає снаряд. Новобранці злякано схоплюються. За кілька хвилин знову вибухає, тепер уже ближче. Кач вибиває люльку:

— Тепер почнеться справжній обстріл.

І він починається. Ми відповзаємо вбік, наскільки можемо в такому поспіху. Новий вибух лунає просто серед нас.

Чути крики. Над обрієм здійснюються зелені ракети. Високо вгору злітають бризки грязюки, свистять осколки снарядів. Вони врізаються в землю, і ці звуки чути ще довго по тому, як замирає гуркіт вибуху.

Поряд із нами лежить настраханий новобранець із лляним чубом. Він затулив руками обличчя, каска його впала й відкотилася. Я беру її й хочу насунути йому на голову. Та він підводить очі, відштовхує каску і, наче дитина, лізе головою під мою руку, тулиться мені до грудей, його вузьенькі плечі тремтять. Такі плечі були в Кеммеріха.

Я не жену його. А щоб каска не лежала марно, я кладу її хлопцеві на зад, не заради пустощів, а просто вважаю, що тепер це в нього найвразливіше місце. Правда, там чималий шар м'яса, але поранення в це місце збіса болюче, до того ж доведеться лежати в лазареті не один місяць і тільки на животі, а потім ще, мабуть, довго шкутильгати.

Десь гучно вибухнуло. Між розривами чути крики.

Нарешті западає тиша. Вогонь промчав над нами й тепер нуртує десь позаду, над останніми резервними траншеями. Ми зважуємося трохи обдивитись. У небі спалахують червоні ракети. Певне, от-от почнеться атака.

Але в нас спокійно. Я зводжусь і торсаю новобранця за плече: — Уже минулося, хлопче! Ще раз минулося.

Він розгублено озирається.

— Скоро ти звикнеш, — кажу йому.

Він помічає свою каску й надіває її. Поволі отямлюється. Та нараз він паленіє по самі вуха, обличчя в нього стає зовсім збентежене. Він обережно мацає рукою собі штани й жалібно дивиться на мене. Мені все зрозуміло: це гарматна хвороба. Правда, я зовсім не для того підставляв йому каску саме туди, але все-таки втішаю його:

— Нема чого соромитись, ще й не такі, як ти, накладали в штани, уперше попавши під вогонь. Зайди он за куц, скинь спідні, та й годі.

Він іде геть. Стає тихіше, але крик не вщухає.

— Що там сталося, Альберте? — питаю я.

— Пряме влучання в колони.

Крик не замовкає. Але то кричать не люди, вони не можуть так жажливо кричати. Кач каже:

— Влучило в коней.

Я зроду не чув, як кричать коні, і мені щось не віриться. То стогне весь світ, стогне знівечене єство від дикого, шаленого болю. Ми бліднемо. Детерінг підводиться і кричить:

— Гицелі чортові! Та пристрельте ж їх!

Він селянин і знається на конях, тож не може спокійно це чути. А стрілянина, як навмисне, майже зовсім припиняється, і тепер крик тварин чути ще виразніше. Уже не знати, звідки він лине в цій сріблястій тиші; невидимий, примарний, він скрізь, між небом і землею, і дедалі гучнішає. Детерінг скажено горлає:

— Застрельте їх, застрельте, кляті душі!

— Насамперед треба рятувати людей, — зауважує Кач.

Ми підводимось і йдемо шукати місце, де все це сталося.

Коли побачимо коней, то нам не так важко буде витримати їхні крики. Майер має при собі бінокль. Ми бачимо темний гурт санітарів із ношами та якісь рухливі чорні купи. То поранені коні. Але не всі. Деякі скачуть далі, падають додолю та знову підводяться. В одного коня розірвано живіт і кишки довгими пасмами звисають до землі. Кінь заплутується в них і падає, тоді знову встає.

Детерінг хапає гвинтівку і прицілюється. Кач підбиває її вгору і кричить:

— Чи ти сказився?

Детерінг тремтить і відкидає гвинтівку.

Ми сідаємо на землю, затуляємо собі вуха. Проте цей жахливий зойк, і стогін, і лемент усе одно чути, чути скрізь.

Уже не раз ми бували в бувальцях. Але тепер і ми вмиваємось холодним потом. Хочеться встати й бігти світ за очі, однаково куди, аби тільки не чути більше того крику. А це ж не люди, це тільки коні.

Від темного гурту знову відокремлюються люди з ношами. Лунають поодинокі постріли. Чорні купи здригаються і розпластуються. Нарешті! Однак то ще не кінець. Люди не можуть наблизитися до поранених тварин, що, нажахані, тікають, а весь біль виринається зойком із їхніх широко роззявлених пащ. Одна чорна постать припадає на коліна, лунає постріл, кінь падає, тоді ще один. Останній спирається передніми ногами в землю і крутиться, як карусель, крутиться навсидячки, видно, у коня розтритий хребет. До нього підбігає солдат і стріляє. Повільно й покійно кінь падає додолю.

Ми віднімаємо руки від вух. Того крику вже не чути. Тільки протягле смертне зітхання ще тремтить у повітрі. І знов у небі горять ракети, виють снаряди й сяють зірки, — це незбагненно.

Детерінг іде й сердито бубонить:

— Хотів би я знати, чим вони завинили.

Тоді підходить ближче до нас. І говорить збуджено, майже врочисто:

— Ось що я вам скажу: гнати тварину на війну — то найбільша підлота.

Ми вертаємо назад. Уже час іти до машин. Небо трохи пояснішало. Третя година ранку. Віє свіжий, прохолодний вітер, у цей передсвітанковий час наші обличчя — сірі, страшні.

Вервечкою важко тупаємо вперед через рови й вирви та знову потрапляємо в смугу туману. Качинський непокоїться, це погана ознака.

— Що тобі, Каче? — питає Кроп.

— Та я хотів би, щоб ми вже були вдома.

«Вдома» — це означає: в наших бараках.

— Тепер уже недовго, Каче.

Але Кач нервується:

— Не знаю, не знаю.

Минаємо траншеї й виходимо на луку. З туману виринає лісочок; тут уже нам знайомий кожний клаптик землі. А ось і лісове кладовище, видно горбки та чорні хрести.

Зненацька позаду розлягається посвист, він дужчає, виростає у страшний гуркіт. Ми пригинаємось — за сто метрів перед нами здійснюється вогняна хмара.

За якусь хвилину ще один снаряд влучає в ліс, над його верховіттям повільно злітає вгору купа дерев із землею, дерева одну мить висять у повітрі, а тоді розламуються на друзки. А вже сичать, мов клапани в паровому казані, нові снаряди... Починається шквальний вогонь.

— Ховайсь! — репетує хтось. — Ховайсь!

Та лука надто рівна, до лісу бігти далеко й небезпечно, сховатися можна тільки на кладовищі, серед могил. Ми біжимо туди, зашпортовуючись у темряві, і кожен, наче його виплюнуто, прильотом прилипає до горбка.

І саме вчасно. Темрява шаленіє. Усе навкруг бурхає, нуртує. Якись величезні горбані, чорніші за ніч, гримотять над нами, пролітають далі. Полум'я вибухів осяває кладовище.

Тікати нема куди. У світлі спалахів я зважуюся визирнути. Долина перетворилася на розбурхане море, вогні розривів здійснюються водограями. Перебратися через те море нікому не пощастить.

Ліс щезає, його вбито в землю, розтрощено, пошматовано. Нам доведеться зостатися тут, на кладовищі.

Перед нами розколюється земля. Дощем сипляться грудки. Мене щось шарпає. Снарядна скалка роздерла мені рукав. Стискаю кулак, та болю не відчуваю. Але це мене не заспокоює, рана завжди починає боліти трохи згодом. Обмацую руку. Вона не поранена, тільки подряпана. Зненацька щось оглушливо ляскає мене по голові, аж паморочиться світ. І тут же мені блискає думка: тільки не зомліти! На якусь мить я поринаю в чорний вир, та мерщій вихоплююся з нього. Мені в каску влучив уламок снаряда, проте летів він надто здалеку й уже не міг її пробити. Я протираю очі, запорошені землею, і невиразно бачу поперед себе щойно виниклу яму. Снаряди рідко влучають в одну й ту саму вирву, тож я хочу туди пробратися. Одним стрибком я перелітаю туди, припадаю до землі й лежу, мов риба на дні, та знов лунає гучний посвист, я скоцюрблююся, шукаю, чим би затулитися; намацавши рукою щось тверде припадаю до нього, воно посувається, я стогну, земля двигтить, вибухова хвиля гримить мені у вухах, я підповзаю далі під те, що ледве тримається, натягую його на себе, це дошки й сукно, це захисток, жалюгідний захисток від снарядних уламків, що сиплються згори.

Розплющую очі... Я вчепився пальцями в якийсь рукав, у чийсь руку. Поранений? Гукаю до нього... Ніякої відповіді... Він мертвий. Рукою намацую розбиті дошки — і нараз згадую, що ми на кладовищі.

Але вогонь дужчий за все. Він пересилює свідомість, я залізаю ще далі під труну, нехай вона боронить мене, дарма що в ній лежить сама смерть.

Переді мною глибочіє вирва. Я охоплюю її очима, наче руками, треба добутися туди одним стрибком. Раптом хтось б'є мене по обличчю, чиясь рука вп'ялася в плече. Може, то прокинувся мрець? Рука трясє мене, я повертаю голову та в миттєвому спалаху світла бачу обличчя Качинського, рот у нього широко розкритий, він щось кричить, та я нічого не чую, він термосить мене, нахиляється ближче; нарешті, коли гуркіт трохи стихає, до мене долинає його голос:

— Гази... га-а-аз-и... га-а-аз-и... Передай далі!

Я мерщій хапаю коробку з протигазом. Неподалік від мене хтось лежить. Ні про що не думаю, тільки про одне: сказати тому чоловікові!

— Га-а-аз-и, га-а-аз-и!..

Гукаю, присовуюся ближче до нього, б'ю його коробкою, — він нічого не помічає. Я б'ю його знов і знов, та він тільки зіщулюється, то один із новобранців. У розпачі я оглядаюся на Кача, він уже надів маску, я теж вихопляю свою, каска падає з голови, маска облягає мені лице, я нарешті добуваюся до чоловіка, тут же дістаю його протигаз, беру маску, натягаю йому на голову, він теж хапається за неї, я відпускаю його — і вже лежу на дні вирви.

Глухі виляски хімічних снарядів зливаються з гуркотом вибухів. Між розривами чути, як гуде дзвін; гонги й металеві тріскачки теж сповіщають навсібіч: «Гази, гази, га-а-аз-и!»

Позад мене щось гепається додола, ще раз і ще. Я протираю окуляри протигазом, що вже встигли запітніти. Це Кач, Кроп і хтось іще. Ми лежимо вчотирьох у важкому, напруженому чеканні й силуємося дихати якомога менше.

Ці перші хвилини в протигазі вирішують, жити тобі або ні: чи він герметичний? У пам'яті спливають жахливі картини: у лавареті отруєні газом іще довго помирали від ядухи, раз у раз вихаркуючи шматки попалених легенів.

Дихаю обережно, притуливши рот до клапана. Газова хмара повзе по землі, заповнюючи всі заглибини. Наче здоровенна м'яка медуза, заповзає вона до нас у вирву й розлягається там. Я штовхаю Кача: краще вилізти нагору, ніж лежати тут, де збирається стільки газу. Та ми не встигаємо: знов починається вогняний шквал. Тепер уже здається, що то не гармати ревуть, а стугонить уся земля.

Щось чорне шугає із тріскотом до нас і падає зовсім поруч — це труна: вибух вирвав її з землі.

Я бачу, що Кач чимось зайнятий, і повзу до нього. Труна впала на простягнену руку того хлопця, що ховається разом із нами у вирві. Вільною рукою він силується зірвати протигаз. Та Кроп устигає схопити його за руку, викручує її назад і міцно тримає.

Кач і я намагаємось вивільнити йому придавлену руку. Віко труни тріснуло й ледве тримається, ми легко його зриваємо й викидаємо мерця, він скочується додола, а ми пробуємо підважити нижню частину труни.

На щастя, хлопець зомлів і Альберт може нам допомогти. Тепер нам не треба діяти так обережно, ми працюємо, скільки є сили, підважуємо труну лопатами, і нарешті вона, стогнучи, зсувається з місця.

Поволі розвиднюється. Кач бере уламок віка, підкладає його хлопчині під розтрошену руку, і ми перев'язуємо його всіма бинтами з наших індивідуальних пакетів. Більше ми поки що нічого не можемо для нього зробити.

Від протигаза в голові у мене гуде і гримить, здається, вона зараз лусне. Легені надсаджені, їм доводиться дихати тим самим гарячим, не один раз ужитим повітрям, жили на скронях набрякають, я от-от задихнуся...

Сіре світло просочується до нас. На кладовищі гуляє вітер. Я перекочуюся через край вирви. У брудних сутінках світання переді мною лежить чиясь відірвана нога, чобіт на ній цілісінький, я бачу це мигцем, але зовсім виразно. Та раптом за кілька кроків від мене хтось підводиться, я протираю свої «вікна», про-

те від мого збудження вони знову тьмяніють, я пильно вдивляюся — той солдат стоїть уже без протигаза.

Я чекаю ще трохи — він тримається, чогось шукає очима навколо, ступає кілька кроків... Вітер уже розвіяв газ, повітря чисте... Тоді і я, стогнучи, зриваю з себе протигаз і ту ж мить падаю. Немов холодна вода, вливається в мене повітря, очі, здається, зараз повилазять, якась темна хвиля накриває мене, і я непритомнію.

Вибухів більше не чути. Я повертаюся до вирви й махаю рукою іншим. Вони вилазять нагору та зривають із себе протигази. Підхоплюємо пораненого, один підтримує йому замотану руку, і ми швидко йдемо звідти.

Кладовище геть зруйноване. Скрізь порозкидані труни й мерці. Ті люди ще раз, удруге, померли, але кожен, розірваний на шматки, врятував когось із нас.

Огорожу розтровошено, прокладені за нею рейки фронтової залізниці зірвано, вони стирчать покрученими кінцями вгору. Перед нами хтось лежить. Ми зупиняємось, тільки Кроп іде з пораненим далі.

На землі лежить якийсь новобранець. Стегно в нього закривавлене. Він такий знесилений, що я дістаю свою флягу, де ще зостався чай із ромом. Та Кач відводить мою руку й нахиляється до солдата:

— Куди тебе поранено, хлопче?

Той тільки дивиться, він надто кволий, щоб добутись на слово. Обережно розрізуємо на ньому штани. Він стогне.

— Тихо, тихо, тепер тобі стане легше.

Якщо його поранено в живіт, пити йому не можна. Він не блює, це добра ознака. Ми звільняємо від одягу стегно й бачимо суцільну криваву кашу із уламками кісток. Пошкоджено суглоб. Цей хлопець уже ніколи не зможе ходити.

Вогкими пальцями витираю йому скроні й даю сьорбнути із фляги. Очі в нього трохи оживають. А ми тільки тепер помічаємо, що права рука в нього теж уся в крові.

Кач розриває два індивідуальні пакети якнайширше, аби можна було прикрити рану. Я шукаю якусь шматину, щоб пов'язати її зверху, але нічого не знаходжу. Тоді розрізаю в пораненого штани ще далі, щоб відшматувати клапоть від спідніх. Та спідніх на ньому немає. Я пильніше придивляюся до хлопця — це той, із лляним чубом.

Тим часом Кач знайшов у якогось вбитого в кишені ще кілька індивідуальних пакетів, ми обережно прикладаємо бинти до рани. Я кажу хлопцеві, що весь час не зводить із нас очей:

— А тепер ми підемо по ноші.

Тоді він розтуляє уста й шепоче:

— Не йдїть.

Кач заспокоює його:

— Та ми ж одразу повернемось. Тільки принесемо для тебе ноші.

Не знати, чи він нас зрозумів; жалібно, наче дитина, він скімлить:

— Не йдїть.

Кач озирається й шепоче мені:

— Чи не краще просто взяти револьвер і покласти цьому край?

Хлопець навряд чи витримає дорогу до лазарету, а як витримає, то протягне щонайбільше кілька днів. А все, пережите досі, — дрібниця супроти того, що йому доведеться зазнати в останні дні перед смертю. Тепер він іще приголомшений і нічого не відчуває. За годину він перетвориться на живий скрутень, що кричатиме від нестерпного болю. Дні, які йому залишилося прожити, стануть для нього неймовірною мукою. То навіщо йому ще страждати ці дні?

Я киваю:

— Справді, Каче, треба взяти револьвер.

— Дай сюди, — каже він і зупиняється.

Я бачу, він уже вирішив. Ми озираємось: виявляється, ми вже не самі. Біля нас скупчується невеличкий гурт солдатів, із вирв та могил висовуються голови.

Ми приносимо ноші.

Кач хитає головою:

— Такі молоді хлопці... — І повторює: — Такі молоді, безневинні хлопці...

Наші втрати менші, ніж можна було чекати: п'ятьох убито, вісьмох поранено. То був лише недовгий вогневий наліт. Двоє вбитих лежать в одній із розкиданих могил, нам застається тільки їх засипати.

Ми рушаємо далі. Мовчки йдемо вервечкою, один за одним. Поранених відправляють до санітарного пункту. Ранок похмурий, санітари бігають із номерками й картками, поранені жалібно стогнуть. Починається дощ.

За якусь годину ми дістаємося до наших машин і вилазимо на них. Тепер тут більше місця, ніж спершу.

Дощ ряснішає. Ми розгортаємо плащ-намети й накидаємо собі на голови. Дощ переїщить по них, з боків дзюрком стікає вода. Машини шубовстають через вибої, і ми гойдаємось у напівсні то вперед, то назад.

Спереду на нашій машині стоять два солдати, тримаючи довгі роздвоєні палиці. Вони стежать за телефонними дротами, ті висять поперек дороги так низько, що можуть повідтинати нам голови. Обидва солдати вчасно підхоплюють своїми палицями дріт і підіймають його у нас над головами. Чути їхні вигуки: «Увага — дріт!», і ми, напівсонні, присідаємо, а тоді знову випростуємось.

Одноманітно хитаються машини, одноманітно лунають вигуки, одноманітно падає дощ. Він падає нам на голови й на голови вбитих, на тіло малого новобранця з раною, завеликою для його стегна, дощ падає на Кеммеріхову могилу, падає на наші серця.

Десь вибухає снаряд. Ми здригаємось, очі напружені, руки готові вмити перекинути тіло через борт машини у рівчак край дороги.

Та більше не стріляють... Тільки чути одноманітні вигуки: «Увага — дріт!...» Ми присідаємо... Знов у напівсні.

V

Марудна справа — вбивати воші по одній, коли в тебе їх сотні. Ці капосні створіння твердуваті, і душити їх нігтем врешті набридає. Тож Тяден узяв кришечку від бляшанки з ваксою і приладнав її д्रोотиною над вогником свічки. Тільки-но кинеш вошу на цю малесеньку сковорідку, як чується — лусь! — і по всьому.

Ми сидимо кружкама, голі по пояс — у нас тепло, — сорочки на колінах, руки працюють. Гайє має якийсь особливий вид вошей: на головах у них — червоний хрест. Він запевняє, що привіз їх із собою ще з госпіталю в Туру, а там дістав їх особисто від майора медслужби. Жиром від вошей, що потроху збирається в бляшаній кришечці, Гайє збирається шмарувати собі чоботи й півгодини регоче зі своєї вигадки.

Але сьогодні його жарти не мають успіху, ми надто заклопотані іншим.

Чутка підтвердилася. Прибув Гіммельштос. Він з'явився вчора, ми вже чули його голос, такий нам знайомий! Кажуть, нібито він там у себе надто заповзівся на молоденьких новобранців. І не знав, що серед них — син начальника окружної управи. На цьому Гіммельштос і скрутив собі в'язи.

Тут його багато що здивує. Тяден уже кілька годин обговорює з нами всі можливі варіанти того, як він відповідатиме Гіммельштосові. Гайє задумливо поглядає на свої лаписька й підморгує мені. Той вечір, коли він відлупцював Гіммельштоса, став вершиною його життя; він розповідав мені, що вже кілька разів бачив усе це вві сні.

Кроп і Мюллер розмовляють. Кроп — єдиний, хто роздобув собі казанок сочевиці, десь на кухні в саперів. Мюллер жадібно зиркає на казанок, та врешті опановує себе й питає:

— Альберте, що б ти зробив, якби оце раптом настав мир?

— Миру не буде! — відрубую Альберт.

— А якби, — напосідає Мюллер, — що б ти тоді зробив?

— Чкурнув би звідси, — бурчить Кроп.

— Та звісно. А потім?

— Напився б.

— Та не верзи дурниць, я серйозно...

— Я теж, — каже Альберт. — А що можна ще зробити?

Розмова зацікавлює Кача. Він вимагає від Кропа пайку сочевиці, одержує її, довго щось обмірковує, а тоді каже:

— Напитися можна було б, та краще — мерщій на найближчу станцію — і додому, до жінки. То ж мир, Альберте, мир!..

Він порпається у своєму цератовому гамані, дістає звідти якусь фотокартку та з гордістю всім показує:

— Моя стара!

Тоді ховає картку й люто вигукує:

— Проклятуща, паскудна війна!..

— Тобі добре говорити, — кажу я, — у тебе є і син, і жінка.

— Еге, — погоджується він, — і я мушу дбати про те, як їх прогодувати.

Ми сміємося:

— За тим діло не стане, Каче, ти ж реквізуєш усе, що тобі треба.

Мюллер голодний і, мабуть, тому не задоволений відповідями. Він не дає Гайє Вестгузові помріяти про те, як той лупцюватиме Гіммельштоса.

— Гайє, а що ти зробив би, якби тепер настав мир? — питає Мюллер.

— Він би тобі відшмагав зад, щоб не починав таких балачок, — кажу я. — Чого це ти раптом?

— А чого корова на даху ожеребилася? — відрубує Мюллер і знову звертається до Гайє Вестгуза.

Гайє важко так зразу відповісти. Він хитає своєю поцяткованою ластовинням головою.

— Кажеш, коли вже не буде війни?

— Еге, ти тямущий хлопець.

— І тоді знову будуть жінки? — облизується Гайє.

— Авжеж, будуть.

— От сто чортів! — каже Гайє, і обличчя в нього лагіднішає. — Тоді я знайшов би собі огрядну молодичку, щоб з неї і куховарка була пристойна, та головне, аби в руки було що взяти — й притьмом у ліжку! Хлопці, ви тільки уявіть собі, справжня перина та ще на пружинному матраці! Та я цілий тиждень штанив би не натягав.

Усі мовчать. Картина надто звабна. Нас аж морозом проймає. Нарешті Мюллер отямлюється й питає:

— А потім?

Пауза. Тоді Гайє якось плутано пояснює:

— Коли б я був унтер-офіцер, то зостався б в армії на надстрокову службу.

— Чи ти, Гайє, здурів? — дивуюсь я.

Він спокійно відповідає теж запитанням:

— А ти коли-небудь різав торф? Ану, спробуй.

По тих словах він витягає з-за халяви ложку й устромляє її в Альбертів казанок.

— Гірше, ніж сидіти в окопах у Шампані, нічого немає, — заперечую я.

Гайє їсть і посміхається.

— Але торф різати довше. Та ще не можна й на годину вшитися.

— А все-таки, Гайє, вдома краще.

— Та не дуже, не дуже, — каже він і замислюється з розтуленим ротом.

З його обличчя можна прочитати, про що він думає. Про злиденну халупу на болоті, про важку роботу в пекучому степу від світання аж до вечора, про жалюгідну платню і брудну батрацьку одягу.

— А в армії у мирний час ніякого тобі клопоту, — просто-рікує він. — Щодня дають харч, а не дадуть, то знімеш галас; у тебе є ліжка й щотижня свіжа білизна, наче в якого джанджика; ти — унтер-офіцер, гарно вбраний, удень відбудеш службу, а ввечері ти сам собі пан і йдеш до пивнички.

Гайє надзвичайно пишається своєю ідеєю, він просто залюблений у неї.

— А як відслужиш дванадцять років, дістанеш пенсію і підеш у сільські жандарми. Тоді можеш цілісінький день гуляти.

Він аж упріває від тих мрій про майбутнє.

— Подумати лишень, як тоді пригощатимуть! Там — чарка коньяку, а там — півлітра горілки. Адже з жандармом усі схочуть жити по-доброму.

— Але ж ти ніколи не будеш унтер-офіцером, Гайє, — втручається Кач.

Гайє вражено дивиться на нього й замовкає. Напевне, в його уяві вже виникли тихі осінні вечори, неділі в селі, бамкання дзвонів, вечори й ночі, проведені з наймичками, гречані млинці зі шкварками, безтурботні години дружніх балачок у пивниці.

Гайє не може швидко впоратись із своєю багатою уявою і дратується:

— І чого ви завжди якісь дурні питання вигадуете?

Він натягує через голову сорочку й застібає мундир.

— Тьядене, а що зробив би ти? — питає Кроп.

Тьяден думає тільки про одне:

— Пильнував би Гіммельштоса, щоб не втік.

Мабуть, Тьяден залюбки посадовив би його в клітку й щоранку лупцював би ломакою. А Кропові він замріяно каже:

— Бувши тобою, я став би лейтенантом. Тоді ти зміг би його муштрувати, аж поки у нього в череві вода закипить.

— А ти, Детерінгу? — допитується Мюллер. Він природжений учитель, завжди про щось питає.

Детерінг небалакучий, але на це питання відповідає. Він дивиться в небо й каже тільки:

— Я саме встиг би на жнива.

Тоді підводиться і йде собі.

Детерінга обсіли клопоти. Його жінці доводиться самій пильнувати господарство. До того ж у них забрали двох коней. Він щодня читає газети, які сюди доходять: чи не йде дощ і в його закутку в Ольденбургу? Бо вони не встигнуть зібрати сіна.

І тут з'являється Гіммельштос. Іде просто до нашого гурту. У Тядена обличчя береться плямами. Він простягається на траві й від збудження заплющує очі.

Гіммельштос поводитьсь якимось нерішуче, сповільнює ходу. Але все-таки підходить до нас. Ніхто й не збирається підводитись. Кроп зацікавлено втуплюється в нього.

Він стоїть перед нами й чекає. Усі мовчать, тоді він вигукує:
— Ну, як воно?

Збігає кілька секунд. Гіммельштос вочевидь не знає, як із нами поводитись. З найбільшим задоволенням він погнав би нас притьмом на муштру. Та, здається, він уже збагнув, що фронт — це не казарми. Він робить ще одну спробу, тільки тепер звертається не до всіх, а до одного, сподіваючись, що так буде легше дістати відповідь. Найближчий до нього Кроп, тож він і щедряє його своєю увагою:

— А, ви теж тут?

Та Альберт не збирається з ним приятелювати. Він коротко відповідає:

— Напевне, трохи довше тут, ніж ви.

Руді вуса вже тіпаються.

— Ви, здається, мене не впізнаєте?

Тепер Тяден розплющує очі:

— Чого там!

Гіммельштос обертається до нього.

— Це, здається, Тяден, еге?

Той підводить голову.

— А знаєш, хто ти?

Ці слова приголомшують Гіммельштоса.

— Відколи це ми на «ти»? Ми разом свиней не пасли.

Він не знає, як вийти з цього становища, бо не чекав від нас такої відвертої ворожнечі. Але поки що він тримається обережно, певне, його вже встигли настрахати балачки про постріли в спину.

Від його слів Тяден так розлютився, що навіть стає до-тепний:

— Та ні, свиней ти сам пас.

Тепер і Гіммельштос аж піниться з люті. Однак Тьяден його мерщій випереджає, йому кортить висловитися:

— Хочеш знати, хто ти такий? Пес ти паршивий, ось хто! Давно я хотів тобі це сказати.

У його блискучих свинячих очицях світиться задоволення: нарешті він здійснив те, про що мріяв кілька місяців — швиргонував Гіммельштосові в лице «паршивого пса».

Але й Гіммельштос уже не стримується:

— Ти чого, котолупе нещасний, смердючий виродку? Ану, стати струнко, коли начальство говорить.

Тьяден велично киває йому:

— Можете йти, Гіммельштосе, кроком руш!

Гіммельштос шаленіє. У його особі ображено стрийовий статут. Самого кайзера не можна було б тяжче образити.

Він гаркає:

— Я вам наказую, Тьядене, встати!

— А більш нічого? — питає Тьяден.

— Ви виконаєте мій наказ чи ні?

Тьяден спокійно закінчує розмову популярною цитатою з класика, сам того не знаючи¹. Водночас він повертається спиною і світить Гіммельштосові голим задом. Той бурю зривається з місця:

— Ви підете під трибунал!

Ми бачимо, як він поспішає до польової канцелярії.

Гайє і Тьяден заходяться реготом, як справжні торфорізи. Гайє регоче так, що в нього збочує щелепа, і він безпорадно спинається з роззявленим ротом. Альберт кулаком вправляє йому щелепу на місце.

Кач непокоїться:

— Якщо він поскаржиться на тебе, буде кепсько.

— Гадаєш, він це зробить?

— Безперечно, — кажу я.

¹ Мається на увазі нецензурна лайка в драмі Й. В. Гете «Гетц Фон Берліхінген».

— Ти дістанеш щонайменше п'ять діб «губи», — пояснює Кач.
Це зовсім не бентежить Тьядена.

— П'ять діб «губи» — то п'ять діб відпочинку.

— А як тебе відправлять до фортеці? — цікавиться розважливий Мюллер.

— То для мене війна на тому й скінчиться.

Тьяден щасливчик. Він ніколи не завдає собі клопоту. Він іде з Гайє і Леєром звідси, щоб не потрапити на очі начальству під гарячу руку.

Мюллер і досі ще всіх розпитує. Тепер він знову береться до Кропа.

— Альберте, а як ти справді повернешся додому, то що тоді робитимеш?

Кроп уже наївся і через те подобішав.

— Скільки залилося з нашого класу? — питає він.

Ми підраховуємо: з двадцяти душ сімох уже вбито, чотирьох поранено, один — у божевільні. Отже, зібралось б щонайбільше дванадцять хлопців.

— Троє з них уже лейтенанти, — каже Мюллер. — Як ти гадаєш, чи вони дозволили б, щоб Канторек на них горлав?

Ні, ми так не гадаємо. Ми теж не дозволимо горлати на нас.

— А що ти можеш сказати про єдність дії, місця й часу в драмі «Вільгельм Тель»? — нараз згадує Кроп і аж качається з реготу.

— Яку мету ставила перед собою спілка поетів «Геттінгенський гай»? — раптом суворо питає поважний Мюллер.

— Скільки дітей мав Карл Сміливий? — спокійно відбиваюсь я.

— Нічого путнього з вас, Боймере, не вийде, — скрекоче Мюллер.

— Коли була битва при Замі? — допитується Кроп.

— Ви морально несерйозна людина, Кропе, сідайте, три з мінусом, — зневажливо махаю я рукою.

— Що Лікурґ мав за найважливіше для держави? — сичить Мюллер, удаючи, ніби поправляє пенсне.

— Як правильно: «Ми, німці, боїмося самого тільки Бога й більше нікого на світі» або: «Ми, німці, боїмося тільки Бога...»? — дозволяю я подумати.

— Скільки жителів у Мельбурні? — щебече й собі Мюллер.

— Як ви збираєтесь жити, коли цього не знаєте? — обурено питаю я в Альберта.

— Що ми розуміємо під явищем зчеплення? — тріумфує тепер він.

З усього цього мотлоху ми майже нічого вже не пам'ятаємо. Він нінащо не придався нам. Але ніхто в школі нас не навчив, як закурити цигарку під дощем чи в бурю, як розпалити багаття з сирого гілля; не навчив, що бити багнетом краще не в ребра, а в живіт, бо там багнет не застрягне.

Мюллер задумано каже:

— Та дарма, нам знов доведеться сісти за шкільну парту.

Мені здається, що це неможлива річ.

— Напевне, нам дозволять здавати екстерном.

— До цього треба добре підготуватись. І навіть коли ти здаси екзамени, що далі? Бути студентом не набагато краще. Як у тебе немає грошей, то будеш день і ніч працювати.

— І все ж таки це краще. Тільки й там доведеться втовкмачувати в голову всякий мотлох.

Кроп розуміє наш настрій:

— Як можна ставитися до цього поважно, побувавши тут, на передовій?

— Але ж якийсь фах треба мати, — заперечує Мюллер, удаючи Канторека.

Альберт чистить собі нігті ножем. Ми дивуємось, чого це він став такий чепурун. Але він робить це тільки тому, що замислився. Відклавши ножа, він каже:

— Так воно й є. Кач, і Детерінг, і Гайє потім працюватимуть за фахом, бо вони вже його мають. І Гіммельштос теж. А ми не маємо. І як нам після цього, — він показує в бік передової, — призвичаїтись до якогось фаху?

— От якби стати рантьє й жити десь у лісі зовсім самому, — вголос мрію я, але тут же мені стає соромно за таку примху.

— Що ж із нами буде, коли ми повернемося? — питає Мюллер, і навіть він збентежений.

Кроп знижує плечима.

— Не знаю. Спершу треба вижити, а тоді вже буде видно. Власне, ніхто з нас не знає відповіді.

— А все-таки, що ми могли б робити? — питаю я.

— Мені нічого не хочеться, — стомлено відповідає Кроп. — Навіщо загадувати, коли нас щодня можуть тут убити? Я не вірю, що ми взагалі повернемося.

— Коли я про це думаю, Альберте, — кажу я через якийсь час, перевертаючись на спину, — то мені здається: якби я почув слово «мир» і він справді настав би, то я б учинив щось надзвичайне, бо мені від того слова аж кров шугає в голову. Знаєш, зробив би щось таке, заради чого варто було в цьому багні лежати. Тільки я нічого не годен придумати. Те, що справді можна зробити, — вчитися, набутти фах, одержувати платню і таке інше, — це все мені насточортіло, бо це вже було й усе це — гидота. Іншого я нічого не знаходжу, Альберте, нічого не знаходжу.

Цієї миті все здається мені безнадійним, мене огортає розпач.

Кроп теж думає про це.

— Взагалі нам усім буде важко. Невже там у нас, удома, над цим зовсім не замислюються? Два роки стріляти й метати гранати — цього не можна скинути з себе, наче шкарпетки.

Ми доходимо висновку, що такі думки властиві всім, хто опинився в нашому становищі, одному більше, іншому менше. Це спільна доля нашого покоління.

Альберт висловлює це так:

— Через війну ми стали ні до чого не здатні.

І каже слушно. Ми вже не молодь. Ми вже не хочемо завойовувати світ. Ми втікачі. Тікаємо від самих себе. Від свого життя. Нам було по вісімнадцять років, ми тільки починали любити життя і світ, а нам довелося стріляти в них. Перший снаряд влучив

у наше серце. Нас відрізано від справжньої діяльності, від прагнень, від прогресу. Ми вже не віримо в них: ми віримо у війну.

У польовій канцелярії — пожвавлення. Либонь, то Гіммельштос підняв усіх на ноги. До нас рушає кілька чоловіків на чолі з огрядним фельдфебелем. Смішно, та майже всі ротні фельдфебелі — товстуні.

За ним виступає Гіммельштос, сповнений жадоби помсти. Чоботи в нього сяють проти сонця.

Ми підводимось. Товстун сопе:

— Де Тьяден?

Звісно, ніхто цього не знає. Гіммельштос дивиться на нас, очі в нього люто виблискують.

— Ви напевне знаєте. Тільки не хочете сказати. Де він?

Фельдфебель нишпорить очима навкруги: Тьядена ніде не видно. Тоді він вирішує діяти інакше:

— Щоб за десять хвилин Тьяден з'явився до канцелярії.

І рушає назад, а Гіммельштос суне за ним.

— У мене передчуття, що наступного разу, коли ми будемо ставити загорожі, я ненароком упушу скрутень колючого дроту просто Гіммельштосові на ноги, — каже Кроп.

— Ми ще не раз потішимося з нього, — сміється Мюллер.

Ми пишаємося тим, що дали відсіч цьому жалюгідному листоноші.

Я йду в барак і попереджаю Тьядена — нехай десь щезне.

Потім ми переходимо на інше місце і знову сідаємо грати в карти. Адже ми тільки й уміємо, що грати в карти, лаятись та воювати. Небагато для двадцяти років — і забагато для двадцяти років.

За півгодини Гіммельштос знов опиняється біля нас. Ніхто не звертає на нього уваги. Він питає, де Тьяден. Ми знизуємо плечима.

— Але ж ви мали його розшукати, — наполягає він.

— Хто це — ви? — дивується Кроп.

— Ну, ви всі.

— Я просив би вас звертатися до нас увічливо, — вимовляє Кроп таким тоном, наче він полковник.

У Гіммельштоса очі на лоба лізуть:

— А хто звертається до нас неувічливо?

— Ви!

— Я?

— Так, ви.

Гіммельштос замислюється. Недовірливо зиркає на Кропа, бо не розуміє, що той має на думці. Усе-таки він не дуже впевнений у собі, тож вирішує піти нам назустріч.

— То ви його не знайшли?

Кроп лягає на траву й питає:

— Чи ви вже бували хоч раз отут, на передовій?

— Це вас не обходить, — гнівається Гіммельштос. — Я вимагаю відповіді на своє запитання.

— Гаразд, — каже Кроп і підводиться. — Бачите он там, на небі, невеличкі хмарки? То від пострілів зеніток. Ми були там учора. П'ятеро загинуло, вісьмох поранено. Але це ще дрібниці. Коли ми наступного разу потрапимо туди разом із вами, то солдати, перш ніж померти, підходять до вас і, виструнчившись, бадьоро питатимуть: «Дозвольте вийти із строю? Дозвольте дати дуба!» Ми тут чекали саме на таких людей, як ви.

Кроп знову сідає на траву, а Гіммельштос блискавично зникає.

— Три дні «губи», — визначає Кач.

— Далі моя черга, — кажу я Альбертові.

Але на цьому начебто все скінчилося. Зате ввечері, під час переключки, нам улаштовують справжній допит. У польовій канцелярії сидить командир роти, лейтенант Бертінк, і викликає кожного з нас по черзі.

Мене теж викликають як свідка, і я пояснюю, чому Тьяден збунтувався. Історія про «лікування» двоповерховим ліжком справляє сильне враження. Гіммельштоса викликають, і я повторюю своє свідчення.

— Це правда? — питає Бертінк у Гіммельштоса.

Той викручується, та коли Кроп розповідає те саме, він врешті мусить зізнатися.

— Чого ж ніхто не доповів мені про це ще тоді? — питає Бертінк.

Ми мовчимо: адже він сам гаразд знає, що в армії скаржитися в такій дрібній справі немає ніякого сенсу. Та взагалі які можуть бути в армії скарги? Лейтенант, звичайно, це розуміє і тільки шпетить Гіммельштоса та ще раз енергійно пояснює йому, що фронт — це не казармене подвір'я. Потім надходить черга Тьядена. Лейтенант суворо виголошує йому довгу промову й призначає три дні гауптвахти. Кропові він підморгує і призначає один день гауптвахти.

— Інакше не можна, — каже він співчутливо.

Лейтенант розумний хлопець!

Звичайна «губа» — річ приємна. Хлопців замкнуть у колишньому курнику, там вони обидва зможуть приймати гостей, ми вже знаємо, як туди залізти. А суворий арешт — інша річ, тоді їм довелося б сидіти в льоху. Колись нас іще прив'язували до дерева, але тепер це заборонено. Часом із нами все-таки поводяться, як із людьми.

Не збігло й години після того, як Тьядена та Кропа посадили за дротяні ґрати, а ми вже йдемо до них. Тьяден вітає нас кукуріканням. Потім ми до пізньої ночі граємо в скат. Звісно, виграє цей лобуряка Тьяден.

Коли ми йдемо назад, Кач мене питає:

— Чи не хочеться тобі смаженої гуски?

— Та непогано б, — кажу я.

Ми вилазимо на машину, що везе снаряди. Це коштує нам дві цигарки. Кач добре запам'ятав потрібне нам місце. Пташник належить штабові якогось полку. Я беруся викрасти гуску й вислуховую Качів інструктаж. Пташник стоїть за парканом, але двері не замкнені, вони тільки на кілочку.

Кач підставляє мені руки, я стаю на них ногою і перелажу через паркан. Кач залишається на варті.

Кілька хвилин я стою непорушно, поки очі звикають до темряви. Нарешті я вже бачу пташник. Тихенько підкрадаюся до нього, намацую кілочок, витягаю його й відчиняю двері. У пільмі біліють дві плями. Дві гуски — це погано: схопиш одну, друга загелгоче. Отже, треба зловити обох, тільки хутко, тоді все буде гаразд.

Одним стрибком кидаюся на них. Одну я хапаю відразу, за мить — і другу. Оскаженіло б'ю їх головами об стіну, щоб оглушити. Та, мабуть, треба було б бити дужче. Клятї тварюки хриплять і лопотять крилами, дряпають лапами. Я люто змагаюся з ними, та дідько його знає, звідки в звичайних гусках стільки сили береться! Вони тягнуть мене врізнобіч, я насили втримуюся на ногах. Моторошно дивитись у пільмі на це біле ганчір'я, з моїх рук виростають крила, і мене вже бере страх, що я можу злетіти в небо, бо ж тримаю у руках наче два аеростати.

А тут іще знявся страшенний галас. Одна з гусок хапонула повітря та як загелгоче, ніби заведений будильник. Не встиг я схаменутись, аж знадвору хтось стрибнув, штовхнув мене додолу й люто загарчав. Собака! Дивлюсь, а він уже наміряється вчепитися мені в горлянку. Миттю я завмираю і мерщій втягаю підборіддя в комір.

Це дог. Збігає вічність, поки він підводить голову й сідає поруч мене. Та коли я пробую поворухнутись, він гарчить. Я розмірковую. Єдине, що можу зробити, — це якось добутись до свого невеличкого револьвера. Хоч би там що, а мені треба звертатися звідси, перш ніж прибіжать люди. Сантиметр за сантиметром я суну руку до револьвера.

Мені здається, наче минули вже цілі години. За кожним моїм тихеньким порухом чути грізне гарчання. Завмираю, а тоді знову, ще повільніше, суну руку. Нарешті, коли я вже тримаю револьвер у руці, вона раптом починає тремтіти. Я притискаю її до землі й вирішую: зненацька підняти револьвер, вистрелити їй, поки ще собака вчепиться в мене, тікати.

Я повільно дихаю і потроху заспокоююся. Тоді, затамувавши віддих, вхоплюю револьвер, стріляю, дог, скиглячи, кида-

ється вбік, а я — в двері й лечу сторчака, перечепившись через одну з гусок, що вже були повтікали.

Ледве встигаю її схопити, кидаю швиргома через паркан і сама вилажу на нього. Та дог уже отямився з переляку та стрибає, силуючись дістатися до мене. Мерщій скочуюсь на той бік. За десять кроків від мене стоїть Кач, тримаючи в руках гуску. Тільки-но він побачив мене, ми кинулись тікати.

Нарешті можна відсапатися. Гуска вже нежива, Кач упорався з нею завиграшки. Ми домовляємось негайно її засмажити, щоб ніхто нічого не помітив. Я приношу з барака казанок і дрова, і ми залазимо в занедбаний сарайчик, який нагледіли собі на такий випадок. Старанно завішуємо єдине віконце і розводимо вогонь. Тут є щось схоже на плиту — на цеглинах лежить залізний лист.

Кач скубе гуску, пір'я ми дбайливо складаємо до купи. З нього ми хочемо зробити собі дві подушечки з написом: «Солодко спи під шквальним вогнем».

Над нашим сховищем виють артилерійські снаряди. Відблиски вогню перебігають по наших обличчях, тіні витанцьовують на стінах. Часом чути глухий гуркіт і наш сарайчик здригається. То падають авіабомби. Нараз до нас долітають притлумлені зойки. Мабуть, бомба влучила в якийсь барак.

Гудуть літаки, вже дужче чути татакання кулеметів. Але нас ніхто не помітить, бо й смужечка світла не пробивається назовні.

Отак ми сидимо, Кач і я, двоє солдатів у витертих мундирах, і смажимо серед гупої ночі гуску. Розмовляємо мало, але ставимось один до одного з такою ніжною увагою, на яку здатні, либонь, тільки закохані. Ми — двоє людей, два малесенькі племінці життя, а навколо — ніч і володіння смерті. Ми сидимо на краю тих володінь, у небезпеці, але в захистку, по наших пальцях тече жир, наші серця такі близькі, і в цю годину в них відбувається те саме, що й навкруги: в них мріють вогні й тіні почуттів. Що знає він про мене, що я знаю про нього? Колись думки в нас були б несхожі, а тепер ми сидимо перед гускою, кожен відчуває присутність іншого, і ми такі близькі один одному, що годі про це й говорити.

Смажити гуску — діло забарне, навіть як вона молода й жирна. Тож ми змінюємо один одного. Хто поливає гуску жиром, а хто тим часом спить. Поволі розходиться чудовий дух смаженої гусятини.

Усі звуки знадвору зливаються до купи, перетворюються в сон, але свідомість ще не засинає. У напівсні я бачу, як Кач піднімає та опускає ложку, я люблю його, люблю ці похилі плечі, що вайлювату незграбну постать — і водночас я бачу десь позад нього ліс і зірки, чийсь лагідний голос промовляє слова, що заспокоюють мене, солдата у здоровезних чоботях, із портупеею і харчовою торбою, цей солдат такий малий під високим небом, він верстає шлях, що лежить перед ним, він швидко все забуває, і тільки зрідка сумує та йде далі й далі під величезним нічним небом.

Малий солдат і лагідний голос; якби хто надумав його попестити, він напевне, цього не зрозумів би, цей солдат у здоровезних чоботях і з заскорузлим серцем, який марширує, бо має чоботи, і який уже все позабував, крім того, що треба марширувати. Он там, на обрії, — хіба то не квіти й не гарний краєвид, такий тихий, що солдатові хочеться плакати? А може, то картини, що він їх не втрачав, бо зроду не бачив, вони бентежать його, але тут же зникають. Може, то його двадцять років?

Обличчя в мене мокре. Де я? Переді мною стоїть Кач, його велетенська зігнута тінь, наче щось рідне, вкриває мене. Він тихо щось говорить, усміхається і знову сідає до вогню.

Згодом він каже:

— Уже готове.

— Добре, Каче.

Я струшую з себе сон. Посеред сарайчика виблискує брунатна засмажена гуска. Ми дістаємо наші складані виделки та кишенькові ножі й відбатовуємо собі по ніжці. Їмо з пайковим хлібом, умочуючи його в підливу. Їмо поволі, з великою насолодою.

— Каче, тобі смакує?

— Авжеж. А тобі?

— І мені.

Тепер ми — брати, ми підсовуємо один одному найсмачніші шматочки. Потім я закурюю цигарку, а Кач — сигару. Печені ще залишилися чимало.

— Каче, чи не віднести нам Кропові й Тьядену по шматку гуски?

— Гаразд, — погоджується він.

Ми відрізуємо кусень і дбайливо загортаємо його в газету. Решту ми збираємося віднести до себе у барак, але Кач сміється і каже одне тільки слово:

— Тьяден!

Я розумію, треба забирати все. Ми збираємося вже йти до курника, щоб обох збудити. Але спершу ховаємо пир'я.

Попервах Кроп і Тьяден сприймають нас за привидів. Потім тільки чути, як працюють їхні щелепи. Тьяден тримає гусяче крило обома руками, наче губну гармонію, і жує. Він сьорбає жир із казанка й плямкає:

— От спасибі, ніколи цього не забуду.

Ми вертаємо до барака. Знову наді мною високе небо із зірками, незабаром світатиме, і я йду туди, у світання, я — солдат у здоровезних чоботях і з повнісіньким шлунком, малий солдат у світанковій імлі, а поруч зі мною йде вайлуватий, зігнутий Кач, мій товариш.

У вранішніх сутінках вимальовуються обриси нашого барака, вони насувають на нас, немов чорний тихий сон.

VI

Поширюються чутки, що готується наступ. Ми вирушаємо до передової на два дні раніше, ніж звичайно. Дорогою минаємо напівзруйновану школу. Уздовж її бічної стіни стоїть ще одна, висока подвійна стіна із зовсім новеньких, світлих, неполірованих трун. Від них ще йде дух деревини, живиці й лісу. Тих трун не менше сотні.

— Бач, як добре подбали про наступ, — дивується Мюллер.

— То для нас, — бурмоче Детерінг.

— Припни язика! — уриває його Кач.

— Іще радітимеш, як тобі дістанеться труна, — пащекує Тьяден, — бо таке одоробло, як ти, можна хіба тільки в плащ-намет загорнути.

Інші теж удаються до дотепів, моторошних дотепів, та що нам іще робити? Адже труни приготували справді для нас. Це діло тут організоване добре.

На передовій відчувається прихований рух. Першої ж ночі ми намагаємось зорієнтуватися. У нас досить тихо, тож чути, як по той бік фронту без упину гурчать вантажні машини, цілу ніч, аж до світанку. Кач каже, що вони не повертаються назад, а тільки підвозять та підвозять — солдатів, боєприпаси, гармати.

Англійську артилерію підсилено, це відразу чути. Праворуч від ферми стоять принаймні чотири батареї їхніх восьмидюймовок, а за зламаною тополею встановлені міномети. Крім того, тепер тут повно тих невеличких французьких страховиськ, що стріляють снарядами з ударними детонаторами.

Настрій у нас пригнічений. Через дві години по тому, як ми спустилися в бліндаж, наша артилерія обстріляла свої ж траншеї. Це вже втретє за чотири тижні. Коли б то була помилка в наведенні, ніхто б і слова не сказав, але це сталося тому, що стволи в гарматах надто вже стерті й постріли неточні, от снаряди б'ють і по нас. Через те першої ж ночі поранило двох наших солдатів.

Фронт — це клітка, в якій нам доводиться напружено чекати, що буде далі. Ми лежимо під ґратами, що їх утворюють траєкторії снарядів, лежимо в нервовому чеканні невідомого. Над нами витає випадок. Коли летить снаряд, я можу тільки пригнутись, і все, та я не знаю, куди саме він летить, і ніяк не можу подіяти на нього.

Саме ця залежність від випадку й робить нас байдужими. Кілька місяців тому я сидів у бліндажі та грав у скат. Трохи перегодом підвівся і пішов провідати знайомих хлопців в іншому бліндажі. Коли я повернувся, від першого бліндажа майже нічого

не залишилося, важкий снаряд розбив його шолом. Я повернувся до другого бліндажа й устиг саме вчасно, щоб допомогти його відкопувати. За цей час його встигло засипати.

Чи мене вб'ють, а чи я житиму — це все залежить від випадку. В укріпленому від бомб бліндажі мене може розчавити, а в відкритому полі я можу витримати десять годин під ураганим вогнем. Кожний солдат залишається жити тільки завдяки тисячам різних випадковостей. І кожний солдат вірить у випадок та покладається на нього.

Нам треба берегти свої пайки хліба. Останнім часом, відтоді як у траншеях уже не дотримуються порядку, до нас внадилося безліч пацюків. Детерінг стверджує, що то найпевніша ознака небезпеки.

Тутешні пацюки якісь особливо бридкі, надто вони великі. Це ті, що їх звуть трупними пацюками. У них мерзенні, злющі, безвусі пискі, а сам вигляд їхніх довгих голих хвостів викликає нудоту.

Видно, вони страшенно голодні. Майже в кожного з нас вони пообгризали хлібну пайку. Кроп щільно замотав окраєць у плащ-намет і поклав собі під голову, та однаково не може спати, бо пацюки бігають йому по обличчю, добираючись до хліба. Тоді Детерінг надумав схитрувати: він причепив до стелі тоненьку дротину й підвісив на ній клуночок із хлібом. Коли він уночі ввімкнув кишенькового ліхтарика, то побачив, що дріт гойдається. На клуночку сидів верхи жирний пацюк.

Врешті ми кладемо цьому край. Пообгризані пацюками пайки ми дбайливо обрізуємо; викинути хліб ми ніяк не можемо, бо завтра не матимемо що їсти.

Відкраяні шматки ми складаємо до купи посеред підлоги, а тоді кожен бере лопату й чатує. Детерінг, Кроп і Кач тримають свої ліхтарики, щоб одразу їх увімкнути.

За кілька хвилин ми вже чуємо шарудіння й метушню. Ці звуки посилюються, тепер уже чути, як дряпається велика кількість маленьких лап. Спалахують ліхтарики, і ми всі б'ємо ло-

патами по чорній купі, що миттю розпадається. Здобич непогана. Ми викидаємо лопатами надвір побитих пацюків і знов улаштовуємо засідку.

Ще кілька разів нам удається так зробити. А тоді пацюки щось збагнули чи почули кров. Більше вони не з'являються. Проте крихти хліба на підлозі вони все-таки наступного дня знищили.

На сусідній ділянці вони напали на двох чималих котів та на собаку й загризли їх.

Наступного дня нам видають голландського сиру, на кожного припадає майже по чверті головки. Почасти це добре, бо сир смачний, але водночас і погано: досі ці великі червоні кулі завжди були ознакою того, що попереду на нас чекає якась тяжка халепа. Наша підозра посилюється, коли нам видають ще й горілку. Ми її, звісно, випиваємо, але настрої у нас однаково кепський.

Цілісінький день ми змагаємося — хто більше заб'є пацюків. Або тиняємося без діла. Нам видають додатково патрони та ручні гранати. Багнети ми перевіряємо самі. Бо деякі багнети замість тупого боку мають зубці, як у пилці. Якщо хтось із наших попадає із таким багнетом у полон, його нещадно вбивають. На сусідній ділянці познаходили трупи наших солдатів, яким цією пилкою повідрізали вуха й повиколювали очі. Потім їм понабивали тирсою роти й носи, і вони задихнулися.

Дехто з новобранців мають ще гвинтівки з багнетами такого зразка; ми забираємо ті багнети й дістаємо для них інші.

Однак багнети втратили тепер своє значення. Тепер нова мода ходити в атаку: дехто бере з собою тільки ручні гранати й лопату. Гостра лопата — куди легша й універсальніша зброя, нею можна не тільки під бороду тицьнути, але насамперед ударити навідліг; коли бити збоку, між плечем і шиєю, то легко можна розчахнути людині всі груди. Як колеш багнетом, то він, бува, застрягає, і, щоб його витягти, треба щосили впертися ногою в живіт супротивникові, а тим часом і тебе легко можуть довбнути. До того ж багнети іноді ще й ламаються.

Уночі на нас пускають гази. Ми чекаємо атаки в протигазах, збираючись їх зірвати, тільки-но вирине постать першого ворожого солдата.

Нарешті вже розвиднюється, а в нас усе спокійно. Тільки чути з того боку фронту безперервний рух, що аж нерви висотує, — їдуть поїзди, поїзди, ваговози, ваговози, навіть їх стільки тут скупчують? Наша артилерія безупинно б'є в тому напрямку, але рух не припиняється, не припиняється...

У нас стомлені обличчя, ми не дивимось один на одного.

— Знову буде, як колись на Соммі, тоді нас тримали сім днів і сім ночей під ураганим вогнем, — похмуро говорить Кач.

Відтоді, як ми тут, він навіть забув про дотепи, а це погано, адже Кач — бувалий фронтовий вовк, що має добрий нюх. Один тільки Тяден тішиться, що дають чималі порції харчів та ром: він гадає, нічого, мовляв, не станеться, і ми спокійно повернемося назад.

Здається, так воно й буде. Минає один день, другий. Уночі я сиджу в секреті. Наді мною злітають і падають ракети та освітлювальні парашутики. Я обережний і напружений, серце калатає. Мої очі раз по раз затримуються на світному циферблатові годинника, та стрілки наче не посуваються. Сон стуляє мені повіки, я починаю ворушити пальцями ніг у чоботях, аби не заснути. Нічого особливого за мою зміну не сталося, тільки чувся безугавний рух по той бік фронту.

Ми поволі заспокоюємось і весь час ріжемося в карти. Може, нам таки пощастить.

Удень на небі висить повно аеростатів. Це означає, що з ворожого боку в наступі тут братимуть участь танки й літаки. Але це нас цікавить набагато менше, ніж те, що розповідають про нові вогнемети.

Серед гупої ночі ми нараз прокидаємося. Земля стугонить. Над нами бує вогонь. Ми тулимося по кутках. Можна розрізнити снаряди всіх калібрів.

Час від часу кожен хапається за свої речі, щоб переконатися, чи все на місці. Бліндаж тремтить, ніч реве і спалахує блискавками. При цих миттєвих спалахах ми дивимось один на одного й похитуємо головами; обличчя в нас бліді, вуста міцно стулені.

Кожен усім тілом відчуває, як важкі снаряди зносять бруствер траншеї, розкидають баласт і шматують верхні бетонні брили. Часом ми чуємо глухий, але ще дужчий удар, немов то гарчить і б'є лаписьками хижий звір, це означає пряме влучання в окоп. Уранці деякі молоденькі солдати з зеленими обличчями вже блюють. Вони ще зовсім не досвідчені.

До траншей повільно просочується неприємне сіре світло, і спалахи пострілів блідішають. Настає ранок. Тепер до гарматного вогню додаються вибухи мін. Це найжахливіше з усього обстрілу. Там, де міна влучила, залишаються суцільні могили.

Нова зміна розвідників іде в секрети, а ті, що звільнилися, повертаються до окопів, вони аж заточуються і тремтять, одяга в них уся забрьохана болотом. Один мовчки лягає в куток і починає їсти, інший, недавно призваний із резерву, схлипує: вибуховою хвилею його двічі перекидало через бруствер, та він відбувся тільки нервовим шоком.

Новобранці поглядають на нього. Такий стан швидко передається іншим, нам треба пильнувати, в декого вже починають тремтіти губи. Добре, що вже настає день: може, атака почнеться незабаром, у першій половині дня.

Обстріл не припиняється. Позаду нас теж вибухає. Скільки око бачить, скрізь здійснюються фонтани грязюки й металу. Обстрілюється широченна смуга передової.

Атака не починається, але стрілянина не вщухає. Від вибухів ми поволі глухнемо. Майже ніхто вже не розмовляє: однаково не можна нічого зрозуміти.

Від наших траншей замалим нічого не залишилося. У багатьох місцях вони тепер завглибшки тільки з півметра, їх майже не видно через ями, вирви й купи землі. Просто над нашим окопом розривається снаряд. Одразу стає темно. Нас засипало,

і доведеться самим відкопуватися. За якусь годину вхід знову вільний, і ми трохи заспокоїлися, бо були зайняті ділом.

Ротний командир спускається до нас і розповідає, що зруйновано два бліндажі. Побачивши командира, новобранці зовсім заспокоюються. До того ж він каже, що сьогодні ввечері спробують підвезти нам їжу.

Новина звучить приємно. Ніхто, крім Тьядена, про це й не думав. Зовнішній світ потроху наближається до нас; якщо підвезуть їсти, то, мабуть, справа не така вже й кепська, — міркують новобранці. Ми не заважаємо їм так думати, хоч самі гаразд знаємо, що їжа — це так само важливо, як снаряди, і тільки тому її мусять сюди доправити.

Однак це не вдається. Висилають іще солдатів. Але й вони змушені повернутися. Нарешті з солдатами йде Кач, проте і він нічого не може зробити. Ніхто не годен прорватися крізь цей вогонь: він такий щільний, що миша не проскочить.

Ми затягуємо ремені собі ще дужче, а кожну скибку хліба жуємо довго, втричі довше, ніж звичайно. Та дарма, цього нам однаково замало. Страх які ми голодні. У мене ще zostався шматочок хліба; м'якуш я з'їдаю, скоринку ховаю в харчову торбину, а потім потроху її смочу.

Ніч нестерпно довга. Ми не можемо заснути, дивимося поперед себе збаранілими очима й кунаємо. Тьяден шкодує за тими шматками хліба, що їх обгризли пацюки, а ми повикидали. Треба було б їх сховати, тепер кожен би з'їв. Води нам теж бракує, хоч можна ще терпіти.

Удосвіта, коли ще зовсім темно, у нас знімається метушня. Крізь вхідний отвір до нас уривається зграя пацюків, що рятуються втечею, вони починають мерщій видряпуватися на стіни. Кишенькові ліхтарики освітлюють усю цю метушню. Солдати здіймають галас, лаються, б'ють пацюків. Це вибух люті та розпачу, що накопичилися за багато годин. Обличчя лихі, перекивлені, руки б'ють, пацюки вискають, ми вже не можемо спитися, здається, от-от кинемося один на одного.

Цей вибух люті нас геть знесилив. Ми лежимо й знову чекаємо. Просто дивно, що в нашому сховищі немає ще втрат. Це одне з небагатьох глибоких сховищ, які ще не зруйновані.

До нас залазить унтер-офіцер, у руках він тримає хлібину. Усе-таки вночі трьом нашим солдатам пощастило проскочити й принести трохи харчів. Вони розповіли, що вогонь не меншає і сягає аж до позицій нашої артилерії. То просто загадка, звідки в них там стільки гармат.

Нам доводиться чекати, чекати. Удень відбувається те, чого я й боявся. В одного з новобранців — нервовий напад. Я вже давно придивлявся до нього: він занепокоєно рухав щелепами та стискав чи розтуляв кулаки. А таких зацькованих, вирячених очей ми бачили вже багато. За останні години він тільки зовні ніби став спокійніший. Здавалося, що він осів, як трухляве дерево.

Тепер він підводиться, намагається непомітно проповзти до виходу, на мить спиняється, а тоді повзе мерщій геть. Я присуваюся до нього й питаю:

— Куди це ти?

— Я зараз повернуся, — відповідає він і хоче мене проминути.

— Зачекай трохи, вогонь уже вщухає.

Він дослухається, на якусь хвилину очі в нього яснішають. А тоді в них знову з'являється тьмянний блиск, як у скаженого собаки. Він мовчки відштовхує мене.

— Хвилинку, хлопче! — гукаю я.

Кач уважно стежить за нами. Саме тієї миті, як новобранець мене відштовхує, Кач хапає його, і ми тепер удвох міцно тримаємо хлопця.

Він одразу ж починає репетувати:

— Пустіть мене, пустіть мене вийти, я хочу звідси вийти!

Він нічого не слухає, б'ється у нас в руках, із заслинених вуст зриваються слова, нерозбірливі, безтямні. Це напад того страху, коли солдат боїться бути в сховищі, йому здається, що тут він помре від задухи, тож прагне тільки одного — вибратися звідси. Якби ми відпустили того новобранця, він, не ховаючись, побіг би, куди очі світять. Він уже не перший.

Очі в хлопця закочуються, і він так борсається, що нам немає іншої ради, як відшмагати його, аби він отямився. Ми робимо це швидко, безжально й домагаємося того, що він сидить тепер тихо. Інші новобранці, які все бачили, аж зблідли; ми сподіваємося, що це їх трохи настрахає. Такий ураганний вогонь — затяжке діло для бідолашних; із збірного пункту новобранці відразу попали в таку веремію, що тут і досвідчений чоловік міг би посивіти.

Після цього випадку задушливе повітря у сховищі нас іще дужче дратує. Ми сидимо наче в могилі й тільки чекаємо, коли нас засипле.

Зненацька над нами несамовито реве й вибухає, сховище тріщить з усіх боків — це просто в нього влучив снаряд, та, на щастя, не дуже важкий, і бетонна стеля витримала. Лунає якийсь металевий, жахливий скрегіт, стіни хитаються, гвинтівки, каски, земля, болото й курява здіймаються вгору. Ззовні просочується густий дим, він пахне сіркою. Якби ми сиділи не в цьому міцному бліндажі, а в одному з тих легеньких сховищ, що їх тепер взялися будувати, ніхто б із нас уже не жив.

Та все-таки цей вибух завдав нам чимало лиха. Той новобранець знову заходився бешкетувати, а до нього приєднуються ще двоє. Один із них виривається й тікає геть. Ми морочимося з двома іншими. Я кидаюся за втікачем і вже міркую, чи не стріляти йому в ноги, — аж тут знову розлягається посвист, я падаю на землю, а коли підводжуся, то стіна траншеї вся обліплена гарячими скалками снарядів, шматками м'яса й лахмітьям. Я лізу назад, до бліндажа.

Перший новобранець, здається, справді збожеволів. Коли його відпускають, він починає битися головою в стіну, ніби цап. Уночі доведеться зробити спробу відправити його до тилу. Тим часом ми зв'язуємо його, але так, щоб можна було відразу ж звільнити, як почнеться атака.

Кач пропонує зіграти в скат. Робити нам нема чого, а так, може, стане трохи легше. Але гра не йде, ми дослухаємося до кожного снаряда, що вибухає неподалік, помиляємося, підраховуючи взятки, або ходимо не в масть. Доводиться кинути гру.

Ми сидимо немов у казані, він увесь гримить, а ззовні, зусібіч, у нього б'ють щосили.

Ще одна ніч. Ми вже отупіли від напруження, такого смертельного напруження, коли здається, що тебе дряпають зазубленим ножом уздовж спинного мозку. Ноги відмовляють, руки тремтять, тіло стало тільки тоненькою шкіркою над ледве вгамованим божевіллям, над неспинним, нескінченним зойком, що от-от вирветься назовні. У нас уже немає ні м'язів, ні тіла, ми не можемо дивитись один на одного зі страху перед чимось несподіваним. Ми міцно стуляємо губи... Це мине... Це мине... Може, ми витримаємо.

Нараз снаряди навколо нас уже не рвуться. Обстріл триває й далі, але тепер вогонь спрямований кудись назад, наша дільниця вже не обстрілюється. Ми хапаємо ручні гранати й кидаємо їх уперед, а тоді вистрибуємо назовні. Ураганний обстріл припинився, однак позад нас спрямовано сильний загороджувальний вогонь.

Атака починається.

Ніхто не повірив би, що в цій переритій бомбами пустелі ще можуть бути люди, але тепер із траншей скрізь визирають сталеві каски, а за п'ятдесят метрів від нас уже встановлено кулемет, і він одразу починає татакати.

Дротяні загородження пошматовані. Та вони іще можуть трохи затримати тих, що йдуть в атаку. Ми бачимо, як вони наближаються. Наша артилерія б'є. Тріскотять кулемети, ляскають постріли з гвинтівок. Ворог уже близько. Гайє і Кроп кидають ручні гранати, кидають як тільки можуть швидко, ми подаємо їм гранати вже з висмикнутими запобіжниками. Гайє кидає на шістдесят метрів, Кроп — на п'ятдесят, це вже випробувано, і знати це важливо. Супротивник на бігу нічого не годен нам зробити, він стає небезпечний, коли опиниться за метрів тридцять від нас.

Ми вже розрізняємо перекивлені обличчя, пласкі каски — то французи. Вони добігли до розтрощеного дротяного загородження, і їхні ряди вже порідшали. Цілу їхню лаву скошує

кулемет, встановлений неподалік від нас, але потім він чогось починає затинатись, і французи наближаються.

Я бачу, як один із них падає на рогачку загородження, високо піднявши обличчя. Тулуб осідає, руки складені так, наче він зібрався молитись. Потім тулуб падає назад, і тільки відірвані по лікоть руки висять на дроті.

Тієї хвилі, коли ми починаємо відступати, попереду над землею підводяться три голови. Під однією каскою — темна гостренька борідка та двоє очей, вони дивляться просто на мене. Я піднімаю руку, та відчуваю, що не можу кинути гранату в ці дивовижні очі. Якусь шалену мить усе бойовище кружляє, ніби карусель, навколо мене і цих двох очей, що одні-єдині тільки нерухомі, але потім та голова підводиться вище, рука робить рух — і моя граната летить прямо туди.

Біжимо назад, завалюємо траншею рогачками з загороджень, висмикуємо з гранат запобіжники й кидаємо ті гранати, забезпечуючи собі відступ. Із найближчої позиції відкривають вогонь кулемети.

Ми перетворились на небезпечних звірів. Ми не б'ємося, ми рятуємо себе від знищення. Гранати кидаємо не в людей, ми про них не думаємо, тепер на нас полює в тих касках, тими руками сама смерть; уперше за три дні ми можемо глянути їй у лице, вперше за три дні можемо від неї боронитися, нас пойняла скажена лють, ми вже не лежимо безвладно на ешафоті, чекаючи своєї долі, ми нищимо й убиваємо, аби врятувати себе, врятувати себе і помститися.

Ховаючись за кожним виступом, за кожним стовпом дротяного загородження, ми кидаємо під ноги тим, що наступають на нас, жмути вибухів, і тікаємо далі. Гуркіт від розривів ручних гранат із силою віддається нам у руки й ноги; скоцюрбившись, мов коти, ми біжимо, підхоплені тією хвилею, вона несе нас, вона перетворює нас на нелюдів, на бандитів, убивць, мені навіть здається — на дияволів; та хвиля помножує наші сили, бо вселяє в нас жах, і лють, і жадобу життя; вона веде нас до порятунку й перемоги. Якби серед тих, хто наступає,

був твій батько, ти, не вагаючись, кинув би гранату і йому в груди!

Окопи першої лінії ми здаємо. Та хіба це ще окопи? Їх розбито, зруйновано, від них zostалися тільки окремі шматки, ями, з'єднані ходами, та вирви — і край. Зате втрати у ворогів дедалі збільшуються. Вони не чекали такого сильного опору.

Полудень. Сонце пряхить, піт пече нам очі, ми витираємо його рукавами, часом із потом витираємо й кров. Надибуємо на перший більш-менш цілий окоп. У ньому — солдати, вони ладнаються до контратаки, і ми приєднуємося до них. Наша артилерія відкриває потужний вогонь і не дає нам кинутись у наступ.

Солдати в окопах позаду нас теж завмерли. Вони не можуть кинутися вперед. Атака захлинулася з вини нашої ж артилерії. Ми нетерпляче ждемо. Вогонь перестрибує на сто метрів далі, і тоді ми прориваємося вперед. Єфрейторові, що біг поруч зі мною, відірвало голову. Він пробігає ще кілька кроків, а в нього з шиї дзюрком б'є кров.

До справжнього рукопашного бою не дійшло, бо ворог відступає. Ми добігаємо до наших зруйнованих окопів і біжимо далі.

О, це повернення! Ми вже дісталися до захисних резервних позицій, так коротіло туди заповзти, щезнути в них, але довелося повернути назад і знову бігти в той жах. Коли б ми тоді не були автоматами, ми б zostалися лежати, знесилені, безвладні. Однак щось тягне нас уперед, і ми несамохіть біжимо, скажено люті й лихі, ми прагнемо вбивати, бо перед нами — наші смертельні вороги, їхні гранати й гвинтівки спрямовані на нас, як ми не знищимо їх, то вони знищать нас!

По бурій землі, знівеченій, потрісканій бурій землі, що масно виблискує проти сонця, невпинно рухаються отупілі люди-автомати, наше важке дихання нагадує скрегіт, губи в нас пересохли, в голові порожньо, як після нічної гульні, — отак ми сунемо вперед, і в наші подірвані, подовбані душі з болючою виразністю вривається образ бурі землі з масними сонячними плямами та із скоцюрбленими від болю або вже мертвими солдатами,

що лежать на ній, наче так і годиться, а поранені хапають нас за ноги та кричать, коли ми через них перестрибуємо.

Ми втратили всякі почуття один до одного, і коли наш зацькований погляд спиняється на котромусь із товаришів, ми ледве впізнаємо його. Ми — байдужі мерці, що завдяки якомусь штукарству чи лихим чарам ще можуть бігати й убивати.

Якийсь молоденький француз відстав, його наздоганяють, тоді він піднімає руки, в одній він іще тримає револьвер, — не збагнеш, чи він хоче стріляти, а чи здатися в полон. Ударом лопати йому розтинають обличчя. Інший француз бачить це і тікає щосили, та йому в спину зі свистом врізається багнет. Француз високо підстрибує і, розкинувши руки, кричить широко роззявленим ротом, він тікає, заточуючись, а в спині у нього стирчить і погойдується багнет. Третій кидає геть свою гвинтівку, сідає навпочіпки й затуляє долонями очі. Разом із кількома іншими полоненими його залишають позаду — носити поранених.

Зненацька, переслідуючи французів, ми самі потрапляємо на їхні позиції.

Ми так щільно насідаємо на супротивника, який чимдуж тікає, що досягаємо тих позицій водночас із ним. Через те втрачаємо небагато. Якийсь кулемет надумав був загавкати, але граната кладе цьому край. Проте за ті кілька секунд п'яťох наших солдатів поранено в живіт. Кач б'є прикладом одного з французьких кулеметників, б'є просто в обличчя, перетворюючи його на криваву кашу. Інших ми вбиваємо, перш ніж вони встигають вихопити гранати. А тоді жадібно випиваємо воду з кулеметних кожухів.

Скрізь клацають кусачки, що перерізають колючий дріт, ляскають дошки — їх кидають на загородження, і ми крізь вузькі проходи вриваємось у ворожу траншею. Гайє встромлює свою лопату в шию велетенського француза й кидає першу гранату; кілька секунд ми ховаємось за бруствером, а тоді вся пряма ділянка траншеї перед нами виявляється вільна. Навскоси від рогу знову кидаємо гранату й прокладаємо собі дорогу далі; пробігаючи повз бліндажі, жбурляємо туди в'язки гранат, земля

двигтить, стогне, все зтягає димом, ми перечіплюємося через слизькі шматки м'яса, я падаю на чийсь розпанаханий живіт, на якому лежить новий, чистенький офіцерський кашкет.

Бій завмирає. Ми відірвалися від супротивника. А що тут ми не зможемо довго протриматися, то нам велено негайно відходити під захистом нашої артилерії на попередні позиції. Тількино ми про це дізнаємось, як мерщій кидаємось до найближчих сховищ, щоб нахапатися консервів, яких завгодно, та насамперед бляшанок із м'ясом і маслом.

Ми спокійно повертаємося назад. Поки що ніякої атаки з ворожого боку не передбачається. Понад годину ми лежимо, важко дихаючи, і відпочиваємо, ніхто й не розмовляє. Ми такі знесилені, що, хоч і страшенно голодні, та ніхто й не згадує про консерви. Тільки поволі ми знову стаємо трохи схожими на людей.

Трофейні м'ясні консерви уславлені на весь фронт. Часом вони навіть стають головною причиною несподіваних атак з нашого боку, годують-бо нас погано, ми завжди голодні. Цього разу ми захопили п'ять бляшанок. Там людей справді гарно годують, це ж просто розкіш проти наших злиднів, у нас — мармелад із ріпи, а в них м'яса скільки завгодно, тільки руку простягни. Гайє роздобув іще довгу французьку булку й застромив її собі за ремінь, наче лопату. З одного краю вона трохи вимазана кров'ю, та це можна відрізати.

Яке щастя, що тепер ми наїмося досхочу, нам іще знадобиться сила. Добрі харчі — така ж цінна річ, як міцний бліндаж; ось чому ми жадібні до них — вони рятують нам життя.

Тьяден добув іще дві фляги коньяку. Ми пускаємо їх по колу.

Уже звечоріло. Надходить ніч, із вирв поволі здіймається туман. Здається, що в тих вирвах повно таємничих привидів. Білий серпанок спершу наче боязко кружляє по ямі, поки наважиться переповзти через її край. А тоді від вирви до вирви тягнуться довгі пасма туману.

Прохолодно. Я стою на варті та вдивляюсь у темряву. Як завжди після атаки мені якось млосно й тяжко залишатися наодинці

зі своїми думками. Та, власне, то не думки, а спогади, що обсидають мене через ту млявість і створюють дивний настрій.

Високо в небі здіймаються освітлювальні ракети — і я бачу картину: літній вечір, я стою на критій галереї собору й дивлюся на високі кущі троянд, що квітнуть посередині невеличкого внутрішнього саду, де ховають каноників. Навколо встановлені статуї. Ніде ані душі; велика тиша заповнила цей квітучий прямокутник, сонце гріє грубезні сірі плити, я кладу на них руку й відчуваю їхнє тепло. Зелена вежа собору над правим кутком шиферного даху стрімко здіймається в тьмяну, м'яку блакить вечора. Поміж осяйних невеличких колон внутрішньої галереї панує прохолодний присмерк, який буває тільки в церквах; я стою там і думаю: коли мені виповниться двадцять років, я дізнаюся про ті бентежні речі, що пов'язані з жінками.

Ця картина приголомшливо близька, вона встигає мене зворушити, поки щезає від спалаху нової ракети.

Я беру свою гвинтівку, рівно її тримаю. Цівка вогка, я стискаю її рукою і витираю пальцями вологу.

За нашим містом, серед луків уздовж річечки здіймався ряд старих тополь. Їх було видно здалека, і хоч вони стояли тільки в один ряд, їх називали тополиною алеєю. Нас, дітлахів, тополі чимось приваблювали, і ми ціліснінькі дні проводили біля них, слухаючи тихий шелест листя. Ми сиділи під ними на березі річечки, звисивши ноги в її прозорі квапливі хвилі. Свіжий дух води й мелодія вітру в верховіттях тополь оволодівали нашою уявою. Ми щиро любили ці дерева; марево тих днів і тепер примушує моє серце дужче битися.

Дивно, всі спогади, що зринають у мене в пам'яті, мають дві особливості. Вони завжди сповнені тишею, це діє найдужче, і навіть коли насправді було не зовсім так, спогади все одно вражають своєю тишею. Це безгучні появи, вони промовляють до мене поглядами й рухами без слів, мовчки — і їхнє мовчання приголомшує так, що я мацаю собі рукав і гвинтівку, аби не щезнути самому в цій тиші й не піддатися спокусі простягтися долі на весь зріст і тішитися тихою владою спогадів.

У них так багато тиші, бо ми вже не можемо уявити, яка вона насправді. На фронті немає тиші, а він розпросторився так далеко, що ми ніколи не виходимо за його межі. Навіть у віддалених збірних пунктах і в таборах відпочинку завжди гуде притлумлений гуркіт гармат. Ми ніколи не відходимо на таку відстань, щоб його вже не чути. А в останні дні цей гуркіт був просто нестерпний.

Тиша — причина того, що картини минулого пробуджують не так бажання, як сум, нездоланий, невгамовний, тяжкий сум. Усе те було — та ніколи вже не повернеться. Воно минулося, стало іншим світом, куди нам немає вороття. У казармах ці спогади минулого викликали в нас бентежні, нестямні бажання, тоді ми були ще зв'язані з минулим, ми належали йому, а воно належало нам, дарма що ми були вже роз'єднані. Картини минулого поставали в солдатських піснях, що ми їх співали, маршируючи на навчання в долину між рожевим сяйвом ранішньої зорі й чорним обрисом лісу; тоді це були ще яскраві спогади, вони жили в нас і раз у раз поставали перед нами.

Але тут, в окопах, ці спогади зникли. Вони вже не пробуджуються в нас, — ми мертві, і вони відійшли кудись далеко-далеко; ці картини стали загадковим відблиском, що осяває нас іздалеку, ми їх боїмося й безнадійно любимо. Спогади мають велику силу, і наш сум за минулим теж сильний, але минуле не досягне і ми це знаємо. Згадувати його так само марно, як сподіватися стати генералом.

Та навіть коли б нам дозволили повернутися туди, де проминула наша юність, ми, мабуть, не знали б, що нам там робити. Тих причаєних, таємних сил, які дарувала нам рідна природа, вже не можна було б відновити. Ми були б там, блукали б тими ж місцями, з любов'ю впізнавали б їх і розчулено відвідували б їх знову. Але ми відчували б той самий смуток, який виникає, коли замислюєшся над фотокарткою вбитого товариша: це його риси, його обличчя, і дні, проведені разом із ним, збуджують у нашій пам'яті оманливий, живий образ, але все-таки то не він.

Ми вже не будемо з'єднані з тією місцевістю, як колись. Адже нас вабило сюди не тому, що ми бачили її красу, переймалися її настроєм, ні, ми відчували, що ми одне ціле з нею, нас переповнювало почуття братерства, єдності з усім, що нас оточувало в житті, це почуття немов відокремлювало нас від наших батьків і робило їхній світ трохи незрозумілим. Ми так ніжно й захоплено тішилися всім навколишнім, що кожна дрібничка вела нас дорогою у нескінченність. То був, напевне, привілей молодості; ми ще не бачили ніяких розмежувань, і нам здавалося неймовірним, що все на світі має свою межу; ми передчували кров, і це передчуття єднало нас із життям.

Сьогодні ми блукали б по місцях нашої молодості, як подорожні. Ми обпеклися на фактах, ми розрізняємо речі, як гендлярі, й розуміємо необхідність, як різники. Ми вже не безжурні, ми страшенно байдужі. Можливо, ми зостанемося живі, але чи будемо насправді жити?

Безпорадні, як діти, і досвідчені, як старі люди, ми жорстокі, і сумні, і несерйозні, — мені здається, ми вже пропащі.

Руки в мене холонуть, шкіру обсіпає морозом, хоча ніч тепла. Прохолодою віє тільки від туману, моторошного туману, він плазує поміж мертвих, що лежать перед нашими окопами, і висотує з них останні, деś іще сховані краплини життя. Вранці вони стануть бліді, зелені, а кров у них застигне й почорніє.

Освітлювальні ракети ще й досі здіймаються в небо й кидають нещадне світло на скам'янілий краєвид — осяяні холодним промінням кратери, мов на Місяці. Кров, що струмує в мене під шкірою, вносить у мої думки страх і неспокій. Думки слабнуть і тремтять, вони прагнуть тепла й життя, їм не витримати без утіхи й омани, вони розгублюються перед картиною голого розпачу.

Я чую брязкіт казанків, і в мені негайно прокидається величезне бажання попоїсти чогось гарячого, від цього мені стане краще, я заспокоюся. Та присилюю себе зачекати, поки прийде зміна.

Тоді я йду в бліндаж, знаходжу свій казанок із перловою кашею. Вона смачна, жирна, і я їм її, не кваплячись. Тільки ні

з ким не розмовляю, дарма що настрій у всіх покращав, бо на ніч обстріл припинився.

Дні минають, і кожна година здається незбагненною, та водночас і звичайною. Атаки чергуються з контратаками, на вкритому вирвами полі між двома лініями окопів поступово нагромаджується чимало вбитих. Поранених, що лежать не дуже далеко, нам здебільшого щастить винести. Але деяким доводиться довго лежати, і ми чуємо, як вони помирають.

Одного пораненого ми марно шукаємо цілих два дні. Напевне, він лежить на животі і не годен повернутися. Нічим іншим не можна пояснити, чому й досі його не знайдено; адже коли поранений кричить, притулившись лицем до землі, дуже важко буває збагнути, звідки лине той крик.

Мабуть, його кепсько поранило — не так важко, щоб чоловік швидко знесилився і майже непритомний помер, але й не так легко, аби він міг витримати біль, тішачи себе надією на одужання. Кач гадає, що в того чоловіка або розтрощено таз, або пошкоджено хребет. У груди його, либонь, не поранено, бо тоді він не мав би сили так довго кричати. І до того ж при всіх інших пораненнях він міг би рухатись, і тоді ми б його побачили.

Потроху той голос хрипне. За його звучанням, на жаль, ніяк не можна збагнути, звідки він долинає. Першої ж ночі наші солдати тричі вирушали шукати того чоловіка. Часом їм здавалося, ніби вони знайшли правильний напрямок, та коли туди доповзали, голос чувся вже зовсім з іншого місця.

Даремно шукаємо до самого світанку. Удень ми пильно оглядаємо місцевість крізь біноклі, та нічого не знаходимо. Наступного дня поранений кричить тихіше; мабуть, губи й рот у нього пересохли.

Командир роти обіцяє тому, хто його знайде, дати позачергову відпустку й три дні додаткових. Це велика спокуса, але ми й так зробили б усе можливе, бо той крик страшно чути. Кач і Кроп знову вирушають на пошуки, навіть удень, по обіді. Альберта ранять при цьому в краєчок вуха. Та все марно, вони повертаються самі.

Нам добре чути, що саме він кричить. Спершу він весь час лише кликав на поміч; наступної ночі в нього почалася, мабуть, гарячка, він розмовляв із своєю дружиною і дітьми, часто повторюючи ім'я Еліза. Сьогодні він уже тільки плаче. Надвечір голос замирає, чоловік лише хрипить. Але всю ніч він іще тихо стогне. Ми дуже виразно це чуємо, бо вітер віє звідти в наш бік. Уранці, коли ми вже гадаємо, що він заспокоївся навіки, до нас іще раз долинає хрипкий булькіт.

Дні стоять пекучі, а вбиті лежать непоховані. Ми не можемо винести всіх, бо врешті нема куди їх нести. Снаряди присипають їх землею. У деяких трупів животи пороздimalися, наче повітряні кулі. Вони шиплять, бурчать і дедалі більшають. То в них шумують гази.

Небо блакитне, безхмарне. Увечері стає душно, земля пашисть спекою. Коли вітер віє до нас, ми чуємо дух крові, важкий, огидно-солодкий, це трупні випари із вирв, якась суміш хлороформу й тління, що викликає у нас нудоту та блювання.

Ночами тепер спокійно, і ми починаємо полювати на мідні обідки від снарядів та шовкові парашутики від французьких освітлювальних ракет. Чому такий великий попит на ті обідки від снарядів, ніхто достеменно не знає. Ті, хто їх збирає, пояснюють просто, що обідки — цінна річ. Деякі солдати поназбирали їх стільки, що, коли ми відходимо в тил, вони ледве тягнуть їх на собі, зігнувшись у дугу.

Гайє принаймні пояснює, навіщо вони йому здалися: він хоче послати їх своїй нареченій замість підв'язок для панчіх. Звичайно, це пояснення викликає у фрісландців нестримний регіт; вони ляскають себе по коліну — оце-то гарненький жарт утяв Гайє, хай йому біс! Особливо розгулявся Тьяден; тримаючи в руках найбільшу обідку, він раз у раз тиче туди свою ногу, щоб показати, скільки там ще зосталося вільного місця.

— Гайє, чоловіче, ох і ноги в неї, ого-го! — Його думки повзуть трохи вище. — У неї, мабуть, і гепи гарна, отака... як у слонихи.

Він ніяк не може вгамуватися.

— З такою я теж залюбки погрався б у ката й мишу, їй-бо!

Гайє сєє, радіючи, що його наречена має такий успіх, і задоволено відрубє:

— Моцна дівка!

З шовкових парашутиків більше користі. З трьох або чотирьох — залежно від обхвату грудей — виходить блузка. Кроп і я використовуємо їх як носовички. Інші посилають їх додому. Коли б жінки могли побачити, на яку небезпеку ми наражаємось, щоб дістати для них ці тоненькі шматинки, вони б, напевне, не на жарт злякалися.

Кач заскочив зненацька Тьядена, коли той із незворушним спокоєм силкувався збити обідок із снаряда, який ще не розірвався. У будь-кого з нас він, звісно, вибухнув би, але Тьяденіві, як завжди, щастить.

Якось перед нашим окопом цілий ранок кружляють два метелики. То лимонниці — у них жовті крильця з червоними цятками. Що могло їх сюди занести, адже навкруг — жодної рослини, жодної квітки. Метелики сідають відпочити на зубах у черепа. Так само безтурботні й птахи, вони вже давно при звичаїлися до війни. Щоранку над передовою здійсмаються в небо жайворони. Торік ми навіть спостерігали, як вони виводили у своїх гніздечках пташенят.

Пацюки дали нам нарешті спокій, в окопах їх немає. Вони подалися тепер уперед, ми знаємо навіщо. Вони стали жирніші; ми стріляємо їх, де тільки побачимо. Уночі знову чути, як гуркочуть колеса по той бік фронту. Удень нас не дуже обстрілюють, тож ми можемо впорядкувати окопи. Розвагу ми теж тут маємо, про це дбають льотчики. Щодня численні повітряні бої привертають загальну увагу.

До бомбардувальників ми ставимось з повагою, але літакорозвідники викликають у нас щирю ненависть, адже це вони наводять на нас гарматний вогонь. Через кілька хвилин після того, як вони з'являються в небі, на нас сиплються снаряди та шрапнель. За один день ми втрачаємо одинадцять чоловік, у тому числі п'ятьох санітарів. Двох так пошматовано, що, як каже Тьяден,

їх можна було б поздряпувати ложкою із стінок траншеї і поховати в казанку. Іншому солдатові одірвало нижню частину тулуба з ногами. Верхня частина стоїть, прихилившись до окопної стіни, обличчя лимонно-жовте, а в бороді ще тліє цигарка. Тліє і тільки вже на губах, зашипівши, гасне.

Ми зносимо вбитих поки що до великої вирви. Вони лежать один на одному вже в три шари.

Зненацька починається обстріл. Невдовзі ми вже знову сидимо в напруженому й бездіяльному чеканні.

Атака, контратака, удар, контрудар — це слова, але що вони означають! Ми втрачаємо багато людей, здебільшого новобранців. На нашу дільницю знову прибуло поповнення — один із нових полків, майже поспіль юнаки останнього призову. Вони не пройшли ніякого навчання, тільки трохи ознайомилися з теорією, і їх спровадили на фронт. Що таке ручна граната, вони, правда, знають, але майже не мають уявлення про захист і не вміють бачити щось навколо себе, не вміють шукати сховку. Горбочок землі вони помічають тільки тоді, коли він не менш як півметра заввишки.

Хоча підкріплення нам конче потрібне, новобранці завдають більше клопоту, ніж маємо від них користі. У важких умовах фронту вони зовсім безпорадні й гинуть, наче мухи. Сучасна позиційна війна вимагає знань і досвіду, треба розумітися на місцевості, солдати повинні розрізняти за звуками політ і дію снарядів, наперед визначити, де снаряд розірветься, на яку відстань розлетяться з нього осколки та як від них захиститися.

Про все це наше молоде поповнення замалим нічого не знає. Новобранці гинуть на кожному кроці — вони навіть не вміють відрізнити шрапнель від гранати, їх змітає вогнем. До виття величезних «скринь», які для нас безпечні, бо вибухають далеко позаду, новачки дослухаються з жахом, але не звертають уваги на тихий посвист і фурчання невеличких «гадюк», а коли вони вибухають, осколки від них розлітаються понад самою землею. Новачки, немов ті вівці, юрмляться до купи замість того,

щоб розбігатися навсібіч. А з ворожих літаків відстрелюють поранених, як зайців.

Ці худі, змарнілі від бруквяної дієти обличчя, ці судомно стиснуті руки, ця жалюгідна хоробрість бідолашних щенят, які хоч би там що, а йдуть в атаку та б'ються, ці славні бідолашні щенята такі залякані, що не наслідуються голосно кричати та з роздертим животом чи грудьми, з відірваною рукою чи ногою тихенько скавучать за своєю матусею і відразу ж замовкають, тільки-но хтось гляне на них!

Їхні вкриті пушком, загострені, наче неживі, обличчя мають жахливий вираз байдужості, властивий мертвим дітям.

Аж у горлі давить, коли бачиш, як вони схоплюються на ноги, біжать і падають. Треба було б відлупцювати їх за те, що такі дурні, взяти їх на руки й винести геть звідси, бо тут їм не місце. Вбрані вони в сірі мундири, штани, чоботи, але для більшості ця солдатська одяжка завелика, вона теліпається на хлопцях, плечі в них надто вузьенькі, тіло надто хирляве, і на такі дитячі розміри обмундирування не знайшлося.

Серед убитих на одного бувалою солдата припадає від п'яти до десяти новобранців.

Багатьох забирає несподівана газова атака. Новачки навіть не встигли збагнути, що воно таке. В одному бліндажі ми знаходимо їх цілу купу — із синіми обличчями й чорними губами. У якійсь вирві хлопці завчасно скинули протигази; вони не знали, що газ найдовше тримається біля землі; побачивши вгорі людей уже без протигазів, вони теж їх позривали та встигли ковтнути досить газу, щоб спалити собі легені. Стан у них безнадійний, вони повільно вмирають від кровохаркання й нападів задухи.

Якось у траншеї я несподівано опиняюся віч-на-віч із Гіммельштосом. Ми стоїмо всі гуртом і, затамувавши віддих, чекаємо миті, щоб кинутися в атаку.

Я вихоплююся бігти з усіма, та хоч я дуже збуджений, мені враз спадає на думку: а Гіммельштоса чогось не видно. Прильотом стрибаю назад у траншею і бачу: він забився в куток

і вдає пораненого, хоч насправді тільки трохи подряпаний. Обличчя в нього таке, наче йому надавали ляпасів. Видно, наївся страху, адже він тут теж новачок. А мене обурює, що молоді хлопці пішли в наступ, а він ховається.

— Вилазь! — сичу я.

Він — ані руш, тільки губи й вуса тіпаються.

— Вилазь! — повторюю я.

Він підтягує ноги, тулиться до стіни й шкирить зуби, як кундель.

Я хапаю його під руку й силуюсь підвести. Він починає верещати. Мені уривається терпець, я шарпаю його за груди, трясу, наче мішок, аж голова в нього теліпається, і кричу йому просто в вічі:

— Ти вилізеш звідси, падло? От же собака, от же стерво, ховатися надумав?

Він дивиться на мене скляними очима. У нестямі я б'ю його головою об стіну й кричу:

— Тварюко! — І копаю його під ребра. — Погань!

І виштовхую його головою вперед.

Саме цієї миті повз нас прокочується нова хвиля атаки. Лейтенант, що біжить у цій лаві, бачить нас і гукає:

— Уперед, вперед, за нами, за нами!..

Те, чого я не міг домогтися силою, зробили ці слова. Гіммельштос почув командира і, наче прокинувшись, оглядається та приєднується до солдатів.

Я біжу за ним і бачу: він мчить уперед. Він знову став тим хвацьким Гіммельштосом, яким був у казармах, він навіть наздогнав лейтенанта й тепер далеко випередив інших.

Шквальний вогонь, загороджувальний вогонь, вогневі завіси, міни, гази, танки, кулемети, гранати — все це слова, слова, але вони втілюють жах усього світу.

Обличчя в нас узялися коростою, голови спустошені, ми смертельно втомлені; коли починається наступ, багатьох піднімають стусанами, тільки тоді вони отямлюються і йдуть з усіма; очі в нас запалені, руки подряпані, коліна кровоточать, лікті розбиті.

Скільки минуло часу — тижні, місяці, роки? Ні, лише дні. Час збігає у нас на очах, ми бачимо це з безбарвних облич тих, що вмирають; ми ковтаємо їжу, бігаємо, кидаємо гранати, стріляємо, вбиваємо, валяємося скрізь на землі; ми знеслилися і збайдужіли до всього, нас підтримує тільки свідомість, що навколо є ще слабші, ще безпорадніші, ще отупіліші, ніж ми. Широко розплющеними очима вони дивляться на нас, немов на богів, бо нам часом щастить уникнути смерті.

У ті короткі години, коли на фронті спокійно, ми навчаємо новачків:

— Он бачиш ту вертихвістку? Це міна, вона летить сюди! Та лежи спокійно, вона впаде далі, аж там. Але коли вона летить отак, тоді давай драла! Від неї можна втекти.

Ми вчимо їх чути підступне сичання невеличких снарядів, яке можна ледь розрізнити, треба вміти серед гуркоту розпізнавати це комарине зумкотіння; ми пояснюємо хлопцям, що ці снаряди куди небезпечніші, ніж великі, бо ті чути вже здалеку. Ми показуємо їм, як ховатися від літаків, як прикидатися мертвими, коли промчала ворожа атака, що треба робити з ручними гранатами, аби вони розривалися за півсекунди до того, як торкнуться землі; ми вчимо новачків падати миттю у вирви, рятуючись від снарядів; ми демонструємо, як можна в'язкою ручних гранат розвалити окоп; ми пояснюємо різницю між ворожими гранатами й нашими у часі вибуху; ми звертаємо увагу на те, з яким звуком летять хімічні снаряди; ми навчаємо новобранців різних хитрощів, що можуть урятувати їх від смерті.

Вони слухають нас, вони дуже слухняні, та коли знову починається бій, з переляку хлопці роблять майже завжди все навпаки.

Гайє Вестгуза несуть із розідраною спиною; при кожному віддиху видно, як у глибині рани пульсують легені. Я ще встигаю потиснути йому руку.

— Це вже кінець, Паулю! — стогне він і від болю кусає собі руки.

Ми бачимо людей, ще живих, хоч їм відірвало голову; бачимо солдатів, яким відтяло обидві ступні, вони шкандибають

до найближчої вирви на своїх обрубах із уламками кісток; якийсь єфрейтор повзе два кілометри на руках і тягне за собою перебиті ноги; інший іде на перев'язувальний пункт, притискаючи до себе свої кишки, а вони однаково вивалюються; ми бачимо людей без рота, без нижньої щелепи, без обличчя; знаходимо чоловіка, що дві години затискав зубами артерію в себе на руці, аби не зійти кров'ю; сходить сонце, спадає ніч, снаряди свистять, життя кінчається.

Однак шматочок сплундрованої землі, де ми окопалися, відстояно, значно дужчому ворогові ми віддали лише кілька метрів. Але на кожен метр припадає один убитий.

Нас змінюють. Під нами крутяться колеса, ми стоїмо на ваговозі, байдужі до всього, і присідаємо, зачувши вигук: «Увага — дріт!» Коли ми їхали сюди, на передову, було літо, дерева стояли ще зелені, тепер вони зовсім осінні, а ніч сіра й вогка. Машини спиняються, ми зізаємо з них — невеликий гурт солдатів із різних рот. У темряві, осторонь від машин, стоять люди й вигукують номери полків і рот. І щоразу від нас відокремлюється купка, невеличка, жалюгідна купка брудних, мертвотно-блідих солдатів, страх яка мала купка, страх як мало нас зосталося.

Хтось вигукує номер нашої роти, з голосу чути, що то наш ротний командир, отже, він живий, тільки рука перев'язана. Ми підходимо до нього, я впізнаю Кача й Альберта, ми стаємо поруч, тулилися один до одного й презираємось.

Командир іще раз вигукує номер нашої роти, тоді ще. Довго доведеться йому гукати, ні в лазаретах, ні у вирвах його не почують.

І знову:

— Друга рота, до мене!

А тоді тихіше:

— Більш нікого немає з другої роти?

Командир замовкає, а потім питає захриплим голосом:

— Це всі?

І врешті наказує:

— За порядком номерів розрахуйсь!

Сіріє ранок; було ще літо, коли ми вирушили на передову, поїхало сто п'ятдесят чоловік. Тепер ми мерзнемо, бо вже осінь, шурхотить листя, і втомлено лунають голоси:

— Перший... другий... третій... четвертий...

На тридцять другому номері голоси замовкають. Мовчання триває довго, нарешті командир питає:

— Більш нікого? — він чекає, а тоді тихо додає: — По взводах... — Але зразу ж уриває себе: — Друга рота... — і стомлено: — Друга рота, не в ногу руш!

Одна колона, одна невеличка колона важко чвалає назустріч ранкові.

Тридцять два чоловіки.

VII

Нас відвозять у тил, цього разу далі, ніж звичайно, на польовий пересильний пункт, щоб там докомплектувати. Наша рота потребує поповнення більш як сто чоловік.

Тим часом, поки немає служби, ми тиняємося без діла. За два дні до нас повертається Гіммельштос. Відтоді, як він побував на передовій, його нахабство де й ділося. Він пропонує нам помиритись. Я не заперечую, адже я бачив, як він допомагав виносити Гаїє Вестгуза, пораненого в спину. До того ж Гіммельштос міркує справді тверезо, і коли він запрошує нас до буфету, ми погоджуємося. Тільки Тьяден ставиться до нього стримано, з недовірою.

Та врешті і Тьяден пристає до нас, бо Гіммельштос розповідає, що тепер він замінюватиме куховара, бо той іде у відпустку. На доказ цього він тут же дістає й кладе перед нами два фунти цукру на всіх і півфунта масла особисто для Тьядена. Гіммельштос навіть улаштовує так, що на дальші три дні ми маємо наряд на кухню чистити картоплю і брукву. Там він пригощає нас найкращими стравами з офіцерського столу.

Таким чином, тепер ми маємо те, чого треба солдатові для щастя: добрі харчі та спокій. Коли поміркувати, це зовсім небагато. Якихось два роки тому ми страшенно зневажали б себе за це. А тепер ми майже задоволені. До всього можна звикнути, до окопів теж.

Звичкою можна пояснити й те, що ми начебто швидко про все забуваємо. Позавчора ми були у вогненному пеклі, сьогодні ми скрізь вештаємося, казна-що витинаємо, а завтра нас знову поженуть на передову. Та насправді ми нічого не забуваємо. Поки ми мусимо бути тут, на війні, кожний фронтовий день, що ми його пережили, лягає нам на душу каменем, бо про такі речі не можна відразу думати — надто тяжко. Якби ми взялися думати, то спогади розчавили б нас; принаймні я вже помітив: жах можна пережити, поки ти просто скоряєшся неминучості; та коли ти згадуєш про той жах, він убиває.

Так само, як на передовій ми обертаємось на тварин, бо це єдине, що може нас урятувати, — так під час відпочинку ми стаємо дешевими дотепниками й ледацюгами. Інакше ми не можемо, то від нас не залежить. Ми хочемо жити, за будь-яку ціну жити; ми не можемо обтяжувати себе почуттями, які за мирного часу, напевне, прикрашають життя, але тут вони фальшиві. Кеммеріх помер, Гайє Вестгуз помирає, з тілом Ганса Крамера, який потрапив під пряме влучання, в день страшного суду матимуть клопіт: доведеться збирати його по шматках; у Мартенса немає ніг, Майєра вбито, Байєра вбито, Геммерлінга вбито, сто двадцять чоловік лежать десь поранені; страшно подумати, тільки навіщо думати, хіба це нас обходить, адже ми живі! Якби ми могли їх урятувати, тоді інша річ, ми все зробили б для цього, хоч би й самі загинули; коли нам чогось забাগнеться, ми все зробимо, таку вже маємо вдачу. Ми майже нічого не боїмося, хіба що смерті, та тут бере гору не розум, а тіло.

Але наших товаришів убито, ми нічим не змогли їм зарадити, тепер вони заспокоїлись, — а хто знає, що нас чекає попереду; отож ми байдикуємо, спимо чи жеремо, скільки нам у че-

рево влазить, п'ємо горілку й куримо, аби тільки ці години не були такі порожні. Життя коротке.

Усі фронтові жахи щезають, коли фронт залишається позаду. Ми женемо їх від себе вульгарними й похмурими жартами; приміром, як хтось помирає, ми кажемо про нього, що він задом землю рие, і в такому стилі ми говоримо про все взагалі, це рятує нас від божевілля — поки ми так усе сприймаємо, ми здатні на опір.

Однак ми нічого не забуваємо! Усе, що пишуть у військових газетах про надзвичайний гумор солдатів, які, мовляв, одразу ж, тільки-но виберуться з-під шквального вогню, влаштовують собі вечірки з танцями, — все це страшенна нісенітниця. Ми жартуємо не тому, що нам притаманне почуття гумору, ні, ми вдаємося до гумору через те, що без нього ми б загинули. Та надовго нам його не вистачить, наш гумор стає щомісяця дедалі похмурішим.

І я знаю: все, що тепер, поки ми на війні, потонуло в нас, немов каміння, після війни знову спливе на поверхню, ось тоді й почнеться боротьба між життям і смертю.

Дні, тижні, роки, що ми їх пробули тут, на фронті, ще раз повернуться до нас, і наші вбиті товариші повстають тоді з-під землі й підуть поруч із нами; ми матимемо ясні голови, ясну мету й підем пліч-о-пліч із нашими вбитими товаришами, несучи на собі фронтові роки, — та проти кого ми підемо, проти кого?

У цій місцевості нещодавно перебував фронтовий театр. На дерев'яному стенді ще й досі висять строкаті афіші про вистави, які йшли в тому театрі. Ми з Кропом стоїмо перед ними, витріщивши очі. Нам несила збагнути, що такі речі ще існують на світі. Ось на афіші дівчина в літній ясній сукні, підперезана червоним лакованим паском. Однією рукою вона спирається на парпет, у другій тримає солом'яного капелюшка. На ногах у неї білі панчохи й білі черевики — елегантні черевички з пряжками, на високих підборах. Позад неї виблискує синє море з білими гребінцями хвиль, збоку видніється світла затока, вона глибоко врізається в берег. Дівчина надзвичайно гарна, у неї

рівненький носик, рожеві уста й довгі ноги; неймовірно чепурна й випещена, вона купається, либонь, двічі на день і ніколи не має бруду під нігтями. Хіба що зрідка трохи піщинок із пляжу.

Поряд неї стоїть молодик у білих штанях, синій куртці й моряцькому кашкеті, та він цікавить нас куди менше.

Дівчина на стенді здається нам якимось дивом. Ми геть забули, що на світі існує щось подібне, та й тепер ми ще не зовсім віримо своїм очам. Принаймні вже кілька років ми не бачили нічого, що хоча б трохи нагадувало цю дівчину — втілення радості, вроди й щастя. Це — мир, ми хвилюємося, відчуваючи, що саме таким мир і має бути.

— Поглянь тільки на ці легенькі черевички, в них вона не змогла б навіть кілометра промарширувати, — кажу я й відразу розумію, яку бовкнув дурницю: безглуздо згадувати якесь марширування, коли бачиш таку красу.

— Скільки ж їй років? — цікавиться Кроп.

Я на око визначаю:

— Щонайбільше двадцять два, Альберте.

— Тоді вона старша за нас. А я тобі кажу, їй не більше сімнадцяти.

Нас аж морозом проймає.

— Альберте, оце було б діло, як ти гадаєш?

Він киває головою.

— Удома в мене теж є білі штани.

— Подумаєш, білі штани, — кажу я. — Ти поглянь, яка дівчина.

Ми обдивляємось один одного, з голови до ніг. Нема на що дивитися — вигоріле, полатане, зашмароване обмундирування. Марна річ щось там порівнювати.

Тож насамперед ми здряпуємо зі стенда молодика в білих штанях, здряпуємо обережно, щоб не пошкодити дівчини. У такий спосіб ми дечого досягаємо. Потім Кроп пропонує:

— Можна було б піти вошву прожарити.

Я не дуже пристаю на його думку, бо речі від цього псуються, а воші за якихось дві години знову нас обсядуть. Ми ще дов-

го милуємося дівчиною на афіші, і врешті я погоджуюся з Кропом. Ба навіть додаю:

— Може, пощастить добути чисті сорочки.

Однак в Альберта інше на думці:

— От якби онучі...

— І онучі дістанемо. Ходімо, спробуймо їх на щось вимінити.

Але до нас, не поспішаючи, підходять Леєр і Тьяден; вони бачать афішу, і наша розмова відразу стає сороміцькою. Леєр перший у нашому класі мав інтимні стосунки з жінкою і розповідав хвилюючі подробиці. Він теж захоплено висловлюється про дівчину на афіші, але з іншої точки зору, і Тьяден завзято його підтримує.

Їхня поведінка не обурює нас. Хто не любить сороміцьких розмов, той не солдат; проте саме тепер нам це чогось не до смаку, тож ми відходимо вбік і прямуємо до дезінсекційної камери з таким почуттям, ніби йдемо до крамниці модного чоловічого одягу.

Будинки, в яких нас розквартирували, стоять на березі каналу. За каналом є ставки, обсажені тополями; за каналом є й жінки.

З будинків на нашому боці всіх уже давно повиселяли. Але з того боку коли-не-коли можна ще побачити місцевих людей.

Увечері ми купаємося в каналі. Нараз до берега виходять три жінки. Вони йдуть неквапно й не відвертають очей, хоч ми купаємося без плавок.

Леєр гукає до них. Вони сміються і спиняються, щоб нас роздивитися. Ми вигукуємо ламаною французькою мовою, що кому спаде на думку, без найменшого зв'язку, поспішаючи, аби вони не пішли. Це не дуже пристойна мова, та звідки нам набратися тієї пристойності!

Одна з жінок тоненька, чорнява. Коли вона сміється, виблискують гарні зуби. Рухи в неї швидкі, квапливі, спідниця вільно облягає її ноги. Дарма що вода в каналі холодна, ми збуджені, веселі й силуємося зацікавити жінок, щоб вони не пішли. Придумуємо всякі дотепи, і вони відповідають нам, ми їх не розуміємо, проте сміємось і махаємо їм руками. Тьяден виявився

куди кмітливішим за нас. Він збігав додому, приніс цілу хлібину й високо підіймає її над головою.

Це справляє неабияке враження. Жінки кивають нам і показують на мигах, щоб ми перебралися до них. Але цього робити нам не вільно. На той берег ступати заборонено. Скрізь на мостах стоять вартові, і без перепустки пройти неможливо. Тож ми сяк-так тлумачимо жінкам, щоб вони прийшли до нас, але вони хитають заперечливо головами й показують на мости. Видно, їх теж не пропускають.

Жінки повертають назад і повільно йдуть понад берегом, проти течії каналу. Ми проводжаємо їх уплав. Через кільकाєс метрів вони звертають і показують нам на будинок, що стоїть трохи осторонь, майже схований за деревами й кущами. Леєр цікавиться, чи вони там живуть.

Вони сміються: справді, це їхній дім.

Ми голосно пояснюємо їм, що прийдемо до них, коли вартові не зможуть нас побачити. Уночі. Сьогодні вночі.

Жінки підіймають руки, складають долоні, туляться до них щоками й заплющують очі. Вони зрозуміли нас. Тоненька, чорнява ледь пританцьовує. А білява щебече:

— Хліб... добре...

Ми палко запевняємо їх, що хліба принесемо. І, крім того, ще всяких смачних речей, ми вирячуємо очі й на мигах показуємо, яких саме. Леєр замалим не тоне, намагаючись руками зобразити «шматок ковбаси». Якби було потрібно, ми пообіцяли б їм цілий продовольчий склад. Вони йдуть і ще раз у раз озираються. Ми вилазимо на берег з нашого боку та стежимо, чи вони справді зайдуть до того будинку, бо можуть і обдурити. Потім ми пливемо назад.

Без перепустки через міст пройти неможливо, тож ми вирішуємо просто перепливати вночі канал. Хвилювання проймає нас і міцно тримає у своїх лабетах. Нам не сидиться на одному місці, і ми йдемо до їдальні. Сьогодні там саме є пиво та щось схоже на пунш.

Ми п'ємо пунш і розповідаємо один одному всякі вигадані пригоди. Оповідачеві всі охоче вірять, і кожен нетерпляче жде чер-

ги, аби й собі розповісти щось іще неймовірніше. Руки в нас не можуть лежати спокійно, ми викурюємо безліч цигарок, аж поки Кроп отямлюється:

— Власне, ми могли б принести їм трохи цигарок.

Тоді ми ховаємо цигарки в шапки, щоб зберегти до ночі.

Небо стало зелене, як недостигле яблуко. Нас четверо, а туди треба йти втрюх; найкраще було б якось позбутися Тьядена, тож з нашою допомогою він так надудлюється ромом і пуншем, що вже ледве стоїть на ногах. Коли стає вже зовсім темно, ми йдемо до нашого будинку всім гуртом і ведемо посередині Тьядена. З нетерплячки ми аж палаємо, радіючи майбутній веселій пригоді. Мені дістається та тоненька, чорнява, ми вже поділили їх поміж себе.

Тьяден падає на свій солом'яний матрац і вже хропе. Через якийсь час він раптом прокидається і мружиться на нас із такою лукавою посмішкою, що ми лякаємось — чи не надумав він пошити нас у дурні й ми тільки даремно витратилися на пунш. Але він знову падає на матрац і спить собі далі.

Кожен із нас трюх бере по цілій хлібині й загортає її в газету. Цигарки ми теж пакуємо, а до цього додаємо ще три добрячі пайки ліверної ковбаси, що її нам давали сьогодні на вечерю. Вийшли досить пристойні гостинці.

Поки що ми ховаємо все це в чоботи, бо нам треба взяти їх із собою, аби на тому боці не порізати ноги дротом чи битим склом. А що нам доведеться через канал плисти, то ніякого іншого одягу взяти ми не можемо. Надворі вже темно, та й іти нам не далеко.

Ми вирушаємо, тримаючи в руках чоботи. Мерщій спускаємось у воду й пливемо горілиць, піднявши чоботи з пакунками над головою.

На тому боці ми обережно вилазимо нагору, витягаємо гостинці і взуваємо чоботи. Мокрі, голі, в самих тільки чоботях і з пакунками під пахвою ми біжимо до будинку. Його ми знаходимо відразу, він темніє серед кущів. Леєр перечіплюється через якесь коріння, падає і збиває собі лікті.

— Дарма! — весело вигукує він.

Вікна закриті віконницями. Скрадаючись, ми обходимо будинок і силуємося щось роздивитись у шпарки. Нам уже нетерпеливиться. Нараз Кроп застигає на місці.

— А раптом там у них сидить якийсь майор?

— Тоді ми дамо драла, — посміхається Леєр. — Хай прочитає номер нашого полку ось тут. — І він ляскає себе по голому задку.

Парадні двері не замкнені. Ми досить гучно човгаємо чоботами. Десь у будинку прочиняються двері, крізь них на нас падає світло; якась жінка злякано скрикує.

— Тсс, тсс, — шепочемо ми, — *camarade, bon ami*¹... — і підіймаємо благально наші пакунки.

Тепер ми вже бачимо й тих двох жінок, двері відчиняються навстіж, і ми опиняємося в яскравому світлі. Нас упізнають, і всі три жінки аж заходяться з реготу, дивлячись, як ми вбрані. Стоячи у дверях, вони аж згинаються й хапаються за боки, такий на них напав сміх. А які вони гнучкі, які гарні!

— *Un moment!*²

Вони щезають у кімнаті, звідти кидають нам якусь одежину, і ми сьак-так прикриваємося. Тепер нам дозволено увійти. У кімнаті горить невеличка лампа, тут тепло та трохи пахне парфумами. Ми розгортаємо наші гостинці й віддаємо їх жінкам. У них блищать очі, зразу видно, що вони голодні.

А далі ми всі трохи знічуємося. Леєр на мигах запрошує їх попоїсти. Тоді вони знову жвавішають, приносять тарілки, ножі, й жадібно беруться до їжі. Кожен шматочок ліверної ковбаси, перш ніж його проковтнути, щоразу підносять на виделці вгору й милуються ним, а ми гордо дивимося на них.

Вони без упину торохтять щось своєю мовою, ми розуміємо дуже мало, але відчуваємо, що це приятні слова. Мабуть, ми здаємося їм іще зовсім молоденькими. Ота тонка чорнява гла-

¹ Товариш, друг (фр.).

² Хвилинку! (фр.)

дить мене по голові й каже те, що завжди кажуть усі французькі жінки:

— La guerre... Grand malheur... Pauvres garçons...¹

Я міцно тримаю її за руку й торкаюся губами долоні. Її пальці стискають мені обличчя. Вона нахиляється зовсім близько, мене бентежать її очі, ніжна смаглява шкіра й червоні вуста. Ці вуста вимовляють незрозумілі слова. Очей я теж не зовсім розумію — вони обіцяють більше, ніж ми сподівалися, йдучи сюди.

Поруч є ще кімнати. Коли ми проходимо повз них, я бачу Леєра, він упевнено й галасливо розважається з білявкою. Адже він уже знається на цьому. А я, я весь поринаю в якесь дивне почуття — незбагненне, тихе й водночас бентежне, і цілком віддаюся йому. У мені дивовижно поєднуються жага й бажання забутись. Голова в мене вже йде обертом, а тут немає нічого, за що можна було б ухопитись. Чоботи ми залишили під дверима, замість них нам дали капці, отож на мені немає нічого, що повернуло б притаманну солдатів впевненість і зухвальство: ні зброї, ні ременя, ні мундира, ні кашкета. Я поринаю в невідоме, хай буде, що буде, та все ж мені жаско.

Коли тоненька, чорнява замислюється, в неї рухаються брови, та як вона заговорить, вони стають непорушні. Часом вона не вимовляє слова до кінця, воно завмирає в неї на вустах або так, недомовлене, простягається наді мною, немов веселка, чи нескінченна дорога, чи блискуча комета.

Що я знав про це? А що знаю тепер? Слова цієї чужинської мови, з яких я ледве щось можу збагнути, присипляють мене, брунатні стіни напівосвітленої кімнати розпливаються переді мною в сонній тиші, і тільки жіноче обличчя живе і сяє наді мною.

Яке дивовижно мінливе буває лице: ще годину тому воно було чуже, а тепер це сама ніжність, породжена темрявою ночі, життям і буянням крові, і все це променіє в тому обличчі. На всі навколишні речі падає відблиск цього проміння, вони невідомо змінюються, стають якісь незвичайні; я майже побожно дивлюся

¹ Війна... Велике лихо... Бідолашні хлоп'ята... (Фр.)

на свою білу шкіру, коли на неї падає світло лампи й прохолодна смаглява рука її лагідно пестить.

Як тут усе не схоже на ті борделі для рядових, що їх нам дозволяють відвідувати й де доводиться ставати в довгу чергу. Мені не хочеться їх згадувати, але вони мимохіть спадають на думку, і стає аж страшно, що я ніколи не позбудуся тих спогадів.

Нараз я відчуваю губи тоненької, чорнявої і жадібно тягнуся їм назустріч, заплющую очі, наче прагну згасити в пам'яті війну, її жах і мерзоту, щоб прокинутися молодим і щасливим; переді мною спливає яскравий образ дівчини з афіші, й на якусь хвилину мені здається, що моє життя залежатиме від того, чи я здобуду її... І я ще дужче тулюся до рук, що обіймають мене... Може, зараз станеться диво.

Трохи перегодом усі три пари вже знов укупі. Леєр аж пашисть бадьорістю. Ми сердечно прощаємось і взуваємо чоботи. Нічне повітря холодить наші розпалені тіла. У темряві височать тополі й тихо шелестять. Місяць сяє на небі й у воді каналу. Ми не біжимо, а йдемо поряд, широко ступаючи.

Леєр каже:

— За це справді не жалко хлібини.

Я не зважуюсь говорити, мені навіть трохи сумно.

Раптом ми чуємо, що хтось іде, і мерщій ховаємося за кущами.

Чоловік наближається, проходить просто поруч. Ми бачимо, що це голий солдат, у чоботях, точнісінько як ми, він тримає під рукою пакунок і страшенно поспішає. Це чимдуж мчить Тьяден. Уже його й не видно.

Ми регочемо. Ото лятиметься завтра!

Ніхто й не помічає, як ми добираємося до наших матраців.

Мене викликають до канцелярії. Командир роти видає мені відпускне свідоцтво, проїзні папери та зичить щасливої дороги. Я розглядаю папери, цікавий знати, на який час дали мені відпустку. Сімнадцять днів, з них чотирнадцять — відпустка, а три — на дорогу. Це замало, і я питаю, чи не можна дати мені на дорогу п'ять днів. Бертінк показує на свідоцтво, і тільки

тепер я бачу, що мені не доведеться відразу повертатися на фронт. Коли відпустка закінчиться, я маю з'явитися на курси в один із тилових таборів.

Інших беруть завидки. А Кач дає мені добрі поради, як там, у тилу, поводитись:

— Коли не ловитимеш гав, то зможеш там довго валандатись.

Правду кажучи, мені було б краще поїхати звідси днів через вісім, бо стільки ми ще пробудемо тут, а тут зовсім не погано...

Звісна річ, сьогодні я пригощаю в солдатському буфеті. Ми вже трохи сп'яніли. Мені стає сумно: я їду звідси на шість тижнів, це, безперечно, справжнє щастя, але що буде, як я повернуся? Чи зустріну я ще своїх друзів? Кеммеріха й Гайє вже немає на світі, а далі чия черга?

Ми п'ємо, і я роздивляюся всіх, одного за одним. Біля мене сидить Альберт, курить цигарку та сміється, ми з ним завжди були разом; навпроти примостився Кач, у нього похилі плечі, широкі долоні та спокійний голос; далі — Мюллер, зуби в нього стирчать уперед, а сміється він, мов гавкає; поруч — Тьяден із мишачими очицями та Леєр, що відпустив собі бороду й тепер виглядає років на сорок.

У нас над головами аж клубочиться дим. Який-бо це солдат без тютюну! Буфет — добрий притулок, пиво — не тільки напій, а й ознака того, що ти в безпеці, що можна вільно потягтися й випростати ноги, руки. Це ми й робимо якнайзручніше — далеко простягли ноги й геть усю підлогу заплювали так, що не всі це й зуміють. З яким дивним почуттям поглядає на це той, хто має завтра звідси їхати!

Уночі ми ще раз перепливаємо канал. Мені навіть страшно сказати тоненькій, чорнявій, що я завтра їду, а коли повернуся, наша частина буде, напевне, вже десь далеко, тож ми, мабуть, уже не побачимось. Однак її це, здається, не дуже обходить, вона тільки киває. Спершу я не можу цього збагнути, та врешті розумію. Леєр слушно каже: якби мене відправляли на фронт, тоді я знову став би «*rauvre garçons*», а відпускники їх мало цікавлять, до них вони байдужі. А, хай іде до дідька лисого

з її зумкотінням і теревенями. Ти віриш у диво, а виявляється, справа тільки в буханці хліба.

Наступного ранку, пройшовши дезкамеру, я вирушаю до польової залізничної станції. Мене проводжають Альберт і Кач. На станції ми дізнаємося, що поїзда доведеться чекати ще кілька годин. Моїм приятелям треба повертатися назад, до роти, і ми прощаємося.

— Бувай здоров, Каче! Бувай здоров, Альберте!

Вони йдуть назад і ще кілька разів обертаються та махають мені руками. Постаті поволі меншають. Та їхня хода, їхні рухи мені такі знайомі, що я навіть здаля можу розпізнати хлопців. А потім вони вже зникають.

Я сідаю на свій солдатський ранець і чекаю.

Зненацька мене проймає шалена нетерплячка — якнайшвидше поїхати звідси.

Я тиняюсь по якихось вокзалах, стою в чергах до казанів із супом, сиджу в вагонах на твердих лавках; та нарешті краєвид за вікнами змінюється, стає знайомий до болю, до щему. У призахідному сонці повз вагонні вікна пропливають села з солом'яними стріхами, що нависають, немов брилі, над побіленими стінами каркасних будиночків; за ними у скісному сонячному промінні мерехтять перламутром лани; пропливають фруктові садки, клуні й старезні липи.

За назвами станцій постають спогади, від яких мліє серце. Поїзд гуркоче й гуркоче, я стою біля вікна, міцно вчепившись руками в дерев'яну раму. Ці назви — наче межа моєї юності.

Рівні луки, поля, обійстя; ген під обрієм пролягає дорога, і там, на тлі неба, їде самотня підвода. За шлагбаумом чекають селяни, дівчата махають руками, діти граються біля залізничного насипу, дороги стеляться крізь лани, хороші дороги, не розбиті снарядами.

Спадає вечір. Якби поїзд не гуркотів, я не зміг би стримати крику. За вікном тягнеться рівнина, на тлі ще світлої блакиті починають вимальовуватися обриси далеких гір. Я впізнаю характерний силует гори Дольбен — зубчастий гребінь раптом урива-

ється там, де кінчаються верхівки лісу. Скоро з-за гори вирине місто.

А тим часом пригасле жовто-червоне світло заливає все довкола, поїзд гуркотить на повороті, ще один закрут — і далеко, ген-ген попереду, мов несправжні, стоять темні тополі, виструнчившись одна за одною в довгий ряд, — міраж, створений світлом, тінями й тугою.

Лани поволі повертаються разом із нами; поїзд огинає їх, про-світи між деревами меншають, вони зливаються до купи, і якусь мить я бачу тільки одне-однісіньке дерево; тоді задні знову висуюються з-за передніх, і тополі ще довго темніють на тлі вечірнього неба, аж поки їх заступають перші будинки.

Залізничний переїзд. Я стою біля вікна, не можу відійти від нього. Інші пасажири складають речі, готуються до виходу. Тихенько, сам собі, я повторюю назву вулиці, яку ми перетинаємо: — Бремерштрасе... Бремерштрасе...

За вікном, унизу, — велосипедисти, підводи, сіра вулиця, сірий тунель, — усе це бентежить мене, немов я бачу рідну матір.

Нарешті поїзд зупиняється. То вже вокзал із його гуркотом, галасом і вивісками. Завдавши на спину ранець, я застібаю гачки, беру гвинтівку в руки і, зашпортовуючись, спускаюся східцями додолу.

На пероні я озираюся; з тих людей, що поспішають повз мене, я нікого не знаю. Якась сестра-жалібниця пропонує мені щось випити. Я відвертаюсь, бо вона по-дурному всміхається, пишаючись важливістю свого вчинку: а гляньте-но, я подаю солдатів каву! Вона гукає до мене: «Друже!» Тільки цього мені ще бракувало!

Біля вокзалу вздовж вулиці шумує річка, біла від піни, бо щойно вирвалась із шлюзів млинової греблі. Поруч стоїть чотирикутна сторожова вежа, побудована хтозна-коли, перед нею зелене велика липа, а з-за неї вже насувається вечір.

Колись ми тут сиділи й часто — скільки років уже збігло відтоді? — ходили греблею, вдихаючи прохолодний, застояний дух води у загаті; ми нахилилися над спокійним плесом річки по той бік шлюзів, де опори мосту обкручені витким зіллям і водоростями;

а в спеку ми сиділи по цей бік шлюзів, милуючись шумовинням і бризками, та правили теревені про наших учителів.

Я йду через міст, дивлюся праворуч і ліворуч; у річці й тепер так само багато водоростей і так само спадає ясний струмінь води; в будівлі вежі, як і колись, жінки голірuch прасують білизну, а жар від прасок лине в розчинені вікна. Вузькою вулицею блукають собаки, перед дверима будинків стоять люди й дивляться на мене, коли я минав їх, такий навантажений і брудний.

У тій кондитерській ми колись їли морозиво й училися курити. На цій вулиці, що пропливає повз мене, я знаю кожний будинок, бакалійну крамницю, аптеку, перукарню. І от я вже стою перед темними дверима із замацаною клямкою, і раптом мені важко підняти руку. Відчиняю двері, прохолода приємно огортає мене, очі майже нічого не бачать.

Сходи риплять під моїми чобітьми. Нагорі прочиняються двері, хтось перехиляється через поруччя і дивиться вниз. Це двері з кухні, там саме смажать картопляники, дух від них заповнює весь будинок, до того ж сьогодні субота й через поруччя перехилилася, певне, моя сестра. Спершу я чогось знічуюсь і якусь мить не підводжу голови, тоді скидаю каску й дивлюся вгору. Справді, то моя старша сестра.

— Пауль! — кричить вона. — Пауль!

Я киваю, ранець застрягає між поруччям, гвинтівка надто важка.

Сестра розчиняє навстіж двері й гукає:

— Мамо, мамо, Пауль приїхав!

Мені несила йти далі. Мамо, мамо, Пауль приїхав!

Я прихилиюся до стіни, стискаючи руками каску й гвинтівку. Тримаю їх міцно, скільки маю сили, але не годен ступити вже й кроку, сходи розпливаються перед очима, я стукаю себе прикладом по ногах і люто зціплюю зуби; після тих сестриних слів я наче втратив тям, не можу дати собі ради, через силу намагаюся засміятись і щось сказати, але не можу здобутися бо-дай на слово й так і стою на сходах нещасний, безпорадний, скутий жахливою судомою, а сльози мимохіть невинно течуть мені по обличчю.

Сестра повертається і питає:

— Та що з тобою?

Насилу я перемагаюсь і дибаю нагору до передпокою. Гвинтівку ставлю в куток, ранець прилаштовую під стіною, а каску кладу на нього зверху. Треба ще зняти ремінь із усім, що до нього причеплено. І враз розлючено кажу сестрі:

— Ти даси мені нарешті носовика?

Вона дістає з шафи хустинку, і я втираю обличчя. Наді мною на стіні висить скляна коробка з барвистими метеликами, що їх я колись наловив.

Раптом я чую материн голос. Він долинає із спальні.

— Мама ще не встала? — питаю я в сестри.

— Вона хвора.

Я їду до матері, простягаю їй руку та як тільки можу спокійно кажу:

— Ось і я, мамо.

Вона тихо лежить у напівтемній кімнаті. Потім боязко питає, і я відчуваю, як її очі пильно мене оглядають:

— Ти поранений?

— Ні, мені дали відпустку.

Мати дуже бліда. Я не зважуюсь увімкнути світло.

— Ось лежу й плачу, — каже вона, — замість того, щоб радіти.

— Ти хвора, мамо?

— Сьогодні я трохи встану, — відповідає вона й звертається до сестри, якій доводиться раз у раз бігати на кухню, щоб не пригоріли картопляники. — Відкрій слоїк із брусничним варенням... Адже ти його любиш? — питає вона в мене.

— Авжеж, мамо, я хтозна-коли його їв.

— А ми ніби відчували, що ти приїдеш, — сміється сестра. — Сьогодні в нас твої улюблені картопляники й тепер навіть із брусничним варенням.

— А сьогодні ж і субота, — кажу я.

— Сядь біля мене, — просить мати.

Вона дивиться на мене. Руки в неї бліді, кволі, а проти моїх зовсім тоненькі. Ми перемовляємося лише кількома словами, і я вдячний матері, що вона мене не розпитує. Та й про що мені говорити? З усього, що могло бути, сталося найкраще. Я живий-здоровий і ось сиджу біля неї. А в кухні — моя сестра, готує вечерю, ще й співає.

— Любий мій хлопчику, — тихо каже мати.

У нашій родині не були заведені всякі пестоції, бідняки до такого не звикли, бо на їхню долю випадає надто багато праці й турбот. Вони дивляться на це інакше, не повторюють без кінця те, що й без слів зрозуміле. Коли моя мати сказала: «Любий мій хлопчику», то цим вона висловила все, на що інший довелося б витратити хтозна-скільки слів. Я напевне знаю: крім цього слоїка з брусничним варенням, у моєї матері вже багато місяців не було нічого солодкого, вона зберегла його для мене, так само як і вже трохи черстве печиво, що ним вона тепер мене пригощає. Напевне, випадково десь розжилась і зразу відклала для мене.

Я сиджу біля її ліжка, а за вікном, навпроти нас, у садку невеличкого ресторанчика виблискують на деревах коричнево-золоті каштани. Я повільно дихаю і кажу сам до себе: «Ти вдома, ти вдома». Проте відчуваю якусь дивну скутість, я ще не можу до всього при звичаїтись. Ось моя мати, ось моя сестра, ось коробка з метеликами, ось піаніно червоного дерева, та сам я ще не зовсім тут. Між нами якась перепона, її ще треба подолати.

Тож я виходжу до передпокою, беру свій ранець і несу до матиного ліжка, а там викладаю все, що привіз: цілу головку сиру, яку роздобув мені Кач, дві пайкові хлібини, три чверті фунта масла, дві бляшанки з ліверним фаршем, фунт смальцю і торбинку рису.

— Візьміть, це вам, мабуть, придасться...

Вони кивають.

— Тут, либонь, із харчами погано?

— Звісно, не дуже добре. А вам на фронті вистачає?

Я всміхаюсь і показую на те, що привіз:

— Так багато нам не завжди дають, але взагалі годують пристойно.

Ерна складає харчі й виносить до кухні. Нараз мати міцно хапає мене за руку і, затинаючись, питає:

— Там було дуже страшно, Паулю?

Що мені відповісти тобі, мамо? Ти ніколи цього не збагнеш, ніколи не зрозумієш. І не треба тобі розуміти. Чи там було страшно, питаєш ти. Ой мамо, мамо!

Я заперечливо хитаю головою і кажу:

— Ні, мамо, не дуже. Нас там багато, а з усіма якось легше.

— Але ж недавно тут був Генріх Бредемайєр, то він розповідав, що на фронті — справжнє пекло, оті гази і взагалі.

Це каже моя мати. Оті гази і взагалі... Вона не розуміє того, що говорить, вона тільки боїться за мене. Невже розповідати їй, як ми колись знайшли три ворожі траншеї, де всі солдати позастигали так, наче їх громом побило? На брустверах, у сховищах, скрізь, де їх зненацька заскочила смерть, стояли й лежали люди з синіми обличчями, всі вже мертві.

— Та люди всяке вигадують, мамо, — відповідаю я. — Бредемайєр розповідав, аби слухали. Ти ж сама бачиш: я живий-здоровий, ще й погладшав проти колишнього.

Страх і турбота матері повертають мені спокій. Тепер я вже можу ходити по кімнатах, розмовляти й розпитувати, не побоюючись, що раптом мені доведеться притулитися до стіни, бо все навкруг стане м'яке, наче гума, а ноги — немов ватяні.

Мати хоче підвестися з ліжка, і я тим часом іду на кухню до сестри.

— Що з нею? — питаю я.

Сестра знижує плечима.

— Вона лежить уже кілька місяців, але не дозволяла писати тобі про це. Її дивилося багато лікарів. Один із них сказав, що в неї, напевне, рак.

Я йду до окружного військового управління доповісти про те, що прибув. Неквапно плентаюся вулицями. Раз у раз до мене

забалакують знайомі. Та з ними я довго не затримуюсь, бо не хочу багато говорити.

Коли я повертаюся назад, хтось голосно гукає до мене. Ще замислений, я обертаюсь і бачу перед собою якогось майора. Він напускається на мене:

— Чого не віддаєте честь?

— Вибачте, пане майор, — кажу я розгублено, — я вас не побачив.

Він кричить уже дужче:

— Ви й відповідати не вмієте, як належить?

Мені кортить затопити йому в пику, та я стримуюсь, бо тоді моя відпустка зразу урветься, тож я витягуюсь перед ним і кажу:

— Я не побачив пана майора.

— То будьте ласкаві дивитися! — гаркає він. — Ваше підвищення?

Я відповідаю.

Його червоне, опецькувате обличчя ще палає гнівом.

— З якої частини?

Я рапورتую, як належить. А йому ще замало.

— Де розташовані?

Та з мене вже досить, і я кажу:

— Між Лангемарком і Біксхооте.

— Де це? — питає він трохи спантеличено.

Я пояснюю, що годину тому прибув сюди у відпустку. Гадаю, що тепер він відчепиться й піде собі далі. Та дарма. Він іще дужче лютує:

— То ви надумали й тут запровадити свої фронтові порядки? Ні, цього не буде. У нас, хвалити Бога, панує лад.

І командує:

— Кругом, двадцять кроків назад, бігом марш!

У мені глухо нуртує лютя. Але проти нього я безпорадний, як він схоче, то негайно мене заарештує. Я відбігаю назад, вертаюсь, за шість метрів від майора підіймаю руку, хвацько козирю і, тільки пройшовши ще шість метрів, опускаю її.

Він підкликає мене знов і вже трохи милостивіше пояснює, що цього разу він дарує мені провину. Я виструнчуюсь на знак вдячності.

— Ідіть! — командує він.

Я клацаю підборами, повертаюсь і йду. Через цю зустріч вечір геть зіпсований. Я йду додому, скидаю форму й жбурляю її в куток, однаково я не збирався її тут носити. Дістаю із шафи свій цивільний одяг і вбираюся в нього.

Та в ньому мені незвично. Костюм став закороткий і затісний, в армії я підріс. Морочуся з коміром і краваткою. Врешті краватку мені зав'язує сестра. Яке легке це вбрання, здається навіть, що на тобі тільки спідні та сорочка.

Я роздивляюсь у дзеркало. Ну й дивний вигляд. Засмаглий, трохи зависокий підліток із подивом витріщається на мене.

Мати тішиться, що я вбрався в цивільне: у ньому я немов ближчий їй. Однак батькові більш до вподоби форма, він хоче так піти зі мною до своїх знайомих.

Та я ухиляюсь від цього.

Як приємно десь спокійно посидіти, приміром, у садку при ресторані під каштанами, неподалік від майданчика для гри в кеглі. Листя падає на стіл і додолу, тільки ще не багато, це перші листочки. Переді мною стоїть кухоль пива, на військовій службі всі звикають пити. З кухля я відпив тільки половину, тож можу ще зробити кілька добрячих ковтків прохолодного напою і навіть замовити другий або й третій кухоль, коли схочу. Ніхто не шикується в лави, ніхто не стріляє, діти власника ресторану граються на кегельному майданчику, а їхній пес кладе голову мені на коліна. Небо блакитне, крізь листя каштанів прозирає стрункий зелений шпиль церкви святої Маргарити.

Тут гарно, і все це я люблю. Але бути з людьми мені важко. Єдина людина, яка мене ні про що не питає, це мати. А з батьком — уже інакше. Він хоче, щоб я розповідав про фронт, його бажання здається мені і зворушливим, і водночас дурним, між нами вже немає згоди. Батько залюбки слухав би мене

з ранку до вечора. Я розумію: він не знає, що є речі, про які не розкажеш; звісно, я охоче зробив би йому приємність, та це небезпечно для мене — передавати словами все бачене навіть страшно: ану, як воно набуде велетенських розмірів і я вже втрачу над ним владу? Що сталося б із нами, якби ми збагнули все, що відбувається на фронті!

І я обмежуюся лише розповідями кількох кумедних випадків. Але батько питає, чи я брав коли участь у рукопашному бою. Я кажу «ні» і підводжусь, щоб вийти з кімнати.

Та від цього мені не легшає. На вулиці я лякаюся трамваїв, бо їхній скрегіт нагадує виття снаряда, коли він, здається, летить просто на тебе. Хтось раптом поплескує мене по спині. Це наш учитель німецької мови, він одразу засипає мене звичайними питаннями:

— Ну, як там, на фронті? Жажливо, жажливо, еге ж? Так, це жажливо, але ми повинні витримати. І врешті на передовій вас принаймні непогано годують, як я чув; ви добре виглядаєте, Паулю, вбилися в силу. Тут, звичайно, з харчами гірше, це природно, цілком природно, все найкраще мають одержувати наші солдати!

Він тягне мене в кав'ярню, до столика, де він завжди сидить із своїми приятелями. Мене вітають захоплено, якийсь директор простягає руку й каже:

— О, то ви просто з фронту? Як настрої в армії? Чудовий, чудовий, еге?

Я пояснюю, що кожен із нас охоче поїхав би додому. Він оглушливо регоче:

— Авжеж, розумію! Але спершу вам треба віддухопелити француза. Ви курите? Прошу, візьміть собі сигару. Кельнере, принесіть нашому юному воїнові теж кухоль пива!

На жаль, я вже взяв сигару, тож доведеться зостатися. Усі вони виявляють до мене щирі зичливість, цього не можна заперечити. Та все одно настрої у мене лихий і я намагаюсь якнайшвидше докурити сигару. Аби щось робити, я одним духом вихляю той кухоль пива. Але вони відразу замовляють мені ще один, ці люди знають свій борг перед солдатом. Вони заходжу-

ються сперечатися про те, які території ми маємо приєднати до себе. Директор зі сталевим ланцюжком на годиннику хоче одержати якнайбільше: усю Бельгію, вугільні басейни Франції та чималі шматки Росії. Він наводить переконливі докази того, чому вони мають бути нашими, і непохитно стоїть на своєму, аж поки всі інші врешті з ним погоджуються. Тоді він береться пояснювати, де саме у Франції треба підготувати прорив, і враз звертається до мене:

— А вам на фронті слід посунутися нарешті хоч трохи вперед і покласти край отій нескінченній позиційній війні, викиньте тих клятих французів геть, от тоді й буде встановлено мир.

Я відповідаю, що, на нашу думку, зробити прорив неможливо, бо ворог має надто великі резерви. І до того ж війна насправді зовсім інакша, ніж дехто її собі уявляє.

Директор упевнено уриває мене і пояснює, що я на цьому не розуміюся.

— Звичайно, так воно здається одній людині, — каже він, — але треба дивитися з загальної точки зору. А на це одна людина не здатна. Ви бачите тільки вашу невеличку ділянку і через те не маєте широкого кругозору. Ви чесно виконуєте свій обов'язок, постійно ризикуєте життям, за це ви заслуговуєте найвищої шани, кожному з вас слід би дати залізний хрест, та насамперед ми повинні прорвати ворожу лінію фронту у Фландрії, а тоді посунути її далі на південь.

Він аж захекується і витирає собі бороду.

— Треба посунути лінію фронту далі. А тоді йти на Париж. Хотів би я знати, як він це собі уявляє. Я вихиляю третій кувальць пива, і тієї ж миті він замовляє для мене ще один.

Та я підводжуся йти. Він тицяє мені в кишеню ще кілька сигар і на прощання по-дружньому ляскає мене по плечу.

— Щастя вам! Сподіваємось незабаром почути про вас усіх добру звістку.

Відпустку я уявляв собі інакше. Торік я провів її справді трохи не так. Напевне, за цей час я сам змінився. Між сьогоднішнім

часом і тодішнім пролягла безодня. Тоді я ще не знав, що таке війна, бо ми стояли на порівняно спокійних ділянках фронту. А тепер я помічаю, що, сам того не завваживши, геть знемігся. Я вже не знаходжу собі тут місця, цей світ мені чужий. Дехто мене розпитує, дехто зовсім не розпитує, і по них видно, що вони тим пишаються; часом вони навіть кажуть із поважним виглядом, що, мовляв, розуміють: про це не можна голосно говорити. І гадають, що бозна-які розумні.

Найкраще мені, коли я сам; тоді ніхто мені не заважає. Бо всі розмови неодмінно зводяться до того, які погані справи на фронті або які добрі справи на фронті, комусь здається так, а комусь інакше, та врешті всі швидко переходять до того, чим живуть вони самі. Звичайно, колись і я точнісінько так жив, але тепер я не знаходжу з цими людьми спільної мови.

Вони забагато мені розповідають. У них свої турботи, бажання, мета, а я не можу ставитися до цього так, як вони. Зрідка сиджу я з кимось із них у садку при ресторанчику й намагаюся пояснити, що, власне, це єдине щастя на світі — ось так спокійно сидіти. Вони, звичайно, розуміють мене, погоджуються зі мною, але тільки на словах, тільки на словах, ось у чім річ; вони це відчують, але завжди тільки наполовину; у них інше життя, інші справи, вони надто двоїсті, кожен із них не здатний відчувати це всім своїм єством; та, власне, і я не можу до пуття висловити, що маю на думці.

Коли я бачу їх отак у їхніх домівках, конторах, на роботі, мене нестримно тягне до них, я хотів би теж опинитися там і забути про війну; але водночас цей світ відштовхує мене, у ньому затісно, і не збагнеш, як можна заповнити цим усе життя, цей світ треба зруйнувати, бо хіба можна так жити, коли на фронті свистять снарядні осколки над вирвами, в небо здіймаються освітлювальні ракети, поранених виносять на плащ-наметах, і мої товариші силкуються якнайглибше сховатися в окопах! Тут інші люди, люди, яких я не зовсім розумію, я заздрю їм і водночас зневажаю їх. Я лину думками до Кача, і Альберта, і Мюллера, і Тьядена, що вони тепер роблять? Можливо, сидять

у їдальні або пішли купатися, незабаром їх знову пошлють на передову.

У моїй кімнаті стоїть за столом коричнева шкіряна канапа. Я вмоцнююсь на ній.

До стін пришпилено кнопками багато картинок, що їх я колись повіризав із журналів. Тут є ще поштові листівки й малюнки, які мені чимось сподобались. У кутку стоїть невеличка залізна грубка. Навпроти неї біля стіни — етажерка з моїми книжками.

У цій кімнаті я жив до того, як став солдатом. Книжки я по trochu купував на гроші, що їх заробляв як репетитор. Чимало книжок я купив у букіністів, наприклад, усіх класиків — по марці й двадцять пфенінгів за один том у твердій оправі з синього полотна. Я купував повні збірки, бо ставився до цього поважно, вибрані твори не викликали в мене довіри — а може, видавці повибирали не найкраще? Тож я купував тільки повні збірки творів. Читав їх із особливою старанністю, але здебільшого вони не дуже мені подобалися. Найдужче мене цікавили інші, сучасні книжки, та вони коштували, звичайно, куди дорожче. Деякі з них я придбав не зовсім чесно — я позичив їх, щоб прочитати, й не повернув, бо не міг із ними розлучитися.

На одній із полиць стоять шкільні підручники. Я не панькався з ними, вони геть пошарпані, деякі сторінки видерті — ну, звісно для чого. А на нижній полиці складені зошити, папір і листи, малюнки та мої літературні вправи.

Намагаюся подумки перенестись у той час. Адже він іще тут, у кімнаті, я відчуваю це, стіни його зберегли. Мої руки лежать на спинці канапи; я зручно вмоцнююся з ногами в куточку й сиджу наче в м'яких обіймах. Віконце розчинене, я бачу в ньому знайому картину вулиці зі стрімким шпилем церкви вдалині. На столі стоїть букетик квітів. Ручки, олівці, мушля замість прес-пап'є, чорнильниця, — тут ніщо не змінилося.

Отак воно все й буде, якщо мені пощастить і я, коли закінчиться війна, повернуся сюди назавжди. Отак я буду тут сидіти, роздивлятися по кімнаті й чекати.

Я схвилюваний, але навіть хвилюватися, це ні до чого. Мені хочеться знову відчутти той тихий захват, те могутнє, невимовне почуття, що охоплювало мене, як я колись підходив до своїх книжок. Нехай мене знову підхопить вітер бажань, який тоді здіймався в мені від самого погляду на барвисті спинки книжок, нехай він розтопить ту смертельно важку свинцеву брилу, що лежить десь у мене всередині; нехай він знову пробудить у мені нетерпеливе поривання в майбутнє і крилату радість, що її дарує світ думок; нехай він поверне мені втрачений юнацький шал.

Я сиджу й чекаю.

Мені спадає на думку, що треба сходити до Кеммеріхової матері; можна було б також відвідати Міттельштедта, він тепер напевне вже в казармі. Я дивлюсь у вікно: за панорамою осяяної сонцем вулиці постають легкі й нечіткі обриси пагорбів, і це нагадує мені іншу картину: ясний осінній день, ми з Качем і Альбертом сидимо біля багаття і їмо з миски смажену картоплю.

Та я не хочу про це згадувати, я жену геть це видиво. Хай промовляє кімната, хай мене візьме й понесе: я хочу відчутти, що я належу їй, аби потім, коли повернуся знову на фронт, я знав: війна загине, захлинеється в нестримній хвилі повернення додому, вона припиниться, не роз'їсть нас, бо має тільки зовнішню владу над нами й більш ніякої!

Спинки книжок стоять тісним рядком. Я пам'ятаю всі свої книжки, пам'ятаю навіть, як їх розставляв. Я благаю їх очима: заговоріть до мене, прийміть мене, прийми мене, колишнє життя, безжурне, прекрасне життя, прийми мене знову...

Я чекаю, чекаю.

Перед моїм зором постають картини, але вони невиразні та швидко зникають, то лише тіні й спогади.

Немає нічого... Нічого...

У мені зростає неспокій.

Нараз у душі здійсмається жахливе почуття: я тут зовсім чужий, я не можу знайти дороги до минулого, мене наче виключили з того життя; хоч би як я щиро благав, хоч би яких сил докладав — усе дарма; навкруги все завмерло, і я сиджу збай-

дужілий і сумний, немов засуджений на смерть, а минуле відвертає від мене своє лице. Водночас я боюся його ревню благодати, бо не знаю, що може статися тоді, як воно повернеться обличчям до мене. Я — солдат і мушу про це пам'ятати.

Стомлено підводжусь і дивлюсь у вікно. Тоді беру одну з книжок, гортаю її — мені хочеться читати. Проте цю я ставлю на місце та беру іншу. У ній трапляються підкреслені місця. Я шукаю, гортаю, беру з полиці ще й ще книжки, вже біля мене лежить їх ціла купа. До неї я похапцем додаю ще й інше — аркуші, зошити, листи.

Мовчки стою перед ними. Як на суді.

Зневірений.

Слова, слова, слова — вони не доходять до мене.

Повільно ставлю книжки на місце.

З цим покінчено.

Тихо виходжу з кімнати.

Однак я ще не здаюся. До своєї кімнати я, правду кажучи, більше не заходжу, але тішу себе тим, що кілька днів ще не можуть покласти всьому край. Згодом я матиму для цього багато часу, цілі роки. А поки що я йду до казарми провідати Міттельштедта, і ми сидимо в його кімнаті, повітря в ній неприємне, але я до такого призвичаївся.

Міттельштедт одразу викладає новину, яка мене просто електризує. Він розповідає, що Канторека призвали до ополчення.

— Уяви собі, — каже Міттельштедт, дістаючи кілька гарних сигар, — після госпіталю я повертаюся сюди й відразу натикаюся на нього. Він простягає мені свою лапу й квакає: «Ти ба, це ж Міттельштедт! Ну, як воно?» Я витріщаю на нього очі й кажу: «Рядовий Канторек, дружба дружбою, а служба службою, кому це знати, як не вам? І стояти струнко, коли розмовляєте зі старшим!» Побачив би ти, яке в нього стало обличчя! Щось середнє між солоним огірком і ще не вибухлим снарядом. Він нерішуче спробував був іще раз підлеститися до мене. Я ще суворіше гаркнув на нього. Тоді він посунув у бій свою найдужчу батарею і довірливо

спитав мене: «Може, допомогти вам скласти екстерном екзамени?» Це він хотів мені нагадати минуле, розумієш? Я вкрай розлютився і теж нагадав йому дещо: «Рядовий Канторек, два роки тому ви своїми промовами заманили нас у добровольці; один учень, Йозеф Бем, зовсім не хотів іти на війну. І от він загинув на фронті за три місяці до того дня, коли його мали призвати. Якби не ви, то він прожив би ці три місяці. А тепер — кроком руш! Ми ще з вами поговоримо». Мені було дуже легко потрапити до його роти. Передовсім я взяв його із собою до цейхгаузу й подбав, щоб його гарненько вбрали. Ось зараз побачиш.

Ми йдемо на подвір'я. Рота вишикувалася. Міттельштедт командує «вільно» і починає перекличку.

Цієї миті я бачу Канторека й ледве стримуюся від реготу. Він убраний у щось схоже на фрак блякло-синього кольору. На спині й на рукавах темніють великі латки. Цей одяг носив, либонь, якийсь велетень. А чорні витерті штани, навпаки, зовсім кученькі, вони навіть литок не прикривають. Зате черевики величезні, тверді, мов залізні, то якісь старі шкарбуни із загнутими догори носачами та ще із шнурівкою по боках. Навпереміну шапка знову-таки замала, власне, не шапка, а якийсь бридкий, злидений ковпачок.

Загалом вигляд у Канторека вкрай жалюгідний.

Міттельштедт спиняється перед ним:

— Рядовий Канторек, хіба так гудзики чистять? Здається, ви ніколи цього не навчитесь. Погано, Кантореку, погано...

Від задоволення я подумки аж верещу. Точнісінько так Канторек у школі шпетив Міттельштедта: «Погано, Міттельштедте, погано...»

А Міттельштедт вичитує далі:

— Подивіться хоча б на Бетгера, це зразковий солдат, вам треба в нього повчитись.

Я ледве йому віри очам. То ж справді Бетгер, він теж тут, наш шкільний швейцар Бетгер. І він має бути для Канторека зразком. Той люто зиркає на мене, він ладен цієї миті мене з'їсти. Але я спокійно посміхаюся йому просто в очі, наче я його й не знаю.

Який він має блазенський вигляд у тому вбранні й злиденному ковпачку! І перед цим чуперадлом ми колись дрижаки ловили, як він, урочисто сидючи за кафедрою, спиняв кінчик свого олівця на прізвищі якогось учня та ганяв його по французьких неправильних дієсловах, хоча згодом, у Франції, вони так і не стали нам у пригоді. Відтоді, як ми залишили школу, збігло менше двох років, і ось тепер стоїть перед нами рядовий Канторек, раптом позбавлений лихих чарів, стоїть клишоногий, з руками, схожими на ручки в горнятка; стоїть із недбало начищеними гудзиками й кумедно пнеться, одне слово, не солдат, а сміх, та й годі. Я зроду не міг би збагнути, що це той самий грізний чоловік зі шкільної кафедри, і мені страшенно кортить знати, що я зроблю, як цей нікчема згодом знову зможе спитати мене, бувалого солдата: «Боймере, як буде простий минулий час дієслова *aller*¹⁾?»

Тим часом Міттельштедт починає муштрувати солдатів, як розсипатися в цеп, і ласкаво признає Канторека командиром відділення.

Міттельштедт робить це навмисне, з певних міркувань. Річ у тім, що командир відділення має завжди бути на двадцять кроків попереду солдатів; коли лунає команда: «Кругом — руш!», то солдати тільки обертаються, а командир, що раптом опинився на двадцять кроків позаду них, мусить мерщій бігти вперед, аби знову випередити своїх солдатів на двадцять кроків. Разом це становить сорок кроків «бігом — руш!». Однак тільки-но він прибігає на місце, як знову лунає команда: «Кругом — руш!», і він мусить знову чимдуж бігти сорок кроків у зворотний бік. Таким чином, відділення тільки спокійно повертається то в цей бік, то в той і ступає лише якихось кілька кроків, а командир гасає то туди, то сюди, наче заведена цяцька. Це один із багатьох випробуваних методів, до яких вдавався Гіммельштос. Канторек не може чекати від Міттельштедта іншого ставлення, бо саме він колись залишив хлопця на другий рік у школі, і Міттельштедт був би дурний як пень, коли б

¹ Іти (фр.).

не скористався цією чудовою нагодою віддячити, перш ніж знову поїде на передову. Мабуть, і помирати буде трохи легше, як згадаєш, що військова служба подарувала тобі цю можливість.

А поки що Канторек гасає туди й сюди, немов сполоханий дикий кабан. Трохи згодом Міттельштедт наказує припинити цю вправу, і починається інша, дуже важлива, — повзання. Спираючись на коліна й лікті, притискаючи до себе, як належить за статутом, гвинтівку, Канторек повзає у всьому своєму параді по піску, просто повз нас. Він голосно сопе, і це сопіння здається нам музикою.

Міттельштедт підбадьорює рядового Канторека, втішаючи його цитатами з висловлювань класного наставника Канторека:

— Рядовий Канторек, нам випало щастя жити у велику добу, тож треба віддавати всі сили навчанню, хоч буває й сутужно.

Канторек випльовує якусь брудну шпичку, що попала йому між зуби, і вмивається потом. Міттельштедт нахиляється нижче і зворушливо повчає його:

— За дрібницями ніколи не забувайте великої справи, рядовий Канторек!

Аж дивно, що Канторек досі не луснув від напруги, а надто тепер, коли почалися гімнастичні вправи; Міттельштедт чудово копіює свого вчителя, підтримуючи його під зад, щоб він як належить рівно тримав підборіддя, підтягуючись на перекладині, та ще й сипле мудрими сентенціями. Саме так колись поведився з ним Канторек.

Потім Міттельштедт дає даліші розпорядження по службі:

— Кантореку й Бетгере, по хліб! Візьміть із собою тачку.

За кілька хвилин обидва вирушають із тачкою до воріт.

Канторек похнюплений, лютий, а швейцар радий, що загалом легку роботу.

До пекарні їм обом доведеться йти через усе місто туди й назад.

— Вони вже кілька днів туди ходять, — посміхається Міттельштедт. — А в місті вже дехто тільки й чекає на них помилуватися.

— Чудово! — кажу я. — А він ще не скаржився?

— Пробував. Наш командир боки рвав, як почув цю історію. Він ненавидить учителів. До того ж я впадаю за його дочкою.

— Канторек може завалити тебе на екзаменах.

— Чхав я на це, — відмахується Міттельштедт. — Його скаргу поклали під сукно, бо я зумів довести, що здебільшого призначаю його на легку роботу.

— А чи не міг би ти його так прикрутити, щоб йому білий світ в очах потемнів?

— Такого дурня? Не варто, — відказує Міттельштедт шляхетно й великодушно.

Що таке відпустка? Непевний час, після якого все стає ще важчим. Уже й тепер розлука раз у раз нагадує про себе. Мати мовчки дивиться на мене. Вона рахує дні, це я знаю, вранці вона особливо сумна. Знову минув один день. Вона сховала мій ранець — він їй неприємний, бо нагадує про розлуку.

Час спливає швидко, коли обсідають думки. Я примушую себе встати й піти провести сестру. Вона поспішає до бойні, щоб купити кілька фунтів кісток. Це чимала підтримка, і з самого ранку люди стають там у чергу. Дехто падає непритомний.

Нам не щастить. Змінюючи одне одного, ми чекаємо три години, та черга вже розходиться. Кістки скінчилися.

Добре, що мені видають пайок. Я несу його матері, тож тепер ми харчуємося трохи краще.

Дні стають дедалі важчі, очі в мамі — дедалі сумніші. Ще чотири дні. Мені треба сходити до Кеммеріхової матері.

Цього не можна описати. Розповісти про жінку, що тремтить, плаче, термосить мене й кричить:

— Чого ж ти живий, а він помер?

Вона обливає мене сльозами й голосить:

— Нащо вас взагалі туди послали, ви ж іще діти...

Вона падає на стілець і плаче:

— Ти його бачив? Ти ще встиг його побачити? Як він помирав?

Я кажу їй, що йому влучило просто в серце і він одразу помер. Вона дивиться на мене і не вірить.

— Ти брешеш! Я краще за тебе знаю. Я відчувала, як важко він помирав. Я чула його голос, уночі його страх передавався мені... Скажи правду, я хочу її знати, мушу знати.

— Ні, я був біля нього. Він одразу помер.

Вона тихо благає:

— Скажи мені. Ти повинен сказати. Я знаю, ти хочеш мене розрадити, та хіба не бачиш, що тільки дужче мене мучиш, ніж якби сказав правду? Я не можу витримати невідомості, скажи мені, як воно було, нехай і жахливо. Усе-таки це краще, ніж те, що я собі уявляю.

Ніколи я не скажу їй правди, хай вона хоч ріже мене.

Я щиро їй співчую, але вона здається мені не дуже розумною. Вона мусить примиритися з думкою про смерть Кеммеріха, а від того, чи знає вона правду, чи ні, він не оживе. Коли ти на своєму віку вже побачив стільки смертей, то не здатний збагнути, як може смерть лише однієї людини спричинити стільки горя. Тому я кажу вже трохи нетерпляче:

— Він одразу помер. Навіть нічого не відчув. Обличчя в нього було зовсім спокійне.

Вона мовчить. Тоді повагом питає:

— Ти можеш мені поклястися?

— Можу.

— Усім найсвятішим для тебе?

Боже мій, що тепер для мене святе? Це поняття в нас швидко міняється.

— Так, він одразу помер.

— Хай ти не повернешся сюди, коли це неправда?

— Хай я не повернуся сюди, коли це неправда.

Я міг би наговорити їй іще бозна-яких клятв. Але вона, здається, вже повірила мені. Вона довго стогне і плаче. Просить, щоб я розповів, як воно було, і я вигадую цілу історію, в яку тепер і сам майже вірю.

Коли я йду, вона цілує мене й дарує синову фотокартку. Він стоїть у формі новобранця, спершись на круглий стіл із ніжками з березових гілляк із нездертою корою. Позаду, на ширмі, намальовано ліс. На столі стоїть кухоль пива.

Сьогодні останній вечір удома. Усі якісь мовчазні. Я рано лягаю спати, хапаю подушки, притискаю до себе, зариваюся в них з головою. Хтозна, чи доведеться мені ще колись спати в такому ліжку, на такій перині!

Пізно ввечері мати заходить до мене. Вона гадає, що я сплю, і я її не розчаровую. Розмовляти й не спати обом — надто важко.

Вона сидить майже до ранку, дарма що їй боляче, часом її аж судомить. Нарешті я не можу більше витримати й удаю, що прокидаюсь.

— Іди спати, мамо, ти тут застудишся.

Вона каже:

— Виспатись я встигну й потім.

Я підводжусь.

— Мамо, на фронт мене відразу не пошлють. Перші чотири тижні я маю відбути в таборі. Звідти я зможу якось у неділю приїхати до вас.

Вона мовчить. Тоді тихенько питає:

— Ти дуже боїшся?

— Ні, мамо.

— Я хотіла тобі ще сказати: стережися жінок у Франції. Жінки там погані.

Ой мамо, мамо! Я для тебе — дитина... Чого ж я не можу покласти тобі голову на коліна й заплакати? Чого я завжди мушу бути дужим і стриманим, мені часом теж хочеться поплакати, хочеться, щоб мене втішали, адже я справді майже дитина, у шафі ще висять мої куценькі штанці... Це ж було зовсім недавно, чому ж усе так швидко проминуло?

Найспокійніше, як тільки можу, я кажу:

— Там, де стоїть наша частина, мамо, немає ніяких жінок.

— Паулю, будь обережний там, на передовій.

Ой мамо, мамо! Чого я не можу тебе обійняти й разом із тобою померти! Які ми всі нещасні!

— Авжеж, мамо, я буду обережний.

— Я щодня молитимуся за тебе, Паулю.

Ой мамо, мамо! Якби ми могли встати й піти, піти назад крізь роки, щоб усе горе поспало нам із рамен, піти назад у минуле, тільки вдвох із тобою, мамо!

— А ти не можеш дістати призначення туди, де не так небезпечно?

— Справді, мамо, мене можуть улаштувати при кухні, а чого ж.

— І ти відразу погоджуйся, не слухай усяких балачок.

— Ет, що мені балачки, мамо.

Вона зітхає. Обличчя її світиться в північній білою плямою.

— А тепер, мамо, йди спати.

Вона не відповідає. Я підводжусь і вкриваю їй плечі своєю ковдрою. Вона спирається мені на руку, їй боляче. Я веду матір до її ліжка. І ще трохи застаюся біля неї.

— Гляди, щоб видужала, мамо, видужала, поки я вернуся.

— Гаразд, гаразд, дитино!

— Не здумайте мені чогось посилати, мамо. На фронті в нас досить харчів. Тут вони вам самим потрібні.

Яка бідолашна лежить вона в ліжку, вона, що любить мене понад усе на світі. Коли я вже хочу йти, вона квапливо каже:

— Я придбала тобі ще дві пари спідніх. Із доброї вовни. Тобі в них буде тепло. Не забудь їх запакувати.

Ой мамо, я знаю, скільки ти набігалася, скільки настоялася в чергах, скільки напросилася, щоб купити ті спідні. Ой мамо, мамо, хіба можна збагнути, чого я мушу йти від тебе! Хто має більше права на мене, ніж ти? Ще я сиджу тут, біля твого ліжка, нам треба так багато сказати одне одному, та ми ніколи на це не спроможемося.

— На добраніч, мамо.

— На добраніч, дитино.

У кімнаті темно. Чути, як важко дихає мати. І як цокає годинник. За вікном гуде вітер, шелестять каштани.

У передпокої я зашпортуюся за свій ранець, він лежить там уже спакований, бо завтра я маю вийти вдосвіта.

Я кусаю подушку, стискаю пальцями залізне пруття ліжка. І нащо я сюди приїхав! На фронті я був байдужий до всього, часом утрачав усяку надію; бути таким я вже не зможу. Я був солдатом, а тепер усе в мені — тільки біль, суцільний біль за себе, за матір, за все, що таке невітшне і що не має кінця-краю.

Не треба було мені їхати у відпустку!

VIII

Бараки в польовому таборі мені знайомі. Тут Гіммельштос виховував Тьядена. Але з людей я майже нікого не знаю; все тут змінилося, як це завжди буває. Лише кількох чоловік, здається, я бачив раніше.

Службу я відбуваю машинально. Вечорами майже завжди сиджу в солдатському клубі, там багато часописів, але їх я не читаю; зате там стоїть піаніно, і я залюбки граю на ньому. Обслуговують нас дві дівчини, одна з них зовсім молоденька.

Табір оточує висока загорожа з колючого дроту. Повертаючись пізно ввечері з клубу, ми повинні показувати перепустки. Той, хто вміє порозумітися з вартовим, може, звісно, пройти й без перепустки.

Нашу роту щодня виводять на військові вправи у степ із березовими гайками та заростями ялівцю. Це можна витримати, коли від тебе більш нічого не вимагають. Біжиш уперед, падаєш на землю, і від твого віддику коливаються стеблини трав і степові квіти. Виявляється, що ясний пісок, коли дивишся на нього зблизька, — то малесенькі дрібочки кремнію; пісок такий чистий, як у лабораторії, аж хочеться занурити в нього руку.

Але найкраще — то гаї з березовими узлісками. Їхні барви міняються щомиті. От сяють ясно-білі стовбури, а над ними

зеленим шовком легко коливається листя, немов намальоване пастеллю; та за мить усе набуває опалово-блакитних барв, вони густішають по краях, виблискуючи сріблом, поглинають усе зелене і зненацька темнішають, стають аж чорними, — то на сонці набігла хмарина. Її тінь, наче привид, лине поміж стовбурами, що враз поблякли й потемніли, лине далі через увесь степ, до самого обрію, — а берези вже знову стоять, мов святкові прапори з білими держакми, і листя на них палає багряним золотом.

Часом я так захоплююсь тією грою найтонших відтінків світла та прозорих тіней, що навіть не чую слів команди; коли зостаєшся сам-один, починаєш придивлятися до природи й любити її. А в мене тут приятелів небагато, та я їх і не шукаю, з мене досить звичайних стосунків з іншими людьми. Ми замало знайомі, аби робити щось більше, ніж розводити балачки чи ввечері грати в «очко» або в ще яку азартну гру.

Поряд із нашими бараками розташований великий табір російських полонених. Його відгороджено від нас колючим дротом, та полонені все ж примудряються пролазити до нас. Поводяться вони боязко, полохливо; усі вони високі на зріст, здебільшого бородані й чимось скидаються на побитих смирних сенбернарів.

Крадькома обминають вони наші бараки й порпаються у баках із покидьками. Важко навіть уявити, що вони там знаходять. Нас і самих погано годують, мало й погано, приміром — бруквою, ріжуть її на шість частин і відварюють у воді; варять також ледь обшкрябану, брудну моркву; підгнила картопля — то вже ласощі, а найсмачніше — ріденька рисова юшка, в якій начебто плавають дрібно посічені волові жили. Тільки січуть ті жили так дрібно, що їх годі й знайти.

Проте ми все це, звісно, знищуємо. Коли серед нас знайдеться якийсь багатій, що всього не виїдає, то біля нього зразу опиняється десятеро інших, ласих до недоїдків. Ми виливаємо в баки тільки те, чого не можна вже вигребти ложкою. Часом до баків потрапляють також бруквяні лушпайки, поцвілі хлібні шкуринки та всілякі покидьки.

От за тією рідкою, каламутною, брудною бовтанкою і вга-
няють полонені. Вони жадібно вичерпують її зі смердючих ба-
ків і несуть до себе, ховаючи посуд під сорочками.

Як дивно бачити наших ворогів зблизька. Їхні обличчя при-
мушують нас замислюватись, добрі селянські обличчя — з ве-
ликим чолом, великим носом, великими губами; в них великі
руки та чуби наче з вовни. Нехай би ці люди орали землю, мо-
лоли зерно, збирали яблука. На вигляд вони ще лагідніші, ніж
наші фрісландські селяни.

Сумно спостерігати їхні рухи, сумно чути, як вони випроху-
ють щось попоїсти. Усі вони дуже кволі, їх годують так, аби
тільки вони не померли з голоду. Ми й самі давно вже не їмо
досхочу. Їх мучить кривавий пронос; полохливо озираючись,
дехто з них крадькома показує на скривавлений край сорочки.
Згорблені, похнюплені, вони скося зиркають угору, на нас, про-
стягають руки й просять, вимовляючи ті кілька слів, що вони
знають, — тихо просять м'якими, низькими голосами, які ви-
кликають в уяві теплу піч і рідну хату.

Хтось із наших може так копнути полоненого носакон, що
той аж перекинеться, але серед нас таких небагато. Здебільшо-
го полонених не займають, просто не звертають на них жодної
уваги. Та іноді, коли вони мають надто жалюгідний вигляд, ми-
мохить розлютишся і штурхонеш котрогось. Якби тільки вони
так не дивилися! Скільки горя вміщується в тих двох цятках,
що їх можна прикрити одним пальцем, — в очах!

Вечорами полонені приходять до бараків щось вимінювати.
Усе, що вони мають, вони міняють на хліб. Часом це їм удаєть-
ся, бо в росіян справні чоботи, а в нас погані. Шкіра на їхніх чо-
ботях напрочуд м'яка, справжня юхта. Наші солдати з селян-
ських родин, що дістають із дому харчі, можуть собі дозволити
такий обмін. За пару чобіт дають дві-три пайкові хлібини або
одну хлібину й невеличке кільце ковбаси.

Але майже всі росіяни вже давно попроміювали всі свої речі.
Вони ходять у злиденному лахмітті й на обмін пропонують тіль-
ки всякі дрібнички, що їх самі вирізують із дерева, із снарядних

уламків чи роблять із мідних снарядних обідків. За ті дрібнички, звичайно, дають небагато, дарма що на них витрачено чимало сил і праці, — за них тепер дають лише кілька скибок хліба. Наші селяни вперті й хитрі, коли торгуються. Вони тримають шматок хліба чи ковбаси просто під носом у росіянина, аж поки той зблідне й очі закотить з голоду, тоді йому вже все однаково. А солдат ховає свою здобич якнайдалі з розважністю, властивою селянам, тоді дістає великий складаний ніж, неквапно й статечно відбатовує окраєць хліба зі своїх припасів і, наче винагороджує себе, починає наминати його та відкусує щоразу шматок добрячої твердої ковбаси. Коли бачиш, як наші селянки жеруть, то аж кортить розчерепити їм дурні голови. Вони дуже рідко діляться з ким-небудь своїм добром. Правда, ми замало знайомі.

На варті біля табору росіян найчастіше стою я. У півтімні їхні поstattі рухаються, нагадуючи хворих черногузів, отих великих птахів. Вони підходять до самої огорожі, туляться до неї обличчям, учепившись пальцями за дрiт. Часом вони стоять цілим гуртом. І дихають повітрям, що його несе сюди вітер із степу, з лісу.

Зрідка вони розмовляють, тільки дуже коротко, перекидаються лише кількома словами. Вони ставляться один до одного людяніше і, як мені здається, більш по-братерському, ніж ми тут, у таборі. Та це, певне, від того, що вони почуваються куди нещаснішими, ніж ми. Правда, війна для них уже скінчилася. Але отак чекати, поки заслабнеш на кривавий пронос, — це теж не життя.

Ополченці, що стережуть цих полонених, розповідають, ніби спершу вони були набагато бадьоріші. Як це часто-густо трапляється, полонені заходили один з одним у статеві зносини, здебільшого це кінчалось бійкою, йшли в хід кулаки й ножі. Тепер вони геть отупіли й збайдужіли, стали такі кволі, що навіть обличчя займатися онанізмом, хоча спершу вони часом робили це навіть усім баракком.

Вони стоять біля огорожі; коли хтось, заточуючись, відходить, його місце відразу заступає інший. Більшість мовчить, тільки де-хто випрошує в мене недокурок.

Я бачу їхні темні постаті. Вітер куйовдить їм бороди. Про них я нічого не знаю, крім того, що вони полонені, і саме це мене бентежить. Ці безіменні люди ні в чому не винні; коли б знав про них більше — як їх звати, де вони живуть, чого сподіваються, що їх пригнічує, — тоді моє збентеження якось визначилося б і могло б перейти у співчуття. А тепер я бачу в них тільки страждання живого тіла, жахливу тугу та безжальність людей.

Чийсь наказ перетворив ці тихі постаті на наших ворогів; інший наказ міг би перетворити їх на наших друзів. Якісь люди, що їх ніхто з нас не знає, сіли десь за стіл і підписали угоду, і ось уже кілька років нашою найвищою метою стало те, що зазвичай усе людство вважає ганьбою і за що найтяжче карає. І хто може побачити ворогів у цих тихих мовчазних людях із дитячими обличчями й апостольськими бородами! Кожний унтер-офіцер для новобранців, кожний класний наставник для школярів набагато гірший ворог, ніж вони для нас. Проте, якби вони не були полонені, ми знову почали б стріляти в них, а вони — в нас.

Мені стає страшно; далі не можна про це думати, бо той шлях заведе в безодню. Для таких думок час іще не настав; але я не хочу втрачати цих думок, я збережу їх, замкну в собі й триматиму так, аж поки кінчиться війна. Серце в мене калатає: хіба це не та мета, велика, єдина мета, що про неї я думав в окопах і що її я шукав, — я бачив у ній єдину можливість існування людства після тієї катастрофи, яку воно зазнало; хіба це не завдання на все дальше життя, завдання, заради якого варто було витримати стільки років суцільного жаху?

Я виймаю з кишені цигарки, переламую кожну навпіл і віддаю їх росіянам. Вони вклоняються мені й закурюють. Тепер на деяких обличчях жевріють червоні цятки. Вони тішать мене; здається, то в темних селянських хатах зясніли невеличкі віконця, виказуючи, що за шибками, в кімнатах, тепло й затишно.

Дні минають. Яюсь туманним ранком росіяни знову ховають одного зі своїх; тепер у них майже щодня хтось помирає. Я саме стою на варті, коли його ховають. Полонені співають молитву, співають на багато голосів, і спів той якийсь дивний,

немов то не чоловічі голоси, а звуки органа, що стоїть десь у степу.

Похорон відбувається швидко.

Увечері полонені знову стоять біля огорожі, й до них долинає вітер із березового гаю. Згори холодно світять зірки.

Тепер я вже знаю кількох полонених, які досить добре говорять німецькою мовою. Серед них є музикант, він розповідає, що колись був скрипалем у Берліні. Дізнавшись, що я трохи граю на піаніно, він дістає свою скрипку й починає грати. Полонені сідають, спираючись спинами на огорожу. А він стоїть і грає, часом обличчя в нього набуває відчуженого виразу, який буває у скрипалів, коли вони заплющують очі, та потім він знову підкреслює рухами ритм і всміхається до мене.

Напевне, він грає народні пісні, бо всі полонені тихо підхоплюють мотив. Вони скидаються на темні горбки, з яких гудуть глибокі підземні звуки. Голос скрипки здійснюється над нами, мов струнка дівчина, ясночоло й самотня. Чоловічі голоси замовкають, а скрипка звучить і далі, тільки звук у неї стає тоненький, наче їй холодно; треба стояти ближче до неї, десь у приміщенні було б краще чути, а тут, просто неба, її самотній голос викликає сум.

У неділю мені не дають звільнення, бо я щойно повернувся з тривалої відпустки. Тож в останню неділю перед моїм від'їздом батько й старша сестра самі приїдять до мене. Ми сидимо цілий день у солдатському клубі. А куди ж нам іти, до барака якось не хочеться. По обіді ми рушаємо прогулятися в степ.

Час спливає надто повільно; ми не знаємо, про що нам розмовляти. Отож ми говоримо про хворобу матері. У неї визначили рак, вона вже лежить у лікарні, і невдовзі їй робитимуть операцію. Лікарі сподіваються, що вона видужає, але ми ще не чули, щоб рак виліковували.

— А де вона лежить? — питаю я.

— У лікарні святої Луїзи, — каже батько.

— У якому класі?

— У третьому. Доведеться зачекати, поки дізнаємося, скільки коштуватиме операція. Вона сама схотіла, щоб її поклали в третьому. Мовляв, там хоч буде з ким поговорити. Та воно й дешевше.

— Але ж там багато людей в одній палаті. Навряд, щоб вона змогла вночі спати.

Батько киває. Обличчя в нього стомлене, геть у зморшках. Мати часто хворіла, правда, вона лягала до лікарні тільки тоді, як ми її змушували, та все одно це коштувало нам чимало грошей, і батькове життя через те, власне, й пішло нанівець.

— Аби ж то знаття, скільки коштуватиме операція, — каже він.

— А хіба ви не питали?

— Так просто спитати не можна; а раптом лікар розгнівається, вийде погано, бо то ж він матір оперуватиме.

Отакі справи в нас, сумно думаю я, отакі справи в бідняків. Вони не наслідуються спитати про ціну, хоч це їх страшенно непокоїть; а ті, інші, що їм і потреби немає питати, домовляються про ціну наперед і вважають це нормальним. На них лікар ніколи не гнівається.

— Потім доведеться робити перев'язки, а вони теж дорогі, — каже батько.

— Хіба лікарняна каса нічого не доплачує? — питаю я.

— Мати занадто довго хворіє.

— А у вас є хоч трохи грошей?

Він хитає головою:

— Ні. Але тепер я знову зможу взяти вечірню роботу.

Я знаю: він стоятиме за своїм столом до дванадцятої години ночі й буде різати, фальцювати й клеїти. О восьмій вечора він щось попоїсть із тих непоживних харчів, що їх дають на картки. Потім він вип'є ліки від головного болю й працюватиме далі.

Аби його трохи розрадити, я беруся розповідати кілька кумедних історій, що спали мені на думку, — солдатські анекдоти й усякі вигадки про генералів та фельдфебелів, яких хтось пошив у дурні.

Нарешті я проводжаю обох до залізничної станції. Вони дають мені слоїчок джему й пакунок із картопляниками, мати ще встигла насмажити їх для мене.

Потім вони їдуть, а я повертаюся назад.

Увечері я дістаю слоїк, намазую джем на картопляник і їм. Та воно мені не смакує. Тоді виходжу надвір, щоб віддати картопляники росіянам. Нараз пригадую, що їх смажила мати. Мабуть, їй дуже боліло, коли вона стояла біля плити. Я кладу пакуночок назад у ранець і беру із собою тільки два картопляники для росіян.

ІХ

Ми їдемо вже кілька днів. У небі з'являються перші літаки. Ми випереджаємо вантажні ешелони. Гармати, гармати... Далі ми їдемо фронтовою залізницею. Я розшукую свій полк. Ніхто не знає, де саме він тепер стоїть. Я десь ночую, десь дістаю вранці свою пайку харчів і якісь непевні вказівки. Завдавши на плечі ранець, я беру гвинтівку та знову рушаю в дорогу.

Коли я прибуваю до пункту призначення — до зруйнованого містечка — то не знаходжу жодного з наших. Дізнаюся, що тепер наш полк увійшов до складу летючої дивізії, яку завжди кидають туди, де особливо небезпечно. Це не поліпшує мого настрою. Мені розповідають, що наші мали великі втрати. Я розпитую про Кача й Альберта. Про них ніхто нічого не знає.

Шукаючи далі, я блукаю навкруг, і мене проймає якесь дивне почуття. Одну ніч, а тоді ще й другу я сплю просто неба, немов індіанець. Нарешті я дістаю точні відомості і по обіді вже доповідая у нашій ротній канцелярії про своє прибуття.

Фельдфебель затримує мене тут. За два дні рота повернеться з передової, тож немає сенсу посилати мене туди.

— Як воно у відпустці? — питає він. — Мабуть, добре?

— Та не дуже.

— Атож, атож, — зітхає він, — якби не треба було знову повертатися. Через те друга половина відпустки завжди зіпсована.

Я тиняюся без діла до того дня, коли наша рота повертається з передової: всі сірі, брудні, сердиті й похмурі.

Я схоплююся, пхаюся поміж них, шукаю очима знайомі обличчя, — он Тьяден, он сякається Мюллер, а ось і Кач, і Кроп. Потім ми кладемо наші солом'яні матраци поруч, один біля одного. Я дивлюсь на хлопців якось винувато, хоч жодних підстав для того немає. Перш ніж укластися спати, я дістаю решту картопляників та джем, нехай і хлопці поласують.

Два картопляники, що лежать зверху, трохи запліснявіли, та їх іще можна їсти. Я беру їх собі, а кращі віддаю Качеві й Кропові.

Кач жує картопляника й питає:

— Це, либонь, мати пекла?

Я киваю.

— Смачні, — каже він, — дуже смачні.

Я ледве стримую сльози. Уже не впізнаю самого себе. Та дарма, невдовзі це минеться, мені стане краще тут — із Качем, з Альбертом, з усіма. Тут я на своєму місці.

— Тобі пощастило, — шепоче Кроп перед тим, як заснути, — кажуть, що нас відправляють до Росії.

До Росії! Але ж там війна вже скінчилася. Удалині гримотить фронт. Барачні стіни тріщать.

У нас наводять страшенний лоск. Нас без кінця шикують. Раз у раз провадять огляди. Зношений, подертий одяг замінюють на новий. При цьому мені пощастило дістати новесенький мундир, а Кач роздобув собі, звісно, повне обмундирування. Ходять чутки, що вже укладається мир, але куди вірогідніша інша думка: нас відправляють до Росії. Тільки навіщо нам у Росії новий, кращий одяг? Нарешті просочується зовсім інша чутка: до нас на огляд їде кайзер. Ось чого нас так муштрують.

Цілісінький тиждень нам здавалося, що ми знов опинились у казармі для новобранців — так багато довелося нам працювати і вправлятися. Ми стали лихі та знервовані, бо так ретельно

все чепурити — то справа не для нас, а марширувати на парадах — і поготів. Усе це нервує солдатів дужче, ніж перебування в окопах.

Нарешті настає урочиста мить. Ми вишикувались у лави, й от з'являється кайзер. Нас усіх цікавить, який же він. Кайзер іде уздовж лав, і його вигляд мене трохи розчаровує: з портретів я уявляв його значно вищим, величнішим, і насамперед він мав би говорити громовим голосом.

Кайзер роздає залізні хрести й часом говорить про щось солдатам. Потім ми вирушаємо звідти.

Згодом ми обговорюємо цю подію. Тьяден здивовано каже:

— То це найвищий чин, який тільки є? Перед ним кожен повинен стояти струнко, так-таки кожен! — Він замислюється. — Перед ним навіть Гінденбург повинен стояти струнко, еге?

— Авжеж! — підтверджує Кач.

Але Тьяден цього ще не второпав. Трохи подумавши, він питає:

— А король теж повинен стояти струнко перед кайзером?

Нам здається, що навряд, хоч точно ніхто цього не знає. Обидва стоять так високо, що там, напевне, не виструнчуються.

— Навіщо ти всякі дурниці вигадуєш? — каже Кач. — Важливо те, що ти сам мусиш виструнчуватись.

Проте Тьяден немов зачарований. Його уява, загалом дуже бідна, тепер гарячково працює.

— Слухай-но, — каже Тьяден, — я не можу збагнути: не-же кайзер теж ходить до вбиральні, як оце я?

— Будь певен, що ходить, — регоче Кроп.

— Ти, мабуть, з глузду з'їхав, — додає Кач. — У голові в тебе джмелі завелися. Сходи-но сам мерщій до вбиральні, Тьядене, щоб тобі проясніло й ти не патякав, як немовля.

Тьяден зникає.

— Одне хотів би я знати, — каже Альберт, — чи почалася б війна, якби кайзер сказав «ні»?

— Я певен, що війни не було б, — утрчаюся я, — та для цього треба, щоб він її не хотів.

— Ну, хай не він сам-один, а ще двадцять чи тридцять чоловік у всьому світі сказали б «ні», тоді війни не було б?

— Напевне, — погоджуюся я, — тільки саме оті люди й захотіли війни.

— Комедія, коли добре поміжувати, — веде далі Кроп. — Ми опинилися тут, щоб боронити нашу батьківщину. Але французи теж тут і теж боронять свою батьківщину. На чиєму ж боці правда?

— Мабуть, на обох, — відповідаю я, хоч і сам у це не вірю.

— Ну, гаразд, — каже Альберт, і я по очах бачу, що він надумав загнати мене на слизьке, — але наші вчителі, і пастори, і газети запевняють, ніби правда — наша, і треба сподіватися, що так воно і є; але французькі вчителі, і пастори, і газети й собі запевняють, ніби правда на їхньому боці. Кому ж вірити?

— Цього я не знаю, — відказую я. — У всякому разі, війна триває, і щомісяця нові країни втягуються в неї.

Вертається Тьяден. І досі ще збуджений, він негайно втручається в розмову; тепер його цікавить, як, власне, виникають війни.

— Здебільшого через те, що якась країна тяжко скривдила іншу, — впевнено пояснює Альберт.

Тьяден прикидається, ніби не розуміє.

— Якась країна? Щось я не збагну. Хіба гора в Німеччині може скривдити гору у Франції? Або річка, або ліс, або поле?

— Ти справді такий бовдур чи тільки прикидаєшся? — сердиться Кроп. — Я ж не те хотів сказати. Якийсь народ скривдить інший...

— Тоді мені нема чого тут робити, — каже Тьяден, — мене ніхто не кривдив.

— Хіба тобі поясниш! — дратується Альберт. — Річ же не в такому сільському телепневі, як ти.

— Тоді й поготів мені треба додому вертатися, — наполягає на своєму Тьяден, і всі регочуть.

— Ой хлопче, йдеться ж про весь народ, про державу! — вигукує Мюллер.

— Державу, державу! — Тьяден хитро мружитья і ляскає пальцями. — Польові жандарми, поліція, податки — оце ваша держава. Коли ти саме її маєш на думці, то красно дякую!

— Правильно! — вигукує Кач. — Ти, Тьядене, уперше сказав щось слушне. Держава й батьківщина — це таки справді не одне й те саме.

— Але ж їх не розділити, — міркує Кроп, — батьківщини без держави немає.

— Та певне, але подумай: ми майже всі — прості люди. І у Франції більшість населення теж робітники, ремісники, дрібні службовці. Навіщо якомусь французькому слюсареві чи шевцеві нападати на нас? Ні, це все вигадують уряди. Я зроду не бачив жодного француза, поки не опинився тут, більшість французів так само не бачили нас. Їх теж ніхто не питає, як і нас.

— А чого ж ми тоді воюємо? — дивується Тьяден.

Кач знижує плечима.

— Бо є люди, що мають з війни користь.

— Еге, тільки не я, — посміхається Тьяден.

— Авжеж, не ти і з нас теж ніхто.

— А хто ж тоді? — допитується Тьяден. — Кайзерові вона теж ні до чого. Адже він має все, що йому потрібне.

— Не кажи, — заперечує Кач. — Адже досі він ще ніякої війни не вів. А кожний більш-менш порядний кайзер мріє хоча б про одну війну, а то він не уславиться. Погортай-но свої шкільні підручники.

— Генералів війна теж уславлює, — додає Детерінг.

— Ще більше, ніж кайзера, — підтверджує Кач.

— Мабуть, за ними стоять ще й інші люди, які хочуть на війні нажитися, — бубонить Детерінг.

— Мені здається, що це наче якась лихоманка, — каже Альберт. — Ніхто начебто не хоче війни, аж раптом вона вже тут. Ми не хотіли воювати, інші твердять те саме, а проте вже півсвіту воює.

— Але в них більше брешуть, ніж у нас, — заперечую я, — згадайте-но, які листівки ми знаходили в полонених. Там писалося, що ми їли бельгійських дітей. Негідників, що таке пишуть, слід би повішати. Ото справжні винуватці.

Мюллер підводиться.

— Принаймні добре, що війна йде тут, а не в Німеччині. Погляньте-но, геть уся земля у вирвах.

— Справді, — погоджується Тьяден, — але найкраще, коли й зовсім немає війни.

Він іде від нас із гордим виглядом, бо хоч раз узяв гору над нами, молодшими. Його міркування дуже типові, їх раз у раз чуєш і не можеш нічим заперечити, бо як станеш на цю точку зору, то вже не годен пояснити багато інших речей. Національне почуття рядового солдата полягає в тому, що він перебуває тут, на передовій. Але цим воно й вичерпується, про все інше він міркує цілком практично й тільки з власної точки зору.

Альберт лягає на траву й сердито каже:

— Про ці речі взагалі не варто говорити.

— Однаково від наших розмов нічого не зміниться, — погоджується Кач.

На додачу до всього ми мусимо здати майже все обмундирування, яке недавно одержали, і вбратися знов у наше старе дрانتя. Гарний одяг призначався тільки для параду.

Замість їхати до Росії, ми знов рушаємо на передову. Дорогою минаємо жалюгідний гай із понівеченими стовбурами та поораною землею. Скрізь чорніють величезні вирви.

— Ото, хай йому біс, рвонуло! — кажу я Качеві.

— Міномети, — пояснює він і показує вгору, на дерева.

На них висять трупи. Між стовбуром і гілкою застряв голий солдат, каска ще тримається на голові, а більше нічого на ньому немає. Та й солдата тільки половина, самий тулуб, а ніг бракує.

— Що тут сталося? — питаю я.

— Його вирвало з одяжі, — бурмоче Тьяден.

Кач каже:

— Кумедно! Ми вже не раз таке бачили. Коли шкварне ота міна, то людину просто викидає з одягу. Так діє вибухова хвиля.

Я шукаю далі. Так воно і є. В одному місці висять шматки форми, в іншому прилипла кривава каша, що колись була живим тілом. Ось лежить зовсім голий труп, на одній нозі в нього ще зостався клопоть спідніх та навкруг ший — комір від мундира. Весь його одяг висить тут же, на найближчих гілках. Трупові бракує обох рук, їх мов викрутило. Одну з них я помічаю кроків за двадцять у чагарнику.

Труп лежить долілиць. Під ранами на місці вирваних рук земля почорніла від крові. Листя під ногами розметене, начебто чоловік іще хвицався.

— Це не кумедно, Каче! — кажу я.

— Дістати снарядну скалку в живіт теж не весело, — відказує він, знизуючи плечима.

— Тільки не розкисайте! — радить Тьяден.

Усе це сталося, вочевидь, недавно, бо кров іще зовсім свіжа. А що всі люди, яких ми бачимо навкруги, мертві, то ми тут не затримуємось і повідомляємо про це на найближчому санітарному пункті. Врешті ми не зобов'язані виконувати роботу за тих санітарів, вони там усі здоровані.

Треба йти в розвідку, щоб визначити, як далеко до ворожих позицій. Після відпустки мені весь час якось незручно перед хлопцями, і я зголошуюся теж йти. Ми розробляємо план дії, проповзаємо під дротяними загородженнями, а далі повземо врізнобіч, по одному. Незабаром я знаходжу неглибоку вирву й мерщій сповзаю в неї. Звідси я спостерігаю.

Місцевість прочісується кулеметним вогнем середньої щільності. Кулемети тріскотять з усіх боків, вогонь не дуже сильний, але принаймні достатній для того, щоб ми не вистромлювали голів.

Наді мною розкривається парашутик освітлювальної ракети. У її бляклому світлі все навкруг немов застигло. А потім темрява здається ще чорнішою. У нас розповідали, що у ворожих окопах перед нами сидять негри. Це неприємно, бо їх важко помітити, і, крім того, вони надзвичайно спритні розвідники. Проте часом вони діють дуже нерозважно; якось Кач, а потім так само й Кроп, будучи в розвідці, застрелили кількох ворожих розвідників-негрів, бо ті, завзяті курці, повзли із запаленими цигарками. Качеві й Альбертові залишалося тільки стріляти в тітьмяні цятки цигарок.

Поряд зі мною із свистом падає невеликий снаряд. Я не чув, як він летів, і страшенно злякався. Наступної миті мене поймає божевільний жак. Я тут сам-один, майже безпорадний у цій темряві, можливо, вже давно за мною стежить із іншої вирви пара ворожих очей і десь уже лежить напихваті ручна граната, яка мене розірве. Я намагаюсь опанувати себе. У розвідку я ходжу вже не вперше, і цього разу ніякої особливої небезпеки немає. Але після відпустки це моя перша розвідка, і до того ж місцевість мені не дуже знайома.

Я силуюсь переконати себе, що нема чого лякатися, що в темряві мене напевне ніхто не чатує, бо інакше вони не стріляли б так зрідка.

Та все марно. У голові в мене безладно жужмляться думки, я чую застережливий голос моєї матері; бачу росіян за дрютаною огорожею, вітер куйовдить їм бороди; напрочуд виразно уявляю собі солдатський буфет із кріслами, кінотеатр у Валансьєні, болісна уява малює мені жахливу річ — сіре, байдуже дуло гвинтівки, яке нечутно стежить за мною, хоч би куди я повернув голову; я аж умиваюся потом...

Я й досі лежу у вирві. Дивлюсь на годинник: минуло лише кілька хвилин. Чоло в мене вогке від поту, вогко й під очима, руки тремтять, я тихо, але важко дихаю. Це не що інше, як неймовірний напад страху, — звичайнісінький підлий звірячий страх, що не дозволяє мені підвести голову й поплазувати далі.

Наче якісь драглі зтягують все в мене всередині, перетворюючи напруження на єдине бажання зостатися тут і нерухомо лежати. Руки й ноги в мене прилипили до землі, я ще раз марно пробую їх підняти. Припадаю до землі, не можу рушити з місця і вирішую лежати тут.

Однак у мені вже здійсмається нова хвиля — хвиля сорому, каяття і водночас свідомості безпеки. Я трохи зводжуся, щоб роздивитись. Очам аж боляче — так я вдивляюсь у темряву. У небі спалахує ракета, і я знову пригинаю голову.

Я веду безглузду, розпачливу боротьбу із собою, хочу вилізти з вирви й щоразу зсовуюся додолу. Кажу собі: «Ти мусиш, це ж для твоїх товаришів, це ж не якийсь дурний наказ! — І зразу заперечую: — Це мене не обходить, адже в мене одне-однісіньке життя».

То все наробила відпустка, — засмучено виправдовуюсь я. Але й сам у це не вірю, мені стає страшенно гидко, я помалу підводжуся, спираюся на лікті, підтягуюсь і лежу тепер на краю вирви, наполовину висунувшись із неї.

Раптом я чую якийсь шелест і мерцїй ховаюсь. Попри гуркіт артилерії, підозрілі звуки виразно чути. Я дослухаюсь — шелест долинає звідкись іззаду. То наші солдати, вони йдуть траншеєю. Тепер я вже чую притлумлені голоси. Судячи з тону, один із них, здається, належить Качеві.

Відразу ж мені стає неймовірно тепло на душі. Ці голоси, ці кілька тихих слів, ці кроки в траншеї позаду миттю виривають мене з об'ємів жажливої самотності, нав'язної страхом перед смертю, страхом, якому я замалим не піддався. Вони, ці голоси, дорожчі мені за власне життя, дорожчі за материнську ласку й дужчі за страх; взагалі найдужчий і найнадійніший на світі захист — це голоси моїх товаришів.

Тепер я вже не відчуваю себе дрібненьким єством, що самотньо тремтить у пільмі, тепер я поруч із ними, а вони поруч зі мною, ми однаково боїмося й однаково хочемо жити, ми з'єднані один з одним у простий, хоч і тяжкий спосіб. Я хотів би приту-

литися обличчям до них, до тих голосів, до тих кількох слів, які врятували мене зараз і боронитимуть завжди.

Обережно перекочуюся через край вирви й плазом повзу вперед. Далі лізу рачки на всіх чотирьох; усе гаразд, я зазначаю собі напрямок, оглядаюся навкруги й запам'ятовую по спалахах розташування батарей, щоб знайти дорогу назад. Потім намагаюся з'єднатися з іншими розвідниками.

І досі я ще боюся, але тепер це розумний страх, якась надзвичайно напружена обережність. Уночі розгулявся вітер, і, коли над жерлами гармат спалахує полум'я, навкруг мене гойдаються тіні. Через те я або не бачу майже нічого, або бачу аж забагато. Часом я завмираю з переляку, щоразу даремного. Так я просуваюся досить далеко вперед і, зробивши півколо, повертаюся назад. Інших наших розвідників я так і не знайшов. З кожним метром, що ближче до наших окопів, то дужчає в мені впевненість, але врешті дужчає й нетерпіння. Зовсім неприємно було б уклепатися тепер в якусь халепу.

Та зненацька мене знову проймає жах. Я вже не впізнаю місцевості й не можу точно визначити потрібного напрямку. Тихенько лізу в найближчу вирву й намагаюся зорієнтуватись. Уже не раз було, коли солдат, зраділий, що знайшов своїх, стрибав в окоп і тільки тоді бачив, що потрапив до ворогів.

За якийсь час я знову починаю дослухатися. Досі я ще не певний. Лабіринт вирв здається мені тепер таким неосяжним, що від збудження я вже зовсім не знаю, в який бік мені треба добуватись. А що, як я посуваюсь уздовж наших траншей, тоді це триватиме хтозна-поки. Тож я ще раз завертаю вбік.

Ці клятві ракети! Здається, вони горять у небі чи не цілу годину, не можна й поворухнутися, щоб тієї ж миті не загуло над тобою.

Та ради немає, мені конче треба звідси вибиратися. Раз у раз зупиняючись, я просуваюсь уперед, знову повзу плазом і обдираю собі у кров руки об поццерблені, гострі, мов бритва, снарядні

скалки. Часом мені здається, ніби на обрії небо трохи яснішає, але, може, то справді тільки здається. Поволі я починаю розуміти: дай Боже мені живим вибратись...

Неподалік гучно вибухає снаряд. Одразу за ним іще два. І починається. Вогняний шквал. Тріскотять кулемети. Тепер застається тільки одне — лежати. Певне, незабаром почнеться атака. Звідусіль злітають ракети. Без упину, одна за одною.

Я лежу, скоцюрбившись, у чималій вирві, по пояс у воді. Якщо почнеться атака, я кинусь у воду, просто обличчям у болото, якнайглибше, аби тільки не захлинутись. Удаватиму мертвого.

Раптом я чую, що вогонь перестрибує назад. Я миттю сповзаю вниз, у воду, зсовую каску зовсім на потилицю і лежу, тримаючи обличчя над самою водою, щоб можна було дихати.

Якийсь час лежу непорушно; та ось щось дзенькає, щось тупотить ближче і ближче. Усі нерви в мене наче кригою скуті. Щось із гуркотом мчить наді мною — то перші ворожі лави. Одна-однісінька думка розриває мені голову: що робити, як хтось із них стрибне сюди, у вирву? Мерщій витягаю свій великий кинджал і, міцно стискаючи його колодочку, знову ховаю — стромляю руку із ним у твань на дні вирви. А в голові мені наче гупає молот: як хтось стрибне сюди, я перший ударю, треба відразу перерізати йому горлянку, щоб він, бува, не закричав, інакше не можна; він перелякається не менше за мене, і страх кине нас один на одного, тож мені треба бути першим.

Тепер узялися стріляти наші батареї. Один снаряд падає неподалік. Це викликає в мене шалену лють, ще бракує, щоб мене вбило нашим же снарядам; я лаюся на всі заставки і скрего-чу зубами, аж у рот мені лізе багно; я скаженію, та врешті я можу тільки стогнати й благати.

Чути, як рвуться снаряди. Якщо наші підуть у контратаку, я врятований. Припадаю головою до землі і чую глухий гуркіт, немов далекі вибухи в копальні; тоді знову підводжу голову, аби знати, що робиться вгорі.

Татакають кулемети. Я знаю, що наші дротяні загородження міцні й майже не пошкоджені, на окремих ділянках по них

іде струм високої напруги. Кулеметний вогонь дужчає, їм не пройти, їм доведеться вертати назад.

Я знову падаю і дослухаюсь, украй напружений. Чути тріскотняву, гуркіт, брязкіт. І посеред усього — суцільний пронизливий крик. Їх обстрілюють, атаку відбито.

Ще трохи розвиднилося. Неподалік від мене гупотять чийсь ноги. Хтось біжить. Проминув. Іще біжать. Кулеметна тріскотнява зливається в одну безупинну чергу. Я саме хотів трохи повернутися, та нараз угорі щось забряжчало, гупнуло, і до вирви важко спадає чийсь тіло, котиться вниз, валиться на мене.

Я ні про що не думаю, нічого не вирішую, а б'ю в нестямі й тільки відчуваю, як те тіло здригається, а тоді м'якшає і скочується додолу. Коли я отямлююсь, рука в мене липка й мокра.

Той чоловік харчить. Мені здається, що він голосно зойкає, кожний його віддих лунає наче крик, удар грому, — та насправді то стугонить у мене в жилах кров. Мені хочеться затулити йому рота, напхати туди землі, ще раз втопити в нього кинджал, аби він тільки замовк, бо він може мене виказати. Проте я вже настільки спам'ятався і настільки раптом знемігся, що не маю сили звести на нього руку.

Тоді я відповзаю якнайдалі й лежу там, не відводячи з нього очей і стискаючи в руці кинджал, щоб знову кинутись на нього, тільки-но він ворухнеться; але він уже нічого не зможе зробити, це чути з того, як він харчить.

Я бачу його невиразно. У мене зараз одне тільки бажання — вибратися звідси. І якнайшвидше, бо скоро зовсім розвидниться. Але й тепер це важко зробити. Коли я пробую вистромити голову, то відразу бачу, що це вже неможливо. Кулеметний вогонь такий сильний, що мене продірявить перше, ніж я встигну вистрибнути з вирви.

Перевіряю це ще раз за допомогою каски: я виставляю її ледь наперед і трохи підіймаю, щоб визначити висоту пострілів. За якусь мить куля вибиває каску в мене з рук. Отже, вони ведуть вогонь просто понад землею. Я опинився так близько до ворожих

позицій, що, коли спробую тікати, мене відразу вб'ють їхні снайпери.

Ще посвітлішало. Я гарячково чекаю атаки з нашого боку. У мене побіліли кісточки на пальцях — так міцно я стискаю руки, так я благаю, щоб вогонь припинився і щоб прийшли мої товариші.

Хвилина спливає по хвилині. Я вже не зважуюся навіть кинути погляд на темну постать, що лежить на дні вирви. Напружено дивлюся в інший бік і чекаю, чекаю. Кулі дзижчать, накривають мене немов сталеною сіткою і не замовкають, не замовкають.

Нараз я помічаю, що рука в мене вся в крові, і ледве стримую нудоту. Беру пригріщ землі і тру нею руку, тепер вона просто брудна, хоч крові не видно.

Вогонь не вщухає. З обох боків він однаково сильний. Наші, певне, гадають, що я давно вже загинув.

Уже зовсім розвидняється, настає сірий ранок. Той і досі харчить. Я затуляю собі руками вуха, та невдовзі відтуляю їх, бо так я взагалі нічого не почую.

Постать на тому боці вирви заворушилась. Я злякано здригаюсь і мимохіть зиркаю туди. І тепер уже не можу відвести погляду. Там лежить чоловік з невеличкими вусиками, голова в нього схилилася набік, одна рука напівзігнута, і голова безсило спирається на неї. Друга рука, скривавлена, лежить на грудях.

Він помер, кажу я собі, він напевне помер і вже нічого не відчуває; а хрип — то лише його тіло хрипить. Проте він силується підвести голову, на якусь мить стогін стає голосніший, та потім голова знову падає на руку. Чоловік не помер, він помирає, але ще не помер. Я починаю присуватися ближче, трохи затримуюсь, спираючись на руки, знову підповзаю ближче до нього й чекаю... Ближче, треба ще ближче, ще три метри — довгий, жахливий шлях. Нарешті я опиняюсь біля нього.

І тоді він розплющує очі. Мабуть, він почув, як я підповзав, і тепер дивиться на мене з виразом невимовного жаху. Тіло нерухоме, але в очах — таке нестримне бажання тікати, що якусь мить мені здається: в них стало б сили потягти за собою і тіло. Одним

махом на сотні кілометрів звідси. Чоловік лежить тихо, зовсім тихо, без жодного звуку, тепер не чути й хрипу, але очі в нього кричать, волають, в них зосередилось усе життя, що робить останнє нелюдське зусилля, аби врятуватися від смерті, від мене.

Ноги в мене підгинаються, і я падаю на лікті.

— Ні, ні, — шепочу я.

Очі стежать за мною. Я не здатний поворухнутися, поки вони дивляться на мене.

Тоді його рука поволі сповзає з грудей, сповзає зовсім трохи, на якихось кілька сантиметрів, проте через цей його порух очі втратили владу наді мною. Я схиляюся до нього, хитаю головою і шепочу:

— Ні, ні, ні.

Я піднімаю руку, я мушу йому показати, що хочу тільки допомогти, і гладжу його по чолу.

Очі аж сахнулися, побачивши мою руку, однак тепер вони вже не такі нерухомі, вії опускаються нижче, напруження слабне. Я розстібаю йому комір і повертаю голову так, щоб йому було зручніше лежати.

Вуста в чоловіка напіврозтулені, він намагається щось вимовити. Губи зовсім пошерхли. У мене немає фляги, я не взяв її з собою. Але вода тут є, на самому дні вирви, в болоті. Спускаюсь униз, дістаю з кишені носовика, розгортаю його, притискаю до землі й начерпую жменею жовту воду, що просочується крізь тканину.

Він ковтає воду. Я приношу ще. Тоді розстібаю на ньому мундир, щоб якось перев'язати йому рану. Конче треба це зробити: як попаду до них у полон, хай вони побачать, що я хотів йому допомогти, тоді мене не розстріляють. Він пробує боронитись, та рука в нього надто млява. Сорочка злиплася, і її не можна висмикнути: вона застібається ззаду. Доведеться її розрізати, іншої ради немає.

Пошукавши навколо, я знаходжу свого ножа. Та коли я беруся розрізати сорочку, очі ще раз розплющуються, і в них знову стоїть крик і знову той самий божевільний вираз, тож я мушу їх прикрити, заплющити.

— Я хочу тобі допомогти, — шепочу я, — товаришу, camarade, camarade, camarade...

Я настирливо повторюю це слово, щоб він мене зрозумів.

У нього три рани. Я перев'язую його бинтами з мого пакета, але кров тече з-під них, я затягую їх дужче, тоді він стогне.

Це все, що я можу зробити. Тепер нам треба чекати, чекати...

Ох, ці години... Він знову харчить... Як, одначе, повільно помирає людина! Адже я розумію: його вже не врятувати. Спершу я ще переконував себе, що він житиме, але вдень цю мою вигадку вбили його передсмертні зойки. Коли б я не загубив свого револьвера, як повзав у темряві, я пристрелив би його. А заколоти я не можу.

Удень я майже втрачаю притомність і куняю десь на межі небуття. Я страшенно зголоднів і мало не плачу, так мені хочеться їсти, та зарадити собі я не можу. Раз у раз приношу воду тому чоловікові, а потім п'ю сам.

Це перша людина, що її я вбив власними руками, і тепер я мушу дивитись, як вона помирає, помирає через мене. Кач, і Кроп, і Мюллер теж бачили людей, яких вони застрелили, з багатьма це буває, особливо під час атаки...

Але кожний віддих цього чоловіка крає мені серце. Він помирає, та кожна година стала його спільником, він має невидимий ніж і ним убиває мене: то час і мої думки.

Я багато дав би за те, щоб він вижив. Так тяжко лежати поруч, бачити його й чути.

Удень, о третій годині, він помер.

Мені трохи легшає. Але ненадовго. Незабаром мені вже починає здаватися, що мовчання витримувати ще важче, ніж той стогін. Я хотів би знову чути хрипіння, уривчасте, глухе, часом тихе, мов посвист, а тоді знову голосне, нестримне.

Те, що я роблю, — безглуздо. Та я мушу знайти собі якесь діло. Тож я повертаю мерця так, аби йому було зручніше лежати, хоч він уже нічого не відчуває. Заплющую йому очі. Вони в нього карі, а волосся чорне, ледь кучеряве на скронях.

Під вусами — повні м'які вуста, ніс з невеликим горбочком, обличчя смагляве; воно тепер не таке мертотно-бліде, як тоді, коли він був іще живий. На якусь мить воно навіть здається майже живим, та швидко стає одним із тих чужих мертвих облич, що їх я часто бачив і що такі схожі одне на одне.

Його дружина, напевне, думає про нього, вона ще нічого не знає. Він виглядає на такого, що, мабуть, часто їй писав... Вона ще одержуватиме від нього листи — завтра, за тиждень... Можливо, якийсь лист іще десь заблукав і прийде до неї аж через місяць. Вона читатиме листа, він розмовлятиме з нею...

На душі в мене дедалі гіршає, я не можу стримати плин думок. Яка в нього дружина? Чи не схожа на оту тоненьку, смагляву, що живе за каналом? Хіба вона не належить мені? Може, саме тепер, після того, що відбулося, вона стала моєю! Хай би Канторек опинився тут, біля мене! А моя мати, що, якби вона побачила мене!.. Той чоловік міг би, либонь, ще років тридцять прожити, коли б я краще запам'ятав дорогу назад. А якби він пробіг на два метри ліворуч, то сидів би тепер у себе в сховищі й писав би жінці нового листа.

Та навіщо про все це думати? Така вже доля всіх нас: якби Кеммеріх посунув ногу на десять сантиметрів убік, якби Гаїне пригнувся на п'ять сантиметрів нижче...

Мовчання триває. Нарешті я починаю говорити, бо не можу інакше. Звертаюся до нього й кажу:

— Хлопче, я не хотів тебе вбивати. Якби ти стрибнув сюди ще раз, я не вчинив би так, звісно, коли б і ти розумно повівся. А спершу ти був для мене тільки абстрактним уявленням, яке жило в моїй голові та яке підказало мені, що треба робити... Це уявлення я вбив. І тільки тепер я бачу: ти така ж людина, як і я. Тоді я думав лише про те, що в тебе є багнет, гранати та інша зброя, а тепер я думаю про твою дружину, бачу твоє обличчя і відчуваю багато спільного між нами. Даруй мені, хлопче! Ми завжди бачимо все занадто пізно. Чому нам не кажуть про те, що ви такі самі нещасні бідолахи, як і ми, що ваші матері так само побиваються

за синами, як і наші, і що ми з вами однаково боїмося смерті, однаково вмираємо й однаково страждаємо від ран... Даруй мені, хлопче, хіба ти міг бути мені ворогом? Коли б ми кинули зброю і покидали військову форму, ти міг би бути мені братом, як Кач, як Альберт. Візьми в мене двадцять років життя, хлопче, і підведись... Візьми більше, бо я не знаю, що мені тепер із ним робити.

Навколо тихо, фронт заспокоївся, тільки ще ляскають гвинтівки. Кулі лягають густо, то не безладна стрілянина, з обох боків ведуть прицільний вогонь. Мені не можна вилазити звідси.

— Я хочу написати твоїй дружині, — кваплячись, кажу я мертвому. — Хочу написати, нехай вона дізнається про все від мене, хочу їй сказати все, що кажу тобі, хочу, щоб вона не бідувала, я допомагатиму їй, і твоїм батькам, і твоїй дитині...

Куртка в нього напіврозстебнута. Я швидко знаходжу його гаман. Але зволюкаю розгортати. Там лежить солдатська книжка з його ім'ям. Поки я не знаю, як його звуть, я, можливо, ще й забуду про нього, час знищить його образ. А його ім'я — то цвях, що буде забито десь у мене всередині і його звідти ніколи не витягнеш. Ім'я має владу все відновлювати в пам'яті, і минуле може тоді час від часу повертатись і знову виникати перед очима.

Так я нічого й не надумав. А гаман вислизає у мене з руки й розкривається. З нього випадає кілька фотокарток і листів. Я збираю їх і хочу вкласти назад, але тягар, що давить мене, непевність мого становища, голод, небезпека, ці години, проведені з мерцем, довели мене до розпачу, я хочу прискорити події, посилити мої муки й покласти їм нарешті край; так людина, в якій нестерпно болить рука, б'є навідіг нею по дереву — їй уже байдуже, що з того буде.

На фотокартках зняті жінка й маленька дівчинка, це аматорські вузьенькі знімки, вони зроблені на тлі оповитої плющем стіни. Поруч із фотокартками лежать листи. Я виймаю їх і пробую прочитати. Майже нічого не розумію, почерк нерозбірливий, до того ж я тільки трохи знаю французьку мову. Та кожне слово, яке я можу перекласти, стріляє в мене, б'є багнетом у груди...

Голова мені йде обертом. Але одне я все-таки розумію: я ніколи не наслідуюся написати тим людям, як намірявся спершу. Це неможливо. Ще раз дивлюся на фотокартки. Видно, то люди небагаті. Я міг би надсилати їм гроші, не підписуючи переказів, — згодом, коли вже щось зароблятиму. Чіпляюся за цю думку, принаймні на ній можна бодай трохи спинитися. Цей мертвий чоловік з'єднаний з моїм власним життям, тож я мушу все зробити, все пообіцяти, щоб урятувати себе; не замислюючись, я урочисто обіцяю йому, що житиму тільки для нього та його родини; мокрими від сліз вустами я запевняю його в цьому, а десь глибоко в душі жевріє надія, що цим я відкуплюся і, може, ще виберуся звідси — дрібні хитрощі й сподівання на те, що там, мовляв, побачимо. Тож я розгортаю його солдатську книжку й повільно читаю: Жерар Дюваль, друкар.

Олівцем записую адресу на якомусь конверті, що його взяв у померлого, та потім мерщій засовую все це йому до кишені.

Я вбив друкаря Жерара Дюваля. Тепер я мушу стати друкарем, думаю я, зовсім розгубившись, стати друкарем, друкувати книжки...

Надвечір я трохи заспокоююсь. Мій страх був безпідставний. Його ім'я мене вже не бентежить. Напад жаху минув.

— Хлопче, — кажу я до мерця, але вже зовсім спокійно. — Сьогодні — ти, завтра — я. Але якщо я повернуся звідси, то боротимуся проти того, що зламало нас обох: у тебе забрано життя, а в мене? У мене теж забрано життя. Обіцяю тобі, хлопче. Це ніколи не повинно повторитися.

Сонце стоїть уже низько. Я геть отупів від утоми й голоду. Вчорашні події наче оповив туман, я вже не сподіваюсь вибратися звідси. Куняю, не помічаючи, що вже вечоріє, залягає при смерк. Тепер мені здається, що час спливає швидко. Це година. Якби це було влітку, то ще три години. Це одна година.

Нараз мене проймає дроз — а коли щось перешкодить? Я вже не думаю про вбитого, тепер він став мені зовсім байдужий. Зненацька в мені прокидається жадова життя, і все, що

я намірявся зробити, щезає перед нею. Але, щоб не накликати лиха, я машинально бубоню:

— Я все зроблю, все зроблю, що тобі обіцяв, — та я вже певен, що нічого не робитиму.

Раптом мені спадає на думку таке: коли я підповзатиму до наших окопів, по мені почнуть стріляти мої ж товариші: вони ж не знатимуть, що то я. Треба ще здаля чимдуж гукати, щоб вони мене впізнали. Я лежатиму перед окопами, аж поки вони відгукнуться.

Засяяла перша зірка. Поки що на передовій спокійно. Я полегшено віддихуюсь і від хвилювання кажу сам до себе:

— Тільки тепер ніяких дурниць, Паулю... Спокійно, спокійно, Паулю... Тоді ти врятований, Паулю.

Це добре діє, коли я називаю себе на ім'я. Здається, то говорить хтось інший, що має наді мною велику владу.

Уже зовсім споночило. Моє хвилювання спадає, з обережності я чекаю, доки в небі засяють перші ракети. Тоді виповзаю із вирви. Про вбитого я вже забув. Ніч оповиває землю, а поле, що лежить переді мною, осяяне бляклим світлом ракет. Мої очі намагаються невелику заглибину; тільки-но гасне ракета, я миттю перекочуюся туди, знову виглядаю, і знову перекочуюся, і плазом повзу далі.

Нарешті добуваюся до окопів. Аж тут при спалаху ракети я бачу, немов у дротяній огорожі щось ворухиться та враз завмирає, і я завмираю теж. Знову спалахує ракета, і знов я бачу те саме. То, напевне, хлопці з наших окопів. Але я стережусь і, тільки впізнавши наші каски, голосно гукаю.

Одразу ж чую у відповідь своє ім'я:

— Пауль... Пауль...

Я знов гукаю до них. То Кач і Альберт, узявши плащ-намет, вирушили мене шукати.

— Тебе поранено?

— Ні, ні.

Ми скочуємось у траншею. Я прошу щось попоїсти і вмиль усе поглинаю. Мюллер дає мені цигарку. Я розповідаю в кіль-

кох словах, що зі мною сталося. У цьому немає нічого особливого, такі випадки трапляються часто. Різниця тільки в тому, що цього разу атака відбувалася вночі. А Кач, коли був у Росії, якось пролежав два дні по той бік російських окопів, перш ніж дістався до своїх.

Про вбитого друкаря я нічого не кажу.

Та вранці я вже не витримую. Мушу розповісти про нього Качеві й Альбертові. І обидва мене заспокоюють:

— Та не переймайся цим. Що ж ти мав робити? Саме для цього ти тут.

Я слухаю їх, мені так затишно, так добре біля них. Яку нісенітницю я плів там, у тій вирві!

— Поглянь-но туди, — показує Кач.

За бруствером стоять кілька снайперів. У руках вони тримають гвинтівки з оптичним прицілом, вони стежать за цим сектором передової. Час від часу ляскає постріл.

Чути й вигуки снайперів:

— Оце-то влучив!

— Ти бачив, як він підскачив?

Сержант Ельріх гордо обертається до нас і записує собі очко. У снайперському списку він посідає перше місце — сьогодні він має три зафіксованих прямих влучання.

— Що ти на це скажеш? — питає Кач.

Я киваю.

— Якщо сьогодні він і далі так стрілятиме, то ввечері матиме в петельці ще одну яскраву стрілочку, — запевняє Кроп.

— Або ж незабаром стане віце-фельдфебелем, — додає Кач.

Ми дивимось один на одного.

— Я не став би цього робити, — кажу я.

— А все-таки дуже добре, що саме тепер ти це бачиш, — зауважує Кач.

Сержант Ельріх знову підходить до бруствера. Дуло його гвинтівки шастає то туди, то сюди.

— Після цього те, що тебе мучить, не варте й мови, — посміхається Альберт.

Я вже й сам себе тепер не розумію.

— То все тому, що мені довелося так довго лежати біля нього, — кажу я.

Зрештою, війна є війна.

Ельріхова гвинтівка лякає коротко й сухо.

Х

Нам дістався непоганий пост. Наше відділення з восьми чоловіків має охороняти село, яке військовим частинам довелося залишити, бо його надто сильно обстрілювали.

Найголовніше в нас завдання — стежити за продовольчим складом, який ще не весь вивезли. Ми маємо самі себе забезпечувати харчами з тих запасів. Це діло якраз для нас — для Кача, Альберта, Мюллера, Тьядена, Леєра, Детерінга. Усі тут, увесь наш гурт. Правда, Гайє вже помер. Але нам по-справжньому таланить, бо всі інші відділення мають набагато більше втрат, ніж ми.

За сховище ми обираємо собі бетонований льох, знадвору туди ведуть сходи. А вхід захищено спеціальним бетонованим муром.

Тепер ми розгортаємо бурхливу діяльність. Знову нам випала нагода відпочити не тільки тілом, а й душею. А таких нагод ми не пропускаємо, наше становище надто тяжке, щоб вдаватися до всяких там сентиментів. Це можливо тільки тоді, коли справи ще не зовсім кепські. А нам немає іншої ради, як бути практичними людьми. Настільки практичними, що іноді мені аж страшно стає, коли на мить сяйне якась думка з тих часів, довоєнних. Правда, такі думки затримуються у мене в голові ненадовго.

Нам доводиться сприймати своє становище якомога спокійніше. І ми не пропускаємо жодної можливості його полегшити, тож поруч із жахом війни, зовсім поруч, у нас живе бажання пустувати. Інакше ми не можемо й із запалом віддаємося пустошам.

Ось і тепер ми завзято намагаємося створити собі ідилію — ідилію, звісно, в розумінні того, як нажертись і виспатися.

Насамперед застеляємо підлогу матрацами, що ми їх понатягали сюди з різних будинків. Солдатський зад теж не проти посидіти на м'якенькому. Тільки посередині сховища ми залишили вільне місце. Потім забезпечуємо себе ковдрами й перинами, розкішними м'якими речами. У селі цього добра повно. Ми з Альбертом знаходимо велике розбірне ліжко з червоного дерева, до нього балдахін із блакитного шовку й мереживне покривало. Із нас піт лив дзюрком, поки ми дотягли те ліжко сюди, але ж не можна відмовити собі в такій розкоші, а надто коли її за кілька днів напевне розтрощить якийсь снаряд.

Ми з Качем вирушаємо в невеличку розвідку по будинках. Невдовзі вже маємо десяток яєць і два фунти досить свіжого масла. Раптом у кімнаті, де ми стоїмо, щось гупає і, пробивши стіну, повз нас, на відстані якогось метра, пролітає чавунна грубка й зникає за протилежною стіною. Зостаються лише дві дірки в стінах. Грубка потрапила сюди з іншого будинку, в який влучив снаряд.

— Нам пощастило, — шкірить зуби Кач, і ми шукаємо далі.

Нараз ми наставляємо вуха й мерщій вибігаємо. Та ось ми спиняємось, мов зачаровані: у невеличкому хлівці кувикають двоє живих поросят. Ми протираємо собі очі й знов обережно зазираємо туди: там справді поросята. Хапаємо їх — і сумніву немає, це дві молоденькі свинки.

Оце-то буде печеня! За якихось п'ятдесят кроків од нашого сховища стоїть будиночок, де квартирували офіцери. На кухні — здоровенна плита з двома конфорками, тут-таки ми знаходимо сковороди, каструлі й казани. Усе тут є, навіть купа дрібно накоплених дров у повітці, — просто якийсь казковий будинок.

Двох хлопців ми ще з самого ранку послали в поле шукати картоплю, моркву й молодий горох. Ми запишалися і вже чхаємо на консерви з продовольчого складу, нам хочеться чогось свіженького. У комірчині лежать уже дві головки цвітної капусти.

Поросята заколоті. Їх упорав Кач. До печені ми хочемо насмажити картопляників, але ніде не можемо знайти тертушки.

Та незабаром і з цим ми впоралися. У денцях консервних бляшанок ми попробували цвяхом багато дірочок і от маємо тертушки. Троє хлопців натягають грубі рукавиці, щоб не подрпати собі пальців, як тертимуть картоплю, ще двоє її оббирають, і справа посувається швидко.

Кач чаклує над поросятами, над морквою, горохом і цвітною капустою. До капусти він навіть зробив білу підливу. Я смажу картопляники, відразу по чотири штуки. За десять хвилин я вже примудрився так струшувати сковороду, що підсмажені з одного боку картопляники високо підстрибують, перевертаються в повітрі й падають назад іншим боком. Поросят ми смажимо цілими. Усі стоять круг них, немов біля вівтаря.

Тим часом до нас приходять гості — двоє радистів, ми щиро запрошуємо їх попоїсти з нами. Вони сидять у покої, де стоїть піаніно. Один грає, другий співає «На Везері». Співає зворушливо, тільки відчувається сильний саксонський акцент. Проте ми розчулено слухаємо, готуючи біля плити всі ті чудові страви.

Нарешті ми помічаємо, що обстріл подужчав. З ворожих аеростатів завважили дим з нашого комина, і нас засипають снарядами. Стріляють тими клятими дрібними гадючками, що б'ють неглибоко, але осколки від них розлітаються низом і сягають далеко. Вони дедалі ближче свистять круг нас, але ж ми не можемо кинути напризволяще всі наші наїдки. А ті бандити вже пристрілялися. Кілька осколків залітає крізь верхню шибку вікна. Печеня в нас замалим уже готова, а от смажити картопляники стає важко. Снаряди вибухають так часто, що осколки від них раз у раз ляскають у стіни й сиплються крізь вікна. Зачувши посвист такої бестії, я присідаю, не пускаючи з рук сковороди з картопляниками, й тулюся до стіни біля вікна. Тоді мерщій схоплююсь і смажу картопляники далі.

Саксонці кинули грати — якийсь снарядний уламок влучив у піаніно. Ми теж більш-менш усе закінчили й ладнаємося відступати. Після чергового вибуху двоє наших хлопців беруть каструлю з городиною і миттю пробігають п'ятдесят метрів до сховища. Ми бачимо, як вони зникають у ньому.

Ще один вибух. Усі присідають, а тоді ще двоє хлопців біжать підтюпцем, кожен несе кавник із чудовою натуральною кавою; до нового пострілу вони встигають сховатися в нашому притулку.

Тепер Кач і Кроп нестимуть окрасу нашого обіду. Вони тримають велику сковороду із засмаженими до коричневого лиску поросятами. Виє снаряд, вони присідають, та ось уже мчать, долаючи п'ятдесят метрів незахищеного простору.

Поки я смажу останні чотири картопляники, мені доводиться двічі лягати на підлогу, але врешті маємо на чотири картопляники більше, а це моя улюблена страва.

Нарешті я беру миску з горою картопляників, виходжу й тулюся за дверима. У повітрі шипить, тріщить, а тоді я щодуху кидаюсь уперед, обома руками притискаючи миску до грудей. Я майже добігаю, та в повітрі наростає посвист, я мчу, як олень, завертаю за бетонний мур, осколки снарядів б'ють по ньому, я скочуюся сходами в льох, лікті в мене обдерті, але я не загубив жодного картопляника й не перекинув миски.

О другій годині у нас починається обід. Він триває до шостої. До пів на сьому п'ємо каву, офіцерську каву з продовольчого складу, ще й куримо офіцерські сигари та цигарки — знов-таки з продовольчого складу. Рівно о пів на сьому починаємо вечеряти. О десятій годині викидаємо за двері поросячі кістки. Тоді пригощаємося коньяком і ромом, з того-таки благословенного продовольчого складу, і знову куримо довгі товсті сигари з фірменими наклейками. Тьяден запевняє, що бракує тільки одного: дівчат з офіцерського борделю.

Пізно ввечері ми чуємо — щось нявчить. Біля входу сидить невеличка сіра кішка. Ми заманюємо її до хати й годуємо. Від цього й у нас самих прокидається апетит. Ми й спати лягаємо ще з повними ротами.

Але вночі нам стає эле. Ми занадто понаїдалися жирного. Свіжа молочна поросятина погано подіяла на наші шлунки. Хлопці раз у раз виходять із сховища. Двоє чи троє весь час сидять надворі зі спущеними штаньми й лаються. Я сам виходив

уже дев'ять разів. Десь о четвертій годині ночі ми досягаємо рекорду: всі одинадцяттеро, вартіві й гості, порозсідалися на дворі.

Уночі охоплені полум'ям будинки нагадують смолоскипи. Гримотять снаряди й гучно вибухають. Дорогою мчать колони машин із боєприпасами. Один бік продовольчого складу розвалило. Немов бджолиний рій, обліпили його шофери з колон і, не зважаючи на розриви снарядів, розтягують звідти хліб. Ми їх не спиняємо, бо, якби хоч слово сказали, вони віддухопелили б нас, та й по всьому. Тож ми робимо інакше. Пояснюємо, що ми охорона, а оскільки нам відомо, де що лежить, приносимо консерви й вимінюємо на них те, чого нам бракує. Адже однаково найближчим часом тут усе буде знищено. Для себе ми набираємо в складі шоколаду та їмо його цілими плитками. Кач запевняє, що він зараджує, коли швидка нападе.

Так збігають майже два тижні, ми тільки їмо, п'ємо й байдикуємо. Ніхто нам не заважає. Під вибухами снарядів село поволі щезає, а ми розкошуємо. Поки стоїть іще хоч частина продовольчого складу, нам усе байдуже, ми мріємо тільки про одне — саме тут діждатися кінця війни.

Тьяден так запанів, що курить сигари тільки до половини. Він поважно пояснює, що така вже в нього звичка. Навіть Кач викаблучується. Прокинувшись уранці, він голосно гукає:

— Емілю, подайте кав'яр та каву!

Узагалі ми всі стали напрочуд вишукані, кожен має іншого за свого денщика, звертається до нього на «ви» і наказує йому, що тільки заманеться.

— Кропе, у мене свербить підощва, спіймайте-но врешті ту вошу.

І Леєр простягає Альбертові ногу, наче балерина, а Кроп тягне його за ту ногу сходами нагору.

— Тьядене!

— Що?

— Стійте спокійно, Тьядене! І, до речі, треба казати не «що», а «слухаю», отже, повторімо: Тьядене!

У відповідь Тьяден знову цитує круті слова з драми Гете «Гец фон Берліхінген», вони в нього завжди напихваті.

Ще через тиждень ми дістаємо наказ повертатися. Наше раювання скінчилося. Нас забирають два великі ваговози. Вони вщерть навантажені дошками, та ми з Альбертом ще ставимо зверху наше чудове ліжко з блакитним шовковим балдахіном, з матрацами і двома мереживними покривалами. У головах ми кладемо кожному по мішку з найкращими харчами. Часом ми мацаємо руками ті мішки, і тверді копчені ковбаси, бляшанки з лівером та інші консерви, коробки з сигарами звеселяють нам серця. Кожен із нас має такий повний мішок.

Крім того, ми з Кропом урятували ще два фотелі, оббиті червоним плюшем. Вони стоять на ліжку, і ми сидимо в них, наче в театральній ложі. Над нами тріпоче на вітрі шовковий балдахін. У кожного в роті довга сигара. І ми сидимо, роздивляючись згори всю місцевість.

Між нами стоїть клітка, в якій колись жив папуга. Ми взяли ту клітку для кішки. Кішку ми веземо з собою, вона лежить у тій клітці перед мисочкою з м'ясом і муркоче.

Повільно котяться машини дорогою. Ми співаємо. Позаду, там, де зосталося вже зовсім залишене село, снаряди здійсмають фонтани землі.

Через кілька днів ми виступаємо, щоб зайняти новий населений пункт. Дорогою нам зустрічаються біженці, яких виселили звідти. Вони тягнуть із собою своє майно — на тачках, у дитячих колясках чи просто на спинах. Постаті зігнуті, на обличчях — скорбота, розпач, поспіх і покора. Діти чіпляються за руки матерів, часом малят веде трохи старша дівчинка, а ті, зашпортовуючись, чалапають за нею і весь час озираються назад. Дехто з них тримає в руках якусь жалюгідну ляльку. Минаючи нас, усі мовчать.

Ми йдемо похідною колоною, адже французи не обстрілюватимуть села, з якого ще не вийшли їхні люди. Та ось за кілька хвилин уже віє повітря, земля двигтить, лунають зойки —

снаряд влучив в останню машину нашої колони. Ми кидаємося врзніобіч і падаємо на землю, але ту ж мить я відчуваю, що напружена увага, яка завжди примушувала мене, хоч і не свідомо, правильно поводитись під вогнем, раптом зникла. У голові спалахує думка: «Пропав!» Це викликає в мене задушливий, гидотний страх. А за мить щось ляскає мене, наче батоном, по лівій нозі. І зразу ж я чую, як десь поруч скрикує Альберт.

— Альберте, вставай, вставай! — кричу я, бо ми з ним лежимо нічим не захищені, на рівній місцині.

Заточуючись, він підводиться й біжить. Я тримаюся біля нього. Нам треба перебратися через живопліт, вищий за нас. Кроп чіпляється за гілки, я хапаю його за ногу, він голосно зойкає, та я підштовхую його, і він перелітає через загорожу. Одним стрибком я лечу за ним і падаю в воду — за живоплотом виявився ставок.

На обличчя нам поналипали ряска й твань, проте схованка у нас чудова. Ми заходимо у воду аж по шию. Зачувши виття снаряда, ми пірнаємо з головою.

Пірнувши так разів із десяти, я відчуваю, що з мене досить. Альберт теж стогне:

— Ходімо звідси, бо я впаду й утоплюся.

— Куди тебе поранило? — питаю я.

— Здається, в коліно.

— Ти можеш іти?

— Начебто можу.

— Тоді гайда.

Ми дістаємося до рівчака, що тягнеться понад шляхом, і нагинці біжимо по ньому. Вогонь нас доганяє. Шлях веде до складу боєприпасів. Якщо той склад вибухне, від нас не знайдуть навіть гудзика. Тож ми змінюємо план, звертаємо з дороги й біжимо просто в поле.

Альберт починає відставати.

— Біжи, я дожену, — каже він і падає на землю.

Я шарпаю його за руку, щосили торсаю.

— Вставай, Альберте, якщо ти зараз отут ляжеш, то вже не встанеш. Ходімо, я тебе підтримуватиму.

Нарешті ми добуваємось до якогось невеличкого сховища. Кроп падає, і я перев'язую його. Куля влучила йому трохи вище коліна. Далі я оглядаю себе самого. На штаних у мене кров, на руді теж. Альберт перев'язує мені рани бинтами із своїх пакетів. Він уже не годен поворухнути ногою, і ми обидва дивуємось, як ми взагалі змогли сюди доплентатися. Це, звичайно, тільки через страх; ми втекли б звідти, навіть якби нам відірвало ступні, бодай на обрубках, але втекли б.

Я ще можу якось повзати й підкликаю віз, що їде поблизу. На ньому повно поранених, нас теж беруть туди. Санітар, що супроводить поранених, вганяє нам у груди протиправцевий укол.

У польовому лазареті ми з Кропом улаштуємо так, щоб лежати поряд. Нам приносять ріденький бульйон, ми жадібно з'їдаємо його, хоч і зневажливо кривимось, адже ми звикли до кращого; проте голод нас змагає.

— Тепер, Альберте, нас відпустять додому, — кажу я.

— Можливо, — озивається він. — Аби ж я тільки знав, що саме зі мною.

Біль дужчає. Під бинтами пече наче вогнем. Ми п'ємо воду, п'ємо склянку за склянкою.

— Чи набагато вище коліна мене поранено? — питає Кроп.

— На добрих десять сантиметрів, Альберте, — відповідаю я.

Насправді там не більше трьох.

— Ось що я надумав, — каже він трохи згодом, — якщо мені відріжуть ногу, я вкорочу собі віку. Не хочу шкутильгати по світу калікою.

Так ми лежимо, думаємо й чекаємо.

Увечері нас несуть до «різницької». Злякавшись, я гарячково починаю обмірковувати, що робити, адже всім відомо: у польових лазаретах лікарі ампутують руки чи ноги, не довго думавши. При такій кількості поранених це простіше, ніж старанно латати людину. Я згадую Кеммеріха. Нізащо не дозволю себе

хлороформувати, хай навіть мені доведеться не одному розчерепити голову.

Та все гаразд. Лікар длубається в рані, аж мені в очах темніє.
— Не придурюйтесь, — лається він і знову мене шматує.

У яскравому світлі його інструменти виблискують, наче ікла хижих звірів. Біль уже такий, що несила терпіти. Двоє санітарів міцно тримають мене за руки, але одну я висмикую і вже збираюся зацідити лікареві в окуляри, але він помічає це і відстрибує вбік.

— Хлороформуєте цього поганця! — люто кричить він.

Я миттю затихаю.

— Пробачте, пане лікарю, я лежатиму спокійно, тільки не треба хлороформу.

— Отож-бо, — буркає він і знову береться до інструментів.

Це білявий чоловік, щонайбільше років тридцяти, з рубцями на обличчі і в огидних золотих окулярах. Я помічаю, що тепер він просто знущується з мене, дужче копірсається в рані, та ще й раз у раз скося поглядає на мене крізь окуляри. Я вчеплююся руками в бильця; нехай я краще здохну, але він не почує від мене ані звуку.

Нарешті він видобуває з рани металеву скалку й кидає її мені. Він вочевидь задоволений моєю витримкою, бо старанно накладає мені лубок і каже:

— Завтра вас відправлять додому.

Потім мені гіпсують ногу. Опинившись знову з Кропом, я розповідаю йому, що напевне завтра прибуде санітарний поїзд.

— Альберте, нам треба домовитися з фельдшером, щоб нас відправили разом.

Мені справді щастить тицьнути фельдшерові дві сигари з фірмовими наклейками, докинувши кілька відповідних слів. Фельдшер обнюхує сигари й питає:

— У тебе їх ще багато?

— Ще ціла жменя, — кажу я, — і в мого товариша, — я показую на Кропа, — теж стільки. Можемо передати їх вам із вікна санітарного поїзда.

Він, звісно, відразу зметикував, що до чого, ще раз обнюхує сигари й каже:

— Гаразд.

Уночі ми не можемо й на хвилину заснути. У нашій величезній палаті помирає семеро. Один співає високим здушеним тенором церковні хорали, а далі починає вже хрипіти. Другий вилазить із ліжка й доповзає до вікна. Там він і лежить, перед вікном, немов хотів востаннє подивитися на білий світ.

Ноші з пораненими стоять на залізничній станції. Ми чекаємо поїзда. Періщить дощ, а тут немає ніякого даху. Ковдри в нас блаженські. Ми чекаємо вже дві години.

Фельдшер дбає за нас, наче рідна мати. Дарма що я почувуюся дуже кепсько, я не забуваю про наш задум. Ніби ненароком я роблю так, що йому видно пачки з сигарами, одну сигару даю йому на завдаток. За це фельдшер укриває нас плащ-наметом.

— Ох, Альберте, — зітхаю я, — а пам'ятаєш наше ліжко з балдахіном? І кішку?

— І м'які крісла, — додає він.

Авжеж, і м'які крісла, оббиті червоним плюшем. Вечорами сиділи ми в них, наче якісь князі, і вже збиралися видавати їх напрокат. По цигарці за годину. Ото було б безтурботне життя, та ще й мали б з тих крісел пожиток.

— Альберте! — нараз згадую я. — А наші мішки з харчами!

Нам стає сумно. Як вони тепер були б нам у пригоді! Коли б поїзд відходив на день пізніше, Кач напевне знайшов би нас і приніс би сюди наші скарги.

От же клята в нас доля! Мусимо їсти ріденьку затірку, убогі лазаретні харчі, а в наших мішках лежать бляшанки зі смаженою свининою. Але ми такі кволі, що не можемо навіть хвилюватися через це.

Уранці, коли в наших ношах уже хлюпає вода, нарешті прибуває поїзд. Фельдшер стежить за тим, щоб ми з Кропом

потрапили до одного вагона. У поїзді повно сестер-жалібниць із Червоного Хреста. Кропа влаштовують на нижній полиці, я лежатиму на верхній, над ним.

— Боронь Боже! — мимохить вихоплюється в мене.

— Що сталося? — питає сестра.

Я ще раз кидаю погляд на свою полицю. Її застелено білими як сніг лляними простирадлами, неймовірно чистими, на них ще видні бганки від праски. А я шість тижнів не міняв сорочки, вона брудна, аж чорна.

— Ви не можете самі залізити? — занепокоєно питає сестра.

— Та ні, можу, — кажу я, вмиваючись потом, — тільки спершу зніміть простирадла.

— Навіщо?

Я відчуваю, що брудний, як свиня. І маю отуди лягати?

— Але ж я... — і не зважуюся казати далі.

— Забрудните трохи ту білизну? — питає сестра, підбадьорюючи мене. — То нічого, ми її потім виперемо.

— Та ні... — кажу я, хвилюючись.

Я не здатен протистояти цьому навалльному тиску культури.

— Ви гібили на передовій в окопах, тож хіба ми не можемо випрати вам простирадла? — веде вона далі.

Я дивлюся на сестру, вона молоденька, вбрана в чисте, хрустке й біле, як усе тут довкола; важко збагнути, що це — не тільки для офіцерів, стає аж якось незатишно, ба навіть трохи небезпечно.

Проте ця жінка — справжній кат, вона змушує мене все сказати.

— У мене ж... — і я замовкаю; вона ж повинна зрозуміти, про що мова.

— Ну! Що там у вас?

— Воші! — вигукую я нарешті.

Сестра сміється:

— Нехай і вони трохи порозкошують.

Урешті мене це не обходить. Я залажу на полицю і вкриваюся ковдрою.

Чиясь рука торгає мене. То фельдшер. Діставши сигари, він собі йде.

За годину ми помічаємо, що вже їдемо.

Уночі я прокидаюся. Кроп теж ворушиться. Поїзд тихо котиться по рейках. Усе це ще незбагненне: постіль, поїзд, додому. Я шепочу:

— Альберте!

— Що?

— Ти знаєш, де тут убиральня?

— Здається, за дверима праворуч.

У темряві я намагаюся край полиці й хочу обережно сковзнути додолу. Але нозі немає на що спертися, на другу ногу, в гіпсі, ступати не можна, а я вже сповзаю і, наробивши шелесту, падаю на підлогу.

— Сто чортів! — вигукую я.

— Забився? — питає Кроп.

— Хіба ти не чув? — гарчу я. — Головою...

У глибині вагона відчиняються двері. Підходить із лампою сестра й бачить мене.

— Він упав з полиці...

Вона рахує в мене пульс і мацає лоба.

— Температури у вас нема...

— Нема, — погоджуюсь я.

— Може, вам щось наснилося? — питає вона.

— Напевне, — відмагаюсь я.

Але сестра береться й далі мене розпитувати. Вона дивиться на мене ясними очима, така чепурна, така дивовижна, і я й поготів не можу їй сказати, чого я хочу.

Мене знову підіймають нагору. Треба ж такої мороки! Адже тільки-но вона піде, мені знову доведеться злазити додолу. Коли б то була якась стара жінка, я, либонь, зважився б сказати, в чому річ, але ця сестра ще зовсім молода. Їй щонайбільше двадцять п'ять років, тож ради немає, сказати їй я не можу.

Тоді на поміч мені приходять Альберт, йому нема чого соромитися, йдеться ж не про нього. Він гукає сестру і, коли вона нахилиється до нього, каже їй:

— Сестро, йому треба...

Однак Альберт теж не знає, як висловитися, щоб було цілком пристойно. На фронті поміж нами це визначалося одним-єдиним словом, але тут, у присутності такої дами... Та нараз Альбертові пригадуються шкільні часи, і він бадьоро додає:

— Йому треба надвір.

— А, он що, — каже сестра. — Але ж нащо йому для цього злазити з полиці з загіпсованою ногою. Що ж саме вам треба? — звертається вона до мене.

Це нове запитання лякає мене на смерть, бо я не маю ані найменшого уявлення, який термін тут треба вжити. Сестра приходить мені на допомогу.

— За великим чи за малим?

От ганьба! Я впріваю, наче мавпа, і розгублено кажу:

— Ну, тільки за малим...

Урешті все обійшлося. Мені дають пляшку, а за кілька годин й інші поранені роблять те саме. На ранок ми вже всі призвичаїлись і, не соромлячись, просимо те, що нам треба.

Поїзд іде повільно. Іноді він зупиняється, і тоді з вагонів виносять померлих. Зупиняється він часто.

В Альберта температура. Я почуваюся непогано, біль можна терпіти, але куди гірше те, що під гіпсом, мабуть, завелися воші. Нога страшенно свербить, а почухати її нема як.

Цілісінькі дні ми куняємо. За вікнами тихо пропливають різні краєвиди. На третю ніч ми прибуваємо в Гербесталь. Я дізнався від сестри, що на наступній станції Альберта висадять, бо він температурить.

— А куди йде поїзд? — питаю я.

— До Кельна.

— Альберте, нас висадять обох, — кажу йому, — от побачиш.

Коли сестра робить наступний обхід по вагону, я затримую віддих так, що кров шугає в голову. Обличчя в мене червоніє, його зрошує піт. Сестра зупиняється.

— Вам боляче?

— Еге! — стогну я. — Раптом заболіло.

Вона дає мені термометр і йде далі. А я не дарма вчився в Кача, тепер я знаю, що робити. Ці солдатські термометри не розраховані на досвідчених вояк. Слід тільки загнати живе срібло вгору, воно застрягне в тоненькій рурочці й уже не падатиме.

Я засовую термометр під руку навкоси вниз, легенько вказівним пальцем постукую по ньому, а тоді перевертаю. Виходить 37,9. Та мене це не задовольняє. Запалюю сірника і, потримавши поблизу термометр, доводжу стовпчик до 38,7.

Коли сестра повертається, я щосили надимаюся, уривчасто дихаю, втуплююся в неї вираченими очима, неспокійно кручусь і шепочу:

— Я більше не можу терпіти...

Вона записує моє прізвище на папірець. Я певен, що гіпсу мені без нагальної потреби знімати не будуть. З поїзда нас висаджують разом — Альберта й мене.

Ми лежимо в католицькому лазареті, в одній палаті. Нам дуже пощастило, бо католицькі лікарні славляться дбайливим доглядом і добрими харчами. Лазарет геть заповнений пораненими з нашого поїзда, серед них є й дуже тяжкі. Сьогодні нас іще не оглядають, бо тут замало лікарів. Коридором раз у раз провозять низенькі візки на гумових коліщатках, і завжди на такому візку лежить хтось випростаний. Мабуть, до біса незручно так лежати, хіба що як чоловік спить мертвим сном.

Ніч минає неспокійно. Ніхто не може заснути. Вже над ранок ми трохи задрімали. Та я прокидаюся від світла. Двері розчинені, з коридору чути голоси. Інші поранені теж прокидаються. Один із них, що лежить тут уже кілька днів, пояснює нам, у чому річ:

— Тут, нагорі, сестри щоранку читають у коридорі молитву. Вони звуть це ранньою службою. Щоб і ми її почули, вони розчиняють двері до патат.

Безперечно, вони роблять це з добрим наміром, але в нас болять усі кістки, болять голови.

— Яке безглуздя, — кажу я. — Саме коли ми ледве поснули...

— Тут, нагорі, лежать легкопоранені, от вони і вважають, що так треба.

Альберт стогне. Я спалахую з гніву й кричу:

— Та замовкніть там нарешті!

За хвилину до нас заходить сестра. У своєму чорно-білому вбранні вона скидається на гарненьку ляльку-ковпачок для кавника.

— Зачиніть двері, сестро, — каже хтось із поранених.

— Двері відчинені, бо в коридорі промовляють молитву, — відказує вона.

— Але ми хотіли б іще поспати...

— Молитися краще, ніж спати. — Вона стоїть і безневинно всміхається. — До того ж уже сьома година.

Альберт знову стогне.

— Зачиніть двері! — гаркаю я.

Сестра зовсім збентежена, щось таке вочевидь не вкладається їй у голову.

— Але ж ми молимося і за вас.

— Дарма! Зачиніть двері!

Вона щезає, покинувши двері розчиненими. Знову чути, як вони там бурмочуть молитву. Від цього я ще дужче скаженію.

— Рахую до трьох, — кажу. — Коли за цей час вони не замовкнуть, я чимось у них пожбурю.

— І я теж, — озивається ще один поранений.

Я рахую до п'яти. Тоді беру пляшку, націлююся і жбурляю її крізь двері в коридор. Пляшка розбивається на дрібні скалки. Молитва уривається. До нас входить зграйка сестер, вони лають нас, але досить стримано.

— Зачиніть двері! — галасуємо ми.

Вони щезають. Останньою йде та мала, що оце заходила до нас.

— Безбожники! — цвірінькає вона, але зачинає за собою двері.

Ми перемогли.

Опівдні приходить інспектор лазарету й дає нам чосу. Він лякає нас в'язницею і навіть іде гіршим. Але цей лазаретний інспектор, так само як і продовольчий, — звичайний собі чиновник, хоч і носить довгу шпагу та еполети; тому навіть новобранці не сприймають його поважно. Хай собі балакає. Що він може нам зробити?

— Хто кинув пляшку? — питає він.

Поки я міркую, чи варто мені признаватися, хтось вигукує:

— Я!

Підводиться чоловік із скупйовдженою бородою. Усі надзвичайно здивовані, не розуміючи, навіщо він на це зголосився.

— Ви?

— Так точно. Мене роздратувало те, що нас даремно збудили, і я знетямився, тож не розумів, що роблю.

Він говорить як по писаному.

— Як вас звати?

— Йозеф Гамагер, резервіст другої черги.

Інспектор іде з палати.

Усі аж палають з цікавості.

— Навіщо ти сказав? Це ж не ти кинув.

Він шкірить зуби:

— Нічого! Я маю довідку про неосудність.

Тепер усі розуміють, у чім річ. Той, хто має таку довідку, може робити геть-чисто все, що йому заманеться.

— На фронті, — розповідає він, — я був поранений у голову, і мені видали свідоцтво, що часом я не можу керувати своїми вчинками. Відтоді мені море по коліна. Мене не можна драгувати. Отже, мені нічого не зроблять. Нехай той начальник унизу трохи показиться. А зголосився я через те, що мені

сподобалось, як кинули пляшку. Коли вони завтра знову відчинять двері, ми швиргонемо їм ще одну.

Усі щиро тішаються. Укупі з Йозефом Гамагером ми можемо утнути найризикованішу річ.

Потім по нас приїдять безгучні пласкі візки. Бинти в нас поприсихали. Ми ревемо, наче бугаї.

У нашій палаті лежать восьмеро. Найтяжчий стан у Петера, хлопця з чорним кучерявим чубом, у нього складне поранення — прострелені легені. Поруч із ним лежить Франц Вехтер із розтровошеною рукою, спершу він виглядав непогано. Проте на третю ніч він гукає нас, щоб ми подзвонили, — йому здається, що з рани тече кров.

Я чимдуж натискаю на дзвоник. Але нічна сестра не приходить. Увечері ми завдали їй багато клопоту, бо нам усім зробили перев'язку, а після того завжди боляче. Один хотів, щоб йому поклали ногу отак, другий — не так, третій просив пити, четвертому треба було збити подушку; врешті стара гладуха почала сердито бурчати й грюкнула дверима. Тепер вона, напевне, підозрює щось подібне, бо не йде.

Ми чекаємо. Тоді Франц каже:

— Подзвони ще.

Я дзвоню. Але ніхто не приходить. Уночі на все наше крило залишається тільки одна сестра, можливо, вона щось робить в іншій палаті.

— Франце, ти певен, що в тебе кровотеча? — питаю я. — Бо ми можемо знову дістати прочухана.

— Бинти геть мокрі, чи не може хтось увімкнути світло? Але із світлом теж нічого не виходить. Вимикач біля дверей, а встати ніхто не може. Я натискаю на дзвоник великим пальцем, аж поки він затерпає. Мабуть, сестра заснула, адже роботи стільки, що й удень у них перевтомлений вигляд. До того ж вони ще довго моляться.

— Чи не кинути нам пляшку? — питає Йозеф Гамагер, якому все дозволено.

— Цього вона й поготів не почує, коли не чує дзвоника.

Нарешті двері відчиняються, у них з'являється заспана стара. Та побачивши, що з Францом, вона починає метушитися й вигукує:

— Чого досі ніхто не дав мені знати?

— Але ж ми дзвонили. А ходити тут ніхто не може.

Франц утратив багато крові, його знову перев'язують.

Уранці ми бачимо: обличчя в нього загострилось і пожовтіло, а ще вчора ввечері ми гадали, що хлопець одужує. Тепер сестри заходять до нас часто.

Іноді нас доглядають сестри-жалібниці з Червоного Хреста. Вони добросерді, але часом не дуже вправні. Перестеляючи когось ліжко, вони часто роблять пораненому боляче, а тоді так лякаються, що йому стає ще гірше.

Черниці надійніші. Уміють із нами поводитись, тільки ми хотіли б, щоб вони були трохи веселіші. Правда, деякі мають почуття гумору, ці — славні. Хто з нас не зробив би будь-якої послуги сестрі Лібертіні, цій надзвичайній сестрі; коли поранені бачать її хоча б здаля, відразу ж у всьому крилі поліпшується настрій. І таких сестер є чимало. За них ми пішли б у вогонь і воду. Ні, тут нема на що скаржитись — черниці поводяться з нами точнісінько, як із цивільними. А коли згадуєш гарнізонний лазарет, то аж страх бере.

Франц Вехтер так і не видужав. Якось його винесли із палати й не повернули сюди. Йозеф Гамагер знає, в чім річ:

— Більше ми його не побачимо. Вони віднесли його до вмиральні.

— До якої ще вмиральні? — питає Кроп.

— Ну, до покійницької.

— Та що воно таке?

— Невеличка кімната в кутку крила. Туди переносять тих, хто збирається дуба врізати. Там двоє ліжок. Ось на ту палату всі й кажуть — умиральня.

— Але нащо їх туди переносять?

— Бо так менше клопоту потім. І зручніше, бо та палата — поруч із ліфтом, що спускається до трупарні. Можливо, це

робиться також для того, щоб ніхто не помирав у палатах, в інших на очах. І доглядати його легше, коли він лежить окремо.

— А йому ж як?

Йозеф знижує плечима:

— Зазвичай та людина вже не дуже розуміє, що робиться.

— І всі тут про це знають?

— Хто тут давно, той, звісно, знає.

По обіді на ліжко Франца Вехтера кладуть іншого пораненого. Через кілька днів його теж виносять. Йозеф робить виразний рух рукою. Ми ще не раз бачимо, як хлопців приносять сюди, а потім несуть геть.

Часом біля ліжок сидять родичі й плачуть або тихо, збентежено про щось говорять. Якась стара жінка зовсім не хоче йти звідси, але їй же не можна залишатися тут на ніч. Наступного ранку стара приходить дуже рано, та їй треба було б прийти ще раніше, бо, підійшовши до ліжка, вона бачить, що на ньому лежить уже хтось інший. Її ведуть до трупарні. Вона принесла з собою яблука й тепер віддає їх нам.

Малому Петерові теж гіршає. Його температурна табличка має загрозливий вигляд, і якось удень перед його ліжком зупиняється низенький візок.

— Куди? — питає Петер.

— До перев'язочної.

Його кладуть на візок. Але сестра робить помилку — вона знімає з гачка його солдатський мундир і кладе теж на візок, щоб не заходити сюди вдруге. Петер одразу про все здогадується і намагається зсунутися з візка.

— Я зостануся тут!

Вони кладуть його назад. Він тихо кричить — адже легені в нього прострелені.

— Я не хочу до вмиральні!

— Та ми ж веземо тебе на перев'язку.

— А навіщо тоді вам мій мундир?

Він уже не може говорити. Тільки шепоче хрипло, схвилювано:

— Залиште мене тут!

Вони нічого не відповідають і вивозять його з палати. Перед дверима він намагається підвестись. Його голова з чорними кучерями трясеться, очі повні сліз.

— Я ще повернуся! Я ще повернуся! — кричить він.

Двері зачиняються. Ми всі схвильовані, але мовчимо.

Нарешті Йозеф каже:

— Так усі запевняють. Але хто туди попав, той уже не повернеться.

Мені роблять операцію, і два дні після того я блюю. Писар мого лікаря каже, що кістки в мене не хочуть зростатись. А в іншого пораненого вони зрослися неправильно, їх знову ламатимуть. Оце-то справжня мука.

Серед новеньких є двоє молодих солдатів, що мають плоскостопість. Під час огляду це помічає головний лікар і зраділо зупиняється біля них.

— Це ми усунемо, — каже він. — Зробимо невеличку операцію, і ви матимете здорові ноги. Запишіть їх, сестро.

Коли лікар виходить, Йозеф, який усе чисто знає, застерігає їх:

— Не погоджуйтеся на операцію. Розумієте, старий просто схибнувся на цьому. Він тільки й мріє когось дістати собі для розваги. Правда, після операції ви позбудетеся плоскостопості, але ноги у вас стануть криві, і все життя ви шкандибатимете з кийком.

— А що ж нам робити? — питає один із них.

— Не погоджуйтесь! Вас привезли сюди лікувати рани, а не оперувати плоскостопість! Хіба на передовій у вас її не було? От бачите! Зараз ви ще можете ходити, а як попадете під ніж старому, то станете каліками. Йому потрібні піддослідні кролики, тож війна для нього — розкіш, як і для всіх лікарів. Зазирніть у нижнє відділення, там шкутильгає з десятеро таких, що він їх оперував. Деякі лежать тут ще з чотирнадцятого чи з п'ятнадцятого року. Ніхто з них не став після операції ходити краще, навпаки, здебільшого навіть гірше, у багатьох — ноги

в гіпсі. Щопівроку він знов їх хапає та наново ламає їм кістки, щиро запевняючи, що вже ця операція пройде успішно. Тож запам'ятайте: він не має на це права, як ви не дозволите.

— Ет, чоловіче добрий, — стомлено каже один із них, — краще ноги покалічити, ніж головою накласти. Хіба хто знає, що його чекає знову на фронті? Нехай роблять зі мною, що хочуть, аби тільки мені додому повернутися.

Другий солдат, молодий хлопець наших літ, не хоче оперуватись. Наступного ранку старий наказує привести їх униз, починає їх умовляти, ще й гримає на них, поки вони зрештою все-таки погоджуються. Справді, що їм робити? Адже вони — бидло, а він — велике цабе. Це під хлороформом і в гіпсі їх приносять назад до палати.

Справи в Альберта кепські. Його забирають до операційної — ампутують ногу. Її віднімають усю, до самого верху. Тепер він майже не розмовляє. Якось сказав, що хоче застрелитись і неодмінно це зробить, тільки-но добудеться до свого револьвера.

Прибуває новий транспорт із пораненими. До нашої палати кладуть двох сліпих. Один із них — ще зовсім молодий музикант. Коли сестри приносять йому їсти, то ніколи не беруть із собою ножа, якось він уже вирвав був ніж у сестри з рук. Та попри всі остороги, з ним сталося лихо. Увечері сестру, що саме його годувала, кудись покликали, і вона пішла, поставивши тарілку з виделкою в нього на столику. Навпомацки він знайшов виделку, взяв її і щосили встромив собі в тіло навпроти серця, тоді вхопив свого черевика й чимдуж почав бити ним по колодочці виделки. Ми гукнули на допомогу, і треба було трьох чоловіків, щоб відібрати в нього виделку. Її тупі зубці вже глибоко ввійшли в тіло. Цілу ніч він лаяв нас так, що ніхто не міг заснути. Уранці в нього почався напад істерії.

Знов у нашій палаті звільняються ліжка. Минають дні за днями, сповнені болю і страху, зойків і хрипу. Тепер уже «вмиральні» непотрібні, їх надто мало. Ночами люди помирають

і в нашій палаті. Смерть приходить набагато швидше, ніж сестри встигають передбачити.

Та якось удень двері розчиняються і до нас у палату в'їздить плаский візок, а на ньому сидить блідий, худючий Петер, тріумфально підвівши голову з розпатланими чорними кучерями. Сестра Лібертіна із сяючим обличчям підкочує візок до колишнього Петерового ліжка. Хлопець повернувся з «умиральні». А ми вже гадали, що він давно помер.

Петер оглядається навкруг і питає:

— То що ви на це скажете?

І навіть Йозеф змушений визнати, що вперше став свідком такої події.

Мало-помалу декому з нас дозволяють підводитися з ліжка. Я теж одержую милиці й потроху шкандибаю. Та майже не користуюся ними, бо не можу витримати Альбертового погляду, коли йду по кімнаті. Він завжди стежить за мною якимись дивними очима. Через те я часом тікаю в коридор — там я можу вільніше рухатися.

На поверх нижче лежать поранені в живіт, у хребет, у голову та з ампутацією обох рук чи ніг. У правому крилі будинку — солдати з розтروщеними щелепами, отруєні газом, поранені в ніс, вуха чи шию. У лівому — сліпі й поранені в легені, в таз, у суглоби, в нирки, в калитку. Тільки тут починаєш розуміти, наскільки вразливе тіло людини.

Двоє поранених помирають у корчах правцю. Шкіра в них стає сірою, тіло дубіє, тільки очі залишаються живі, та ще й довго. В інших поранена рука чи нога підв'язана й висить у повітрі, немов на шибениці. Під рану поставлено миску, туди стікає гній. Кожні дві чи три години миску спорожнюють. Деякі поранені лежать на витяжці з важким тягарем. Я бачу людей із розпанаханими животами, в таких ранах завжди повно калу. Лікарів писар показує мені рентгенівські знімки розтروщених стегон, колін і плечей.

Не можна збагнути, як ці пошматовані тіла мають ще людські обличчя і як вони ще живуть звичайним, буденним життям.

А це ж тільки один госпіталь, ба навіть тільки одне його відділення — їх сотні тисяч у Німеччині, сотні тисяч у Франції, сотні тисяч у Росії. Яке ж безглуздя все те, що написано, зроблено, передумано людством, коли можливі такі речі! Яке ж усе брехливе й нікчемне, коли тисячолітня цивілізація не змогла запобігти тому, щоб пролилися ці річки крові, коли вона допустила існування сотень тисяч отаких катівень. Тільки в госпіталі видно, що таке насправді війна.

Я молодий, мені двадцять років, але в житті я бачив тільки відчай, смерть, жах та поєднання безглуздої легковажності з неймовірними муками. Я бачу, що хтось нацьковує народ на народ, і люди вбивають — мовчки, слухняно, по-дурному, не розуміючи, що роблять, і не відчуваючи ніякої провини. Я бачу, що найкращі уми людства винаходять зброю і слова, аби це тривало й далі, та ще й у найвигадливіших формах. І разом зі мною це бачать усі люди мого віку, тут і за кордоном, в усьому світі, зі мною це переживає все моє покоління. Що робитимуть наші батьки й матері, як ми колись підведемося з могил, постанемо перед ними й зажадаємо звіту? Чого вони чекатимуть від нас, якщо ми доживемо до того дня, коли вже не буде війни? Довгі роки ми робили тільки одне — убивали, це стало нашою першою професією у житті. Усе, що ми знаємо про життя, зводиться до одного — до смерті. Що ж буде потім? І що буде з нами?

Найстарший у нашій палаті — Левандовський. Йому сорок років, у госпіталі він лежить уже десять місяців, бо тяжко поранений у живіт. Та за останні тижні він уже настільки оклигав, що може, зігнувшись, трохи пошкандибати.

Уже кілька днів він страшенно збуджений. З невеличкого польського містечка надійшов йому лист від дружини, вона пише, що збрала гроші на дорогу й може його провідати.

Вона вже виїхала й щодня може прийти. Левандовський утратив смак до їжі, навіть сосиски з капустою, тільки трохи покуштувавши, віддає іншим. Увесь час він ходить із листом по кімнаті, кожен із нас прочитав того листа вже разів із десять,

штемпелі на конверті перевірялися хтозна-скільки, лист уже весь у масних плямах і такий замацаний, що його насилу можна прочитати; нарешті відбувається те, що й мало відбутись: у Левандовського підвищується температура, і йому знову доводиться лягти в ліжку.

Він не бачився з дружиною вже два роки. За цей час вона народила дитину й привезе її із собою. Однак Левандовський заклопотаний зовсім іншим. Він сподівався, що, коли приїде його стара, йому дозволять виходити за межі госпіталю, адже це зрозуміло: подивитися на власну жінку приємно, та коли чоловік стільки часу був без неї, то йому хочеться по можливості задовольнити й інше бажання.

Цілі години Левандовський обговорював з нами цю проблему, бо в солдатів щодо цього таємниць немає. Для всіх це — звичайна справа. Ті з нас, яким уже дозволяють виходити з госпіталю, називають йому кілька затишних куточків у міських скверах і парках, де йому ніхто не заважатиме, а один навіть знає, де саме можна знайти невеличку кімнату.

А тепер усе це ні до чого, Левандовський лежить у ліжку, і його обсідають клопоти. Йому й життя буде не мило, як доведеться від цього відмовитися. Ми розраджуємо його й обіцяємо якось усе залагодити.

Наступного дня по обіді з'являється його жінка, дрібненьке миршаве створіння з полохливими пташиними очима, що швидко бігають туди й сюди. На ній щось схоже на чорну мантилю з рюшем і стрічками, бозна-звідки вона це дістала, либонь, одержала у спадок.

Вона щось тихенько мурмоче й нерішуче зупиняється в дверях. Мабуть, злякалася, що нас тут шестеро.

— Привіт, Маріє, — каже Левандовський, і в нього бігає на шиї борлак, — можеш спокійно заходити, тут тебе ніхто не скривдить.

Жінка обходить усі ліжка й кожному з нас простягає руку. Потім показує нам дитину, яка тим часом устигла наробити в пелюшки. З чималої торби, гаптованої бісером, Левандовська

виймає чисту пелюшку та спритно переповиває дитину. Завдяки цьому вона позбувається ніяковості й починає розмовляти з чоловіком.

Левандовський дуже нервується, раз у раз скося поглядає на нас круглими банькатими очима та здається неймовірно нещасним.

А час саме слухний, лікарський обхід уже скінчився, до нас у палату може зазирнути хіба що якась сестра. Тож один із нас виходить у коридор уважно роззірнутись. Повертається і киває:

— Ніякого стерва не видно. Ти скажи їй, Йоганне, в чім річ, і берися до діла.

Вони розмовляють між собою по-польському. Жінка трохи зашарілася й збентежено поглядає на нас. Ми доброзичливо всміхаємось і махаємо руками — що, мовляв, тут надзвичайного! До дідька лисого всі церемонії, вони вигадані для колишніх часів. Тут лежить тесля Йоганн Левандовський, скалічений солдат, а оце його дружина; хтозна-коли вони знову зустрінуться, він хоче її мати, то хай собі має, і квит!

Двоє наших виходять у коридор і стають перед дверима на той випадок, якщо сестра йтиме сюди, тоді вони мають її перестріти й забалакати. Вони обіцяють побути на варті чверть години.

Левандовський може лежати тільки на боці, тож один із нас підкладає йому під спину ще кілька подушок, Альбертові дають тримати немовля, тоді ми на хвилину відвертаємось, чорна мантилья щезає під ковдрою, а ми, галасливо балакаючи, ріжемося в карти.

Усе йде гаразд. Я набрав саму трєфу, аж чотири карти, але, мабуть, якось викручусь. Через гру ми майже зовсім забуваємо про Левандовського. Та незабаром дитина починає плакати, дарма що Альберт розпачливо гойдає її на руках. Тоді щось шарудить, шелестить, і коли ми ненароком зиркаємо туди, то бачимо, що дитина вже на колінах у матері і ссе свою пляшечку. Діло зроблено.

Тепер ми почуваємось, як одна велика родина, жінка Левандовського зовсім повеселішала, а сам Левандовський лежить спітнілий і аж сяє.

Він розпаковує гаптовану торбу, там виявляється кілька добрячих ковбас, Левандовський бере ніж так, наче це букет квітів, і розрізає ковбаси на шматки. Широким порухом руки він показує на нас, і невеличка сухенька жінка підходить до кожного, сміється і ділить між нами ковбасу, тепер вона здається просто гарненькою. Ми називаємо її матінкою, вона радіє з цього й підбиває нам подушки.

За кілька тижнів я починаю щодня ходити до інституту Цандера. Там ногу мені міцно пристібають і згинають та розгинають. Рана на руці давно вже загоїлася.

Із фронту прибувають нові транспорти з пораненими. Бинти на них не з марлі, а з білого гофрованого паперу. З перев'язним матеріалом тепер на фронті стало скрутно.

Альбертова кукса гоїться добре. Рана майже закрилася. Через кілька тижнів його відправлять протезуватися. Він і досі мало говорить і став куди серйозніший, ніж колись. Часто він раптом уриває розмову та втуплює погляд кудись перед себе. Якби він не був завжди з нами, то давно вже вкоротив би собі віку. Але тепер уже найтяжчий час для нього минув. Іноді він навіть дивиться, як ми граємо в карти.

Нарешті мені дають відпустку для одужання.

Мати не хоче мене більше відпускати. Вона зовсім підупала. Усе тепер іще гірше, ніж того разу.

Потім мене викликають у полк, і я знову їду на фронт.

Як важко прощатися з моїм другом Альфредом Кропом. Але в армії звикаєш із часом і до цього.

XI

Ми вже кинули лічити тижні. Коли я прибув сюди, була зима, і, як вибухали снаряди, навсібіч летіли грудки мерзлої землі, не менш небезпечні, ніж снарядні осколки. Тепер дерева знову зазеленіли. Життя наше минає то на передовій, то в бараках, то

знову на передовій. Ми вже трохи звикли до цього, війна — це наче смертельна хвороба, як рак і сухоти, як грип і дизентерія. Тільки смерть з'являється тут набагато частіше, у різноманітних виглядах, і вона — куди жахливіша.

Наші думки мов глина, їх формують дні, минаючи один за одним; думки хороші, коли ми відпочиваємо, а коли ми опиняємося під вогнем — вони мертві. Численні вирви є не тільки навколо нас, але і всередині, в наших душах.

Кругом усі так живуть, не тільки ми; те, що минуло, не має тепер ніякої ваги, люди й справді його не пам'ятають. Колись освіта й виховання створювали різницю між людьми, тепер вона майже зникла, її ледве можна відчуті. Часом освіта й виховання дають перевагу в певній ситуації, але вони мають і свої вади — вони створюють перешкоди, які потім важко буває долати. Це так, наче колись ми були монетами різних країн; потім їх перетопили, і тепер на всіх стоїть один і той самий карб. Щоб розрізнити ті монети одну від одної, треба ретельно випробувати матеріал, з якого їх зроблено. Ми насамперед солдати, і тільки вже потім якось дивно й соромливо ми ще відчуваємося особистостями.

Усі ми — велике братерство, на якому лежить відблиск від оспіваного в народних піснях товариства, і солідарності в'язнів, і розпачливої згуртованості людей, приречених на смерть; це й позначає наше життя серед постійної небезпеки, беззахисності й напруженого чекання смерті; це життя зводиться до байдужого сприймання людиною дарованих їй годин, сприймання без патетики, в найзвичайніший спосіб. Воно й героїчне, і банальне, наше життя, коли хто схоче визначити, але хто цього схоче?

А виявляється це, приміром, так: якось нас попередили, що супротивник підіймається в атаку, Тьяден миттю виїдає свою горохову юшку зі шкварками, бо він не знає, чи за годину ще житиме. Ми довго сперечалися, чи варто так робити. Кач заперечував: можуть поранити у живіт, а коли шлунок повний, це дуже небезпечно.

Такі речі для нас — справжні проблеми, ми серйозно замислюємося над ними, та інакше не може й бути. Тут, перед лицем смерті, життя стало страшенно прямолінійне, воно обмежується найнеобхіднішим, усе інше спить глухим сном; ця наша примітивність і рятує нас. Якби ми були не такі однакові й не такі примітивні, то вже давно б збожеволіли, дезертирували або нас повбивало б. Ми немов альпіністи високо в горах, укритих кригою: тоді всі функції організму конче мусять служити тільки збереженню власного життя, це викликано необхідністю. Усе інше відкидається, бо воно вело б тільки до марної витрати сил. Це для нас єдиний спосіб порятунку; часом я сам собі здаюся чужим, коли в години тиші загадкові відблиски минулого показують мені, наче в тьмяному люстрі, відокремлені від мене образи мого теперішнього існування, і я дивуюсь, як незбагненна діяльна сила, сила життя, змогла пристосуватися й до таких форм. Усі інші її вияви перебувають у стані зимової сплячки, життя зосередилося лише на тому, щоб стерегтися смерті; життя перетворило нас на мислячих тварин і озброїло нас інстинктом; воно зробило з нас тупаків, аби нас не зламали жахи війни, котрі навалилися б на нас, якби ми думали ясно та свідомо; життя збудило в нас почуття товариськості, щоб ми не опинилися в безодні самотності; воно озброїло нас байдужістю дикунів, аби ми всупереч усьому могли тішитися кожною світлою хвилиною і зберігати її надалі для захисту від навали небуття. Так ми й живемо — замкнено, суворо, ні в що не втручаємось, і лише зрідка якась подія осяває наше існування. Але тоді з глибини нашого єства зненацька виривається полум'я неймовірно тяжкої туги.

Це небезпечні хвилини, бо вони доводять, що наша пристосованість усе-таки штучна й це не справжній спокій, а тільки зусилля бути спокійним. Зовнішніми формами життя ми майже нічим не відрізняємося від дикунів, та коли дикуни можуть постійно так жити, бо це для них природно, а напруження духовних сил може призвести їх до дальшого розвитку, то в нас — усе навпаки: ми напружуємо свої внутрішні сили не для дальшого

розвитку, а для повернення назад, у дикунство. Для них цей стан природний і зрозумілий, а для нас — штучний, створений ціною неймовірного напруження.

Часом уночі нам, буває, привидяться уві сні якісь обличчя, і ми прокидаємося знеможені, ще під владою цих чарів, і з жахом відчуваємо, який непевний наш спокій і яка примарна межа відділяє нас від пітьми... Ми — невеличкі пломінці, ледве захищені хисткими стінами від буревію смерті чи божевілля, ті пломінці лише мерехтять, а часом майже гаснуть. Тоді глухий гуркіт бою оточує нас кільцем, ми зіщулюємося, замикаємось у собі й широко розплющеними очима вдивляємося в ніч. Трохи заспокоює нас тільки дихання послушлих товаришів, і ми вже чекаємо ранку.

Кожен день і кожна година, кожен снаряд і кожен убитий підточують цю хистку опору, і роки швидко її руйнують. Я бачу, як круг мене вона теж от-от завалиться.

Ось, приміром, безглузда історія з Детерінгом.

Він був один із тих, що завжди тримаються окремо. Якось, собі на лихо, він побачив у садку вишню. Ми саме поверталися з передової на нові квартири, і, коли завернули за ріг будинку, несподівано у світанковій імлі перед нами виникла вишня, ще без жодного листочка, але вся в буянні білого цвіту.

Увечері Детерінг десь подівся. Нарешті він прийшов, тримаючи в руках кілька квітучих вишневих гілок. Ми взялися глузувати з нього, чи він, бува, не знайшов собі дівчини і чи не збирається вже на оглядини. Він нічого не відповів і вклався спати. Уночі я почув, що він порпається в своїх речах, здається, їх пакує. Передчуваючи щось лихе, я підійшов до нього. Він удав, наче нічого не сталося, тоді я сказав:

— Детерінгу, не роби дурниць!

— Чого ти, я просто не можу заснути...

— А навіщо ти приніс вишневий цвіт?

— Хіба мені не можна вишневих гілок наламати? — уперто відказав він і, трохи помовчавши, додав: — Удома в мене гар-

ний вишневий садок. Коли вишні цвітуть, то згори, з сінника, як глянеш, здається, наче хто напнув простирадло, геть усе біле. Оце саме тепер вони цвітуть.

— Може, незабаром дістанеш відпустку. Або навіть відкомандирують тебе тепер додому, як хлібороба.

Детерінг киває, але відчувається, що він десь далеко. Коли цих селян зворушити, у них на обличчі з'являється якийсь дивний вираз — чи то як у корови, чи то як у зажуреного бога, щось дурнувате, але водночас і чарівне. Аби відволікти Детерінга від його думок, я прошу в нього скибку хліба. Він, не вагаючись, дає. Це підозріло, бо взагалі він скупенький. Тож я не сплю. Та все гаразд, уранці він такий, як завжди.

Напевне, він помітив, що я за ним стежу. Проте ще через день він уранці щезає. Я відразу це завважую, але нікому нічого не кажу, щоб дати йому час, може, він устигне пробратися. До Голландії вже втекло чимало різного люду.

Але під час переключки виявилася його відсутність. Через тиждень ми дізнаємось, що його впіймали польові жандарми, ця ганебна військова поліція. Він подався був до Німеччини — звісно, то був безнадійний учинок, як безнадійне й дурне було все, що він робив із самого початку втечі. З цього кожен міг би виснувати, що його втеча була викликана тугою за домівкою і діяв він у раптовому потьмаренні. Та що знають про це військові судді, сидючи за сто кілометрів від лінії фронту? Відтоді ми більше нічого не чули про Детерінга.

Ці небезпечні, гамовані почуття часом вибухають в інший спосіб, як ото вибухає перегрітий паровий казан. Тож треба ще розповісти, як загинув Бергер.

Наші окопи вже давно розриті снарядами, лінія передової стала якась еластична, і ми не ведемо, власне, справжньої позиційної війни. Коли поле прочесала атака, а за нею — контратака, зостається подерта лінія траншей, а боротьба іде вже за пекло від вирви до вирви. Передній край прорвано, невеличкі купки солдатів засіли у вирвах і звідти ведуть бій.

Ми теж сидимо у вирві, а збоку чатують англійці. Їхні частини зім'яли наш фланг і тепер опинилися позаду нас. Ми оточені. У полон здатися важко, бо нас огортає туман і дим, ніхто не зрозуміє, що ми хочемо здатися, а може, ми цього й не хочемо, в такі хвилини ніхто сам не здатний цього збагнути. Ми чуємо, як ближчають вибухи ручних гранат. Наш кулемет прочісує чималий шмат землі перед нами. Проте вода в кожухах висихає, ми хутко передаємо один одному металеві коробки від стрічок, кожен мочиться туди, тепер у нас знову є вода й ми можемо стріляти. Але гуркіт іззаду все ближчає. Через кілька хвилин ми загинемо.

Зненацька десь оскаженіло затріскотів ще один кулемет, він б'є з найкоротшої відстані, б'є з вирви поруч із нами, то Бергер приволік його туди, і тепер позаду починається контратака. Ми вириваємося з оточення і з'єднуємося з нашими.

Коли ми згодом уже сидимо в досить надійному сховищі, один із тих солдатів, що принесли нам їсти, розповідає, ніби за кількасот кроків звідси лежить поранений зв'язковий собака.

— Де? — питає Бергер.

Солдат пояснює, де саме. Бергер підводиться, щоб іти й забрати собаку або пристрелити його. Це півроку тому він і не здумав би клопотатися цим, не став би робити дурниць. Ми намагаємося його затримати. Та коли він насправді йде, ми тільки кажемо: «Здурів» — і відпускаємо його. Бо такі напади фронтового сказу стають небезпечними, якщо не вдається відразу збити людину з ніг і міцно її тримати. А Бергер на зріст метр вісімдесят заввишки, він у нашої роті найдужчий.

Бергер справді збожеволів, бо хоче пробитися крізь вогняну стіну. Певне, в нього вдарила та блискавка, що десь угорі чатує над нами; вдарила та зробила його одержимим. Це виявляється по-різному: ті починають бешкетувати, ті — кидаються стрімголов тікати, а один силкувався заритися в землю, довбав її руками, ногами й навіть гриз зубами.

Звісно, трапляються й симулянти, але вже сама спроба симулювати є, власне, характерною ознакою. Бергера, що пішов

був по собаку, виносять з-під вогню з розстроєним тазом, а одного з тих солдатів, що його несли, поранено кулею в литку.

Мюллера вбито. Освітлювальна ракета, яку пустили десь зовсім зблизька, попала йому просто в живіт. Він жив іще півгодини при повному розумі, жахливо страждаючи. Перед смертю він передав мені свій гаман і відказав мені чоботи. Ті самі, що дісталися йому колись у спадок від Кеммеріха. Я ношу їх, бо вони мені добре прийшлися. Після мене їх носитиме Тьяден, я вже йому пообіцяв.

Ми поховали Мюллера, але він недовго матиме тут спокій. Наші позиції відсуваються назад. По той бік забагато свіжих англійських та американських полків. Забагато м'ясних консервів і пшеничного борошна. Забагато нових гармат. І літаків.

А ми виснажені й зголоднілі. Харчі в нас такі кепські й стільки в них сурогатів, що ми від цього хворіємо. Фабриканти в Німеччині на нас збагатіли, а нам розриває кишки кривавий пронос. У вбиральнях завжди повно люду; треба було б показати там, удома, ці сірі, жовті, нужденні, покірні обличчя, ці скоцюрблені від різачки постаті, цих людей, що стікають кров'ю і хіба що всміхаються один до одного, кажучи тремкими від болю вустами:

— Не варто й штани підтягати...

Наша артилерія немов припишкла, у неї замало боєприпасів, а жерла в гармат такі вже зужиті, що ті б'ють дуже неточно, і часом снаряди летять просто сюди, на наші позиції. У нас і коней замало. Наше поповнення — це бліді, слабосилі хлопчачки, вони навіть не можуть тягати на собі ранці, але вмирати можуть. Тисячами. Вони не мають уявлення, що таке війна, вони тільки йдуть уперед і підставляють себе під кулі. Один-єдиний ворожий літак завиграшки поклав дві їхні роти, перш ніж ті хлопчачки, щойно вийшовши з поїзда, навчились ховатися.

— Незабаром Німеччина стане пустою, — каже Кач.

Ми вже не маємо надії, що все це коли-небудь скінчиться.

Наперед ми взагалі тепер не загадуємо. У тебе може влучити куля і вбити; тебе може поранити, тоді дальший етап — лазарет.

Як тобі не ампутують руку або ногу, то рано чи пізно ти потрапиш до рук одного з тих штабних лікарів, котрі мають у петлиці хрест за військові заслуги, а тобі кажуть: «Що, нога трошки покоротшала? Та на фронті вам не доведеться бігати, коли ви не богуз. Отже, до служби придатний. Можете йти».

Кач розповідає один із тих анекдотів, що обійшли весь фронт, від Воєзів до Фландрії, — анекдот про військового лікаря: на комісії він викликає за списком людей, і, коли до нього чоловік підходить, він, не дивлячись, оголошує: «Придатний до служби. Нам на фронті потрібні солдати». От якось до нього підходить чоловік на дерев'янці, а лікар знов оголошує: «Придатний».

— І тоді, — Кач підсилює голос, — чоловік каже лікареві: «Дерев'яну ногу я вже маю, але якщо я тепер знову потраплю на фронт і мені відірве голову, тоді хай мені зроблять дерев'яну голову, і я стану військовим лікарем».

Нас усіх щиро тішить така відповідь.

Напевне, бувають і чесні лікарі, вони безперечно існують; але кожен солдат, проходячи раз у раз усякі комісії, може натрапити й на такого лікаря, одного з тих численних «мисливців за героями», що дбають лише про те, аби в їхніх списках слово «придатний» замінило слова «не придатний» та «обмежено придатний».

Таких анекдотів розповідають чимало, здебільшого вони викликають ще тяжче почуття гіркоти, ніж цей. Проте вони не мають нічого спільного з бунтарством чи скигненням; ці анекдоти правдиві, вони називають речі своїми іменами, адже у нас в армії надто багато ошуканства, несправедливості та підлоти. Чи не дивно, що, незважаючи на все, в дедалі безнадійнішу боротьбу вступають полк за полком, атаки тривають безперервно, одна за одною, а лінія фронту все відсувається назад і тріщить?

Ворожі танки, з яких ми спершу глузували, врешті виявилися грізною зброєю. Закуті в панцер, вони наближаються широкою лавою, втілюючи дужче за будь-що жах війни.

Гармат, що спрямовують на нас шалений вогонь, ми не бачимо; ворожі лави, які наступають на нас, складаються з таких

самих людей, як ми, але ці танки — машини, їхні гусениці невинні, наче сама війна. Це справжній символ нищення; вони байдуже долають вирви, пірнають у них і знову вилазять; неспинно посувається колона панцерників, що ревуть і вивергають дим, ці невразливі сталеві звірі чавлять мертвих і поранених. Зачувши важку ходу цих велетнів, ми зіщулюємося, відчуваючи, яка тоненька в нас шкіра, руки в нас — наче соломинки, а наші ручні гранати — як сірники.

Снаряди, хмари газу й колони танків — розчавлення, руйнація, смерть.

Дизентерія, грип, тиф — задуха, гарячка, смерть.

Окопи, госпіталі, братські могили — іншого виходу немає.

Під час одного наступу вбивають командира нашої роти Бертінка. То був один із тих справжніх фронтових офіцерів, які в небезпечній ситуації завжди опиняються попереду. Він пробув у нас два роки, і за цей час його навіть не поранило, тож урешті мало щось статися. Ми сидимо у вирві, нас оточено. Разом із пороховим димом вітер шибає до нас якийсь сморід — чи то нафти, чи то гасу. Нараз ми бачимо двох ворожих солдатів із вогнеметом, в одного на спині бак, другий тримає в руках шланг, з якого б'є струмінь вогню. Коли вони підйдуть так близько, що той струмінь досягне нас, тоді ми загинули — нам нема куди відступати.

Ми починаємо стріляти по тих солдатах. Але вони все-таки наближаються, і наше становище тепер зовсім кепське. Бертінк лежить із нами у вирві. Побачивши, що ми ніяк не можемо влучити в них, бо під таким сильним вогнем небезпечно навіть трохи висунутися, він бере гвинтівку, вилазить із вирви й лежачи, спираючись на лікті, починає цілитися. Він стріляє — і тут же ми чуємо, як по ньому ляскає куля, його поранено. Але він так само лежить і знову цілиться, на якусь мить опускає гвинтівку, тоді знову підводить її, і нарешті лунає постріл.

Бертінк випускає з рук гвинтівку, каже: «Добре!» і сповзає у вирву. Того вогнеметника, що йшов ззаду, поранено, він

падає, шланг виривається з рук другого солдата, полум'я при-скає навсібіч, і той чоловік загорається сам.

Бертінка поранено в груди. А за якусь хвилину снарядний осколок розтрощує йому підборіддя. Той же осколок має ще силу розпороти стегно Леєрові. Леєр зойкає, але тримається, спираючись на руки; він швидко спливає кров'ю, і ніхто не може йому зарадити. За кілька хвилин він осідає на землю, немов шкіряний мішок, з котрого витекла вода. Яка користь йому тепер із того, що в школі він був такий добрий математик?

Спливають місяці. Це літо 1918 року — найтяжче з усіх і най-кривавіше. Дні стоять невимовно гарні в золоті й блакиті, наче ангели над кругом смерті. Тепер кожен із нас знає, що війну ми вже програємо. Про це багато не говорять, ми відступаємо, після останнього великого наступу супротивника ми вже не зможемо просунутися вперед, ми не маємо ані людей, ані боеприпасів.

Проте війна триває... І люди вмирають...

Літо 1918 року... Ніколи ще наше життя в його нужденній подобі не здавалося нам таким бажаним, як тепер; червоні маки на луках біля казарм, лискучі кузки на стеблинах трав, теплі вечори в напівтемних прохолодних кімнатах, чорні, таємничі в сутінках дерева, зірки, дзюрчання води, мрії і довгий сон... О життя, життя, життя!

Літо 1918 року... Ніколи ми не страждали мовчки так, як тоді, коли вирушали на передову. Не знати звідки полинули неймовірні чутки про перемир'я й мир, вони бентежать серця, і тепер вирушати на передову ще важче, ніж завжди.

Літо 1918 року... Ніколи ще життя в окопах не було таким гірким і жахливим, як тепер у години, проведені під вогнем, коли бліді, притиснуті до брудної землі обличчя й судомно зведені руки благали лише одного: «Ні, ні! Тільки не тепер! Тільки не тепер, адже незабаром кінець війни».

Літо 1918 року... Вітер надії, що летить над згарищами й понівченими полями, шалена лихоманка нетерпіння, розчарування, болючий жах смерті й незбагненне питання: чому? Чому не

кладуть цьому край? І звідки взялися ті бентежні чутки про кінець війни?

Над нами часто кружляють ворожі літаки, і пілоти такі нахабні, що полюють на окремих людей, наче на зайців. На кожний німецький літак припадає щонайменше п'ять англійських та американських. На одного голодного, знесиленого німецького солдата в наших окопах припадає п'ятеро дужих і свіжих солдатів у ворожих. На одну нашу солдатську хлібину припадає по той бік фронту п'ятдесят бляшанок м'ясних консервів. Нас не розбито, бо ми кращі й досвідченіші солдати: нас просто розчавлено й відкинуто, адже супротивник у багато разів численніший.

Ми саме пережили кілька дощових тижнів — сіре небо, сіра багниста земля, сіра смерть. Коли ми вирушаємо на передову, вся наша одяга зразу стає вогкою, і так триває весь час, поки ми перебуваємо там. Нам нема де обсушитися. У кого ще збереглися чоботи, той обв'язує халяви зверху мішковиною, щоб одразу не набрати всередину рідкої глини. Гвинтівки вкриті брудною корою, наш одяг теж; усе тече, все порозкисало, земля стала вогким, слизьким, масним місивом, на її поверхні жовтіють ковбані з червоними спіралями крові; вбиті, поранені й живі повільно загрузають у це болото.

Нас шмагає вогняний буревій, град снарядних осколків летить у сіро-жовтий хаос, і звідти лунають гострі, ніби дитячі, зойки поранених, а вночі пошматована людська плоть стогне й аж згодом поволі замовкає.

Наші руки — земля, наші тіла — глина, а наші очі — дощові калюжі. Ми не знаємо, чи ми ще живі.

А потім у наші ями вогкою медузою заповзає задушлива спека, і в один із таких днів пізнього літа, несучи нам харчі, раптом падає Кач. Ми з ним самі. Я перев'язую йому рану; здається, в нього розстроцена гомілка. Кач розуміє, що це важке поранення, і розпачливо стогне:

— Саме тепер... Саме тепер...

Я втішаю його:

— Хто знає, як довго ще триватиме ця веремія. Зате тепер ти врятований...

Рана в Кача починає сильно кровоточити. Я не можу залишити його самого, щоб спробувати дістати ноші. Та я й не знаю, чи є десь поблизу санітарна частина.

Кач не дуже важкий, тож я завдаю його собі на спину й вирушаю з ним назад, до перев'язного пункту.

Двічі я зупиняюся перепочити. Від такого «транспортування» Качеві болить іще дужче. Ми майже не розмовляємо. Я розстебнув собі комір мундира й важко дихаю, вже мокрий від поту, а обличчя в мене набрякло від напруги. Але все-таки я наполягаю, щоб ми йшли далі, бо місцевість тут небезпечна.

— Ходімо, Каче?

— Та треба, Паулю.

— Тоді пішли.

Я підводжу його, він стоїть на здоровій нозі й міцно тримається за дерево. Тоді я обережно беру його поранену ногу, він підстрибує, і я підхоплюю собі під руку коліно здорової ноги.

Іти стає дедалі важче. Часом над нами свистять снаряди. Я йду швидко, як тільки можу, бо в Кача кров із рани без упини капає на землю. А від снаряда як ти оборонишся: адже поки десь сховаєшся, він уже вибухне.

Щоб перечекати обстріл, ми лягаємо на землю, в невеличку вирву. Я даю Качеві чаю з моєї фляги. Потім ми викурюємо по цигарці.

— Отакої, Каче, — сумно кажу я, — тепер нам доведеться розлучитись.

Він мовчки дивиться на мене.

— А пам'ятаєш, Каче, як ми з тобою гуску реквізували? І як ти мене врятував із тієї халепи? Тоді я був іще новобранцем і мене вперше поранило. Я ще тоді плакав. Каче, відтоді минуло вже три роки.

Кач киває.

Мені стає страшно від думки, що я зостануся сам. Коли Кача відвезуть до госпіталю, в мене не залишиться тут жодного друга.

— Каче, нам треба буде неодмінно зустрітись, якщо до твого повернення й справді укладуть мир.

— Невже ти гадаєш, що мене з такою ногою ще зможуть визнати придатним? — сумно питає він.

— Ти її спокійно вилікуєш. Адже суглоб цілий. Може, все буде гаразд.

— Дай-но мені ще цигарку, — каже він.

— А після війни, Каче, ми можемо знайти собі якесь спільне діло.

Мені страшенно сумно, це неможливо, щоб Кач — Кач, мій друг, Кач з його похилими плечима, з м'якими ріденькими вусами, Кач, що його я знаю так, як не знав нікого іншого, Кач, з яким я пройшов усі ці роки... Ні, це неможливо, щоб я більше не зустрівся з Качем.

— Дай мені твою домашню адресу, Каче, на всяк випадок. А ось тобі моя, я тобі запишу її.

Папірець з адресою я ховаю в нагрудну кишеню. Який я вже тепер самотній, дарма що він іще сидить біля мене! Чи не стрільнути мерщій собі в ногу, щоб зостатися з ним?

Нараз у Кача в горлі щось заклекотіло, обличчя в нього стає жовто-зелене.

— Ходімо далі, — каже він, затинаючись.

Я схоплююсь, палаючи бажанням йому допомогти, знову беру його собі на спину й біжу, як біжать на великі відстані — не поспішаючи, помірно, щоб не трясти йому поранену ногу.

У горлянці в мене пересохло, в очах мерехтить щось червоне й чорне, я зціплюю зуби й, немилосердно зашпортовуючись, на решті добігаю до санчастини.

Коліна мені підгинаються, але я маю ще сили впасти набік так, аби Кач зсунувся на здорову ногу. Через кілька хвилин я поволі підводжуся. Руки й ноги в мене ще сильно тремтять, я ледве знаходжу свою флягу, щоб відсморбнути трохи чаю тремкими губами. Та я всміхаюся — Кач урятований.

Трохи перегодом я починаю розрізняти чийсь голоси. Неясні уривки розмови застрягають мені у вухах.

— Ти міг би поберегти свої сили й цього не робити, — каже мені санітар.

Я дивлюся на нього, нічого не розуміючи.

Він показує на Кача:

— Адже він помер.

Я не можу збагнути його слів.

— Його поранено в гомілку, — кажу я.

Санітар зупиняється:

— І сюди теж.

Я обертаюсь. Мені ще темно в очах, піт знову зрошує мені обличчя й заливає очі. Витираю його й дивлюсь на Кача. Він лежить нерухомо.

— Він зомлів, — швидко кажу я.

Санітар тихенько свистить.

— Та я краще знаю. Він помер. Закладаюсь на що хочеш.

Я хитаю головою:

— Не може бути. Ще десять хвилин тому я з ним розмовляв. Він зомлів.

Руки в Кача теплі, я беру його за плечі, щоб розтерти його чаєм. І нараз відчуваю, що пальці в мене мокрі. Я витягаю руку в нього з-під голови й бачу, що вона вся в крові. Санітар знову свистить крізь зуби:

— От бачиш...

Певне, дорогою, поки ми йшли, Качеві в голову влучила снарядна скалка, а я і не завважив. Зосталася невеличка дірочка, мабуть, скалка була зовсім маленька, не знати, звідки вона сюди й заблукала. Але цього виявилось досить. Кач помер.

Я поволі підводжусь.

— Хочеш забрати його військову книжку та речі? — питає в мене санітар.

Я киваю, і він дає їх мені. Санітар дивується:

— Ви ж не родичі?

Ні, ми не родичі. Ні, ми не родичі.

Невже я йду? Невже в мене є ноги? Я підводжу очі, оббігаю ними навкруг і сам кручусь за ними по колу, по колу, поки не

зупинюсь. Усе таке ж, як і було. Тільки рядовий Станіслав Качинський помер.

Більше я нічого не пам'ятаю.

XII

Уже осінь. Нас, «старих», залишилося вже небагато. Із сімох моїх однокласників я zostався сам-один.

Усі говорять про мир, про перемир'я. Усі чекають. Якщо це знову закінчиться розчаруванням, то все розвалиться, сподівання надто великі, їх не можна відкинути, не викликавши вибуху. Коли не буде миру, то буде революція.

Два тижні я на відпочинку, бо ковтнув трохи газу. Цілісінький день я сиджу в невеличкому садку на осонні. Незабаром укладуть перемир'я, тепер я теж у це вірю. Тоді ми поїдемо додому.

На цьому мої думки зупиняються, і я зовсім не здатний зрушити їх. Що мене туди нездоланно тягне, що мене там чекає? То все почуття — жадоба життя, туга за рідною домівкою, голос крові, хміль порятунку. То все почуття, але не мета.

Якби ми повернулися 1916 року, то біль і сила пережитого викликали б справжню бурю. А тепер ми повернемося втомлені, внутрішньо зруйновані, спустошені, усім чужі, позбавлені надій. Ми вже не зможемо знайти собі місця в житті.

Та нас і не зрозуміють, адже перед нами є старше покоління, яке хоч і перебувало разом із нами всі ці роки тут, на фронті, але ті люди вже мали до того й родину, і фах, тож тепер вони повернуться на свої колишні місця і забудуть урешті про війну; а за нами підрастає покоління, подібне до нас, тих, якими ми колись були, для нього ми станемо чужі, й невдовзі воно зіпхне нас зі свого шляху. Ми зайві самі собі, та ми житимемо й далі, дехто пристосується, інші підкоряться долі, а багато хто не дасть собі ради. Проминуть роки, і ми загинемо.

А може, все, про що я думаю, лише навіяне нудьгою та розгубленістю, які розвіються, тільки-но я знову прийду до тополь,

стану під ними й заслухаюсь, як шелестить їхнє листя. Не може бути, щоб назавжди щезло все — те ніжне, що бентежило нашу кров, те незбагненне, тривожне, очікуване, тисячі нових облич у майбутньому, мелодії мрій і книжок, шелест дерев і передчуття жінки; не може бути, щоб усе це загинуло в ураганному вогні, у смертельному розпачі та в солдатських борделях.

Дерева тут світяться всіма барвами й сяють золотом, серед листя червоніють кетяги горобини, дороги пролягли білими стрічками до обрію, а в солдатських їдальнях гамірно, вони гудуть, наче вулики, від чуток про мир.

Я підводжуся.

На душі в мене зовсім спокійно. Хай спливають місяці й роки, вони вже нічого в мене не віднімуть, уже нічого не зможуть відняти. Я такий самотній і вже нічого в житті не чекаю, тож можу їх зустріти без страху. Життя, що пронесло мене крізь ці роки, ще живе в моїх руках та очах. Я не знаю, чи зміг я врешті здолати те, що мені довелося зазнати. Але поки я живий, життя торуватиме собі дорогу, незалежно від того, хоче цього мое «я» чи не хоче.

Його вбито в жовтні 1918 року, в один із тих днів, коли на всьому фронті було так спокійно й тихо, що в воєнному повідомленні обмежилися тільки однією фразою: «На Західному фронті без змін».

Він упав долілиць і лежав, немов заснув. Коли його перевернули, то побачили, що він, мабуть, недовго страждав; його обличчя мало такий спокійний вираз, наче він був навіть задоволений з того, що все саме так скінчилося.

ПОВЕРНЕННЯ

*Солдати, яких повернули вітчизні,
прагнуть знайти шлях до нового життя*

ВСТУП

Залишки другого взводу лежать у розстріляному окопі в тилу фронту та дрімають.

— Дивні гранати, — раптом каже Юпп.

— Чому? — питає Фердинанд Козоле й піднімає голову.

— Ти тільки послухай! — відповідає йому Юпп.

Козоле приставляє руку до вуха та слухає. Ми також вслухаємось у ніч. Але не чуємо нічого, крім приглушених артилерійських пострілів і пронизливого відлуння вибухів гранат. Справа долинає лише скрип машин і час від часу чийсь крик. Але це ми чуємо вже не вперше, тож немає сенсу зайвий раз говорити щось.

Козоле скептично дивиться на Юппа.

— Якраз замовкло, — зніяковіло виправдовується той.

Козоле знову критично оглядає його. Та оскільки на Юппа це ніяк не впливає, він відвертається і бубонить:

— Це в тебе у животі бурчить від голоду, от і все. Краще лягай спати, буде більше користі.

Він руками формує собі із землі щось схоже на підпору для голови й обережно вкладається так, щоб ноги не зіслизнули у воду.

— Важко повірити, що вдома чекає дружина й двоспальне ліжко, — бурмоче він уже із заплющеними очима.

— Завжди знайдеться охочий полежати біля неї, — відгукується зі свого кутка Юпп.

Козоле розплющує одне око й кидає на Юппа пронизливий погляд. Схоже на те, що він збирається встати. Але він тільки говорить:

— Я б тобі не радив, ти, сич рейнський!

І відразу ж чується його гучне хропіння.

Юпп знаком кличе мене до себе. Я лізу через чоботи Адольфа Бетке й сідаю поряд із Юппом.

Боязко глянувши на хропуна, він із гіркотою зауважує:

— У таких, як він, немає жодного уявлення про освіту, запевняю тебе.

До війни Юпп служив у Кельні писарчуком у якогось адвоката. І хоч він уже три роки як солдат, але все ще доволі вразливий і чомусь прагне, щоб тут, на фронті, його вважали освіченою людиною. Що саме це означає, він, звичайно, і сам не знає, але з усього почутого ним раніше у нього чомусь міцно засіло в голові саме слово «освіченість», і він чіпляється за нього, як потопельник за соломинку. Втім, тут у кожного є щось схоже: в одного — дружина, у другого — своя справа, у третього — чоботи, у Валентина Лаера — шнапс, а у Тьядена — бажання ще хоч раз у житті наїстися великих бобів із салом.

Козоле, почувши слово «освіченість», відразу ж дратується. Воно чомусь асоціюється у нього з накрохмаленим комірцем, і цього йому вже достатньо. Навіть тепер воно зачіпає його. Не перериваючи свого хропіння, він лаконічно висловлюється:

— Козел смердючий, писарська душа!

Юпп лише похитує високо піднятою головою, зберігаючи філософський спокій. Ми ще трохи сидимо мовчки, тісно притулившись один до одного, щоб зігрітися. Ніч сира й холодна, повз нас пропливають хмари, і час від часу починає накрапати дощ. Тоді ми витягуємо з-під себе плащ-намети, які зазвичай служать нам підстилками, і ховаємося під ними з головою.

Горизонт світлішає від спалахів артилерійського вогню. Це затишне видовище, і здається, там не так холодно, як тут. Наче кольорові та сріблясті квіти, вистрілюють угору ракети й шугають вище за хмари. Величезний червоний місяць пливе в тумані над руїнами ферми.

— Це правда, що нас відпустять додому? — шепоче Юпп. — Як ти думаєш?

Я знизую плечима:

— Не знаю. Обіцяють.

Юпп голосно зітхає:

— Тепла кімната, диван, а ввечері виходиш погуляти. Ти можеш собі таке уявити?

— Коли я востаннє був у відпустці, я приміряв свій цивільний костюм, — замислено кажу я. — Але він тепер замалий на мене. Доведеться придбати новий. Як дивно звучать тут слова: цивільний костюм, диван, вечір. Чудернацькі речі спадають на думку — так буває, коли кава занадто сильно відгонить іржавою бляхою посудини, в якій її варили, і тоді ти ковтаєш цю каву, а потім відразу ж випльовуєш гарячою.

Юпп замріяно колупається в носі:

— Ти тільки подумай: вітрини... кав'ярні... жінки...

— Ох, хлопче, спершу виберися з цього лайна, і це вже буде добре, — кажу я і дмухаю на змерзлі руки.

— Твоя правда.

Юпп натягує плащ-намет на свої худі згорблені плечі:

— Що ти збираєшся робити, коли повернешся звідси?

Я сміюся:

— Я? Доведеться, мабуть, повернутися до школи. І мені, і Віллі, й Альбертові, і навіть он тому, Людвігу.

І я показую назад, де перед розбитим бліндажем лежить під двома шинелями темна фігура.

— От чорт! Але ви, звичайно ж, не будете цього робити? — каже Юпп.

— Звідки я знаю? Може, нас змусять, — відповідаю і драгуюся, сам не знаючи від чого.

Тіло під шинелями ворухнеться. З'являється бліде худорляве обличчя; хворий тихо стогне. Це мій шкільний товариш, лейтенант Людвіг Бреєр, командир нашого взводу. Ось уже кілька тижнів він страждає на кривавий пронос. У нього точно дизентерія, але в лазарет Людвіг нізащо не хоче. Він вважає за краще залишатися з нами, бо всі чекають, що от-от укладуть мирний договір, і тоді ми відразу ж візьмемо Людвіга з собою. Лазарети переповнені, на хворих там ніхто насправді не звертає уваги, і потрапити на таке ліжко означає опинитися однією но-

гою в могилі. Коли навкруги тебе помирають люди й ти серед них один — це заражає: не встигнеш озирнутися, як і ти стаєш одним із мерців. Макс Вайль, наш санітар, достав для Бреєра щось на зразок рідкого гіпсу: Бреєр їсть гіпс, щоб зацементувати кишки та зміцнити їх таким чином. Але попри все йому доводиться разів двадцять-тридцять на день знімати штани.

Ось і зараз йому закортіло в туалет. Я допомагаю йому проїти за ріг, і він опускається навпочіпки.

Юпп махає мені рукою:

— Чуєш? Ось знову.

— Що?

— Так ті самі снаряди.

Козоле ворухиться і позіхає. Потім встає, багатозначно поглядає на свій важкий кулак, коситься на Юппа й заявляє:

— Слухай, якщо ти нас знову розігруєш, то приготуй про всяк випадок мішок з-під картоплі, щоб відправити в ньому додому власні кістки.

Ми прислухаємося. Шипіння і свист снарядів, які описують невидимі кола, переривається якимось дивним звуком, хрипким, протяжним і таким незвичним, таким новим, що в мене мурашки бігають по спині.

— Газові бомби! — кричить Віллі Гомеєр і схоплюється на рівні ноги.

Ми всі миттю прокидаємося і напружено вслухаємося.

Весслінг показує на небо:

— Ось що це! Дикі гуси!

На тлі сумовитих сірих хмар вимальовується темна смуга, клин. Вершина його наближається до місяця, перерізає червоний диск, — чітко вимальовуються чорні тіні, кут, утворений безліччю крил, цілий караван, що летить із диким гортанним клекотом і потроху губиться у далині.

— Відлітають, — бурчить Віллі. — Ех, чорт! От якби нам можна було так утекти, раз-два махнув крилами і — бувайте здорові!

Генріх Весслінг дивиться услід гусям.

— Отже, скоро зима, — повільно говорить він.

Весслінг — селянин, він знає такі речі.

Людвіг Бреєр, знесилений і сумний, притулився до насипу й ледь чутно бурмоче:

— Уперше бачу...

Але більше за всіх раптом поживається Козоле. Він просить Весслінга ще раз пояснити все детально й цікавиться насамперед розмірами диких гусей: чи вони такі самі завбільшки, як угодовані свійські гуси.

— Приблизно такі самі, — відповідає Весслінг.

— Ах ти чорт! — У Козоле від збудження трусяться щелепи. — Отже, зараз над нами пролітають п'ятнадцять або й двадцять чудових печень!

Знову низько над нашими головами шурхотять крила, знову чути хрипкий горловий клекіт, ніби удар яструба в тім'я, — і ось уже шурхіт крил зливається з протяжними криками птахів і дедалі міцнішими поривами вітру, наполегливо нашттовхуючи на одну невідступну думку — про життя на волі.

Лунає звук пострілу. Козоле опускає гвинтівку й напружено вдивляється в небо. Він цілився в саму середину клину. Поруч із Козоле стоїть Тьяден, готовий, як гончак, зірватися з місця, якщо почне падати котрась із гусок. Але зграя неущкодженою летить далі.

— Шкода, — каже Адольф Бетке. — Це був би перший вартий поваги постріл за всю цю вошиву війну.

Козоле з досадою жбурляє гвинтівку:

— Ех, якби в мене було хоч трохи дробу!

Він занурюється в меланхолійні мрії про те, що він міг би зробити тоді, і машинально жує.

— Так, так, — каже Юпп, дивлячись на нього, — з яблучним пюре і смаженою картопелькою було б смачно, правда?

Козоле дивиться на нього з ненавистю:

— Замовкни, писарчук нещасний!

— Даремно ти не пішов у авіацію, Козоле. Тепер ти б їх сіткою половив, — засміявся Юпп.

— Придурок! — обриває його Козоле і кидається додолу, знову намагаючись заснути.

Це і справді найкраще з можливих занять. Дош посилюється. Ми сідаємо спиною до спини й накриваємося плащ-наметами. Ми схожі на темні купки землі у своєму окопі. Земля, шинелі, а між ними — трохи життя.

Різкий шепіт будить мене:

— Вперед, вперед!..

— Що трапилося? — запитую я спросоння.

— Нас посилають на передову, — бурчить Козоле, поспішно збираючи свої речі.

— Але ж ми щойно звідти, — здивовано кажу я.

— А чорт їх розбере, — лається Весслінг. — Війна ж начебто скінчилася.

— Швидше! Вперед!

Нас підганяє особисто командир роти Геель. Він нетерпляче бігає туди-сюди в окопі. Людвіг Бреєр уже на ногах.

— Нічого не вдієш, треба йти... — каже він покірно й запасається ручними гранатами.

Адольф Бетке дивиться на нього.

— Ти повинен залишитися тут, Людвігу, — говорить він. — Не можна з таким проносом на передову.

Бреєр заперечно мотає головою.

Ремені поскрипують, гвинтівки клацають, і від землі знову раптом піднімається гнилий запах смерті. Нам здавалося, що ми вже назавжди позбулися його: думка про мир злетіла в наших душах високо, немов ракета, і хоча ми ще не встигли повірити в неї, осмислити її, але й однієї надії вистачило, щоб ті кілька хвилин, за які хтось розповів нам добру новину, змінили нас більше, ніж попередні двадцять місяців. Один рік війни нашаровувався на інший, один рік безнадії додавався до попереднього, і коли ми підраховували ці місяці та роки, ми не знали, що дивує нас більше: те, що все це тривало аж так довго, чи що минуло зовсім небагато часу. А відтоді, як ми знаємо, що мир буде от-от укладено, кожна година здається нам в тисячу разів

важчою, а кожна хвилина під обстрілом здається нестерпнішою і тягнеться чи не довше, ніж уся війна.

Вітер муркотить у залишках бруствера, і хмари квапливо пропливають повз місяць, час від часу закриваючи його собою, і тоді западають сутінки. Ми йдемо один за одним, купка тіней, жалюгідний другий взвод, у якому вціліло лише кілька людей, уся рота за чисельністю теж скидається більше на взвод, зате ці люди пройшли крізь вогонь і воду. Серед нас є навіть три старих солдати, які пішли на фронт у чотирнадцятому році: Бетке, Весслінг і Козоле. Вони знають усе і коли розповідають іноді про перші місяці маневрової війни, то здається, що це було ще в часи стародавніх воєн германських племен.

На позиціях кожен із нас ховається у якийсь кут, у якусь яму. Поки що досить тихо. Сигнальні ракети, кулемети, щури. Націлившись, Віллі спритним ударом ноги високо підкидає щура й лопатою розсікає його в повітрі.

Поодинокі постріли. Праворуч чути віддалений гуркіт ручних гранат.

— Сподіваюся, тут так і буде тихо, — каже Весслінг.

— Бракувало тільки наостанок отримати кулю, — хитає головою Віллі.

— Кому не щастить, той може зламати палець, колупаючись у носі, — бурмоче Валентин.

Людвіг лежить на плащі-наметі. Йому справді не слід було йти з нами. Макс Вайль дає йому кілька таблеток. Валентин вмовляє його випити горілки. Леддергозе намагається розповісти непристойний анекдот. Ніхто не слухає. Ми лежимо й лежимо. Час минає.

Аж раптом я здригаюся і підхоплююся. Бетке теж підводиться. Навіть Тьяден оживає. Вироблений за роки досвіду інстинкт попереджає нас про щось — ще ніхто не знає про що, але всі впевнені — сталося щось надзвичайне. Обережно витягаємо шиї, прислухаємося, очі стають схожими на вузькі щілини, вдивляємось у морок. Ніхто вже не спить, усі наші відчуття максимально напружені, кожним своїм м'язом ми готові зустріти

невідоме, прийдешне, в якому бачимо тільки одне — небезпеку. Тихо шарудять ручні гранати; це пробирається вперед Віллі, який із нас усіх найкраще кидає гранати. Ми, як коти, всім тілом припали до землі. Поруч зі мною — Людвіг Бреер. У напружених рисах його обличчя немає і сліду хвороби. У нього таке ж застигле, мертве обличчя, як і в усіх тут — обличчя людини в окопі. Божевільна напрута заморозила всіх — підсвідомість підказує нам про наближення чогось надзвичайного задовго до того, як наші відчуття зможуть визначити, що ж це насправді таке.

Туман колишеться і дмухає нам в обличчя. І раптом я усвідомлюю, що саме викликало у нас таку тривогу: стало тихо. Зовсім тихо. Ні кулеметів, ні стрілянини, ні розривів, ні посвисту гранат — нічого, зовсім нічого, жодного пострілу, жодного крику. Тихо, просто тихо.

Ми дивимося один на одного, нічого не розуміючи. Відтоді, як ми на фронті, вперше стало так тихо. Ми неспокійно озираємося, прислухаємося і приношуємося, ми хочемо знати, що ж це означає. Може, газова атака? Але вітер дме в інший бік, він відігнав би газ. Готується напад? Але тоді тиша тільки передчасно видала б ці наміри. Що ж трапилося? Граната в моїй руці стає мокрою — я спітнів від тривоги. Здається, нерви не витримають, розірвуться від напруги. П'ять хвилин, десять хвилин...

— Це триває вже п'ятнадцять хвилин! — вигукує Валентин Лаер.

У тумані голос його звучить глухо, ніби долинає з могили. Але й далі нічого не відбувається — не починається атака, не вистрибують з імлі чийсь раптові темні тіні. Пальці розтискаються і стискаються ще сильніше. Ні, це неможливо більше терпіти! Ми так звикли до шуму фронту, що тепер, коли шум більше не тисне на нас, з'являється відчуття, ніби ми зараз вибухнемо, злетимо над землею, як повітряні кулі...

— Слухайте, так це ж і є мир, хлопці! — каже Віллі, і слова його справляють вибуховий ефект.

Обличчя спокійнішають, рухи стають позбавленими мети й невпевненими. Мир? Ми дивимося один на одного з недовірою. Мир? Я випускаю з рук гранату. Мир? Людвіг знову повільно лягає на свій плащ-намет. Мир? У Бетке такі очі, ніби зараз його обличчя розколеться навпіл. Мир? Весслінг стоїть нерухомо, як дерево, і коли повертає до нас голову, здається, що він зараз зробить крок і продовжуватиме йти, поки не приїде додому.

І раптом — ми мало не прогавили це у своєму сум'ятті — тиші як не було: знову глухо гримлять постріли, і звідкись іздалеку строчить кулемет, наче дятел стукає по дереву. Ми заспокоюємось і майже радіємо, чуючи ці звичні звуки смерті.

День проходить спокійно. Вночі ми повинні відійти назад, як було вже не раз. Але ворог не просто йде за нами — він нападає. Ми не встигаємо озирнутися, як опиняємось під сильним обстрілом. У темряві за нами вирують червоні фонтани. У нас поки ще тихо. Віллі й Тьяден випадково знаходять банку м'ясних консервів і відразу ж усе з'їдають. Усі решта лежать і чекають. Довгі місяці війни притупили їхні почуття, і коли не потрібно захищатися, вони перебувають у стані майже повної байдужості.

Ротний залазить до нас.

— У вас є все необхідне? — намагається він перекричати шум.

— Патронів замало! — кричить у відповідь Бетке. Геель знижує плечима й дає Бетке цигарку через плече. Бетке, не озираючись, кивком дякує йому.

— Треба якось упоратися! — кричить Геель і стрибає в сусідній окоп.

Він знає, що ми впораємося. Кожен із цих старих солдатів міг би командувати ротою не гірше за нього самого.

Стемніло. Обстріл дістався й до нас. Нам не вистачає прикриття. Руками й лопатами ми копаємо в окопах заглиблення для голови. Так, притиснувшись до землі, лежимо: Альберт Троске і Адольф Бетке — біля мене. За двадцять метрів від

нас розривається снаряд. Коли він наближається з характерним тонким свистом, ми широко розтуляємо роти, щоб урятувати барабанні перетинки, але однаково ми вже наполовину оглухли, земля і грязюка летять нам в очі, і від клятого порохового й сірчаного диму дере в горлі. Уламки сиплються дощем. У когось таки влучило: в наш окоп біля самої голови Бетке разом із розпеченим осколком падає чиясь долоня.

Геель стрибає до нас. У спалахах розривів видно з-під шолома його побіліле від люті обличчя.

— Брандт, — задихається він. — Пряме влучення. Розірвало на шматки!

Знову вирує, тріщить, реве, сиплеться дощ із бруду та заліза, повітря гуркоче, земля гуде. Але ось завіса піднімається, відступає назад, і тієї ж миті з землі виростають люди, обпалені, чорні, з гранатами в руках, насторожі, наготові.

— Повільно відступати! — кричить Геель.

Атака ліворуч від нас. Боротьба розгорається навколо однієї нашої вогневої точки в окопі. Тріщить кулемет. Спалахують блискавки ручних гранат. Раптом кулемет замовкає: заклинило. Вогневу точку відразу ж атакують з флангу. Ще кілька хвилин — і вона буде відрізана. Геель це бачить.

— Чорт! — Він стрибає через насип. — Вперед!

Боєприпаси летять слідом; миттю Віллі, Бетке й Геель лягають на відстані кидка та шпурляють гранати; ось Геель знову схоплюється на ноги, — у такі хвилини він наче втрачає розум і перетворюється на справжнього диявола. Але цього разу все вдається. Ті, хто заліг в окопі, сміливішають, кулемет знову строчить, зв'язок відновлюється, і ми всі разом біжимо назад, до бетонного бліндажа. Усе відбулося так швидко, що американці навіть не помітили, як спорожнів окоп. Над колишньою вогневою точкою все ще спалахують блискавки.

Стає тихіше. Я турбуюся про Людвіга. Але він тут. Підповає Бетке.

— Весслінг?

— Що з Весслінгом? Де Весслінг?

І в повітрі під глухий гуркіт далекобійної артилерії повисає крик: «Весслінг! Весслінг!»

З'являється Геель:

— Що трапилося?

— Весслінга немає.

Він лежав поруч із Тьяденом, але після відступу Тьяден його вже не бачив.

— Де? — питає Козоле.

Тьяден показує.

— Чорт! — Козоле дивиться на Бетке, Бетке — на Козоле. Обидва знають, що це, ймовірно, наш останній бій. Ні хвилини не вагаються.

— Ходімо! — гарчить Бетке.

— Пішли! — сопє Козоле.

Вони зникають у темряві. Геель стрибає за ними.

Людвіг готує всіх: якщо їх атакуватимуть, ми відразу ж кинемося на допомогу. Наразі все спокійно. Раптом блиснули вибухи гранат. Між ними — револьверні постріли. Ми негайно кидаємося в п'їтм'ю. Людвіг попереду. Але ось назустріч нам виринають спітнілі обличчя: Бетке і Козоле волочать когось на плащ-наметі.

Геель? Це Весслінг стогне. Геель? Сійте, він стріляв. Геель незабаром повертається.

— З бандою в окопі покінчено! — кричить він. — Тих двох — револьвером.

Він пильно дивиться на Весслінга:

— Ти що?

Весслінг не відповідає.

Його живіт розпоротий, як туша в м'ясній крамничці. Неможливо розгледіти, наскільки глибока рана. Ми нашвидкуруч перев'язуємо його. Весслінг стогне, просить води. Йому не дають. Пораненим у живіт пити не можна. Потім він просить, щоб його накрили. Його морозить — він втратив багато крові.

Вісник приносить наказ: продовжувати відступ. Поки немає нош, ми тягнемо Весслінга на плащ-наметі, причепивши його на

рушницю, щоб зручніше було вхопитися. Навпомацки, обережно ступаємо один за одним. Світає. У кущах розливається срібло туману. Ми виходимо із зони бою. Усе нібито закінчено, але раптом нас наздоганяє тихим дзижчанням снаряд і з тріском вибухає поруч. Людвіг Бреєр мовчки заковчує рукав. Він поранений у руку. Вайль накладає йому пов'язку. Ми відступаємо. Відступаємо.

Повітря м'яке, наче вино. Це не листопад, це березень. Небо блідо-блакитне і ясне. У придорожніх калюжах відбивається сонце. Ми йдемо топиною алеєю. Дереву стоять по обидва боки шосе, високі та майже неушкоджені. Тільки подекуди бракує одного або двох. Місцевість ця залишалася в тилу й тому не так спустошена, як ті кілометри, які ми віддавали день за днем, метр за метром. Промені сонця падають на бурий плащ-намет, і поки ми рухаємося жовтолистими алеями, над нами постійно пропливають і опускаються на землю поодинокі листки; деякі залишаються лежати на плащі-наметі.

Польовий лазарет переповнений. Багато поранених лежать просто неба. Весслінга теж доводиться поки що залишити у дворі.

Група поранених із білими пов'язками на руках готується до евакуації. Лазарет розформовують. Лікар бігає по дворі й оглядає новоприбулих. Солдата, у якого висить вивернута в колінному суглобі нога, він каже негайно занести в операційну. Весслінга тільки перев'язують і залишають у дворі.

Він прокинувся від забуття і дивиться услід лікареві:

— Чому він пішов?

— Зараз повернеться, — кажу я.

— Але ж мене повинні занести в приміщення, мені слід негайно зробити операцію. — Він раптом починає страшенно хвилюватися і нервово обмацує свої бинти. — Це потрібно відразу ж зашити.

Ми намагаємося його заспокоїти. Від страху він весь позеленів і вкрився холодним потом:

— Адольфе, біжи навздогін, поверни його.

Бетке секунду вагається. Але Весслінг не зводить із нього очей, і Адольф не може не послухатися, хоча й знає, що це марно. Я бачу, як він розмовляє із лікарем. Весслінг тягнеться за ним поглядом; страшно дивитися, як він намагається повернути голову.

Бетке повертається так, щоб Весслінг його не бачив, хитає головою, показує на пальцях — один, і беззвучно ворухить губами:

— Одна година.

Ми намагаємося виглядати бадьорими. Але хто може обдурити вмирущого селянина! Коли Бетке говорить Весслінгу, що його будуть оперувати пізніше, рана, мовляв, повинна трохи затягнутися, — йому вже все ясно. Він мовчить, потім ледь чутно хрипить:

— Вам добре говорити... ви всі цілі та неушкоджені... повернетесь додому... А я... чотири роки — і раптом таке... чотири роки — і таке...

— Тебе зараз візьмуть в операційну, Генріху, — втішає його Бетке.

Весслінг махає рюкою:

— Облиш.

З цієї хвилини він майже нічого більше не говорить. І навіть не просить, щоб його внесли до приміщення, — хоче залишитися на волі. Лазарет розташований на пагорбі. Звідси видно алею, якою ми піднімалися. Вона вся кольорово-золотиста. Земля затихла, м'яка, захищена, видно навіть ріллю — маленькі темні квадратики під самим лазаретом. Коли вітер відносить геть запахи крові та гною, можна вдихати терпкий аромат полів. Далечинь голуба, і все здається навдивовижу мирним, адже фронту звідси не видно. Фронт залишився праворуч.

Весслінг затих. Він оглядає все пильним поглядом. В очах — зосередженість і ясність. Весслінг — селянин: природа йому ближча та зрозуміліша, ніж нам. Він знає, що прийшла його пора піти й не хоче втрачати марно жодної миті. Він дивиться, дивиться. З кожною хвилиною він стає дедалі блідішим. Нарешті ворухиться й шепоче:

— Ернсте...

Я нахиляюся до його губ.

— Витягни мої речі, — каже він.

— Ще встигнемо, Генріху.

— Ні, не встигнемо. Давай.

Я розкладаю перед ним його речі. Потертий поліетиленовий гаманець, ніж, годинник, гроші — все звичайне. Самотньо лежить у гаманці фотографія його дружини.

— Покажи, — говорить він.

Я виймаю фотографію і тримаю її так, щоб він міг бачити. Відкрите смагляве обличчя. Весслінг довго дивиться. Помовчавши, шепоче:

— І вже більше нічого цього не буде, — губи його тремтять. Він відводить очі.

— Візьми з собою, — шепоче він. Я не знаю, що він має на увазі, але не хочу розпитувати та кладу фотографію в кишеню. — Віддай це їй, — він дивиться на мене якимось особливим, широко відкритим поглядом, щось бурмоче, хитає головою і стогне. Я з усіх сил намагаюся ще хоч що-небудь вловити, але він тільки хрипить, витягується, дихає важче й рідше, з перервами, задихається, потім ще раз зітхає глибоко й повно, і раптом очі його ніби сліпнуть. Він мертвий.

Наступного ранку ми востаннє лежимо на передовій. Пострілів майже не чути. Війна закінчилася. Через годину ми вирушаємо. Нам ніколи більше не доведеться повертатися сюди. Якщо ми підемо, то підемо назавжди.

Ми руйнуємо все, що ще можна зруйнувати. Жалюгідні залишки. Кілька окопів. Потім приходить наказ про відступ.

Це особлива мить. Ми стоїмо один біля одного й дивимося вдалину. Легкі клуби туману стеляться по землі. Ясно видно лінії вив'язування окопів. Правда, це лише останні лінії, запасні позиції, але все ж і це — зона вогню. Як часто йшли ми ось цим підземним ходом на передову, і як часто лише деякі поверталися назад. Перед

нами сірий сумний пейзаж, вдалині залишки лісу, кілька пеньків, руїни села, серед них якимось дивом уціліла кам'яна стіна.

— Ось так, — задумливо говорить Бетке. — Ось тут ми просиділи чотири роки.

— Так, так, чорт забирай! — підхоплює Козоле. — І ось як просто все закінчилося.

— Ох, хлопці! — Віллі Гомеєр притулився до насипу. — Дивно все це, правда?

Ми стоїмо та вдивляємося вдалечінь. Ферма, залишки лісу, пагорби, лінії на обрії — все це було страшним і важким життям. А тепер, щойно ми повернемося і підемо, все це просто залишиться позаду, і з кожним нашим кроком буде все більше й більше занурюватися в небуття, а через годину зникне, немов ніколи й не існувало. Хто може збагнути це!

Ось ми стоїмо тут; ми повинні сміятися і кричати від радості, а в нас якесь мляве відчуття в животі: ніби ми понаїдалися віників і ось-ось почнемо блювати.

Ніхто не знає, що слід казати. Людвіг Бреєр утомлено притулився до краю окопу й піднімає руку, ніби перед ним людина, якій він хоче помахати на прощання.

З'являється Геель:

— Що, не можете розлучитися? Так, тепер починається найгидкіше.

Леддергозе здивовано дивиться на нього:

— Чому найгидкіше, якщо мир?

— Якраз це і є найгидкіше, — каже Геель і йде далі, і в нього таке обличчя, ніби він щойно поховав матір.

— Йому не вистачає ордена «За заслуги», — каже Леддергозе.

— Замовкни, — обриває його Альберт Троске.

— Ну, ходімо! — каже Бетке, але не рушає з місця.

— Декого ми залишили тут, — каже Людвіг.

— Так, чимало народу — Брандт, Мюллер, Кач, Гайє, Боймер, Бертінк.

— Зандкуль, Майндерс, обидва Тербрюгени — Гуто й Бернгард.

— Припиніть уже.

Багато наших лежить тут, але досі ми цього так не відчували. Адже ми були разом: вони в засипаних, а ми — у відкритих ямах, розділені лише кількома жменями землі. Вони просто трохи випередили нас, бо з кожним днем їх ставало більше, а нас менше, і часом ми вже не знали, серед них ми вже чи ще ні. Але іноді вибухи снарядів знову піднімали їх до нас, високо злітали уламки кісток, залишки уніформ, зотлілі, мокрі, вже землисті голови, які сильний вогонь повертав із підземних окопів на полі битви. Нам це зовсім не здавалося страшним: ми були занадто близько від них. Але тепер ми повертаємося назад у життя, а вони мусять залишитися тут.

Людвіг, який втратив на цій ділянці двоюрідного брата, сякається в руку, повертається і йде геть. Ми повільно рушаємо слідом за ним. Ще кілька разів зупиняємося й озираємося. І раптом відчуваємо, що ось це пекло, цей пошматований шматок траншейної землі проник нам в саме нутро, що він, проклятий, остогидлий нам до блювоти, став нам майже рідним, як по-дурному це не звучить, рідним, як болісна, страшна батьківщина, з якою ми пов'язані навіки.

Ми відмахуємося від безглуздої думки, але чи то втрачені тут роки, чи товариші, які тут полягли, чи незліченні страждання, якими вкрита ця земля, — але в наших кістках тепер навіки оселилася туга, від якої хочеться вити.

Ми вирушаємо в дорогу.

ЧАСТИНА І

І

Дороги ведуть через ліси й поля, села закутані в сіру імлу, дерева шурхотять, а листя падає, падає.

По дорогах тягнуться сірі колони, крокують один за одним солдати у виляючих брудних шинелях. Під сталевими шоломами оброслі щетиною обличчя; вони виснажені голодом і нуждою, вихудлі та зморщені, зі слідами пережитого жаху, відваги та смерті. Мовчки йдуть колони; як уже не раз крокували вони різними дорогами, сиділи в товарних вагонах, визирали з окопів, лежали у вирвах; мовчки, без зайвих слів, так само йдуть вони тепер і цією дорогою, прямують до батьківщини, до миру. Без зайвих слів. Бородаті та вже немолоді, а також тендітні та юні, яким немає ще й двадцяти років, усі вони друзі, незалежно від того, чим відрізняються. Поруч із ними — молодші офіцери, ще напівдіти, але вони вже не раз водили своїх підлеглих у нічні бої й атаки. А позаду них — армія мерців. Так ідуть вони вперед, крок за кроком, хворі, напівживі від голоду, без спорядження, їхні ряди поріділи, і в очах у них недовіра — невже таки вдалося врятуватися від пекла. Вони повертаються назад — до життя.

Наша рота просувається повільно, бо ми втомилися, а до того ж серед нас поранені. Через це ми відстаємо. Місцевість горбиста, і коли дорога йде вгору, нам видно з одного боку залишки наших військ, які відступають, а з іншого — густі, нескінченні ряди за нами. Це американці. Широкою рікою рухаються між деревами їхні колони, і над головами пробігають неспокійні

відблиски зброї. А навколо — тихі поля, і дерева в осінньому вбранні спокійно та байдуже піднімають свої верхівки над стрімким потоком.

Ніч ми провели в невеликому селі. За будинками, в яких нас розквартирували, тече струмок, обсаджений вербами. Уздовж струмка в'ється вузька стежка. Один за одним, розтягнувшись довгою вервечкою, ми прямуємо нею. Козоле — попереду. Поряд із ним біжить, обнюхуючи його хлібний мішок, пес Вовк, улюбленець нашої роти.

Раптом, на перехресті, де стежка переходить у шосе, Фердинанд відстрибує назад:

— Обережно!

Мить — і наші рушниці уже наготові, а ми розсипалися в різні боки. Козоле, готовий відкрити вогонь, заліг у придорожньому рові. Юпп і Троске, озираючись, причаїлися за кущем бузини, Віллі Гомеєр стрімко зриває з пояса ручні гранати, і навіть наші поранені приготувалися до бою.

По шосе ідуть американці. Вони розмовляють і сміються. Це наздогнав нас їхній передовий загін. Адольф Бетке єдиний серед нас залишився стояти на місці. Він спокійно виходить із сховку на дорогу. Козоле підводиться. Усі інші теж схаменулися, зніяковіло й присоромлено поправляють на собі пояси й реміні гвинтівок, — уже кілька днів, як війна скінчилася.

Побачивши нас, американці здивовано зупиняються. Їхня розмова обривається. Вони повільно наближаються до нас. Ми задкуємо до якогось сараю, щоб мати прикритий тил, і вичікуємо. Поранених беремо в середину.

З хвилину триває мовчання, потім від групи американців відділяється довготелесий хлопець і махає нам:

— Привіт, друзі!

Адольф Бетке теж піднімає руку:

— Привіт!

Напруга спадає. Американці підходять впритул. Це мить, і вони оточують нас. Досі ми бачили їх так близько лише полоненими або мертвими.

Триває доволі дивна мить. Ми мовчки дивимося на американців. Вони стоять півколом, оточивши нас, усі як один високі, міцні; відразу видно, що їжі в них завжди було вдосталь. Усі молоді — ніхто з них за віком і близько не ровесник навіть Адольфа Бетке чи Фердинанда Козоле, а вони ж у нас ще далеко не найстарші. Але немає серед них і таких юних, як Альберт Троске або Карл Брьогер, а вони ж у нас навіть не наймолодші.

На американцях нові уніформи та плащі, їхні черевики зроблені зі шкіри, яка не промокає, і підібрані за розмірами, зброя хорошої якості, ранці повні бойових припасів. У всіх свіжий, бадьорий вигляд.

У порівнянні з ними ми схожі на справжню банду розбійників. Наша форма вицвіла від багаторічного бруду, від дощів у Арденнах, від вапняку в Шампані, від боліт у Фландрії; шинелі пошматовані уламками снарядів і шрапнеллю, зашиті незграбними стібками, стали зашкарубленими від глини, а нерідко й від засохлої крові; чоботи розтоптані, зброя давно відслужила своє, бойові припаси закінчуються. Усі ми однаково брудні, однаково здичавілі, однаково виснажені. Паровим пресом пройшла по нас війна.

Підтягуються дедалі нові й нові частини. Кругом повно цікавих.

Ми все ще стоїмо в кутку, збившись навколо наших поранених, — не тому, що боїмося, а тому, що ми нероздільні. Американці штовхають один одного, показуючи на наші старі, зношені речі. Один із них пропонує Бреєру шматок білого хліба, але той не бере, хоча в очах у нього голод.

Раптом хтось із приглушеним скриком показує на пов'язки наших поранених. Пов'язки з гофрованого паперу, скріплені мотузками. Це привертає загальну увагу. Американці відходять і шепочуться між собою. Їхні добродушні обличчя висловлюють співчуття, — вони бачать, що в нас навіть марлі немає.

Американець, який першим звернувся до нас, кладе руку на плече Бетке.

— Німці — хороший солдат, молодець солдат, — каже він. Його товариші завзято підтакують.

Ми не відповідаємо, бо наразі не готові відповідати. Останні тижні були особливо важкими. Нас знову та знову кидали під постріли, і ми даремно втрачали людей, але ми ні про що не питали, ми йшли в бій, як усі попередні роки, і в нашій роті з двохсот чоловік залишилося тільки тридцять два. Ми завершили війну, також ні про що не роздумуючи й нічого не відчуваючи, крім одного: ми виконали все, що було на нас покладено.

Але тепер, під співчутливими поглядами американців, ми починаємо розуміти, наскільки все це було під кінець безглуздо. Вигляд їхніх нескінченних прекрасно озброєних колон показує нам, як безнадійно було чинити опір настільки очевидній перевазі в людях і в техніці.

Ми кусаємо губи й дивимось один на одного. Бетке скидає з плеча руку американця, Козоле дивиться прямо перед собою, Людвіг Бреєр випростується; ми міцніше стискаємо гвинтівки, м'язи наші напружуються, погляди суворішають, ми не опускаємо очей, ми дивимось на дорогу, якою прийшли, і обличчя у нас від хвилювання нерухоміють, нас обпікає думка про те, що ми вчинили, чого натерпілися, що залишилося позаду.

Ми не знаємо, що з нами відбувається, але якби зараз хто-небудь зронив хоча б одне різке слово, воно, — хотіли б ми того чи ні, — зірвало би нас із місця, ми кинулись би вперед і жорстоко, не переводячи подиху, шалено, з відчаєм у душі, билися б знову. Билися б попри все.

Кремезний сержант із розпаленим обличчям протискується до нас. Він засипає Козоле, який стоїть до нього найближче, потоком німецьких слів. Фердинанд здригається, настільки це несподівано.

— Так він же говорить по-нашому, — здивовано звертається він до Бетке, — що ти про це скажеш?

Американець говорить навіть краще та чіткіше, ніж Козоле. Він розповідає, що до війни жив у Дрездені й там у нього було багато друзів.

— У Дрездені? — перепитує Козоле, чимраз більше і більше дивуючись. — І я там прожив два роки.

Сержант посміхається, ніби це якась нагорода. Він називає вулицю, на якій жив.

— Туди менш ніж п'ять хвилин пішки від мене, — схвильовано каже Фердинанд. — І як це ми жодного разу не зустрілися! Ви, може, знаєте вдову Поль на Йоганісгассе? Така товста брюнетка. Це моя господиня, я жив у неї на квартирі.

І хоча вдову сержант не знає, але він знайомий із радником Цандером, якого у свою чергу не може згадати Козоле. Але обидва дружно згадують Ельбу й замок і дивляться один на одного, широко посміхаючись, як старі друзі. Фердинанд плескає сержанта по плечу:

— Це ж треба, він говорить по-німецьки, як справжній німець, та ще й у Дрездені жив! І навіщо ж ми з тобою воювали?

Сержант сміється і теж не знає, навіщо вони воювали. Він витягує пачку цигарок і простягає їх Козоле. Козоле жадібно хапає подарунок, — за хорошу сигарету всі ми готові душу віддати. Наші власні зроблені в кращому випадку з букового листа і сіна. Зазвичай же, як стверджує Валентин Лаер, ми куримо водорості з сушеним кінським гноєм, а Валентин на цьому знається.

Козоле з насолодою видихає дим. Ми жадібно принохуємося. Лаер блідне. Ніздрі його тремтять.

— Дай затягнутися! — благає він Фердинанда. Але не встигає він взяти сигарету в Козоле, як один із американців простягає йому пачку «Вірджинії». Валентин недовірко дивиться на нього, бере тютюн і нюхає. Обличчя його світлішає. Він неохоче повертає пачку. Але американець махає руками заперечно й показує на кашкет Валентина з кокардою. Кашкет стирчить із його похідного мішка.

Валентин не розуміє.

— Він хоче поміняти тютюн на кокарду, — пояснює сержант із Дрездена.

Лаер ще більше дивується. Як? Поміняти першосортний тютюн на бляшану кокарду? З глузду з'їхав чоловік, не інакше.

Валентин не розлучився б тепер із пачкою, навіть якби за неї його тут же зробили унтер-офіцером або навіть лейтенантом. Він негайно простягає американцеві не тільки кокарду, а й кашкет, і тремтячими руками жадібно набиває першу люльку.

Тепер нарешті нам усе зрозуміло: американці хочуть мінятися. Одразу видно, що вони воюють недавно. Вони ще збирають усілякі сувеніри: погони, кокарди, пряжки, ордени, гудзики військового зразка. А ми натомість запасаємося милом, цигарками, шоколадом та консервами. За нашу собаку вони пропонують нам, крім речей, ще й пригорщу монет, але тут нас нічим не спокусиш, — з Вовком ми нізащо не розлучимося.

І пораненням нашим теж пощастило. Одному американцеві, у якого стільки золота в роті, що паща його блищить, наче цілий завод мідних виробів, страшенно хочеться отримати просочені кров'ю клаптики пов'язок: повернувшись на батьківщину, він зможе довести, що наші пов'язки насправді були з паперу. Натомість він пропонує чудовий кекс і — що найважливіше — купу перев'язувального матеріалу. Надзвичайно задоволений, він дбайливо укладає в гаманець брудні клаптики, особливо шматки від пов'язки Людвіга Бреєра, адже це кров лейтенанта! На клапті Людвіг мав написати олівцем назву місцевості, своє ім'я і номер військової частини; нехай в Америці кожен бачить, що тут ніхто нікого не обманював. Людвіг спочатку не хотів, але Вайль його вмовив: бо перев'язувальних матеріалів нам украй бракує. А крім того, для Бреєра з його дизентерією кекс — справжній порятунок.

Але найкмітливішим виявляється Артур Леддергозе. Він притягує на місце обміну ящик із «залізними хрестами», знайдений ним у якійсь покинутій польовій канцелярії. Американець, такий же пом'ятий, як і сам Леддергозе, із таким же лимонно-жовтим обличчям, хоче отримати відразу весь ящик. Але Леддергозе лише мружиться і дивиться на нього довгим скептичним поглядом. Американець спокійно витримує погляд і прикидається простачком. Обидва раптом стають схожими один на одного, як рідні брати. Війну та смерть тут несподівано перемагає щось таке, що витримало все, — дух зиску.

Супротивник Леддергозе швидко усвідомлює, що тут нічого не вдієш: Артур не дасть себе надурити — торгівля вроздріб для нього значно вигідніша. Він міняється доти, доки скринька не порожніє. Біля нього поступово виростає купа речей, серед них навіть масло, шовк, яйця та білизна, тож під кінець Леддергозе на вигнутих колесом ногах нагадує бакалійника в крамниці.

Ми рушаємо в дорогу. Американці галасливо проводжають нас і махають услід. Особливо старається сержант. Козоле теж зворушений, наскільки це можливо для старого служачи. Він бурмоче щось на прощання і махає рукою; жест його, правда, швидше схожий на загрозовий. Він звертається до Бетке:

— Нормальні хлопці, правда?

Адольф киває. Ми мовчки крокуємо далі. Фердинанд опустив голову. Він розмірковує. Це з ним нечасто трапляється, але вже коли щось застрягне у нього в голові, він жує це довго й напоглегливо. Сержанта з Дрездена він ніяк не може забути.

У селах народ витріщається на нас. У сторожці стрілочника у вікні стоять квіти. Повногруда жінка у блакитній сукні годує дитину. Собаки гавкають нам услід; Вовк відгавкується. На узбіччі дороги півень насакує на курку. Ми бездумно покурюємо.

Крокуємо, крокуємо. Зона польових лазаретів. Зона інтендантських канцелярій. Великий парк із платанами. Під деревами ноші, поранені. Листя падають і вкривають їх багрянцем і золотом.

Лазарет для отруєних газом. Тут важкопоранені, яких не можна евакуювати. Сині, воскові, зелені обличчя, мертві, роз'їдені кислотою очі, хриплять і задихаються вмирущі в агонії. Усі прагнуть геть звідси, бояться потрапити в полон. Ніби не все одно, де вмирати.

Ми намагаємося втішити їх, запевняємо, що в американців краще годують. Але вони й слухати не хочуть. Знову та знову кричать нам і просять взяти з собою.

Їхні благання жажливі. У ясного повітрі, просто неба бліді обличчя здаються примарними. Найстрашніше виглядають бороди. Вони стирчать якось самі по собі, жорсткі, уперті, буйна щетина

на щоках, чорний мох висмоктує з них дедалі більше соків, і чимраз сильніше западають щоки.

Деякі з важкопораних, як діти, простягають до нас схудлі, безкровні руки.

— Візьміть мене з собою, друзі, — благають нещасні, — візьміть із собою!

Довкола очей у них уже запали глибокі потойбічні тіні, з яких, немов потопельці, визирають зіниці. Інші лежать мовчки; вони тільки дивляться нам услід, поки ми не зникаємо з поля зору.

Поступово їхні голоси стають дедалі слабкішими. Повільно бредемо ми дорогами. Ми обвішані купою речей: хочеться і додому дещо принести. Хмари заволокли небо. Надвечір сонце проривається крізь них, і берізки, вже майже безлисті, віддзеркалюються у придорожніх калюжах. Легкий блакитний серпанок повис у гіллі.

Увесь час, поки я крокую, опустивши голову, з ранцем на плечах, бачу, як у чистих дощових калюжах з обох боків від дороги віддзеркалюються світлі шовкові дерева, і це відображення у випадковому дзеркалі яскравіше за дійсність. Ось лежить, обрамлений темною землею, шматок неба з деревами, а за ним — глибина й чистота, аж мене раптом охоплює хвилювання. Уперше за довгий час я знову відчуваю красу, ось це відображення в дощовій калюжі просто красиве, красиве й чисте — і від хвилювання в мене частіше б'ється серце, на мить я забуваю про все на світі та вперше по-справжньому відчуваю — мир; бачу — мир; відчуваю всіма фібрами душі — мир! З мене ніби звалюється тягар, який досі гнітив мене; і щось невідоме, нове з'являється натомість — чайка, біла чайка, мир, тремтливий горизонт, тремтливе очікування, перший погляд, передчуття, надія, щось розростається і наближається — мир!

Я здригаюся й озираюся — там, позаду, на ношах, усе ще лежать мої товариші і продовжують волати про допомогу. Настав мир, а вони все одно повинні померти. Але я тремчу від радості й не соромлюся цього. Дивно, дуже дивно.

Можливо, війни трапляються знову та знову лише тому, що одні ніколи не можуть до кінця відчувати страждання інших.

II

Пополудні ми сидимо в саду якоїсь пивоварні. Командир нашої роти, обер-лейтенант Геель, виходить із фабричної контори та збирає нас. Є наказ обрати уповноважених від солдатів. Ми вражені. Ніколи нічого подібного не бувало.

У саду з'являється Макс Вайль. Він розмахує газетою і кричить:

— У Берліні революція!

Геель обертається.

— Дурниці, — говорить він різко. — У Берліні просто заворушення.

Але Вайль ще не договорив:

— Кайзер утік до Голландії.

Ми дивимося на нього, широко розплющивши очі. Вайль, здається, здурів. Геель червоніє і кричить:

— Брешеш, негіднику!

Вайль простягає йому газету. Геель мене її та розлючено дивиться на Вайля. Він ненавидить його, бо Вайль — єврей, спокійний і врівноважений чоловік, який вічно сидить де-небудь у кутку, схилившись над книгою, а сам Геель любить помахати кулаками.

— Усе це дурниці! — сичить він, вирившись на Вайля так, немов хоче проковтнути його.

Макс розстібає куртку й дістає з нагрудної кишені другу газету — екстрений випуск. Геель кидає оком на текст, вириває папір із рук Вайля, рве на дрібні шматочки і йде до себе. Вайль підбирає шматки, складає їх і читає нам останні новини. Ми сидимо як очманілі. Ніхто нічого не розуміє.

— Пишуть, що він хотів уникнути громадянської війни, — каже Вайль.

— Дурниця! — вигукує Козоле. — Посміли б ми раніше навіть вимовити таке. Ех, чорт! За кого тільки кров проливали?!

— Юпп, ущипни мене; може, мені все це сниться, — похитуючи головою, каже Бетке. Юпп киває. — Отже, — продовжує Бетке, — це правда. Але я однаково нічого не розумію. Якби хто-небудь із нас зробив таке, його відразу б розстріляли.

— Про Весслінга та Шрьодера краще не думати, — каже Козоле, стискаючи кулаки, — по-іншому мене просто розірве від люті. Як згадаю цього Шрьодера — пташеня жовтороте, ще зовсім дитина — а його розплющило в плячок. А тепер той, за кого він помирав, просто втік! Виродок проклятий! — Він стукає каблуком по пивній бочці.

Віллі Гомеєр зневажливо махає рукою.

— Поговоримо краще про щось інше, — пропонує він. — Ця людина для мене більше не існує.

Вайль повідомляє, що в багатьох ротах утворено ради солдатських депутатів. Офіцерам більше не підкоряються, з них зривають погони.

Він пропонує утворити в нас таку саму раду, але не знаходить підтримки. Ми не хочемо нічого більше організовувати. Ми хочемо додому. А додому ми потрапимо й так.

Врешті-решт ми все-таки обираємо трьох уповноважених: Адольфа Бетке, Макса Вайля і Людвіга Бреєра.

Вайль вимагає, щоб Людвіг зняв погони.

— У тебе не всі вдома, — втомлено каже Людвіг і пальцем стукає собі по лобі.

Бетке відсуває Вайля убік.

— Людвіг — свій хлопець, — коротко говорить він.

Бреєр прийшов у нашу частину добровольцем і вже на фронті став лейтенантом. Він звертається на «ти» не тільки до нас — до Троске, Гомеєра, Брьогера й до мене (це зрозуміло, ми ж колишні однокласники), а й до старших солдатів, коли поблизу немає нікого з офіцерів. І за це його дуже поважають.

— Ну, а Геель? — Втирається Вайль.

Це нам зрозуміліше. Геель частенько чіплявся до Вайля, тож не дивно, що Вайлю хочеться тепер насолодитися своїм тріумфом. Але нам це байдуже. Геель бував, щоправда, різким, але він завжди рвався в бій, ніби Блюхер, і проявляв мужність. Солдат такі речі цінує.

— А ти піди поговори з ним, — пропонує Бетке.

— Та не забудь захопити з собою бинтів і вати! — кричить навздогін Тьяден.

Але все відбувається інакше. Геель саме виходить із контори, коли Вайль збирається туди увійти. У руках у Гееля кілька друкованих аркушів. Він показує на них Максові:

— Все правильно, — каже він.

Вайль починає свою промову. Коли він доходить до погонів, Геель здригається. Ми впевнені, що скандал ось-ось вибухне, але ротний, на наш подив, каже:

— Ви маєте рацію.

Він підходить до Людвіга й кладе йому руку на плече:

— Вам, Бреєре, мабуть, це не дуже зрозуміло. Солдатська шинель — тепер це все, що залишилося, все решта безслідно зникло.

Ніхто з нас не промовив ні слова. Це вже не той Геель, якого ми знаємо, який вночі виходив до патрульних з однією тільки палицею і вважався у нас куленепробивним. Людина, яка стоїть перед нами, ледь тримається на ногах і з останніх сил примушує себе говорити.

Пізно ввечері, коли я вже сплю, мене будить шепіт.

— Ти здурів, — чую я голос Козоле.

— Запевняю тебе, — каже Віллі. — Піди сам подивися.

Вони миттю підхоплюються і мчать у двір. Я — за ними. У конторі горить світло. Видно все, що там робиться. Геель сидить біля столу. Перед ним — його форма. Погонів немає. Геель у солдатській куртці. Він обхопив голову руками і — ні, це зовсім неймовірно — я роблю крок уперед, щоб переконатися: Геель плаче!

— Це ж треба! — шепоче Тьяден.

— Іди геть! — каже Бетке і дає Тьядену стусана. Збентежені, ми навшпиньках повертаємося назад.

Наступного ранку дізнаємося, що якийсь майор у сусідньому полку, почувши про втечу кайзера, застрелився.

Приходить Геель. У нього сіре, вимучене безсонням обличчя. Він тихо віддає необхідні накази і йде. У всіх неспокійно на душі. У нас забрали останнє, що нас тримало. Ми втратили ґрунт під ногами.

— Відчуваєш себе так, ніби тебе і справді зрадили, — похмуρο каже Козоле.

Сьогодні ми не ті, що вчора. Похмурі, шикуюємося в колони і знову рушаємо в дорогу. Програна війна, покинута армія. Залізо монотонно побрязкує на кожному кроці: все марно, все — марно.

Тільки Леддергозе веселий, як дрізд. Він продає консерви та цукор зі своїх американських запасів.

Увечері наступного дня ми дістаємося до німецького кордону. Тільки тепер, коли навколо не чути французької мови, ми починаємо вірити, що мир і справді настав. У глибині душі ми досі постійно боялися раптового наказу повертати назад і знову йти в окопи: до чогось хорошого солдати завжди ставляться з недовірою, та воно й правильніше від самого початку розраховувати на гірше. Але ось потроху нас охоплює тихе хвилювання.

Ми заходимо у велике село. Через вулицю перекинуто кілька зів'ялих квіткових гірлянд. Мабуть, тут проходило стільки військ, що для залишків армії вже не мало сенсу старатися. Тож нам доводиться задовольнятися двома-трьома змоклими під дощем і прикрашеними обшарпаними вінками з дубового листя плакатами з виділеним написом на зеленому папері: «Ласкаво просимо!» Люди так звикли до постійного потоку військ через село, що мало хто дивиться нам услід. А для нас усе нове, ми зголодніли за добрим словом, за привітним поглядом, хоча й стверджуємо, що нам плювати на такі ніжності. Принаймні дівчата могли б зупинитися і привітно помахати нам руками! Тьяден і Юпп на-

магаються гукнути то одну, то іншу, але марно. Напевно, ми занадто брудні. Врешті обидва замовкають.

Тільки діти йдуть за нами. Вони чіпляються за наші руки та біжать поруч. Ми годуємо їх шоколадом, маленькими шматочками, — нам хочеться, ясна річ, принести трохи солодкого й до дому.

Адольф Бетке тримає на руках маленьку дівчинку. Вона тягне його за вуса, як за віжки, Адольф кривляється, дівчинка заливається реготом і плескає його рученятами по обличчю. Адольф затримує ручку й показує мені, яка вона крихітна.

Він більше не кривляється, і дівчинка починає плакати. Адольф намагається її заспокоїти, але вона плаче все дужче й дужче, і він спускає її на землю.

— Здається, ми перетворилися на пугала для дітей, — бурчить Козоле.

— Нічого дивного. Окопне рило кого хочеш злякає, — каже Віллі.

— Від нас пахне кров'ю, у цьому вся справа, — каже Людвіг Бреєр.

— Ось відмиємося, — мріє Юпп, — тоді, напевно, і дівчата стануть ласкавішими.

— Ах, якби достатньо було тільки помитися, — замислено відгукується Людвіг.

Засмучені, ми рухаємося далі. Після стількох років війни ми не так уявляли собі повернення на батьківщину. Думали, нас чекатимуть, а тепер бачимо: тут кожен, як і раніше, зайнятий собою. Життя пішло вперед і триває далі, а ми ніби вже й зайві. Село — це, звичайно, ще не вся Німеччина, але лють підступає до самого горла й у душу закрадається неприємне передчуття.

Котяться повз нас вози, візники покрикують, люди розсіяно поглядають на нас і поспішають далі, зайняті своїми думками й турботами. Б'є годинник на дзвіниці, і сирий вітер дихає нам в обличчя. І тільки якась старенька в хустці з довгими кінцями бігає туди-сюди вздовж колони й боязко розпитує всіх про якогось Ергарда Шмідта.

Для постою нам відводять величезний сарай. Але хоч ми й відмахали десятки кілометрів, спати нікому не хочеться. Ми вирушаємо до шинку.

Там панує пожвавлення. Є каламутне вино, уже цьогорічне, неймовірно смачне. Воно добряче кидається в ноги. Тим приємніше сидіти тут. Хмари тютюнового диму плывуть під низькою стелею, вино пахне землею і сонцем. Ми дістаємо наші консерви, м'ясо накладаємо на товсті скибки хліба, встромляємо ножі біля себе в широкі дощані столи та починаємо їсти. Гасова лампа, як мати, обігріває нас своїм світлом.

Вечір завжди прикрашає дійсність. Не в окопах, ясна річ, а в мирному житті. Сьогодні вдень ми входили в це село розлючені, зате тепер ми оживаємо. Маленький оркестр у кутку швидко поповнюється нашими хлопцями. Серед нас є не тільки піаністи й віртуози гри на губній гармонії, але навіть один справжній музикант, баварець, який грає на бас-гітарі. До них приєднується Віллі Гомеєр, який спорудив собі якусь диявольську скрипку. Крім того, він озброївся кришками від білизняних баків і блискуче замінює ними литаври, тарілки та трикутники.

Але найбільш незвичне, і від цього п'янієш більше, ніж від вина, — це дівчата. Вони інші, ніж удень: вони сміються, вони доступні. Чи це не ті самі? Дівчат ми давно не бачили.

Спершу ми спрагли й водночас несміливі, ми не довіряємо собі — на фронті ми розучилися поводитися з жінками. Але ось Фердинанд Козоле підхоплює одну міцну дівчину з потужним бюстом, який служить йому зручною опорою. Його приклад наслідують інші.

Солодке важке вино приємно дзвенить у голові, дівчата літають по залу, грає музика, а ми зібралися в кутку навколо Адольфа Бетке.

— Хлопці, — каже він, — завтра або післязавтра ми будемо вдома. Е-ех, хлопці, дружина, мабуть, зачекалася, адже вже цілих десять місяців минуло.

Я перехиляюся через стіл і розмовляю з Валентином Лаєром; він холодно та зверхньо оглядає дівчат. Поруч із ним си-

дить блондинка, але він удає, що не помічає її. Коли я нахилилася над столом, щось у моїй куртці стукає об стіл. Я обмацую кишеню. Це годинник Весслінга. Як давно це було!

Юпп підчепив найтовстішу дівчину. Він танцює з нею, зігнувшись, наче знак питання. Його величезна лапа зручно вмонтилася на кремезному стегні дівчини і грає на ньому, як на роялі. Вона вологим ротом сміється йому просто в обличчя, і Юпп з кожною хвилиною сміливішає. Нарешті зникає разом зі своєю дамою за дверима.

Через кілька хвилин я виходжу в сад і шукаю тихе місце. Знаходжу одне, але там уже стоїть спітнілий унтер-офіцер із якоюсь дівчиною. Я блукаю по всьому саду й щойно збираюся прилаштуватися в іншому місці, як чую за спиною жахливий тріск. Обертаюся і бачу, як Юпп зі своєю товстезною кралею борюкаються на землі. Вони зламали стіл і разом із ним перекинулися. Побачивши мене, дівчина пирскає зо сміху й показує язик. Юпп шипить від злості. Я поспіхом тікаю в кущі й наступаю комусь на руку. Диявольська ніч!

— Ти що, осліп, віслюк нещасний? — гарчить чийсь бас.

— А я звідки знаю, що ти розлігся тут, баран чортів, — огризаяся я з досадою. Нарешті знаходжу спокійне місце.

Прохолодний вітерець приємно освіжає після чаду шинку, я оглядаю темні схили дахів, крони дерев, насолоджуюсь тишею та ідилічним дзюрчанням власної сечі. Підходить Альберт і стає поруч. Світить місяць. Цівки нашої сечі поблискують, як чисте срібло.

— Як добре, скажи, Ернсте? — звертається до мене Альберт.

Я мовчки киваю. Ми ще довго стоїмо й дивимося на місяць.

— Подумай тільки, Альберте, весь цей жах уже позаду!

— Так, Ернсте!

За нами чується хрускіт і тріскотіння. З кущів долинає приглушено-радісне пицання дівчат. Ніч як гроза, заряджена життям, яке нестримно й гаряче проривається назовні й запалюється одне об одне.

Хтось стогне в саду. У відповідь лунає смішок. Із сінника спускаються дві тіні. На сходах стоять двоє. Чоловік, ніби скажений, заривається обличчям у спідницю дівчини й щось белькоче. Вона хрипко сміється, і сміх її немов щіткою дряпає по нервах. Мурашки пробігають у мене по спині. Як це близько одне до іншого: вчора й сьогодні, смерть і життя.

З темряви саду з'являється Тьяден. Він обливається потом, а обличчя його сяє від радості.

— Як же добре, хлопці, — каже він, застібаючи куртку. — Знову відчуваєш, що живий.

Ми обходимо будинок і натикаємося на Віллі Гомеєра. Він розвів на капустяних грядках велике багаття і кинув у нього кілька повних жмень картоплі, свої трофеї. Мирно й замріяно сидить він на самоті перед вогнем і чекає, поки спечеться картопля. Біля нього кілька відкритих коробок американських м'ясних консервів. Собака лежить поруч і уважно стежить за ним.

Язики полум'я відсвічують міддю на рудому волоссі Віллі. Знизу, з лугів, піднімається туман. Мерехтять зорі. Ми сідаємо до нього й дістаємо з вогню картоплини. Лушпиння обгоріло, зате м'якоть золотисто-жовта й пахуча. Ми хапаємо м'ясо обома руками та їмо його, мотаючи головами з боку в бік, немов граємо на губній гармонії. Відгвинчуємо від фляжок алюмінієві корки й наливаємо горілку.

Яка смачна картопля! Чи правда, що земля крутиться? Де ми? Може, ми знову юні хлопці й сидимо на полі, а цілий день вибирали з землі, яка так інтенсивно пахне, картоплю, відчуваючи за своїми спинами червонощоких дівчат у вицвілих блакитних сукнях і з кошиками в руках? О, багаття нашої юності! Білі клуби диму тяглися над полем, потріскувало полум'я, а кругом — тиша. Картопля достигала останньою, до того часу вже все було зібрано, залишалася лише земля, чисте повітря, гіркий білий чудовий дим, остання осінь. Гіркий дим, гіркий запах осені, багаття нашої юності — клуби диму плывуть, плывуть і тануть. Обличчя товаришів, ми всі в дорозі, війна закінчилася,

так дивно розтануло все, і ось — знову багаття, і печена в попелі картопля, і знову осінь, і знову життя.

— Ох, Віллі, Віллі...

— Що, непогано я придумав? — питає він, піднімаючи очі. В обох руках у нього повно м'яса й картоплі.

Ах ти, голова бараняча, адже я зовсім не про те.

Багаття догоріло. Віллі обтирає руки об штани і складає ножики. У селі тихо, тільки гавкають собаки. Не чути ні вибуху снарядів, ні деренчання артилерійських возів, ні навіть обережного поскрипування санітарних машин. Цієї ночі помре набагато менше людей, ніж будь-якої ночі за всі ці чотири роки.

Ми повертаємося до шинку. Веселощі вже притихли. Валентин скинув куртку й зробив кілька стійок на руках. Дівчата плескають у долоні, але Валентин незадоволений. Він із сумом говорить Козоле:

— Колись, Фердинанде, я був непоганим акробатом. Ну, а тепер і в ярмарковий цирк хтозна чи взяли б! «Акробат Валентіні» — це був атракціон! А зараз кому я потрібен зі своїм ревматизмом? Кістки вже не ті.

— Та ти радій, що вони цілі, — каже Козоле і стукає кулаком по столі. — Віллі, музику!

Гомеєр з готовністю починає бити в барабан і бубни. Настрій знову покращується. Я питаю Юппа, як йому сподобалася товстенька. Він зневажливо махає рукою.

— Ну і ну! — кажу я, ошелешений. — Швидко це в тебе. Юпп скривився:

— Розумієш, я думав, що вона мене любить. А вона? Стала вимагати гроші. А до того ж я собі коліно розбив об цей чортів стіл, ще й так сильно, що ледь ходжу.

Людвіг Бреєр сидить біля столу блідий і мовчазний. Власне кажучи, йому давно слід було б спати, але він чомусь не хоче йти звідси. Рука його заживає добре, і з дизентерією теж набагато легше. Але він, як і раніше, замкнутий і невеселий.

— Людвігу, — каже Тьяден захмелілим голосом, — іди в сад. Це від усього допомагає.

Людвіг заперечно мотає головою і раптом сильно блідне. Я підсідаю до нього.

— Ти хіба не радий, Людвігу, що ми скоро будемо вдома? — питаю я.

Він встає і йде. Я більше не розумію його. Трохи згодом виходжу за ним у сад. Він сам. Я більше його ні про що не питаю. Ми мовчки повертаємося назад.

У дверях стикаємося з Леддергозе. Він збирається втекти в товаристві товстулі. Юпп зловтішно посміхається:

— Зараз вона його здивує!

— Не вона його, а він її, — каже Віллі. — Невже ти віриш у те, що з Артура можна витиснути хоч копійку?

Вино лється по столі, лампа чадить, спідниці дівчат розвіваються. Якась тепла втома заколисує мене, предмети набувають розпливчастих обрисів, як це іноді буває зі світловими ракетами в тумані; голова повільно опускається на стіл. Ніч, як чарівний експрес, м'яко мчить нас на батьківщину: скоро ми будемо вдома.

III

Востаннє ми шикуємося на подвір'ї казарми. Дехто з нашої роти живе поблизу. Цих відпускають. Решті пропонується на свій страх і ризик добиратися далі. Потяги ходять настільки нерегулярно, що групами нас перевозити не можуть. Настав час розлучатися.

Просторий сірий двір занадто великий для нас. Його замітає похмурий листопадовий вітер, що пахне розлукою і смертю. Ми вишикувалися між їдальнею і будкою вартового. Більше місця нам не потрібно. Широкий порожній простір будить важкі спогади. Там, у глибині, невидимі, стоять численні ряди мерців.

Геель обходить роту. За ним безшелесним строем ідуть тіні його попередників. Першим — Бертінк, з його горла струменить кров, у нього відірване підборіддя і сумні очі; півтора року він був ротним командиром, учитель, одружений, четверо ді-

тей; за ним — Мьоллер, із зеленим землистим обличчям, дев'ятнадцять років, отруєний газами через три дні після того як прийняв командування; наступний — Редеккер, лісничий, через два тижні після Мьоллера підірвався на снаряді й був живцем заритий у землю. А там — уже блідіші, віддаленіші, Бюттнер, капітан, убитий під час атаки пострілом у серце з кулемета; ще далі — майже безіменні примари, настільки вони вже далекі — усі решта: сім ротних командирів за два роки. І понад п'ятсот солдатів. У дворі казарми стоять тридцять двоє.

Геель намагається сказати на прощання кілька слів. Але у нього нічого не виходить, і він замовкає. Немає у людській мові слів, які були б варті того, аби прозвучати в цьому напівпорожньому дворі казарми, де мовчки стоять поріділі ряди уцілілих солдатів, згадують полеглих товаришів і мерзнуть у своїх подертих і стоптаних чоботях.

Геель обходить всіх по черзі й кожному потискає руку. Підійшовши до Макса Вайля, він, підібгавши губи, каже:

— Ну от, Вайлю, ви й дочекалися свого часу.

— Що ж, він не буде таким кривавим, — спокійно відповідає Макс.

— І не таким героїчним, — додає Геель.

— Це не найважливіше в житті, — каже Вайль.

— Але найпрекрасніше, — відповідає Геель. — Бо що ж тоді ще буває прекрасним?

Вайль хвилину мовчить. Потім каже:

— Те, що сьогодні, можливо, звучить дико: добро й любов. У цьому теж є свій героїзм, пане обер-лейтенанте.

— Ні, — швидко відповідає Геель, наче він уже не раз про це думав, і чоло його натужно морщиться. — Ні, тут одне тільки мучеництво, а це зовсім інше. Героїзм починається там, де розум не дає собі ради: коли життя більше не цінуєш надто високо. Героїзм тримається на безглуздості, сп'янінні, на ризиках — запам'ятайте це. Але не на роздумах. Роздуми — це ваша стихія. «Чому? Навіщо? Для чого?» Хто ставить такі питання, той нічого не знає про героїзм.

Він говорить із таким запалом, ніби намагається переконати самого себе. Його висохле обличчя нервово сіпається. За кілька днів він якось відразу постарів, став буркотуном. Але так само швидко змінився і Вайль: раніше він тримався непомітно, і у нас ніхто його не розумів, а тепер він відразу висунувся і день у день тримається все рішучіше. Ніхто й не припускав, що він уміє так говорити. Що більше нервується Геель, то спокійнішим стає Макс. Тихо, але твердо він вимовляє:

— Платити стражданнями мільйонів за героїзм небагатьох — занадто дорога ціна.

— Занадто дорога... ціна... платити... Ось ваші слова. Подивимося, чого ви досягнете з ними.

Вайль оглядає солдатську куртку, яку все ще не зняв Геель:

— А чого ви домоглися своїми?

Геель червоніє.

— Спогадів, — кидає він різко. — Хоча б спогадів про такі речі, які за гроші не купиш.

Вайль замовкає.

— Так! Спогадів! — каже він, обводячи поглядом порожній двір і наші поріділі ряди. — І страшної відповідальності.

Ми мало що зрозуміли з усієї цієї розмови. Нам холодно, і ми не дуже схильні до розмов. Словами світ не змieniш.

Наші ряди розпадаються. Починається прощання. Мій сусід Мюллер поправляє ранець на плечах, затискає під пахвою вузлик з продуктами й простягає мені руку:

— Ну, прощавай, Ернсте!

— Прощавай, Феліксе.

Він іде далі й прощається з Віллі, Альбертом, Козоле.

Підходить Герхардт Поль, наш ротний заспівувач. Під час походів він завжди співав партію верхнього тенора. Його смагляве обличчя з великою бородавкою виглядає розчулено: він щойно попрощався з Карлом Брьогером, своїм незмінним партнером для гри у скат. Прощання виявилось нелегким.

— Прощавай, Ернсте!

— Прощавай, Герхардте!

Він пішов.

Ведекамп простягає мені руку. Він у нас майстрував хрести для братських могил.

— Ну, Ернсте, до побачення. Так і не довелося зробити для тебе хреста. А шкода: я б зробив тобі гарний — з червоного дерева. Я навіть приберіг для цієї мети чудову кришку від рояля.

— Може, ще знадобиться, — відповідаю я. — Коли настане час, пошлю тобі листівку.

Він сміється:

— Будь обережним, хлопче. Війна ще не закінчена.

І він швидко дріботить геть зі своїми перекошеними плечима.

Перша група зникає за воротами казарми. Пішли Шеффлер, Фассбендер, маленький Луке і Аугуст Бекман. За ними йдуть інші. Ми всі збуджені. Важко звикнути до думки, що вони пішли назавжди. Досі існувало тільки три можливості покинути роту: смерть, поранення та відрядження. Тепер до них приєдналася ще одна — мир.

Усе це дивно. Ми так звикли до вирв і окопів, що раптом відчуваємо недовіру до тиші полів і лісів, куди ми зараз розійдемося, так, ніби тиша — це лише приманка, щоб затягнути нас на по-зрадницьки заміновану ділянку. А наші товариші пішли туди так безтурботно, самі, без гвинтівок, без гранат. Хочеться побігти за ними, хочеться повернути їх, крикнути: «Куди ви йдете самі, без нас, ми повинні бути разом, нам не можна розлучатися, адже неможливо жити інакше!»

У голові ніби крутяться жорна. Занадто довго ми були солдатами. Вітер листопада завиває на порожньому дворі казарми. Дедалі більше наших товаришів йдуть геть. Це трохи — і кожен із нас знову буде сам-один.

Решті нашої роти додому в один бік, і ми їдемо разом. Розташовуємось на вокзалі, щоб чекати на якийсь поїзд. Вокзал перетворився на справжній військовий табір, завалений скриньками, торбинками, ранцями і плащ-наметами.

За сім годин проходять тільки два потяги. Виноградними гронами висять люди на сходінках вагонів. Удень ми відвойовуємо

собі місце ближче до рейок. До вечора просуваємося вперед і займаємо найкращу позицію. Ми спимо стоячи.

Наступний поїзд приходить наступного дня опівдні. Це товарний потяг, він везе сліпих коней із фронту. Вивернуті білки тварин вкриті синюватими й багряними прожилками. Коні стоять нерухомо, витягнувши шиї, і тільки в тремтячих ніздрях жевріє життя.

По обіді вивішують оголошення, що поїздів сьогодні більше не буде. Ніхто не рушає з місця. Солдат не вірить оголошенням. І справді: незабаром з'являється поїзд. З першого погляду зрозуміло, що він нам підходить — вагони заповнені максимум наполовину.

Вокзальні склепіння тремтять від гуркоту: нашвидку зібравши пожитки, шаленим потоком ринули із залу очікування ще не розформовані частини і врзалися в гущавину натовпу на пероні. Усе це спітається в якийсь страхітливий клубок.

Поїзд повільно підходить. Одне вікно відчинене. Ми підкидаємо Альберта Троске, найлегшого з нас, і він, як мавпа, на ходу залазить у вагон. Тієї ж миті люди обліплюють двері. Вікна здебільшого зачинені. Але ось задзвеніли шибки під рушничними прикладами тих, хто за будь-яку ціну, хоча б і з пораненими руками й ногами, вирішив потрапити в поїзд. Кидаючи ковдри поверх осколків, вони беруть поїзд на аборадаж.

Вагони зупиняються. Промчавши коридорами вагонів, Альберт ривком опускає перед нами вікно. Тяден із собакою залазять першими, за ними, за допомогою Віллі — Бетке і Козоле. Усі троє негайно ж кидаються до дверей, щоб блокувати купе з обох боків. Пожитки наші летять слідом. У той же момент до вагона вдираються Людвіг і Леддергозе, за ними — Валентин, потім ми з Карлом Брьогером; останнім стрибає Віллі, попередньо добряче попрацювавши ліктями й кулаками.

— Усі тут? — кричить Козоле біля дверей. Ззовні відчайдушно намагаються відчинити двері.

— Усі! — відповідає Віллі.

Бетке, Козоле і Тяден кидаються на свої місця, наче їх вистрелили з пістолета, люди стрімким потоком вриваються у ва-

гон, залазять на місця для багажу, заповнюють кожен сантиметр.

Паротяг теж атакують. На буферах уже сидять. На дахах вагонів — повнісінько пасажирів.

— Злазьте! Вам там позносить голови! — кричить машиніст.

— Замовкни! Без тебе знаємо! — лунає у відповідь.

У туалет втиснулося п'ятеро осіб. Один сів у вікні, звисивши зад назовні.

Поїзд рушає. Дехто, не втримавшись, падає. Двоє потрапляють під колеса. Їх забирають. На їхні місця негайно ж стрибають інші. На підніжках теж люди. Штовханина не припиняється і після того, як потяг рушає.

Хтось чіпляється за ручку дверей. Двері відчиняються, і людина повисає в повітрі, вчепившись за раму вікна. Віллі вихляється, хапає його ззаду за комір і втягує всередину.

Уночі в нашому вагоні трапляються перші втрати. Поїзд проходив крізь низький тунель. Кілька людей на даху були розчавлені та зметені додола. Їхні сусіди бачили катастрофу, але не могли зупинити поїзд. Солдат, який влаштувався у вікні вбиральні, заснув і вивалився на ходу. Щоб уникнути нових жертв, дахи обладнали дерев'яними підпорами і прив'язаними мотузками багнетами. Крім того, встановили вартових: їхнє завдання — попереджати про небезпеку.

Ми спимо, спимо без кінця, лежачи, стоячи, сидючи, присівши навпочіпки, спершись на ранці та вузлики. Поїзд гуркоче. Будинки, дерева, сади; люди махають нам руками; колони, червоні прапори, патрулі на вокзалах, крик, екстрені випуски газет, революція. Ні, спочатку дайте нам виспатися, а потім уже все інше. Тільки тепер по-справжньому відчуваєш, як страшно втомився за всі ці роки.

Вечір. Горить каганець. Поїзд повільно тягнеться. Часто й зовсім зупиняється через неполадки локомотива.

Погойдуються ранці. Димлять люльки. Собака мирно спить у мене на колінах. Адольф Бетке пересідає ближче до мене та гладить її.

— Ну от, Ернсте! — помовчавши, каже він. — Незабаром доведеться нам розлучитися.

Я киваю. Дивно, але я абсолютно не уявляю собі, як буду жити без Адольфа, без його пильних очей і спокійного голосу. Він виховував мене й Альберта, коли ми прийшли на фронт недосвідченими новобранцями, і я думаю, що, якби не він, я навряд чи залишився б живим.

— Ми повинні з тобою зустрітися знову, Адольфе. Повинні взагалі часто зустрічатися, — кажу я.

Я отримую удар підбором чобота по лобі. Над нами в багажній сітці сидить Тьяден і старанно перераховує свої гроші: він просто з вокзалу збирається в бордель. Щоб завчасно налаштуватися відповідним чином, ділиться досвідом із кількома солдатами. Ніхто не сприймає це як свинство: його слухають вже хоча б тому, що мова йде не про війну.

Сапер, у якого не вистачає двох пальців, розповідає з гордістю, що його дружина народила на сьомому місяці й попри це дитина важила цілих три кілограми. Леддергозе сміється з нього, бо такого, мовляв, не буває. Сапер не розуміє і на пальцях рахує місяці між своєю відпусткою вдома та народженням дитини.

— Сім, — каже він. — Отже, все правильно.

Леддергозе гикає, двозначна посмішка перекривлює його лимонно-жовте обличчя:

— Значить, хтось замість тебе постарався.

Сапер пильно дивиться на нього.

— Що? Ти що таке кажеш? — затинаючись, промовляє він.

— Що ж тут незрозумілого? — гугнявить, потягуючись, Артур.

Сапера кидає в піт. Він знову та знову рахує. Губи в нього тремтять. Біля вікна корчиться від сміху бородатий товстун:

— Ну й дурень же ти. Ох і дурень.

Бетке встає.

— Замовкни, товстомордий! — каже він.

— Чому? — питає бородань.

— Тому що замовкни. І ти теж, Артуре.

Сапер зблід.

— Що ж мені тепер робити? — безпорадно бурмоче він і вихляється з вікна.

— Найкраще, — задумливо прорікає Юпп, — одружуватися, коли діти вже зовсім дорослі. Тоді така історія ніколи не станеться.

За вікнами прослизає вечір. Темними стадами лягли на горизонті ліси, поля слабо мерехтять у тьмяному світлі, що падає з вікон поїзда. Нам залишилося лише дві години їзди. Бетке встає і впорядковує свій ранець. Він живе в селі, за кілька зупинок до міста, і йому треба виходити раніше, ніж нам.

Поїзд зупиняється. Адольф потискує нам руки. Спотикається на маленькому пероні й озирається, щоб за одну мить його погляд міг увібрати в себе увесь довколишній краєвид, як висохле поле — дощову вологу. Потім він повертається до нас, але вже нічого не чує. Людвіг Бреєр, хоч у нього й сильні болі, стоїть біля вікна.

— Іди вже, Адольфе, не стій, — говорить він. — Дружина чекає.

Бетке, підвівши голову, дивиться на нас:

— Нічого, Людвігу. Встигну.

Його зі страшною силою тягне повернутися і піти, це видно, але Адольф залишається собою — і до останньої секунди не відходить від нас. Зате, ледь рушає поїзд, як він швидко повертається і великими кроками іде геть.

— Ми незабаром відвідаємо тебе! — кричу я йому навздогін.

Нам видно, як він іде полем. Він ще довго махає нам рукою. Пролітають повз клуби паровозного диму. Удалині світиться кілька червонуватих вогників.

Поїзд робить велику петлю. Ось уже Адольф зовсім маленький — чорна цятка, крихітний чоловічок, один серед широкого простору темної рівнини, над якою потужним куполом розкинулося передгрозове сірчано-жовте на горизонті вечірне небо. Я не знаю чому, — Адольфа це прямо не стосується, — але

мене охоплює тривога, коли я бачу людину, яка самотньо бреде під величезним куполом неба по безкрайній рівнині у вечірній імлі.

Аж ось насуваються дерева, і сутінки густішають, і нічого вже немає — тільки рух, і небо, і ліси.

У купе стає гамірно. Тут кути, виступи, запахи, тепло, простір і межі; тут темні, обвітрені обличчя з блискучими плямами очей, тут смердить землею, потом, кров'ю і солдатською шинеллю, а там, за вікнами, під вагою поїзда зникає кудись, залишається позаду цілий світ, — він віддаляється все більше, світ вирв і окопів, світ темряви й жаків; він уже завбільшки як вихор за вікнами, вихор, який не може нас наздогнати.

Хтось починає пісню. Її підхоплюють. Незабаром співає все наше купе, сусіднє також, весь вагон, весь поїзд. Ми співаємо дедалі голосніше, наполегливіше, чола червоніють, жили набрякають, ми співаємо всі солдатські пісні, які знаємо, ми встаємо й дивимось один на одного, очі блищать, колеса відбивають ритм, ми співаємо і співаємо.

Я затиснутий між Людвігом та Козоле і крізь куртку відчуваю тепло їхніх тіл. Я воруху руками, повертаю голову, м'язи напружуються, якесь тремтіння піднялося від колін до живота і, немов шипучка, кидається в легені, в губи, в очі, так що купе розпливається в тумані, я весь тремчу, як телеграфний стовп у бурю, тисячі дротів дзвенять, відкриваються тисячі шляхів. Я повільно опускаю руку на руку Людвіга, мені здається, я зараз обпалю її своїм дотиком. Але коли Людвіг піднімає на мене очі, втомлений і блідий, як завжди, я не здатен висловити всього того, що в мені відбувається, і можу лише насилу, затиноючись, вимовити:

— Маєш цигарку, Людвігу?

Він дає мені сигарету. Поїзд мчить, а ми все співаємо, співаємо. Та ось до нашого співу домішується якесь наполегливіше туркотіння, ніж стукіт коліс, і ось під час однієї з пауз щось із відчайдушним тріском розколюється і довго перекочується рівниною. Хмари згустилися — почалася гроза. Блискавки спа-

лахують, як близький гарматний вогонь. Козоле стоїть біля вікна й хитає головою:

— Це ж треба. Така гроза о цій порі, — говорить він, перехилившись із вікна. Раптом він скрикує: — Швидше! Швидше! Ось воно!

Ми кидаємося до вікон. У світлі блискавок на горизонті встромляються у небо тонкі шпилі міських веж. З кожним новим ударом грому вони занурюються в морок, із кожною новою блискавкою вони чимраз ближче і ближче.

Очі в нас горять від збудження. Раптово, немов гігантське дерево, виростає між нами, над нами, всередині нас очікування.

Козоле збирає свої речі.

— Ох, братці, де ж нам через рік доведеться сидіти? — каже він, розправляючи плечі.

— На дупі, — нервово відрізає Юпп.

Але ніхто не сміється. Місто наскочило на нас, воно притягує нас до себе. Ось воно розкинулося і швидко дихає у сліпучому світлі блискавок, широкою хвилею насувається на нас, а ми наближаємося до нього — поїзд солдатів, поїзд повернення на батьківщину, повернення з небуття, поїзд найнеймовірніших очікувань. Усе ближче та ближче, ми мчимо, стіни кидаються нам назустріч, зараз ми зіткнемося, блискавки пролітають повз нас, гримить грім. Але ось уже обабіч вагона високо піниться шумом і криками вокзал, грозова злива зривається з неба, платформа блищить від води, і, не пам'ятаючи себе, ми кидаємося у все це сум'яття.

Зі мною з вагона вискакує собака. Він тулиться до мене, і під дощем ми разом спускаємося по сходинах.

ЧАСТИНА II

I

Як вода, вилита з відра на бруківку, бризками розлітаємося ми врзнобіч. Швидким маршем рушили вниз по Гайнріхштрассе Козоле з Брьогером і Троске. З такою ж поспішністю ми з Людвігом повертаємо на Бангофсалее. Леддергозе, не прощаючись, помчав від нас геть разом зі своїм лотком барахла. Тьяден квапливо розпитує Віллі, як швидше дістатися до борделю, і тільки Юпп та Валентин нікуди не поспішають. Ніхто їх не чекає, і вони ліниво прямують наразі в зал очікування, щоб дізнатися про можливість поїсти. Пізніше вони збираються в казарму.

З дерев на Бангофсалее падають дощові краплі; низько та швидко пливуть небом хмари. Назустріч нам рухається кілька солдатів останнього призову. На руках у них червоні пов'язки.

— Геть погони! — кричить один із них і кидається до Людвіга.

— Заткнися, жовторотий! — зупиняю його я, відштовхуючи вбік.

Ззаду напивають інші, і нас оточують. Людвіг, спокійно поглянувши на солдатику перед собою, іде далі. Той поступається йому дорогою. Але звідкись з'являються два матроси й кидаються на Людвіга.

— Ви що, не бачите, собаки, що це поранений? — ричу я і скидаю ранець, щоб звільнити руки.

Але Людвіг уже лежить на землі, поранена рука робить його майже беззахисним. Матроси рвуть на ньому кітель, топчуть Людвіга ногами.

— Лейтенант! — лунає пронизливий жіночий вереск. — Бий його, кровопивцю! Затопчіть його на смерть!

Я кидаюся виручати Людвіга, але удар в обличчя мало не збиває мене з ніг.

— Сатана! — виривається у мене зі стогоном, і я з усіх сил копаю супротивника чоботом у живіт. Охнувши, він валиться набік. Мене миттєво оточують троє інших. Собака кидається на одного з них. Але його товаришам таки вдається мене повалити.

— Гостріть ножі та вимкніть світло, — верещить жінка.

Крізь ліс ніг довкола себе я бачу, як Людвіг вільною лівою рукою душить матроса, якого йому вдалося звалити ударом ноги під коліна.

Він міцно тримає його, хоча йому добряче дістається з усіх боків. Хтось лупить мене по голові пряжкою ремня, а другий дає кулаком в зуби. Правда, Вовк тут же хапає його зубами за коліно, але встати нам ніяк не вдається, — вони знову та знову валять нас додолу і збираються, здається, розтоптати на порох. Розлючений, я намагаюся дістати револьвер. Цієї миті один із моїх супротивників, як сніп, валиться на бруківку. Слідом за ним непритомно падають другий, третій. Це, звичайно, робота Віллі. Кого ж іще.

Він примчав сюди щодуху, ранець скинув по дорозі й ось тепер захищає нас. Своїми велетенськими кулаками хапає їх по двоє за комір і стукає головами один об одного. Вони валяться на бруківку непритомні, бо, коли Віллі злий, він перетворюється на справжній паровий молот. Ми врятовані, і я стаю на ноги, але супротивники встигають утекти. Мені ще вдається жбурнути одному ранцем у спину, потім я нахиляюся над Людвігом.

А Віллі кинувся навздогін. Він наздогнав обох матросів, які напали на Людвіга. Один із них уже лежить у стічному жолобі та стогне, весь посинілий, а над ним люто гарчить наш Вовк; за другим Віллі ще женеться, його руде волосся схоже на якийсь

вогненний вихор. Перев'язку Людвіга зірвано. З рани сочиться кров. Обличчя вимазане, на лобі синець від удару чоботом. Він витирає обличчя і повільно піднімається.

— Тобі сильно дісталось? — питаю я.

Смертельно блідий, він заперечно хитає головою.

Віллі тим часом наздогнав матроса й мішком волочить його по землі.

— Ви, кляті свині, — хрипить він, — всю війну просиділи на своїх кораблях, гріючись на сонечку, не чули жодного пострілу, а тепер насмілюєтеся роззявляти пащу й нападати на фронтовиків! Я вам покажу! На коліна, ти, смердюча скотино! Прости в нього пробачення!

Він із таким лютим виглядом підштовхує матроса до Людвіга, що справді стає страшно.

— Я тебе на шматки порву! На коліна! — шипить він.

Матрос скиглить.

— Облиш, Віллі, — каже Людвіг, збираючи свої речі.

— Що? — розгублено перепитує Віллі. — Ти здурів? Після того, як вони чобітьми топтали твою хвору руку?

Людвіг, не озираючись, вже йде своєю дорогою.

— Відпусти ти його на всі чотири сторони.

Віллі остаточно збитий з пантелику. Якусь мить він дивиться на Людвіга, нічого не розуміючи, а потім, хитаючи головою, відпускає матроса.

— Ну що ж, біжи, якщо так! — каже він. Але не може відмовити собі в задоволенні, і тієї секунди, коли жертва збирається дременути, дає їй такого стусана, що матрос, двічі повернувшись, робить подвійне сальто.

Ми йдемо далі. Віллі свариться: коли він злий, він не може мовчати. Але Людвіг мовчить.

Раптом ми бачимо, як із-за рогу Бірштресе на нас знову суне загін утікачів. Вони привели підкріплення. Віллі знімає гвинтівку.

— Зарядити — і на запобіжник! — командує він, і очі його звужуються.

Людвіг витягує револьвер, і я теж беру в руки рушницю. До-сі вся історія була звичайною бійкою, тепер же справа, здається, стає серйозною. Другого нападу на себе ми не допустимо.

Розсипавшись ланцюгом на три кроки один від одного, щоб не бути суцільною мішенню, ми йдемо в наступ. Собака відразу ж зрозуміла, що відбувається. Вона гарчить і повзе поруч із нами по стічній канаві, — на фронті вона навчилася крастися під прикриттям.

— Ближче ніж на двадцять метрів не підходьте: будемо стріляти! — грізно кричить Віллі.

Супротивники розгубилися. Ми продовжуємо рухатися вперед. На нас спрямовані дула гвинтівок. Віллі з шумом відкидає запобіжник і знімає з пояса ручну гранату, свій недоторканий запас.

— Я рахую до трьох.

Від ворожого загону раптом відділяється вже немолодий чоловік в унтер-офіцерській формі, але без погонів. Вийшовши вперед, він кричить нам:

— Ми з вами товариші чи ні?

Від несподіванки Віллі закашлявся.

— Чорт забирай, а ми вам про що весь час говоримо, боягузи нещасні! — огризається Віллі. — Хто перший напав на пораненого?

Унтер-офіцер вражений.

— Це правда, хлопці? — запитує він своїх.

— Він відмовився зняти погони, — відповідає йому хтось.

Унтер-офіцер розлючено махає рукою і знову повертається до нас:

— Вони не повинні були цього робити. Але ви, здається, навіть не знаєте, що в нас тут відбувається. Звідки ви?

— З фронту. Звідки ще? — хмикає Віллі.

— А куди йдете?

— Туди, де ви просиділи всю війну, — додому.

— Друже, — каже унтер-офіцер, піднімаючи свій порожній рукав, — це я не вдома втратив.

— Тим ганебніше тобі дружити з цими олов'яними солдатами, — байдуже відгукується Віллі.

Унтер-офіцер підходить ближче.

— У нас революція, — твердо заявляє він, — і хто не з нами, той проти нас.

Віллі сміється:

— Хороша революція, єдина мета якої — зривати погони! Якщо це все, чого ви домагаєтесь... — Віллі презирливо спльовує.

— Ні, далеко не все! — каже однорукий і швидко підходить до Віллі впритул. — Ми вимагаємо: кінець війни, кінець цькування, край убивствам! Ми більше не хочемо бути військовими машинами! Ми знову хочемо стати людьми!

Віллі опускає руку з гранатою.

— Тоді це був логічний початок, — каже він, показуючи на розтерзану пов'язку Людвіга. Потім робить два стрибки й опиняється біля нападників. — Марш по домівках, молокососи! — гаркає він услід відступаючому загону. — Ви хочете стати людьми? Але ж ви навіть ще не солдати. Страшно дивитися, як ви гвинтівку тримаєте. Ось-ось руки собі переламаєте.

Натовп розсіюється. Віллі повертається і на весь свій величезний зріст випростується перед унтер-офіцером.

— Так, а тепер я скажу дещо й тобі. Ми теж по горло ситі всією цією мерзотою. Треба покласти край — це ясно. Але тільки не таким чином. Якщо ми вирішимо щось робити, то тільки з власної волі, а командувати собою поки ще нікому не дамо! Ну, а тепер розплющ очі як слід! — Двома рухами він зриває з себе погони: — Я роблю це тому, що я так хочу, а не тому, що ви мені звеліли! Це моя особиста справа. Ну, а він, — Віллі показує на Людвіга, — наш лейтенант, погони на ньому залишаться, і горе тому, хто скаже хоч одне криве слово з цього приводу.

Однорукий киває. На його обличчі вимальовується хвилювання.

— Адже я теж був на фронті, — із зусиллям говорить він. — Я знаю, чим це пахне. Ось... — хвилюючись, він простягає свій обрубок. — Двадцята піхотна дивізія. Верден.

— Ми теж там воювали, — лаконічно відповідає Віллі. — Ну, значить, прощавай!

Він надягає ранець і піднімає гвинтівку. Ми рушаємо в дорогу. Коли Людвіг проходить повз унтер-офіцера з червоною нарукавною пов'язкою, той бере під козирок, і нам ясно, що він хоче цим сказати: віддаю честь не мундиру й не війні, а товаришеві-фронтовику.

Віллі живе найближче. Розчулено киває він у бік маленького будиночка:

— Привіт тобі, стара руїно! Час уже і в запас, на відпочинок!

Ми зупиняємося, збираючись прощатися. Але Віллі протестує.

— Спершу відпровадимо додому Людвіга, — заявляє він войовничо. — Картопляний салат і матусині нотації від мене не втечуть.

Дорогою ми ще раз зупиняємося і намагаємося відчистити одяг, не хочеться, аби домашні бачили, що ми билися. Я витираю Людвігу обличчя, перемотую йому пов'язку так, щоб приховати вимазані кров'ю місця, а то мати його може злякатися. Потім йому однаково доведеться піти в лазарет.

Без нових перешкод доводимо Людвіга до будинку. Вигляд у нього все ще не надто здоровий.

— Плюнь на всю цю історію, — кажу я і простягаю йому руку.

Віллі обіймає його своєю величезною лапою за плечі:

— З усіма може трапитися, старий. Якби не твоя рана, ти б зробив із них гуляш.

Людвіг, мовчки кивнувши нам, відчиняє вхідні двері. Ми чекаємо, поки він піднімається сходами. Він уже майже нагорі, коли раптом Віллі вигукує:

— Іншим разом, Людвігу, бий відразу ногою, — напучує він, задерши голову догори, — копай ногами й нізащо не підпускай до себе! — І, задоволений, спостерігає, як зачиняються двері.

— Дорого б я дав, щоб довідатися, чому він такий пригнічений останнім часом, — кажу я.

Віллі чуває потилицю.

— Усе через пронос, — відповідає Віллі. — Інакше він би... Пам'ятаєш, як він збив танк під Біксшотом? Один! А це не просто, брате!

Віллі поправляє наплічник на спині:

— Ну, Ернсте, бувай здоровий! Піду подивлюся, як жилося сімейству Гомеєр останні півроку. Я думаю, десь годину всі будуть зворушені, а потім почнеться педагогіка. Моя матуся — о брате! З неї вийшов би справжній фельдфебель! У старенької золоте серце, хоч і в гранітній оправі!

Я залишаюся один, і світ відразу змінюється. У вухах шумить, немов під камінням бруківки тече річка, і я нічого навколо себе не чую та не бачу, поки не доходжу до нашого будинку. Повільно піднімаюся сходами. Над нашими дверима напис: «Ласкаво просимо», а збоку стирчить букет квітів. Рідні побачили мене здалеку, і всі вийшли зустрічати. Мати стоїть попереду, на сходовому майданчику, за нею сестри. У відчинені двері видно нашу їдальню, накритий стіл. Усе дуже урочисто.

— Що це за дурниці? — кажу я. — Квіти та все інше. Навіщо? Не так уже й важливо, що... Чому ти плачеш, мамо? Я ж тут, і війна скінчилася. Навіщо ж плакати?

І тільки потім відчуваю, що сам ковтаю солоні сльози.

II

Ми повечеряли дерунами з ковбасою і яйцями — чудова страва! Я їдць я майже два роки не їв, не кажучи вже про деруни.

Ситі та задоволені, сидимо навколо великого столу в нашій їдальні й попиваємо каву з жолудів, присмачену сахарином. Горить лампа, співає канарка, навіть піч нагріта. Вовк лежить під столом і спить. Так добре, що краще не буває.

— Ну, Ернсте, розкажи, де ти побував, що пережив? — питає батько.

— Що пережив? — повторюю я, подумавши. — По суті, нічого такого. Просто весь час воювали. Що ж там було переживати?

Як не ламаю голову, нічого путнього не спадає на думку. Про фронтові справи з цивільними, звісно, говорити не будеш, а іншого я нічого не знаю.

— У вас тут напевно набагато більше новин, — кажу я на своє виправдання.

Отак, новин чимало. Сестри розповідають, як вони їздили в село роздобувати продукти для сьогоднішньої вечері. Двічі у них все відбирали жандарми на вокзалі. На третій раз вони зашили яйця в підкладку пальто, картоплю сховали в сумки, підвішені під спідницями, а ковбасу заткнули за блузки. Так і проскочили.

Я слухаю їх не дуже уважно. Вони вирости відтоді, як я бачив їх востаннє. Можливо, я тоді просто нічого не помічав, але тим сильніше це впадає в очі тепер. Ільзе, ймовірно, вже перевалило за сімнадцять. Як летить час!

— Ти чув, що радник Пляйстер помер? — питає батько.

Я заперечно хитаю головою:

— Ні, не чув. Коли?

— У липні. Числа двадцятого.

На грубці свистить чайник. Я перебираю китиці скатертини. Так, так, у липні, думаю я, у липні; за останні п'ять днів липня ми втратили тридцять шість чоловік. Я насилу міг би назвати тепер імена хоч би трьох із цих тридцяти шести, так багато померло після них.

— А що з ним було? — мляво питаю я, обважнівши від незвичного тепла. — Уламок снаряда чи куля?

— Ну що ти, Ернсте, — дивується батько моєму питанню, — він же не солдат! У нього було запалення легенів.

— Ой, справді! — спохопився я і випростався на своєму стільці. — Буває ще й таке.

Вони розповідають про все, що сталося з часу моєї останньої відпустки. Голодні жінки до напівсмерті побили господаря м'ясної крамниці на розі. Якось, наприкінці серпня, на сім'ю видали

по цілих півкілограма риби. У доктора Кнотта вкрали собаку і, мабуть, пустили її на мило. Фройляйн Ментруп народила дитинку. Картопля знову подорожчала. Наступного тижня на бойні, кажуть, будуть продавати кістки. Молодша донька тітки Грети минулого місяця вийшла заміж, і — уяви! — за ротмістра.

У шибку стукає дощ. Я знизую плечима. Як дивно сидіти в кімнаті. Дивно бути вдома.

Сестра раптом замовкає.

— Ти зовсім не слухаєш, Ернсте, — здивовано каже вона.

— Та ні, слухаю, — запевняю я її і щосили намагаюся опанувати себе. — За ротмістра, ну так, вона вийшла заміж за ротмістра.

— Уявляєш, як їй пощастило! — жваво продовжує сестра. — А в неї ж усе обличчя в ластовинні. Що ти на це скажеш?

Що мені сказати? Якщо шрапнель потрапить у голову ротмістра, то ротмістр точно так само випустить дух, як і будь-який інший смертний.

Рідні продовжують базікати, але я ніяк не можу зібрати думки своїх думок: вони весь час розбрідаються.

Встаю й підходжу до вікна. На мотузці висить пара сірих кальсонів. Вони ліниво погойдуються в сутінках. Непевний приміс раннього вечора сіруватий. І раптом переді мною, примарно й віддалено, постає інша картина. Похитується на вітрі білизна, самотня губна гармоніка у вечірній час, нічний похід. Труп негрів у вицвілих блакитних шинелях; губи убитих потріскані, очі налиті кров'ю. Газ. На мить усе це чітко постає переді мною, потім, сколихнувшись, зникає, і знову погойдуються на мотузці кальсони, видніється сірувата імла, і знову я відчуваю за спиною кімнату, рідних, тепло, надійні стіни.

«Усе це вже минуле», — думаю я з полегшенням і швидко відвертаюсь від вікна.

— Що з тобою, Ернсте? — питає батько. — Ти і п'ятнадцять хвилин не можеш всидіти на місці.

— Це, напевно, від втоми, — припускає мати.

— Ні, — кажу я в якомусь сум'ятті й намагаюся розібратися в собі, — ні, не тому. Але я, здається, дійсно не можу довго всидіти на стільці. На фронті в нас не було стільців, ми валилися абиде. Я просто відвик.

— Дивно, — каже батько.

Я знизую плечима. Мати посміхається.

— Ти ще не був у себе в кімнаті? — питає вона.

— Ні, — кажу я і вирушаю до себе.

Відчиняю двері. Від знайомого запаху невидимих у темряві книг у мене б'ється серце. Нетерпляче вмикаю світло. Потім озираюся.

— Усе залишилося як було, — говорить за моєю спиною сестра.

— Так, так, — відповідаю я неухважно, мені хочеться побути на самоті.

Але всі вже тут. Вони стоять у дверях і підбадьорливо поглядають на мене. Я сідаю в крісло й кладу руки на стіл. Який він напрочуд гладкий і прохолодний! Так, усе на старому місці. Ось і прес-пап'є із коричневого мармуру — подарунок Карла Фогта. Воно стоїть на своєму місці, між компасом і чорнильницею. А Карл Фогт убитий на Кеммельських висотах.

— Тобі вже не подобається твоя кімната? — питає сестра.

— Ні, чому ж? — нерішуче кажу я. — Але вона якась маленька.

Батько сміється:

— Такою вона була завжди.

— Звичайно, — кажу я, — але чомусь мені здавалося, що вона набагато просторіша.

— Ти так давно не був тут, Ернсте! — каже мати. Я мовчки киваю. — На ліжко, будь ласка, не дивися, я ще не поміняла білизну.

Я обмацую кишеню своєї куртки. Адольф Бетке подарував мені на прощання пачку сигар. Мені хочеться закурити зараз одну з них. Усе навколо стало якимось непевним, ніби паморочиться у голові. Я жадібно вдихаю тютюновий дим, і відразу стає легше.

— Ти куриш сигари? — здивовано й мало не з докором каже батько.

Я не менш здивовано дивлюся на нього:

— Звичайно; вони входили на фронті в наш пайок; ми отримували по три-чотири штуки щодня. Хочеш?

Похитуючи головою, він бере сигару:

— Раніше ти зовсім не курив.

— Так, раніше, — кажу я, мені трохи смішно, що він надає цьому такого значення. Раніше я б, звичайно, не дозволив собі сміятися з батька. Але повага до старших випарувалося в окопах. Там усі були рівні.

Крадькома поглядаю на годинник. Я тут якихось дві години, але мені здається, що відтоді, як я розлучився з Віллі й Людвігом, минуло кілька місяців. Найохочіше я б негайно помчав до них, я ще не можу звикнути до думки, що залишуся в сім'ї назавжди, мені все ще ввижається, що завтра або післязавтра ми знову будемо крокувати пліч-о-пліч, клянучи все і вся, покірні долі, згуртовані воедино.

Нарешті я встаю та приношу з передпокою шинель.

— Ти хіба не проведеш цей вечір із нами? — питає мати.

— Мені потрібно ще з'явитися в казарму, — кажу я. Адже справжню причину вона однаково не зрозуміє.

Вона виходить зі мною на сходи.

— Зачекай, — каже вона, — тут темно, я тобі посвічу.

Від несподіванки я зупиняюся. Посвітити? Для того, щоб зійти цими кількома сходинками? О Господи, через скільки багnistих вив, через скільки розритих доріг доводилося мені ночами пробиратися під обстрілом і в повній темряві! А тепер, виявляється, мені потрібне світло, щоб зійти сходами! Ох, мамо, мамо! Але я терпляче чекаю, поки вона принесе лампу. Мати світить мені, і мені здається, ніби вона в темряві гладить мене по обличчю.

— Будь обережний, Ернсте, — напучує вона мене, — щоб із тобою в темряві нічого не сталося!

— Що ж зі мною може трапитися, мамо, тут, на батьківщині, коли настав мир? — кажу я і посміхаюся їй.

Вона перегинається через перила. Від абажура на її маленьке, порізане зморшками обличчя падає золотистий відблиск. За нею колишуться світло й тіні, створюючи ефект неправдоподібності, нереальності того, що відбувається. І раптом щось хвилину піднімається в мені, якесь особливе розчулення стискає мені серце, майже страждання, — немов немає у світі нічого, крім цього обличчя, немов я знову дитина, якій потрібно світити на сходах, хлопчисько, з яким на вулиці може щось трапитись; і мені здається, ніби все, що сталося відтоді, як минуло моє дитинство, — лише сон.

Але світло лампи різко відблискує на пряжці мого ремня. І наступної миті я уже не дитина, на мені солдатська шинель. Швидко, стрибаючи через дві-три сходинки, я збігаю вниз і штовхаю двері, мене жене нетерпіння швидше побачити товаришів.

Перший, до кого я заходжу, — Альберт Троске. У його матері заплакані очі. Сьогодні, видно, так годиться, і нічого страшного в цьому немає. Але й Альберт не схожий на себе: сидить за столом понурий, ніби побитий пес. Поруч із ним — його старший брат. Я давно його не бачив, і знаю лише, що він довго лежав у лазареті. Він погладшав, у нього здорове, рум'яне обличчя.

— Привіт, Гансе! — весело кажу я. — Ти вже здоровий? Ну, як життя? На ногах краще, ніж у ліжку?

Він бурчить у відповідь щось невиразне. Фрау Троске схлипує і виходить із кімнати. Альберт робить мені знак очима. Нічого не розуміючи, озираюся й тільки тепер бачу біля стільця Ганса милиці.

— Ти все ще не одужав? — питаю.

— Одужую потроху, — відповідає Ганс. — Минулого тижня виписався.

Він бере милиці і, спираючись на них, двома стрибками перекидає себе до грубки. У нього ампутовані ступні. На правій нозі — залізний протез, на лівій — штучна нога в черевіку.

Я соромлюся своїх дурних питань.

— Пробач, Гансе. Я не знав, — кажу я.

Ганс киває. Він відморозив ноги в Карпатах, це ускладнилося гангреною, і врешті-решт довелося зробити ампутацію.

— Слава Богу, що тільки ступні, не вище. — Фрау Троске принесла подушку й кладе її під ноги Гансові. — Нічого, Гансе, одужаєш як слід і будеш ходити, як усі. — Вона сідає поруч із сином і ніжно гладить йому руки.

— Так, — кажу я, аби хоч щось сказати, — добре, що тільки ступні.

— З мене й цього вистачить, — відповідає Ганс.

Я простягаю йому сигарету. Що робити в такі хвилини? Що не скажи, навіть із найкращими намірами, все здається грубим. Ми, правда, розмовляємо про щось, натужно, з паузами, але коли хто-небудь із нас, Альберт або я, встає і рухається по кімнаті, Ганс дивиться на наші ноги потемнілим, змученим поглядом, і очі матері прямують туди ж, і обидва, мати й син, невідривно дивляться нам тільки на ноги, супроводжують поглядом туди-сюди: у когось є ноги, а в когось немає.

Напевно, він тепер ні про що інше не може думати, а мати думає тільки про нього. Вона не бачить, що Альберт від цього страждає. За кілька годин перебування вдома він зовсім зажурився.

— Нам ще потрібно сьогодні в казарму, Альберте, — кажу я, підказуючи йому зручний привід вийти. — Ходімо?

— Так, — миттю відгукується він.

На вулиці ми полегшено зітхаємо. Вечірні вогні м'яко відображаються в мокрому асфальті. Ліхтарі блимають на вітрі. Альберт втупився кудись у порожнечу перед собою.

— Я ж нічим не можу йому допомогти, — насилу говорить він, — але коли я з ними, коли я бачу його й матір, мені все здається, ніби я в чомусь винен, я просто соромлюся своїх здорових ніг. Відчуваєш себе негідником від того, що ти цілий і неушкоджений. Хоч би руку мені прострелило, як Людвігу, тоді б я не почувався так жахливо.

Я намагаюся його втішити. Але він дивиться вбік. Мої слова його не переконують, та мені вони приносять полегшення. Так завжди буває, коли втішаєш.

Ми йдемо до Віллі. У його кімнаті все догори дном. Розібране ліжко стоїть біля стіни. Ліжко необхідно подовжити — на війні Віллі так виріс, що не поміщається на ньому. Усюди розкидані дошки, молотки, пилки. На стільці стоїть величезна миска з картопляним салатом. Віллі в кімнаті немає. Його мати повідомляє нам, що він уже годину сидить на кухні — вирішив зішкребити з себе бруд. Ми чекаємо.

Фрау Гомеєр, стоячи на колінах, порпається в ранці сина. Похитуючи головою, вона витягує звідти брудне дрантя, яке колись було шкарпетками.

— Самі діри, — бурчить вона, докірливо дивлячись на мене й на Альберта.

— Товар воєнного часу, — кажу я, знизуючи плечима.

— Товар воєнного часу? Скажи, будь ласка, який ти розумний! Це була вовна найвищого ґатунку! Я цілий тиждень бігала, поки роздобула їх, а зараз хоч викинь. Тепер таких не дістанеш! — Вона засмучено досліджує жалюгідне лахміття. — Навіть на фронті можна було б урвати хвилинку й хоч раз на тиждень нашвидку перемінити пару шкарпеток. Востаннє, коли він був удома, я дала йому з собою чотири пари. І лише дві він привіз назад. Та ще в такому вигляді! — Вона проводить рукою по дірках.

Тільки я зібрався було захищати Віллі, як він сам, радісний, із шумом увірвався в кімнату:

— Ось це називається пощастило! Кандидат на суп! Ну, хлопці, у нас сьогодні ввечері буде куряче фрикасе!

У високо піднятій руді Віллі тримає, як прапор, величезного півня. Золотисто-зелене пір'я півнячого хвоста райдужно перебивається, гребінь червоніє пурпуром, на дзьобі повисли крапельки крові. Хоч я і ситно поїв, але в мене тече слінка.

Віллі в захваті розмахує півнем. Фрау Гомеєр піднімається з колін і випускає крик:

— Де ти взяв його, Віллі?

Віллі з гордістю рапортує, що він видивився півня за сараєм, зловив, зарізав, і все — за дві хвилини. Він поплескує матір по плечу:

— Цього ми навчилися на фронті. Недарма я часто заміщав кухаря!

Вона дивиться на сина так, ніби він проковтнув бомбу. Потім кличе чоловіка та знеможено стогне:

— Оскарє, подивися, що він накоїв: він зарізав племінного півня Біндінгів!

— До чого тут Біндінг? — дивується Віллі.

— Та це ж півень молочника Біндінга, нашого сусіда! О Боже мій, і як тільки в тебе рука піднялася?

Фрау Гомеєр у розпачі опускається на стілець.

— Я ж не міг випустити з рук таку смачнющу страву! У таких випадках я дію автоматично.

Фрау Гомеєр не може заспокоїтися:

— Тепер почнеться! Біндінг страшенно нервовий!

— За кого ти мене маєш, мамо? — ображено заявляє Віллі. — Невже ти думаєш, що мене бачила хоч одна жива душа? Я тобі що, новачок? Це десятий півень, якого я зловив. Ювілейний півень! Можемо з'їсти його зі спокійним сумлінням: твій Біндінг ні про що не здогадається.

Віллі розчулено дивиться на півня:

— Дивись у мене, щоб був смачним. Ми його зваримо чи засмажимо?

— Невже ти думаєш, що я хоч шматочок з'їм від цього півня? — розлючено кричить фрау Гомеєр. — Негайно віднеси його назад!

— Ну, я ще з глузду не з'їхав, — заперечує Віллі.

— Але ти ж украв його! — стогне мати.

— Украв? — Віллі вибухає реготом. — Ну ти й сказонула! Я його реквізував! Роздобув! Знайшов! А ти — вкрав! Про крадіжку ще можна говорити, коли беруть гроші, а не все те, що йде в їжу. У такому випадку, Ернсте, ми з тобою чимало накрали, правда ж?

— Ну звичайно, Віллі, — кажу я, — півень сам попався тобі в руки. Як той півень командира другої батареї в Штадені.

Пам'ятаєш, як ти тоді на всю роту приготував куряче фрикасе?
За рецептом: на одну курку один кінь.

Віллі втішено посміхається і пробує рукою плиту.

— Холодна, — розчаровано тягне він і звертається до матері: — У вас немає вугілля?

Від хвилювання фрау Гомеєр втратила дар мови. Вона може лише похитати головою. Віллі заспокоює її:

— Завтра добудемо й паливо. А на сьогодні достатньо буде цього стільця: йому однаково час у смітник.

Фрау Гомеєр із жахом дивиться на сина. Потім вириває у нього з рук спочатку стілець, потім півня і вирушає до молочника Біндінга.

Віллі щиро обурений.

— Іде він геть, і пісня замовкає, — похмуро декламує він. — Ти щось у всій цій історії розумієш, Ернсте?

Те, що не можна взяти на підпал стілець, хоча на фронті ми спалили одного разу ціле піаніно, щоб зварити гніду в яблуках кобилу, — це я ще якось можу зрозуміти. Мабуть, зрозуміло й те, що тут, удома, не слід потурати мимовільним рухам рук, які хапають все, що погано лежить, хоча на фронті добути їжу вважалося справою везіння, а не моралі. Але що півня, який однаково вже зарізаний, треба повернути власникові, тоді як кожному новобранцеві ясно, що, крім неприємностей, це ні до чого не призведе, — по-моєму, чисте безглуздя.

— Якщо це увійде тут у моду, то ми ще з голоду здохнемо, ось побачиш, — збуджено стверджує Віллі. — Якби ми були серед своїх, ми б через півгодини їли розкішне фрикасе. Я приготував би його під білим соусом.

Погляд його блукає між плитою і дверима.

— Знаєш що, давай втечемо, — пропоную я. — Тут дуже згустилася атмосфера.

Але в цей момент якраз повертається фрау Гомеєр.

— Його не було вдома, — каже вона, захекавшись, і в хвилюванні збирається продовжувати свою промову, але раптом

помічає, що Віллі в шинелі. Це відразу змушує її забути все інше. — Ти що, вже йдеш?

— Так, мамо, ми йдемо в обхід, — говорить він, сміючись.

Вона починає плакати. Віллі зніяковіло поплескує її по плечу:

— Я скоро повернуся! Тепер ми завжди будемо повертатися. І дуже часто. Може, навіть занадто часто.

Плече до плеча, широко крокуючи, йдемо ми по Шлоссштрассе.

— Може, зайдемо по Людвіга? — пропоную я.

Віллі заперечно мотає головою:

— Нехай краще спить. Корисніше для нього.

У місті неспокійно. Вантажівки з матросами в кузовах мчать вулицями. Майорять червоні прапори.

Перед ратушею вивантажують цілі купи листівок і тут же роздають їх. Натовп рве їх із рук матросів і жадібно пробігає по рядках. Очі горять. Порив вітру підхоплює пачку прокламацій: покружлявши в повітрі, вони, як зграя білих голубів, опускаються на голі гілки дерев і з шелестом повисають на них.

— Брати, — промовляє біля нас літній чоловік у солдатській шинелі, — брати, нарешті ми заживемо краще. — Губи його тремтять.

— Чорт забирай, тут, здається, щось серйозне планується, — кажу я.

Ми прискорюємо кроки. Що ближче до собору, то більша штовханина. На площі повно народу. Перед театром, піднявшись на сходинок, ораторствує солдат. Крейдяне світло карбідної лампи тремтить на його обличчі. Нам погано чути, що він говорить, — вітер нерівними затяжними поривами з виттям проноситься площею, приносячи з боку собору хвилі органних звуків, у яких тоне високий уривчастий голос солдата.

Неспокійне очікування чогось невідомого нависло над площею. Натовп стоїть суцільною стіною. За рідкісним винятком

усі — солдати. Багато хто з дружинами. На мовчазних, замкнутих обличчях той же вираз, що на фронті, коли з-під сталевого шолома очі видивляються ворога. Але зараз у поглядах миготить ще й інше: передчуття майбутнього, невловиме очікування нового життя.

З боку театру чути вигуки. Їм відповідає глухий гуркіт.

— Ну, хлопці, здається, буде діло! — захоплено вигукує Віллі.

Ліс піднятих рук. Натовпом пробігає хвиля. Ряди ворухаються. Шикуються в колони. Лунають заклики: «Товариші, вперед!» Рівномірне тупотіння демонстрантів — наче могутнє дихання. Не роздумуючи, ми вливаємося в колону.

Праворуч від нас крокує артилерист. Попереду — сапер. Група за групою. Майже ніхто не знає одне одного. Але це не заважає нам відразу ж зблизитися з тими, хто крокує поруч. Солдатам не потрібно довго знайомитися, вони — товариші, цього достатньо.

— Ходімо, Отто, чого стоїш? — кричить сапер солдату, який відійшов убік.

Той не може наважитися — з ним дружина. Поглянувши на нього, вона бере його під руку. Він ніяково посміхається:

— Пізніше, Франце.

Віллі кривиться:

— Ну от: варто тільки втрутитися спідниці, і дружбі кінець. Згадайте моє слово!

— Дурниці! — каже сапер і простягає Віллі сигарету. — Баби — це півжиття. Тільки на все свій час.

Ми мимоволі крокуємо в ногу. Але це не просто похід солдатських колон. Земля гуде, і блискавкою спалахує над головами божевільна надія, від якої захоплює подих, надія, що цей шлях цей веде просто в царство свободи й справедливості.

Проте вже через кілька сотень метрів процесія зупиняється перед будинком бургомистра. Кілька робітників стукають у парадні двері. Ніхто не відчиняє. На мить за вікнами з'являється бліде жіноче обличчя. Стукіт у двері посилюється, і в вікно

летить камінь. За ним — другий. Уламки розбитого скла з дзвоном сиплються в палісадник.

На балконі другого поверху з'являється бургомістр. Крики летять йому назустріч. Він щось намагається пояснити, але його не слухають.

— Марш сюди! — кричать у натовпі.

Бургомістр знизує плечима й киває. Кілька хвилин по тому він крокує на чолі процесії.

Другим витягують із дому начальника продовольчої управи. Потім черга доходить до переляканого лисого суб'єкта, який, за чутками, спекулював маслом. Торговця зерном нам захопити вже не вдається: він вчасно втік, зачувши про наше наближення.

Колони прямують до Шльоссгоф і зупиняються перед окружним військовим управлінням. Один із солдатів швидко вибігає нагору по сходах і зникає за дверима. Ми чекаємо. Усі вікна освітлені.

Нарешті двері відчиняються. Ми з нетерпінням витягуємо шиї. Виходить якийсь чоловік із портфелем. Він витягує з нього кілька листочків і рівним голосом починає читати промову. Ми напружено слухаємо. Віллі приклав обидві долоні до своїх величезних вух. Він на голову вищий за інших, тому йому краще чути, і він повторює нам окремі фрази. Але слова оратора пролітають над нашими головами й летять кудись повз нас. Вони народжуються і вмирають, але нас вони не зачіпають, не захоплюють, не спонукають до дії, вони тільки пролітають у повітрі.

Нас охоплює неспокій. Ми не розуміємо, що відбувається. Ми звикли діяти. Адже це революція! Значить, треба щось робити. Але чоловік нагорі все говорить та говорить. Він закликає до спокою і розсудливості, хоча всі стоять дуже тихо та спокійно.

Нарешті він іде.

— Хто це був? — розчаровано питаю я.

Сусід-артилерист обізнаний краще:

— Голова ради робітничих і солдатських депутатів. У минулому, здається, зубний лікар.

— Гм... — мукає Віллі й розчаровано крутить навсіді рудою головою.

— Чортівня якась! А я думав, йдемо до вокзалу, а звідти прямісінько на Берлін.

Вигуки з натовпу стають дедалі голоснішими, наполегливішими. Вимагають виступу бургомістра. Його підштовхують до сходів.

Спокійним голосом бургомістр заявляє, що всі вимоги будуть найважливішим чином розглянуті. Обидва спекулянти стоять поруч із ним і трусяться. Вони навіть спітніли від страху, хоча їх ніхто не чіпає. На них, правда, покрикують, але ніхто не наважується першим підняти на них руку.

— Ну що ж, — каже Віллі, — хоч бургомістр не боягуз.

— А він звик, — відгукується артилерист, — його кожні два-три дні витягують.

Ми здивовані.

— Часто у вас такі історії відбуваються? — питає Альберт.

Артилерист киває:

— Бачиш, із фронту постійно прибувають нові війська, і всі по черзі вважають, що саме вони повинні навести порядок. На цьому зазвичай справа й закінчується.

— Не розумію, — каже Альберт.

— От і я нічого не розумію, — погоджується артилерист, позіхаючи на всю горлянку. — Я думав, що все це буде інакше. А тепер адью, хлопці, підю я годувати своїх плюскв. Так буде більше користі.

За ним ідуть інші. Площа порожніє. Промовляє другий депутат. Він теж закликає до спокою. Керівники самі про все подбають. Вони вже за роботою, говорить він, вказуючи на освітлені вікна. Найкраще, мовляв, розійтися по домівках.

— Чорт забирай, і це все? — кажу я з досадою.

Ми здаємося собі мало не смішними: заради чого ми потяглися за усіма? Що нам було потрібно?

— Чорт, — каже Віллі розчаровано.
Ми знизуємо плечима й ліниво йдемо далі.

Деякий час ми ще блукаємо вулицями, потім прощаємося. Я відпроваджую Альберта додому й залишаюся сам. Дивне почуття охоплює мене: тепер, коли я сам і поруч немає моїх товаришів, мені починає здаватися, що все навколо раптом захиталося і втрапило реальні обриси. Щойно все було міцним і непорушним, і раптом розпливається і постає переді мною в такому новому й незвичному вигляді, що я не знаю, чи не мариться мені все це. Чи справді я тут? Чи справді я вдома?

Ось вулиці, спокійні, одягнені в камінь, з гладкими, блискучими дахами, без дірок і тріщин від розривів снарядів; незаймані, вивищуються в блакитній ночі стіни будинків, темні силуети балконів і шпилів, немов вирізані на густій синяві неба, ніщо не погризене зубами війни, у вікнах усі шибки цілі, і за світлими хмарами завіс живе особливий світ, не той потворний світ смерті, у якому я так довго жив.

Я зупиняюся перед будинком, нижній поверх якого освітлений. Ледве чутно долинають звуки музики. Штори запнуті тільки наполовину. Видно, що відбувається всередині.

Біля рояля сидить жінка й грає. Вона одна. Світло високого торшера падає на білі сторінки нот. Усе інше тане в напівтемряві обставленої різнокольоровими предметами кімнати. Тут тихо й мирно живуть диван і кілька м'яких крісел. На одному з крісел спить собака.

Як зачарований, дивлюсь я на цю картину. І тільки коли жінка встає з-за рояля і легкою безшумною ходою йде до столу, поспішно відступаю. Моє серце шалено б'ється. У сліпучому сяйві ракет над зруйнованими снарядами прифронтовими селами я майже забув, що все це існує, що бувають на світі цілі вулиці мирного життя, яке сховалося за стінами, поміж килимами, теплом і жінками. Мені хочеться відкрити двері, увійти і згорнутися калачиком у м'якому кріслі, хочеться занурити свої руки в тепло, щоб воно залило мене всього з голови до ніг, хо-

четься говорити без кінця, і в тихих очах жінки розтопити й забути все жорстоке, бурхливе, все минуле, мені хочеться піти від нього, скинути його з себе, як брудний одяг. Світло в кімнаті гасне. Я бреду далі. І ніч раптом наповнюється глухими закличними й неясними голосами, картинами з минулого, питаннями та відповідями.

Я виходжу далеко за місто й видираюся на вершину Клостерберга. Унизу лежить посріблене місто. Місяць віддзеркалюється в річці. Вежі немов пливуть у повітрі, і якась незбагнена тиша панує довкола.

Я стою так деякий час, потім іду назад, знову до вулиць, до житла. Удома я безшумно, навпомацки піднімаюся сходами. Мої батьки вже сплять. Я чую їхнє дихання: тихе дихання матері та хрипке — батька. Мені соромно, що я повернувся так пізно.

У своїй кімнаті я запалюю світло. На ліжку постелили сліпуче свіжу білизну. Ковдра відкинута. Я сідаю на ліжко й замислююся. Потім я відчуваю втому. Машинально витягуюся і хочу накинути на себе ковдру. Але раптом підхоплююся: я зовсім забув, що треба роздягтися. Адже на фронті ми ніколи не роздягалися. Повільно стягую з себе куртку та ставлю в кут чоботи. І раптом помічаю, що в ногах ліжка лежить нічна сорочка. Про такі речі я й зовсім забув. Я вдягаю її. І раптом, коли я, голий, тремтячи від холоду, натягую її на себе, мене охоплює якесь незнайоме почуття. Я мну й обмацую ковдру, я зариваюсь у подушки і притискаю їх до себе, я поринаю в них, у сон, у життя, і відчуваю лише одне: я тут, так, так, я тут!

III

Ми з Альбертом сидимо в кафе Маєра біля вікна. Перед нами на круглому мармуровому столику два горнятка вистиглої кави. Ми сидимо тут уже години три та ніяк не можемо зважитися випити цю гірку бурду. І це ми, звиклі на фронті до всякої гідоти. Але в цих чашках, здається, відвар кам'яного вугілля.

Зайнято всього три столики. За одним якісь спекулянти домовляються про вагон продовольства, за іншим подружжя заглибилось в газети, за третім сидимо ми й ніжимо свої відвиклі від хорошого життя дупи на червоному плюші диванів.

Фіранки брудні, кельнерка позіхає, повітря сперте, і, по суті, хорошого тут мало, але для нас це щось особливе. Ми затишно розташувалися, часу в нас тепер купа, грає музика, і ми дивимося у вікно. Ми довго були позбавлені всього цього.

Ми сидимо дуже довго. Ось уже всі три музиканти складають свої інструменти, а кельнерка нетерпляче кружляє довкола нашого столика. Нарешті ми платимо й виходимо на вечірню вулицю. Як чудово, не поспішаючи, переходити від вітрини до вітрини, ні про що не думати та почуватися незалежною людиною!

На Штубенштрасе ми зупиняємося.

— Може, нам зайти до Беккера? — пропоную я.

— Давай зазирнемо, — погоджується Альберт. — От він здивується!

У крамниці Беккера ми провели частину наших шкільних років. Там можна було купити все, що завгодно: зошити, малярське приладдя, сачки для ловів метеликів, акваріуми, колекції марок, старі книги й розв'язання задач з алгебри. У Беккера ми пропадали годинами, і в нього ми крадькома курили та призначали перші таємні побачення з ученицями міської школи. Беккеру ми довіряли наші таємниці.

Ми заходимо. По кутках кілька школярів швидко ховають у зігнутих долонях розкурені цигарки. Ми посміхаємося і виструнчуємося. Підходить продавчиня і запитує, що нам потрібно.

— Ми хотіли б поговорити особисто з паном Беккером.

Дівчина зволікає.

— Можу я замінити його?

— Ні, фройляйн, — заперечую я, — ви не можете його замінити. Скажіть про нас, будь ласка, панові Беккеру.

Вона йде. Ми з Альбертом переглядаємось і, задоволені своєю вигадкою, чекаємо, поклавши руки в кишені. Оце буде зустріч!

На дверях контори дзвенить добре знайомий дзвіночок. Виходить Беккер — худорлявий, сивенький і неохайний, як завжди. Хвилинку він, примружившись, дивиться на нас, потім впізнає.

— Ви тільки подивіться! — вигукує він. — Біркгольц і Троске! Отже, повернулися?

— Так, — жваво відгукуємося ми, очікуючи, що зараз усе почнеться.

— От і чудово! А що вам потрібно? Сигарети?

Ми збентежені. Ми, власне, нічого не збиралися купувати, нам це й на думку не спадало.

— Так, — кажу я нарешті, — десяток сигарет.

Беккер відраховує нам сигарети.

— Ну, до скорого побачення, — киває він нам і тут же збирається зникнути за дверима контори.

З хвилину ще ми не рушаємо з місця. Він обертається.

— Щось забули? — питає він уже зі сходів.

— Ні, ні, — відповідаємо ми й виходимо з магазину.

— Що ти на це скажеш? — питаю я Альберта на вулиці. — Він, очевидно, думає, що ми їздили прогулятися.

Альберт із досадою махає рукою:

— Цивільний, що ти хочеш.

Ми довго блукаємо містом. Пізно ввечері до нас приєднується Віллі, і ми всією компанією йдемо в казарми.

Дорогою Віллі раптом відскакує вбік. Я теж злякано здригаюся. Знайомий звук прорізає повітря, ніби десь поряд летить снаряд. За мить ми зніяковіло переглядаємось і сміємося. Це всього лише трамвай заверещав на повороті.

Юпп та Валентин самотньо сидять у великому порожньому приміщенні. Тьяден взагалі ще не показувався. Не повертався із борделю. Обидва радісно вітають нас: тепер можна зіграти партію в скат.

За той короткий час, поки ми не бачилися, Юпп встиг стати членом солдатської ради. Він просто сам проголосив себе ним, тому що в казармі жадливий розгардіяш і ніхто нічого

до пуття не знає. На перший час Юпп таким чином влаштувався, бо на свою попередню цивільну посаду йому повернутися не вдалося. Адвокат, у якого він працював у Кельні, написав йому, що нова канцеляристка чудово працює, а до того ж обходиться дешевше, крім того, Юпп на фронті, без сумніву, дещо відстав від канцелярських справ. Пан адвокат надзвичайно про це шкодує, але часи нині суворі. Він шле панові Юппу свої найкращі вітання.

— От зараза! — меланхолійно говорить Юпп. — Усі ці роки я мріяв тільки про одне — як би опинитися подалі від армії, а тепер ось радієш, що тебе не женуть геть. Ну, пропадати так пропадати — ставлю вісімнадцять!

У Вілі в руках вигідна комбінація карт.

— Двадцять! — відповідаю я за нього. — Ну, а ти, Валентине?

Валентин знижує плечима:

— Двадцять чотири!

На сорока Юпп пасує. У цю хвилину з'являється Карл Брьогер.

— Захотілося подивитися, як ви живете, — говорить він.

— І ти вирішив, що ми, звичайно ж, тут, — посміхається Вілі, зручніше вмоштуючись на лаві. — Знаєш, що не кажи, а для солдата казарма — справжня батьківщина. Сорок один!

— Сорок шість! — азартно кидає Валентин.

— Сорок вісім! — гримить Вілі у відповідь.

— Чорт забирай! Гра стає серйозною. Ми присуваємося ближче. Вілі, прихилившись до стінки шафи, захоплено показує нам чотирьох валетів. Валентин, однак, зловісно посміхається: його шанси ще більші — у нього нічого немає в прикупі.

Як тут затишно! На столі блимає недогарок свічки. У напівтемряві біліють солдатські ліжка. Ми величезними скибками поглинаємо сир, який роздобув Юпп. Юпп ріже його клинковим багнетом і по черзі дає кожному.

— П'ятдесят! — скаженіє Валентин.

Тут двері відчиняються навстіж, і в кімнату вривається Тьяден.

— Зе... Зе... — заїкається він. Від страшного хвилювання на нього напала гикавка. Ми водимо його з високо піднятими руками по кімнаті.

— Що, дівчата обібрали? — співчутливо питає Віллі.

Тьяден заперечливо хитає головою:

— Зе... зе...

— Струнко! — гомандує Віллі.

Тьяден виструнчується, гикавка зникає.

— Зеліг. Я знайшов Зеліга, — триумфально вимовляє нарешті Тьяден.

— Слухай! — гаркає Віллі. — Якщо ти брешеш, я викину тебе через вікно.

Зеліг був нашим ротним фельдфебелем. Скотина найвищого розряду. За два місяці до революції його, на жаль, кудись перевели, і ми ніяк не могли напасти на його слід. Тьяден каже, що він став власником шинку «Король Вільгельм» і що в нього чудове пиво.

— Вперед! — кричу я, і ми всією юрбою кидаємося до виходу.

— Стійте, хлопці! Без Фердинанда не можна. У нього із Зелігом давні порахунки за Шрьодера, — каже Віллі.

Біля будинку Козоле ми починаємо свистіти й галасувати доти, поки він, незадоволений, в одній нічній сорочці, не висувається у вікно.

— Що це ви придумали серед ночі? — бурчить він. — Забули, що я одружений?

— Це нікуди не втече, — крикнув Віллі. — Біжи швидше донизу, ми знайшли Зеліга.

Фердинанд пожвавлюється.

— Не брешете? — питає він.

— Чесне слово! — підтверджує Тьяден.

— Зараз вийду! — каже Козоле. — Але ви пошкодуєте, якщо розігруєте мене.

Через п'ять хвилин він уже з нами, і ми розповідаємо йому все по порядку. Потім біжимо далі.

Коли ми звертаємо на Гакенштрассе, Віллі від збудження налітає на перехожого й збиває його з ніг.

— Слон! — кричить перехожий, лежачи на землі.

Віллі миттю повертається і грізно виростає перед ним.

— Пробачте, ви, здається, щось сказали? — питає він, козирнувши.

Перехожий схоплюється і, задерши голову, дивиться на Віллі.

— Не пригадую, — розлючено бурмоче він.

— Ваше щастя, — каже Віллі. — Обзиватися можна лише тим, хто наділений відповідною статуєю, а ви, здається, не з таких.

Ми проходимо через маленький палісадник і зупиняємося перед шинком «Король Вільгельм». Але напис на вивісці вже замазано фарбою. Тепер шинок називається «Едельвейс». Віллі береться за ручку дверей.

— Секунду! — Козоле хапає його за руку. — Слухай, Віллі, — говорить він урочисто, — якщо буде бійка, битиму я. Гарант?

— Домовилися! — і Віллі відчиняє двері.

Галас, чад і світло виринаються нам назустріч. Стукають одна об одну склянки. Оркестріон гримить марш із «Веселої вдови». На стійці виблискують крани. Регіт стоїть над мийкою, в якій дві дівчини миють склянки. Дівчат оточує натовп чоловіків. Усі навперебій жартують. Вода переливається через край. У ній віддзеркалюються фрагменти облич. Якийсь артилерист замовляє всім горілку й плескає дівчину по сидницях.

— Ого, Ліно, а товар ще довоєнний! — хрипить він у захваті. Ми пропихаємося вперед.

— Факт, хлопці: він тут, — каже Віллі.

У сорочці з підкоченими рукавами й розстебнутим коміром, спітнілий, із вологою, почервонілою від натуги шиєю, господар цідить за стійкою пиво. Темними золотистими струменями летіє воно під його здоровенними кулачищами в склян-

ки. Ось він підняв очі й побачив нас. Широка усмішка повзе в нього по обличчю.

— Кого я бачу! Що вам налити: темного чи світлого?

— Світлого, пане фельдфебелю, — нахабно відповідає Тьяден.

Господар перераховує нас очима.

— Сім, — каже Віллі.

— Сім, — повторює господар, кидаючи погляд на Фердинанда. — Шість і сьомий — Козоле.

Фердинанд протискується до стійки. Спираючись кулаками об край стійки, питає:

— Послухай, Зелігу, у тебе й ром є?

Господар продовжує вовтузитися за стійкою:

— Само собою, є і ром.

Козоле дивиться на нього спідлоба:

— Ти ж любиш випити рому, правда?

Господар наповнює кілька чарок по вінця:

— Звичайно люблю.

— А ти пам'ятаєш, коли ти востаннє напився рому?

— Ні.

— Зате я пам'ятаю! — розлючено каже Козоле біля прилавка, наче бик перед парканом. — А прізвисьце Шрьодер тобі знайоме?

— Шрьодерів на світі багато, — недбало кидає господар.

Терпіння Козоле вичерпується. Він готовий кинутися на Зеліга, але Віллі міцно хапає його за плече і насильно садить.

— Спочатку вип'ємо. — Він повертається до стійки. — Сім разів світле пиво, — замовляє він.

Козоле мовчить. Ми сідаємо за столик. Сам господар подає нам півлітрові кухлі з пивом.

— Пийте на здоров'я! — каже він.

— Ваше здоров'я! — кидає у відповідь Тьяден, і ми п'ємо. Він відкидається на спинку стільця. — Ну, що я вам казав? — звертається він до нас.

Фердинанд дивиться услід господареві, який повертається до стійки.

— О Боже, як тільки згадаю, як від цього козла тхнуло ромом, коли ми ховали Шрьодера. — Він скрегоче зубами й на півслові обриває речення.

— Тільки не розм'якати! — каже Тьяден.

Але слова Козоле ніби зірвали завісу, яка досі тихо погойдувалася над минулим, і до шинку вповзла сіра примара порожнечі. Вікна розпливаються, зі щілин у підлозі піднімаються тіні, в прокуреному повітрі ширяють видіння.

Козоле і Зеліг завжди недолюбливали один одного. Але смертельними ворогами вони стали лише в серпні вісімнадцятого року. Ми сиділи тоді в поритому снарядами окопі другого ешелону й цілу ніч копали братську могилу. Глибоко рити не можна було, бо дуже близько до поверхні підходили ґрунтові води. Під кінець ми працювали, стоячи по коліна в рідкому багні.

Бетке, Весслінг і Козоле вирівнювали стінки. Усі інші підбирали трупи, складали їх довгими рядами в очікуванні, поки буде готова могила. Альберт Троске, унтер-офіцер нашого взводу, знімав із убитих розпізнавальні знаки, якщо вони збереглися, і збирав уцілілі солдатські книжки.

У деяких мерців були вже почорнілі, напівзотлілі обличчя, — адже в дощові місяці розкладання йшло дуже швидко. Зате запах не був таким дошкульним, як улітку. Чимало трупів, наскрізь просочені вологою, розпухли від води, наче губки. Один лежав із широко розкинутими руками. Коли його підняли, то виявилось, що під клаптями шинелі майже нічого не було — так його пошматувало. Не було й розпізнавального знака. Тільки по латці на штанях ми впізнали єфрейтора Глазера. Він був дуже легкий: від нього залишилося менше половини.

Відірвані й порозкидувані навсібіч руки, ноги, голови ми збирали в спеціальний плащ-намет. Коли ми принесли Глазера, Бетке заявив:

— Досить. Більше не влізе.

Ми притягли кілька мішків вапна. Юпп взяв пласку лопату й став посипати вапном дно ями. Незабаром прийшов із хрестами Макс Вайль. На наш подив, вплив із темряви й фельдфебель

Зеліг. Ми чули, що йому доручили прочитати молитву, оскільки поблизу не знайшлося священика, а обидва наші офіцера хворіли. Через це Зеліг був у поганому гуморі; незважаючи на свою солідну комплекцію, він боявся дивитися на кров. Крім того, страждав курячою сліпотою і вночі майже нічого не бачив. Він так нервувався через це все, що не помітив краю могили та злетів униз. Тьяден розреготався й приглушеним голосом крикнув: — Засипати його, засипати!

Сталося так, що саме Козоле працював на цьому місці. Зеліг гепнувся йому просто на голову. Це був вантаж приблизно в один центнер. Фердинанд сильно матюкався. Упізнавши фельдфебеля, він, як досвідчений фронтовик, дозволив собі не прикусити язика: як-не-як, уже ішов тисяча дев'ятсот вісімнадцятий. Фельдфебель піднявся і, впізнавши Козоле, свого давнього ворога, розлютився ще більше і з криком накинувся на нього. Фердинанд у боргу не залишився. Бетке, який працював тут же, спробував їх розборонити. Але фельдфебель плювався від люті, а Козоле, відчуваючи себе невинно постраждалим, не давав йому спуску. На допомогу Козоле в яму стрибнув Віллі. Страшний рев долинав із глибини могили.

— Спокійно! — вимовив раптом чийсь голос. І хоча голос був дуже тихий, шум миттєво припинився. Зеліг із сопінням почав дертися з могили. Весь білий від вапняного пилу, він був схожий на товстощогого херувима, облитого цукровою глазур'ю. Козоле і Бетке теж піднялися нагору.

Біля могили, спираючись на палицю, стояв Людвіг Бреєр. До цього він, укритий двома шинелями, лежав близько бліндажа: саме цими днями в нього був перший важкий напад дизентерії.

— Що тут у вас? — запитав він. Троє почали навперебій пояснювати. Але Людвіг лише втомлено відмахнувся: — А, не має значення.

Фельдфебель стверджував, що Козоле штовхнув його в груди. Козоле знову скипів.

— Спокійно! — повторив Людвіг.

Запала мовчанка.

— Ти всі розпізнавальні знаки зібрав, Альберте? — запитав він.

— Усі, — відповів Троске й додав упівголоса, щоб Козоле його не чув: — І Шрьодер там.

Десь хвилину вони дивилися один на одного. Потім Людвіг сказав:

— Отже, він не потрапив у полон. Де він лежить?

Альберт повів його вздовж ряду. Ми з Брьогером ішли за ними, адже Шрьодер був нашим шкільним товаришем. Троске зупинився перед одним із трупів. Голова вбитого була прикрита мішком. Бреєр нахилився. Альберт намагався стримати його.

— Не треба відкривати, Людвігу! — попросив він.

Бреєр обернувся.

— Треба, Альберте, — спокійно сказав він, — треба.

Верхню половину тіла неможливо було впізнати. Воно було сплющене, як у камбали. Обличчя — немов обстругана дошка; на місці рота — чорний перекошений отвір із оголеним оскалом зубів. Бреєр мовчки опустив мішок.

— А він знає? — запитав Людвіг, кивнувши в бік Козоле. Альберт заперечно хитнув головою.

— Треба постаратися, щоб Зеліг забрався звідси, інакше буде біда, — сказав він.

Шрьодер дружив із Козоле. Ми, правда, цієї дружби не розуміли, тому що Шрьодер був занадто ніжним і кволим — ще справжня дитина, цілковита протилежність Козоле, але Козоле оберігав його, як мати.

Позаду нас хтось засопів. Виявилося, що Зеліг весь час ішов за нами й тепер, витріщивши очі, стояв поруч.

— Такого я ще не бачив, — бурмотів він, затинаячись. — Як же це сталося?

Ніхто не відповів. Шрьодер ще тиждень тому мав отримати відпустку, але Зеліг зробив усе, щоб завадити цьому. Він ненавидів і Шрьодера, і Козоле. І ось Шрьодер убитий.

Ми пішли геть: ми не могли бачити Зеліга цієї хвилини. Людвіг знову заліз під свої шинелі. Залишився тільки Альберт.

Зеліг втупився в тіло Шрьодера. З-за хмар з'явився місяць і освітив труп. Подавшись уперед усім своїм жирним корпусом, фельдфебель дивився на землісті обличчя, на яких застиг невольний вираз німого жаху, але, здавалося, ця німота кричить.

Альберт сказав холодно:

— Прочитайте молитву й чимшвидше йдіть геть. Так буде найкраще.

Фельдфебель витер чоло.

— Не можу, — пробелькотів він.

Жах охопив його. Ми знали, що це таке. Можна було тижнями не відчувати ні найменшого страху, і раптом абсолютно несподівано страх хапав людину за горло. Позеленілий Зеліг, похитуючись, пішов геть.

— Він, видно, думав, що тут перекидаються цукерками, — сухо промовив Тьяден.

Дощ полив сильніше, і ми почали втрачати терпіння. Зеліг не повертався. Нарешті ми витягли Людвіга Бреєра з-під його шинелей. Тихим голосом він прочитав «Отче наш».

Ми подавали мерців до могили. Вайль допомагав піднімати їх. Я бачив, як він тремтів.

— За вас помстяться, помстяться знову та знову, — шепотів він майже беззвучно.

Я подивився на нього з подивом.

— Що з тобою? — запитав я його. — Це ж не перші, кого ти ховаєш. Так тобі за багатьох доведеться мстити.

Він замовк.

Коли ми поклали перші ряди, Юпп та Валентин притягли в плащ-наметі ще когось.

— Цей ще живий, — сказав Юпп і відкрив обличчя пораненого.

Козоле глянув на нього.

— Довго не протягне, — визначив він. — Почекаємо, поки відійде.

Людина на плащ-наметі переривчасто дихала. При кожному зітханні по підборіддю стікала кров.

— Може, віднести його? — запитав Юпп.

— Тоді він відразу ж помре, — сказав Альберт, показуючи на кров.

Ми поклали пораненого осторонь. Макс Вайль залишився при ньому, а ми знову взялися за роботу. Тепер мені допомагав Валентин. Ми опустили Глазера.

— Ох, бідолаха, у нього ж дружина, — бурмотів Валентин.

— Обережніше: наступний Шрьодер! — крикнув Юпп, опускаючи плащ-намет.

— Тихо! — щитнув на нього Брьогер.

Козоле ще тримав труп у руках.

— Хто? — перепитав він.

— Шрьодер, — повторив Юпп, вважаючи, що Фердинанд уже все знає.

— Що ти мелеш, дурню? Шрьодер у полоні! — розізлився Козоле.

— Це правда, Фердинанде, — підтвердив Альберт Троске, який стояв поруч.

Ми затамували подих. Не кажучи ні слова, Козоле повернув нам Шрьодера наверх і сам виліз за ним. Кишеньковим ліхтарем він освітив тіло. Низько нахилившись над рештками обличчя, він шукав знайомі риси.

— Слава Богу, що фельдфебель забрався геть, — шепнув Карл.

Ми застигли в очікуванні. Козоле випростався.

— Лопату! — коротко кинув він.

Я подав йому лопату. Ми чекали нападу, чекали вбивства. Але Козоле почав копати. Він рив для Шрьодера окрему могилу й нікого не підпускав до неї. Потім сам опустив у неї тіло. Про Зеліґа він у ту хвилину не думав: надто великим було його горе.

На світанку обидві могили були готові. Тим часом помер поранений, і ми поклали його поруч із іншими. Утрамбувавши землю, поставили хрести. Козоле взяв один хрест для могили Шрьодера, написав чорнильним олівцем на ньому ім'я покійного й надів на хрест шолом.

Підійшов Людвіг. Ми оголили голови. Він вдруге прочитав «Отче наш». Альберт, блідий, стояв поруч із ним. Альберт зі Шрьодером сиділи в школі за однією партою. Але найгірше з усіх виглядав Козоле: обличчя його абсолютно посіріло й витягнулося. Він не зронив ані слова.

Ми постояли ще трохи. Дош усе лив. Нам принесли каву. Ми сіли й почали їсти.

Вранці з сусіднього окопу раптом виповз Зеліг. Ми вважали, що він давно кудись заховався. Від нього здалеку тхнуло ромом. Тільки тепер він зібрався до могили. Побачивши його, Козоле закричав. На щастя, Віллі опинився неподалік. Він кинувся до Фердинанда й обома руками обхопив його. Але цього було недостатньо, і нам довелося вчотирьох щосили тримати Фердинанда, готового вирватися і задушити фельдфебеля. Цілу годину ми боролися з Козоле, поки, нарешті, він не схаменувся, зрозумівши, що зробив би собі тільки гірше, піддавшись пориву. Та він присягнувся над могилою Шрьодера, що рано чи пізно поквитається із Зелігом.

І ось Зеліг стоїть за стійкою, а Козоле сидить на відстані п'яти метрів від нього, і обидва вже більше не солдати.

Знову заграв оркестріон, втретє гримить марш із «Веселої вдови».

— Господарю, давай ще по чарці горілки всім! — кричить Тьяден, і його свинячі оченята світяться.

— Зараз, — відгукується Зеліг і подає нам горілку. — Ваше здоров'я, друзі!

Козоле поглядає на нього з-під насуплених брів.

— Ти нам не друг! — кидає він.

Зеліг запихає пляшку під пахву.

— Ну що ж, ні — то ні, — відповідає він і повертається до себе за стійку.

Валентин залпом перекидає чарку.

— Пий, Фердинанде! Це єдине достойне заняття! — каже він.

Віллі замовляє ще по одній. Тьяден уже наполовину п'яний.

— Ну що, Зелігу, старий ротний павуче, тепер ти вже не зможеш засадити нас у каталажку! — кричить він. — Випий із нами. — І він плескає свого колишнього начальника по плечу, та так, що той мало не захлинається горілкою. Рік тому Тьяден потрапив би за таке під військово-польовий суд або в божевільню.

Похитуючи головою, Козоле переводить погляд від стійки до своєї чарки і знову до стійки, на товстого послужливого чоловіка біля пивних країв.

— Послухай, Ернсте, я його не впізнаю. Це якийсь зовсім інший чоловік, — каже він мені.

Мені теж так здається. Я теж не впізнаю його. У моєму уявленні він так зрісся з військовою формою і своїм неодмінним записником, що я насилу міг би уявити його собі в сорочці, а тим паче господарем шинку. Тепер він п'є з нами за компанію і дозволяє Тьядену, на якого він на фронті звертав уваги не більше, ніж на вошу, плескати себе по плечу та звертатися на «ти». Як змінився світ!

Віллі штовхає в бік Козоле, підбадьорюючи:

— Ну?

— Чесне слово, Віллі, не знаю, — знічено відповідає той, — дати йому в рило чи ні? Мені якось все по-іншому уявлялося. Ти подивися тільки, як він нам догоджає, цей глист! Тут всяку охоту втратиш.

А Тьяден все замовляє і замовляє. Йому дає величезне задоволення ганяти своє колишнє начальство від стійки до столика й назад.

Зеліг уже теж чимало випив. Його схоже на бульдога обличчя почервоніло, частково від алкоголю, частково від радості за жваву торгівлю.

— Давайте знову дружити, — пропонує він, — ставлю пляшку довоєнного рому.

— Пляшку чого? — питає Козоле і випрямляється.

— Рому. У мене в шафі ще збереглася одна така пляшечка, — спокійнісінько каже Зеліг і йде по ром. Козоле дивиться йому вслід із таким виглядом, ніби йому дали обухом по голові.

— Знаєш, Фердинанде, він, здається, все забув, інакше не став би так ризикувати, — каже Віллі.

Зеліг повертається і наповнює чарки. Козоле сичить йому в обличчя:

— А пам'ятаєш, як ти цмулив ром із переляку? Тобі б у морзі нічним сторожем працювати!

Зеліг примирливо махає рукою.

— Усе це травою поросло, — говорить він. — Ніби ніколи й не було.

Фердинанд знову замовкає. Якби Зеліг відповів різко, неминуче вибухнув би скандал. Але ця незвична податливість збиває Козоле з пантелику й він втрачає рішучість.

Тьяден роздуває ніздрі, та й ми всі з насолодою принохуємося: ром непоганий.

Козоле перекидає свою чарку на стіл:

— Не потрібні мені твої частування.

— От дурень, — кричить Тьяден, — краще б мені віддав! — пальцями він намагається врятувати все, що ще можна врятувати. Результат нікчемний.

Шинок поступово порожніє.

— Все, — каже Зеліг, опускаючи жалюзі.

Ми встаємо.

— Ну що, Фердинанде? — питаю я.

Козоле мотає головою. Він усе ще вагається. Ні, цей кельнер — не справжній Зеліг.

Господар відчиняє нам двері:

— Моє шанування, панове! Добраніч! Гарних снів!

— Панове! — підсміюється Тьяден. — Раніше він говорив: «Свині».

Козоле вже переступив поріг, але, випадково глянувши вниз, бачить ноги Зеліга, ще взуті в давно знайомі нам гамаші. Штани на ньому теж ще військові — з кантами. Зверху — він господар шинку, а знизу — все ще фельдфебель. Це вирішує справу.

Одним рухом Фердинанд обертається. Зеліг відстрибує. Козоле стрибає слідом за ним.

— Послухай-но, ти пам'ятаєш Шрьодера? — кричить він. — Шрьодера, Шрьодера! Знайоме тобі це ім'я, собако? Ось тобі за Шрьодера! Привіт із братської могили!

Він б'є Зеліґа. Той хитається, але втримується на ногах і, відскочивши за стійку, хапає дерев'яний молоток. Він б'є ним Козоле по плечу та в обличчя. Але Козоле так розізлився, що не ухиляється від ударів. Схопивши Зеліґа за комір, він так товче його головою об стійку, що навкруги тільки дзвенить, і відкриває всі крани до одного.

— На, пий, ромова бочко! Вдавивсь, захлебнися у своєму п'яному болоті.

Пиво тече Зеліґові за комір, ллється за сорочку, в штани, які незабаром здуваються, наче повітряна куля. Зеліґ кричить від люті — таке пиво тепер важко роздобути. Йому вдається дотягнутися до полиці зверху та вхопити склянку. Цією склянкою він б'є Козоле знизу в підборіддя.

— Неправильний хід, — заявляє Віллі. Він стоїть біля дверей і з цікавістю стежить за бійкою. — Треба було вдарити його головою, а потім стукнути під коліна.

Ніхто з нас не втручається. Це справа одного Козоле. Навіть якби його побили до напівсмерті, нам не можна допомагати йому. Ми тут тільки для того, щоб утримати тих, кому заманулося б стати на бік Зеліґа. Але охочих немає, бо Тьяден у двох словах розтлумачив усім, у чому справа.

Обличчя Фердинанда в крові, він звіріє і швидко розправляється з Зеліґом. Ударом в груди збиває його з ніг, перекочується через нього та стукає головою об підлогу.

Після цього ми йдемо. Ліна, бліда як полотно, стоїть біля свого господаря, з горла якого виривається хрип.

— Найкраще негайно відвезти його в лікарню, — радить Віллі на прощання. — Тижнів два-три, і все буде в порядку. Здоровий, не розсиплеться!

На вулиці Козоле полегшено зітхає і посміхається, як дитина, — нарешті йому вдалося помститися за Шрьодера!

— Це було добре, — каже він, обтираючи з обличчя кров і потискуючи всім нам руки. — Ну, а тепер біжу до дружини, а то вона ще подумає, ніби я вплутався у справжню бійку.

Біля площі Ринок ми прощаємося. Юпп та Валентин вирушають у казарму. Їхні чоботи гучно стукають по залитій місячним світлом бруківці.

— Я б із задоволенням пішов із ними, — каже раптом Альберт.

— Розумію тебе, — каже Віллі; він, мабуть, не забув ще історії з півнем. — Люди тут стали якісь дріб'язкові, правда? Я киваю.

— А нам, здається, скоро знову доведеться сісти на шкільну лаву, — кажу я.

Ми зупиняємось і регочемо. Тьяден аж тримається за боки. З реготом наздоганяємо Валентина та Юппа.

Віллі чухає потилицю:

— Думаєте, нам там зрадіють? З нами тепер не так-то легко мати справу.

— Звичайно, ми всім подобалися значно більше, коли були героями та десь там, далеко-далеко, — говорить Карл.

— Мені страшенно цікаво, у що виллється ця комедія, — каже Віллі.

— Такі, як ми тепер, пройшли вогонь і воду.

Він піднімає ногу: лунає оглушливий тріск.

— Гази в радіусі тридцяти з половиною кілометрів, — констатує він із задоволенням.

IV

Коли розформовували роту, зброю нам залишили. Наказано було здати її за місцем проживання. І ось ми з'явилися в казарму здавати наші гвинтівки. Одночасно ми отримуємо розрахунок: по п'ятдесят марок за звільнення і по п'ятнадцять добових

на людину. Крім того, нам повинні видати шинель, пару взуття, білизну, гімнастерку й штани.

Отримувати барахло треба під самим дахом. Піднімаємося. Каптенармус недбалим жестом пропонує нам:

— Вибирайте собі щось!

Швидко обійшовши приміщення, Віллі побіжно оглядає порозвішуваний одяг.

— Послухай-но, — говорить він каптенармусові батьківським тоном, — дуритимеш новобранців. Це барахло з часів Ноевого ковчега. Покажи щось новіше!

— У мене немає, — огризається інтендантський холуй.

— Так, — каже Віллі, не зводячи з нього очей, і повільно витягає з кишені алюмінієвий портсигар. — Куриш?

Каптенармус трясє лисою головою.

— Може, жуєш? — Віллі опускає руку в кишеню куртки.

— Ні.

— Ну, гаразд. Але горілку хоч п'єш? — Віллі обмацує горбик у себе на грудях. Він усе передбачив.

— Теж ні! — флегматично відповідає інтендантський щур.

— Тоді мені нічого іншого не залишається, як дати тобі кілька разів у морду, — дружньо заявляє Віллі. — Май на увазі, що без новенької уніформи ми звідси не вийдемо.

На щастя, з'являється Юпп. Як солдатський депутат, він тепер велике цабе. Юпп підморгує каптенармусові:

— Це земляки, Генріху. Свої хлопці, одне слово — піхота. Покажи-но їм салон!

Каптенармус повеселішав:

— Чого ж ви відразу не сказали?

Ми йдемо за ним до іншого приміщення. Там розвішані по стінах нові мундири й шинелі. Миттю скидаємо з себе зношене ганчір'я та одягаємо все нове. Віллі заявляє, що йому необхідні дві шинелі, бо солдатчина довела його до недокрів'я. Каптенармус вагається, але Юпп бере його під руку і, відвівши убік, заводить розмову про суми, що призначаються на постачання.

Каптенармус заспокоюється. Крізь пальці дивиться він на Віллі та Тьядена, які також суттєво погладили.

— Ну, гаразд, — бурчить він. — Мені-бо що? Деякі й зовсім не беруть форму: у них грошей скільки завгодно. Головне, щоб у мене в документах усе сходилося.

Ми розписуємося, що отримали все належне.

— Ти, здається, щось говорив про куриво? — звертається каптенармус до Віллі.

Віллі, оторопівши, витягує портсигар.

— І про жувальний тютюн? — продовжує той.

Віллі лізе в кишеню куртки.

— Але горілку ж не п'єш? — перепитує він.

— Чому ж? П'ю, — незворушно відповідає каптенармус. — Мені навіть лікарі прописали. Я, бачиш, теж слабую на недокрів'я. Залиши свою пляшечку.

— Одну хвилинку, зараз. — Віллі робить здоровенний ковток, щоб врятувати хоч щось. Потім вручає здивованій інтендантській блосі пляшку, яка щойно була повною. Тепер у ній залишилося менше половини.

Юпп проводить нас до воріт казарми.

— А знаєте, хлопці, хто приїхав? — питає він. — Макс Вайль! Тепер він у раді солдатських депутатів!

— Найбільш відповідне для нього заняття, — каже Козоле. — Теплі тут у вас місця, правда?

— Та як тобі сказати, — відповідає Юпп. — Наразі ми з Валентином влаштовані. Між іншим, якщо вам щось знадобиться, безкоштовні проїзні квитки чи щось таке, приходьте. Я можу влаштувати.

— До речі, дай мені квиток, — прошу я. — Тоді я днями з'їжджу до Адольфа.

Він витягує книжку з бланками й відриває аркуш:

— Заповни сам. Поїдеш, ясна річ, другим класом.

— Так точно!

На вулиці Віллі розстібає шинель. Під нею — друга.

— Краще хай буде мені, ніж якомусь спекулянту, — добродушно говорить він. — Хіба за півдесятка уламків, які в мені сидять, я не маю права на зайву шинель?

Ми йдемо по головній вулиці. Козоле каже, що сьогодні після обіду збирається лагодити свій голубник. До війни він розводив поштових голубів і чорно-білих турманів. Тепер хоче знову цим зайнятися. На фронті він завжди мріяв про голубів.

— Ну, а ще що ти збираєшся робити? — питаю я.

— Шукати роботу, — коротко відповідає він. — Адже я, братику мій, одружений. Тепер тільки й знай, що добувай гроші.

З боку Маріїнської церкви раптом затріщали постріли. Ми насторожуємося.

— Армійські револьвери і гвинтівка зразка дев'яносто восьмого року, — оголошує Віллі тоном знавця. — Якщо не помиляюся, револьверів два.

— Що б там не трапилося, — сміється Тьяден, розмахуючи отриманими черевиками, — у порівнянні з Фландрією — це мирне щебетання пташок.

Віллі зупиняється перед магазином чоловічого одягу. У вітрині виставлено костюм із паперового матеріалу навпіл із кропив'яним волокном. Але Віллі цікавиться не костюмом. Він як зачарований дивиться на видвілі модні картинки, розкладені за костюмом. Захоплено вказує він на зображення елегантного пана з гострою борідкою, приреченого на вічну бесіду з мисливцем.

— А знаєте, хлопці, що це таке?

— Рушниця, — каже Козоле, дивлячись на мисливця.

— Дурень, — нетерпляче обриває його Віллі, — бачиш фрак? Розумієш, це хвіст, як у ластівки? Наймодніший зараз крій! І знаєте, що мені спало на думку? Я віддам цю шинель перешити на ось таку штуку. Розпороти, пофарбувати в чорний колір, перешити, викинути хлястики, словом — шик!

Щомиті він дедалі більше захоплюється своєю ідеєю. Але Карл охолоджує його запал.

— А штани в смужку в тебе є? — питає він.

Віллі спантеличений. Але тільки на мить.

— Поцуплю у свого старого з шафи, — вирішує він. — А на додачу ще його білий весільний жилет, і тоді подивимося, що ви скажете про красеня Віллі! — він обводить усіх нас по черзі сяючими від захоплення очима. — Ех, заживемо ми тепер, хлопці!

Удома я віддаю матері половину отриманих у казармі грошей.

— Людвіг Бреєр прийшов, він чекає у твоєї кімнати, — каже мати.

— Він, виявляється, лейтенант, — батько здивований.

— Так, — відповідаю я. — А ти хіба не знав?

Людвіг сьогодні виглядає значно краще. Його дизентерія проходить. Він посміхається мені:

— Я хотів узяти в тебе кілька книг, Ернсте.

— Будь ласка! Вибирай будь-яку, — кажу я.

— А тобі вони хіба не потрібні?

Я заперечно хитаю головою:

— Поки що ні. Учора я спробував читати. Але, знаєш, почувуюся якось дивно — не можу як слід зосередитися: після двох-трьох сторінок починаю думати про щось інше. У голові ніби щільний туман. Ти що хочеш? Белетристику?

— Ні, — каже Людвіг.

Він вибирає кілька книг. Я переглядаю назви.

— Що це ти, Людвігу, такі важкі речі береш? — питаю я. — Навіщо тобі це?

Він ніяково посміхається і якось несміливо каже:

— На фронті, Ернсте, я багато думав, але ніяк не міг додуматися до суті речей. А тепер, коли війна позаду, мені хочеться дізнатися силу-силенну всякої всячини: чому це могло статися і як відбуваються з людьми такі штуки. Тут багато питань. І в самих собі треба розібратися. Адже раніше ми думали про життя зовсім по-іншому. Багато, багато хотілося б знати, Ернсте.

Показуючи на відібрані ним книги, я питаю:

— І ти сподіваєшся тут знайти відповідь?

— Спробую. Я тепер читаю з ранку до ночі.

Людвіг сидить у мене недовго. Після того, як він іде геть, я замислююся. Що я зробив за весь цей час? Присоромлений, відкриваю першу-ліпшу книгу. Але незабаром рука з книгою опускається і я спрямовую у вікно нерухомий погляд. Так я можу сидіти годинами, дивлячись у порожнечу. Раніше такого зі мною не траплялося. Я завжди знав, що мені потрібно робити.

Заходить мати.

— Ернсте, ти ж підеш сьогодні ввечері до дядька Карла? — питає вона.

— Піду. Гаразд! — відповідаю я, трохи роздратований.

— Він нерідко посилав нам продукти, — обережно каже вона.

Я киваю. Там, за вікнами, сутеніє. У гілках каштана залягли блакитні тіні. Я повертаю голову.

— Ви часто ходили влітку до тополиної алеї, мамо? — жваво питаю я. — Там, мабуть, добре.

— Ні, Ернсте, за весь рік жодного разу не зібралися.

— Чому ж, мамо? — дивуюся я. — Адже раніше ви щонеоділі туди їздили.

— Ми, Ернсте, взагалі більше не гуляли, — тихо каже вона. — Після прогулянок дуже хочеться їсти, а не було чого.

— Он воно як, — кажу я. — А в дядька Карла всього було вдосталь, так?

— Він нам іноді децю посилав, Ернсте.

Мені раптом стає сумно.

— Навіщо все це було потрібно, мамо? — кажу я.

Вона мовчки гладить мене по руці:

— Для чогось, Ернсте, було потрібно. Господь Бог має знати.

Дядько Карл — наш багатий родич. У нього є власна вілла, і під час війни він служив у військовому казначействі.

Вовк супроводжує мене. Я змушений залишити його на вулиці: тітка не любить собак. Дзвоню.

Двері відчиняє елегантний чоловік у фрак. Розгублено вклоняюся. Лише потім мені спадає на думку, що це, певно, лакей. Про такі речі я за час солдатчини зовсім забув.

Людина у фраку міряє мене поглядом з ніг до голови, наче він щонайменше підполковник у цивільному. Я посміхаюся, але моя посмішка залишається без відповіді. Коли я стягую з себе шинель, він піднімає руку, немов збираючись мені допомогти.

— Не варто, — кажу я, намагаючись завоювати його симпатію, і сам вішаю свою шинель на вішалку, — я сам впораюся. Я все ж таки старий вояка!

Але він мовчки, із зарозумілим виразом обличчя, знімає мою шинель і перевіщує її на інший гачок. «Холуй», — думаю я і проходжу далі.

Брязкаючи шпорами, назустріч мені виходить дядько Карл. Він вітає мене з поважним виглядом, адже я лише солдат. Я з подивом оглядаю його блискучу парадну форму.

— Хіба у вас сьогодні печеня з конини? — намагаюся пожартувати я.

— А в чому справа? — здивовано питає дядько Карл.

— Бо ти у шпорах виходиш до обіду, — відповідаю я, сміючись.

Він кидає на мене сердитий погляд. Мимоволі я, здається, зачепив його хворе місце. Ці тилові жеребці часто мають непомирну пристрасть до шпор і шабель.

Я не встигаю пояснити, що не хотів його образити, бо назустріч впливає моя тітка в шовковій сукні. Вона все така ж пластична, як і колись, справжня прасувальна дошка, а її маленькі чорні оченята так само блищать, ніби начищені мідні гудзики. Вона виливає на мене бурхливий словесний потік, а сама при цьому уважно водить очима по боках.

Я трохи збентежений. Занадто багато народу, занадто багато дам, і головне — занадто багато світла. На фронті в нас у кращому випадку горіла газова лампочка. А ці люстри — вони неблаганні, наче око судового виконавця. Від них нікуди не сховаєшся. Я ніяково чухаю спину.

— Що з тобою? — питає тітка, зупиняючись на півслові.

— Мабуть, воша. Це окопна, — відповідаю я. — Ми всі там так завошивіли, що тепер це добро за тиждень не виведеш.

Вона злякано відступає на крок.

— Не бійтеся, — заспокоюю я тітку, — вона не перестрибне. Воша — не блоха.

— О Боже! — вона прикладає палець до губ і кривиться так, ніби я сказав невідомо яку гидоту. Втім, такі вони всі: вимагають, щоб ми були героями, але про вошей не хочуть і чути.

Мені доводиться тиснути руки численним гостям, і я вкриваюся потом. Люди тут зовсім не такі, як на фронті. У порівнянні з ними я здаюся собі незграбним, наче танк. Вони сидять, ніби ляльки у вітрині, і розмовляють, як на сцені. Я намагаюся ховати руки, бо окопний бруд в'ївся в долоні, як отрута. Крадькома обтираю їх об штани, і однаково руки мої виявляються вологими саме в ту хвилину, коли треба привітатися з дамою.

Притискаюсь до стінок і випадково потрапляю в групу гостей, у якій виголошує промову радник рахункової палати.

— Ви тільки уявіть собі, панове, — обурено каже він, — шорник! Шорник і раптом — президент республіки! Ви тільки уявіть собі картину: парадний прийом у паладі, і шорник дає аудієнції! Померти можна від реготу! — від збудження він навіть закашлявся. — А ви, юний воїне, що ви скажете на це? — звертається він до мене і плескає мене по плечу.

Над цим питанням я ще не замислювався. У збентеженні знизую плечима:

— Можливо, він не такий уже й безнадійний.

З хвилину пан радник пильно дивиться на мене, потім вибухає реготом.

— Дуже добре, — каркає він, — дуже добре. Можливо, він не такий уже й безнадійний! Ні, дорогий мій, ці речі — вроджені! Шорник! Але чому тоді не кравець або швець?

Він знову повертається до своїх співрозмовників. Мене драгують його балачки. З якого дива він так зневажливо говорить про шевців? Вони були не гіршими солдатами, ніж панове з освічених. Адольф Бетке теж швець, а у військовій справі тямив більше, ніж деякі майори. У нас на фронті цінувалася людина, а не її професія. Неприязно оглядаю радника. Він так і сипле

цитатами; можливо, він і справді дуже освічений, але на фронті, якби дійшло до необхідності витягати мене з вогню, я волів би покладатися на Адольфа Бетке, а не на нього.

Я радий, коли всі нарешті всідаються за стіл. Моя сусідка — молода дівчина в боа з лебединим пухом. Вона подобається мені, але я не знаю, про що з нею говорити. На фронті взагалі мало доводилося розмовляти, а з дамами й поготів. Усі жваво спілкуються. Я намагаюся прислухатися, щоб уловити для себе що-небудь повчальне.

На почесному місці, біля господині, сидить радник рахункової палати. Якраз цієї хвилини він заявляє, що, якби ми протрималися ще два місяці, війну було б виграно. Від таких дурниць мені стає недобре: кожному солдатіві відомо, що в нас просто вичерпалися бойові припаси й людські резерви. Навпроти радника сидить дама й розповідає про свого загиблого на фронті чоловіка, але при цьому вона так надимає щоки, немов убили її, а не його. Далі, на протилежному кінці столу, іде розмова про акції та про умови мирного договору. І, само собою зрозуміло, ці панове краще знають на цих питаннях, ніж ті, хто безпосередньо займається ними. Якийсь суб'єкт із гачкуватим носом розповідає зі святенницьким співчуттям злісні плітки про дружину свого друга й при цьому так погано приховує зловтіху, що хочеться кинути йому в пику склянкою.

Від усієї цієї тріскотняви в мене паморочиться в голові; незабаром мені вже стає не під силу стежити за розмовою. Дівчина в боа з лебединого пуху глузливо питає, чи не позбувся я на фронті дару мови.

— Ні, — бурмочу я і думаю собі: от би сюди Тьядена й Козоле. Вони наредготалися б досхочу з нісенітниць, які ви тут мелете з таким поважним виглядом. Але мене все-таки точить досада, що мені вчасно не вдалося вставити влучне зауваження і показати, що я про них думаю.

Але ось, на щастя, на столі з'являються чудово засмажені відбивні. У мене роздуваються ніздрі. Справжні свинячі відбивні на справжньому салі. Сам уже їхній вигляд змушує мене

змиритися з усіма неприємностями. Кладу собі на тарілку солідну порцію і з насолодою починаю жувати. Як смачно, ах, як смачно! Як давно не їв я свіжих відбивних. Востаннє це було у Фландрії. Чудового літнього вечора ми зловили двох поросят і зжерли їх, обгризли до останньої кісточки. Тоді ще живий був Качинський. Ах, Кач. І Гайє Вестгуз. То були справжні хлопці, не такі, як ці, в тилу. Я ставлю лікті на стіл і забуваю про все на світі, цілковито поринувши у спогади про настільки близьке ще минуле. Поросята на смак були дуже ніжні. До них ми напекли картопляних оладок.

І Леєр був тоді з нами, і Пауль Бьомер, так, Пауль. Я вже нічого не чую, нічого не помічаю. Думки мої губляться у вервечці спогадів.

Мене повертає до тьми чиєсь хихотіння. За столом повна тиша. Тітка Ліна схожа на пляшку сірчаної кислоти. Моя сусідка приглушено сміється. Усі дивляться на мене.

Мене кидає в піт. Виявляється, я сиджу, як тоді, у Фландрії, навалившись ліктями на стіл, затиснувши в руці кістку, пальці облиті жиром, обсмоктую залишки м'яса, а всі інші їдять, як слід, чомно орудуючи ножами й виделками.

Червоний як мак, не дивлячись ні на кого, я кладу кістку на тарілку. Як же це я так забувся? Але я просто відвик їсти по-іншому: на фронті ми тільки так і їли, в кращому випадку в нас була ложка або виделка, тарілок ми в очі не бачили.

Мені соромно, але в той же час мене душить лють. Лють на дядька Карла, який перебільшено голосно заводить розмову про військові позики; злість на цих людей, які хизуються своїми розумними розмовами; злість на весь цей світ, який так незворушно продовжує існувати, поглинений своїми маленькими жалюгідними інтересами, немов і не було цих жахливих років, коли ми знали тільки одне: смерть або життя — і нічого більше.

Мовчки й похмуро напихаю в себе скільки влізе: принаймні хоч наїмся досхочу. При першій нагоді непомітно вислизую за двері.

У передпокої чекає все той же лакей у фракку. Одягаючи шинель, я розлучено бубоню:

— Тебе б в окоп посадити, мавпо лакована! Тебе та й усю цю зграю!

А потім гучно грюкаю дверима.

Вовк чекає мене на вулиці. Він радісно кидається до мене.

— Ходімо, Вовче, — кажу я, і раптом мені стає ясно, що розлютила мене не неприємність з відбивною, а застояний, самовдоволений дух старих часів, який все ще панує тут. — Ходімо, Вовче, — повторюю я, — це чужі нам люди! З кожним Томмі, з будь-яким французом в окопах ми порозуміємося легше, ніж із ними. Ходімо, Вовче, ходімо до наших товаришів! З ними краще, хоча вони і їдять руками, а потім відгикують. Ходімо!

Ми зриваємося з місця, собака і я, біжимо щосили, швидше й швидше, мчимо як божевільні, й очі в нас горять. Вовк гавкає, а я важко дихаю. Нехай усе котиться до біса — ми живемо, Вовче, чуєш? Ми живемо!

V

Ми з Людвігом Бреєром і Альбертом Троске прямуємо до школи. Таки довелося нам знову взятися за навчання. Ми вчилися в учительській семінарії, і для нас не влаштовували спеціального дострокового випуску. Гімназістам, які йшли на війну, пощастило більше. Багато з них встигли скласти іспити до відправки на фронт або під час відпусток. Решта, в тому числі й Карл Брюггер, змушені, як і ми, повернутися на шкільну лаву.

Ми проходимо повз собор. Зелену мідь куполів зняли й замінили сірим покрівельним толем. Куполи ніби вкриті цвіллю і роз'їдені іржею, і церква справляє враження мало не фабричної будівлі. Мідь переплавили на гранати.

— Господу Богу це й уві сні не снилося, — каже Альберт.

Із західного боку собору, у глухому куті, стоїть двоповерховий будинок учительської семінарії. Навскоси — гімназія. Далі — річка й вал, обсаджений липами. До того, як ми стали солдатами, будівлі ці вміщали в собі весь наш світ. Їх замінили

окопи. Тепер ми знову тут. Але колишній світ став нам чужим. Окопи виявилися сильнішими.

Не доходячи до гімназії, ми зустрічаємо Георга Рае, товариша наших дитячих ігор. Він був лейтенантом і ротним командиром, мав можливість скласти випускний іспит, але під час відпустки пив і байдикував, не думаючи про атестат зрілості. Тому йому знову доводиться вступати в останній клас, у якому він вже просидів два роки.

— Ну, Георгу? — питаю я. — Як твої успіхи? Ти, кажуть, на фронті став першокласним латиністом?

Довготелесий, як чапля, він великими кроками проходить у двір гімназії і, сміючись, кричить мені навздогін:

— Дивись, не схопи двійку з поведінки!

Останні півроку він служив льотчиком. Він збив чотири англійських літаки, але я сумніваюся, що він зуміє довести теорему Піфагора.

Наближаємося до семінарії. Назустріч — судільні військові шинелі. Майже забуті обличчя, роками не чуті імена. Підходить, шкутильгаючи, Ганс Вальдорф, якого ми в листопаді сімнадцятого року витягли з вогню із розбитим коліном. Йому відрізали ногу до стегна, він носить важкий протез на шарнірах і сильно стукає, коли ходить. Ось і Курт Лайпольд. Сміючись, він представляється:

— Гьотц фон Берліхінген із залізною рукою.

На місці правої руки в нього протез.

З воріт виходить юнак, у якого замість голосу виривається з горла якесь клекотіння:

— Мене ви, мабуть, не впізнаєте, правда ж?

Я здивляюся в обличчя, точніше, в те, що залишилося від обличчя. Чоло, аж до лівого ока, перетинає широкий червоний шрам. Над оком наросла плоть так, що око ледь видно. Але воно зряче. Праве око нерухоме — скляне. Носа немає. Місце, де він мав бути, закриває чорний клапот. З-під клаптя тягнеться рубець, який двічі перетинає рот. Рубець зрісся бугристо й косо, і тому мова така нечітка. Зуби штучні — видно, як во-

ни прикріплені. Нерішуче дивлюся на нього. Клепочучи, голос промовляє:

— Пауль Радемахер.

Тепер я впізнаю його. Ну так, адже це його сірий костюм у смужку!

— Здрастуй, Паулю, як справи?

— Сам бачиш, — він намагається розтягнути губи в посмішку. — Два удари заступом. Та й це ще на додачу.

Радемахер піднімає руку, на якій бракує трьох пальців. Сумно блимає його єдине око. Друге нерухомо й байдуже дивиться вперед.

— Не знаю, чи зможу я ще стати вчителем. Дуже вже погано в мене з мовою. Ти, наприклад, розумієш мене?

— Чудово розумію, — відповідаю я. — Із часом усе владнається. Напевно можна буде ще раз прооперувати.

Він знижує плечима й мовчить. Видно, у нього мало надії. Якби можна було оперувати ще раз, лікарі, напевно, вже зробили б це.

До нас прямує Віллі, начинений останніми новинами. Боркман, виявляється, таки помер від своєї рани в легенях. Рана ускладнилася швидкоплинними сухотами. Генце, дізнавшись, що пошкодження спинного мозку навіки прикує його до інвалідного крісла, застрелився. Генце можна зрозуміти: він був нашим найкращим футболістом. Меєра вбили у вересні. Ліхтенфельда — у червні. Ліхтенфельд пробув на фронті тільки два дні.

Раптом ми здивовано зупиняємося. Перед нами виростає маленька непоказна фігура.

— Вестергольте? Невже ти? — з подивом запитує Віллі.

— Я, мухомор ти нещасний!

Віллі вражений:

— А я думав, тебе вбили.

— Поки ще ні, — добродушно відповідає Вестергольт.

— Але ж я ж сам читав оголошення в газеті!

— Помилилися, — посміхається чоловічок.

— Нічому не можна вірити, — похитуючи головою, говорить Віллі. — Я думав, тебе давно зжерли черв'яки.

— Вони з тебе почнуть, Віллі, — самовдоволено кидає Вестергольт. — Ти раніше там будеш. Руді довго не живуть.

Ми заходимо у ворота. Двір, на якому ми колись о десятій ранку їли наші бутерброди, класні кімнати з дошками й партами, — все це точно таке ж, як і колись, але для нас немов із якогось іншого світу. Ми впізнаємо лише запах цих напівтемних приміщень: такий самий, як у казармі, тільки трохи слабший.

Сотнями труб поблискує в актовому залі орган. Праворуч від органа розмістилася група вчителів. На директорській кафедрі стоять два вазонки з кімнатними рослинами, листки яких схожі на шкіряні, а спереду її прикрашає лавровий вінок зі стрічками. На директорові сюртук. Отже, передбачається урочиста зустріч.

Ми збилися в купку. Нікому не хочеться опинитися в першому ряду. Тільки Віллі невимушено виходить вперед. Його руда голова в напівтемряві залу нагадує червоний ліхтар у нічному шинку.

Я оглядаю групу вчителів. Колись вони означали для нас більше, ніж інші люди; не тільки тому, що були нашими начальниками, ні, ми в глибині душі все-таки вірили їм, хоча й жартували з них. Тепер же це для нас лише зменька людей похилого віку, на яких ми дивимося з поблажливою зневагою.

Ось вони стоять і знову збираються нас повчати. На їхніх обличчях так і написано, що вони готові принести нам у жертву частинку своєї важливості. Але чого ж вони можуть навчити нас? Ми тепер знаємо життя краще, ніж вони, ми здобули інше знання — жорстоке, криваве, страшне й неблаганне. Тепер ми могли б їх дечого повчити, але кому це потрібно!

Якби, наприклад, зараз на цей зал почалася штурмова атака, вони б, як кролі, кинулися врізнобіч, розгублено й безпорадно, — з нас же ніхто не втратив би голови. Спокійно й рішуче ми почали б із найбільш доцільного: закрили б їх десь, щоб не плуталися під ногами, а самі взяли б за оборону.

Директор відкашлюється і починає промову. Слова вилітають з його вуст округлі, гладкі, — він прекрасний оратор, цього в нього не забереш. Він говорить про героїчні битви наших військ, про боротьбу, про перемогу й відвагу. Однак, незважаючи на пишномовні фрази (а може, якраз завдяки їм), я відчуваю наче укол шпилькою. Так гладко й округло все це не відбувалося. Перезираюся з Людвігом, Альбертом, Вальдорфом, Вестергольтом, Райнерсманном; усім ця промова не подобається.

Директор говорить дедалі натхненніше. Він славить героїзм не тільки на полі бою, а й непомітний героїзм у тилу.

— І ми тут, на батьківщині, ми теж виконували свій обов'язок, ми відмовляли собі у всьому, ми голодували заради наших солдатів, жили в страхі за них, тремтіли за них. Важке це було життя, і нерідко нам доводилося, можливо, навіть гірше, ніж нашим хоробрим воїнам на фронті.

— Ось воно як! — виривається у Вестергольта.

Піднімається ремствування. Скоса подивившись на нас, старий продовжує:

— Ми, зрозуміло, не будемо порівнювати наших заслуг. Ви безстрашно дивилися в обличчя смерті й виконали свій великий обов'язок, навіть якщо остаточна перемога й не судилася нашій армії. Так давайте ж тепер ще сильніше згуртуємось у палкій любові до нашої батьківщини, яка пройшла крізь важкі випробування, давайте всупереч усім ворожим силам працювати на відновлення зруйнованої країни, працювати за заповітом нашого великого вчителя Гете, який з глибини століть голосно промовляє у наш неспокійний час:

Стихіям всім наперекір
себе ми маєм зберегти!

Голос старого на півтону знижується. Тепер він оповив його серпанком і намастив оливою. У темній зграйці вчителів починається рух. На обличчях — сувора зосередженість.

— Особливо ж вшануємо пам'ять синів нашого навчального закладу, які відважно поспішили на захист батьківщини

й не повернулися з фронту. Двадцяти одного юнака немає серед нас, двадцять один боєць загинув смертю славної у бою, двадцять один герой спочиває у ворожій землі після ратних подвигів і спить непробудним сном під зеленою травою.

У цей момент лунає короткий вибух сміху. Директор, неприємно вражений, замовкає. Сміється Віллі, який своїм масивним тілом схожий на шафу. Віллі червоний, як індик, — так він розлютився.

— Зелена травичка, зелена травичка, — регоче він. — Непробудним сном. Спочивають. У гнойових ямах, у вирвах лежать вони, пробиті кулями, пошматовані снарядами, затягнуті болотом. Зелена травичка! Зараз начебто в нас не урок співу. — Він розмахує руками, наче вітряк під час бурі: — Геройська смерть! Цікаво знати, як ви собі її уявляєте! Хочете знати, як помирав маленький Гойер? Він цілий день висів на колючому дроті й кричав, а кишки вивалювалися у нього з живота, як макарони. Потім осколком снаряда йому відірвало пальці, а ще через дві години шматок ноги, а він усе ще жив і намагався уцілілою рукою всунути кишки всередину, аж увечері помер. Уночі, коли ми змогли нарешті підібратися до нього, він був продірявлений, як кухонна тертка. Розкажіть його матері, як він помирав, якщо у вас вистачить мужності!

Директор зблід. Він не знає, що йому робити: стояти на сторожі дисципліни чи впливати на нас по-доброму. Але він не встигає прийняти рішення.

— Пане директор, — каже Альберт Троске, — ми з'явилися сюди не для того, щоб почути, як добре ми зробили свою справу, хоча, на жаль, і не зуміли перемогти. Нам на це насрати!

Директор здригається, з ним здригається вся колегія педагогів, зал хитається, орган тремтить.

— Я змушений просити принаймні про те, щоб ви вибирали вислови, — намагається протестувати директор.

— Насрати, насрати і ще раз насрати, — вперто повторює Альберт. — Зрозумійте ж, роками тільки це слово й було в нас на язиці. Коли на фронті нам доводилося зовсім нестерпно, то ми

забували всі ті нісенітниці, якими ви набивали нам голови, зціплювали зуби, говорили: «Насрати», — і все знову ставало на свої місця. А ви тут ніби з неба впали! Робите вигляд, що не маєте ні найменшого уявлення про те, що сталося! Сюди прийшли не слухняні вихованці, не зразкові хлопчики, сюди прийшли солдати!

— Але, панове, — мало не благально вигукує директор, — це непорозуміння, прикре непорозуміння.

Йому не дають договорити. Його перебиває Гельмут Райнерсманн; у бою на Ізері він виніс із-під важкого ураганного вогню свого пораненого брата, і поки дотягнув його до перев'язувального пункту, той помер.

— Вони померли, — дико кричить він, — вони померли не для того, щоб ви тут виголошували промови! Померли наші товариші, і все тут! Ми не бажаємо, щоб про це багато мололи язиками!

У залі шум і замішання. Директор нажаханий і цілковито розгублений. Учителі скидаються на купку сполоханих курей. Тільки двоє з них зберігають спокій. Вони були на фронті.

Директор, видно, таки вирішив спробувати втихомирити нас. Але нас занадто багато, і Віллі надто вже оглушливо репетує перед його носом. Та й хто знає, чого можна чекати від цих дикунів, можливо, зараз вони витягнуть із кишень гранати. Старий директор махає руками, як архангел крилами. Але ніхто не звертає на нього уваги.

Раптом шум якось відразу спадає. Людвіг Бреєр виходить уперед. Усі затихають.

— Пане директор, — починає своїм звичним чітким голосом Людвіг, — ви бачили війну на свій лад: із прапорами, ентузіазмом і оркестрами. Але ви бачили її не далі вокзалу, з якого ми від'їжджали. Ми зовсім не хочемо вас засуджувати за це. І ми раніше думали так само, як ви. Але ми дізналися і про зворотний бік медалі. Перед нею пафос чотирнадцятого року розсипався на порошок. І все ж ми протрималися, бо нас тримало разом щось глибше, те, що народилося вже там, на фронті: відповідальність, про яку ви нічого не знаєте і для якої не потрібно слів.

Приблизно хвилину Людвіг нерухомо дивиться в одну точку. Потім проводить рукою по лобі й продовжує:

— Ми не збираємося мститися вам; це було б безглуздо, адже ніхто не передбачав того, що потім відбулося. Але ми вимагаємо, щоб ви не наказували нам, як ми повинні думати про все це. Ми йшли воювати зі словом «батьківщина» на вустах і повернулися, зберігши в серці те, що ми тепер розуміємо під словом «батьківщина». Тому ми просимо вас мовчати. Киньте ваші гучні фрази. Вони для нас більше не годяться. Не годяться вони й для наших полеглих товаришів. Ми бачили, як вони вмирали. Спогади про це ще настільки свіжі, що нам нестерпно слухати, коли про них говорять так, як робите це ви. Вони померли за щось більше, ніж за подібні промови.

У залі запала глибока тиша. Директор нервово стискає руки.

— Але послухайте, Бреєре, — тихо каже він, — але ж я... Та я ж зовсім не те мав на увазі.

Людвіг мовчить.

Почекавши трохи, директор продовжує:

— Тоді скажіть самі, чого ви хочете.

Ми дивимося один на одного. Чого ми хочемо? Якби це можна було сказати в двох словах! Сильні, але неясні почуття клекочуть у нас усередині. Тільки як передати їх словами?

Ці слова ще не народилися в нас. Можливо, вони народяться згодом.

Зал мовчить. Але ось уперед протискається Вестергольт і виростає перед директором.

— Давайте говорити про справи, — пропонує він, — це тепер для нас найважливіше. Цікаво знати, як ви собі уявляєте нашу подальшу долю? Нас тут сімдесят солдатів, які змушені знову сісти на шкільну лаву. Наперед заявляю вам: ми майже всі ваші науки забули, але надовго тут засиджуватися у нас немає ні найменшого бажання.

Директор заспокоюється. Він каже, що наразі про це немає ніяких вказівок згори. Тому, мабуть, кожному доведеться тим-

часово повернутися у той клас, у якому він учився, ідучи на фронт. Пізніше буде видно, що вдасться зробити.

Голоси гудуть, подекуди лунає сміх.

— Невже ви серйозно думаєте, — роздратовано каже Віллі, — що ми сядемо за парти поруч із дітьми, які не воювали, і будемо чемненько піднімати руки та просити у пана вчителя дозволу відповісти на запитання. Ми залишимося групою і не розділимося.

Тільки тепер ми бачимо по-справжньому, наскільки все це смішно. Роками нас змушували стріляти, колоти і вбивати, а тут раптом виникає важливе питання: з якого класу ми пішли на війну — з шостого чи з сьомого. Одні з нас уміли розв'язувати рівняння з двома невідомими, інші — лише з одним. А тепер це має вирішити нашу долю.

Директор обіцяє поклопотатися, щоб домогтися для фронтовиків спеціальних курсів.

— Чекати нам ніколи, — коротко оголошує Альберт Троске. — Ми самі візьмемося за цю справу.

Директор ні словом не заперечує; він мовчки йде до дверей.

Учителі йдуть за ним. Ми теж розходимося. Але перш ніж покинути зал, Віллі, якому не до вподоби, що вся ця історія пройшла дуже спокійно, бере з кафедри обидва вазонки з квітами і жбурляє їх об підлогу.

— Ці бур'яни завжди мене дратували, — похмуро заявляє він.

Лавровий вінок він надягає на голову Вестергольта:

— На, звари собі суп!

Димлять сигари й люльки. Ми, семінаристи, зібралися разом із гімназистами-фронтовиками на нараду. Нас понад сто солдатів, вісімнадцять лейтенантів, тридцять фельдфебелів і унтер-офіцерів.

Альвін Вестергольт приніс із собою старий шкільний статут і читає його вголос. Читання посувається повільно: кожен розділ супроводжується реготом. Ми ніяк не можемо собі уявити,

що ось цьому ми колись підкорялися. Вестергольт найбільше сміється з правила, за яким після сьомої вечора ми без дозволу вчителя не можемо виходити на вулицю. Але Віллі шикає на нього:

— Ти, Альвіне, краще поведься тихіше. — Ти скомпрометував свого класного керівника більше за всіх. Сам подумай: спершу ти був занесений до списків убитих, потім зазнав честі отримати зворушливу промову розчуленого директора, у якій він вшановує тебе як героя і зразкового учня, і після цього в тебе ще вистачає нахабства повернутися цілим і неушкодженим! Старий тепер здорово вляпався з тобою. Йому доведеться взяти назад усі похвали, які він призначив тобі як небіжчикові. Адже з алгеброю і з творами у тебе, мабуть, так само погано, як і раніше.

Ми вибираємо учнівські ради. Наші педагоги, можливо, здатні втовкмачити нам у голови трохи знань, необхідних для складання іспитів, але керувати собою ми їм не дозволимо. Від нас, семінаристів, ми вибираємо до ради Людвіга Бреєра, Гельмута Райнерсманна й Альберта Троске; від гімназистів — Георга Рає і Карла Брьогера. Далі нам треба вибрати трьох делегатів для поїздки — завтра ж — у навчальний округ і міністерство освіти. Їхнє завдання — домогтися впровадження наших вимог щодо терміну навчання та іспитів. Поїдуть Віллі, Вестергольт і Альберт. Людвіг їхати не може — він ще не цілком одужав.

Усі троє отримують військові посвідчення та безкоштовні проїзdnі квитки. Їх у нас у запасі цілі пачки. Не бракує нам і офіцерів та солдатських депутатів, щоб підписати ці папірці.

Гельмут Райнерсманн придумує, як досягти візуальної переконливості. Він умовляє Віллі повісити в шафу знайдену ним на складі нову шинель і надіти для подорожі стару — залатану й продірявлену кулями. Віллі вражений:

— Навіщо?

— На канцелярських щурів така штука подіє краще, ніж тисяча аргументів, — пояснює Гельмут.

Віллі незадоволений: він дуже пишається своєю новою шинеллю й розраховував похизуватися нею в столичних кафе.

— Якщо я в розмові з чиновником міністерства добряче стукну кулаком по столі, це подіє не гірше, запевняю тебе, — намагається відстояти свої інтереси Віллі.

Але Гельмута нелегко переконати.

— Не можна, Віллі, одним махом трощити все, — каже він. — Нам ці люди тепер потрібні, що ж удієш? Якщо ти в латаній шинелі вдариш кулаком по столі, ти досягнеш більшого, ніж якщо ти це зробиш у новій, такі вже ці панове, повір мені.

Віллі погоджується. Гельмут повертається до Альвіна Вестергольта й оглядає його. Фігура Альвіна здається йому недостатньо значущою. Тому він чіпляє йому на груди орден Людвіга Бреєра.

— Так ти справиш сильніше враження на будь-якого таємного радника, — каже Гельмут.

Альберт цього не потребує. У нього на грудях і без того достатньо брязкалець. Тепер усі троє споряджені як слід. Гельмут оглядає плоди своїх старань.

— Блискуче! — каже він. — А тепер — у дорогу! І покажіть цим відгодованим свиням, що означає справжній рубака.

— Можеш на нас покластися, — відповідає Віллі. Він заспокоївся і почувається в своїй тарілці.

Димлять сигари й люльки. Мрії, ідеї та бажання вирують ключем. Хто знає, у що все це виллється. Сотня молодих солдатів, вісімнадцять лейтенантів, тридцять фельдфебелів і унтер-офіцерів зібралися тут і хочуть знову вступити в життя. Кожен із них зуміє з найменшими втратами провести крізь артилерійський вогонь по важкій місцевості роту солдатів, кожен із них, ні хвилини не вагаючись, зробив би все, що слід, якби вночі в його окопі пролунав крик: «Ідуть!» Кожен із них — справжній солдат, не більше й не менше.

Але для мирного життя? Чи здатні ми на це? Чи зможемо ми стати ще кимось, крім солдатів?

ЧАСТИНА III

I

Я їду з вокзалу, приїхав відвідати Адольфа Бетке. Будинок його впізнаю відразу: на фронті Адольф досить часто й детально описував його.

Сад із фруктовими деревами. Яблука зібрано ще не всі. Багато їх лежить у траві під деревами. На майданчику перед будинком величезний каштан. Земля під ним густо всіяна іржаво-бурим листям; цілі купи листя лежать і на кам'яному столі та на лаві. Серед них мерехтять колючі, як їжаки, рожево-білі серединки розколотих каштанів та брунатно відблискують шкірки позбавлених лушпиння плодів. Я піднімаю кілька каштанів і розглядаю лаковану, з прожилками, як червоне дерево, шкаралупу зі світлим плямками біля основи. Важко повірити, що все це існує. Я озираюся навколо — скільки всього неймовірного оточує мене: ці яскраві кольори на деревах, оповитий блакитним серпанком ліс, справжній ліс, а не знівечені снарядами обгорілі пні, вітер без порохового диму та без смороду газів над полями, зорана земля, яка жирно виблискує і терпко пахне, і коні, запряжені в плуги, а за ними орачі — без гвинтівок, орачі, які повернулися на батьківщину, орачі в солдатських шинелях.

Сонце за гаєм, сховавшись у хмару, випускає звідти пучки променистого срібла, високо в небі майорять яскраві паперові змії, запущені дітлахами, легені вдихають прохолоду, вбирають і випускають холодне повітря, немає більше ні снарядів, ні мін, немає ранця, який тисне на груди, немає ремня, який туго під-

перізує живіт, немає більше ніякого болю в потилиці від постійного настороженого очікування і вічного повзання, більше не висить над тобою необхідність бути готовим щомиті припасати до землі й лежати нерухомо, аж поки тебе не наздожене людський жах чи й сама смерть, — я йду вільно, випроставшись на весь зріст, розправивши плечі, і з усією гостротою відчуваю: я тут, я йду відвідати свого товариша Адольфа.

Вхідні двері прочинені. Праворуч — кухня. Стукаю. Ніхто не відгукується. Голосно кажу: «Доброго дня». Жодної відповіді. Проходжу далі й відчиняю ще одні двері. Біля столу самотньо сидить чоловік. Він підіймає очі. Пошарпана солдатська куртка, здичавілий погляд — Бетке.

— Адольфе! — радісно кричу я. — Ти нічого не чув, чи що? Задрімав?

Не змінюючи пози, він простягає руку.

— Я давно хотів тебе провідати, Адольфе.

— Добре зробив, Ернсте, що приїхав, — сумно відгукується він.

— Щось трапилося? — з тривогою запитую я.

— Та нічого страшного, Ернсте, дрібниці.

Я підсідаю до нього:

— Послухай, що з тобою?

Він відмахується:

— Нічого, Ернсте, облиш. Але це чудово, що ти надумав провідати мене. — Він встає. — А то просто здуріти можна, все сам та сам.

Я озираюся. Дружини його ніде не видно.

Помовчавши, Адольф повторює:

— Добре, що ти приїхав.

Він порпається в шафі та дістає горілку й сигарети. Ми п'ємо з товстих чарок із рожевим візерунком на денці. У вікно видно сад і алею фруктових дерев. Вітряно. Порипує хвіртка. У кутку цокає зроблений із темного дерева стоячий годинник із гилями.

— За твоє здоров'я, Адольфе!

— Будь здоровий, Ернсте!

Кішка крадеться по кімнаті. Вона стрибає на швейну машину й муркоче. Ми мовчимо. Аж ось Адольф починає говорити:

— Вони постійно приходять — мої батьки й тесть із тещею, і говорять, говорять, але я не розумію їх, а вони не розуміють мене. Немов нас підмінили всіх. — Він підпирає голову рукою. — Коли ми з тобою розмовляємо, Ернсте, ти мене розумієш, я — тебе, а між ними та мною ніби стіна якась.

І тут я дізнаюся про все, що сталося.

Бетке підходить до свого будинку. На спині ранець, в руках — мішок із цінними продуктами — кава, шоколад, є навіть шматок шовку на сукню.

Він хоче увійти якомога тихіше, щоб влаштувати дружині сюрприз, але собака гавкає, як скажений, і мало не перекидає будку; тут уже він не може стримати себе, він мчить уздовж алеї між яблунями. Його алея, його дерева, його будинок, його дружина. Серце б'ється, як ковальський молот, підступило до самого горла, двері навстіж, глибокий вдих. Нарешті!

Маріє!

Він бачить її, він одним поглядом охопив її всю, радість переповнює його, напівтемрява, рідний дах, цокання годинника, стіл, старе глибоке крісло, дружина. Він хоче кинутися до неї. Але вона відступає на крок, вдивляючись у нього, як у привида.

Він нічого не може зрозуміти.

— Ти що, злякалася? — питає він зі сміхом.

— Так, — несміливо відповідає вона.

— Та що ти, Маріє, — заспокоює він її, тремтячи від хвилювання. Тепер, коли він нарешті вдома, його всього трясє. Адже так давно він не був тут.

— Я не знала, що ти так скоро прийдеш, Адольфе, — каже дружина. Вона притулилася до шафи й дивиться на чоловіка широко розкритими очима. Якийсь холодок змійкою вповзає в нього та на мить стискає серце.

— Хіба ти не рада, Маріє? — безпорадно питає він.

— Ну що ти, Адольфе, звичайно, рада.

— Щось трапилося? — продовжує він розпитувати, все ще не випускаючи з рук речей.

Вона не відповідає й починає плакати. Потім опускає голову на стіл — уже краще хай він одразу про все дізнається, адже люди все одно розкажуть: вона тут зійшлася з одним, вона сама не знає, як це вийшло, вона зовсім не хотіла цього й весь час думала тільки про Адольфа, а тепер нехай він хоч вбиває її, їй байдуже.

Адольф стоїть і стоїть, аж раптом відчуває, що ранець у нього все ще на спині. Він відстібає його, витягує речі. Він весь тремтить і повторює про себе: «Не може цього бути, не може бути», — і продовжує розбирати речі, щоб зайняти себе чимось; шовк шелестить у нього в руках, він простягає їй: «Ось я... привіз тобі», і все повторює про себе: «Ні, ні, не може цього бути, не може бути!» Він безпорадно простягає їй червоний шовк, і до свідомості його ще нічого не дійшло.

А вона все плаче і чути нічого не хоче. Він замислено сідає на лаву й раптово відчуває гострий голод. На столі лежать яблука з його власного саду, чудовий ранет; він бере їх і їсть, аби щось робити. І раптом руки у нього опускаються: він зрозумів. Несамовита лють скипає в ньому, йому хочеться що-небудь рознести вщент, він вибігає з дому на пошуки кривдника.

Адольф не знаходить його. Іде в шинок. Його зустрічають привітно. Але всі ніби на голках, в очі не дивляться, в розмовах обережні, — отже, все знають. Він робить вигляд, ніби нічого не трапилося, але кому це під силу? Він п'є щось і вже збирається йти, як раптом його запитують: «А додому ти заходив?» Він виходить із шинку, і його супроводжує мовчання. Він нишпорить по всьому селу. Стає пізно. Ось він знову біля своєї хвіртки. Що йому робити? Він заходить. Горить лампа, на столі кава, на плиті сковорідка зі смаженою картоплею. Серце у нього стискається: як добре було б, якби все було як слід. Навіть біла скатертина на столі. А тепер від цього тільки ще важче.

Дружина сидить біля столу й більше не плаче. Коли він сідає, вона наливає йому каву і приносить картоплю та ковбасу. Але для себе тарілки не ставить.

Він дивиться на неї. Вона схудла та зблідла. І знову гостра гіркота безнадійності перевертає всю його душу. Він ні про що не хоче більше знати, він хоче піти, замкнутися, лягти на ліжко й перетворитися на камінь. Кава парує, він відсуває її, відсуває і сковорідку з картоплею. Дружина лякається. Вона знає, що зараз буде.

Адольф продовжує сидіти, встати він не в змозі, хитнувши головою, він тільки вимовляє:

— Іди геть, Маріє.

Не кажучи ні слова, вона накидає на себе хустку, ще раз підсуває до нього сковорідку й боязко просить: «Ти хоч поїж, Адольфе», — і йде геть. Вона йде, як завжди, тихою ходкою, безшумно. Стукнула хвіртка, гавкнув собака, за вікнами виє вітер. Бетке залишається сам.

А потім настає ніч.

Кілька днів такої самотності у власному будинку для людини, яка щойно повернулася з окопів, — це важке випробування.

Адольф намагається знайти свого кривдника, він хоче побити його, побити до напівсмерті. Але той, відчувши небезпеку, своєчасно зник. Адольф підстерігає його, шукає всюди, але не може напасти на слід, і це добиває його остаточно.

Приходять тесть і теща й намагаються поговорити з ним: дружина його, мовляв, давно схаменулися, чотири роки самотності — це не дрібниця, винен у всьому цей негідник, під час війни ще й не такі речі бували.

— Що робити, Ернсте? — Бетке дивиться на мене.

— Будь воно тричі прокляте! Чорт! — кажу я.

— І для цього, Ернсте, ми поверталися додому.

Я наливаю, ми п'ємо. В Адольфа закінчилися сигари, і оскільки він не хоче йти по них у шинок, вирушаю туди я. Адольф багато курить, і з сигарами йому буде легше. Тому я відразу беру цілий ящик «Лісової тиші»; це товсті коричневі обрубки, які

цілком відповідають своїй назві: вони зроблені з чистого, без усяких домішок, букового листа. Але це краще, ніж нічого.

Коли я повертаюся, в будинку Адольфа є ще хтось. Я відразу здогадуюсь, що це його дружина. Вона тримається прямо, але плечі в неї похилі. Є щось зворушливе в жіночій потилиці, щось дитяче, і, мабуть, ніколи не можна на жінку всерйоз розізнитися. Товстухи з жирними потилицями, звичайно, не враховуються.

Я знімаю кашкет і вітаюся. Жінка не відповідає. Я ставлю перед Адольфом сигари, але він не доторкається до них. Годинник цокає. За вікном кружляє листя каштана; іноді поодинокі листки шурхотять об вікно, а вітер приплюскує їх, і тоді здається, що ці п'ять зелених зубців на одному стеблі погрожують тобі крізь шибку, наче розчепірені пальці, руки, які тягнуться до тебе з вулиці — темні, мертвотні руки осені.

Нарешті Адольф робить якийсь рух і говорить незнайомим мені голосом:

— Ну, йди вже, Маріє.

Вона слухняно, як школярка, встає і, дивлячись прямо перед собою, йде. М'яка лінія потилиці, вузькі плечі — і як тільки все це могло трапитися?

— Ось так вона приходить щодня і сидить тут, мовчить, чекає чогось і все дивиться на мене, — з глибокою гіркотою говорить Адольф.

Мені шкода його, але тепер уже не тільки його, а й жінку.

— Поїхали до міста, Адольфе, який сенс тобі стирчати тут? — пропоную я.

Він відмовляється. Надворі загавкав собака. Стукнула хвіртка. Це Марія пішла до своїх батьків.

— Вона хоче повернутися до тебе, Адольфе?

Він киває. Я більше ні про що не розпитую. З бідою своєю він повинен упоратися сам.

— Їдьмо, Адольфе, — намагаюся я вмовити його.

— Іншим разом, Ернсте.

— Ти хоч закури! — я присуваю до нього ящик і чекаю, поки він бере сигару. Потім простягаю йому на прощання руку:

— Я скоро знову приїду до тебе, Адольфе.

Він проводить мене до хвіртки. Відійшовши трохи, я озираюся. Він усе ще стоїть біля паркану, а за ним згустилися вечірні сутінки, як тоді, коли Адольф зійшов із поїзда й пішов від нас. Краще б він залишився з нами! А тепер він один і нещасний, і ми не можемо допомогти йому, як би ми цього не хотіли. Ех, на фронті було значно простіше: живий — значить, усе добре.

II

Я лежу на дивані, витягнувши ноги, поклавши голову на валик і заплющивши очі. У напівдрімоті думки мої дивно плутаються. Свідомість розпливається, це ще не сон, але вже й не зовсім дійсність, і втома пробігає в голові, як тінь. За нею ледь чутно колишеться віддалений гуркіт канонади, тихий посвист снарядів, а ось і металеве гудіння гонга, який сповіщає про газову атаку. Але перш ніж я встигаю намацати протигаз, темрява безшумно відсувається. Тепле, світле почуття охоплює мене, і земля, до якої я припав, знову перетворюється на плюшеву оббивку дивана. Я притулився до неї щокочу і відчуваю: я — вдома. Гудіння гонга, яке сповіщає про наближення газової атаки, розчиняється у приглушеному побрязкуванні посуду, який мати обережно ставить на стіл.

Але ось п'ятьма підкрадається знову, а разом із нею — гуркотіння артилерійської стрілянини. А звідкись здалеку, наче нас розділяють ліси й гори, до мене долітають слова, які скрапують і мало-помалу набувають сенсу та проникають у свідомість.

— Ковбасу прислав дядько Карл, — чую я голос матері серед далекого гуркоту гармат.

Слова ці наздоганяють мене на самому краю вирви, куди я мало не зіслизнув. А разом із ними повз мене пропливає сите, самовдоволене обличчя.

— А, дядько, — кажу я, і голос мій звучить глухо, немов рот закладений ватою, а втома все ще кружляє довкола мене. — Цей гівнюк проклятий.

І я падаю, падаю, і знову стрибають на мене тіні, і нескінченні, дедалі темніші й темніші хвилі тіней заливають мене.

Але я не засинаю. Мені бракує чогось, що досі було поряд — рівномірного тихого металевого дзеленчання. Повільно повертається до мене свідомість, і я розплющую очі. Поруч стоїть і дивиться на мене мати зі зблідлим від жаху обличчям.

— Що з тобою? — злякано запитую я і підхоплююся. — Ти захворіла?

Вона відмахується:

— Ні. Ні. Але як ти можеш говорити такі речі?

Я намагаюся пригадати, що я сказав. А, справді, щось про дядька Карла.

— Та ну, мамо, не будь такою вразливою, — сміюся я. — Адже дядько Карл справді спекулянт. Ти сама це добре знаєш.

— Справа не в цьому, Ернсте, — тихо відповідає вона. — Мене жахає, які слова ти говориш.

Я відразу згадую, що саме сказав у напівсні. Мені соромно, що це сталося в присутності матері.

— Це, мамо, у мене просто вирвалося, — кажу я на своє виправдання. — Мені треба ще, розумієш, звикнути до того, що я не на фронті. Там висловлювалися брутально, мамо, брутально, але щиро.

Я пригладжую волосся, застібаю куртку й тягнуся по сигарету. А мати все поглядає на мене, і руки в неї тремтять.

Я зупиняюся, вражений.

— Послухай, мамо, — кажу я, обіймаючи її за плечі, — це не так вже й страшно. Усі солдати такі.

— Так, так. Я знаю. Але те, що й ти. Ти теж.

Я сміюся. Звичайно, і я теж, хочеться мені крикнути, але раптом, приголомшений однією думкою, я замовкаю, відходжу від матері й сідаю на диван: мені треба де в чому розібратися.

Переді мною стоїть стара жінка з переляканим і заклопотаним обличчям. Вона склала на грудях втомлені, натружені, зморшкуваті руки. Крізь тонку шкіру проступають вузлуваті блакитні жилки. Руки ці працювали для мене, від того вони такі. Раніше

я не бачив їх, я взагалі багато чого не вмів бачити, я був занадто юний. Але тепер я починаю розуміти, чому для цієї худенької, виснаженої жінки я не такий, як усі солдати світу: я — її дитя.

Для неї я завжди залишався її дитиною, навіть тоді, коли був солдатом. Війна здавалася їй зграєю розлючених хижаків, які загрожують життю її сина. Але їй ніколи не спадало на думку, що її син, за життя якого вона так турбувалася, був таким же розлюченим хижаком для синів інших матерів.

Я переводжу погляд з її рук на свої. Ось цими руками я в травні 1917 заколов одного француза. Кров його, нудотно гаряча, стікала в мене по пальцях, а я все колов і колов, збожеволівши від страху й люті. Потім я блював і цілу ніч проплакав. Тільки до ранку Адольфу Бетке вдалося мене заспокоїти. Того дня мені якраз виповнилося вісімнадцять років, і це була перша атака, в якій я брав участь.

Повільно повертаю руки долонями вгору. На початку липня, коли наші війська намагалися здійснити великий прорив, я застрелив цими руками трьох чоловік. Цілий день провисіли вони на колючому дроті. Коли розривався снаряд, їхні мертві руки ворушилися від вибухової хвилі, і здавалося, що вони погрожують комусь, а іноді — що благають про допомогу. Іншого разу гранатою, яку я метнув на відстань двадцяти метрів, відірвало ноги англійському капітанові. Крик його був жахливий; високо піднявши голову, широко розкривши рот і здибивши торс, як тюлень, він руками вперся в землю. Але це тривало недовго, він швидко стік кров'ю.

А тепер я сиджу біля матері, і вона мало не плаче, не розуміючи, як це я настільки огрубів, що вживаю непристойні слова.

— Ернсте, — тихо каже вона, — я вже давно хотіла тобі сказати: ти сильно змінився, став якимось неспокійним.

Так, з гіркотою думаю я, я сильно змінився. Та що ти знаєш про мене, мамо? Залишилися тільки спогади, спогади про тихого, мрійливого хлопчика. Ти ніколи, ніколи не дізнаєшся від мене нічого про ці кілька останніх років. Я не хочу, щоб ти

хоча б навіть приблизно уявляла собі, як виглядала дійсність і на що вона мене перетворила. Сота частина правди розбила б тобі серце, якщо одне грубе слово так тебе непокоїть і бентежить, так спотворює твою думку про мене.

— Дай мені час, мамо, і все налагодиться, — кажу я досить-таки безпорадно, намагаючись насамперед переконати в цьому самого себе.

Мати сідає до мене на диван і гладить мої руки. Я забираю їх. Вона засмучено дивиться на мене.

— Ти, Ернсте, іноді буваєш якимось зовсім чужим; у такі хвилини я навіть обличчя твоє не впізнаю.

— Мені ще потрібно трохи звикнути, — намагаюся я втішити її. — Мені все здається, ніби я тільки у відпустку приїхав.

Сутінки вповзають у кімнату. З коридору виходить собака й лягає біля моїх ніг. Очі його блищать, коли він дивиться на мене. Він теж неспокійний, йому теж іще треба звикнути.

Мати відкидається на спинку дивана:

— Яке щастя, Ернсте, що ти повернувся.

— Так, це головне, — кажу я і встаю з місця.

Вона сидить у своєму кутку, маленька, оповита сутінками. З якоюсь особливою ніжністю я відчуваю, що ролі наші змінилися: тепер вона — дитина.

Я люблю її, я ніколи не любив її сильніше, ніж зараз, коли знаю, що вже не зможу прийти до неї, все розповісти і, можливо, завдяки цьому віднайти спокій. Я втратив її. Хіба це не так? І раптом усвідомлюю, наскільки я, по суті, самотній і наскільки я насправді чужий тут.

Вона заплющила очі.

— Я зараз одягнуся і піду трохи прогулятися, — кажу я пошепки, намагаючись не порушувати її спокою.

Вона киває.

— Іди, мій хлопчику, — тихо каже вона. — І через мить додає ще тихіше: — Мій любий хлопчику.

Від цих її слів боляче стискається серце. Я обережно зачиняю за собою двері.

III

Луки напоєні вологою, з доріг із галасливим бульканням стікають струмки. У кишені шинелі в мене невелика скляна баночка. Я йду вздовж берега каналу. Хлопчиком я вудив тут рибу, ловив метеликів, лежав під деревами і мріяв.

Навесні канал зацвітав жаб'ячою ікрою і водоростями. Світлі зелені стебельця елодеї тихо погойдувалися над прозорими брижами води, між очеретами зигзагами петляли довгоногі водомірки, і зграї рибок-колючок відкидали на сонці свої спритні вузькі тіні на поцяткований золотими плямами пісок.

Холодно й сиро. Довгими рядами тягнуться уздовж берега каналу тополі. Гілки їхні оголені, але ніби оповиті легким блакитним серпанком. Настане день, і вони знову зазеленіють і зашелестять, і сонце знову тепло та благодатно осяє цей куточок, з яким у мене пов'язано стільки юнацьких спогадів.

Іду вздовж виступу берега. Кілька рибок злякано шастають біля самих моїх ніг. Тут уже я не в змозі себе стримати. Біжу туди, де канал звужується настільки, що можна стати над ним, розставивши ноги, і, нахилившись над водою, вичікую, поки мені не вдається зловити двох рибок-колючок. Опускаю їх у банку й уважно розглядаю.

Вони метушаться туди-сюди, граційні та досконалі. У них стрункі коричневі тільця з трьома голками на спинці та рухливими грудними плавцями. Вода прозора, як кришталь, і в ній поблискують сонячні зайчики від банки. І ця вода в скляній посудині, відблиски й переливи такі прекрасні, що мені перехоплює подих.

Обережно тримаючи банку в руках, бреду далі. Я несу її дбайливо й час від часу заглядаю в неї. Серце в мене б'ється, ніби всередині лежить моя юність, яку я зловив і несу додому. У заплаві опускаюся навпочіпки. Колишуться густі зарості латаття; синьо-мармурові тритони, схожі на маленькі фугаси, погойдуються з боку в бік і висуваються з води, щоб набрати повітря; повільно повзуть по мулу личинки мошви, ліниво плыве жучок-плавунець, а з-під гнилого корча дивляться на мене зди-

вовані очі нерухомої жаби. Я бачу весь цей світ, але в ньому міститься не лише видиме — тут спогади про минуле, ностальгія і щастя юності.

Дбайливо піднімаю банку та йду далі, у пошуках, у сподіваннях. Дме вітер, на горизонті синіють гори.

І раптом мене пронизує дикий страх. Униз, униз під прикриття. Адже я абсолютно незахищений, місцевість з усіх боків проглядається! Я здригаюся від жаху, як божевільний кидаюся вперед, розкинувши руки, поспішаю сховатися за дерево, тремчу, задихаюся. Через секунду зітхаю із полегшенням.

Нарешті попустило. Обережно озираюся. На щастя, мене ніхто не бачив. Тільки через кілька хвилин остаточно повертаюся до тями. Нахилившись, піднімаю банку, яка випала у мене з рук. Вода вилася, але рибки ще борсаються. Іду до берега каналу й наповнюю банку водою.

Заглиблений у свої думки, повільно бреду далі. Ось уже й ліс близько. Кішка скрадається через дорогу. Полею, аж до лісової галявини, тягнеться залізничний насип. Тут можна було б побудувати хороші бліндажі, глибокі, з бетонним перекриттям, думаю я, а потім провести лінію окопів ліворуч із вартовими постами. А по той бік поставити кілька кулеметів. Ні, всього лише два туди, решта треба розмістити біля узлісся; тоді майже вся місцевість буде захищена перехресним вогнем. Тополі треба, ясна річ, зрубати, щоб вони не служили орієнтирами для ворожої артилерії. А за пагорбом встановити кілька мінометів. І нехай тоді спробують поткнутися.

Свистить паротяг. Я піднімаю очі. Чим це я займаюся? Я прийшов сюди, щоб побачити улюблені куточки моєї юності. А що я роблю замість цього? Проводжу тут лінію окопів. Звичка, думаю я. Ми більше не бачимо природи, для нас існує тільки місцевість, місцевість, придатна для атаки чи оборони, старий млин на пагорбі — це більше не млин, а опорний пункт, ліс — не ліс, а прикриття від артилерії. Усе довкола — це лише марево.

Я струшую його з себе та намагаюся повернути свої думки до минулого. Але мені це не вдається. Немає колишньої радості,

і навіть зникло бажання бродити знайомими місцями. Повертаю назад.

Здалеку помічаю самотню постать, яка йде мені назустріч. Це Георг Рає.

— Ти що тут робиш? — питає він здивовано.

— А ти?

— Нічого, — каже він.

— І я нічого.

— А що це за банка? — насмішкувато питає він. Я червонію.

— Чого ти соромишся, — говорить Рає. — Захотілося, мабуть, рибок наловити, як колись, так?

Я киваю.

— Ну і як? — питає він. Я тільки хитаю головою у відповідь.

— Це правда. У солдатській шинелі такого вже не зробиш, — замислено говорить він.

Ми сідаємо на штабель дров і закурюємо. Рає знімає кашкет:

— А пам'ятаєш, як ми тут марками мінялися?

— Пам'ятаю. Від свіжозрубаного лісу міцно пахло на сонці смолою і дьогтем, виблискувало листя на тополях, і від води піднімався прохолодний вітерець. Я все пам'ятаю, все-все. Як ми шукали зелених жаб, як читали книжки, як говорили про майбутнє, про життя, яке чекає на нас у блакитній далечині й манить, ніби неголосна музика.

— А насправді все було трохи не так, Ернсте, правда? — Рає посміхається, і посмішка в нього така ж, як у всіх у нас — трохи втомлена, гірка. — На фронті ми й рибу ловили по-іншому. Кидали у воду гранату, і риба відразу ж спливала на поверхню білим черевом догори. Так було швидше.

— Як сталося, Георгу, — питаю я, — що ми тиняємося без діла й не знаємо, за що б нам взятися?

— Наче чогось не вистачає, Ернсте, правда?

Я киваю. Георг торкається до моїх грудей:

— Ось що я тобі скажу. Я теж багато про це думав. Ось це все, — він показує на луки перед нами, — було життям. Воно

цвіло й росло, і ми росли разом із ним. А те, що за нами, — він показує головою назад, — було смертю, там усе вмирало й зачепило нас також. — Він знову гірко посміхається. — Ми потребуємо невеликого ремонту, друже.

— Якби зараз було літо, ми, можливо, менше б мучилися, — кажу я. — Улітку все якось легше.

— Не в цьому справа. — Георг випускає цигарковий дим із рота. — Мені здається, тут справа не в цьому.

— А в чому? — питаю я.

Він знижує плечима й встає:

— Ходімо додому, Ернсте. А знаєш, сказати тобі, що я надумав? — Він нахиляється до мене: — Я, мабуть, повернуся до армії.

— Ти здурів, — кажу я вражено.

— Анітрохи, — заперечує він, і обличчя його на мить стає дуже серйозним, — я просто послідовний.

Я зупиняюся:

— Але послухай, Георгу.

Він іде далі.

— Я ж повернувся додому на кілька тижнів раніше за тебе, Ернсте, — говорить він і переводить розмову на іншу тему.

Коли ми доходимо до перших будинків, я випускаю колючок у канал. Змахнувши хвостами, рибки миттю плывуть геть. Банку я залишаю на березі.

Я прощаюся з Георгом. Він повільно йде геть. Я зупиняюся перед нашим будинком і дивлюся вслід Георгу. Його слова мене дивно схилювали. З усіх боків підкрадається щось невловиме, воно відступає, коли я хочу схопити його, воно розпливається, коли я наступаю на нього, а потім знову повзе за мною, крутиться навколо мене, підстерігає.

Свинцеве небо нависло над низьким чагарником у сквері біля площі Луїзенпляц, безлисті дерева, деś стукає під поривами вітру незачинене вікно, і в бузинових хащах палісадників ховаються сирі безнадійні сутінки.

Погляд мій переходить із предмета на предмет, і раптом мені починає здаватися, що я все це вперше бачу, що все тут страшенно чуже мені, що я майже нічого не впізнаю. Невже цей мокрий і брудний шматок газону й справді обрамляв роки мого дитинства, такі яскраві та окрилені в моїх спогадах? Невже ця порожня і сіра площа, ця фабрична будівля навпроти і є тим тихим куточком всесвіту, який ми називали батьківщиною і який серед жакіть фронтового життя означав для нас надію та порятунк від загибелі? Невже ця сумна вулиця з низкою безглузвих будинків і є та сама, образ якої в скупі проміжки часу між смертю і смертю поставав над окопами, як світла й тужлива мрія? Хіба в думках моїх ця вулиця не була набагато світлішою і яскравішою, набагато жвавішою і ширшою? Невже все це не так? Невже кров моя брехала, неville спогади обманювали мене?

Мене лихоманить. Усе довколишнє здається мені не таким, як раніше, хоча ніщо й не змінилося. Баштовий годинник на фабриці Нойбауера показує час, як і показував ще тоді, коли ми, не відриваючи очей, дивилися на циферблат, намагаючись вловити рух стрілок, а у вікні тютюнової крамнички, де Рае купував для нас перші сигарети, як і раніше сидить араб із гіпсовою трубкою; а навпроти, у бакалійній крамниці, на рекламі мильного порошку, зображені ті самі фігури, яким в сонячні дні ми з Карлом Фогтом випалювали очі скельцями від годинника. Я дивлюся на вітрину: випалені місця ще й тепер видно. Але між учора й сьогодні лежить війна і Карл Фогт давно вбитий на Кеммельських висотах.

Я не можу зрозуміти, чому, стоячи тут, я не відчуваю того ж, що тоді, у вирвах і бараках. Куди поділася колишня повнота почуттів, тремтіння, світло, блиск, все те, що неможливо описати словами? Невже в спогадах було більше життя, ніж насправді? Хіба спогади не перетворювалися на дійсність, поки сама дійсність поволі відступала назад, дедалі більше видихалася, поки не перетворилася на голий кістяк, на якому колись майоріли яскраві прапори? Можливо, спогади відірвалися від

дійсності й висять тепер над нею, як похмура хмара? Невже роки, проведені на фронті, спалили всі мости в минуле?

Питання, самі лише питання. А відповіді немає.

IV

Розпорядження про порядок проведення шкільних занять для учасників війни отримано. Наші представники зуміли домогтися виконання всіх вимог: скорочений термін навчання, спеціальний курс для солдатів і пільги під час складання випускного іспиту.

Нелегко було всього цього домогтися, хоч у нас і революція. Бо весь цей переворот — лише легкі брижі на поверхні води. Углиб він не проникає. Яка користь від того, що один-два керівних пости зайняті новими людьми? Кожен солдат знає, що в командира роти можуть бути найкращі наміри, але якщо унтер-офіцери не підтримають його, він безсилий що-небудь зробити. Точнісінько так і найбільш передовий міністр зазнає поразки, якщо він оточений реакційним блоком таємних радників. А таємні радники в Німеччині залишилися на своїх місцях. Ці канцелярські наполеони незнищенні.

Перший урок. Ми знову на шкільній лаві. Майже всі у військових формах. Троє бороданів. Один одружений.

Я впізнаю на своїй парті акуратно вирізьблені складаним ножем і розфарбовані чорнилом літери — мої ініціали. Я добре пам'ятаю, що цей шедевр було створено на уроці історії. І все ж мені здається, що відтоді минуло сто років, так дивно знову сидіти тут. Війна відсувається в минуле, і коло замикається. Але нас у цьому колі вже немає.

Заходить учитель німецької мови Голлерман і починає із найнеобхіднішого: повертає наші речі, що залишилися в школі. Мабуть, це давно лежало тягарем на його акуратній учительській душі. Він відмикає класну шафу й виймає звідти креслярські дошки, підставки для олівців, а також товсті сині стоси зошитів — домашні твори, диктанти, класні роботи. На кафедрі,

ліворуч від нього, виростає висока стопка. Учитель називає імена, ми відгукуємося, і кожен отримує свій зошит. Віллі їх нам перекидає так, що промокальні папірці розлітаються врізнобіч.

— Бреєр!

— Тут!

— Брюкер!

— Тут!

— Детлефс!

Мовчання.

— Убитий! — кричить Віллі.

Детлефс, маленький, русявий, кривоногий, колись залишився на другий рік; єфрейтор, убитий у сімнадцятому році на Кеммельських висотах. Зошит переміщується на правий бік кафедри.

— Діркер!

— Тут.

— Дірксман!

— Убитий.

Дірксман, син селянина, великий любитель пограти в скат, поганий співак, убитий під Іпром. Зошит відкладається праворуч.

— Еггерс!

— Ще не прибув, — повідомляє Віллі.

Людвіг додає:

— Прострелено легеню. Перебуває у тиловому лазареті в Дортмунді. Через три місяці буде направлений в Ліппшпрінге.

— Фрідріхс!

— Тут!

— Гізекке!

— Пропав безвісти!

— Неправда, — поправляє Вестергольт.

— Але ж він занесений у списки зниклих безвісти, — каже Райнерсманн.

— Так і є, — відповідає Вестергольт, — але він уже три тижні перебуває тут, у божевільні. Я сам його бачив.

— Герінг перший!

— Убитий.

Герінг перший. Відмінник, писав вірші, давав приватні уроки, на зароблені гроші купував книги. Загинув під Суассоном разом зі своїм братом.

— Герінг другий, — уже тільки бурмоче вчитель німецької мови й сам кладе зошит направо. — Писав справді хороші твори, — говорить він замислено, перегортаючи зошит Герінга першого.

Ще не один зошит переміщується праворуч, а після переклички на кафедрі залишається солідна гірка нерозданих робіт. Класний керівник Голлерман нерішуче дивиться на неї. Відчуття порядку в ньому, мабуть, нуртує: він не знає, що робити з цими зошитами. Нарешті знаходить вихід: зошити можна послати батькам загиблих.

Але Віллі з цим не згоден.

— Ви вважаєте, що їм принесе задоволення такий зошит із безліччю помилок і з позначками «незадовільно» й «дуже погано»? — запитує він. — Облиште це!

Голлерман дивиться на нього круглими від подиву очима:

— Але що ж мені робити з ними?

— Залишити в шафі, — говорить Альберт.

Голлерман обурений:

— Це абсолютно неприпустимо, Троске, — ці зошити не є власністю школи, їх не можна просто взяти й покласти в шафу.

— О Господи, як усе це складно! — стогне Віллі, хапаючи себе за чуприну. — Гаразд, віддайте зошити нам, ми самі їх розішлемо.

Голлерман не відразу наважується випустити з рук зошити.

— Але, — в голосі його чується тривога, — ідеться про чужу власність.

— Гаразд, — заспокоює його Віллі, — ми зробимо все, що скажете. Зошити будуть відправлені рекомендованими бандералями, з достатньою кількістю марок. Тільки не хвилюйтеся. Порядок за будь-яку ціну!

Він підморгує нам і стукає себе по лобі.

Після уроку ми перегортаємо наші зошити. Тема останнього твору називалася: «Чому Німеччина повинна виграти війну?»

Це було на початку 1916 року. Вступ, шість пунктів з аргументами на користь тези, висновок. Пункт четвертий: «із релігійних мотивів» — я виклав погано. На полях червоним чорнилом написано: «незв'язно та непереконливо». Загалом же, вся робота на семи сторінках оцінена в два з мінусом. Зовсім непогано, якщо взяти до уваги факти сьогодення.

Вілі читає вголос свою роботу з природознавства: «Лісова анемона та її кореневище». Він регоче і обводить нас очима:

— З цим ми, мабуть, покінчили, правда?

— Кінець! — вигукує Вестергольт.

Так, справді, кінець! Ми все забули, і це остаточний вирок. Але те, чого вчили нас Бетке і Козоле, ми ніколи не забудемо.

Після обіду Людвіг і Альберт зайшли по мене, і ми всі разом вирушили до лікарні провідати нашого товариша Гізеке. Дорогою зустрічаємо Георга Рае. Він приєднується до нас: він теж знав Гізеке.

День видався сонячний. Із пагорба, на якому стоїть лікарня-на будівля, відкривається краєвид на далекі поля. Там, під наглядом санітарів в уніформах, групами працюють хворі, одягнені в смугасті, біло-блакитні сорочки. З вікна правого флігеля чується спів: «На берегах веселих Заале». Співає, очевидно, хворий. Яюсь дивно звучить крізь залізні ґрати: «Хмари небом пливуть».

Гізеке разом із ще кількома хворими мешкає у просторій палаті. Коли ми заходимо, один із хворих пронизливо кричить: «Прикриття! Прикриття!» — і лізе під стіл. Решта не звертає на нього жодної уваги. Побачивши нас, Гізеке негайно піднімається нам назустріч. У нього худе жовте обличчя; загострене підборіддя і відстовбурчені вуха роблять його обличчя ще більш юним, ніж він є насправді. Тільки очі неспокійні і постарілі.

Не встигаємо привітатися з ним, як інший хворий відводить нас убік.

— Новини є? — питає він.

— Ні, ніяких, — відповідаю я.

— А що на фронті? Наші нарешті зайняли Верден?

Ми презираємось.

— Давно укладено мир, — заспокійливо каже Альберт.

Хворий сміється неприємним гикаючим сміхом:

— Дивіться, не дайте себе обдурити! Це вони туману напускають, а самі тільки й чекають, щоб ми вийшли звідси. А як вийдемо, вони — раз! — і відправлять на фронт. — І таємничо додає: — Мене вони більше не побачать!

Гізеке вітається з нами за руку. Ми вражені його поведінкою: ми чекали, що він буде стрибати, як мавпа, буде казитися, показувати нам гримаси або, щонайменше, трястися, як контужені, які просять милостиню на вулицях, але він тільки посміхається, якимось дивно кривлячи губи, і каже:

— Що, не думали?

— Та ти зовсім здоровий, — відповідаю я. — У тебе хіба щось болить?

Він проводить рукою по лобі:

— Голова. Потилицю ніби обручем стискає. А потім — Флері...

У бою під Флері Гізеке розривом снаряда засипало й пригноблено балкою, після цього він кілька годин пролежав, втулений обличчям у стегно іншого солдата із розпореним животом. У того голова не була засипана, і він постійно кричав, а з кожним його стогоном хвиля крові заливала обличчя Гізеке. Поступово у пораненого стали випирати назовні нутроці і могли задусити Гізеке. Щоб не задихнутися, він раз у раз втискував їх назад у живіт пораненого. І постійно чув при цьому глухий рев нещасного.

Усе це Гізеке розповідає цілком зв'язно та послідовно.

— Так от, це все повертається до мене щоночі, — говорить він. — Я задихаюся, і кімната наповнюється слизькими білими зміями й кров'ю.

— Але раз ти знаєш, що все тобі тільки здається, невже ти не можеш побороти себе? — питає Альберт.

Гізеке мотає головою:

— Нічого не допомагає. Навіть якщо я не сплю. Як тільки стемніє, вони тут як тут. — Він увесь тремтить. — Удома я вистрибнув із вікна та зламав ногу. Тоді вони привезли мене сюди.

Він мовчить. Потім звертається до нас:

— А що ви тепер робите? Випускний іспит уже склали?

— Скоро будемо складати, — каже Людвіг.

— У мене, напевно, уже нічого не вийде, — сумно промовляє Гізеке. — Такого, як я, до дітей не пустять.

Хворий, який перед тим кричав: «Прикриття!», тихенько підкрався ззаду до Альберта й ляснув його по потилиці. Альберт спалахнув, але відразу ж схаменувся.

— Придатний, — підсміюється хворий, — придатний! — Він аж присідає зо сміху, але раптом замовкає і тихо відходить у кут.

— Слухайте, чи не могли б ви написати майорові? — питає Гізеке.

— Якому майору? — не розумію я.

Людвіг підштовхує мене.

— Про що ж йому написати? — швидко говорю я, схаменувшись.

— Щоб він дозволив мені ще раз вирушити під Флері, — збуджено відповідає Гізеке. — Мені це неодмінно допомогло б. Зараз там повинно бути тихо, а я пам'ятаю це місце, коли там все гуркотіло та злітало на повітря. Я пішов би пішки через Ушеліну Смерті, повз Холодну Землю, просто до Флері; якби я не почув жодного пострілу, у мене би все пройшло. І я напевно заспокоївся б, ви як думаєте?

— Ти й так заспокоїшся, — умовляє його Людвіг і кладе йому руку на плече. — Тобі тільки треба чітко все усвідомити.

Гізеке сумно дивиться перед собою:

— То напишіть, будь ласка, майору. Мене звати Герхардт Гізеке. З двома «к». — Очі його помутнішали й немов осліпли. — Принесіть мені трохи яблучного мусу. Я б з таким задоволенням поїв зараз мусу.

Ми обіцяємо йому все, що він просить, але він уже нас не чує, він уже до всього збайдужів. Ми прощаємося. Він встає і віддає Людвігу честь. Потім із відсутнім поглядом сідає за стіл.

Виходячи, я ще раз озираюся на Гізекке. І раптом він, наче прокинувшись, схоплюється і біжить за нами.

— Візьміть мене з собою, — просить він якимось високим дивним голосом, — вони знову повзуть сюди.

Він злякано тулиться до нас. Ми не знаємо, що робити. У цю хвилину з'являється лікар, дивиться на нас і обережно бере Гізекке за плечі.

— Ходімо в сад, — каже він, і Гізекке слухняно дає себе відвести.

Ми виходимо з лікарні. Вечірнє сонце низько стоїть над полями. Із загратованого вікна й далі лунає спів: «А вже замки в руїнах. Хмари небом пливуть».

Ми йдемо мовчки. Поблискують борозни на ріллі. Вузький і блідий серп місяця повис між гілками дерев.

— Мабуть, — говорить Людвіг, — у кожного з нас є щось схоже.

Я дивлюся на нього. Його обличчя освітлене призахідним сонцем. Воно серйозне і замислене. Я хочу відповісти Людвігу й раптом починаю тремтіти, сам не знаю чому.

— Не треба про це говорити, — перериває його Альберт.

Ми продовжуємо наш шлях. Захід сонця блідне, насувають-ся сутінки. Яскравіше світить місяць. Нічний вітер піднімається з полів, і у вікнах будинків спалахують перші вогні. Ми підходимо до міста.

Георг Рае за всю дорогу не сказав ні слова. Тільки коли ми зупинилися і стали прощатися, він немов прокинувся:

— Ви чули, чого він хоче? Під Флері — назад під Флері.

Додому мені ще не хочеться. І Альберту теж. Ми повільно бредемо вздовж валу. Унизу шумить річка. Біля млина ми зупиняємося і перекидаємося через перила мосту.

— Як дивно, Ернсте, що у нас тепер ніколи не з'являється бажання побути на самоті, правда? — говорить Альберт.

— Так, — погоджуюся я. — Не знаєш, куди подіти себе. Він киває:

— Саме так. Але, зрештою, треба ж себе кудись подіти.

— Якби в нас була вже якась професія! — кажу я.

Він зневажливо відмахується:

— Це нічого не дасть. Жива людина потрібна, Ернсте. — І, відвернувшись, тихо додає: — Близька людина, розумієш?

— Ох, людина! — заперечую я. — Це найбільш ненадійна штука на світі. Ми надивилися, як легко відправити людину на той світ. Доведеться тобі завести десяток чи й більше друзів, щоб хоч хто-небудь уцілів, коли кулі почнуть їх косити.

Альберт уважно дивиться на силует церкви:

— Я не те хочу сказати. Я говорю про людину, яка цілком належить тобі. Іноді мені здається, що це має бути жінка.

— О Господи! — вигукую я, згадуючи Бетке.

— Дурень! — розлючено каже він раптом. — У житті абсолютно необхідно мати якусь опору, невже ти цього не розумієш? Я хочу, щоб мене хтось кохав, і тоді я буду опорою для тієї людини, а вона — для мене. А по-іншому хоч у петлю лізь! — Він здригається і відвертається.

— Але послухай, Альберте, — тихо кажу я, — а нас тобі хіба не достатньо?

— Так, так, але це зовсім інше. — І, помовчавши, шепоче: — Треба мати дітей, дітей, які ні про що не знають.

Мені не зовсім ясно, що він хоче сказати. Але я не розпитую більше.

ЧАСТИНА IV

I

Ми уявляли собі все інакше. Ми думали, потужним акордом почнеться інтенсивне і яскраве існування, сповнене радості вдруге здобутого життя, — так ми збиралися почати. Але дні й тижні прослизали якось повз нас, проходили в якихось дургорядних, поверхневих справах, а озирнешся — і виявляється, що насправді нічого не зроблено. Війна привчила нас діяти майже не роздумуючи, бо кожна хвилина зволікання могла закінчитися смертю. Тому мирне життя здається нам неймовірно повільним. Ми кидаємося в нього з головою, але поки воно відгукнеться і зазвучить, ми вже перегоріли й відвернулися в інший бік. Занадто довго смерть була нашим незмінним супутником; вона була сильним гравцем, і щомиті на карту робилася найвища ставка. Це виробило в нас якусь напруженість, гарячковість, навчило жити лише теперішнім, однією миттю, і тепер ми почуваємося спустошеними, а все довкола видається нам чимось не тим. І ця порожнеча породжує тривогу: ми відчуваємо, що нас не розуміють і що навіть кохання не може нам допомогти. Між солдатами й несолдатами пролягла прірва, яку неможливо подолати. Допомогти собі можемо лише ми самі.

У наші неспокійні дні нерідко вривається дивний гуркіт, наче віддалений грім гармат, наче глухий заклик звідкись із-за обрїю, заклик, який ми не вміємо розгадати, якого ми не хочемо чути, від якого ми відвертаємося, немов боячись пропустити

щось, що тікає від нас. Занадто багато ми втратили, а дехто з нас втратив і саме життя.

У барлозі Карла Брюгера все перевернуте догори дном. Книжкові полиці порожні. Книги цілими пачками розкидані до-вокола — на столах і на підлозі.

Колись Карл був справжнім бібліоманом. Він збирав книги так, як ми збирали метеликів або поштові марки. Особливо любив Айхендорфа. У Карла є три різних видання його творів. Багато з віршів Айхендорфа він знає напам'ять. А зараз він збирається розпродати всю свою бібліотеку й на виручений капітал відкрити торгівлю горілкою. Він стверджує, що на такій справі можна тепер добре заробити. Досі Карл був тільки агентом у Леддергозе, а зараз хоче торгувати самостійно.

Перегортаю перший том одного з видань Айхендорфа в м'якій палітурці синього кольору. Вечірня зоря, ліси і мрії. Літні ночі, сум, ностальгія. Які були часи!

Віллі тримає в руках другий том. Він задумливо розглядає його.

— Запропонуй купити це якомусь шевцю, — радить він Карлу.

— Чому? — посміхаючись, запитує Людвіг.

— Шкіра. — Відповідає Віллі. — У шевців зараз гострий дефіцит шкіри. Ось, — він піднімає з підлоги зібрання творів Гете, — двадцять томів. Це щонайменше шість пар чудового шкіряного взуття. За цього Гете шевці напевно дадуть тобі набагато більше, ніж будь-який букініст. Вони дуріють, коли бачать натуральну шкіру.

— Хочете щось із цього? — питає Карл, показуючи на книги. — Для вас зі знижкою!

Ми дружно відмовляємося.

— Ти тільки не поспішай, подумай ще трохи, — говорить Людвіг, — потім усе це знову не збереш.

— Дурниці, — сміється Карл. — Насамперед треба жити; жити — це краще, ніж читати. Плювати мені на іспити. Усе це дурниці! Завтра розпочнеться дегустація різних сортів горілки.

Десять марок заробітку на пляшці контрабандного коньяку — це спокусливо, друже. Гроші — єдине, що справді потрібно людині. З грошима можна мати все інше.

Він зв'язує книги в пачки. Я пригадую, що раніше Карл радше голодував би, ніж продав би хоч одну книгу.

— Чому у вас такі здивовані обличчя? — сміється він з нас. — Треба вміти з усього діставати користь. Старий баласт — за борт! Час почати нове життя!

— Це правда, — погоджується Віллі. — Якби в мене були книги, я б їх теж продав.

Карл плескає його по плечу:

— Від сантиметра торгівлі більше користі, ніж від кілометра вченості, Віллі. Я вдосталь належався по брудних окопах, з мене досить. Хочу взяти від життя все, що можна.

— По суті він має рацію, — кажу я. — Чим ми тут насправді займаємося? Іноді ходимо до школи — це не враховується.

— Хлопці, тікайте звідти й ви, — говорить Карл. — Чого ви не бачили в цій безглуздій школі?

— Там самі дурниці, це правда, — відгукується Віллі. — Але ми принаймні разом. А крім того, до іспитів залишилося якихось два-три місяці. Кинути все ж таки шкода. Атестат не завадить. А далі видно буде.

Карл нарізає пакувальний папір:

— Знаєш, Віллі, так буде все життя. Завжди знайдуться два-три місяці, через які що-небудь буде шкода кинути. Так і не помітиш, як підійде старість.

Віллі усміхається:

— Поживемо — чаю поп'ємо, а там подивимось.

Людвіг підводиться.

— Ну, а батько твій що говорить?

Карл сміється:

— Те, що зазвичай кажуть у таких випадках старі боязкі люди. Сприймати це серйозно не можна. Батьки весь час забувають, що ми були солдатами.

— А ким би ти став, якби не був солдатом? — питаю я.

— Мабуть, торгував би книгами здуру, — відповідає Карл. На Віллі рішення Карла справило сильне враження. Він умовляє нас закинути подалі весь шкільний мотлох і зайнятися якоюсь вартісною справою.

Їжа — одна з найбільш доступних насолод у житті. Тому ми вирішуємо влаштувати міщечний похід. На продовольчі картки видають щотижня по двісті п'ятдесят грамів м'яса, двадцять грамів масла, п'ятдесят грамів маргарину, сто грамів крупів і трохи хліба. Цим жодна людина не наїсться.

Міщечники збираються на вокзалах уже звечора, щоб рано-вранці вирушити по селах. Тому нам треба встигнути на перший поїзд; інакше нас випередять.

У нашому купе сидить суцільна сіра й похмура злидота. Ми вибираємо село подалі від дороги і, прибувши туди, розходимося по двоє, щоб діяти організовано. Патрулювати ми навчилися як слід!

Я в парі з Альбертом. Підходимо до великого двору. Димить гноївка. Під дашком стоїть довгий ряд корів. В обличчя нам віє теплим духом корівника та свіжого молока. Кудяхкають кури. Ми жадібно дивимося на них, але стримуємося, бо на току бачимо людей. Вітаємося. Ніхто не звертає на нас уваги. Стоїмо й чекаємо. Нарешті одна з жінок кричить:

— Геть звідси, жебраки кляті!

Наступний будинок. На дворі якраз сам господар. Він у довгополій солдатської шинелі. Ляскаючи батоном, він говорить:

— Знаєте, скільки таких, як ви, уже тут сьогодні приходили? Не менш ніж десяток.

Ми вражені, адже ми виїхали першим поїздом. Наші попередники приїхали, мабуть, звечора й ночували десь у сараях або просто неба.

— А знаєте, скільки тут за день проходить людей? — запитує селянин. — Мало не сотня. Що тут зробиш?

Ми погоджуємося з ним. Погляд його зупиняється на солдатській шинелі Альберта.

— Фландрія? — питає він.

— Фландрія, — відповідає Альберт.

— Був і я там, — каже селянин, іде в будинок і виносить кожному з нас по два яйця. Ми риємося в гаманцях. Він махає рукою. — Облиште. Це задурно.

— Дякуємо, друже.

— Нема за що. Тільки нікому не розповідайте. А то завтра сюди з'явиться половина Німеччини.

Наступний двір. На паркані — металева дощечка: «Мішечникам не заходить! У дворі — злі собаки». Передбачливо.

Ідемо далі. Дубовий гайок і великий двір. Ми пробираємося до самої кухні. Посередині кухні — плита новітньої конструкції, якої вистачило б на цілий готель. Праворуч — піаніно й ліворуч — піаніно. Навпроти плити стоїть чудова книжкова шафа: тесані дерев'яні підпорки, книги в розкішних палітурках із позолоченими корінцями. Перед шафою старий простий стіл і дерев'яні табуретки. Усе це виглядає комічно, особливо два піаніно.

З'являється господиня:

— Нитки є? Тільки справжні.

— Нитки? Ні.

— А шовк? Або шовкові панчохи?

Я дивлюся на її товсті литки. Ми зауважуємо: вона не хоче продавати, вона хоче міняти продукти.

— Шовку в нас немає, але ми добре заплатимо.

Вона відмовляється:

— Що ваші гроші! Брудні папірці. З кожним днем коштують дедалі менше.

Вона відвертається від нас і пливе геть. На яскраво-червоній шовковій блузі не вистачає ззаду двох ґудзиків.

— Чи не можна у вас хоч води напитися? — кричить їй навздогін Альберт.

Вона повертається і сердито ставить перед нами глечик із водою.

— Ну, мерщій! Не маю часу стояти тут із вами, — бурчить вона. — Ішли б краще працювати, ніж забирати в людей час.

Альберт бере глечик і жбурляє на підлогу. Він задихається від люті, але не може вимовити ні звуку. Зате я можу.

— Рак тобі в печінку, стара карга! — кричу я.

У відповідь вона розвертається до нас обличчям і як крикне з усієї сили з таким звуком, ніби ціла ковальська майстерня на повному ходу. Ми тікаємо. Таке навіть найміцніший чоловік не витримає.

Продовжуємо наш шлях. Дорогою нам трапляються цілі партії міщечників. Як зголоднілі оси навколо солодкого пирога, кружляють вони селом. Дивлячись на них, ми починаємо розуміти, чому селяни дратуються і зустрічають нас так грубо. Але ми продовжуємо йти далі: з одного двору нас проганяють, а в іншому нам дещо перепадає; раз інші міщечники лають нас, раз — ми їх.

Надвечір вся наша компанія сходиться у шинку. Здобич невелика. Кілька фунтів картоплі, трохи борошна, кілька яєць, яблука, капуста й трохи м'яса. Віллі приходить останнім. Він увесь спітнів. Під пахвою у нього половина свинячої голови, з усіх кишень стирчать згортки. Правда, на ньому немає шинелі. Він обміняв її, бо вдома у нього є ще одна, отримана у Карла, а крім того, вирішив Віллі, весна рано чи пізно таки настане.

До відходу поїзда залишається дві години. Вони приносять нам щастя. У залі стоїть піаніно. Я сідаю за нього і, не шкодуючи педалей, щосили граю «Молитву Діви». З'являється шинкарка. Деякий час вона мовчки слухає, потім, підморгуючи, викликає мене в коридор. Я непомітно виходжу. Вона розповідає мені, що дуже любить музику, але, на жаль, тут рідко хтось грає. Чи не хочу я приїжджати сюди частіше, запитує вона. При цьому вона дає мені півфунта масла, обіцяючи й надалі постачати продуктами. Я, звичайно, погоджуюся і зобов'язуюсь під час кожного приїзду грати по дві години. На прощання виконую два останні номери свого репертуару: «Самотній курган» і «Замок на Рейні».

І ось ми вирушаємо на вокзал. Дорогою зустрічаємо безліч міщечників. Вони їдуть тим же поїздом, що й ми. Усі бояться жандармів. Збирається великий загін; до приходу поїзда всі ховаються подалі від платформи, в темному закутку. Так безпечніше.

Але нам не щастить. Несподівано біля нас зупиняються два жандарми. Вони безшумно під'їхали ззаду на велосипедах.

— Стій! Нікому не розходитися!

Страшне хвилювання у натовпі. Прохання і благання:

— Відпустіть нас! Ми запізнимося на поїзд!

— Поїзд буде тільки за чверть години, — незворушно оголошує товстіший жандарм. — Усі підходьте сюди!

Жандарми показують на ліхтар, під яким їм буде краще видно. Один із них стежить, щоб ніхто не втік, другий перевіряє мішечників. А майже всі мішечники — це жінки, діти й люди похилого віку; більшість стоїть мовчки та покірно: вони звикли до такого ставлення, та ніхто, по суті, і не сподівається посправжньому, що вдасться хоч раз безперешкодно довести півфунта масла додому. Я розглядаю жандармів. Вони стоять із усвідомленням власної гідності, пихаті, червонопикі, в зелених мундирах, з шашками й кобурами, — точно такі ж, як їхні побратими на фронті. Влада, думаю я, — завжди одне й те саме — одного грама її досить, щоб зробити людину черствою.

В однієї жінки жандарми відбирають декілька яєць. Коли вона, крадучись, уже відходить геть, її кличе товстий жандарм.

— Стій! А тут що? — він показує на спідницю. — Викладай!

Жінка остовпіла, її ноги підкосилися.

— Ану, бігом витягай!

Вона витягає з-під спідниці шматок сала. Жандарм відкладає його вбік:

— Думала, пронесе?

Жінка все ще не розуміє, що відбувається, і хоче взяти назад відібране в неї сало:

— Але ж я заплатила за нього. Я віддала за нього останні гроші.

Він відштовхує її руку й уже витягає з блузки іншої жінки ковбасу:

— Діяльність мішечників заборонена. Це всім відомо.

Жінка готова відмовитися від яєць, але вона благає повернути їй сало:

— Хоч сало віддайте. Що я скажу вдома? Адже це для дітей!

— Зверніться до міністерства продовольства з клопотанням про отримання додаткових карток, — скрипучим голосом говорить жандарм. — Нас це не стосується. Наступний!

Жінка спотикається, падає, потім блює на землю і кричить:

— Ось за що, виявляється, помирав мій чоловік, щоб діти наші пухли з голоду?!

Дівчина, до якої дійшла черга, ковтає, давиться, поспішає запхати в себе масло; рот у неї весь масний, очі вилазять на лоба, а вона все давиться і ковтає, ковтає, — нехай хоч щонебудь дістанеться їй, перш ніж жандарм відбере все. Дістанеться їй, втім, дуже мало: її знудить, і пронос їй, звичайно ж, забезпечено.

— Наступний!

Ніхто не ворухиться. Жандарм, який стоїть зігнувшись, повторює:

— Наступний! — розлютившись, він випрямляється на весь зріст і зустрічається очима з Віллі. — Ви наступний? — говорить він уже набагато спокійніше.

— Я ніякий, — вороже відповідає Віллі.

— Що у вас під пахвою?

— Половина свинячої голови, — відверто заявляє Віллі.

— Ви зобов'язані її віддати.

Віллі не зрушується з місця. Жандарм вагається і кидає погляд на свого колегу. Той стає поруч. Це груба помилка. Видно, у них мало досвіду в таких справах, вони не звикли до опору. Якби вони були досвідченішими, то одразу б помітили, що ми — одна компанія, хоча й не розмовляємо один з одним. Другому жандармові слід було б стати збоку й тримати нас під загрозою наведеного револьвера. Правда, нас би це не особливо налякало: подумаєш — револьвер! Замість цього жандарм стає поруч із колегою на випадок, якби Віллі надумав погарячкувати.

Наслідки тактичної помилки жандармів не забарилися. Віллі віддає свинячу голову. Здивований жандарм бере її і тим самим позбавляє себе можливості захищатися, оскільки тепер

обидві руки у нього зайняті. Тієї ж миті Віллі спокійно завдає йому такого удару по зубах, що жандарм падає. Перш ніж другий встигає ворухнутися, Козоле головою вдаряє його під підборіддя, а Валентин, підскачивши ззаду, так стискає йому зоб, що жандарм широко роззявляє рот, і Козоле миттю запихає туди газету. Обидва жандарма хриплять, ковтають і плюються, але все марно, — роти в них напхані папером, руки скручені за спину й міцно зв'язані їхніми ж власними ремнями. Усе це було зроблено швидко, але куди тепер подіти обох?

Альберт знає. На відстані близько п'ятдесяти кроків звідси він бачив будиночок із вирізаним у дверях кружечком — вбиральню. Ми біжимо туди. Запихаємо всередину обох жандармів. Двері цього приміщення дубові, засувки широкі й міцні; пройде не менш ніж година, поки вони виберуться. Козоле шляхетний: він навіть ставить перед дверима обидва жандармських велосипеди.

Остаточно оторопілі мішечники з трепетом стежать за всією сценою.

— Розбирайте свої речі, — з усмішкою пропонує їм Фердинанд.

Удалині вже чути паровозний свисток. Лякливо озираючись, люди не змушують Козоле двічі повторювати пропозицію. Але якась божевільна стара погрожує зіпсувати всю справу.

— О Боже, — побивається вона, — вони побили жандармів. Який жах. Який жах.

Мабуть, це їй здається злочином, гідним смертної кари. Інші теж налякані. Страх перед поліцейським мундиром проник їм у плоть і кров.

— Не вий, бабусю, — посміхається Віллі. — Навіть якби весь уряд стояв тут, ми все одно не віддали б їм ні крихти! Бракувало ще, щоб у старих служак забирали їжу! Такого не буде!

Щастя, що сільські вокзали розташовані зазвичай далеко від оселі. Ніхто нічого не помітив. Начальник станції тільки тепер виходить зі станційного будиночка, позіхає і чухає потилицю. Ми вже на пероні. Віллі тримає під пахвою свинячу голову.

— Щоб я тебе так просто комусь віддав, — бурмоче він, ніжно погладжуючи її.

Поїзд рушає. Ми махаємо руками з вікон. Начальник станції, вирішивши, що ми махаємо йому, привітно козирає нам у відповідь. Але ми маємо на увазі вбиральню. Віллі наполовину висувається з вікна, спостерігаючи за червоною шапкою станційного начальника.

— Повернувся у свою будку, — переможно виголошує він. — Тепер жандармам доведеться добряче попрацювати, перш ніж вони виберуться.

Потроху мішечники заспокоюються. Люди підбадьорились і починають розмовляти. Жінка, яка знову отримала свій шматок сала, від вдячності сміється зі сльозами на очах. Тільки дівчина, яка з'їла масло, плаче: вона занадто поквапилася. А на додачу її вже починає нудити. Але тут Козоле проявляє себе джентельменом. Він віддає їй половину своєї ковбаси. Дівчина затикає ковбасу за панчохоу.

Ми завбачливо сходимо за одну зупинку до міста й полями вибираємося на шосе. Останній шматок дороги маємо намір пройти пішки. Але нас наздоганяє вантажівка з молочними бідонами. Шофер — у солдатській шинелі. Він бере нас до себе в машину. Ми мчимо, розсікаючи вечірнє повітря. Мерехтять зірки. Ми сидимо поряд. Згортки наші апетитно пахнуть свининою.

II

Головна вулиця занурена у вечірній туман, вологий і сріблястий. Навколо ліхтарів великі жовті кола. Люди ступають, як по ваті. Вітрини ліворуч і праворуч — немов чарівні вогні; Вовк підпливає до нас і знову пірнає кудись у глибину. Біля ліхтарів блищать чорні і вологі дерева.

За мною зайшов Валентин Лаер. Хоча сьогодні він і не скаржиться, як робить це зазвичай, але все ще не може забути акробатичного номера, з яким виступав у Парижі та Будапешті.

— На цьому доведеться поставити хрест, Ернсте, — говорить він. — Кістки тріщать, ревматизм мучить. Як я не намагався чогось домогтися, мало не непритомнів, але все марно.

— Що ж ти збираєшся робити, Валентине? — запитує я. — Фактично держава зобов'язана була б платити тобі таку ж пенсію, як і офіцерам у відставці.

— Ех, держава! — зневажливо каже Валентин. — Держава дає тільки тим, хто вміє голосно кричати. Зараз я розучую з однією танцівницею кілька номерів. Такі, знаєш, естрадні. Публіці подобається, але це все дурниці й порядному акробатові соромно займатися такими речами. Та що вдієш: жити якось треба.

Валентин іде на репетицію, і я вирішую сходити разом із ним. На розі Гакенштрассе повз нас пропливає в тумані чорний циліндр, а під ним — канарково-жовтий плащ і портфель.

— Артур! — кричу я.

Леддергозе зупиняється.

— Чорт, — захоплено вигукує Валентин, — яким же ти став франтом! — із виглядом знавця він мацає краватку Артура — чудовий виріб зі штучного шовку в лілові смужки.

— Справи йдуть непогано, — квапливо каже потішений Леддергозе.

— А ярумка яка, — продовжує дивуватися Валентин, роздивляючись чорний циліндр Артура.

Леддергозе, пориваючись геть, постукує по портфелю:

— Поспішаю, маю купу справ.

— А як твій тютюновий магазин? Ти вже попрощався з ним? — питаю я.

— Ні, — відповідає Артур. — Але в мене зараз тільки оптова торгівля. До речі, чи не знаєте ви якого-небудь приміщення під контору? Заплачу будь-яку ціну.

— Приміщень під контори ми не знаємо, — відповідає Валентин. — До цього нам поки що далеко. А як поживає твоя дружина?

— Чому це тебе цікавить? — насторожується Леддергозе.

— В окопах, пригадую, ти дуже журився, що вона в тебе за-
надто худа. Ти ж більше любиш повненьких?

Артур хитає головою:

— Не пригадую. — Він тікає.

Валентин сміється.

— Як же можуть змінюватися люди, Ернсте, правда? В око-
пах він був жалюгідний, а тепер он який ділок! А яким соромітним
він був на фронті! А зараз і чути про це не хоче. Ще трохи —
і стане головою якогось товариства під назвою «Доброчесність
і мораль».

— Йому, видно, з біса добре живеться, — задумливо кажу я.

Ми бредемо далі. Пливе туман. Вовк бавиться, скаче. Об-
личчя то наближаються, то зникають. Раптом, у білому проме-
ні світла блиснув червоний шкіряний капелюшок і під ним об-
личчя, ніжно відтінене нальотом вологи, від чого очі здаються
більш блискучими.

Я зупиняюся. Моє серце б'ється сильніше. Адель! Промай-
нув спогад про вечори, коли ми, шістнадцятирічні хлопчики, хова-
ючись у напівтемряві біля дверей гімнастичного залу, чекали поя-
ви дівчаток у білих светрах, а потім бігли за ними по вулицях
і, наздогнавши, мовчки, ледве переводячи подих, пожирали їх очи-
ма де-небудь під ліхтарем; але дівчата швидко тікали від нас, і ми
знову змушені були наздоганяти. А іншим разом, побачивши їх на
вулиці, ми боязко й наполегливо йшли за ними, на два кроки поза-
ду, від збентеження не наважуючись заговорити, і лише в останню
мить, коли вони ховалися в під'їзді якогось будинку, ми набирали-
ся хоробрості, кричали їм навздогін «до побачення» і тікали.

Валентин озирається.

— Я мушу на хвилюку назад, — квапливо кажу я, — мені
треба тут де з ким поговорити. Зараз повернуся.

І я біжу назад, біжу шукати червоний капелюшок, червоне
саяво в тумані, дні моєї юності — дні в іншому житті, ще до
солдатської шинелі та окопів.

— Адель!

Вона озирається:

— Ернсте! Ти повернувся?

Ми йдемо поруч. Туман повзе між нами, Вовк із гавкотом стрибає навколо нас, трамваї дзвенять, і світ довкола теплий і м'який. Повернулося колишне почуття, повнозвучне, трепетне, відчуття польоту, ніби хтось стер раптом із пам'яті всі страшні роки й перекинув міст до минулого — міст-веселку, світлий міст у тумані.

Я не знаю, про що ми говоримо, та це й байдуже, важливо те, що ми поруч, що знову звучить ніжна, майже нечутна музика колишніх часів, ці летючі каскади передчуттів і марень, за якими шовком переливається зелень лугів, співає срібний шелест тополь і темніють м'які обриси горизонту юності.

Чи довго ми так блукали? Не знаю. Я повертаюся назад сам — Адель пішла, але, немов великий яскравий прапор, у мене всередині майорять радість і надія, повнота життя. Я знову бачу свою кімнату, кімнату юного хлопця, зелені вежі й неосяжну далечінь.

Дорогою додому зустрічаю Віллі, і ми разом вирушаємо шукати Валентина. Ми вже майже наздогнали його й бачимо, як він раптом радісно кидається до якогось незнайомого нам чоловіка та з розмаху добряче плескає його по плечу.

— Кукгофе, це ти? Як ти сюди потрапив? — Валентин протягає йому руку.

— Оце так зустріч! І де довелося побачитися!

Кукгоф деякий час дивиться на Валентина, ніби оцінюючи його:

— А, це ти, Лаере?

— Я. Ми разом воювали на Соммі. Пам'ятаєш, як ми з тобою серед усієї цієї гидоти їли млинці, які мені прислала Лілі? Георг приніс їх нам на передову разом із поштою? Страшенно ризиковано було з його боку, правда?

— Так, — говорить Кукгоф.

Валентин схвилюваний від напливу спогадів.

— А Георга таки наздогнала куля, — розповідає він. — Тебе тоді вже не було. Довелося йому розлучитися з правою рукою. Це непросто для нього, адже він кучер. Мабуть, займається тепер чимось іншим. А тебе куди потім занесло?

Кукгоф бурмоче у відповідь щось невиразне. Потім каже:

— Дуже приємно зустрітись. Як поживаєте, Лаере?

— Що? — оторопіло запитує Валентин.

— Як ваше здоров'я, питаю, що поробляєте?

— «Ви»? — Валентина немов обухом по голові стукнули.

Хвилину він дивиться на Кукгофа, одягненого в елегантне пальто. Потім оглядає себе, червоніє, як рак, і відходить.

— Мавпа! — говорить він.

Мені незручно поряд із Валентином. Мабуть, він уперше стикається з проявом соціальної нерівності. Досі ми всі були солдатами. А тепер такий собі ось самовпевнений хлопець одним-єдиним «ви» вщент розбиває всю його безпосередність.

— Не варто про нього думати, Валентине, — кажу я. — Та-кі, як він, пишаються татковим капіталом. Теж мені заняття.

Віллі зі свого боку додає кілька мідних слів.

— Нічого не скажеш — чудові бойові товариші! — роздратовано каже Валентин. Видно, що від цієї зустрічі в нього залишився важкий осад.

На щастя, назустріч іде Тьяден. Він брудний, як ганчірка.

— Послухай, Тьядене, — говорить Віллі, — війна вже скінчилася, не завадило б і помитися.

— Ні, сьогодні ще не варто, — поважно відповідає Тьяден, — уже в суботу. Тоді я навіть скупаюся.

Ми вражені. Тьяден — і купатися? Невже він ще не оговтався від серпневої контузії? Віллі з сумнівом прикладає долоню до вуха:

— Мені здається, я не дочув. Що ти збираєшся робити в суботу?

— Купатися, — гордо каже Тьяден. — У суботу ввечері в мене заручини.

Віллі дивиться на нього, як на заморського папугу. Потім обережно кладе свою лапу йому на плече і по-батьківському запитує:

— Скажи, Тьядене, у тебе іноді поколює в потилиці? А якийсь дивний шум у вухах буває?

— Тільки коли я дуже голодний, — зізнається Тьяден, — тоді в мене ще й у шлунку пече, як на передовій. Жахливе відчуття. Але послухайте про мою наречену. Гарною її назвати не можна: обидві ноги дивляться ліворуч, а очі трохи косять. За те серце золоте, і тато — м'ясник.

М'ясник! Ми починаємо розуміти. Тьяден із готовністю дає подальші пояснення:

— Вона закохана в мене до нестями. Що вдієш, не можна втрачати нагоди. Часи нині важкі, доводиться чимось жертвувати. М'ясник останнім помре з голоду. А заручини — це ще далеко не одруження.

Віллі слухає Тьядена зі дедалі більшою цікавістю.

— Тьядене, — починає він, — ти знаєш, ми завжди були з тобою друзями.

— Ясно, Віллі, — перебиває його Тьяден, — ти неодмінно отримаєш кілька ковбас. І, мабуть, ще шматок корейки. Приходь у понеділок. У нас якраз почнеться «білий тиждень».

— Як це? — дивуюся я. — Хіба у вас ще й магазин білизни?

— Ні, який там магазин! Просто ми заріжемо білу кобилу.

Ми твердо обіцяємо прийти й бредемо далі.

Валентин повертає до готелю «Альштедтер Гоф». Тут зазвичай зупиняються заїжджі актори. Ми заходимо. За столом сидять ліліпути. На столі — суп із ріпи. Біля кожної тарілки — кусень хліба.

— Треба сподіватися, що хоч вони наїдаються своїм пайковим місивом, — бурчить Віллі, — у них шлунки менші за наші.

Стіни обклеєні афішами та фотографіями. Яскраво розфарбовані пошматовані плакати з зображеннями атлетів, клоунів, приборкувачів левів. Від часу папір пожовтів — довгі роки окопи замінювали всім цим важковаговикам, наїзникам і акробатам арену. Там афіші не були потрібні.

Валентин показує на одну афішу.

— Ось яким я був, — говорить він.

На афіші людина геркулесової статури робить сальто на трапедії під самим куполом. Але Валентина в ньому при всьому бажанні впізнати неможливо.

Танцівниця, з якою Валентин збирається працювати, вже чекає на нього. Ми проходимо в малий зал ресторану. У кутку стоїть кілька театральних декорацій до дотепного фарсу з життя фронтовиків під назвою «Лети, моя голубко»; куплети з цього фарсу цілих два роки мали колосальний успіх.

Валентин ставить на стілець грамофон і дістає платівки. Хрипка мелодія затинається і сичить у рупорі. Платівка затерта, але в ній ще проривається вогонь, вона — немов зношений голос красивої колись жінки.

— Танго, — пошепки, з виглядом знавця, повідомляє мені Віллі. По обличчю його ніяк не можна здогадатися, що він кілька секунд перед тим прочитав напис на платівці.

На Валентині — сині штани й сорочка, жінка — в трико. Вони розучують танець апаш і ще якийсь ексцентричний номер, на закінчення якого дівчина висить униз головою, схопившись ногами за шию Валентина, а він крутиться з усієї сили.

Обидва працюють мовчки, з серйозними обличчями, лише зрідка приглушеними голосами перекидаючись кількома короткими словами. Блимає тьмяне світло лампи. Тихо шипить газ. Величезні тіні танцюристів колишуться на декораціях до «Голубки». Віллі незграбно, як ведмідь, топчеться навколо грамофона, підкручуючи його.

Танець завершився. Віллі аплодує. Валентин із досадою відмахується. Дівчина переодягається, не звертаючи на нас уваги. Вона стоїть під газовим різком і повільно розшнуровує туфлі. Її спина у вицвілому трико граційно вигнута. Випроставшись, дівчина піднімає руки, щоб натягнути на себе сукню. На її плечах переливаються світло й тіні. У неї гарні довгі ноги.

Віллі нишпорить по залу. Він знаходить десь лібрето до «Голубки». Наприкінці надруковані оголошення. В одному якийсь кондитер пропонує для відправки на фронт шоколадні бомби

і гранати в оригінальній упаковці. В іншому якась саксонська фірма рекламує ножі для розрізання конвертів, зроблені з осколків снарядів, туалетний папір із висловами великих людей про війну та дві серії листівок: «Прощання солдата» і «Стою я у темряві ночі».

Танцівниця одяглася. У пальті й капелюсі вона виглядає зовсім по-іншому. Щойно вона була як гнучка тварина, а тепер така сама, як усі. Насилу віриться, що якихось кілька ганчірок здійснили таке перевтілення. Дивно, як навіть звичайний одяг змінює людину! Що ж говорити про солдатські шинелі!

III

Віллі щовечора ходить до Вальдмана. Це заміський ресторан із садом, де вечорами танцюють. Я вирушаю туди, Карл Брюггер якось сказав мені, що там буває Адель. А мені хочеться зустріти її знову.

Всі вікна ресторанного залу яскраво освітлені. За опущеними шторами кружляють тіні танцівників. Я стою біля буфета й шукаю очима Віллі. Усі столики зайняті, навіть стільця вільного немає. У ці перші післявоєнні місяці люди надзвичайно спрагли розваг.

Раптом бачу чийсь блискучий білий живіт і величний ластівчин хвіст: це вбраний у фрак Віллі. Засліплений, я не можу відвести зачарованого погляду: фрак чорний, жилет білий, волосся руде — справжній тобі німецький прапор на двох ногах.

Віллі поблажливо приймає данину мого захоплення.

— Що, здивований? — говорить він, повертаючись у різні боки, як павич. — Цей фрак я пошив на спомин про імператора Вільгельма. Що тільки не зробиш із солдатської шинелі! Правда? — він плескає мене по плечу. — До речі, Ернсте, ти добре зробив, що прийшов. Сьогодні тут танцювальний конкурс, і ми всі збираємося взяти участь. Призи першокласні. Через півгодини початок.

Ще залишається час потренуватися. Його дама схожа на борця. Це — міцно збита істота, здоровенна, як тяглова коняка. Віллі вправляється з нею, танцюючи ванстеп, де найголовніше — швидкість рухів. Карл танцює з дівчиною, яка працює в продовольчому управлінні; вона, як конячка у святковій збруї, загнuzдана різними ланцюжками й кільцями. Він поєднує таким чином приємне з корисним. Але де ж Альберт? Біля нашого столика його немає. Він вітає нас із віддаленого закутка, де сидить із якоюсь білявкою, на його обличчі — легка розгубленість.

— Цього ми втратили, — пророчо прорікає Віллі.

Я придивляюся до публіки, вишукуючи для себе гарну партнерку. Завдання це далеко не просте: за столиком дівчина може здаватися граційною ланню, а танцює, як вагітна слониха. До того ж на дам, які добре танцюють, неабиякий попит. Але мені все ж таки вдається домовитися з худенькою швачкою.

Лунає туш. Виходить ведучий із хризантемою в петлиці й оголошує, що пара танцюристів із Берліна зараз продемонструє новинку: танець фокстрот. Цього танцю ми ще не знаємо, тільки чули про нього.

Ми з цікавістю обступаємо танцюристів. Оркестр грає уривчасту мелодію. Під цю музику обидва танцюристи, немов ягнята, стрибають один біля одного. Вони рухаються по колу й то розходяться, то знову беруться за руки. Віллі витягає шию і широко розкриває очі. Танець йому явно подобається.

Заносять стіл із розставленими на ньому призами, ми кидаємося туди. На кожен із танців: ванстеп, бостон і фокстрот — припадає по три призи. Фокстрот відпадає. Ми його не танцюємо. Але у ванстепі та бостоні ми себе покажемо!

Для всіх трьох танців перший приз на вибір: десяток чайчних яєць або пляшка горілки. Віллі з недовірливою міною питає, чи істівні яйця чайки. Заспокоений, він повертається до нас. Другий приз — шість таких же яєць або шапочка з чистої вовни. Третій приз — чотири яйця або коробка сигарет «Слава Німеччини».

— Ну, цигарок ми точно брати не будемо, — каже Карл, який знається на цигарках.

Конкурс починається. Танцювати бостон будуть Карл і Альберт, ванстеп — ми з Віллі. На Віллі ми, правду кажучи, мало сподіваємося. Він може перемогти лише в тому випадку, якщо члени журі мають почуття гумору.

У бостоні Карл, Альберт і ще три пари виходять в останній, вирішальний тур. Карл іде першим. Високий комір його парадного мундира, його лакові чоботи з ланцюжками й кільцями шпор створюють картину такої запаморочливої елегантності, проти якої ніхто не може встояти. За манерою триматися, за стилем танцю Карл неперевершений, але витонченістю рухів Альберт щонайменше не поступиться йому. Члени журі щось нотують, наче у Вальдмана відбувається рішуча сутичка перед Страшним Судом. Карл перемагає і бере чайчині яйця, а не горілку. Йому дуже добре відома її марка: цю горілку він сам продав на конкурс. Свою здобич він дарує нам — удома в нього є кращі продукти. Альберт отримує другий приз. Розгублено подивившись на нас, він відносить шість яєць білявці. Віллі багатозначно посвистує.

У ванстепі я вихором вилітаю в коло з моєю тендітною швачкою і теж проходжу в завершальний тур. На мій подив, Віллі просто залишився за столиком і навіть не записався на ванстеп. В останньому турі я продемонстрував власний варіант танцю з присіданнями й поворотом, чого раніше не показував. Дівчина танцювала, як пір'їнка, і ми з нею заробили другий приз, який поділили між собою.

Гордо, з почесним срібним значком Загальнонімецької спілки танцювального спорту, я повертаюся до нашого столика.

— Ех, Віллі, голова бараняча, — кажу я, — і чого ти сидів? Ну, хоч спробував би. Може, й отримав би бронзову медаль!

— Так, справді, Віллі, чому ти не танцював? — приєднується до мене Карл.

Віллі встає, розправляє плечі, обсмикує свій фрак і, дивлячись на нас зверхньо, кидає:

— Зараз зрозумієте!

Чоловік із хризантемою в петлиці викликає учасників конкурсу на фокстрот. Виходить усього кілька пар. Віллі не йде, а можна сказати, виступає, прямуючи до танцювального майданчика.

— Але ж він нічого не розуміє у фокстроті, — пирскає Карл.

Спершись на спинки наших стільців, ми з цікавістю чекаємо, що буде далі. Назустріч Віллі виходить приборкувачка левів. Широким жестом він подає їй руку. Оркестр починає грати.

Віллі миттєво перевтілюється. Тепер це вже справжній оскажений верблюд. Він підскакує, накульгує, стрибає, крутиться, далеко викидає ноги й немилосердно жбурляє навсіді свою даму, потім дрібними стрибками, як свиня в галопі, мчить через весь зал, тримаючи циркову наїзницю не перед собою, а поруч, так що вона ніби спинається по його витягнутій правій руці, він же, отримавши повну свободу дій із лівого боку, може виробляти що завгодно без ризику відтиснути їй ноги. Він крутиться на одному місці, зображаючи карусель, від чого фалди його фрака розлітаються у повітрі; а наступної миті Віллі вже мчить залом, граційно підстрибуючи, як козел, якому підклали перцю під хвіст, тупотить і крутиться, немов одержимий, а закінчує свій танець моторошним піруетом, високо підкидаючи в повітрі свою даму.

Ніхто з присутніх не сумнівається, що перед ними невідомий досі майстер показує своє мистецтво надфокстроту. Віллі зрозумів, у чому полягає успіх, і використав свій шанс. Перемога його настільки переконлива, що після нього довго нікому не присуджують нагород, і лише через деякий час хтось отримує другий приз. З тріумфом підносить нам Віллі свою пляшку горілки. Перемога, щоправда, нелегко йому далася: він так спітнів, що сорочка й жилет почорніли, а фрак, мабуть, посвітлішав.

Конкурс закінчився, але танці тривають. Ми сидимо біля свого столика, розпиваючи приз Віллі. У нашій компанії не вистає тільки Альберта, його неможливо відірвати від білявки.

Віллі штовхає мене в бік:

— Дивись, он Адель.

— Де? — пожавляюся я.

Великим пальцем Віллі показує на середину залу, там, де найбільша шттовханина. Так, це Адель. Вона танцює вальс із якимось довготелесим брюнетом.

— Давно вона тут? — мене цікавить, чи бачила вона наш тріумф.

— Хвилини п'ять тому прийшла, — відповідає Віллі.

— З цим здорованем?

— З цим здорованем.

Танцюючи, Адель злегка відкидає голову назад. Одну руку вона поклала на плече своєму брюнетові. Коли я дивлюся на неї в профіль, мені перехоплює подих: так вона схожа у світлі ламп на образ із моїх спогадів про ті далекі вечори. Але якщо придивитися до неї зблизька, видно, що вона погладшала, а коли сміється, обличчя у неї зовсім чуже.

Я відпиваю великий ковток із пляшки Віллі. Цієї миті повз мене проходить у вальсі худенька швачка. Вона тендітніша та граційніша, ніж Адель. Тоді, на вулиці, в тумані, я цього не помітив, але Адель стала справжньою жінкою, з повними грудьми й міцними ногами. Я не можу згадати, чи була вона й раніше такою; мабуть, я не звертав на це уваги.

— Налилося яблучко, правда? — наче вгадавши мої думки, каже Віллі.

— Замовкни! — огризнувся я.

Вальс закінчився. Адель сперлася на одвірок. Я прямую до неї. Вона вітається зі мною кивком голови, продовжуючи сміятись і базікати зі своїм брюнетом.

Я зупиняюсь і дивлюся на неї. Серце б'ється, як перед якимось важливим рішенням.

— Чому ти так дивишся на мене? — питає вона.

— Просто так, — кажу я. — Потанцюємо?

— Цей танець — ні, а наступний — будь ласка, — відповідає вона й виходить зі своїм супутником у коло танцюючих.

Я чекаю, поки вона звільниться, і ми танцюємо з нею бостон. Я дуже стараюся, і вона посмішкою висловлює своє схвалення.

— Це ти на фронті навчився так добре танцювати?

— Там такого не навчишся, — кажу я. — А знаєш, ми щойно отримали нагороду.

Вона уважно подивилася на мене:

— Шкода. Ми могли би виграти конкурс удвох із тобою. А яка нагорода?

— Яйця чайки, шість штук, і медаль, — відповідаю я. Мені раптом стає гаряче. Скрипки грають так тихо, що чути човгання ніг по паркету. — Зараз ось ми з тобою тут танцюємо, а пам'ятаєш, як вечорами ми бігали одне за одним після гімнастики?

Вона киває:

— Ми тоді були ще зовсім дітьми. Ернсте, подивись на ту дівчину в червоному. Бачиш? Ці блузки з напуском зараз останній крик моди. Шикарно, правда?

Мелодія переходить від скрипок до віолончелі. Густі золотисті звуки ллються і тремтять, як стримувані ридання.

— Коли я вперше заговорив із тобою, ми якраз наздоганяли одне одного. Це було в червні, на міському валу, я пам'ятаю, як зараз.

Адель махає комусь рукою, потім повертається до мене:

— Так, які ми були дурні! А ти танцюєш танго? Цей брютет чудово танцює танго.

Я не відповідаю. Оркестр замовк.

— Хочеш сісти за наш столик?

Вона кидає туди погляд:

— А хто цей стрункий юнак у лакових чоботях?

— Карл Брьогер, — кажу я.

Вона підсідає до нас. Віллі подає їй склянку й при цьому жартує. Вона сміється і поглядає на Карла. Часом погляд її ковзає по його супутниці. Це і є та сама дівчина в модній блузці. Я з подивом дивлюся на Адель: як вона змінилася! Можливо, і тут спогади підводять мене? Можливо, вони так сильно розрослися, що заступили собою дійсність? За нашим столиком сидить чужа й занадто балакуча дівчина. Але чи не ховається під цією зовнішністю інша істота, яку я знаю краще? Чи може людина

так змінитися лише від того, що вона стала старшою? Можливо, справді винен час, думаю я. Відтоді минуло більше трьох років; їй було шістнадцять, коли ми розлучилися, вона була дитиною, тепер їй — дев'ятнадцять, і вона доросла жінка. І раптом мене охоплює невимовний сум через те, що несе з собою час; час тече й тече, час змінюється, а коли озираєшся, від минулого нічого вже не залишилося. Так, прощатися завжди важко, але повертатися іноді ще важче.

— Що в тебе з обличчям, Ернсте? У животі бурчить, чи що? — запитує Віллі.

— Він нудний, — сміється Адель, — і завжди був таким. Ну, розвеселися ж хоч трохи! Дівчатам це більше подобається. Сидиш, як надгробний пам'ятник.

І це зникло назавжди, думаю я, пішло геть. Не тому, що Адель фліртує з брюнетом і з Карлом Брьогером, не тому, що вона вважає мене нудним, і навіть не тому, що вона змінилася, ні! Я просто побачив, що все марно. Я бродив і бродив по колу, я стукав у всі двері моєї юності, я знову хотів проникнути туди, я думав: чому б їй, моїй юності, не впустити мене, адже я ще молодий і мені так хотілося б забути ці страшні роки. Але вона, моя юність, вислизала від мене, як марево, вона беззвучно розбивалася, розпадалася, як зотліла плоть, варто було мені доторкнутися до неї; я ніяк не міг цього збагнути, мені все думалося, що хоч тут принаймні що-небудь залишилося, і я знову й знову стукав у всі двері, але виглядав жалюгідним і смішним у своїх спробах, і туга опановувала мене; тепер я знаю, що й у світі спогадів лютувала війна, тиха, мовчазна, і що безглуздо продовжувати пошуки. Час неосязною прірвою ліг між мною і моєю юністю, мені немає шляху назад, мені залишається одне: кроком руш уперед, куди-небудь, мети в мене поки ще немає.

Моя рука міцно стискає чарку; я піднімаю очі. Адель сидить і наполегливо розпитує Карла, де можна роздобути кілька пар шовкових панчіх; танці ще тривають, і оркестр грає все той же шубертівський вальс, і сам я продовжую сидіти на стільці, і дихати, і жити, як колись. Але хіба не вдарила блискавка, убивши

мене, хіба щойно не розсипався на порох цілий світ, а я вижив, цього разу безповоротно втративши все?

Адель встає і прощається з Карлом.

— Кажете, у «Майєра і Нікеля», — весело промовляє вона. — Це правда: вони торгують з-під поли чим завгодно. Завтра ж зайду туди. До побачення, Ернсте.

— Я проведу тебе трохи, — кажу я.

На вулиці вона подає мені руку:

— Далі зі мною не можна. На мене чекають.

Я чудово розумію, що це виглядає по-дурному й надто сентиментально, але нічого не можу з собою вдіяти: я знімаю кашкет і вклоняюся низько-низько, ніби прощаюся навіки — не з нею, а зі своїм минулим. Секунду вона пильно дивиться на мене:

— Ти справді іноді дивний якийсь.

Наспівуючи, вона бігом спускається дорогою.

Хмари розсіялися, і ясна ніч лежить над містом. Я довго дивлюся в далечінь, а потім повертаюся в ресторан.

IV

Сьогодні у великому залі ресторану Конерсманна перша зустріч наших однополчан. Запрошені всі. Планується велике святкування.

Ми з Карлом, Альбертом і Юппом прийшли на цілу годину раніше. Так хочеться побачити знайомі обличчя, що ми ледь дочекалися цього дня.

В очікуванні Віллі та всіх інших сідаємо в кабінеті, суміжному з великим залом. Щойно ми зібралися зіграти партію в кості, як грюкнули двері й зайшов Фердинанд Козоле. Кості випадають у нас із рук — настільки ми вражені його виглядом. Він — у цивільному.

Досі він, як і майже всі ми, продовжував носити стару солдатську форму, але сьогодні, з нагоди урочистості, вперше одягнувся у цивільне вбрання і тепер стоїть перед нами в синьому

пальті з оксамитовим коміром, у зеленому капелюсі і в накрох-маленому комірі з краваткою. Зовсім інша людина.

Не встигаємо ми отямитися від подиву, як з'являється Тьяден. Його ми теж уперше бачимо в цивільному: смугастий піджак, жовті черевики, у руках палиця зі срібним руків'ям. Високо піднявши голову, він поважно крокує залом. Побачивши Козоле, він зупиняється від подиву. Козоле здивований не менше. Вони ніколи не бачили один одного в іншому вбранні, крім солдатської форми. Секунду вони розглядають один одного, потім вибухають реготом. У цивільному вони здаються один одному неймовірно смішними.

— Послухай, Фердинанде, я завжди думав, що ти статечний чоловік, — зубоскалить Тьяден.

— А що трапилося? — Козоле відразу насторожується і перстає сміятися.

— Ну ось це наприклад, — Тьяден тицяє пальцем у пальто Фердинанда. — Відразу видно, що куплене в лахмітника.

— Йолоп! — люто сичить Козоле і відвертається; але видно, як він червоніє.

Очам своїм не вірю: Козоле і справді збентежений і крадькома оглядає своє пальто. Якби він був у солдатській шинелі, то ніколи не звернув би на це уваги, але зараз він рукавом намагається витерти з пальта кілька плям і довго дивиться на Карла, одягненого в чудовий новенький костюм. Він не помічає, що я стежу за ним. Через деякий час він звертається до мене:

— Скажи, а хто батько Карла?

— Суддя, — відповідаю я.

— Так, так, — тягне він замислено. — А Людвіга?

— Податковий інспектор.

— Боюся, ви скоро не захочете знатися з нами, — говорить він, помовчавши.

— Ти з глузду з'їхав, Фердинанде! — вигукую я.

Він знижує плечима. Я дивуюся дедалі більше. Він не тільки зовні змінився в цьому клятому штатському барахлі, а й справді став іншим. Досі йому наплювати було на такі нісенітниці,

тепер же він знімає пальто й вішає його в найтемніший куток залу.

— Тут занадто душно, — з досадою говорить він, упіймавши мій погляд. Я киваю. Помовчавши, він запитує похмуро:

— Ну, а твій батько хто?

— Палітурник, — кажу я.

— Справді? — Козоле пожвавлюється. — А батько Альберта?

— У нього батько помер. Слюсарем був.

— Слюсарем! — радісно повторює Козоле, ніби він був щонайменше папою римським. — Слюсарем — це чудово! А я — токар. Ми були б колегами.

— Так точно, — підтверджую я.

Я бачу, як кров Козоле-солдата починає повертатися до Козоле-цивільного. Він немов свіжішає і міцнішає.

— Так, шкода, що він помер. Бідний Альберт, — говорить Козоле, і коли Тьяден, проходячи повз нас, знову презирливо кривиться, він мовчки й не підводячись із місця, спритно дає йому стусана. Це знову колишній Козоле.

Двері у великий зал стукають чимраз частіше. Народ потроху збирається. Ми йдемо туди. Порожнє приміщення, прикрашене гірляндами паперових квітів, заставлене поки що не зайнятими столиками, здається ще холодним і незатишним. Наші однополчани збираються групами по кутах. Я бачу Юліуса Ведекампа у старій простреленій солдатській куртці. Відсуваючи стільці, які стоять на дорозі, швидко пробираюсь до нього.

— Як поживаєш, Юліусе? — питаю я. — Ти мені дещо обіцяв, не забув? Хрест із червоного дерева! Пам'ятаєш, ти збирався змайструвати для мене з кришки від рояля чудовий хрест? Поки що це можна відкласти!

— Він би мені самому згодився, Ернсте, — сумно каже Юліус. — У мене дружина померла.

— Чорт забирай, Юліусе, а що з нею було?

Він низує плечима:

— Мабуть, не витримала постійного стояння у чергах узимку, а ще народилася дитина, тож у неї вже не вистачило сил на все.

— А дитина?

— І дитина померла. — Юліус посмикує своїми викривленими плечима, немов його лихоманить. — Так, Ернсте, і Шеффлер помер. Чув?

Я заперечно хитаю головою.

— А з ним що сталося?

Ведекамп закурює люльку:

— Він у сімнадцятому був поранений у голову, пригадуєш? Тоді все загоїлось. А місяця півтора тому в нього раптом почалися такі страшні болі, що він бився головою об стіну. Ми вчотирьох ледве з ним упоралися, відвезли до лікарні. Запалення чи щось таке. Наступного дня помер.

Юліус підносить сірник до згаслої люльки:

— А дружині його навіть пенсію не хочуть платити.

— Ну, а як Герхард Поль? — продовжую я розпитувати.

— Йому не було за що приїхати. Фасбендерові та Фрічу — теж. Без роботи сидять. Навіть на їжу не вистачає. А їм дуже хотілося поїхати, бідолахам.

Зал помалу заповнюється. Прийшло багато наших товаришів по роті, але, як не дивно, настрої чомусь не покращав. А тим часом ми давно та з радісним нетерпінням чекали цієї зустрічі. Ми сподівалися, що вона звільнить нас від якогось почуття не впевненості та гнітючості, допоможе нам вирішити наші проблеми. Можливо, в усьому винні цивільні костюми, подекуди вкраплені в гушавину солдатських курток, можливо, що між нами уже вклинилися різні професії, сім'ї, соціальна нерівність, — так чи інакше, а відчуття справжньої дружньої єдності, яке було колись, більше немає.

Усе тепер не так. Ось сидить Боссе, ротний блазень. На фронті він був загальним посміховиськом, завжди удавав із себе дурника. Ходив вічно брудний та обірваний, і не раз ми обливали його водою зі шланга. А тепер на ньому бездоганний костюм, шпилька з перлиною в краватці й шикарні гетри. Він — заможна

людина, до слова якої прислухаються. А поруч — Адольф Бетке, який на фронті був на дві голови вищий від Боссе, і той бував щасливий, якщо Бетке взагалі з ним розмовляв. Тепер же Бетке лише бідний маленький швець із крихтним селянським господарством. Людвіг Бреер вбраний замість лейтенантської форми в потертий гімназійний мундир, з якого він виріс, і зсунуту набік шкільну краватку. А колишній денщик Людвіга тепер зверхньо поплескує його по плечу, — він знову власник великої майстерні, яка встановлює унітази, контора його — на жвавій торговій вулиці, в самому центрі міста. У Валентина під порваною і незастебнутою солдатською курткою — синій светр із білими смугами; виглядає він як справжнісінький волоцюга. А що це був за солдат! Леддергозе, мерзотна морда, — як самовдоволено він розвалився на стільці у своєму дорогому капелюсі та жовтому канарковому плащі, попихкуючи англійською сигарекою! Як усе перевернулося з ніг на голову!

Але це було б іще стерпно. Погано те, що й тон розмов став зовсім іншим. У всьому винне цивільне вбрання. Люди, які раніше не наважувались пискнути, розмовляють тепер начальницьким басом. Убрані в дорогі костюми звикли говорити зверхнім тоном, а бідніші відразу притихли. Викладач гімназії, який на фронті був поганеньким унтер-офіцером, зі зверхнім виглядом питає у Людвіга й Карла, як у них справи з випускним іспитом. Людвігу слід було б вилити йому за це його ж кухоль пива за комір. На щастя, Карл говорить щось доволі зневажливе щодо іспитів і освіти взагалі, звеличуючи зате комерцію й торгівлю.

Я відчуваю, що зараз захворію від усієї цієї балаканини. Краще б ми зовсім не зустрічалися: зберегли б принаймні добрі спогади. Даремно я намагаюся уявити собі, що ці люди знову вбрані в брудні, зашкарублі шинелі, а ресторан Конерсманна — це трактир у прифронтовій смузі. Мені це не вдається. Факти сильніші. Відчуженість перемагає. Усе, що пов'язувало нас, втратило силу, розпалося на дрібні індивідуальні інтереси. Часом наче промайне щось із минулого, коли всі ми були вбрані в однаковий одяг, але промайне вже нечітко, розмито. Ось пе-

реді мною мої бойові товариші, але вони вже й не товариші мені насправді, і від цього так сумно. Війна зруйнувала все, але в солдатську дружбу ми вірили. А тепер бачимо: чого не зробила смерть, те довершує життя, — воно розлучає нас.

Але ми не хочемо вірити цьому. Сідаємо за один столик: Людвіг, Альберт, Карл, Адольф, Валентин, Віллі. Настрій пригнічений.

— Давайте хоч ми будемо міцно триматися один одного, — каже Альберт, обводячи поглядом просторий зал.

Ми палко відгукуємося на слова Альберта й тиснемо одне одному руки, а в цей час в іншому кінці залу відбувається таке ж братання тих, хто вбраний у дорогі костюми. Ми не приймаємо цього нового порядку. Ми кладемо в основу те, що інші відкидають.

— Руку, Адольфе! Давай! — звертаюся я до Бетке.

Він посміхається, вперше за довгий час, і кладе свою лапу на наші руки.

Деякий час ми ще сидимо своєю компанією. Тільки Адольф Бетке пішов. Він погано виглядав. Я вирішую неодмінно відвідати його найближчими ж днями.

З'являється кельнер і про щось шепочеться з Тьяденом. Той відмахується:

— Дамам тут нема що робити.

Ми здивовано дивимося на нього. На обличчі в нього само-вдоволена посмішка. Кельнер повертається. За ним швидкою ходою заходить дівчина. Тьяден ніяковіє. Ми усміхаємося. Але Тьяден не розгубився. Він робить широкий жест і представляє:

— Моя наречена.

На цьому він ставить крапку. Решту представляє Віллі. Він починає з Людвіга й закінчує собою. Потім запрошує гостю сісти. Вона сідає. Віллі сідає поруч і кладе руку на спинку її стільця.

— Ваш татусь є власником знаменитої кінської бійні на Нойе Грабен? — починає він розмову.

Дівчина мовчки киває. Віллі присувається ближче. Тьяден не звертає на це ніякої уваги. Він незворушно сьорбає своє

пиво. Від дотепних і влучних зауваг Віллі дівчина незабаром по-
жвавлюється.

— Мені так хотілося познайомитися з вами усіма, — щебе-
че вона. — Котик так багато розповідав мені про вас, але скіль-
ки я не просила привести вас, він завжди відмовлявся.

— Що? — Віллі намагається спопелити Тьядена погля-
дом. — Привести нас? Та ми із задоволенням прийдемо; справ-
ді, з величезним задоволенням. А він, негідник, і слова нам не
сказав.

Тьяден уже трохи стурбований. Козоле у свою чергу нахи-
ляється до дівчини:

— То він часто говорив вам про нас, ваш котик? А що кон-
кретно він розповідав?

— Нам час іти, Маріхен, — перебиває його Тьяден і підво-
диться.

Козоле силою садовить його назад:

— Посидь, котику. Що ж він розповідав вам, фройляйн?

Маріхен виглядає як уособлення довіри. Вона кокетливо по-
глядає на Віллі.

— Ви і є пан Гомеєр? — Віллі розкланюється перед ковбас-
ним магазином. — То це вас він рятував? — каже вона. Тья-
ден починає соватися на своєму стільці, ніби сидить на мур-
шиній купі. — Невже ви встигли забути?

Віллі торкає свою голову:

— У мене, знаєте, була після цього контузія, а це згубно діє
на пам'ять. Я, на жаль, багато чого забув.

— Врятував? — затамувавши подих, перепитує Козоле.

— Маріхен, я пішов! Ти йдеш чи залишаєшся? — питає
Тьяден.

Козоле міцно тримає його.

— Він такий скромний, — підсміюється Маріхен і при цьо-
му аж світиться від задоволення, — але ж він один убив трьох
негрів, коли вони сокирами збиралися зарубати пана Гомеєра.
Одного з них — кулаком.

— Кулаком, — глухо повторює Козоле.

— Решту — їхніми ж сокирами. І після цього він на собі приніс вас назад. — Маріхен поглядом оцінює сто дев'яносто сантиметрів зросту Віллі й енергійно киває своєму нареченому: — Не соромся, котику, чому б і не згадати про твої подвиги.

— Справді, — підтакує Козоле, — чому б і не згадати.

Десь хвилину Віллі замислено дивиться Маріхен в очі:

— Так, він чудова людина. — І киває Тьядену: — Давай вийдемо на хвилинку.

Тьяден нерішуче встає. Але Віллі не збирається робити нічого поганого. Через деякий час вони попід руку повертаються назад. Віллі нахиляється до Маріхен:

— Отже, вирішено, завтра ввечері я у вас на гостині. Адже я повинен ще віддячити вашому нареченому за те, що він врятував мене від негрів. Але і я одного разу врятував його, був такий випадок.

— Справді? — дивується Маріхен.

— Колись він, можливо, вам про це розповість.

Віллі посміхається. Полегшено зітхнувши, Тьяден відчалує разом зі своєю Маріхен.

— Справа в тому, що в них завтра забій, — починає Віллі, але його ніхто не слухає. Ми занадто довго стримувалися і тепер регочемо, як ціла стайня голодних коней. Фердинанда ледь не розриває на шматки від реготу. Тільки через деякий час Віллі вдається нарешті розповісти нам, які вигідні умови виторгував він у Тьядена на отримання кінської ковбаси.

— Він тепер у моїх руках, — говорить Віллі зі самовдоволеною усмішкою.

V

Я цілий день сидів удома, намагаючись узятися до якоїсь роботи. Але з цього так нічого й не вийшло, і ось уже цілу годину я безцільно блукаю вулицями. Проходжу повз «Голландію». «Голландія» — третій ресторан зі спиртними напоями, відкритий

за останні три тижні. Наче мухомори, на кожному кроці виростають серед сірих фасадів будинків ці заклади з яскраво розфарбованими вивісками. «Голландія» — найбільший і найвишуканіший із них.

У світлі скляних дверей вартує швейцар, схожий трохи на гусарського полковника, а трохи на єпископа, величезний чоловік з позолоченим жезлом у руках. Я вдивляюся пильніше, і тут раптом уся єпископська поважність злітає з нього, він тисне мені в живіт своєю булавою і сміється:

— Привіт, Ернсте, опудало горохове! Коман са ва, як кажуть французи?

Це унтер-офіцер Антон Демут, наш колишній кашовар. Я за всіма правилами віддаю йому честь, бо в казармі нас учили, що честь віддається мундиру, а не тому, хто його носить. Уніформа Демута дуже високої якості й варта того, щоб принаймні виструнчитися перед ним.

— Моє шанування, Антоне, — сміюся я. — Скажи відразу, щоб не говорити про дрібниці: жратва є?

— Є, друже! — відповідає Антон. — У цьому чудовому місці працює і Франц Ельстерман. Кухарем!

— Коли зайти? — питаю я; останнього повідомлення цілком достатньо, щоб зрозуміти ситуацію. На всьому французькому фронті ніхто не вмів так «проводити реквізицію», як Ельстерман і Демут.

— Сьогодні після першої ночі, — відповідає, підморгуючи, Антон. — Через одного інспектора інтендантського управління ми отримали десяток гусей. Крадений товар. Можеш не сумніватися, Франц Ельстерман піддасть їх невеличким попереднім операціям. Хто може стверджувати напевно, що в гусей не буває війни, на якій вони, скажімо, позбуваються ніг?

— Ніхто, — погоджуюсь я і питаю: — Ну, а як тут справи?

— Щовечора купа народу. Хочеш глянути?

Він ледь-ледь відсуває порт'єру. Я заглядаю в щілинку. М'яке, тепле світло розлите над столами, синюватий сигарний

дим стелиться у повітрі, килими, поблискує фарфор, віддзеркалює срібло. Біля столиків, оточені юрбою кельнерів, сидять жінки й поряд із ними чоловіки, які не пітніють і не соромляться, а із завидною самовпевненістю роблять замовлення.

— Що, брате, з такою непогано було би потанцювати? — питає Антон і жартома штурхає мене в бік.

Я не відповідаю; цей багатобарвний уламок життя, оточений легенькою хмаркою диму, дивно розворохобив мене. Мені здається чимось нереальним, майже сном, те, що я стою тут, на темній вулиці, в сльоту, під мокрим снігом, і дивлюся в щілинку на цю картину. Я полонений нею, хоча усвідомлюю, що це, ймовірно, просто купка спекулянтів смітить грошима. Але ми надто довго не вилазили з бруду окопів, і тепер у нас мимоволі спалахує деколи гарячкова, майже божевільна жага розкоші та блиску, адже розкіш — це безтурботне життя, а якраз його в нас ніколи не було.

— Ну що? — питає мене Антон. — Непогані кішечки, правда? Таких би собі в ліжко?

Я відчуваю себе повним ідіотом, але цієї миті не знаю, що відповісти. Ця манера, у якій я сам, не замислюючись, ось уже кілька років розмовляю, видається мені раптом грубою та огидною. На моє щастя, Антон несподівано застигає, прибравши поважного вигляду: до ресторану під'їхав автомобіль. З машини випурхнула струнка жіноча постать; злегка нахилившись уперед і притримуючи на грудях шубку, жінка прямує до дверей; на блискучому волоссі — щільно прилеглий золотий шолом, коліна зведені, ніжки маленькі, обличчя витончене. Легка та гнучка, вона проходить повз мене, овіяна ніжним, терпким ароматом. І раптом мене охоплює шалене бажання пройти разом із цією напівдитиною через двері, опинитися у приємній, випещеній атмосфері цих приглушених кольорів і світла, рухатися безтурботно в цьому світі, захищеному стіною кельнерів, лакеїв і непроникною плівкою грошей, далеко від злиднів і бруду, які протягом багатьох років були нашим хлібом насущним.

Цієї хвилини я, мабуть, схожий на школяра, тому що в Антона Демута виринається смішок, і він, підморгнувши, підштовхує мене в бік:

— Навіть якщо вони вбрані в самі шовки й оксамити, в ліжку це нічого не міняє.

— Звичайно, — погоджуюся я і додаю якусь непристойність, щоб приховати від Антона свій стан. — Отже, до першої, Антоне!

— Так точно, старий, — поважно відповідає Антон, — або «бон суар», як кажуть французи.

Бреду далі, глибоко засунувши руки в кишені. Під ногами хлюпає мокрий сніг. Роздратовано розкидаю його. Що б я робив, якби опинився насправді поряд із такою жінкою за столиком? Лише мовчки пожирав би її очима, і все. Я навіть не міг би їсти від збентеження. Як важко, мабуть, провести з таким створінням цілий день! Постійно, весь час бути напеготові! А вночі? Тут я вже зовсім розгубився б. Правда, мені доводилося мати справу з жінками, але я вчився цієї науки в Юппа та Валентина, а з такими вишуканими дамами, напевно, зовсім не це потрібно.

У червні 1917 року я вперше був у жінки. Наша рота квартирувала тоді в бараках. Був полудень; і ми вовтузилися на лузі, бавлячись із двома цуценятами, які причепилися до нас дорогою. Настовбурчивши вуха й поблискуючи шовковистою шерстю, собаки гралися у літній високій траві, небо синіло, і війна, здавалося, відсунулася далеко.

Раптом із канцелярії примчав Юпп. Собаки кинулися йому назустріч, високо підстрибуючи. Він відіпхнув їх і крикнув нам:

— Отримано наказ: сьогодні вночі виступаємо!

Ми знали, що це означає. День у день із заходу долинав гуркіт артобстрілів; там тривав великий наступ; день у день повз нас проходили полки, повертаючись із передових позицій, і коли ми намагалися розпитати якогось солдата, як там, він лише мовчки махав рукою, похмуро дивлячись уперед: день у день вранці котилися повз нас вози з пораненими, і день у день ми рили вранці довгі ряди могил.

Ми піднялися. Бетке і Весслінг попрямували до своїх ранців узяти поштового паперу. Віллі й Тьяден побрели до похідної кухні, а Франц Вагнер і Юпп почали вмовляти мене сходити з ними в бордель.

— Послухай, Ернсте, — говорив Вагнер, — ти ж повинен нарешті дізнатися, що таке жінка! Хто знає, можливо, завтра від нас уже нічого не залишиться: там, кажуть, підвезли цілу колону свіжої артилерії на нас. Нерозумно вирушати на той світ незайманим.

Прифронтовий бордель знаходився у маленькому містечку, на відстані години пішки. Ми отримали перепустки, але змушені були досить довго чекати, бо на передову вирушали ще й інші полки, і всім хотілося урвати наостанок від життя все, що можна. У маленькій тісній комірчині ми здали наші перепустки. Фельдшер оглянув нас, впорснув нам по кілька крапель протарголу, черговий фельдфебель повідомив, що це задоволення коштує три марки і що, зважаючи на великий наплив охочих, більше десяти хвилин затримуватися не можна. Потім ми вишикувалися в чергу на сходах.

Черга посувалася повільно. Нагорі грюкали двері. Коли хто-небудь виходив, лунало: «Наступний!»

— Скільки там корів? — запитав Франц Вагнер в одного сапера.

— Три, — відповів той, — але вибрати не доводиться. Якщо не пощастить, отримаєш чиюсь бабусю.

Мені ледь не стало погано на цих сходах, у напруженій, затхлій атмосфері, насиченій випарами зголоднілих солдатів. Я охоче втік би — вся моя цікавість давно зникла. Але я боявся, що мене засміють, і тому залишився і продовжував чекати.

Нарешті підійшла моя черга. Повз мене, спотикаючись, пройшов мій попередник, і я опинився в низькій і похмурій кімнаті, такій убогій і пропахлій карболкою і потом, що мене майже здивувало молоде листя липи за вікном, у якому бавилися сонце і вітер. На стільці стояла миска з рожевою водою, у кутку — щось на зразок похідного ліжка, вкритого подертою ковдрою.

Жінка була товста, в одній коротенькій прозорій сорочці. Вона лягла, навіть не подивившись у мій бік. Але оскільки я так і продовжував стояти, вона нетерпляче озирнулася, і тоді на її схожому на мочалку обличчі майнула тінь розуміння. Вона побачила, що перед нею хлопчик.

Я просто не міг, мене всього трусило, я задихався від огиди. Жінка зробила кілька жестів, щоб розворушити мене, кілька потворних, огидних жестів, хотіла притягнути мене до себе і навіть посміхнулася приторно й манірно. Вона могла викликати лише співчуття: зрештою, вона була лише жалюгідною солдатською підстилкою. Бували дні, коли вона обслуговувала по двадцять-тридцять солдатів за день або й більше. Поклавши гроші на стіл, я швидко вийшов геть і кинувся бігом по сходах.

Юпп підморгнув мені:

— Ну, як?

— Супер! — відповів я тоном досвідченого розпусника, і ми зібралися йти. Але нам довелося попередньо знову побувати у фельдшера й отримати ще одну порцію протарголу.

І це називається любов'ю, думав я, приголомшений і знесилений, збираючи речі в похід, — любов'ю, якою наповнені всі мої книги вдома й від якої я стільки чекав у своїх неясних юнацьких мріях! Я згорнув шинель, згорнув плащ-намет, отримав патрони, і ми рушили. Я йшов мовчки та з сумом думав про те, що від усієї моєї крилатої мрії про любов і життя не залишилося нічого, крім гвинтівки, товстої повії та глухого гуркоту грому на горизонті, до якого ми повільно наближалися. Потім усе поглинула темрява, ми лягли в окопи, прийшла смерть; Франц Вагнер поліг тієї ж ночі, і крім нього ми втратили ще двадцять три людини.

З дерев бризкає дощ, і я піднімаю комір пальта. Я часто тепер сумую за ніжністю, за обережно та боязко вимовленим словом, за хвилюючим і великим почуттям; мені хочеться вирватися зі страхітливої одноманітності останніх років. Але що було б, якби все це повернулося, якби знову я міг відчутти колишню м'якість і далечінь минулого, якби мене покохала якась струнка ніжна жінка, схожа на гнучке юне створіння в золотому шоломі; що було б,

якби справді безмежне, захоплююче забуття сріблястого синього вечора поглинуло нас у свій чудовий морок? Чи не спливе тоді в останню мить образ товстої повії, чи не зареочуть голоси наших унтерів із казарми, які викрикують непристойності? Чи не пошматують і не знищать чисте почуття ось такі спогади, уривки розмов, солдатські жарти? Ми майже ще незаймані, але уява наша зіпсута, і ми навіть не помітили, як це трапилося: ще до того, як ми дізналися що-небудь про любов, нас уже публічно всіх підряд піддавали медичному обстеженню, щоб встановити, чи не маємо ми венеричних захворювань. А затамований подих, нестримний порив, вільний вітер, сутінки, незвіданість, усе, що було, коли ми шістнадцятирічними хлопчиками в миготливому непевному світлі ліхтарів гналися за Аделлю та іншими школярками, — усе це ніколи більше не повториться, навіть якби я й не побував у повії і продовжував думати, що любов — це щось зовсім інше, навіть якби ця жінка не вчепилася в мене і якби я не звідав судоми бажання. Відтоді я завжди був пригнічений.

Важко дихаючи, прискорюю крок. Я хочу, я повинен повернути собі втрачене. Воно має повернутися — по-іншому не варто жити.

Я йду до Людвіга Бреєра. У кімнаті його ще горить світло. Кидаю у вікно камінці. Людвіг спускається вниз і відмикає двері.

У його кімнаті перед ящиком із колекцією мінералів стоїть Георг Рає. Він тримає в руках невеликий гірський кристал, милуючись його поблискуванням на світлі.

— Добре, що ми зустрілися, Ернсте, — говорить Георг, посміхаючись, — я вже й додому до тебе заходив. Завтра їду.

Він у військовій формі.

— Георгу, — голос мій переривається, — але ти ж не збираєшся...

— Саме так. — Він киває. — Знову в солдати! Ти не помилився. Усе вже оформлено. Завтра вирушаю.

— Ти можеш його зрозуміти? — питаю я Людвіга.

— Так, — відповідає Людвіг, — я розумію Георга. Але це не вихід. — Він обертається до Рає: — Ти розчарований, Георгу,

але подумай і побачиш, що це природно. На фронті наші нерви були вкрай напружені, бо щодня ми могли загинути. А тепер вони тремтять, як вітрила в затишші, бо тут ідеться лише про дрібні щоденні справи.

— Правильно, — перебиває його Рає, — от саме ця дріб'язкова гризня навколо їжі, кар'єри та кількох не надто вправно сконструйованих ідеалів і викликає в мені нестерпну нудоту, від неї я і хочу втекти кудись подалі.

— Якщо тобі обов'язково хочеться щось зробити, чому ти не приєднаєшся до революціонерів? — питаю я Георга. — Можливо, станеш військовим міністром.

— Ох, ця революція! — зневажливо відмахується Георг. — Її робили, тримаючи руки по швах, секретарі різних партій, які встигли вже злякатися своєї власної хоробості. Ти тільки подивися, як вони вчепилися один одному у волосся, всі ці соціал-демократи, незалежні, спартаківці, комуністи. Тим часом дехто під шумок знімає голови нечисленним, справді цінним людям, але ніхто не помічає цього.

— Ні, Георгу, — говорить Людвіг, — це не так. У нашій революції було занадто мало ненависті, це правда, і ми від самого початку хотіли у всьому дотримуватися справедливості, від того все і стало таким немічним. Революція має вибухнути, як лісова пожежа, і тільки після неї можна почати сіяти; а ми захотіли оновлювати, не руйнуючи. У нас не було сил навіть для ненависті, — так утомила, так спустошила нас війна. А ти чудово знаєш, що від втоми можна й під пострілами заснути. Але, можливо, ще не пізно наполегливою працею надолужити те, що не було зроблено під час нападу.

— Працею! — зневажливо каже Георг і підставляє кристал під лампу, від чого той починає мінитися всіма барвами: — Ми вміємо битися, але працювати не вміємо.

— Ми повинні знову вчитися працювати, — спокійним голосом каже Людвіг, який забився у кут дивана.

— Ми занадто зіпсуті для цього, — заперечує Георг.

Западає тиша. За вікнами шумить вітер. Рає великими кроками ходить туди-сюди по маленькій кімнаті, і здається, що йому справді не місце в цих заставлених книгами чотирьох стінах, у цій атмосфері тиші та праці, що його різко окреслене обличчя над сірим мундиром тільки й можна уявити собі в окопах, у битві, на війні. Спершись руками об стіл, він нахиляється до Людвіга. Світло лампи падає на його погони, за спиною в нього поблискує колекція каменів.

— Людвігу, — обережно починає він, — що ми тут, по суті, робимо? Озирнись довкола, і ти побачиш, яке все німічне та безнадійне. Ми стали тягарем для себе й для інших. Наші ідеали знищено, наші мрії розбито, і ми рухаємося в цьому світі добродесних практичних людей і спекулянтів, наче донкіхоти, які потрапили до чужої країни.

Людвіг довго дивиться на нього:

— Я думаю, Георгу, що ми хворі. Війна ще занадто глибоко сидить усередині нас.

Рає киває:

— Ми ніколи її не позбудемося.

— Позбудемося, — говорить Людвіг, — по-іншому все було б марно.

Рає випростовується і стукає кулаком по столі:

— Усе й було марно, Людвігу! Саме це й зводить мене з розуму! Згадай, як ми йшли на фронт, яка це була буря ентузіазму! Здавалося, сходить зоря нового життя, здавалося, що все старе, гниле, недосконале зникло геть. Ми були такою молоддю, як ніхто до нас!

Він стискає в кулаці кристал, як гранату. Руки його тремтять.

— Людвігу, — продовжує він, — я багато провалявся по окопах, і всі ми, хто в напруженому очікуванні сидів навколо жалюгідного недогарка, поки нагорі, наче землетрус, лютував обстріл, усі ми були молоді; ми, однак, не були новобранцями і знали, що на нас чекає. Але, Людвігу, в цих обличчях у напівтемряві підземелля було щось більше, ніж просто самоконтроль,

більше, ніж мужність, і більше, ніж готовність померти. Воля до іншого майбутнього жила в наших непорушних, твердих рисах обличчя, ця воля жила в них і тоді, коли ми йшли в наступ, і навіть тоді, коли ми вмирали! З кожним роком ми затихали все більше, багато чого втратилося назавжди, і тільки одна ця воля залишилася. А тепер, Людвігу, де вона? Хіба ти не бачиш, що вона загрузла в трясовині з порядку, обов'язків, жінок, розміреності та ще чорт знає чого, що вони тут називають життям? Ні, жили ми саме тоді, і навіть якщо ти мені тисячу разів скажеш, що ненавидиш війну, я однаково відповім: ми жили тоді, бо були разом, тому що в нас горів вогонь, який означав більше, ніж уся ця разом узята тутешня мерзота!

Він важко дихає.

— Адже було щось, Людвігу, задля чого все це відбувалося! Одного разу, лише на мить, коли пролунав клич: «Револуція!», я подумав: ось воно, нарешті, — звільнення, тепер течія поверне назад і в своєму потужному русі знесе старі та викопає нові береги, і — присягаюсь! — Я не опинився би осторонь! Але потік розбився на тисячі струмків, революція перетворилася на яблуко розбрату навколо більших і дрібних посад; вона висохла, забруднилася, її всотали в себе всі ці високі пости, інтриги, чвари, сімейні та партійні справи. У цьому я не бажаю брати участі. Я йду туди, де знову зможу знайти дружнє середовище.

Людвіг підводиться. Чоло його почервоніло. Очі горять. Він підходить впритул до Рає:

— А чому все це так, Георгу, чому? Тому що нас обдурили, обдурили, хоча ми й досі ще не розкусили всього цього обману! Нас просто зрадили. Говорили: «батьківщина», а мали на увазі загарбницькі плани жадібної індустрії; говорили: «честь», а мали на увазі жагу влади й гризню серед жменьки пихатих дипломатів та князів, говорили: «нація», а мали на увазі свербіж діяльності нічим не зайнятих панів генералів. — Людвіг трясє Рає за плечі: — Хіба ти цього не розумієш? Слово «патріотизм» вони начинили своїм фразерством, спрагою слави, владолюбством, брехливою романтикою, своєю дурістю і купець-

кою жадібністю, а нам піднесли його як променистий ідеал. І ми сприйняли все це як звуки фанфар, які сповіщають про нове, прекрасне, яскраве існування! Хіба ти цього не розумієш? Ми вели війну проти самих себе, хоча й не усвідомлювали цього! І кожен влучний постріл потрапляв у одного з нас! Тож слухай, я кричу тобі в самі вуха: молодь усього світу піднялася на боротьбу, і в кожній країні вона вірила, що бореться за свободу! І в кожній країні її обманювали та зраджували, в кожній країні вона билася за чийсь матеріальні інтереси, а не за ідеали; у кожній країні її косили кулі й вона власними руками знищувала сама себе! Хіба ти не розумієш? Є тільки один вид боротьби: це боротьба проти брехні, непослідовності, компромісів, пережитків! А ми заплуталися в павутині їхніх фраз і замість того, щоб боротися проти них, боролися на їхньому боці. Ми думали, що воюємо за майбутнє, а воювали проти нього. Наше майбутнє мертве, бо молодь, яка була його носієм, померла. Ми — лише відлілі залишки її! Зате живе й процвітає інше — сите, задоволене, і воно ще більш сите та вдоволене, ніж будь-коли! Бо незадоволені, неспокійні, бунтівники померли за нього! Подумай про це! Ціле покоління знищене! Ціле покоління надій, віри, волі, сили, таланту піддалося гіпнозу взаємного знищення, хоча в усьому світі в цього покоління були одні й ті самі цілі!

Голос Людвіга зривається. У палаючих очах — стримане ридання і лють. Ми всі схоплюємося зі своїх місць.

— Людвігу! — кажу я, обіймаючи його за плечі.

Рае бере кашкет і кидає мінерал в ящик:

— До побачення, Людвігу, до побачення, друже!

Людвіг стоїть навпроти нього. Губи в нього міцно стиснуті. Вилиці напружені.

— Ти йдеш, Георгу, — із зусиллям говорить він, — а я поки залишаюся! Я ще не здамся!

Рае довго дивиться на нього. Потім спокійно каже:

— Це безнадійно, — і поправляє ремінь.

Я проводжаю Георга вниз. Крізь щілину дверей уже просочується свинцевий світанок. Наші кроки гучно відлунюють на

кам'яних сходах. Ми виходимо, немов із бліндажа. Довга сіра вулиця безлюдна. Рає показує на ряди будинків:

— Усе це окопи, Ернсте, траншеї, а не житло. Війна триває, але війна підступна, війна поодинці.

Ми подаємо один одному руки. Я не в змозі вимовити ні слова. Рає посміхається:

— Що з тобою, Ернсте? Там, на сході, зараз немає ніякого справжнього фронту! Головне не розкисати, ми ж солдати. Не вперше розлучаємося.

— Уперше, Георгу, — жваво заперечую я, — мені здається, що ми розлучаємося вперше.

Хвилину ще він стоїть переді мною. Потім повільно киває мені та йде. Георг спускається вулицею, не озираючись, стрункий, спокійний, і ще довго після того, як він зникає з поля зору, я чую його кроки.

ЧАСТИНА V

I

Щодо випускного іспиту є розпорядження: фронтовиків питати з усією можливою поблажливістю. Розпорядження це справді виконується. Тому ми всі до єдиного здаємо іспит. Для наступної групи, куди входять Альберт і Людвіг, іспит буде через три місяці. Їм доведеться ще стирчати в школі, хоча ці двоє написали письмові роботи за всіх нас, чотирьох.

Через кілька днів після складання екзамену нам дали призначення у навколишні села бути тимчасовими заступниками на вільні вчительські посади. Я радий, що отримав роботу. Мені набридло безцільно тинятися цілими днями. Це змушувало мене постійно зосереджуватися на собі, надмірно звертати увагу на настрої, лінуватися. Тепер я буду працювати.

Я пакую валізи, і ми разом із Віллі вирушаємо до місця роботи. Нам пощастило: ми з ним виявилися сусідами. Села, де ми будемо вчителювати, знаходяться менш ніж за годину пішки одне від одного.

Мене поселили в старій селянській садибі. Перед вікнами — величезні дуби, з хліва долинає лагідне мекання овець. Господиня садовить мене в крісло з високою спинкою і зараз же накриває на стіл. Вона переконана, що всі городяни мало не вмирають з голоду, і вона має рацію. З тихим розчуленням я дивлюся, як на столі з'являються давно забуті речі: величезний шматок шинки, майже метр ковбаси, білосніжний пшеничний хліб і гречані налисники з великим вічком сала посередині,

які любить Тьяден. Їх навалена тут така гора, що вистачило б на цілу роту.

Я починаю поїдати все підряд, а селянка, впершись руками в боки й широко посміхаючись, стоїть і тішитися, дивлячись на мене. Через годину, охаючи та зітхаючи, я змушений зупинитися, хоча тітонька Шомакер умовляє мене продовжувати їсти.

Цієї хвилини з'являється Віллі, який зайшов мене провідати.

— Ну, тітонько Шомакер, тепер дивиться уважно, — кажу я, — зараз перед вами буде гідне видовище. У порівнянні з цим хлопцем я просто сирітка.

Віллі знає, що йому, як солдату, слід робити. Він довго не роздумує, він діє відразу. Після небагатослівного запрошення тітоньки Шомакер Віллі починає з налисників. Коли він добирається до сиру, господиня, притулившись до шафи й широко розкривши очі, дивиться на Віллі, як на восьме чудо світу. У захваті вона тягне на стіл ще велику миску з пудингом; Віллі подужав і пудинг.

— Так, — каже він, відсапуючись, — а ось тепер я б із задоволенням як слід повечеряв.

Цією фразою Віллі назавжди підкорив серце тітоньки Шомакер.

Я знічений і невпевнений у собі, я сиджу на кафедрі. Переді мною сорок дітей. Це — наймолодші. Вони сидять на восьми лавах, ряд за рядом, ніби вирівняні під одну лінійку, і тримають у пухких рученятах грифелі й пенали, розклавши перед собою зошити й дошки. Найменшим — по сім років, найстаршим — по десять. У школі всього три класні кімнати, тому в кожній із них вчать разом діти різного віку.

Дерев'яні черевики човгають по підлозі. У грубці потріскує торф. Багато дітей живуть на відстані двох годин пішки від школи і приходять закутані у вовняні шалики, зі шкіряними ранцями за спиною. Речі їхні мокрі, і тепер, у перегрітому, сухому повітрі класу, від них іде пара.

Круглі, як яблука, обличчя малюків звернені до мене. Кілька дівчаток крадькома підсміюються. Білявий хлопчина самозабутньо колупається в носі. Інший, сховавшись за спину това-

риша, який сидить попереду, запихає в рот товстий кусень хліба з маслом. Але всі уважно стежать за кожним моїм рухом.

З неприємним почуттям совався я на своєму стільці за кафедрою. Тиждень тому я ще сам сидів на шкільній лаві та споглядав плавні жести Голлермана, який розповідав про поетів епохи визвольних воєн. А тепер я сам став таким же Голлерманом. Принаймні для тих, хто сидить переді мною.

— Діти, — кажу я, підійшовши до дошки, — ми зараз напишемо велике латинське «Л». Десять рядків «Л», потім п'ять рядків «Ліна» і п'ять рядків «ластівка».

Я повільно виводжу крейдою букви та слова на дошці. За спиною чую шарудіння і шурхіт. Я чекаю, що мене піднімуть на сміх, і обертаюся. Але це діти відкрили свої зошити й приготували дошки для писання — нічого більше. Сорок дитячих голівок слухняно схилилися над завданням. Я просто вражений.

Скриплять грифелі, дряпають пера. Я ходжу туди-сюди між лавами.

На стіні висять розп'яття, опудало сови й карта Німеччини. За вікнами без кінця пролітають низькі хмари.

Карта Німеччини розфарбована двома кольорами: зеленим і брунатним. Я зупиняюся перед нею. Кордони заштриховані червоним; дивною кривулястою лінією тягнуться вони зверху вниз. Кельн — Аахен, а ось і тонкі чорні нитки залізниць. Гербесталь, Льеж, Брюссель, Ліль. Я стаю навшпиньки. Рубе, Аррас, Остенде. А де ж гора Кеммель? Вона взагалі не позначена. Але ось Лангемарк, Іпр, Біксшоте, Стаден. Які вони крихітні на карті, крихітні цятки, тихі, крихітні цятки. А як там гриміло небо й тряслася земля тридцять першого липня під час спроби великого прориву, коли ми за один день втратили всіх наших офіцерів.

Відвертаюся від карти й оглядаю світлі та темні голівки, старанно схилені над словами «Ліна» і «ластівка». Хіба не дивно: для них ці крихітні цятки на карті будуть лише заданими уроками, кількома новими назвами місцевостей і кількома новими датами для зубріння на уроках світової історії, які нічим не відрізняються від дат Семирічної війни або битви в Тевтобурзькому лісі.

У другому ряду схоплюється хлопчик і високо піднімає над головою зошит. У нього готові всі двадцять рядків. Я підходжу до нього й показую, що нижнє заокруглення букви «Л» у нього надто широке. Погляд вологих дитячих очей такий осяйний, що на мить я розгублююся. Швидко йду до дошки й пишу знову два слова, вже з новою великою літерою: «Карл» і... рука моя на секунду затримується, але я не можу побороти себе, немов інша, невидима рука виводить за мене: «Кеммель».

— Що таке «Карл»? — запитую я.

Піднімається ліс рук.

— Людина! — кричить той самий малюк.

— А Кеммель? — питаю я, помовчавши, і туга стискає серце. Мовчання. Нарешті одна дівчинка піднімає руку.

— Це з Біблії, — нерішуче вимовляє вона.

Деякий час я не зводжу з неї очей.

— Ні, — відповідаю я, — ти помилилася. Ти, напевно, думала Кедрон або Ліван, чи не так?

Дівчинка злякано киває. Я гладжу її по голові.

— Ну, тоді напишемо краще «Ліван». Це дуже красиве слово.

Я знову замислено ходжу туди-сюди між лавами. Час від часу відчуваю на собі допитливий погляд, спрямований понад зошитами. Зупиняюся біля печі й оглядаю дитячі обличчя. Більшість схожі на старанні посередності, деякі — шахраюваті, ще інші — тугодуми, але трапляються обличчя, в яких світиться щось яскраве. Цим у житті не все буде здаватися само собою зрозумілим, у них не все буде йти гладко.

Раптово відчуваю напад страху. Ось завтра ми пройдемо займенники, думаю я, а наступного тижня напишемо диктант; через рік ви будете знати напам'ять п'ятдесят питань із катехізісу, через чотири роки почнете таблицю множення другого десятка; ви виростете, і життя візьме вас у свої лещата; в одних ці лещата будуть тугішими, в інших — слабшими, хтось житиме спокійніше, а хтось — неспокійно, хтось щасливіше, хтось — нещасніше. У кожного буде своя доля, така чи інша, хочете ви того чи ні.

Чим я можу допомогти вам? Дієвідмінами чи переліком німецьких річок? Вас сорок, сорок різних життів стоять за вашими плечима й чекають на вас. Якби я міг допомогти вам, із якою радістю я зробив би це! Але хіба в нас людина може підтримати людину? Хіба можу я чимось допомогти хоча б Адольфу Бетке?

Дзвенить дзвінок. Перший урок завершився.

Наступного дня ми з Віллі одягаємо наші візитки — мою якраз вчасно надіслали — і вирушаємо з візитом до пастора. Це входить у наші обов'язки.

Пастор приймає нас люб'язно, але стримано: після нашого бунту в семінарії в солідних колах про нас пішла погана слава. Увечері нам ще належить відвідати громадського старосту — це теж входить у наші обов'язки. Але зі старостою ми зустрічаємося в шинку, який одночасно слугує і поштовим відділенням.

Староста — хитрий селянин зі зморшкуватим обличчям; першим ділом він пропонує нам кілька склянок горілки. Ми не відмовляємося. Переморгуючись, до нас підходять ще кілька селян. Вони кланяються, і кожен у свою чергу пропонує нам по скляночці. Ми ввічливо цокаємося. Вони нишком підштовхують один одного ліктями — мовляв, бідні курчата. Ми, звісно, одразу зауважуємо, що їм хочеться нас напоїти та посміятися з нас. Мабуть, вони проробляли такі жарти не раз: зі сміхом розповідають вони про колишніх молодих учителів, які викладали в тутешній школі. Вони впевнені, що ми скоро здамося; на те є три причини: по-перше, городяни без сумніву менш витривалі, ніж селяни, по-друге, вчителі — люди освічені й тому не дуже вміють пити, по-третє, у таких молодих хлопців, ясно, і досвіду немає у цій справі. Можливо, щодо колишніх семінаристів це й було так, але в нашому випадку вони випустили з уваги важливу обставину: що ми кілька років були солдатами й пили горілку великими кількостями. Ми приймаємо виклик. Селяни хочуть лише злегка пожартувати з нас, ми ж тричі захищаємо свою честь, і це додає нам відваги.

З нами за столом сидять староста, писар і кілька дужих селян. Цілком імовірно, що з тутешніх п'яничок вони найміцніші.

З легкою, по-селянськи хитрою посмішкою вони цокаються з нами. Віллі робить вигляд, що він уже напідпитку. Сміх навколо посилюється.

Ми теж купуємо всім по пиву з горілкою. Потім, без перепочинку, випиваємо ще сім склянок, від кожного з присутніх. Селяни вважають, що тут нам і кінець. Трохи оторопіло дивляться вони, як ми, не кліпнувши оком, осушуємо склянки. У поглядах, якими вони дивляться на нас, з'являється повага. Віллі з незворушним виглядом замовляє всім ще по одній.

— Пива не потрібно, тільки міцні напої! — кричить він господареві.

— Тільки горілку? От чорт! — говорить староста.

— Не сидіти ж нам тут до ранку, — спокійно зауважує Віллі, — адже від пива тільки тверезієш!

В очах у старости з'являється подив. Ледве повертаючи язиком, один із наших колег по застілью визнає, що ми вміємо пити. Двоє мовчки встають з-за столу та зникають. Дехто з наших супротивників намагається крадькома вилити вміст склянок під стіл. Але Віллі стежить за тим, щоб ніхто не сачкував. Він вимагає, щоб руки у всіх лежали на столі, а склянки спорожнялися тільки в горлянки. Сміх припинився. Ми явно виграємо.

Через годину більшість селян із позеленілими обличчями валяється по кутках кімнати або, похитуючись, бреде надвір. Група за столом постійно зменшується, крім нас залишаються тільки староста й писар. Починається поєдинок між цією парою і нами. Правда, і у нас двоїться в очах, але ті вже давно белькочуть щось нерозбірливе. Це додає нам сили.

Ще через півгодини, коли обличчя в нас уже стали багряносиніми, Віллі завдає головного удару.

— Чотири чайних склянки коньяку! — кричить він шинкареві.

Староста злякано відсакується. Приносять коньяк. Віллі записує склянки їм до рук:

— Ваше здоров'я!

Вони тільки витріщають на нас очі.

— До дна! — репетує Віллі. Його шевелюра вогнисто виблискує. — Випити одним ковтком!

Писар намагається ухилитися, але Віллі не відстає.

— За чотири ковтки! — благає староста.

— Ні! Одним! — наполягає Віллі. Він встає і цокається з писарем. Я теж підхоплююся.

— Ваше здоров'я! Будьмо! — ревемо ми приголомшеним селянам.

Вони дивляться на нас, як телята, яких ведуть на забій, і відпивають по ковтку.

— До дна! Не хитрувати! — гаркає Віллі. — Встати!

Хитаючись, ті встають і п'ють. Вони намагаються не допити, але ми, кречучи, показуємо на свої склянки:

— Ваше здоров'я! До дна! Будьмо!

І вони проковтують усе. Зі скляними очима, повільно, проте неухильно зіслизають вони на підлогу. Ми перемогли; якби ми пили повільніше, то вони, мабуть, виявилися б витривалішими, але в швидкому перекиданні чарок у нас великий досвід. Ми добре зробили, нав'язавши їм свій темп.

Погано тримаючись на ногах, одначе з гордим усвідомленням перемоги, оглядаємо ми поле битви. Лежать усі, крім нас. Листоноша, він же господар шинку, опустивши голову на стійку, плаче за дружиною, яка померла від пологів, коли він був на фронті.

— Марта, Марта, — схлипує він неприродно високим голосом.

— О цій порі дня він завжди такий, — розповідає служниця.

Плач господаря неприємно ріже слух. Та й час уже йти.

Віллі згрібає старосту, я підхоплюю легшого писаря, і ми тягнемо їх по домівках. Це вершина нашого тріумфу. Писаря ми вкладаємо біля ганку та стукаємо, поки у вікні не з'являється світло. Старосту чекають. Дружина його стоїть у дверях.

— Господи Ісусе, — верещить вона, — так це наші нові вчителі! Такі молоді й уже такі пияки! Що ж далі буде!

Віллі намагається пояснити їй, що це було справою честі, але заплутується.

— Куди його занести? — питаю я нарешті.

— Покладіть ви цього п'яничку поки сюди, — рішуче говорить вона. Ми валимо його на диван. Посміхаючись якось зовсім по-дитячому, Віллі просить у господині кави. Та дивиться на нього, як на готтентота.

— Адже ми вам доправили вашого чоловіка, — говорить він, посміхаючись.

Перед таким неймовірним, але незлостивим нахабством капітулює навіть ця сувора жінка. Похитуючи головою і читаючи мораль, вона наливає дві великі чашки кави. На всі її слова ми незмінно відповідаємо: «Так», — що у такий момент найправильніше.

Від цього дня нас у селі поважають як справжніх чоловіків.

II

Одноманітно й розмірено минають дні за днями. Чотири години шкільних занять вранці, дві години — після обіду; а поміж тим — нескінченно довгі години сидінь або ходінь наодинці з собою і зі своїми думками.

Найгірше буває в неділю. Якщо не сидиш у шинку, то дні ці просто нестерпні. Старший учитель — крім мене є ще й такий — живе тут тридцять років. За цей час він став прекрасним свинарем, за що отримав декілька нагород. Крім свинарства, з ним ні про що не можна говорити. Коли я дивлюся на нього, мені хочеться негайно втекти звідси: сама думка про можливість перетворитися на щось подібне до нього змушує мене здригнутися. Є ще й учителька — немолоде і старанне створіння; вона здригається, якщо при ній скажеш: «До чортової матері». Теж не дуже весело.

Віллі пристосувався краще за мене. Його кличуть як почесного гостя на всі весілля та хрестини. Коли в когось хворіє кінь або не може отелитися корова, Віллі допомагає словом і ділом.

А вечорами сидить із селянами в корчмі та ріжеться в скат, здираючи зі своїх партнерів по три шкури.

А мені набридли шинки, і я залишаюся у себе в кімнаті. Але на самоті час тягнеться нестерпно повільно, і часто, коли сидиш сам, з кутів виповзають дивні думки; наче бліді хирляві руки, вони махають і погрожують. Це тіні примарного вчорашнього дня, химерно видозмінені, спогади, які спливають знову і знову, сірі, безтілесні обличчя, скарги та звинувачення.

Однієї дощової неділі я піднявся рано, одягнувся і пішов на станцію. Мені захотілося відвідати Адольфа Бетке. Це гарна ідея: я хоч трохи побуду з близькою, по-справжньому близькою мені людиною, а коли приїду назад, нудний недільний день закінчиться.

До Адольфа я потрапляю в другій половині дня. Скрипить хвіртка. У буді гавкає пес. Швидко проходжу вздовж фруктові алеї. Адольф удома. І його дружина теж. Коли я заходжу й простягаю йому руку, вона виходить. Сідаю. Помовчавши, Адольф запитує:

— Ти здивований, Ернсте?

— Чим, Адольфе?

— Тим, що вона тут.

— Ні. Тобі видніше.

Він підсуває до мене тарілку з фруктами:

— Яблуко хочеш?

Вибираю собі яблуко й простягаю Адольфові сигару. Він відкушує кінчик і каже:

— Знаєш, Ернсте, я все сидів тут і сидів та мало не здурів від цього сидіння. Самому в такому домі нестерпно. Проходиш кімнатами — тут висить її блузка, там — кошик із голками й нитками, тут — стілець, на якому вона завжди сиділа, коли шила; а ночами — це порожнє біле ліжко поруч; кожную хвилину дивишся туди, і перевертаєшся з боку на бік, і не можеш заснути. У такі хвилини, Ернсте, багато передумаєш.

— Уявляю собі, Адольфе!

— А потім вибігаєш із дому, напиваєшся і робиш усякі дурниці.

Я киваю. Годинник цокає. У грубці потріскують дрова. Жінка нечутно заходить, ставить на стіл хліб, масло та знову виходить. Бетке розгладжує скатертину:

— Так, Ернсте, і вона ж теж так мучилася, теж сиділа тут усі ці роки. Лягаючи спати, постійно чогось боялася, лякалася невідомості, без кінця про все роздумувала, прислухалася до кожного шереху. Так, зрештою, це і сталося. Я впевнений, що спочатку вона зовсім не хотіла цього, а коли вже сталося, не зуміла впоратися з собою. Так і пішло.

Жінка приносить каву. Я хочу з нею привітатися, але вона не дивиться на мене.

— Чому ти не ставиш горнятко й для себе? — запитує її Адольф.

— Мені ще треба на кухню, — говорить вона. Голос у неї тихий і глибокий.

— Я сидів тут і казав собі: ти охороняв свою честь і вигнав свою дружину. Але від цієї честі тобі ні тепло, ні холодно, ти самотній, і з честю тобі не легше, ніж без неї. І я сказав їй: залишайся. Кому, справді, потрібні всі ці дрібниці, адже ти страшенно втомився і живеш, зрештою, якихось кілька десятків років, а якби я не дізнався про те, що трапилося, все залишалося б по-старому. Хто знає, що б робили люди, якби вони завжди все знали.

Адольф нервово постукує по спинці стільця:

— Пий каву, Ернсте, і масло бери.

Я наливаю собі та йому по чашці, і ми п'ємо.

— Ти розумієш, Ернсте, — тихо каже Бетке, — вам легше: у вас є ваші книги, ваша освіта й усяке таке, а в мене нічого й нікого в цілому світі, крім дружини.

Я не відповідаю, він мене однаково не зрозуміє зараз: він не той, що на фронті, та і я змінився.

— А що вона каже? — питаю я, помовчавши.

Адольф безпорадно опускає руку:

— Вона говорить мало, від неї важко чогось домогтися, вона все тільки сидить, мовчить і дивиться на мене. Хіба що заплаче. — Він відставляє свою чашку. — Іноді вона каже, ніби все це трапилося тому, що їй хотілося, аби хто-небудь був поруч. А іншого разу каже, що вона сама себе не розуміє, вона не думала, що заподіє мені кривду, їй нібито здавалося, що це я і був. Не дуже-то зрозуміло все це, Ернсте; в таких речах завжди все непросто. А взагалі вона розсудлива.

Я замислююся.

— Можливо, Адольфе, вона хоче сказати, що всі ці роки була немов сама не своя, жила як уві сні?

— Можливо, — відповідає Адольф, — хоча я цього не розумію. Але все це, здається, не так довго й тривало.

— А того, іншого, вона тепер, мабуть, і бачити не хоче? — питаю я.

— Вона каже, що її дім тут.

Я знову замислююся. Про що ще тут розпитувати?

— Але ж тобі так краще, Адольфе?

Він дивиться на мене:

— Не сказав би, Ернсте! Поки що ні. Одначе, думаю, все налагодиться. Як по-твоєму?

Вигляд у нього такий, ніби він не дуже в цьому впевнений.

— Звичайно, налагодиться, — кажу я і кладу на стіл кілька сигар, які привіз для нього. Деякий час ми розмовляємо. Нарешті я збираюся додому. У сінях стикаюся з Марією. Вона намагається непомітно прослизнути повз мене.

— До побачення, фрау Бетке, — кажу я, простягаючи їй руку.

— До побачення, — вимовляє вона, відвернувшись від мене, і потискає мою руку.

Адольф іде зі мною на станцію. Завиває вітер. Я скося поглядаю на Адольфа й згадую його усмішку, коли ми в окопах починали говорити про мир. Як усе тепер змінилося!

Поїзд рушає.

— Адольфе, — поспішно кажу я йому з вікна, — Адольфе, повір мені, я тебе дуже добре розумію, ти навіть не знаєш, наскільки добре.

Він самотньо бреде полем додому.

Десята година. Дзвінок на велику перерву. Я щойно закінчив урок у старшому класі. І ось чотирнадцятилітні хлопці стрімко біжать повз мене на волю. Я спостерігаю за ними з вікна. Протягом декількох секунд вони абсолютно змінюються, струшують з себе гніт школи і знову стають жвавими й безпосередніми, якими й слід бути в їхньому віці.

Коли вони сидять переді мною на своїх лавах, вони не справжні. Це або скромники та підлабузники, або лицеміри, або бунтарі. Такими зробили їх сім років школи. Вони прийшли сюди незіпсовані, щирі, невинні, як юні звірята, прийшли просто зі своїх зелених галявин, відірвалися від ігор і мрій. Ними керував ще простий закон усього живого: найпрудкіший і найсильніший ставав у них ватажком, вів за собою інших. Але тижневі порції освіти поступово прищеплювали їм інший, штучний закон: того, хто акуратніше за всіх виїдав свої порції, відзначали, оголошували найкращим. Його товаришам рекомендували брати з нього приклад. Не дивно, що найбільш жваві діти чинили опір. Але вони змушені були підкоритися, бо хороший учень — це раз і назавжди ідеал школи. Але що це за жалюгідний ідеал! На що перетворюються з роками хороші учні! У тепличній атмосфері школи вони квітнуть коротким цвітінням пустоцвіту, а потім назавжди вгрузають у болото посередності й бездарності. Своїм рухом уперед світ зобов'язаний лише поганим учням.

Я дивлюся на дітей, які бавляться. Верховодить сильний і спритний хлопчик, кучерявий Дамгольт; своєю енергією він тримає в руках весь майданчик. Очі іскряться войовничим запалом і задоволенням, усі м'язи напружені, і хлопці беззаперечно підкоряються йому. А через десять хвилин на шкільній лаві цей хлопчина перетвориться на впертого, норовливого учня із вічно не зробленим домашнім завданням, якого навесні напевно залишать

на другий рік. Коли я подивлюся на нього, він чемно посміхатиметься, а щойно я відвернуся, скривиться; він збреше, не замислюючись, якщо запитаєш, чи переписав він твір, і за першої зручної нагоди плюне мені на штани або підставить кнопку на мій стілець. А найкращий учень (зараз, на волі — це вельми жалюгідна фігура) тут, у класній кімнаті, відразу виростає; коли Дамгольт не зможе відповісти і, розлючений, приречено чекатиме на свою традиційну двійку, перший учень самовпевнено піднімає руку. Перший учень усе знає, знає він і це. Але Дамгольт, якого, власне, слід було б покарати, мені в тисячу разів симпатичніший за бліденького зразкового учня.

Я знижую плечима. Хіба під час зустрічі нашого полку в ресторані Конерсманна не було так само? Хіба професія не стала важливішою за людину, хоча раніше все було навпаки? Я хитаю головою. Що ж це за світ, у який ми повернулися?

Голос Дамгольта дзвенить на весь майданчик. Цікаво, чи не дало б навчання крадіє результати, якби вчителі ставилися до учнів більш по-товариськи, думаю я? Не знаю, не знаю. Такий підхід, можливо, покращив би стосунки, дозволив би уникнути деяких проблем. Але, по суті, це був би самообман. Я з власного досвіду знаю: молодь прониклива й непідкупна. Вона тримається згуртовано, утворює єдиний фронт проти дорослих. Вона не знає сентиментальності; до неї можна наблизитися, але влитися в її ряди не вдасться. Вигнаний із раю в рай не повернеться. Існує закон вікової різниці. Кмітливий Дамгольт цинічно прийняв би товариське ставлення вчителя і витягнув би з нього вигоду. Не виключено, що й він прив'язався б до вчителя, але це не завадило б йому використовувати вигідність свого становища. Вихователі, яким здається, що вони розуміють молодь, — це мрійники. Юність зовсім не хоче, щоб її розуміли, вона хоче одного: залишатися собою. Дорослий, який занадто завзято нав'язує їй свою дружбу, так само смішний у її очах, як у випадку, якби він начепив на себе дитячий одяг. Ми можемо відчувати те саме, що й молодь, але молодь не відчуває того, що ми. У цьому її порятунок.

Дзвінок. Перерва закінчилася. Дамгольт неохоче стає з кимось у пару перед дверима класу.

Я бреду через село в степ; Вовк біжить попереду. Раптом із якогось двору кулею вилітає собака й кидається на Вовка. Вовк не помітив його наближення, тому собаці вдається звалити його. Наступної миті по землі качається з глухим гарчанням клубок із пилу та зчеплених собачих тіл.

З двору з кийком у руках вибігає селянин і ще здалеку кричить:

— Заради Бога, вчителю, гукніть вашого собаку! Плутон роздере його на шматки!

Я відмахувався.

— Плутоне, Плутоне, ах ти стерво, ах ти проклятий, іди сюди! — схвильовано кричить селянин; захекавшись, підбігає він до собак і намагається розчепити їх. Але запилюжений вихор із відчайдушним гавкотом відкочується метрів на сто далі та знову спітається в клубок.

— Пропав ваш пес, — стогне селянин і опускає руку з кийком. — Але я кажу вам наперед: платити за нього я не буду. Ви могли покликати його.

— Хто пропав? — перепитую я.

— Ваш пес, — слабким голосом повторює селянин. — Цей триклятий дог загриз уже більше десятка собак.

— Ну, що стосується Вовка, то ми ще подивимось, — кажу я. — Це не просто вівчарка, шановний; це фронтовий пес, старий солдат, зрозуміло?

Стовп пилу розсіюється. Собаки викотилися на галявину. Я бачу, як Плутон намагається насісти на Вовка та вкусити його за спину. Якщо це йому вдасться, то собака мій справді пропав, — дог розчавить йому хребці. Але вівчарка, вертка як вуж, на відстані сантиметра вислизає від свого супротивника і, перекинувшись, знову накидається на дога. Той гарчить і гавкає. Вовк нападає беззвучно.

— Ах, чорт! — бурчить селянин.

Дог обтрушується, підскакує, хапає повітря, люто повертається, знову підскакує — і знову лише кладає зубами в повітрі, здається, ніби дог там один, настільки непомітною є вівчарка. Вона стрибає, як кіт, майже на рівні землі (навичка зв'язкового собаки), прослизає у дога між ніг, кусає його низу, кружляє навколо нього, женеться за ним, несподівано хапає його зубами за живіт і міцно, не випускаючи, тримає.

З шаленим виттям дог припадає до землі, намагаючись так само схопити Вовка. Але, скориставшись цим, вівчарка вже відпустила свого супротивника і, промайнувши, як тінь, ривком ухопила дога за горло. І лише тепер, коли Вовк міцно тримає дога, який відчайдушно б'ється і качається по землі, я вперше за час цієї сутички чую глухе, злісне гарчання свого собаки.

— Заради Бога, учителю, — кричить селянин, — покличте свого пса! Він роздере Плутон на шматки!

— Я можу кликати його скільки завгодно, він тепер все одно не прийде, — кажу я. — І правильно зробити. Нехай спочатку впорається з цим паршивим Плутоном.

Дог скиглить і скавувить. Селянин піднімає ломаку, щоб відігнати Вовка. Я вириваю її в нього з рук, хапаю його за груди та кричу:

— Не смійте! Ваш пес перший почав!

Я готовий побити його.

На щастя, мені видно, як Вовк раптово залишає дога та мчить до нас: йому здалося, що на мене нападають. Мені вдається перехопити його, інакше селянин залишився б щонайменше без куртки.

За цей час Плутон непомітно зник. Я поплескую Вовка по шийі, заспокоюючи його.

— Та це просто диявол! — бурчить переляканий селянин.

— Так і є, — з гордістю кажу я, — це старий солдат. Такого зачіпати не можна.

Ми йдемо далі. За селом розкинулися спочатку луки, а потім починається степ, укритий ялівцем та курганами. На узліссі

березового гаю пасеться стадо овець. У променях призахідного сонця їхні пухнасті спини відливають матовим золотом.

Раптом Вовк рвучко зривається з місця і стрибками мчить до стада. Побоюючись, що він ще розлючений після сутички з догом, біжу за ним, щоб запобігти кривавій бійці.

— Бережись! Стеж за собакою! — кричу я пастухові.

Пастух сміється:

— Та це вівчарка, вона не чіпатиме овець.

— Ні, ні, ви не знаєте, — хвилююся я, — він таких речей не розуміє. Це фронтовий собака!

— Припиніть, — говорить пастух, — вівчарка — це вівчарка, фронтова чи не фронтова — не має значення. Вона нічого їм не зробить. Ось дивіться, ну, подивіться ж! Молодець, пес, чудово! Лови їх, лови!

Я не вірю очам своїм. Вовк, мій Вовк, який у своєму житті не бачив жодної вівці, зганяє до купи стадо, ніби ніколи нічим іншим не займався. Великими стрибками він із гавкотом мчить за двома ягнятами, які відбилися від стада, і загання їх назад. Щоразу, коли якась овечка відбігає вбік або зупиняється, він перепиняє їй дорогу та щипає за ноги, тож вона хоч-не-хоч біжить до стада.

— Чудовий пес! — захоплюється пастух. — Бачите, він тільки пощипує їх. Ох, молодець!

Собаку не впізнати. Очі виблискують, розірване вухо теліпається. Він пильно оббігає стадо, і я бачу, як він незвичайно збуджений.

— Куплю вашого собаку не торгуючись, — говорить пастух. — Він упорається зі стадом не гірше за мене. Ви тільки подивіться, як він жене овець до села! Його й учити не треба.

Я не знаю, що зі мною відбувається.

— Вовк, — кличу, — Вовк! — і відчуваю, що зараз заплачу, дивлячись на нього. Адже ось він теж виріс під кулями, а тепер, хоча ніхто ніколи не вчив його, він одразу знаходить своє покликання.

— Сто марок готівкою і на додачу вівцю заколю, — пропонує пастух.

Я мотаю головою:

— Ні за які мільйони. Зрозумів?

Пастух здивовано знизує плечима.

Жорсткі вінички вересу лоскочуть обличчя. Я згинаю їх і кладу голову на руки. Собака спокійно дихає, лігши поруч. Спокій і тиша. І тільки здалеку долинає слабке брязкання дзвіночків: десь пасуться стада.

Вечірнім небом повільно плывуть хмари. Сонце заходить. Темна зелень ялівцю стає густо-брунатною, і я відчуваю, як у далеких лісах тихенько піднімається нічний вітер. Через годину він зашумить і тут, у березовому гайку. Солдатам природа так само близька, як селянам і жителям лісів, — солдати живуть просто неба, вони знають усе про вітри й густий цинамоновий аромат схованих у густому диму вечорів, їм знайомі тіні, які біжать над землею, коли хмари викрадають світло, їм відомі шляхи місяця.

Одного разу, у Фландрії, після шаленої артилерійської атаки, одному пораненому довелося довго чекати, поки прийшла допомога. Ми витратили на нього всі свої перев'язувальні пакети, обмотали його всім, чим могли, але рана продовжувала кровоточити, він просто стікав кров'ю. А за ним, на вечірньому небі, нерухомо стояла величезна хмара, одна-єдина хмара, але це був цілий гірський ланцюг — сліпучо-білий, золотавий і пурпуровий. Хмара розкинулася над розтерзаній бурю землею, нерухомо, випромінюючи світло, а вмирущий лежав, стікаючи кров'ю; між ними було щось споріднене, і мені здавалася незбагненною така байдужа краса на небі, коли помирає людина.

Останні промені сонця фарбують степ зловісним червоним відблиском. Із жалібним криком злітають чайки. Кричить бугай на озері. Я дивлюся на широкий пурпурово-золотистий простір. В одному місці під Готгольстом росло стільки маку, що луки були суцільно червоними. Ми називали їх кривавими, тому що в грозу вони набували тьмяного відтінку щойно пролитої, ще свіжої крові. Там збожеволів Келер, коли ми одного разу, світлої ночі, змучені та втомлені, проходили повз поле.

У непевному світлі місяця луки здалися йому озерами крові, і він усе рвався туди.

Мене морозить, і я піднімаю очі. Що це означає? Чому ці спогади стали так часто повертатися? І якісь вони дивні, насправді все було інакше. Чи не тому це, що я занадто багато буваю сам?

Вовк ворухнеться і гавкає уві сні верескливо та глухо. Можливо, йому сниться стадо? Я довго дивлюся на нього. Потім бужу, і ми повільно бредемо назад.

Сьогодні субота. Я зайшов до Віллі запитати, чи не поїде він зі мною в неділю до міста. Але Віллі й чути не хоче.

— Завтра у нас фарширована гуска, — говорить він, — цього я ніяк не можу пропустити. А тобі навіть до міста?

— Мені дуже важко тут у вихідні, — кажу я.

— Не розумію тебе. Тут так годують!

Я їду сам. Увечері з якоюсь невизначеною надією йду до Вальдмана. Там дуже весело. Деякий час тиняюся з місця на місці та придивляюся до публіки. У залі товчється багато зовсім молодих хлопців, яких війна не встигла зачепити. Вони самовпевнені й знають, чого хочуть. Усе для них із самого початку ясно, і мета в них одна — успіх. Практичності в цих хлопців набагато більше, ніж у нас, хоча вони й молодші.

Серед пар, які танцюють, помічаю граційну фігурку худенької швачки, з якою я виграв приз за ванстеп. Запрошую її на вальс і вже не розлучаюся з нею. Днями я отримав платню, тому замовляю кілька пляшок солодкого червоного вина. Ми повільно розпиваємо його, і що більше я п'ю, то сильніше опановує мене якийсь дивний смуток. Як говорив тоді Альберт? Потрібно мати близьку людину — здається, так?

Замислено прислухаюся до дівчини; вона щебече, як ластівка, — про подруг, про поштучну оплату за білизну, яку вона шие, про нові танці та ще про тисячі різних дрібниць. Якби за штуку білизни платили на двадцять пфенігів більше, вона могла б обідати в ресторані і була б цілком задоволена. Я задрю ясності та простоті її існування і все розпитую та розпитую. Мені хотілося б

кожного, хто тут сміється й тішиться, розпитати про його життя. Може, я дізнався б що-небудь таке, що допомогло б мені жити.

Потім я проводжаю мою ластівку додому. Вона живе під самим дахом сірого густозаселеного будинку. Біля під'їзду ми зупиняємося. У своїй долоні я відчуваю тепло її руки. Смутно біліє в мороці її обличчя. Людське обличчя, рука, що криє в собі тепло й життя.

— Дозволь мені піти з тобою, — кажу я гаряче, — дозволь.

Ми обережно крадемося скрипучими сходами нагору. Я запалюю сірник, але дівчина негайно задуває його, бере мене за руку й веде за собою.

Вузька кімнатка. Стіл, брунатний диван, ліжко, кілька картин на стінах, у кутку швейна машина, очеретяний манекен і кошик із недошитою білизною.

Дівчина швиденько дістає спиртівку й готує чай із яблучних шкірок і вже з десяток разів заварених і висушених чайних листків. Дві чашки, її сміх, трохи лукаве личко, зворушливо-блакитна сукня, привітна бідність кімнати, ластівка, єдине надбання якої — її юність. Сідаю на диван. Невже так починається кохання? Так легко, наче це гра? Для цього потрібно, мабуть, перестрибнути через самого себе.

Ластівка дуже мила, і, мабуть, так уже повелося в її маленькому житті, що хто-небудь приходить, бере її в обійми і йде геть; швейна машина дзижчить, приходить інший, ластівка сміється, ластівка плаче, і все шиє і шиє. Вона накидає на машинку маленьку строкату ковдру, і робоча сталева тварина перетворюється на гірку червоних і синіх шовкових квітів. Ластівка не хоче, щоб їй нагадували про її день. Вона згортається клубочком у мене на грудях і говорить, муркоче, шепоче, наспівує; у своїй легенькій сукні вона така худа й бліда, трохи недогодована; вона настільки легка, що її можна на руках перенести на ліжко, на залізне похідне ліжко; обличчя її таке зворушливе, коли вона, віддаючись, міцно обіймає мою шию руками й зітхає, і посміхається, дитя із заплющеними очима, і знову зітхає, і тремтить, і шепоче щось, і дихає глибоко, і злегка скрикує, бо я не відриваючись дивлюся

на неї, я б хотів бути таким же, і я мовчки запитую себе: «Може, це воно?» А потім ластівка обсилає мене безліччю ласкавих імен і з сором'язливою ніжністю горнеться до мене, а коли я йду й запитую: «Ти щаслива, ластівко?» — вона цілує мене багато-багато разів, і показує різні міні, і махає мені, і киває, киває, киває.

А я спускаюся зі сходів нескінченно здивований. Вона щаслива; як мало їй потрібно! Цього я не можу зрозуміти. Хіба вона, як і до нашої зустрічі, не продовжує бути недоступною мені істотою, життям у собі, в яке я не можу проникнути? І хіба вона не залишилася б такою ж, навіть якби я палко кохав її? Ах, любов — факел, що летить у безодню, і тільки цієї миті можна побачити всю глибину цієї безодні!

Я мінаю вулицю за вулицею, прямую до вокзалу. Ні, все це не те, не те. Відчуваєш себе ще більш самотнім.

III

Настільна лампа окреслює на столі жовте коло. Переді мною пачка синіх зошитів. Поруч — пляшечка з червоним чорнилом. Я переглядаю зошит, підкреслюю помилки, вкладаю промочальний папір і беру наступний зошит.

Потім встаю з-за столу. І це життя? Ось ця монотонна зміна днів і годин? Як мало, по суті, вона заповнює мій мозок. Занадто багато часу залишається для роздумів. Я сподівався, що одноманітність заспокоїть мене. Але від неї тільки тривожніше. Як нескінченно тягнуться тут вечори!

Я проходжу через сіни. У напівтемряві пирхають і постукують копитами корови. Поруч, збираючись доїти, зігнулися на низеньких табуретках служниці. Кожна сидить наче в окремій клітці, стінами для якої служать темні плямисті тіла тварин. У теплих випарах корівника блимають слабкі вогники, тонкими цівками бризкає у відра молоко, і груди дівчат під блакитними ситцевими сукнями підстрибують у такт. Доярки піднімають го-

лови, посміхаються, зітхають, показуючи свої здорові білі зуби. Очі їхні блищать у напівтемряві. Пахне сіном і худобою.

Постоявши трохи біля дверей, повертаюся і йду до себе. Сині зошити лежать під лампою. Вони завжди будуть так лежати. Невже і я завжди буду сидіти тут, і непомітно насунеться старість, а там і смерть? Мені хочеться спати.

Повільно пливе над дахом сараю червоний диск місяця, кидаючи на підлогу тінь від віконної рами — кривий чотирикутник із хрестом посередині; місяць піднімається вище, і хрест поступово пересувається; через годину тінь заповзе на ліжко й опуститься мені на груди.

Я лежу на великій селянській перині в синю та червону клітинки та марно намагаюсь заснути. Часом повіки мої злипаються, і я миттєво провалююся в якусь безодню, але в останню мить здригаюся від раптового страху, прокидаюся і знову чую, як б'є годинник на церковній вежі, і чекаю, чекаю, перевертаюся з боку на бік.

Закінчується тим, що я встаю, одягаюся, вилажу через вікно, витягую за собою собаку, стрибаю на землю і біжу в степ. Місяць світить, свистить у вухах повітря, і широко стелиться попереду рівнина. Темніє полотно залізниць.

Сідаю під кушем ялівцю. Трохи згодом на лінії спалахує ланцюг сигнальних вогнів. Підходить нічний поїзд. Тихим металевим дзвоном гудуть рейки. Фари локомотива, блиснувши на горизонті, женуть перед собою хвилю світла. Поїзд мчить повз мене, усі вікна освітлені, і на мить купе з ув'язненими в них валізами й людськими долями пролітають зовсім близько від мене, й ось їх уже відносить все далі й далі, знову поблискують у нічний вогкості рейки, і лише десь далеко зловісно світять, не кліпаючи, як вогняні очі, червоні ліхтарі на останньому вагоні.

Місяць жовтіє і світить чимраз яскравіше, я біжу крізь блакитні сутінки березового гаю, з гілок на потилицю мені бризкають дощові краплі, я зашпортуюся об коріння й каміння; коли я повертаюся, вже видніється свинцевий світанок. Лампа все ще горить. Я у відчай оглядаю кімнату. Ні, цього я не витримаю.

Якби я був років на двадцять старшим, я, може, змирився б і звук, але не зараз.

Утомлений і знесилений, безуспішно намагаюся роздягнути-ся. Сон валить мене з ніг. І, засинаючи, я все ще стискаю кулаки — ні я не здамся, я ще не здамся.

І знову провалююся кудись у безодню й обережно пробираюсь уперед. Повільно — сантиметр за сантиметром. Сонце горить на жовтих схилах, цвіте дрік, спека й тиша в повітрі, на горизонті аеростати й білі хмаринки — розриви зенітних снарядів. На рівні мого шолома колишуться червоні пелюстки маку.

Слабкий, ледь помітний шерех долинає крізь чагарі з протилежного боку. І знову — тихо. Я чекаю. Жучок із золотисто-зеленими крильцями повзе по стеблу ромашки. Щупальцями перебирає він зубчасті пелюстки. І знову в полудневій тиші — ледь чутний шелест. Ось понад кущами виринув край шолома. Під ним — чоло, світлі очі, твердо окреслений рот; очі уважно оглядають місцевість і повертаються до білого аркуша блокнота. Не підозрюючи небезпеки, людина робить рисунок ферми, яка знаходиться навпроти.

Я витягаю гранату. Повільно, дуже повільно. Нарешті вона біля мене. Лівою рукою зриваю кільце, беззвучно цілюся і кидаю гранату в кущі ожини. Граната описує пласку дугу, а я зіслизаю назад у яму, щільно притискаються до землі, зариваюся обличчям у траву й відкриваю рот.

Гуркіт вибуху рве повітря, вихором кружляють осколки, лунає крик — протяжний, божевільний, повний жаху. У руці в мене приготована друга граната, і я спостерігаю з прикриття. Англієць лежить на відкритому місці, обидві гомілки в нього відірвані, кров так і струмує фонтаном. Розмотані, тягнуться за ним довгі онучі, як розпущені стрічки; він лежить на животі, руками немов гребе по траві, рот його широко розкритий, він кричить.

Англієць кидається з боку в бік і раптом помічає мене. Упираючись руками в землю, здіблений, як тюлень, він кричить мені щось і помирає, стікає кров'ю. Потім червоне обличчя його блідне і немов западає, погляд гасне, очі й рот перетворюю-

ються на темні провалля вмирущого людського обличчя, воно повільно схиляється до землі й падає в ромашки. Кінець.

Я відсуваюсь, хочу поповзти назад до наших окопів, але озираюся ще раз. Що це? Небіжчик ожив, він встає, збирається бігти за мною. Я витягую другу гранату й кидаю в нього. Граната падає за метр від нього, відкочується вбік, лежить — я рахую, рахую. Чому вона не вибухає? Небіжчик тепер стоїть, оголивши у страшній усмішці ясна, я кидаю ще одну гранату. Знову немає вибуху. А той уже зробив кілька кроків, він біжить на своїх обрубках, посміхається, тягне до мене руки. Я кидаю останню гранату. Вона потрапляє йому в груди, але він змахує її, я зірвався, хочу бігти, але коліна розм'якли, як масло, не слухаються, я волочу ноги нескінченно повільно, вони наче прилипли до землі, я відриваю їх, кидаюся вперед, уже чую за собою важке дихання переслідувача, руками підхоплюю ноги, які підкошуються. Але ззаду вже вчепилися мені в шию дві руки, притискаючи мене до землі, небіжчик колінами стає мені на груди, підбирає онучі, які волочаться слідом, намотує їх мені на шию. Я повертаю голову, напружую всі м'язи, кидаюся вправо, намагаючись уникнути петлі. Поштовх, душить тупий біль у горлі, небіжчик тягне мене просто до вапняної ями, він штовхає мене вниз, я втрачаю рівновагу, але намагаюся втриматися, я ковзаю, падаю, кричу, падаю довго, нескінченно довго, кричу, б'юся, кричу.

Велетенськими шматками розколюється морок під моїми руками, які шкребуть порожнечу, щось із тріском падає біля мене, я натикаюся на камені, виступи, залізо. Нестримно рветься з моїх грудей крик, дикий, пронизливий, я не можу зупинити себе, у крик мій вплітаються якісь вигуки, хтось стискає мені руки, я когось відштовхую, хтось наступає на мене, мені вдається схопити гвинтівку, я намацую прикриття, хапаю ворога за плечі, пригинаю до землі та кричу, кричу; потім — наче гострий ніж блиснув і розрубав вузол: Біркгольц! І знову: Біркгольц! Я зірвався; прийшла допомога, я повинен пробитися за будь-яку ціну, вирываюся, біжу, дістаю удар по колінах, провалююся в м'яку яму, на світло, у яскраве трепетне світло. Біркгольц!

Біркгольц! Тільки крик мій усе ще відлунує у просторі. Але ось обірвався і він.

Біля мене стоять господар і господиня. Я лежу поперек ліжка, ноги звисилися на підлогу, наймит міцно тримає мене, я стискаю в руці палицю, немов гвинтівку; мабуть, я в крові; ні, це собака лиже мені руку.

— Учителю, — тремтячим голосом каже господиня, — що з вами?

Я нічого не розумію.

— Як я потрапив сюди? — хрипко питаю я.

— Учителю, послухайте, учителю! Прокиньтесь! Вам щось наснилося.

— Наснилося? — питаю я. — По-вашому, все це мені наснилося? — Я починаю реготати, реготати так, що мене всього трясє, так, що мені стає боляче. Я регочу, регочу безупинно.

І раптом сміх мій обривається.

— Це був англійський капітан, — шепочу я, — той самий, який тоді...

Наймит потирає подряпану руку.

— Вам щось наснилося, учителю, і ви впали з ліжка, — говорить він. — Ви нічого не чули й мало мене не вбили.

Я не розумію, про що він говорить, відчуваю нескінченну слабкість і повну знемогу. Раптом помічаю, що палиця все ще в мене в руках. Відставляю її і сідаю на ліжку. Собака притуляється до моїх ніг.

— Дайте мені склянку води, тітонько Шомакер, і лягайте спати.

Але сам я не лягаю більше, а закутуюсь у ковдру та сідаю біля столу. Світло не гашу.

Так я сиджу довго-довго, нерухомо та з відсутнім поглядом, — тільки солдати можуть так сидіти, коли вони на самоті. Поступово починаю відчувати якийсь неспокій, немов у кімнаті ще хтось є. Я відчуваю, як повільно, без найменшого зусилля з мого боку, до мене повертається здатність дивитися й бачити. Розплющую очі й бачу, що сиджу прямо навпроти дзеркала над

рукомийником. З нерівного скла дивиться на мене обличчя, все в тінях, з темними западинами очей. Моє обличчя.

Я встаю, знімаю дзеркало з гака та ставлю його в кут склом до стіни.

Настає ранок. Я йду до себе в клас. Там, слухняно склавши руки, вже сидять малюки. У їхніх великих очах ще живе боязке здивування дитинства. Вони дивляться на мене так довірливо, з таким сподіванням, що в мене стискається серце.

Ось я стою перед вами, один із сотень тисяч банкрутів, чиї віру та сили зруйнувала війна. Стою і відчуваю, наскільки ви енергійніші, наскільки міцнішими нитками пов'язані з життям. Ось стою я перед вами, ваш учитель і наставник. Чого мені вчити вас? Розповісти вам, що через двадцять років ви перетворитеся на калік зі спустошеними душами, що всі ваші бажання будуть безжально витравлені, поки з вас робитимуть стадо сірих посередностей? Розповісти вам, що вся освіта, вся культура, вся наука — не що інше, як жорстоке знуцання, поки люди в ім'я Господа Бога й гуманності випускають одне на одного отруйні гази, залізо, порох і вогонь? Чого ж мені вчити вас, маленькі створіння, вас, які тільки й залишилися чистими в ці жахливі роки?

Чого я можу навчити вас? Показати вам, як зривають кільце з ручної гранати та кидають її в людину? Показати вам, як заколюють людину багнетом, вбивають прикладом або саперною лопатою? Показати, як скеровують дуло гвинтівки на таке незбагненне чудо, як груди, які дихають, легені, які пульсують, серце, що б'ється? Розповісти, що таке правець, розкритий спинний мозок, зірваний череп? Описати вам, як виглядає розбризканий мозок, розтрощені кістки, нутроці, які вилазять назовні? Зобразити, як стогнуть, коли куля влучає у живіт, як хриплять прострілені легені та який свист виривається з горла в поранених у голову? Крім цього я нічого не знаю! Крім цього, я нічого не навчився!

Або підвести вас до зелено-сірої географічної карти, провести по ній пальцем і сказати, що тут було вбито любов? Пояснити вам, що книги, які ви тримаєте в руках, — це сіті, якими

виловлюють ваші довірливі душі, щоб запроторити їх у густі зарості фраз, у колючий дріт фальшивих понять?

Ось я стою перед вами, запламований, винний, і не вчити, а молити вас хотілося б мені: залишайтеся такими, які ви є, і не дозволяйте роздувати тепле сяйво вашого дитинства в гостре полум'я ненависті! Ваше чоло ще овіяне диханням непорочності — не мені вчити вас! За мною ще женуться криваві тіні минулого — хіба смію я хоча б наблизитися до вас? Чи не повинен сам я спочатку знову стати людиною?

Я відчуваю, як увесь стискаюся, перетворююся на камінь, готовий розсипатися в пісок. Повільно опускаюся на стілець і ясно усвідомлюю: я більше не можу тут залишатися. Намагаюся зібратися з думками, але марно. Лише через кілька хвилин заціпеніння минає. Я встаю.

— Діти, — насилу кажу я, — діти, ви можете йти. Сьогодні заняття не буде.

Малюки дивляться на мене: не розуміють, що це за жарти.

— Так, так, діти, це правда. Ідіть бавитися. Ви можете сьогодні цілий день гратися в лісі. Біжіть у ліс або бавтеся вдома зі своїми собаками й котами. До школи прийдете тільки завтра.

І діти з шумом кидають свої пенали в ранці й тісняться до виходу, щебечуть і не тямлять себе від радості.

Я йду до себе, пакую валізу й вирушаю до сусіднього села попрощатися з Віллі. Він сидить біля вікна без куртки та вчиться грати на скрипці п'єсу «Все оновлює чудесний травень». На столі — щедрий сніданок.

— Це сьогодні третій, — із задоволенням повідомляє Віллі. — Я помітив, що можу їсти про запас, як верблюд.

Кажу йому, що збираюся сьогодні ввечері виїхати. Віллі не з тих, хто багато розпитує.

— Знаєш, Ернсте, що я тобі скажу, — замислено вимовляє він, — нудно тут, це правда, але поки так годують, — він показує на накритий стіл, — мене з цієї стайні Песталоцці й десятком коней не витягнеш.

Він лізе під диван і дістає звідти ящик із пивом.

— Струм високої напруги, — посміхається він, тримаючи етикетку на світлі.

Я довго дивлюся на Віллі.

— Ех, брате, хотів би я бути таким, як ти! — кажу я.

— Ну ще б пак! — він посміхається і з тріском відкрковує пляшку.

Коли я виходжу з дому, щоб іти на вокзал, з сусіднього двору вибігають кілька дівчаток із вимазаними обличчями й бантиками в косичках. Вони щойно поховали в саду крота й помолилися за нього. Вони вітаються зі мною кніксеном і потискають на прощання руки:

— До побачення, пане вчителю.

ЧАСТИНА VI

I

— Ернсте, мені треба поговорити з тобою, — звертається до мене батько.

Легко уявити собі, що він скаже далі. Уже кілька днів він ходить навколо мене із заклопотаним обличчям і робить багато-багато значні натяки. Але досі мені вдавалося ухилятися від розмови — я мало буваю вдома.

Ми йдемо в мою кімнату. Батько вмощується на диван і уважно розглядає оббивку.

— Нас турбує твоє майбутнє, Ернсте.

Я знімаю з книжкової полиці ящик сигар і пропоную йому закурити. Обличчя в нього трохи проясняється: сигари хорошої марки, мені дав їх Карл, а Карл букового листа не курить.

— Ти справді відмовився від місця вчителя? — запитує батько.

Я киваю.

— Чому ти це зробив?

Я знижую плечима. Як йому пояснити? Ми з ним абсолютно різні люди й досі знаходили спільну мову тільки завдяки тому, що між нами взагалі не було жодних стосунків.

— Що ж буде далі? — продовжує він допитуватися.

— Щось та й буде, — кажу я, — яка різниця, що саме.

Він перелякано дивиться на мене й починає говорити про хорошу, гідну поваги професію, про просування вперед на обраному терені, про місце в житті. Я слухаю його з почуттям роз-

чулення та нудьги та думаю: як дивно, що ось ця людина — мій батько, який колись розпоряджався моїм життям. Але захистити мене від жахів війни він не міг, він навіть не міг би допомогти мені в казармі, де будь-який унтер-офіцер був сильнішим за нього. Мені довелося самому все долати, і було абсолютно байдуже, є в мене батько чи ні.

Коли батько скінчив говорити, я налив йому чарку коньяку.

— Бачиш, батьку, — кажу я, сідаючи поруч із ним на диван, — можливо, ти й маєш рацію. Але я навчився жити в печері, виритій під землею, і задовольнятися скоринкою хліба з порожньою юшкою. Мені вистачало, щоб не стріляли, і я вже був задоволений. Який-небудь напіврозвалений барак здавався мені палацом, а мішок, набитий соломкою, — райським ложем. Зрозумій мене! Одне те, що я живий і навколо немає стрільниці, мене поки що цілком задовольняє. На скромний шматок хліба я якось зароблю, а для всього іншого — ціле життя попереду.

— Так, але ж це не життя, — заперечує батько, — це позбавлене сенсу існування.

— Як на чий погляд, — кажу я. — А по-моєму, не життя, це якщо в підсумку тільки й можеш сказати, що ти тридцять років поспіль, день у день, заходив в одну й ту саму класну кімнату або в одну й ту саму контору.

З подивом вислухавши мене, батько каже:

— Однак я, наприклад, двадцять років ходжу на картонну фабрику й досягнув, як бачиш, того, що став самостійним майстром.

— А я нічого не хочу досягати, батьку, я просто хочу жити.

— І я прожив своє життя правильно й чесно, — каже він не без гордості, — не дарма ж мене обрали в правління союзу ремісників.

— Тішся, що життя твоє пройшло так спокійно, — відповідаю я.

— Але ти ж повинен робити хоч щось, — наполягає батько.

— Зараз я можу піти на службу до одного мого фронтового товариша, він запропонував мені працювати в нього, — кажу я, щоб заспокоїти батька. — На життя зароблю.

Він докірливо хитає головою:

— І задля цього ти відмовляєшся від прекрасного місця?

— Мені вже не раз доводилося від чогось відмовлятися, батьку.

Він сумно пахає сигарою:

— А в старості ти б мав право на пенсію.

— Ех, — кажу я, — хто з нас, солдатів, доживе до шістдесяти років? У наших кістках засіло стільки всякої гидоти, що це неодмінно дасть себе відчувати рано чи пізно. Ми точно повмираємо раніше. При всьому бажанні ніяк не можу собі уявити, що доживу до шістдесятирічного віку. Я занадто часто бачив, як помирають у двадцять років.

У задумі, покурюючи сигару, дивлюся на батька. Я розумію, що він — мій батько, але зараз переді мною просто приємна літня людина, обережна й педантична, і її погляди не важать для мене нічого. Я легко можу уявити собі його на фронті: за ним завжди потрібно було б наглядати, і унтер-офіцером він, звичайно, ніколи б не став.

Після обіду я заходжу до Людвіга. Він сидить за купою всіляких брошур і книг. Мені хочеться поговорити з ним про те, що мене гнітить, мені здається, що він допоможе мені знайти якийсь шлях. Але сьогодні він сам якийсь неспокійний, схвилований. Ми говоримо трохи про різні дрібниці.

— Я збираюся зараз до лікаря, — каже Людвіг.

— Невже досі дизентерія? — запитую я.

— Та ні. Через інше.

— Через що, Людвігу? — здивовано питаю я.

Він мовчить. Губи в нього тремтять.

— Не знаю, — вимовляє він нарешті.

— Я проведу тебе, можна? Мені все одно нічого робити.

Він шукає кашкет:

— Гаразд. Ходімо.

Дорогою Людвіг крадькома поглядає на мене. Він якось незвично пригнічений і мовчазний. Звертаємо на Лінденштрассе і підходимо до будинку, перед яким у маленькому безнадійно

сумному палісаднику стирчать кілька кущів. На дверях, на білій емалевій дощечці, читаю: «Доктор Фрідріх Шульц — шкірні, сечостатеві та венеричні хвороби». Зупиняюся вражений.

— Що сталося, Людвігу?

Він дивиться на мене незрячими очима:

— Поки що нічого, Ернсте. Був якийсь налив, пройшов, а тепер знову.

— Дрібниці, — кажу я з полегшенням. — У мене які тільки фурункули не вискакують: завбільшки з дитячу голівку. Це все від сурогатів, якими нас напихали.

Ми дзвонимо. Відчиняє сестра — вся в білому. Ми заходимо до приймальні страшенно збентежені й червоні до вух. Слава тобі Господи, там нікого немає. На столі пачка журналів. Це «Ді Вохе». Починаємо перегортати. Номери досить старі. Вони повертають нас до Брест-Литовського миру.

З'являється лікар. Окуляри його поблискують. Двері в кабінет напіввідчинені. Видно металеве, обтягнуте шкірою крісло, від його практичного й похмурого вигляду стає ніяково.

У лікарів є смішна риса: поводитися з пацієнтами, як із маленькими дітьми. У стоматологів це взагалі частина професії, але, мабуть, і тут це практикується.

— Ну, пане Бреєр, — починає цей змії в окулярах, — доведеться нам із вами познайомитися ближче.

Людвіг стоїть як неживий. У нього перехоплює подих:

— Так це...

Лікар співчутливо киває:

— Так, аналіз крові готовий. Результат позитивний. Ну, а тепер ми візьмемося за цих маленьких негідників.

— Позитивний, — затинається Людвіг. — Так, значить...

— Так, — каже лікар, — доведеться пройти невеликий курс лікування.

— То це означає, що в мене сифіліс?

— Так.

Велика муха із дзижчанням пролітає по кімнаті та б'ється об шибку. Час зупинився. Повітря між цими стінами стає болісно

липким. Світ змінив своє обличчя. Жахливе побоювання перетворилося на жахливу впевненість.

— Можливо, це помилка? — питає Людвіг. — А якщо повторно здати аналіз?

Лікар хитає головою:

— Краще відразу взятися за лікування. У вас рецидив.

Людвіг ковтає слину:

— Це лікується?

Лікар пожовблюється. Обличчя його просто розквітає надією:

— Звичайно. Насамперед ми протягом півроку будемо колоти ось такі ампули, а тоді подивимось. Можливо, нічого більше й не знадобиться. Сифіліс тепер лікується.

Сифіліс — яке огидне слово, схоже на довгу чорну змію.

— На фронті підхопили? — запитує лікар.

Людвіг киває.

— А чому відразу не почали лікування?

— Я не знав, що хворий. Нам ніколи про такі речі не говорили. Відразу не помітив, думав — дрібниці. Потім все само собою пройшло.

Лікар хитає головою.

— Ось він, зворотний бік медалі, — недбало цідить він.

З яким задоволенням я дав би йому стільцем по голові. Він не має зеленого поняття про те, що означає отримати триденну відпустку до Брюсселя і, вирвавшись із окопів, блювотиння, бруду та крові, приїхати вечірнім поїздом до міста з вулицями, ліхтарями, світлом, магазинами й жінками; до міста, де є справжні готелі з білими ваннами, в яких можна хлюпатися, можна змити з себе весь бруд; до міста з тихою музикою, кав'ярнями на терасах і прохолодним міцним вином, звідки знати йому про чари, які причаїлися серед блакитного серпанку сутінок у ледь помітну мить між двома страхітливими моментами; це схоже на блакить у прориві хмар, на несамовитий зойк життя поміж двома моментами смерті. Хто знає, чи не повиснеш ти завтра з розтрощеними кістками на колючому дроті, здихаючи з тваринним ревінням. Тож хочеться випити ще ковток міцного вина, вдих-

нути ще раз це повітря, поглянути на цей нереальний світ переливчастих кольорів, мрій, жінок, хвилюючого шепоту, слів, від яких кров здіймається чорним фонтаном, від яких роки бруду, тваринної злості й безнадії тануть, переходять у солодкий мелодійний вихор спогадів і надій.

Завтра знову смерть затанцює навколо тебе, завтра знову почуєш виття снарядів, вибухи ручних гранат, постріли вогнеметів, кров і смерть; але сьогодні так хочеться ще хоч раз відчутти ніжну шкіру, яка пахне й вабить, як саме життя, вабить невлучно. Неясні тіні на потилиці збивають з пантелику, м'які руки, все ламається й виблискує, спалахує та клекоче, небо горить. Хто ж у такі хвилини буде думати, що в цьому шепоті, у цьому спокусливому поклику, в цьому ароматі, в цій шкірі зачалося ще й інше, підступне, приховане, воно підкрадається і вичікує, — сифіліс; хто знає це, хто про це хоче знати, хто взагалі думає далі сьогоднішнього дня. Завтра все може закінчитися. Клята війна, вона навчила нас брати й бачити лише те, що відбувається тут і зараз.

— Що ж тепер робити? — запитує Людвіг.

— Якогога швидше почати лікування.

— Тоді давайте зараз і почнемо, — уже спокійно каже Людвіг. Він проходить за лікарем у кабінет.

Я залишаюся у приймальні та рву на клаптики кілька номерів газети «Ді Вохе», у яких все так і рясніє парадями, перемогами й пишномовними промовами пасторів, які прославляють війну.

Людвіг повертається. Я шепочу йому:

— Піди до іншого лікаря. Цей напевно нічого не розуміє. Він якийсь ідіот.

Людвіг утомлено махає рукою, і ми мовчки спускаємося зі сходів. Унизу він раптом каже, відвернувшись від мене:

— Ну, Ернсте, тепер прощай.

Я піднімаю очі. Він стоїть, притулившись до поручнів, і міцно стискає кулаки в кишенях.

— Що з тобою? — злякано запитує я.

— Я мушу піти геть, — відповідає він.

— То дай принаймні руку, — кажу я, здивовано дивлячись на нього.

Тремтячими губами він бурмоче:

— Тобі, напевно, гидко тепер доторкнутися до мене.

Розгублений, жалюгідний, худий, він стоїть біля перил у тій же позі, в якій зазвичай стояв, притулившись до стінки окопу, і обличчя в нього таке ж сумне, і очі так само опущені.

— Ех, Людвігу, Людвігу, що вони таке з нами роблять? Мені огидно доторкнутися до тебе? Ти дурень, телепень ти, ось я торкаюся до тебе, я сотні разів доторкнуся до тебе. — Слова вириваються у мене з грудей якимись ривками, я сам плачу, чорт забирай, я, старий осел, — і, обійнявши Людвіга за плечі, притискаю його до себе й відчуваю, як він тремтить. — Людвігу, все це дурниці, може, і в мене те саме, ну заспокойся, ця змія в окулярах напевно все вилікує.

А Людвіг усе тремтить і тремтить, і я міцно притискаю його до себе.

II

Сьогодні після обіду в місті заплановані демонстрації. Уже кілька місяців постійно зростають ціни, і злидні зараз більші, ніж були під час війни. Зарплатні не вистачає на найнеобхідніше, але навіть із грошима не завжди можна купити те, що потрібно. Зате дансінгів і ресторанів стає дедалі більше й усюди процвітають спекуляція і шахрайство.

Вулицями проходять окремі групи страйкарів-робітників. То тут, то там збирається більший натовп. Ходять чутки, ніби війська стягнуті до казарм. Але солдатів поки ніде не видно.

Чути крики: «Геть!» і «Хай живе!» На перехресті виступає оратор. І раптом усе змовкає.

Повільно наближаються колони демонстрантів у вицвілих солдатських шинелях. Ідуть по четверо в ряд. Попереду — ве-

ликі білі плакати з написами: «Де ж подяка вітчизни?» та «Інваліди війни голодують!»

Плакати несуть однорукі. Вони йдуть, постійно озираючись, пильнують, щоб не відстали інші демонстранти, які не можуть пересуватися так швидко.

За однорукими йдуть сліпі з вівчарками на коротких ремінцях. На нашийниках собак — червоні хрести. Зосереджено сунуть собаки поряд із господарями. Якщо колона зупиняється, собаки миттєво сідають і сліпі теж застигають на місці. Іноді біжать по вулиці собаки, махають хвостами та здіймають гавкіт, кидаються до вівчарок-поводирів, щоб побавитися з ними. Але ті лише відвертають голови, ніяк не реагуючи на обнюхування і гавкіт. І хоча вівчарки йдуть, настороживши вуха, а очі їхні пильні, рухаються вони так, ніби навіки зареклися бігати й бавитися, ніби вони розуміють своє призначення. Вони відрізняються від своїх побратимів, як сестри милосердя від веселих продавчинь. Приблудні собаки недовго заграють з поводитрями; після кількох невдалих спроб вони поспішно зникають, ніби рятуються втечею. Тільки якийсь величезний вуличний пес залишається стояти, широко розставивши лапи, і гавкає завзято й жалібно, поки процесія не минає його.

Як дивно: сліпі, які втратили зір на війні, рухаються не так, як сліпонароджені, — стрімкіше й водночас обережніше, ці люди ще не мають впевненості, яка здобувається за довгі роки життя в цілковитій темряві. У них ще живі спогади про колір неба, землі й сутінок. Вони поводяться ще як зрячі, і коли хтось звертається до них, мимоволі повертають голову, ніби хочуть поглянути на мовця. У деяких на очах чорні пов'язки, але більшість пов'язок не носить, немов без них очі опиняються ближче до світла й кольорів. За опущеними головами сліпих горить блідий захід сонця. У вітринах магазинів спалахують перші вогні. А ці люди відчувають у себе на шкірі м'яке та ніжне вечірнє повітря. У важких чоботях повільно бредуть вони крізь вічну темряву, яка хмарою огорнула їх, і думки їхні вперто й понуро грузнуть у сміховинно малих сумах, які для них повинні, але не можуть перетворитися

на хліб, дах над головою та життя. Повільно виникають у потьмянілих клітинах їхнього мозку примари голоду й убогства.

Безпорадні, повні глухого страху, відчувають сліпі їхнє наближення, але не бачать їх і не можуть зробити нічого, крім як згуртуватись і повільно крокувати по вулицях, піднімаючи з темряви до світла мертвотно-бліді обличчя, з німим благанням спрямовані до тих, хто ще може бачити: коли ж ви побачите?

За сліпими йдуть одноокі, поранені в голову, пропливають покалічені обличчя без носів і щелеп, перекошені, спотворені роти, суцільні червоні рубці з отворами на місці носа й рота. А над усім цим жажіттям світяться тихі та сумні людські очі з німим запитанням у них.

Далі рухаються довгі ряди калік з ампутованими ногами. Багато з них уже носять протези, якимось квапливо та навскіс викидаючи їх поперед себе, стукаючи ними по бруківці з таким звуком, ніби всі вони штучні — зроблені із заліза й на шарнірах.

За ними йдуть контужені. Їхні руки, їхні голови, їхній одяг, усі їхні тіла трусяться, немов вони все ще тремтять від страху. Вони не здатні вгамувати це тремтіння, воля їхня знищена, їхні м'язи та нерви повстали проти мозку, в очах — отупіння й безсилля.

Одноокі й однорукі везуть інвалідів у плетених візках, на критих цератовими фартухами, тепер ці люди можуть жити тільки в кріслах на коліщатах. У цій же колоні кілька людей штовхають плаский ручний візок, схожий на ті, якими користуються столяри для перевезення ліжок і трун. На візку людський обрубок. Ніг немає зовсім. Це тільки верхня половина тіла сильного й великого чоловіка.

У нього масивна потилиця і широке приємне обличчя з густими вусами. Такі обличчя бувають у пакувальників меблів. Біля каліки висить плакат, на якому хтось, імовірно він сам, вивів кривими літерами: «І я б хотів ходити, браття!» Погляд у нього зосереджений і суворий. Іноді, спираючись на руки, він трохи підводиться на своєму візку, щоб змінити позу.

Колона повільно тягнеться вулицями. Там, де вона з'являється, відразу все затихає. На розі Гакенштрассе колоні до-

водиться досить довго чекати: тут будується новий ресторан із дансингом, і вся вулиця заповнена купами піску, тачками з цементом і деревом. Між лісами, над майбутнім входом, уже світяться червоні вогні вивіски: «Асторія. Дансинг і бар». Візок із безногим зупиняється якраз навпроти й чекає, поки не приберуть з дороги кілька залізних брусів. Темні хвилі багряно-червоних відблисків від вивіски падають на фігуру каліки та зловісною фарбою заливають його мовчазно підняте обличчя; воно немов набрякає дикою пристрастю й ось-ось розірветься в страшному зойку.

Процесія рухається далі, і над візком знову з'являється обличчя пакувальника меблів, бліде від довгого лежання в госпіталі та від тьмяного вечірнього світла; зараз він вдячно посміхається товаришеві, який запхав йому до рота цигарку. Тихо рухаються колони вулицями — ні криків, ні обурення; вони йдуть просити, а не вимагати; вони знають: хто позбавлений можливості стріляти, тому не варто очікувати особливо багато. Вони підуть до ратуші, там постоять, якийсь секретар скаже їм кілька слів; потім вони розійдуться і кожен повернеться додому, у своє тісне житло, до своїх блідих дітей і безпросвітних злиднів; повернеться без будь-яких надій — невірником долі, яку йому підготували інші.

Що ближче до вечора, то неспокійніше стає в місті. Ми з Альбертом блукаємо вулицями. На кожному розі — групки людей. Ходять різні чутки. Кажуть, що десь була сутичка між військом і демонстрацією робітників.

Раптом із боку церкви св. Марії лунає кілька пострілів: спочатку поодинокі, потім відразу — залп. Ми з Альбертом перезираємося і негайно, не кажучи ні слова, кидаємося туди, звідки долинають постріли.

Назустріч нам трапляється чимраз більше народу.

— Діставайте зброю! Ця сволота стріляє! — кричать у натовпі.

Ми йдемо швидше. Прощтовхуємося крізь натовп і біжимо; жорстоке, небезпечне передчуття тягне нас туди. Ми задихаємося. Тріскотіння посилюється.

— Людвігу! — кричу я.

Він пробігає повз нас. Губи його щільно стиснуті, вилиці випинаються, очі холодні, погляд напружений — у нього знову таке обличчя, як було в окопах. І в Альберта таке саме. І в мене. Рушничні постріли притягують нас, як страшний тривожний сигнал.

Натовп попереду з криком відходить назад. Ми прориваємося вперед. Жінки, прикриваючи фартухами обличчя, кидаються в різні боки. Натовп реве. Виносять пораненого.

Ми підбігаємо до ринкової площі. Перед будівлею ратуші стоять війська райхсверу. Тьмяно поблискують сталеві шоломи. Біля під'їзду встановлений кулемет. Він заряджений. На площі порожньо, на вулицях біля неї стоїть народ. Іти далі — божевілля. Кулемет панує над площею.

Але от із натовпу відділяється людина й виходить уперед. За ним, в ущелинах вулиць, клекаче, вирує і тулиться до будинків чорна щільна маса.

Чоловік уже далеко. На середині площі він виходить із тіні в смугу місячного світла. Чіткий і різкий голос зупиняє його:
— Назад!

Чоловік піднімає руки. Місяць світить так яскраво, що, коли чоловік починає говорити, в темному отворі рота виблискує білий оскал зубів.

— Друзі!

Усі замовкають.

Його голос звучить самотньо між церквою, масивом ратуші й тінню, він майорить над площею — самотній голуб.

— Кидайте зброю, друзі! Невже ви будете стріляти у ваших братів? Кидайте зброю і йдіть до нас!

Ніколи ще місяць не світив так яскраво. Солдатські шинелі біля під'їзду ратуші — ніби з крейди. Мерехтять віконні скла. Освітлена половина дзвіниці — дзеркало із зеленого шовку. У місячному світлі кам'яні лицарі на воротах у шоломах із забрами відокремлюються від темної стіни.

— Назад! Буду стріляти! — лунає все той же владний холодний голос. Я озираюся на Людвіга й Альберта. Це голос ко-

мандира нашої роти! Це голос Гееля! Я застигаю в нестерпній напрузі, ніби я присутній на страті. Я знаю: Геель ні перед чим не зупиниться — він накаже стріляти.

Темна людська маса ворухнеться в тіні будинків, вона колишеться і перемовляється. Минає ціла вічність. Від ратуші відокремлюються два солдати з рушницями і йдуть на самотню людину, яка стоїть посеред площі. Здається, ніби вони рухаються страшенно повільно, вони ніби топчуться на місці в сірій трясовині — блискучі ляльки з рушницями наготові. Чоловік спокійно чекає їхнього наближення. Коли вони підходять впритул, він знову починає:

— Друзі!

Вони хапають його під руки й тягнуть. Чоловік не захищається. Вони так швидко тягнуть його, що він мало не падає. Здаду лунають крики, маса починає рухатися, повільно, безладно висувається на площу.

Чіткий голос командує:

— Швидше ведіть його! Відкриваю вогонь!

Лунає застережний залп. Чоловік раптово виривається з рук солдатів, але він не рятується втечею, а біжить напереріз, просто на кулемет:

— Не стріляйте, братці!

Ще нічого не сталося, але побачивши, що беззбройний чоловік кинувся вперед, натовп суне за ним. Ось він уже у вузькому проході біля церкви. Наступної миті над площею лунає команда, з гуркотом рветься: «так-так-так» із кулемета, кілька разів повторене луною від будинків, і кулі зі свистом та дзвоном падають на бруківку.

Ми блискавично кидаємося за виступ будинку. На мить мене охоплює паралізуючий, підлий страх — зовсім інший, ніж на фронті. І негайно ж він переходить у лютю. Я бачив, як самотній чоловік на площі захитався і впав обличчям уперед. Обережно виглядаю з-за рогу. Якраз у цей час він намагається встати, але це йому не вдається. Повільно підгинаються руки, закидається назад голова, і, наче від безмежної втоми,

витагується на площі людське тіло. Клубок, який стискав моє горло, раптом зникає.

— Ні! — виривається у мене. — Ні!

І крик мій пронизливо повисає між стінами будинків.

Раптом я відчуваю, як мене хтось відштовхує. Людвіг Бреєр виходить на площу та йде до темної брили смерті.

— Людвігу! — кричу я.

Але Людвіг продовжує йти вперед. Я з жахом дивлюся йому вслід.

— Назад! — знову лунає команда зі сходів перед ратушею.

Людвіг на мить зупиняється.

— Стріляйте, стріляйте, обер-лейтенанте Геель! — кричить він у бік ратуші і, підійшовши до лежачого на землі, нагинається над ним.

Ми бачимо, як зі сходів ратуші спускається офіцер. Не знаю, як саме, але ми тієї ж миті опиняємося біля Людвіга й чекаємо наближення до нас людини з ціпком у руках, цей ціпок — єдина його зброя. Чоловік ні хвилини не вагається, хоча нас тепер троє і за бажання ми легко могли б його схопити, — солдати, побоюючись влучити в нього, не наважилися б відкрити вогонь.

Людвіг випростовується:

— Вітаю вас, обер-лейтенанте Геель, цей чоловік мертвий.

Цівка крові витікає з-під солдатської куртки вбитого у вибоїни бруківки. Права рука визирає з рукава, тонка й жовта, кров збирається в калюжу, чорним дзеркалом виблискує у місячному світлі.

— Бреєре! — вигукує Геель.

— Ви знаєте, хто це? — питає Людвіг.

Геель дивиться на нього й хитає головою.

— Макс Вайль!

— Я хотів урятувати його, — помовчавши, майже задумливо каже Геель.

— Він мертвий, — відповідає Людвіг.

Геель знизує плечима.

— Він був нашим товаришем, — продовжує Людвіг.

Геель мовчить.

Людвіг холодно дивиться на нього:

— Чиста робота!

Геель немов прокидається.

— Це все не має значення, — спокійно говорить він, — важлива лише мета: спокій і порядок.

— Мета! — презирливо кидає Людвіг. — Відколи це ви шукаєте виправдання для ваших дій? Мета! Ви просто знайшли собі заняття, от і все. Відведіть ваших солдатів. Треба припинити стрілянину.

Геель робить нетерплячий рух:

— Мої солдати залишаться. Якщо вони сьогодні відступлять, завтра проти них вийде в десять разів більше людей. Ви самі це добре знаєте. Через п'ять хвилин я заблокую сусідні вулиці. До того часу ви можете винести тіло вбитого.

— Беріть його! — звертається до нас Людвіг. Потім ще раз повертається до Гееля: — Якщо ви зараз відступите, вас ніхто не чіпатиме. Якщо ви залишитесь, будуть нові жертви. З вашої вини. Вам це ясно?

— Мені це ясно, — холодно відповідає Геель.

Хвилину ми ще стоїмо один проти одного. Геель оглядає нас усіх по черзі. Напружений, дивний момент. Ніби щось розбилося.

Ми піднімаємо мертве, покірне тіло Макса Вайля і відносимо його геть. Вулиці знову заповнені народом. Коли ми наближаємося, натовп розступається, утворюючи широкий прохід. Лунають крики:

— Згряя Носке! Кривава поліція! Вбивці!

Зі спини Макса Вайля тече кров.

Ми заносимо його до найближчого будинку. Це «Голландія». Там уже працюють санітари, перев'язуючи двох поранених, які лежать просто на блискучому від воску паркеті. Жінка в забризканому кров'ю фартусі стогне і рветься додому. Санітарам нелегко втримати її, поки принесуть ноші та прийде лікар. Вона поранена в живіт. Поруч із нею лежить чоловік, який

ще не встиг позбутися старої солдатської куртки. У нього прострелені обидва коліна. Дружина його, опустившись біля нього на підлогу, голосить:

— Але ж він нічого не зробив! Він просто йшов повз натовп! Я щойно принесла йому обід, — вона показує на сіру емальовану каструлю з ручкою, — обід принесла.

Дами, що танцювали в «Голландії», забилися в куток. Управитель розгублено бігає туди-сюди, питаючи в усіх, чи не можна перевести поранених в інше місце. Йому доведеться закрити заклад, якщо в місті дізнаються про цю історію. Ніхто не піде сюди танцювати. Антон Демут, не знімаючи своєї позолоченої лівреї, приніс пляшку коньяку й підніс її до рота пораненого. Управитель із жахом дивиться на Антона й робить йому знаки. Той не звертає уваги.

— Як ти думаєш, мені не відріжуть ноги? — питає поранений. — Я шофер, розумієш?

Приносять ноші. На вулиці знову тріщать постріли. Ми підхоплюємося. Крики, зойки, дзвін розбитого скла. Ми вибігаємо на вулицю.

— Виривай бруківку! — кричить хтось, всаджуючи кирку під камені.

З вікон летять матраци, стільці, дитячий візок. З площі стріляють. З дахів лунають постріли у відповідь.

— Гасить ліхтарі!

З натовпу хтось вискакує і запускає цеглиною в ліхтар. Відразу стає темно.

— Козоле! — кричить Альберт.

З ним Валентин. Усі прибігли на постріли, які притягнули нас, немов швидкий потік, якому неможливо опиратися.

— Вперед, Ернсте, Людвігу, Альберте! — реве Козоле. — Ці тварюки стріляють у жінок!

Ми залягли в брамі якогось будинку. Пролітають кулі, люди кричать, нас підхоплює натовп, накриває з головою, знищує, в нас клекоче ненависть, кров бризкає на бруківку, ми знову солдати, минуле наздогнало нас, війна з гуркотом і люттю ви-

рує над нами, між нами, у нас усередині. Кінець усьому — військову дружбу розстріляли з кулемета, солдати стріляють у солдатів, друг стріляє в друга, це — кінець.

III

Адольф Бетке продав свій будинок і переїхав до міста.

Після того, як дружина повернулася до нього, все спочатку йшло добре. Адольф займався своїми справами, дружина — своїми, і здавалося, що життя налагоджується, входить у звичну колію.

Але в селі пліткували й нашіптували. Варто було дружині Адольфа вийти на вулицю, як навздогін їй летіли масні жарти; зустрічні хлопці хамовито сміялися їй в обличчя; жінки, проходячи повз неї, виразним жестом підбирали спідниці. Вона нічого не розповідала Адольфові, а сама мучилася і з кожним днем бліднула дедалі більше.

Адольфу теж доводилося несолодко. Не встигав він переступити поріг шинку, як розмови вщухали; зайде до кого-небудь у гості, і його зустрічає збентежене мовчання господарів. Де-хто наважувався навіть на двозначні питання. Якщо Адольф випивав де-небудь у компанії, відразу ж починалися ідіотські натяки, і частенько за його спиною лунав глузливий регіт. Він не знав, як йому боротися. Він не розумів, чому людей у селі повинно хвилювати те, що стосується тільки його одного? Навіть пастор не хотів зрозуміти його й під час зустрічі осудливо поглядав на Адольфа поверх своїх золотих окулярів. Важко було все це терпіти, але Адольф мовчав, нічого не говорив дружині.

Так і жили вони одне біля одного, поки одного разу, недільного вечора, згряя переслідувачів не знахабніла до того, що в присутності Адольфа його дружині крикнули якусь непристойність.

Адольф спалахнув. Але дружина поклала йому руку на плече.

— Не треба, Адольфе, — сказала вона, — вони так часто це роблять, що я вже не чую їх.

— Часто?

Тепер йому стало зрозумілим її постійне мовчання. Він кинувся за хлопцем, який кричав, але той сховався за спину товаришів.

Бетке пішли додому й мовчки лягли в ліжку. Адольф лежав, нерухомо втупившись у простір перед собою. Раптом до слуху його долинуло тихеньке, приглушене схлипування: дружина плакала, затуливши обличчя ковдрою. Не раз, мабуть, вона так лежала та плакала, коли він спав.

— Заспокойся, Маріє, — тихо сказав він, — ну їх, хай собі говорять.

Але вона продовжувала плакати.

Адольф відчував себе безпорадним і самотнім. За вікнами вороже згустилася темрява й дерева перешіптувалися, як старі пліткарки. Він обережно обняв дружину за плечі. Вона підвела до нього заплакане обличчя:

— Адольфе, знаєш, я краще піду. Вони тоді перестануть.

Вона встала, свічка ще горіла; величезна, на всю кімнату, тінь хитнулася, ковзнула по стінах, і в порівнянні з нею жінка здавалася маленькою і безпорадною. Присівши на край ліжка, вона простягнула руку по панчохи та блузку. Наче безшелесна доля, прорвавшись через вікна з мороку, тінь теж простягнула величезну руку та з гримасами, кривлянням та підсміюванням повторювала всі рухи жінки; здавалося, вона ось-ось кине́ться на свою здобич і з виттям потягне її в пітьму.

Адольф схопився і запнув білі марлеві штори на вікнах, так ніби вони могли захистити низеньку кімнату від мороку ночі, яка зазірала крізь ці чотирикутні чорні прогалини жадібними совиними очима.

Жінка, натягнувши панчохи, взялася за бюстгальтер. Адольф підійшов до неї:

— Облиш, Маріє!

Вона глянула на нього й опустила руки. Бюстгальтер упав на підлогу. Туга була в очах жінки, туга загнанної істоти, туга поби́тої тварини — уся безмежна туга тих, хто не може захистити

себе. Адольф обійняв дружину, він відчув її всю — м'яку, теплу. І як тільки можна кидати в неї камінням? Хіба вони помирилися не з доброї волі? Чому ж її так безжально переслідують? Він притягнув її до себе, і вона припала до нього, обійняла руками його шию і поклала голову йому на груди. Так стояли вони, тремтячи від холоду, в самих нічних сорочках, пригорнувшись одне до одного, і кожен хотів зігрітися теплом іншого. Потім вони сіли на край ліжка, згорбившись, зрідка озиваючись одне до одного словом, і коли їхні тіні знову захиталися на стіні, бо гніт на свічці нахилився набік і вогник почав, кліпаючи, згасати, Адольф ласкавим рухом притягнув дружину до себе в ліжко, і це означало: ми залишимося разом, ми спробуємо знову налагодити наше життя. І він сказав:

— Ми поїдемо звідси, Маріє.

Це був єдиний вихід.

— Так, так, Адольфе, давай поїдемо!

Вона кинулася до нього й тільки тепер голосно розридалася. Міцно обіймаючи її, він безупинно повторював:

— Завтра ж пошукаємо покупця, завтра ж.

І серед круговерті надій і люті, гіркоти й відчаю раптом спалахнула в ньому пристрасть, і жар її змусив жінку замовкнути, схлипування ставали дедалі тихішими, як у дитини, і нарешті завмерли, перейшовши в знемогу й мирне дихання.

Свічка згасла, тіні зникли, дружина заснула, але Адольф довго ще лежав без сну та думав. Пізно вночі дружина прокинулася і відчула на собі панчохи, які вона одягла, коли хотіла йти. Вона зняла їх і, розправивши, поклала на стілець біля ліжка.

Через два дні Адольф Бетке продав будинок і майстерню. Незабаром він знайшов квартиру в місті. Завантажили меблі. Собаку довелося залишити. Але найважче було розлучатися з садом. Нелегко далось Адольфу прощання. Він не знав, що чекає його попереду. Проте дружина була покірна й тиха.

У їхньому міському помешканні волого й тісно. Сходи брудні, на них стоїть запах пральні, повітря густе від сусідської ненависті та непровітрених кімнат. Роботи в Адольфа мало, і занадто

багато часу залишається для всіляких думок. Обом їм важко, як і раніше, немов усе те, від чого вони тікали, наздогнало їх і тут.

Адольф годинами просиджує на кухні й намагається зрозуміти, чому вони не можуть зажити по-іншому. Коли вечорами вони сидять одне навпроти одного, газета прочитана, а вечерю прибрано зі столу, їх обступає все та сама виснажлива й сумовита порожнеча. Адольф відчуває, що задихається від вічного вслухання, від нескінченних роздумів. Дружина береться за якусь роботу, старанно чистить плиту. І коли він каже: «Іди сюди, Маріє», вона відкладає ганчірку й підходить, він садовить її до себе на коліна і, жалюгідний у своїй самотності, шепоче: «Ми якось здолаємо це», вона киває, так само мовчки, а йому хочеться бачити її веселою. Він не розуміє, що це залежить не тільки від неї, але й від нього, що за чотири роки розлуки вони відвикли одне від одного й тепер між ними — гнітюча порожнеча. «Так скажи ж, нарешті, що-небудь!» — дратується Адольф. Вона лякається і покірно починає щось говорити. Але про що їй говорити? Що особливого відбувається тут, у цьому помешканні або в неї на кухні? І якщо між двома близькими людьми доходить до того, що вони повинні обов'язково про що-небудь розмовляти, то, скільки б вони не говорили, вони ніколи ні до чого не домовляться. Говорити добре, коли за словами щастя, коли слова ллються легко й вільно. А коли людина нещаслива, чи можуть допомогти їй такі непевні та ненадійні речі, як слова? Від них тільки важче.

Адольф стежить за кожним рухом дружини й уявляє собі іншу — молоду, веселу жінку, яка жила в його спогадах і яку він не може забути. У ньому спалахує злість, і він роздратовано кидає їй:

— Мабуть, ти досі про нього думаєш?

І від того, що вона дивиться на нього широко розплющеними очима, а він усвідомлює свою несправедливість, він свердлить чимраз глибше:

— Так воно і є. Ти ж раніше такою не була! Навіщо ти повернулася до мене? Могла в нього залишитися!

Кожне слово болить йому самому, але кого це може зупинити! Він продовжує говорити, і жінка, забившись у куток біля кра-на, куди не досягає світло, плаче й плаче, як заблукала дитина.

Ех, усі ми діти, які заблукали, дурні діти, і довкола нашого дому завжди панує ніч.

Йому стає не під силу терпіти далі, він іде з дому й безцільно бродить вулицями, зупиняється біля вітрин магазинів, але не бачить нічого, і біжить туди, де світло. Дзеленчать трамваї, проїжджають автомобілі, перехожі штовхають його, і в жовтому світлі ліхтарів стоять повії. Вони похитують здоровенними стегнами, сміються і жартують одна з одною.

— Ти весела? — запитує він одну та йде з ними, задоволений уже тим, що чує і бачить таке, що може відволікти його від самого себе.

Потім він знову вештається без мети, додому йти не хоче, і разом із тим додому його тягне. Він переходить із шинку до шинку й напивається до нестями.

У такому стані я зустрів його одного разу, і він усе мені розповів. Я дивлюся на нього: він сидить у якомусь заціпенінні, очі каламутні, слова насилу видавлює з себе та постійно п'є. Я дивлюся на Адольфа Бетке, найбільш винахідливого, найбільш витривалого солдата, найвірнішого друга, який багатьом допоміг і багатьох урятував. Мені він був захисником і радником, матір'ю і братом, там, на фронті, коли спалахували світлові ракети й нерви не витримували атак і смерті. Плеч-о-пліч спали ми з ним у мокрих окопах, і він кутав мене, коли я занедужував; він усе вмів, він завжди все знав, а тут заплутався в колючому дроті і роздирає собі обличчя і руки, та й очі в нього вже помутніли.

— Ех, Ернсте, — говорить він голосом, повним безнадії, — краще б нам не повертатися з фронту, там принаймні ми були разом.

Я не відповідаю, я дивлюся на свій рукав, на заправні бурі плями. Це кров Макса Вайля, убитого за наказом Гееля. Ось до чого ми дійшли. Знову війна, але дружби вже більше немає.

IV

Тьяден святкує своє весілля з ковбасною крамницею. Торгівля кінським м'ясом розрослася, стала золотим дном, і разом із її розширенням росла також прихильність Тьядена до Маріхен.

Вранці наречений із нареченою у чорній лакованій кареті, оббитій зсередини білим шовком, вирушають до мерії й до церкви; карета, звичайно, запряжена четвіркою коней, як воно й личить комерсантові, який нажив статки на кінському м'ясі. Свідками запрошені Віллі та Козоле. Віллі для цієї урочистості купив собі пару білих полотняних рукавичок. Для цього йому довелося докласти чималих зусиль. Карл дістав для нього цілих шість карток, а потім ще два дні тривали пошуки рукавичок, — у жодному магазині не виявилося потрібного розміру. Але, треба визнати, що ці зусилля не були даремними. Білі, як вапно, рукавиці, які Віллі нарешті роздобув, дуже пожвавляють його заново пофарбований фрак. Тьяден також у фрак, Маріхен — у шлюбній сукні зі шлейфом і в миртовому віночку.

Перед самим від'їздом до мерії стається заминка. Козоле, побачивши Тьядена у фрак, починає реготати так, що на нього нападають колики. Варто йому подивитися в той бік, де відстовбурчені вуха Тьядена світяться над високим крохмальним комірцем, як він, ще не оговтавшись від першого нападу, знову вибухає реготом. Заспокоїти його не вдається і це небезпечно, адже він і в церкві може так розреготатися, що зіпсує всю урочистість. Тому в останній момент мені доводиться замінити Козоле.

Ковбасна крамниця урочисто прикрашена. Біля входу — квіти в горщиках і молоді берізки; навіть на дверях до бійні — гірлянди з ялинових гілок; Віллі, під гучне схвалення оточення, прикріплює до них щит із написом: «Ласкаво просимо!»

Само собою зрозуміло, що до столу не подається ні шматочка конини. На тарелях парує першосортна свинина, а посеред столу стоїть величезна теляча печеня, нарізана скибочками.

Після того, як з'їдають телячу печеню, Тьяден знімає фрак і комірець. Це дає можливість Козоле енергійніше взятися за

їжу, бо досі він не міг повернути голови, боячись вдавнитися зо сміху. Ми наслідуємо приклад Тьядена, і за столом відразу стає затишніше.

Після обіду тесть Тьядена зачитує документ, у якому зять оголошується співвласником крамниці. Ми вітаємо Тьядена; Віллі в білих рукавичках урочисто підносить наш весільний подарунок: мідний піднос і дванадцять гранчаків. Як додаток до сервізу — три пляшки коньяку із запасів Карла.

Увечері ненадовго з'являється Людвіг. Зваживши на наполегливе прохання Тьядена, він одягнув військову форму — Тьяден хоче показати своїм, що серед його друзів є справжній лейтенант. Але Людвіг незабаром іде геть. Ми ж сидимо доти, доки на столі нічого не залишається, крім кісток і порожніх пляшок.

Коли ми нарешті виходимо на вулицю, уже північ. Альберт пропонує ще зайти в кафе Грегера.

— Там уже давно замкнено, — говорить Віллі.

— Можна пройти з двору, — наполягає Альберт. — Карл знає там всі ходи й виходи.

Ні в кого з нас немає особливого бажання йти. Але Альберт так умовляє, що ми поступаємося. Мене дивує Альберт — зазвичай він завжди перший закликає розходитися додому.

З вулиці здається, що в Грегера темно й тихо, проте, увійшовши з двору, ми бачимо, що забава йде повним ходом. Цей ресторан — улюблене місце зустрічі спекулянтів; тут майже щодня гуляють до ранку.

Частина приміщення відведена під маленькі ложі, зашторені червоними плюшевими порт'єрами. Велика частина порт'єр запнута. Через порт'єри чутно верески та сміх. Віллі посміхається на весь рот:

— Персональний бордель Грегера!

Ми займаємо столик у глибині ресторану. Заклад переповнений. Праворуч — столи повій. Там, де справи процвітають, люди радіють життю. Дванадцять жінок, які сидять тут за столиками, — це не так уже й багато. Втім, у них є і конкурентки. Карл показує нам на фрау Нікель, пишну чорняву особу. Чоловік

її — дрібний спекулянт, і без неї він пропав би з голоду. Її допомога полягає в тому, що вона годинку або й довше веде з його клієнтами попередні переговори в себе вдома, без свідків.

За всіма столиками — рух, перешіптування, нашіптування, штовхання. Чоловіків у англійських костюмах і нових капелюхах кличуть у куточок хлопці в куртках без комірців і краваток, із кишень таємничо витягуються пакетики зі зразками товарів, усе це оглядається і обмацується, відкидається і знову пропонується, на столах з'являються записники, олівці починають рухатися, час від часу хтось кидається до телефону або надвір, і у повітрі аж гуде: вагони, кілограми, масло, оселедці, сало, ампули, долари, гульдени, акції та цифри, цифри, цифри.

Поряд із нами ведеться гаряча суперечка про якийсь вагон вугілля. Але Карл тільки зневажливо махає рукою.

— Усе це, — говорить він, — зиски на папері. Один щось почув, другий передає почуте ще комусь, третій зацікавлює четвертого, всі метушаться і напускають на себе поважний вигляд, але за всім цим майже завжди — порожнє місце. Уся ця публіка — лише посередники, яким хочеться урвати трохи комісійних. Справжній король спекуляції діє через одного, щонайбільше — через двох осіб, добре йому відомих. Он той товстун, який сидить проти нас, закупив вчора у Польщі два вагони яєць. Зараз вони нібито відправлені до Голландії, а в дорозі будуть переоформлені та прибудуть назад як свіжі голландські яйця, і він продасть їх утричі дорожче. Ті, що сидять перед нами, — торгують кокаїном. Заробляють колосальні гроші. Зліва — Дідерікс. Він торгує тільки салом. Теж вигідно.

— Через цих тварюк нам доводиться тутіше затягувати по-яси, — бурчить Вілі.

— Що з ними, що без них — один чорт, — заперечує Карл. — Минулого тижня з державного складу продали десять бочок зіпсованого масла, бо воно згіркло від довгого стояння. Те саме і з зерном. Бартшер недавно за копійки купив кілька вагонів державного зерна; в розваленому сараї воно намокло та спліснявіло.

— Повтори, будь ласка, прізвище, — зацікавився Альберт.

— Бартшер. Юліус Бартшер.

— Часто він тут буває? — питає Альберт.

— Здається, досить часто, — говорить Карл. — А навіщо він тобі? Хочеш вести з ним справи?

Альберт заперечливо хитає головою.

— А грошей у нього багато?

— Кури не клюють, — шанобливо відповідає Карл.

— Дивіться, он Артур! — зі сміхом вигукує Віллі.

З дверей, що виходять у двір, випливає канарково-жовтий плац. Кілька людей встають і кидаються до Леддергозе. Він відсуває їх убік, декому зверхньо киває і проходить між столиками, немов генерал. Я з подивом дивлюся на незнайомий нам жорсткий, неприємний вираз його обличчя; виразу цього навіть посмішка не пом'якшує.

Він вітається з нами майже зверхньо.

— Сідай, Артуре, — посміхається Віллі.

Леддергозе вагається, але не може встояти перед спокусою показати нам, яка важлива він тут, у своїй сфері, персону.

— Гаразд, але тільки на одну хвилинку, — говорить він і сідає на стілець Альберта.

Альберт тим часом ходить по шинку, розшукуючи когось. Я хотів піти слідом за ним, але передумав, вирішивши, що він шукає туалет. Леддергозе замовляє горілку й починає переговори: десять тисяч пар чобіт військового зразка, двадцять вагонів сировини; у його співрозмовника пальці так і виблискують діамантами. Час від часу Леддергозе зиркає на нас, перевіряючи, чи прислухаємося ми до їхньої розмови.

Альберт іде уздовж лож. Йому наговорили таке, у що він не може повірити, але попри це весь день не має йому спокою. Зазирнувши через щілинку в передостанню ложу, він зупиняється: його немов обухом по голові вдарили. Захитавшись, він відсмикує портьєру.

На столі келихи з шампанським, квіти, скатертина наполовину зсунута на підлогу. За столом, у кріслі, згорнувшись

клубочком, сидить світловолоса дівчина. Сукня зіслизнула до ніг, волосся розпатлане, і груди все ще оголені. Дівчина сидить спиною до Альберта, наспівує модну пісеньку і, дивлячись у кишенькове люстерко, поправляє зачіску.

— Люсі! — хрипко вимовляє Альберт.

Здрігнувшись, вона швидко обертається і дивиться на Альберта, наче на привид. Вона намагається посміхнутися, але обличчя її кам'яніє, коли вона зауважує погляд Альберта, спрямований на її голі груди. Брехати вже немає сенсу. Від страху вона тулиться до спинки крісла.

— Альберте, я не винна. Це все він, — затинається вона й раптом швидко-швидко починає говорити: — Він напоїв мене, Альберте, я цього зовсім не хотіла, він усе підливав мені, я вже нічого не розуміла, клянусь тобі.

Альберт мовчить.

— Що тут відбувається? — лунає голос за його спиною.

Бартшер повернувся з туалету та стоїть біля порт'єри, похитуючись з боку в бік. Дим своєї сигари він пускає просто в обличчя Альбертові:

— Захотілося трохи пожартувати? Ану, марш звідси! Давай!

Якусь мить Альберт, наче оглушений, стоїть перед ним. З неймовірною чіткістю віддруковуються у його мозку оточуючий живіт, картатий візерунок костюма, золотий ланцюжок від годинника й широке, червоне обличчя супротивника.

Цієї миті Вілі, випадково глянувши в той бік, схоплюється і, перекинувши на шляху двох-трьох людей, мчить через весь зал. Але пізно. Альберт уже витягнув револьвер і стріляє. Ми всі кидаємося туди.

Бартшер спробував загородитися стільцем, але встиг підняти його тільки на рівень очей. А куля Альберта потрапляє на два сантиметри вище, у чоло. Він майже не цілився, — він завжди вважався найкращим стрільцем у роті й завжди стріляє зі свого револьвера тільки напевно. Бартшер падає. Ноги в нього сіпаються. Постріл виявився смертельним. Дівчина верещить.

— Геть! — кричить Віллі, стримуючи публіку. Ми хапаємо Альберта, який стоїть нерухомо й не спускає очей із дівчини, тягнемо його за руки й біжимо через двір, на вулицю, повертаємо за ріг, а потім ще раз за ріг, аж поки не опиняємося на неосвітленій площі, де стоять два меблевих фургони. Віллі біжить слідом за нами.

— Ти негайно повинен сховатися. Цієї ж ночі, — зашекавшись, говорить він.

Альберт дивиться на нього, ніби щойно прокинувся. Потім вивільняється з наших рук.

— Пустити, Віллі, — насилу вимовляє він, — я знаю, що мені тепер робити.

— Ти здурів! — кричить на нього Козоле.

Альберт злегка похитнувся. Ми підтримуємо його. Він знову відсторонює нас.

— Ні, Фердинанде, — тихо каже він, наче смертельно втомився, — хто робить перший крок, повинен зробити й другий.

І повернувшись, Альберт повільно йде від нас.

Віллі біжить за ним, умовляє його. Але Альберт тільки хитає головою і, дійшовши до Мюлленштрассе, повертає за ріг. Віллі йде слідом за ним.

— Його треба силою відвести кудись, він може піти в поліцію! — хвилюється Козоле.

— Все це, по-моєму, ні до чого, Фердинанде, — сумно каже Карл. — Я знаю Альберта.

— Але ж той однаково не воскресне! — кричить Фердинанд. — Яка від цього користь? Альберт повинен сховатися!

Ми мовчки стоїмо в очікуванні Віллі.

— І як тільки він міг це зробити? — через хвилину говорить Козоле.

— Він дуже любив цю дівчину, — кажу я.

Віллі повертається один. Козоле підскакує до нього:

— Сховався?

Віллі відвертається:

— Пішов у поліцію. Нічого не можна було зробити. Трохи в мене не вистрілив, коли я хотів відвести його.

— Ах, чорт! — Козоле кладе голову на голоблі фургона. Віллі кидається на траву. Ми з Карлом притуляємося до стінок фургона.

Козоле, Фердинанд Козоле, схлипує, як мале дитя.

V

Гримнув постріл, упав камінь, чиясь темна рука лягла між нами. Ми тікали від невідомої тіні, але ми кружляли на місці, і тінь наздогнала нас.

Ми кидалися з місця на місце й шукали, ми запекло та покірно йшли на все, ми ховалися і піддавалися нападу, ми блукали та йшли далі, і завжди, що б ми не робили, ми відчували за собою тінь, від якої ми рятувалися. Ми думали, що вона женеться за нами, і не знали, що тягнемо її за собою, що там, де ми, безмовно присутня і вона, що вона була не за нами, а всередині кожного з нас.

Ми хотіли споруджувати будівлі, ми сумували за садами й терасами, ми хотіли бачити море і відчувати вітер. Але ми забули, що будинки потребують фундаментів. Ми скидалися на покинуті, пориті вирвами поля Франції: на них та сама тиша, що й на ріллі навколо, але вони зберігають у собі ще багато мін, які так і не вибухнули, і плуг там доти буде крити в собі небезпеку, доки всі міни не викопають і не заберуть геть.

Ми все ще солдати, хоч і не знали цього. Якби юність Альберта протікала мирно, без надлому, у нього було б багато такого, що довірливо й тепло росло б разом із ним, підтримувало та охороняло його. Прийшовши з війни, він нічого не знайшов: усе було розбите, нічого не залишилося у нього в житті, і вся його загнана в далекий куток юність, усі його пригнічені бажання, жага ласки й туга за теплом батьківщини — все сліпо потяглося до однієї істоти, яку, здавалося йому, він покохав. І коли все було зруйноване, він зумів тільки вистрелити, бо більше нічого він не на-

вчився. Якби він не був стільки років солдатом, він знайшов би багато інших шляхів. А так — у нього навіть не здригнулася рука, — він давно звик влучно потрапляти в ціль. В Альберті, в цьому мрійливому юнакові, в Альберті, в цьому боязкому за-коханому, все ще жив Альберт-солдат.

Пригнічена горем стара жінка ніяк не може повірити в те, що трапилося.

— І як тільки міг він це зробити? Він завжди був такою тихою дитиною, — стрічки на капелюсі старенької дами тремтять, хустинка тремтить, чорне пальто тремтить, уся жінка — це суцільний клубок страждання.

— Можливо, це сталося тому, що він ріс без батька. Йому було всього чотири роки, коли помер батько. Але ж він завжди був таким спокійним, добрим хлопчиком.

— Він і зараз такий же, фрау Троске, — кажу я.

Вона чіпляється за мої слова й починає розповідати про дитинство Альберта. Вона повинна говорити, вона не витримає так більше, сусіди приходили, знайомі, навіть двоє вчителів заходили, ніхто не може зрозуміти, як це сталося.

— Їм би слід було тримати язик за зубами, — кажу я, — усі вони винні.

Вона дивиться на мене очима, сповненими нерозуміння, і знову розповідає, як Альберт починав ходити, як він ніколи не псувався, — не те що інші діти, він, можна сказати, був навіть дуже сумирним як для хлопчика. І тепер ось таке! Як тільки він міг це зробити?

З подивом дивлюся я на неї. Вона нічого не знає про Альберта. Так само, як і моя мати про мене. Матері, здається, можуть тільки любити — у цьому все їхнє розуміння своїх дітей.

— Не забувайте, фрау Троске, — обережно кажу я, — що Альберт був на війні.

— Так, — відповідає вона, — так... так...

Але вона й далі не розуміє, до чого це тут.

— Цей Бартшер, кажуть, був дуже поганою людиною? — помовчавши, тихо питає вона.

— Негідник, — підтверджую я без пояснень: мені це не важко.

Не перестаючи плакати, вона киває:

— Я так і думала. Інакше й бути не могло. Альберт у житті мухи не образив. Ганс — той завжди обдирав їм крильця, але Альберт — ніколи. Що тепер із ним зроблять?

— Дуже суворе покарання йому не загрожує, — заспокоюю я її, — він був у сильному збудженні, а це майже самооборона.

— Слава Богу, — зітхає вона, — а то кравець, який живе над нами, каже, що його стратять.

— Кравець ваш, напевно, з глузду з'їхав, — відповідаю я.

— Він сказав, що Альберт — убивця, — ридання не дають їй говорити. — Який же він убивця? Не був він убивцею ніколи. Ніколи.

— З цим вашим кравцем я якось поговорю, — розлючено кажу я.

— Я навіть боюся тепер виходити з дому, — схлипує вона, — він завжди стоїть біля під'їзду.

— Я проведу вас, тітонько Троске.

Ми підходимо до її будинку.

— Ось він знову стоїть там, — боязко шепоче старенька, показуючи на під'їзд.

Я випростовуюся. Якщо він зараз пискне, я його на порошок зітру, нехай мене потім навіть на десять років посадять. Але коли ми підходимо, він і дві жінки, які шепочуться з ним, зникають кудись.

Ми піднімаємося сходами. Мати Альберта показує мені фото Ганса й Альберта, коли вони були підлітками. При цьому вона знову починає плакати, але відразу перестає, ніби чимось присоромлена. Люди похилого віку в цьому плані як діти: сльози в них завжди наготові, але висихають вони теж дуже швидко. У коридорі вона запитує мене:

— А їжі в нього там хоч достатньо, як ви думаєте?

— Звичайно, достатньо. Карл Брюггер точно про це подбає. Він може дістати все, що потрібно.

— У мене ще залишилося кілька млинців. Альберт їх дуже любить. Як ви думаєте, дозволять мені передати їх?

— Спробуйте, — відповідаю я. — І якщо вам вдасться побачити Альберта, скажіть йому тільки одне: Альберте, я знаю, що ти невинний. Більше нічого.

Вона киває.

— Можливо, я недостатньо піклувалася про нього. Але ж Ганс залишився без ніг.

Я заспокоюю її.

— Бідний мій хлопчик. Сидить там тепер сам.

Прощаючись, простягаю старенькій руку:

— А з кравцем я зараз поговорю. Він вас більше турбувати не буде.

Кравець усе ще стоїть біля під'їзду. Плоска дурна фізіономія обивателя. Він витріщив на мене зі примружені очі; по морді видно: щойно я повернувся спиною, він одразу ж почне розпускати плітки. Я смикаю його за полу піджака.

— Слухайте, ви, козел паршивий, якщо ви ще хоч слово скажете он тій старенькій, — я показую нагору, — я поріжу вас на шматки, зарубайте це собі на носі, шматок немита, старий пліткарю, — при цьому я трясу його, як мішок із ганчір'ям, штовхаю його так, що він вдаряється попереком об ручку дверей, — я ще прийду, я зламаю тобі всі кістки, вошиве кодро, засрана прасувальна дошко, скотино проклята!

Для більшої переконливості я даю йому ляпаси справа та зліва по здоровенній пиці.

Я уже встигаю відійти на чималу відстань, коли він вибухає вереском:

— Я на вас у суд подам! Це вам обійдеться в добру сотню марок.

Я повертаюся і йду назад. Він зникає.

Георг Рае, брудний, змучений безсонням, сидить у Людвіга.

Він прочитав про історію з Альбертом у газетах і негайно ж прибіг.

— Ми повинні визволити його звідти, — говорить він.

Людвіг піднімає очі.

— Якби нам шестеро нормальних хлопців і автомобіль, — продовжує Рає, — ми б упоралися. Найсприятливіший момент — коли його поведуть до зали суду. Прорвемо ланцюг конвою, підніmemo метушню, і двоє з нас біжать з Альбертом до машини.

Людвіг уважно слухає його, хвилину мовчить, а потім, похитуючи головою, заперечеує:

— Ні, Георгу, ми тільки зашкодимо Альберту, якщо втеча не вдасться. Так принаймні в нього є надія виплутатися. Та справа не тільки в цьому. Я сам, ні хвилини не вагаючись, взявся б організовувати втечу. Але Альберт не захоче тікати.

— Тоді його треба витягти силою, — помовчавши, заявляє Рає, — його потрібно звільнити, чого б це не коштувало.

Людвіг мовчить.

— Я теж думаю, Георгу, що все це нічого не дасть, — кажу я. — Навіть якщо ми його визволимо, він однаково повернеться назад. Він мало не вистрелив у Віллі, коли той хотів його сховати.

Рає опускає голову на руки. Людвіг якось весь посірів і змарнів.

— Схоже, хлопці, що ми всі пропащі люди, — безнадійно каже він.

Ніхто не відповідає. Мертвою вагою повисли між стінами мовчання і тривога.

Рає йде, а я ще довго сиджу в Людвіга. Він підпер голову руками.

— Усі наші зусилля марні, Ернсте. Ми люди пропащі, а життя йде вперед, немов війни й не було. Мине небагато часу, і наша зміна на шкільних лавах буде жадібно, з палаючими очима, слухати розповіді про війну, хлопчики рватимуться геть від шкільної нудьги і шкодуватимуть, що вони не були учасниками героїчних подвигів. Уже зараз вони біжать у загони доброволь-

ців; молокососи, яким ледь виповнилося по сімнадцять років, скоюють політичні вбивства. Я так втомився, Ернсте.

— Людвігу. — Я сідаю поруч із ним і кладу руку на його вузькі плечі.

На обличчі в нього невтішна усмішка. Він тихо каже:

— Колись, ще до війни, я був закоханий в одну школярку. Кілька тижнів тому я зустрів цю дівчину. Мені здалося, що вона стала ще вродливішою. У ній раптом наче ожило для мене все наше минуле. Ми стали часто зустрічатися, і раптом я відчув... — Людвіг кладе голову на стіл. Коли він піднімає її, очі його повні болю. — Усе це не для мене тепер, Ернсте. Адже я хворий.

Він підводиться й відчиняє вікно. Надворі темна ніч і безліч зірок. Пригнічений, я, не відриваючись, дивлюся в одну точку. Людвіг довго вглядається вдалину. Потім повертається до мене:

— А пам'ятаєш, Ернсте, як ми з книгою Айхендорфа цілими ночами блукали по лісі?

— Так, Людвігу, — жваво відгукуюся я, радий, що думки його перейшли на інше, — це було пізнього літа. А пам'ятаєш, як ми ловили їжака?

Обличчя Людвіга розгладжується:

— А потім ми мріяли про різні пригоди. Пам'ятаєш, поштові карети, мисливські різки, зірки. Ми хотіли втекти до Італії.

— Так, але поштова карета, яка мала забрати нас, не приїхала, а на поїзд у нас не було грошей.

Обличчя Людвіга веселішає, воно виглядає майже таємничим, світиться радістю.

— А потім ми читали «Вертера», — говорить він.

— І пили вино, — підхоплюю я.

Він усміхається:

— І ще читали «Зеленого Генріха». Пам'ятаєш, як ми сперечалися про Юдиф?

Я киваю:

— Але потім ти найбільше любив Гьольдерліна.

Людвіг якось дивно заспокоюється. Він розмовляє тихо й розважливо.

— Яких ми тільки планів не будували, якими благородними людьми хотіли ми стати! А стали просто жалюгідними псами, Ернсте.

— Так, — відповідаю я задумливо, — куди все це поділося?

Ми стоїмо поруч, спершись об підвіконня, і дивимось у вікно. Вітер заплутався у вишневих деревах. Вони тихо шумлять. Зір-ка падає. Б'є північ.

— Треба йти спати, Ернсте. — Людвіг простягає мені руку. — На добраніч!

— На добраніч, Людвігу!

Пізно вночі раптом лунає сильний стукіт у двері. Я зірвався з переляку:

— Хто там?

— Це я — Карл. Відчини!

Я зриваюся на рівні ноги.

Карл забігає до кімнати:

— Людвіг.

Я хапаю його за плечі:

— Що з Людвігом?

— Мертвий.

Кімната закрутилася у мене перед очима. Я сідаю на ліжко.

— Лікаря!

Карл гупає стільцем об підлогу, так що стілець розлітається на друзки.

— Він помер, Ернсте. Порізав собі вени.

Не пам'ятаю, як я одягнувся. Не пам'ятаю, як потрапив туди. Раптом переді мною опинилася кімната, яскраве світло, кров, нестерпне поблискування кварцу й гальки, а перед ними в кріслі — нескінченно втомлена, тонка, згорблена постать, страхітливо бліде, загострене обличчя і напівзаплющені згаслі очі.

Я не розумію, що відбувається. Тут його мати, тут Карл, якийсь шум, хтось голосно про щось говорить; так, так, я зро-

зумів, мені треба залишитися тут, вони хочуть когось привести, я мовчки киваю, опускаюся на диван, двері гупають, я не в змозі поворухнутися, не в змозі вимовити ні слова, я раптом опиняюся сам на сам із Людвігом і дивлюся на нього.

Останнім Людвіга бачив Карл. Людвіг був якось незвично тихий і майже радісний. Коли Карл пішов, Людвіг навів лад серед своїх нечисленних речей і якийсь час писав. Потім присунув крісло до вікна й поставив на стіл миску з теплою водою. Він замкнув двері на ключ, сів у крісло і, опустивши руки в воду, розрізав собі жили. Біль відчувався слабо. Він дивився, як витікає кров — картина, яку він часто собі уявляв: із жил його виливається вся ця ненависна, отруєна кров.

Усі предмети у кімнаті раптом набули надзвичайно виразних контурів. Він бачив кожну книжку, кожен цвях, кожен відблиск на каменях колекції, бачив строкатість, фарби, він відчував — це кімната Людвіга. Вона проникла в нього, вона увійшла в його дихання, вона зрослася з ним. Потім почала відсуватися. Затягнулася туманом. Промайнули видіння юності. Айхендорф, ліси, туга за батьківщиною. Примирення, спокій, відсутність усякого страждання. За лісами з'явився колючий дріт, білі хмарки шрапнелі, вибухи важких снарядів. Але тепер страху не було. Вибухи — немов заглушений дзвін. Дзвін посилювався, проте ліс не зник. Дзвін ставав дедалі голоснішим. Цей звук гудів у нього в голові, аж здавалося, що голова ось-ось розколеться. Потім у нього потемніло в очах. Дзвони почали затихати, і вечір увійшов у вікно, підпливли хмари, стелячись біля самих ніг. Він завжди мріяв побачити коли-небудь фламінго — тепер він знав: це фламінго з рожево-сірими широкими крилами, багато їх — цілий клін. Чи не так летіли колись дикі гуси, клином летіли на червоний диск місяця, червоний, як мак у Фландрії? Пейзаж усе розширювався, ліси опускалися нижче, блиснули сріблом річки й острови, рожево-сірі крила піднімалися все вище, і все світлішав і розширювався горизонт. А ось і море. Але раптом, гаряче розпираючи горло, рвонувся вгору чорний крик, остання думка вихлюпнула навздогін свідомості, яка витікала

геть — страх, бажання порятунку, бажання перев'язати руки! Він спробував устати, швидко підняти руку. Похитнувся. Тіло здригнулося в останньому зусиллі, але він уже був занадто слабкий. В очах щось кружляло й кружляло, потім поплавло геть, і величезний птах дуже тихо та повільно опускався все нижче й нарешті безшумно стулив над ним свої темні крила.

Чиясь рука відсторонює мене. Знову прийшли люди, вони нахилиються до Людвіга; я відпихаю першого, хто наважується торкнутися до нього, ніхто не сміє цього робити. Але тут я раптом бачу обличчя Людвіга, холодне, ясне, незнайоме, суворе, чуже — я не впізнаю його і, хитаючись, відходжу геть.

Не пригадую, як я прийшов додому. У голові порожнеча, безсило лежать руки на спинці стільця. Людвігу, я більше так не можу. Я теж більше не можу. Що мені тут робити? Ми всі тут чужі. Відірвані від коренів, виснажені, нескінченно втомлені. Чому ти пішов сам?

Я встаю. Руки — як у вогні. Очі горять. Відчуваю, що мене лихоманить. Думки плутаються. Я не знаю, що роблю.

— Візьміть же й мене, — шепочу я, — мене теж!

У мене зуб на зуб не попадає від лихоманки. Руки вологі. Насилу роблю кілька кроків. Перед очима пливуть великі чорні кола.

І раптом я застигаю на місці. Відчинилися двері? Стукнуло вікно? Усе моє тіло тремтить. У відчинені двері я бачу в передпокої на освітленій місяцем стіні, біля скрипки, мою стару солдатську куртку. Навшпинецьках, щоб вона не помітила мене, обережно виходжу, підкрадаюся до цієї сірої куртки, яка все розбила — нашу юність, наше життя, зриваю її з вішака, хочу жбурнути геть, але несподівано натягую на себе, вдягаю її, відчуваю, як вона крізь шкіру опановує мене, тремчу від нестерпного холоду, серце шалено б'ється. Зненацька щось із дзвоном рве тишу, я здригаюся, обертаюся і з жахом притискаюся до стіни.

У дверях, тьмяно освітлена, стоїть тінь. Вона колишеться і зникає, вона наближається і киває, набуває людських кштал-

тів, обличчя з темними проваллями очниць, із зяючою широкою щілиною на місці рота, беззвучно шепоче щось. Стривай, може, це він?

— Вальтер, — шепочу я, — Вальтер Вілленброк, убитий у серпні сімнадцятого року під Пашенделе. Що це? Божевілля? Марення? Гарячка?

Але за першою тінню уже з'являється друга — бліда, потворна, зігнута — Фрідріх Томберг, йому розстрошило спину осколком під Суассоном, коли він сидів на сходинках бліндажа. І ось тут вже цілий рій тіней із мертвими очима; сірі та примарні, вони тісняться тут, вони повернулися, вони наповнюють мою кімнату. Ось Франц Кеммеріх, вісімнадцятирічний юнак, який помер через три дні після ампутації, і Станіслав Качинський — він волочить ноги, і голова в нього опущена, а з неї ллється темна тоненька цівка. І Герхардт Фельдкамп, якого міною розірвало під Іпром, і Пауль Боймер, убитий у жовтні тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року, і Генріх Весслінг, Антон Гайнцманн, Гайє Вестгуз, Отто Маттес, Франц Вагнер — тіні, тіні, ціла хода, нескінченні ряди. Вони вриваються, вони підіймаються на підвіконня, сідають на книги, заповнюють усю кімнату.

Але раптом жах і заціпеніння, що опанували мене, відступили, бо повільно виростає ще потужніша тінь. Вона вповзає у відчинені двері, спираючись на руки, вона оживає, обростає кістками, набуває людської подоби, наче біла крейда, світяться на чорному обличчі зуби. Ось в очницях блиснули очі, — здіблений, як тюлень, повзе до мене він, англійський капітан, за ним із шурхотом тягнуться його онучі. М'яко відштовхнувшись, він робить стрибок і, розчепіривши покручені пальці, простягає до мене руки.

— Людвігу, Людвігу! — кричу я. — Допоможи, Людвігу! Я хапаю книги та жбурляю їх у ці витягнуті руки.

— Гранату, Людвігу! — зі стогоном кричу я і шпурляю акваріум у двері, він, брязкаючи, розбивається, але тінь лише вищиряє зуби й підбирається чимраз ближче; за акваріумом летить колекція метеликів, скрипка, я хапаю стілець і замахуюся,

хочу вдарити ним у цей вищирений рот, і все кричу: «Людвігу! Людвігу!» Кидаюся на цю прокляту тінь, вискакую за двері й біжу, мені навздогін долинають перелякані крики — дедалі виразніше, ближче важке дихання, тінь женеться за мною, я стрімголов злітаю зі сходів. Тінь важко скочується за мною, я вибігаю на вулицю, я відчуваю на потилиці переривчастий подих, я мчу, будинки хитаються. «Допоможіть! Допоможіть!» Площі, дерева, чиїсь кігті вп'ялися мені в плече, тінь наздогнала мене, я реву, вию, зашпортовуюся, якісь мундири, кулаки, тупіт, блискавки та глухий грім м'яких сокир, що б'ють мене по голові, поки я не звалююся додолу.

ЧАСТИНА VII

I

Минули роки? Чи тільки дні? Немов туман, немов віддалена гроза хмарою повисло на горизонті минуле. Я довго був хворий, і щоразу, коли свідомість поверталася до мене, я незмінно бачив над собою стурбоване обличчя матері. А потім прийшла велика втома та стерла, згладила все. Це сон наяву — коли немає ніяких думок, коли тільки знеможено віддаєшся слабкій пульсації крові та сонячному теплу.

Галявини світяться в блиску пізнього літа. Лежиш на лузі, голова потонула у високій траві, травинки хиляться з боку в бік, вони вміщають у собі весь світ, нічого більше не існує, крім легкого їх похитування в ритмі вітру. Там, де росте лише трава, вітер шарудить у ній, тихо побрязкуючи, наче коса десь удалині, а якщо серед трави росте щавель, звук вітру темнішає і глибшає. Треба довго лежати та слухати, поки вловиш його.

Але потім тиша таки оживає. Крихітні мушки з червоними цятками на чорних крильцях густо обсіпали стебла щавлю і погойдуються разом із ними. Джмелі, як маленькі аероплани, гудуть над конюшиною. Сонечко самотньо й наполегливо підіймається на самий кінчик високої травинки.

Мураха добирається до моєї куртки та зникає в тунелі рукава. Вона тягне за собою суху билинку, набагато більшу за себе. Відчуваю легке лоскотання на шкірі й не знаю, мураха це чи билина тягнуть тендітну смужку життя по моїй руці, викликаючи легке тремтіння. Але раптом у рукав дмухнув вітерець, і я відчуваю:

найніжніші любовні доторки мають видатися грубими в порівнянні з цим відчуттям подиху на шкірі.

Прилітають, погойдуючись, метелики, настільки віддані вітрові, що здається, ніби вони плывуть на ньому, як білі й золоті вітрила в ніжному повітрі. Вони опускаються на квіти й раптом, розплющивши очі, я бачу двох метеликів, які нерухомо сидять у мене на грудях, — один немов жовта пелюстка з червоними цятками, а другий розпростер оксамитові темно-брунатні крильця з павиними фіолетовими очима. Орден літа! Дихаю дуже тихо й повільно, і все ж дихання моє ворушить їхні крильця, але метелики не відлітають. Світле небо плыве над смарагдом трав, і бабка з сухим потріскуванням прозорих крилець зупиняється прямо над моїми черевиками.

У повітрі майорить срібна павутина — блискучі нитки бабиного літа. Вони повисають на стеблах і листочках, вітер приносить їх до мене, вони опускаються на руки, на одяг, лягають на обличчя, на очі, вкривають мене всього. Моє тіло, яке щойно належало мені, перетворюється на галявину. Обриси тіла зливаються із землею, воно вже не живе окремим життям, воно розчинилося в сонячному світлі, його більше немає.

Крізь взуття, крізь пори одягу проникає дихання трав, подих землі, волоссям моїм бавиться рухоме небо — вітер. І кров б'ється об стінки моєї шкіри, вона піднімається назустріч прибульцям, кінчики нервів випрямляються і тремтять, ось я відчуваю вже лапки метеликів у себе на грудях, і хід мурашки луною повторюється в судинах. Потім хвиля піднімається вище, останній опір тане, і я лише пагорб без імені, луг, земля.

Безшумно завершують своє коло соки землі — вгору, вниз, а разом із ними проходить коло й моя кров; вони несуть її на собі, вона стала їх частиною. У теплих сутінках землі тече вона, зливаючись із голосами кристалів і кварців, вона — в таємничому звуковій важких крапель, які стікають до коріння квітів і трав, а краплі ці, збираючись у тонкі нитки струмочків, шукають своїх шляхів до джерел. І разом із ними вона, моя кров, виривається із землі, вона — в струмках і річках, у блиску берегів, у морському просторі

та вологому сріблі випарів, які сонце знову піднімає до хмар; вона кружляє і кружляє, несучи мою плоть, розмиваючи її в землі і в підземних потоках, повільно та безболісно зникає моє тіло, — його вже немає, залишилися самі тканини й оболонки, воно перетворилося на дзюрчання підземних джерел, на шепіт трав, на віяння вітру, на бурхливе листя, на беззвучно дзвінке небо. Луг підступає ближче, квіти проростають крізь мене, їхні віночки погойдуються зверху, я поглинений, забутий, я лину в потоці під маками й жовтим лататтям, а над ними майорять метелики й бабки.

Ледве-ледве помітний рух, затаєне здригання. Що це? Останнє тремтіння перед кінцем? Чи це колишуться маки й трави? Чи тільки струмочки дзюрчать між корінням дерев?

Але рух посилюється. Він стає рівномірнішим, переходить у дихання, у биття пульсу; хвиля за хвилею повертається назад — назад із річок, дерев, листя й землі. Колообіг починається знову, але він уже не спустошує мене; навпаки, він приносить із собою щось, що наповнює мене й залишається в мені, він стає тріпотінням, відчуттям, почуттям, руками, тілом. Порожні оболонки наливаються життям; хитко, легко й окрилено наповнююся я від землі. Я розплющую очі.

Де я? Що зі мною? Я спав? Я ще відчуваю загадковий зв'язок із природою, прислухаюся і не наважуюся поворухнутися. Але зв'язок не рветься, в мені зростає відчуття щастя, легкості, польоту, променисте почуття, я лежу на лузі, метелики відлітають все далі й далі, колишеться щавель, сонечко піднялося на вершину своєї травинки, срібляста павутина обліпила мій одяг, окриленість не покидає мене, вона підступила до серця, вона в очах, я ворухну руками. Яке щастя! Я піднімаю коліна, сідаю, обличчя моє вологе, і тут тільки я помічаю, що плачу, нестримно плачу, наче щось безповоротно проминуло.

Деякий час я ще нерухомо лежу, відпочиваю. Потім встаю та прямую до цвинтаря. Я ще не був там. Від дня смерті Людвіга мені сьогодні вперше дозволено вийти одному. Старенька бабуся показує мені дорогу до могили Людвіга. Могила обнесена буковою огорожею й обсаджена барвінком. Земля ще пухка, і на

свіжому горбку в'яне кілька вінків. Золоті написи на стрічках стерлися, і слова вже неможливо розібрати.

Мені було моторошно, коли я йшов сюди. Але тут дуже тихо й зовсім не страшно. Вітерець над могилами, за хрестами — золоте вересневе небо, і в платановій алеї співає дрізд.

Ох, Людвігу, я сьогодні вперше маю щось схоже на відчуття домівки й миру, а ти більше не тут. Я ще не наважуюся повірити в це почуття і думаю, що це тільки втома та слабкість. Але, якщо раптом це виросте в безмежну самовідданість, може, нам потрібно лише чекати й мовчати, і воно прийде саме собою. Може, єдине, що в нас залишилося, — це наша плоть і земля, і нам потрібно тільки одне: прислухаючись, слідувати за ними.

Ох, Людвігу, ми всі шукали й шукали, ми блукали й зривалися, ми ставили собі безліч цілей і, прагнучи до них, спотикалися об самих себе, ми не знайшли, що шукали, і це зламало тебе; а тепер — невже одне лише дихання вітру над травами або спів дрозда перед заходом сонця, проникнувши в саме серце, можуть повернути нас до самих себе? Невже в хмарі на обрії або в зеленому листі дерев більше сили, ніж у всіх наших бажаннях і прагненнях?

Не знаю, Людвігу, не знаю. Мені поки важко в це повірити, бо я давно вже живу без будь-яких надій. Але ж ми ніколи не знали, що таке самовідданість. Ми не знали її сили. Ми знали тільки насильство.

Проте якщо раптом це виявиться правильним шляхом, Людвігу, то що мені робити тут без тебе?

З-за дерев повільно насувається вечір. Він знову несе з собою тривогу й сум. Я не можу відвести погляду від могили.

Чийсь кроки скриплять по гравію. Піднімаю очі. Це Георг Рае. Він заклопотано дивиться на мене та вмовляє піти додому.

— Я давно не бачив тебе, Георгу, — кажу я. — Де ти був увесь цей час?

Він якось непевно махає рукою:

— Намагався знайти якусь професію, спробував кілька.

— Ти пішов із армії?

— Так, — коротко відрізає він.

Дві жінки в жалобі йдуть платановою алеєю. У руках у них маленькі зелені лійки. Зупинившись біля старої могили, жінки поливають квіти. Солодко віє ароматом жовтушника й резеди.

Рає підводить очі:

— Я думав, Ернсте, що знайду там залишки солдатської дружби. Але знайшов лише сліпе почуття стадності, карикатурний привид війни. Ці люди уявили, що врятують батьківщину, приховавши два-три десятки гвинтівок; жебраки-офіцери не знайшли собі іншого заняття, ніж приборкувати різні заворушення; вічні найманці, що втратили зв'язок із життям і просто лякаються думки про повернення в мирне життя; останній, найтвердіший шлак війни — ось що таке ця армія. У цій масі — два-три ідеалісти та купка спраглих пригод хлопців. І всі вони загнані, розчаровані, зневірені, сповнені підозрюють до всіх навколо себе. Ну, а до того ж...

Він мовчить якусь мить, витріщивши очі поперед себе. Я крадькома дивлюся на нього. Нервово, засмикане обличчя, під очима залягли глибокі тіні. Рає робить над собою зусилля і продовжує:

— Зрештою, чому б мені й не сказати тобі про це, Ернсте? Не сказати того, про що я чимало думав? Одного разу нам довелося виступити. Нам сказали, що це проти комуністів. Однак, коли я побачив убитих робітників, більшість із яких не встигли ще зняти свої старі солдатські куртки й чоботи, коли я побачив наших колишніх фронтових товаришів, у мені щось надломилося. На фронті я одного разу знищив з аероплана добру половину роти англійців і не докоряю собі за це — війна є війна. Але ці вбиті тут, у Німеччині, полягли від куль своїх же колишніх товаришів, — це кінець, Ернсте!

Я згадую про Вайля та Гееля і мовчки киваю у відповідь.

Над нами заспівав зяблик. Сонце сідає, згущуючи золоту своїх променів. Рає кусає фільтр сигарети:

— А потім у нас раптом зникло двоє солдатів. Вони нібито збиралися розголосити місцезнаходження одного зі складів зброї. І ось їхні ж товариші, не розібравшись, чи правда це, вбили їх уночі, в лісі, прикладами. Це називалося «таємне судилище».

Один із убитих був у мене на фронті унтер-офіцером. Чудовий хлопець! Після цієї історії я все послав до біса. — Рає озирається. — Ось що з цього всього вийшло, Ернсте. А як усе починалося, згадай, як ми йшли воювати, згадай, що це був за порив, що за буря! — він кидає сигарету на землю. — Чорт забирай, куди все це поділося?

Трохи згодом він тихо додає:

— Хотілося б мені знати, Ернсте, як могло все це так закінчитися?

Ми встаємо та йдемо платановою алеєю до виходу. Сонячні зайчики поблискують у листі й на наших обличчях. Усе це раптом здається мені чимось нереальним: і наша розмова з Георгом, і м'яке тепле повітря пізнього літа, і дрозди, і холодний подих спогадів.

— Що ж ти тепер робиш, Георгу? — запитую я.

Георг ціпком збиває на ходу вовнисті голівки будяків.

— Знаєш, Ернсте, я до всього придивлявся — до різних професій, до ідеалів, до політики, і я переконався, що це все не для мене. Що можна там знайти? Усюди спекуляція, взаємна недовіра, цілковита байдужість і безмежний егоїзм.

Мене трохи втомила хода, і ми сідаємо на лавку.

Поблискують зелені міські вежі, над дахами куриться легкий туман, з труб срібною цівкою піднімається дим і йде в небо. Георг показує вниз:

— Вони сидять там у своїх конторах, магазинах, кабінетах, наче павуки, і кожен тільки й чекає хвилини, коли можна буде висмоктати кров сусіда. І що тільки не тяжіє над усіма: сім'я, різні товариства та об'єднання, весь апарат влади, закони, держава! Павутина над павутиною! Звичайно, це теж можна назвати життям і пишатися тим, що проповзав сорок років під всією цією благодаттю. Але фронт навчив мене, що час — це не мірило для життя. Чого ж я буду сорок років повільно спускатися зі сходинки на сходинку? Я так довго ставив на карту все й постійно ризикував життям. Тож не можу я тепер боротися за копійки в очікуванні дрібних успіхів.

— Георгу, останній рік ти провів уже не в окопах, — кажу я, — а для льотчиків, без сумніву, війна була не такою, як для нас. Ми місяцями не бачили ворога, ми були гарматним м'ясом. Для нас не існувало ставок; існувало одне — очікування; ми могли лише чекати, поки куля не знайде нас.

— Я не про війну говорю, Ернсте, я говорю про нашу молодість і про дружбу.

— Так, нічого цього більше немає, — погоджуюся я.

— Ми жили раніше ніби в оранжереї, — замислено говорить Георг. — Тепер ми старі. Але добре, коли в усьому з'являється ясність. Я ні про що не шкодую. Я тільки підбиваю підсумки. Усі шляхи для мене закриті. Залишається тільки жалюгідне животіння. А я животіти не хочу. Я не хочу ніяких кайданів.

— Ох, Георгу, — вигукую я, — те, що ти говориш, це кінець! Але і для нас у чомусь існує початок! Сьогодні я це ясно відчув. Людвіг знав, де його шукати, та він був хворий.

Георг обіймає мене за плечі:

— Так, так, Ернсте, постарайся бути корисним.

Я присуваюся до нього ближче:

— У твоїх устах це звучить бридко та приторно, Георгу. Я не сумніваюся, що є середовище, де існує справжня дружба, але ми просто ще не знаємо про нього.

Мені дуже хотілося б розповісти Георгові про те, що я щойно пережив на лузі. Проте я не можу сказати це словами.

Ми мовчки сидимо один біля одного.

— Що ж ти тепер збираєшся робити, Георгу? — помовчавши, знову питаю я.

Він замислено посміхається:

— Я, Ернсте? Я ж тільки через непорозуміння залишився живим. Це робить мене трішки смішним.

Я віднытовхую його руку та злякано дивлюся на нього. Але він заспокоює мене:

— Насамперед я хочу трохи поїздити.

Георг бавиться ціпком і довго дивиться вдалину:

— Ти пам'ятаєш, що сказав якось Гізеке? Там, у лікарні? Йому хотілося побувати у Флері. Знову під Флері, розумієш? Йому здавалося, що це вилікує його.

Я киваю.

— Він і далі в лікарні. Карл недавно був у нього.

Піднявся легкий вітер. Ми дивимось на місто й на довгі ряди тополь, під якими ми колись будували намети та грали в індіанців. Георг завжди був ватажком, і я любив його, як можуть любити тільки хлопчачі, які нічого не знають про любов.

Погляди наші зустрічаються.

— Брате мій Убивча Рука, — посміхаючись, тихо говорить він.

— Віннету, — відповідаю я так само тихо.

II

З наближенням дня, на який призначено слухання справи, я дедалі частіше думаю про Альберта. І ось одного разу я раптом чітко бачу перед собою глиняну стіну, бійницю, гвинтівку з оптичним прицілом і притуленим до неї зосередженим і настороженим обличчям — обличчям Бруно Мюкенгаупта, найкращого снайпера батальйону, який жодного разу не схибив.

Я зриваюся на рівні ноги — я мушу знати, що з ним, як він дає собі раду.

Високий багатоквартирний будинок. Мокрі сходи. Сьогодні субота, і всюди стоять відра, жінки з щітками й підіткнутими спідницями мують підлогу.

Різкий дзвінок, занадто гучний для цих дверей. Відкривають не відразу. Питаю Бруно. Жінка запрошує увійти. Мюкенгаупт сидить на підлозі без піджака й бавиться зі своєю донькою, дівчинкою років п'яти з великим блакитним бантом у світло-русявому волоссі. На килимі — річка зі срібного паперу й паперові кораблики на ній. У деякі накладена вата — це пароплави: у них поважно сидять маленькі лялечки. Бруно з насолодою по-

курює невелику порцелянову люльку, на ній зображений солдат, який стріляє, прицілившись із коліна; малюнок обведений віршиком: «Нагостри око, набий руку й віддай батьківщині свою науку!»

— О, дивися хто прийшов! Ернст! — вигукує Бруно й легенько плескає дівчинку по дупці, а потім піднімається з килима й залишає її бавитися самотійно. Ми йдемо у вітальню. Диван і крісла оббиті червоним плюшем, на спинках — плетені гачком серветки, а підлогу так натерли, що я навіть послизнувся. Усе виблискує чистотою, усе стоїть на своїх місцях; на комоді — незліченна кількість черепашок, статуеток, фотографій, а між ними, у самому центрі, на червоному оксамиті під склом — орден Бруно.

Ми згадуємо колишні часи.

— А в тебе зберігся список мішеней, у які ти влучив?

— І ти ще питаєш! — мало не ображається Бруно. — Та він у мене зберігається в найпочеснішому місці.

Мюкенгаупт дістає з комода зошит і з насолодою перегортає сторінки:

— Літо для мене було, звичайно, найсприятливішим сезоном — темніє пізно. Ось, дивися. Червень. 18-го — чотири попадання в голову; 19-го — три; 20-го — одне; 21-го — два; 22-го — одне; 23-го — жодного, не пощастило. Тоді ці собаки щось відчули і стали обережнішими. Зате ось тут, подивися: 26-го (у цей день заступила нова зміна, яка ще не підозрювала про існування Бруно) — дев'ять влучень у голову! Ну! Що скажеш? — він дивиться на мене сяючими очима.

— І все за якісь дві години! Не знаю, як мені це вдалося; може, тому, що я стріляв знизу та влучав у підборіддя, але аж смішно було дивитися; вони вилазили з окопів, як козли, аж по груди. А тепер дивися сюди: 29 червня, 22 година 2 хвилини — влучання в голову. Я не жартую, Ернсте; ти сам бачиш, у мене були свідки. Ось тобі, тут так і написано: «Підтверджую. Віце-фельдфебель Шліє»; 10 година вечора — майже в темряві. Класно, правда? Ох, брате, були часи!

— Справді супер, — погоджуюся я. — Але скажи, Бруно, тепер тобі ніколи не буває шкода цих людей?

— Що? — розгублено запитує Бруно.

Я повторюю своє питання.

— Тоді ми кипіли в цьому казані, Бруно. Ну, а зараз? Адже все змінилося.

Бруно відсуває свій стілець:

— Ти що, став більшовиком? Та це був наш обов'язок, ми виконували наказ! От вигадав.

Ображено загортає він свій дорожочинний зошит у папір і ховає його в ящик комода.

Я заспокоюю його хорошою сигарою. Він затагується на знак примирення і розповідає про свій клуб стрільців, члени якого збираються щосуботи.

— Нещодавно ми влаштували бал. Високий клас, скажу я тобі! А незабаром у нас буде конкурсна гра в кеглі. Приходь неодмінно, Ернсте. Пиво в нашому ресторані чудове, я рідко пив таке ще десь. І на десять пфенінгів дешевше, ніж усюди. А це немало, якщо посидіти цілий вечір, правда? А як там затишно! І разом із тим шикарно! Ось, — Бруно показує позолочений ланцюжок, — я проголошений королем стрільців! Бруно Перший! Як тобі?

Заходить його донька. У неї зламався пароплав. Бруно ретельно виправляє його та гладить дівчинку по голівці. Блакитний бант шарудить у нього під рукою.

Потім Бруно підводить мене до буфета, який, як і комод, заставлений нескінченною кількістю всіляких дрібничок. Це все він виграв на ярмарках, стріляючи в тирі. Три постріли коштують там кілька пфенінгів, а хто зіб'є певну кількість кілець, має право на приз. Цілими днями Бруно не можна було витягнути з тиру. Він настріляв собі купу плюшевих ведмедиків, кришталевих вазочок, келихів, пивних кухлів, кавників, попільничок і навіть два солом'яних крісла.

— Дійшло до того, що мене вже ні до одного тиру не хотіли підпускати, — він самовдоволено регоче. — Уся ця банда боялася, що я доведу їх до банкрутства. Я ж їм не хто-небудь!

Я бреду по темній вулиці. З під'їздів струмує світло й біжить вода, — миють сходи. Провівши мене, Бруно, напевно, далі бавиться зі своєю донькою. Потім дружина покличе їх вечеряти. А далі він піде пити пиво до шинку. У неділю зробить сімейну прогулянку. Він добропорядний чоловік, хороший батько, шанований бюргер. Нічого не заперечиш.

А Альберт? А ми всі?

Уже за годину до початку судового розгляду справи Альберта ми зібралися в приміщенні суду. Нарешті викликають свідків. Ми заходимо в зал, і серця наші шалено калатають. Блідий Альберт сидить на лаві підсудних, притулившись до спинки, і втупився у простір перед собою. Очима ми хотіли б сказати йому: «Сміливіше, Альберте, ми не кинемо тебе напризволяще!» Але Альберт навіть не дивиться в наш бік.

Зачитують наші імена. Потім ми повинні вийти за двері. Ми зауважуємо в перших рядах, відведених для публіки, Тьядена й Валентина. Вони підморгують нам.

Поодиночі впускають свідків. Віллі затримується особливо довго. Потім черга доходить до мене. Швидкий погляд на Валентина: він ледь помітно похитує головою. Отже, Альберт усе ще відмовляється давати свідчення. Так я і думав. Він сидить із відсутнім виразом обличчя. Поруч захисник. Віллі червоний як рак. Пильно, ніби гончий пес, стежить він за кожним рухом прокурора. Між ними, очевидно, вже відбулася сутичка.

Я складаю присягу. Потім починається допит. Мене запитують, чи не говорив нам Альберт раніше, що він збирається всадити в Бартшера кулю? Я відповідаю: ні. Голова суду заявляє, що багатьом свідкам запам'ятався дивний спокій Альберта.

— Він завжди такий, — кажу я.

— Поміркований? — втручається у нашу розмову прокурор.

— Спокійний, — відповідаю я.

Голова суду нахиляється вперед:

— Навіть за подібних обставин?

— Звичайно, — кажу я. — Він і не за таких обставин зберігав спокій.

— За яких же саме? — запитує прокурор, швидко піднімаючи палець.

— Під артилерійним обстрілом.

Палець ховається. Віллі задоволено гмикає. Прокурор кидає на нього лютый погляд.

— Отже, він був спокійним? — перепитує голова.

— Таким же спокійним, як зараз, — злостиво кажу я. — Хіба ви не бачите, що попри зовнішній спокій у ньому все кипить і вирує. Адже він був солдатом! Він навчився у критичні моменти не метушитися і не здійсмати в розпачі руки до неба. По-іншому він би не вижив.

Захисник щось записує. Голова суду якусь мить дивиться на мене.

— Але чому треба було відразу стріляти? — запитує він. — Не бачу нічого страшного в тому, що дівчина раз пішла в кафе з іншим знайомим.

— А для нього це було страшніше від кулі в живіт, — кажу я.

— Чому?

— Тому що в нього нічого не було на світі, крім цієї дівчини.

— Але ж у нього є мати, — втручається прокурор.

— З матір'ю він не одружиться, — заперечую я.

— А чому неодмінно слід одружуватися? — питає голова суду. — Хіба для одруження він не занадто молодий?

— Його не вважали занадто молодим, коли посилали на фронт, — відповідаю я. — А одружитися він хотів тому, що після війни не міг знайти себе, тому що боявся самого себе і своїх спогадів, тому що шукав опори. Цією опорою і була для нього дівчина.

Голова суду звертається до Альберта:

— Підсудний, чи не бажаєте ви нарешті висловитися? Чи правда те, що говорить свідок?

Альберт вагається. Ми з Віллі пожираємо його очима.

— Так, — неохоче говорить він.

— Чи не скажете ви нам також, навіщо ви носили з собою револьвер?

Альберт мовчить.

— Він завжди носить револьвер із собою, — кажу я.

— Завжди? — перепитує голова.

— Звичайно, — кажу я, — так само як носовичок і годинник.

Голова суду дивиться на мене з подивом:

— Револьвер і носовичок ніби не одне й те саме?

— Правильно, — кажу я. — Без носовичка він легко міг обійтися. До речі, носовичка в нього часто не було.

— А револьвер?

— Врятував йому кілька разів життя, — перебиваю я. — Ось уже три роки, як він із ним не розлучається. Це вже фронт-това звичка.

— Але тепер револьвер йому не потрібен. Адже зараз — мир. Я знизую плечима:

— До нашої свідомості це ще не дійшло.

Голова суду знову звертається до Альберта:

— Підсудний, чи не бажаєте ви нарешті очистити своє сумління? Ви не шкодуєте про свій вчинок?

— Ні, — глухо відповідає Альберт.

Настає тиша. Присяжні насторожуються. Прокурор усім корпусом подається вперед. У Віллі такий вигляд, ніби він зараз кине́ться на Альберта. Я теж із відчаєм дивлюся на нього.

— Але ж ви вбили людину! — чітко карбуючи кожне слово, каже голова суду.

— Я вбив уже чимало людей, — байдуже каже Альберт.

Прокурор схоплюється з місця. Присяжний, який сидить біля дверей, перестає гризти нігті.

— Повторіть, будь ласка, що ви зробили? — тремтячим голосом запитує голова суду.

— На війні, — швидко втручаюся я.

— Ну, це зовсім інша справа, — розчаровано тягне прокурор.

Альберт піднімає голову:

— Чому?

Прокурор встає:

— Ви ще наважуєтеся порівнювати ваш злочин зі справою захисту вітчизни?

— Ні, — заперечує Альберт. — Люди, яких я там убивав, не заподіяли мені ніякого зла.

— Це нечувано! — вигукує прокурор і звертається до голови: — Я змушений просити...

Але голова суду стримує його.

— До чого б ми дійшли, якби всі солдати думали, як ви? — питає він.

— Правильно, — втручаюсь я, — але за це ми не відповідаємо. Якби його, — показую я на Альберта, — не навчили стріляти в людей, він би й зараз цього не зробив.

Прокурор червоніє, як індик:

— Але це неприпустимо, щоб свідки, коли їх не питають, самі...

Голова суду заспокоює його:

— Я думаю, що в цьому випадку ми можемо відступити від правила.

Мене на деякий час відпускають, і на допит викликають дівчину. Альберт здригається і стискає зуби. На дівчині чорна шовкова сукня, помітно, що вона побувала в перукаря. Вона поводить себе вкрай самовпевнено. Видно, почувається центральною фігурою.

Суддя запитує її про стосунки з Альбертом і Бартшером. Альберта вона описує як людину неврівноважену, а Бартшера, навпаки, як дуже милого. Вона, мовляв, ніколи й не думала про шлюб із Альбертом, а з Бартшером була, можна сказати, майже заручена.

— Пан Троске занадто молодий, щоб одружитися, — каже вона, похитуючи стегнами.

В Альберта котиться піт із чола, але він не ворухиться. Вільє стискає кулаки. Ми ледве стримуємося.

Голова суду запитує, якими були її стосунки з Альбертом.

— Цілком невинними, — говорить вона, — ми були просто знайомі.

— У вечір убивства підсудний перебував у стані збудження?

— Звичайно, — не замислюючись, відповідає вона. Мабуть, це їй лестить.

— Чому ж?

— Ну, знаєте, — вона посміхається і трохи випинає груди. — Він був у мене сильно закоханий.

Віллі глухо стогне. Прокурор пильно дивиться на нього крізь пенсне.

— Шльондра! — лунає раптом на весь зал.

Публіка загуділа.

— Хто це крикнув? — запитує голова суду.

Тьяден гордо встає.

Його засуджують на п'ятдесят марок штрафу за порушення порядку.

— Недорого, — говорить він і витягає гаманець. — Платити зараз?

У відповідь на це він отримує ще п'ятдесят марок штрафу. Йому наказують покинути зал.

Дівчина стала поводитися значно скромніше.

— Що ж відбувалося у вечір убивства між вами і Бартшесом? — продовжує допит голова суду.

— Нічого особливого, — невпевнено каже вона. — Ми просто сиділи й розмовляли.

Суддя звертається до Альберта:

— Чи маєте ви що сказати з цього приводу?

Я свердлю Альберта очима. Але він тихо вимовляє:

— Ні.

— Отже, покази свідка відповідають дійсності?

Альберт гірко посміхається, обличчя його стало сірим. Дівчина нерухомо втупилася у розп'яття, яке висить над кріслом голови суду.

— Можливо, що вони й відповідають дійсності, але я чую все це сьогодні вперше. У такому випадку я помилявся.

Дівчина полегшено зітхає. Але передчасно, бо тут Віллі не витримує.

— Брехня! — кричить він. — Вона підло бреше! Вона займалася розпустою з цим негідником. Вона вискочила з ложі майже гола.

Шум і сум'яття. Прокурор обурюється. Голова суду робить Віллі зауваження. Але його вже ніяка сила не може втримати, навіть повний відчаю погляд Альберта.

— Хоч би ти на коліна зараз переді мною кинувся, а я все одно скажу це привселюдно! — кричить він Альберту. — Вона займалася розпустою, так, так, а коли Альберт опинився з нею віч-на-віч, вона йому наговорила, ніби Бартшер напоїв її, тоді Альберт не стримався і вистрілив. Він сам мені все це розповів дорогою в поліцію!

Захисник квапливо записує, дівчина в розпачі верещить:

— Це правда, він напоїв, напоїв!

Прокурор розмахує руками:

— Честь суду вимагає...

Віллі повертається до нього, немов розлючений бик:

— Сидіть тихо, ви, параграфна глиста! Чи ви думаєте, що, дивлячись на вашу мавпячу мантію, ми будемо мовчати? Спробуйте-но викинути нас звідси! Що ви взагалі знаєте про нас? Цей хлопчик був тихим і лагідним — запитайте у його матері! А тепер він стріляє так само легко та просто, як колись кидав камінці. Каяття! Каяття! Як йому відчувати каяття за те, що він лише вбив людину, яка зруйнувала його життя? Єдина його помилка — він стріляв не в того, в кого слід було! Дівку цю треба було застрелити! Невже ви думаєте, що чотири роки кровопролиття можна стерти, наче губкою, одним туманним словом «мир»? Ми й самі прекрасно знаємо, що не можна так, коли заманеться, стріляти у своїх особистих ворогів, але якщо вже нами опанує лють і все всередині переверне догори дном... Перш ніж судити, добре подумайте, звідки все це в нас береться!

У залі здійснюється несамовитий рейвах. Голова суду марно намагається відновити порядок.

Ми стоїмо, тісно збившись у купку. Віллі виглядає страхотливо. Козоле стиснув кулаки, і цієї миті нас нічим не заспоко-

їш — ми дуже небезпечні. Жоден поліцейський у залі не наважується близько підійти до нас. Я підскакую до лави присяжних.

— Ідеться про нашого товариша, про фронтовика! — кричу я. — Не засуджуйте його! Він сам не хотів стати таким байдужим до життя і смерті, якими війна зробила нас усіх, ніхто з нас не хотів цього, але на війні ми втратили всі масштаби дозволеного й недозволеного, і ніхто не прийшов нам на допомогу! Патріотизм, обов'язок, батьківщина, — все це ми постійно повторювали собі, щоб вистояти перед жахами фронту, щоб виправдати їх! Але це були абстрактні поняття, занадто багато крові лилося там, вона змила їх цілковито!

Віллі раптом опиняється поруч зі мною.

— Усього лише рік тому ось цей хлопець, — він показує на Альберта, — разом із двома товаришами лежав у кулеметному гнізді, єдиному на всій ділянці фронту, яке ще трималося, і раптом — атака. Але ці троє не розгубилися. Вони вичікували, цілилися і не стріляли завчасно, вони встановлювали приціл точно, на рівні живота, і коли супротивник уже думав, що ділянка очищена, і кидався уперед, тільки тоді ці троє відкривали вогонь. І так було весь час, поки не надійшло підкріплення. Атаку було відбито. Ми підраховували тих, кого вбив їхній кулемет. Одних точних попадань у живіт виявилось двадцять сім, всі були вбиті наповал. Я не кажу про такі поранення, як у ноги, в пах, у шлунок, у легені, у голову. Цей ось хлопець, — він знову показує на Альберта, — зі своїми двома товаришами настріляв людей на цілий лазарет, хоча більшість із поранених у живіт не довелося вже нікуди відправляти. За це він був нагороджений Залізним хрестом першого ступеня і отримав подяку від полковника. Розумієте ви тепер, чому не вашим цивільним судам і не за вашими законами слід судити його? Не вам, не вам його судити! Він солдат, він наш брат, і ми виносимо йому виправдальний вирок!

Прокуророві нарешті вдається вставити слово.

— Це жахливе здичавіння, — задихається він і кричить поліцейському, щоб той узяв Віллі під варту.

Новий скандал. Віллі примушує весь зал тремтіти. Я знову вибухаю:

— Здичавіння? А хто винен у ньому? Ви! На лаву підсудних треба посадити вас, ви повинні постати перед нашим правосуддям. Вашою війною ви перетворили нас на дикунів! Киньте ж за ґрати всіх нас разом! Це буде найправильніше. Скажіть, що ви зробили для нас, коли ми повернулися з фронту? Нічого! Абсолютно нічого! Ви сперечалися один із одним про те, хто переміг, встановлювали пам'ятники невідомим воїнам, говорили про героїзм і ухилялися від відповідальності! Ви повинні були допомогти нам! А що ви зробили? Ви кинули нас напризволяще у найважчий для нас час, коли ми, повернувшись, намагалися пристосуватися до мирного життя! Ви повинні були проповідувати з усіх амвонів, напучувати нас, коли нас звільняли з армії, ви повинні були невинно повторювати: «Ми всі зробили жахливу помилку! Так давайте ж разом заново шукати, як жити далі! Будьте сильними! Вам ще важче, ніж іншим, бо, йдучи, ви не залишили нічого, до чого могли би повернутися! Будьте терплячими!» Ви повинні були заново розкрити перед нами життя! Ви повинні були заново вчити нас жити! Але вам було байдуже, що з нами станеться! Ви послали нас до біса! Ви повинні були навчити нас знову вірити в добро, порядок, майбутнє і любов! А замість цього ви знову почали лицемірити, займатися цькуванням і пускати в хід ваші знамениті статті закону! Одного з наших ви вже знищили, тепер на черзі другий!

Ми скаженіємо. Уся лють, усе озлоблення, усе наше розчарування скипають відразу й переливаються через край. У залі стоїть неймовірний шум. Минає багато часу, перш ніж відновлюється відносний порядок. Усім нам за неприпустиму поведінку в залі суду призначають одноденний арешт і негайно ж виводять. Ми легко могли б усунути з дороги поліцейського, але нам це не потрібно. Ми хочемо у в'язницю разом із Альбертом. Ми впритул проходимо повз нього, ми хочемо йому показати, що ми всі — з ним.

Згодом ми дізнаємося, що він засуджений на три роки в'язниці та що вирок він прийняв мовчки.

III

Георг Рае зумів роздобути паспорт іноземця і переїхати з ним через кордон. Одна думка невідступно переслідує його: ще раз стати обличчям до обличчя зі своїм минулим. Він проїжджає міста й села, виходить на великих і малих станціях і ввечері дістається мети.

Ніде не затримуючись, він вирушає за місто, звідки починається підйом у гори. Він минає вулицю за вулицею; назустріч йому трапляються робітники, які повертаються з фабрик. Діти бавляться у колах світла під ліхтарями. Декілька автомобілів проїдять повз нього. Потім стає тихо.

Сонце давно зайшло, але ще досить світло. Та й очі Рае звикли до темряви. Він сходить із дороги і йде через поле. Незабаром він спотикається об щось. Іржавий дріт причепився до штанів і вирвав шматок тканини. Він нахиляється, щоб відчепити колючку. Це дротяні загородження, які тягнуться вздовж розстріляного окопу. Рае випростовується. Перед ним — голі поля битв.

У мерехтливому світлі сутінків вони схожі на збаламучене, а потім раптово застигле море, на закам'янілу бурю. Рае відчуває гнильні запахи крові, пороху й землі, нудотний дух смерті, який усе ще владно панує в цих місцях.

Він мимоволі втягує голову, плечі підняті, руки повисли, ослабли в суглобах кисті; це хода вже не міського жителя, це знову скрадливі, обережні кроки звіра, насторожена пильність солдата.

Він зупиняється і оглядає місцевість. Годину тому вона здавалася йому незнайомою, а тепер він уже впізнає її, кожную висоту, кожную складку гір, кожную ущелину. Він ніколи не йшов звідси: дні й місяці спалахують у вогні спогадів, як папір, вони згорають і випаровуються, як дим, — тут знову лейтенант Георг Рае сторожко ходить у нічній варті, і ніщо більше не відокремлює

вчора від сьогодні. Навколо безмовність ночі, тільки вітер шурхотить іноді в траві; але у вухах Георга знову рев битви, звуки вибухів, світлові ракети повисають гігантськими дуговими лампами над усім цим спустошенням, кипить чорне розпечене небо, і від горизонту до горизонту гуде, здіймається фонтанами і клекоче в сірчаних кратерах земля.

Рає скрегоче зубами. Він не фантазер, але він не може захистити себе: спогади накрили його, як буря, — тут, на цій землі, ще немає миру, немає навіть тієї видимості миру, яка настала всюди, тут усе ще триває боротьба, війна; тут продовжує лютувати хоч і примарний, але смерч, і стовпи його крутяться й губляться у хмарах.

Земля запопала Георга, вона немов хапає його руками, жовта щільна глина обліпила черевики; і це утруднює ходу, наче мерці, глухо нарікаючи у своїх могилах, тягнуть до себе живих.

Він біжить по темних, подзьобаних вирвами полях. Вітер посилюється, небом мчать хмари, і час від часу місяць тьмяним світлом осяває місцевість. Рає зупиняється, туга стискає серце, він кидається на землю, непорушно припадає до неї. Він знає — небезпеки немає, але щоразу, коли місяць випливає, він злякано стрибає у вирву. Він свідомо підкоряється закону цієї землі, по якій можна ходити, випроставшись на весь зріст.

Місяць перетворився на величезну світлову ракету. У її жовтуватому світлі чорніють обгорілі пеньки знайомого лісу. За руїнами ферми тягнеться яр, у якому ніколи не було ворога. Рає, згорбившись, сидить в окопі. Ось залишки ремня, два-три казанки, ложка, іржаві ручні гранати, патронташ, а поруч — мокре сіро-зелене сукно, геть зотліле, й останки якогось солдата, уже наполовину розчинені в глині.

Він лягає на землю обличчям донизу — і безмовність раптом починає говорити. Там, під землею, щось глухо клекоче, дихає уривчасто, гуде і знову клекоче, стукає і дзвенить. Він хапається пальцями за землю і притискається до неї головою, йому чуються голоси й вигуки, йому хотілося б запитати, пого-

ворити, закричати, він прислухається і чекає відповіді, відповіді на загадку свого життя.

Але тільки вітер завиває дедалі сильніше, низько й чимраз швидше біжать хмари, і по полях тінь женеться за тінню. Рає встає і бреде далі, бреде довго, поки перед ним ряд за рядом не виростають чорні кущі, вишикувані в довгі колони, як рота, батальйон, полк, армія.

І раптом йому все стає ясно. Перед цими хрестами руйнується будівля гучних фраз і високих понять. Тільки тут ще живе війна, її вже немає в побляклих спогадах тих, хто вирвався з її лещат! Тут лежать загиблі місяці й роки непрожитих життів, вони — як примарний туман над могилами; тут кричать ці непрожиті життя, вони не знаходять собі спокою, в лункому мовчанні волають до небес. Страшним звинуваченням дихає ця ніч, саме повітря, в якому ще вирує сила й воля цілого покоління молоді, покоління, яке померло раніше, ніж почало жити.

Тремтіння охоплює Георга. Яскраво спалахує в ньому свідомість його героїчного самообману: ось вона, жадібна паща, що поглинула вірність, мужність і життя цілого покоління.

Він задихається.

— Браття! — кричить він у ніч і вітер. — Браття! Нас зрадили! Вставайте, брати! Ще раз! Вперед! У похід проти зради!

Він стоїть перед могильними хрестами, місяць впливає з-за хмар, він бачить, як блищать хрести, вони відокремлюються від землі, вони встають з розпростертими руками, ось уже чути кроки. Він крокує на місці, викидає руку догори:

— Вперед, брати!

І опускає руку в кишеню, і знову піднімає. Утомлений, самотній постріл, підхоплений і віднесений поривом вітру. Похитнувшись, опускається Георг на коліна, спирається на руки і, зібравши останні сили, повертається обличчям до хрестів. Він бачить, як вони рушають з місця, стукають і рухаються, вони йдуть повільно, і шлях їхній далекий, дуже, дуже далекий; але він веде вперед, вони прийдуть до своєї мети й дадуть останній бій, бій за життя; вони крокують мовчки — темна армія, якій

належить пройти найдовший шлях, шлях до людського серця, мине багато років, поки вони пройдуть його, але що для них час? Вони рушили в дорогу, вони почали похід, вони йдуть, ідуть.

Голова його повільно опускається, навколо нього темніє, він падає обличчям уперед, він крокує разом з усіма. Як блудний син, який після довгих поневірянь повернувся додому, лежить він на землі, розкинувши руки; очі вже нерухомі, коліна підігнулися. Тіло здригається ще раз, великий сон покриває все і вся, і тільки вітер проноситься над пустельним темним простором; він віє і віє над хмарами, в небі, над нескінченними рівнинами, окопами, вирвами, хрестами й могилами.

ЗАВЕРШЕННЯ

I

Земля пахне березнем і фіалками. З-під вологого листа підсніжники піднімають свої білі голівки. Ліловий серпанок стелиться над зораними полями.

Ми бредемо лісовою просікою. Віллі та Козоле попереду, я з Валентином — за ними. Уперше за довгий час ми знову разом. Ми рідко тепер зустрічаємося.

Карл на цілий день дав нам свій новий автомобіль. Але сам він із нами не поїхав, бо дуже зайнятий. Ось уже кілька місяців, як він заробляє купу грошей; адже марка падає, а це йому вигідно. Шофер привіз нас за місто.

— Чим ти тепер займаєшся, Валентине? — запитую я.

— Їжджу по ярмарках зі своїми гойдалками, — відповідає він.

Здивовано дивлюся на нього:

— Відколи?

— Та вже досить давно. Моя колишня партнерка — пригадуєш її? — незабаром після тієї нашої зустрічі залишила мене. Тепер вона танцює в барі. Фокстроти й танго. На це зараз більший попит. Ну а я, зашкарублий солдат, не надаюся для такої справи. Недостатньо, бачиш, шикарний.

— А своїми гойдалками ти хоч трохи заробляєш?

— Та де там! — відмахується він. — Щоб жити замало, щоб умерти забагато, як-то кажуть! І ці вічні переїзди! Ось завтра знову на колеса. Їду в Крефельд. Собаче життя, Ернсте! Докотилися. А Юппа куди занесло, не знаєш?

Я знижую плечима:

— Поїхав. Так само, як і Адольф. І жодної звістки від них.

— А як Артур?

— Цей скоро буде мільйонером, — відповідаю я.

— Знається на справі, — похмуро каже Валентин.

Козоле зупиняється і розправляє широкі плечі:

— А погуляти, братці, зовсім непогано! Якби ще не бути при цьому безробітним.

— А ти не сподіваєшся скоро отримати роботу? — запитує Вілі.

Фердинанд скептично похитує головою:

— Це не так просто. Мене занесли в чорний список. Бачите, я недостатньо сумирний. Добре хоч, що здоровий. А поки що позичаю у Тьядена. Йому непогано живеться.

Виходимо на галявину й робимо привал. Вілі дістає коробку сигарет, якими забезпечив його Карл. Обличчя Валентина проясняється. Ми сідаємо й закурюємо.

У гілках дерев щось тихо потріскує. Щебечуть синиці. Сонце вже світить і гріє щосили. Вілі широко позіхає і, підстеливши пальто, вкладається. Козоле споруджує собі з моху щось на зразок узголів'я і теж лягає. Валентин сидить, притулившись до товстого бука.

Я дивлюся на ці рідні обличчя, і на мить так дивно роздвоюється свідомість. Ось ми знову, як бувало, сидимо разом. Небагато нас залишилося. Але хіба ми не пов'язані один із одним по-справжньому?

Козоле раптом насторожується. Здалеку долинають голоси. Зовсім молоді. Імовірно, це члени організації «Перелітні птахи». Прикрашені різнокольоровими стрічками, вийшли вони в цей сріблясто-туманний день у свій перший похід. Колись, до війни, і ми ходили у такі походи — Людвіг Бреєр, Георг Рає і я.

Притулившись до дерева, поринаю у спогади про далекі часи: вечори біля вогнищ, народні пісні, гітара та сповнені урочистості ночі біля наметів. Це була наша юність. В останні роки перед війною організація «Перелітні птахи» була оточена романтикою мрій

про нове прекрасне майбутнє, але романтика ця, яка на початку ще трохи гріла нас в окопах, у 1917 році остаточно розсипалася на порошок, знищена жахіттями війни.

Голоси наближаються. Спираяючись на руки, піднімаю голову: хочу поглянути на «Перелітних птахів». Дивно — якихось кілька років тому ми самі з піснями бродили лісами й полями, а зараз здається, немов ця молодь — уже нове покоління, наша зміна, і вона повинна підняти прапор, який ми мимоволі випустили з наших рук.

Чути вигуки. Цілий хор голосів. Потім виділяється один голос, але слів розібрати ще не вдається. Тріщать гілки, і глухо гуде земля під тупотом безлічі ніг. Знову вигук. Далі — тупіт, тріск, тиша. Потім лунає ясна й чітка команда:

— Кавалерія заходить справа! Групами, ліве плече вперед, кроком руш!

Козоле підхоплюється на рівні ноги. Я за ним. Ми переглядаємось. Що це означає?

Ось з'являються люди, вони вибігають із-за кущів, мчать до узлісся, кидаються на землю.

— Приціл: чотириста! — командує той самий тріскучий голос. — Вогонь!

Стук і тріск. Довгий ряд хлопчиків, яким десь по п'ятнадцять-сімнадцять років. Розсипавшись ланцюгом, вони лежать на узліссі. Вбрані у спортивні куртки, підперезані шкіряними ремнями, наче в портупелях. Усі одягнені однаково: сірі куртки, онучі, кашкети зі значками. Одяг підкреслено схожий на уніформу. Озброєння — палиці зі залізними наконечниками, як для ходіння по горах. Цими палицями хлопчики стукають по деревах, імітуючи рушничну стрільбу.

З-під кашкетів військового зразка виглядають по-дитячому червонощокі обличчя. Очі уважно та збуджено стежать за наближенням кавалерії з правого флангу. Вони не бачать ні ніжного дива фіалок, які вибиваються з-під бурого листя, ні лілового серпанку, який стелеться над полями, ні пухнастого хутра зайця, що скаче по борозні. Точніше, не так — зайця вони

бачать: ось вони ціляться у нього своїми палицями й сильнішим стає стукіт по стовбурах. За хлопцями стоїть кремезний чоловік із округлим черевцем; на товстуні така сама куртка й обмотки, як у хлопців. Він енергійно віддає команди:

— Стріляти спокійніше. Приціл: двісті!

У руках у нього польовий бінокль: він веде спостереження за ворогом.

— Господи! — кажу я, все ще під сильним враженням.

Козоле нарешті приходиться до тями від подиву.

— Та що це за ідіотство! — вибухає він.

Але обурення Козоле ніхто не розуміє. Командир, до якого приєднуються ще двоє юнаків, аж кипить від злості. М'яке весняне повітря гуде від міцних виразів:

— Замовкніть, дезертири! Вороги вітчизни! Боягузи! Зрадники! Сволота!

Хлопчики старанно підтакують. Один із них, махаючи худим кулачком, кричить писклявим голосом:

— Доведеться провчити їх!

— Боягузи! — кричить інший.

— Пацифісти! — приєднується третій.

— Цих більшовиків треба знищити, інакше Німеччині ніколи не бачити волі, — скоромовкою вимовляє четвертий явно завчену фразу.

— Правильно! — командир схвально поплескує його по плечу й виступає вперед. — Женіть їх геть, хлопці!

Тут прокидається Віллі. Досі він спав. Він зберіг цю стару солдатську звичку: варто йому лягти, як він умить засинає.

Він устає. Командир відразу зупиняється. Віллі великими від здивування очима озирається і раптом вибухає гучним реготом.

— Що тут відбувається? Костюмований бал? — запитує він.

Потім здогадується, у чому справа.

— Так, так, правильно, — бурчить він, звертаючись до командира, — нам тільки вас не вистачало! Давно не бачились. Усе зрозуміло, батьківщина понад усе, ви одні патріоти, а всі інші — зрадники, правда? Але тільки ось що дивно: у такому

випадку три чверті німецької армії мали бути зрадниками. Ану, забирайтеся подалі звідси, ляльки перевдягнені! Чи не могли ви, чорт вас забирай, дати пацанам ще два-три роки пожити без цієї науки?

Командир віддає своїй армії наказ до відступу. Але ліс уже для нас отруєний. Ми йдемо назад, у напрямку до села. Позаду нас хор молодих голосів ритмічно й уривчасто повторює:

— Нашому фронту — ура! Нашому фронту — ура! Нашому фронту — ура!

— Нашому фронту — ура? — Віллі хапається за голову. — Сказати б це якомусь старому фронтовику!

— Так, — засмучено говорить Козоле. — Так знову все й починається.

Дорогою до села ми заходимо в маленький шинок. Кілька столиків уже виставлено в сад. Хоча Валентин через годину вже повинен бути в парку, де стоять його гойдалки, ми все ж таки нашвидку сідаємо до столика, щоб хоч трохи ще побути разом. Хто знає, коли доведеться знову зустрітись?

Бліде призахідне сонце ніжно забарвлює небо. Мимоволі повертаюся думкою до щойно пережитої сцени в лісі.

— Боже мій, Віллі, — звертаюся я до нього, — адже всі ми живі й щойно вирвалися з лабет війни, а вже знаходяться люди, які знову беруться за подібні речі! Як же це так?

— Такі люди завжди будуть, — задумливо, з незвичною для нього серйозністю відповідає Віллі. — Але й таких, як ми, теж чимало. Більшість думає, як ми з вами. Більшість, будьте впевнені. Відтоді, як це сталося (ви знаєте, про що я: про Людвіга та про Альберта), я дуже багато думав і дійшов висновку, що кожна людина може щось зробити, навіть якщо в неї замість голови — гарбуз. Наступного тижня закінчуються канікули, і я повинен повернутися в село, до школи. І дуже тішуся з цього. Я хочу пояснити моїм хлопчикам, що таке їхня вітчизна насправді. Їхня батьківщина, а не та чи інша політична партія. А батьківщина — це дерева, рілля, земля, а не крикливі гасла.

Я довго думав про це. Нам час, друзі, поставити перед собою якесь завдання. Ми — дорослі люди. Своє завдання я вибрав. І щойно сказав про нього. Воно невелике, це правда. Але мені цього достатньо. Я ж не Гете!

Я киваю і довго дивлюся на Віллі. Потім ми виходимо.

Шофер чекає на нас. Машина тихо їде крізь сутінки, які повільно опускаються на землю.

Ми під'їжджаємо до міста; ось уже спалахують його перші вогні, і раптом до порипування шин домішується протяжний, хрипкий, гортанний звук, — на вечірньому небі трикутником тягнеться на схід зграя диких гусей.

Ми дивимося один на одного. Козоле хоче щось сказати, але вирішує промовчати. Усі ми згадуємо одне й те саме.

Ось і місто, і вулиці, і шум. Валентин прощається. Потім Віллі. Далі — Козоле.

II

Я провів цілий день у лісі. Утомлений, дістався до невеликого зайжджого двору й замовив собі на ніч кімнату. Постіль уже постелили, але спати ще не хочеться. Я сідаю до вікна та вслухаюся в шерехи весняної ночі.

Тіні струмують між деревами, ліс стогне, наче там лежать поранені. Я спокійно та впевнено вдивляюся у сутінки, — я більше не боюся минулого. Дивлюся в його згаслі очі, не відводячи погляду. Я навіть іду йому назустріч, я відсилаю свої думки назад — у бліндажі та вирви. Але повертаючись, вони несуть із собою не страх і відчай, а силу та волю.

Я чекав, що вдарить буря і врятує мене, потягне за собою, а все сталося тихо й непомітно. Але таки сталося. У той самий час, коли я впав у відчай і вважав, що все пропало, воно нечутно зріло в мені самому. Я думав, що прощання — це завжди кінець. Нині ж я знаю: рости — теж означає прощатися. І рости теж нерідко означає — залишати. А кінця не існує.

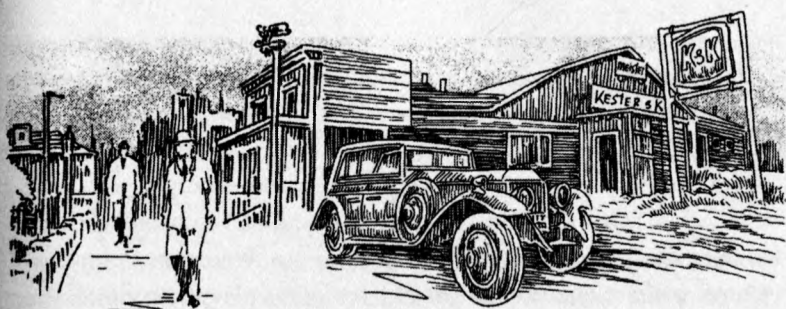
Частина мого життя була віддана справі руйнування, віддана ненависті, ворожнечі, вбивству. Але я залишився живий. В одному цьому вже завдання і шлях. Я хочу вдосконалюватися і бути до всього готовим. Я хочу, щоб руки мої трудилися і думка не засинала. Мені не треба багато. Я хочу завжди йти вперед, навіть якщо іноді з'являється бажання зупинитися. Треба багато чого відновити й виправити, треба, не шкодуючи сил, розкопати те, що було засипано уламками в ті роки, коли стріляли гармати й кулемети. Не всім судилося бути піонерами, потрібні й слабші руки, потрібні й малі сили. Серед них я буду шукати своє місце. Тоді мертві замовкнуть, і минуле не переслідуватиме мене, а допомагатиме.

Як просто все це! Але скільки часу знадобилося, щоб дійти до цього. І я, можливо, так би й блукав на підступах і поліг би жертвою дротяних петель і підричних капсул, якби ракетою не здійнялася перед нами смерть Людвіга, вказавши нам шлях. Ми впали у відчай, коли побачили, що могутній потік нашої спільної волі до максимально простого, відвойованого у смерті життя, не може змести геть віджилі форми, половинчасті істини й порожнє марнославство, не знаходить нового русла для себе, а загруз у трясовині забуття, розлився у болотах гучних фраз, у пастках умовностей, турбот і буденних занять. Нині я знаю, що все в житті, очевидно, тільки підготовка, праця поодинці, яка ведеться безліччю окремих клітинок, окремих каналів, і подібно до того, як клітини й судини дерева вбирають у себе соки, передаючи їх вище і вище, так, може, в потужному злитті поодиноких зусиль народяться колись і дзвінкий шелест листя під сонцем, і верхівки дерев, і свобода. Я хочу почати.

Це буде не тим звершенням, про яке ми мріяли в юності та якого чекали, повернувшись після довгих років фронту. Це буде такий же шлях, як і інші, місцями кам'янистий, місцями вирівняний, з вибоїнами, деревами й ріллею, — шлях праці. Я буду один. Можливо, на якусь частину шляху я знайду супутника, але навряд чи на весь. Мабуть, ще часто доведеться мені знімати свій ранець, коли втомляться плечі, і ще часто

я буду вагатися на перехрестях і кордонах, і не раз доведеться щось залишати, не раз — спотикатися і падати. Але я піднімусь, я лежатиму, я піду вперед і не повернуся назад. Може, я ніколи не буду щасливий, може, війна знищила цю можливість, і я всюди буду трохи чужим і ніде не відчую себе вдома, але ніколи, я думаю, я не відчую себе безнадійно нещасним, бо завжди буде щось, що підтримає мене, — хоча б мої ж руки, або зелене дерево, або подих землі.

Соками наливаються дерева, з ледь уловимим лусканням тріскають бруньки, і сутінки сповнюються звуками, — це шепіт дозрівання. У моїй кімнаті ніч і місяць. Життя увійшло в кімнату. Усі меблі потріскують, стіл рипить, шафа поскрипує. Колись вони росли в лісі, їх рубали, пиляли, стругали та склеювали, перетворювали на речі для людей, на стільці й ліжка; але кожної весни, вночі, коли все наливається життєвими соками, у них щось бродить, вони пробуджуються, ніби стають навшпиньки, вони перестають існувати як начиння, як стільці, як речі, — вони знову в потоці життя, в них дихає вічно жива природа. Під моїми ногами риплять і рухаються мостини, під руками тріщить дерево підвіконня, а за вікном, на краю дороги, навіть стара, розщеплена липа набухає великими бурими бруньками; ще день-два, і вона, ця липа, покриється таким же шовковистим зеленим листям, як і широко розкинуті гілки молодого платана, який вкриває її своєю тінню.

ТРИ ТОВАРИШІ

I

Небо ще було жовте, як латунь, не закурене димом. За дахами фабричних корпусів воно аж сяяло. От-от мало зійти сонце. Я глянув на годинник. Скоро восьма. За чверть години.

Я розчинив браму й наготував бензинову помпу. У цю годину завжди з'являлися перші машини, яким треба було заправитися. Раптом позад мене почулось якесь хрипке вицання; здавалося, ніби хтось під землею закручував іржаву гайку. Я став і прислухався. Потім пройшов через двір до майстерні й потихеньку прочинив двері. Там, у сутінку, спотикаючись, вешталась якась мара. На ній була брудна біла хустка, синій фартух і грубі капці. Мара, що важила десь кілограмів з дев'яносто й вимахувала мітлою, виявилася прибиральницею Матильдою Штос.

Якусь мить я стояв і дивився на неї. Вона з грацією бегемонта тупала поміж радіаторами автомашин і хрипким голосом наспівувала пісню про вірного гусара. На столі біля вікна стояло дві пляшки коньяку. В одній уже майже нічого не лишилося. А вчора вона була повна. Я забув сховати її під замок.

— Стривайте, пані Штос... — вимовив я.

Спів урвався. Мітла впала додолу. Щаслива усмішка згасла. Тепер марою став я.

— Господи Боже!.. — пробелькотіла Матильда та втупила в мене почервонілі очі. — Вас я так рано не сподівалася...

— Та певне. Ну і як, сподобалося?

— Сподобалося... Але мені дуже ніяково... — Вона витерла губи. — Я геть ошелешена...

— Які там ви ошелешені? Просто п'яні як чіп.

Вона ледве трималася на ногах. Її вусата губа сіпалась, а повіки кліпали, як у старої сови. Та помалу вона оговталася-таки й рішуче ступнула крок до мене.

— Пане Локамп... Людина — це ж тільки людина, та й годі... Спершу я тільки понюхала, що там у пляшці... потім раз ковтнула, бо мене чогось завжди нудить... а тоді... тоді мене, мабуть, лихий попутав... Але нащо було підбивати бідолашну жінку на гріх, лишати тут пляшку...

Я не вперше вже заставав її такою. Матильда щоранку приходила на дві години прибирати в майстерні, і можна було лишити на столі скільки завгодно грошей — вона до них навіть не торкалася, — але на горілку кидалась, як кіт на сало.

Я підняв пляшку.

— Звичайно, коньяку для клієнтів ви не зачепили, а вицмулили той, що пан Кестер тримає для себе.

На брезклому Матильдиному обличчі майнула усмішка.

— Що правда, то правда, я таки на цьому розуміюся. Але ж ви не зрадите мене, пане Локамп? Беззахисну вдову?

Я похитав головою:

— Сьогодні не зраджу.

Вона обсмикнула підтикану спідницю.

— Ну, то я вшиюся звідси. Бо коли пан Кестер надійде, то таке буде, що хай Бог боронить!

Я підійшов до шафи й відімкнув її.

— Матильдо!..

Вона перехильцем заквапилась до мене. Я підняв коричневу чотиригранну пляшку.

Матильда заперечливо звела руки:

— Це вже не я! Їй-бо, не я! Цієї я не чіпала!

— Я й не кажу, що ви її чіпали, — мовив я й налив повну чарку. — А ви знаєте, що це таке?

— Ще б пак! — Вона облизнула губи. — Ром! Вистояний ямайський ром!

— Справді він. Ну, то випийте чарку.

— Я? — Матильда відсахнулася. — Пане Локамп, це вже буде забагато! Мене й так совість мучить. Стара Штосиха по-тай випиває ваш коньяк, а ви ще й частуєте її ромом. Та ви — свята людина, їй-бо, свята! Здохну, а не вип'ю!

— Та невже? — сказав я і вдав, ніби хочу забрати чарку.

— Ну, та вже нехай... — Вона схопила чарку. — Як дають, то бери, хоч і не знаєш, чому його дають... За ваше здоров'я! А може, сьогодні ваш день народження?

— Авжеж, Матильдо. Вгадали.

— Та що ви кажете! — Вона схопила мою руку й труснула її.

— Хай вам Бог дає щастя, пане Локамп! І більше грошень! — Вона витерла губи. — Я така зворушена... За це треба було б ще одну вихилити. Я ж вас люблю, як рідного сина...

— Гаразд.

Я налив їй ще чарку. Вона одним духом випила її і, вихваляючи мене, пішла з майстерні.

Сховавши пляшку, я сів до столу. Блякле сонячне проміння падало крізь вікно мені на руки. Дивне почуття викликає такий день народження, навіть якщо ти не надаєш цьому значення. Тридцять років... А був час, коли мені здавалося, що ніяк не доживу до двадцяти, так хотілося стати дорослим. А потім...

Я дістав із шухляди аркуш поштового паперу й почав підраховувати. Дитинство, школа... усе це відійшло далеко в минуле, наче його й не було. Справжнє життя почалось лише 1916 року. Саме тоді я став новобранцем. Худорлявий, довгов'язий вісімнадцятирічний юнак, я по команді вусатого унтер-офіцера вчився на полі за казармою лягати і вставати. Одного вечора, ще на початку моєї служби, мене в казармі відвідала мати. Але їй довелося чекати на мене понад годину. Я запакував свій ранець не за статутом і за те мусив у вільний час чистити вбиральні. Мати хотіла допомогти мені, та їй не дозволили. Вона плакала, а я так стомився, що заснув ще до кінця побачення.

1917 рік. Фландрія. Ми з Мідендорфом купили в солдатській лавці пляшку червоного вина. Хотіли гульнути. Та не вийшло. На світанку англійці відкрили ураганний вогонь. Опівдні поранило Кестера, надвечір убито Майєра й Детерса. А ввечері, коли ми вже думали, що настав відпочинок, і відкоркували пляшку, почалася газова атака, і газ просочився в бліндаж.

Ми, правда, вчасно наділи протигази, але у Мідендорфа він виявився несправним. Коли Мідендорф це помітив, було вже запізно. Поки з нього зірвали протигаз і знайшли новий, Мідендорф уже наковтався газу та блював кров'ю. Наступного ранку він помер. Обличчя його було зелене, аж чорне, а вся шия геть подряпана — він намагався роздерти її нігтями, щоб хапнути свіжого повітря.

1918 рік. Лазарет. За кілька днів до того прибув новий ешелон. Паперові бинти. Тяжкопоранені. Цілий день сновигали туди й сюди пласкі операційні коляски. Часом вони поверталися порожні. Біля мене лежав Йозеф Штоль. Ніг у нього вже не було, але він ще про це не знав. Він не бачив свого каліцтва, бо під ковдрою лежав дротяний каркас. Та він би й не повірив, що в нього немає ніг, бо вони боліли. Уночі в нашій палаті двоє померло. Один помирав довго й тяжко.

1919 рік. Знову вдома. Револуція. Голод. На вулицях весь час стріляють кулемети. Солдати проти солдатів. Товариші проти товаришів.

1920 рік. Путч. Карла Брьогера розстріляли. Кестера й Ленца заарештували. Мати моя в лікарні. Рак, остання стадія.

1921 рік...

Я задумався. Не пригадав нічого. Цього року наче й не було. 1922 року я працював на залізниці в Тюрингії, а 1923 завідував відділом реклами на фабриці гумових виробів. Була інфляція. Заробляв я двісті мільярдів марок на місяць. Гроші виплачували двічі на день, а потім нас на півгодини відпускали, щоб можна було оббігати крамниці й дещо купити, поки не оголошено новий курс долара, бо тоді гроші знецінювалися ще вдвічі. А потім? Що було в дальші роки? Я поклав олівець. Не варто й згадувати. Та я вже й не пам'ятав добре всього. Надто воно все переплуталося в голові.

Востаннє я відзначав свій день народження в кав'ярні «Інтернаціональ». Я цілий рік працював там тапером. Потім знов зустрів Кестера й Ленца. І ось опинився в авторемонтній майстерні Кестера і К°, чи, як ми казали, в «Аврема». К° — це були ми

з Ленцом, але майстерня належала, власне, самому Кестерові. Колись ми разом училися в школі, потім він був нашим командиром роти, далі став пілотом, тоді на якийсь час студентом, гонщиком і, нарешті, купив одню халабуду. Спершу до нього приєднався Ленц, що перед тим кілька років тинявся по Південній Америці, а потім і я.

Я дістав із кишені сигарету. Зрештою чого мені було журитися? Жилось мені непогано, як кажуть, ні холодно, ні голодно, я був дужий і витривалий. Але краще було не думати про це. Особливо на самоті. Та й увечері теж. Бо тоді часом перед очима повставали видива минулого й дивилися на тебе мертвими очима. Та від них рятувала горілка.

Надворі рипнула брама. Я порвав папірець із датами свого життя й кинув у кошик. Двері розчинилися навстіж. На порозі стояв Готфрід Ленц — довготелесий, худорлявий, з білою, як солома, гривною на голові та з носом, наче позиченим із чужого обличчя.

— Роббі! — закричав він. — Стань струнко, старий ласуне! З тобою розмовлятиме начальство!

— О Господи! — Я підвівся. — А я сподівався, що ви не згадаєте. Пожальйте, хлопці!

— Он чого захотів! — Готфрід поклав на стіл пакунок, у якому щось дзенькнуло. За ним увійшов Кестер. Ленц виструнчився переді мною. — Роббі, що тобі сьогодні вранці найперше трапилося на очі?

Я подумав.

— Стара баба, що кружляла отут...

— Боже мій! Погана прикмета! Але до твого гороскопа пасує. Я його вчора склав. Ти народився під сузір'ям Стрільця, тому такий ненадійний і коливаєшся, як очерет на вітрі. А цього року ти ще й перебуваєш під знаком Сатурнових кілець та щербатого Юпітера. Оскільки ж ми з Отто тобі замість батька й матері, то я насамперед хочу захистити тебе від усього лихого. На цей амулет! Мені його подарувала колись жінка з племені інків. У неї

була блакитна кров, пласкі стопи, воші й дар передрікати майбутнє. «Білошкірий чужинцю, — сказала вона мені, — цей амулет носили королі, в ньому сила Сонця, Місяця й Землі — я вже не кажу про менші планети. — Дай мені за нього срібний долар на горілку, і він буде твій». Щоб щастя передалося й далі, я дарую його тобі. Він захистить тебе, а на твого непривітного Юпітера нажене страху. — Він повісив мені на шию маленьку чорну фігурку на тоненькому ланцюжку. — Отак! Це проти підступів долі, а проти буденної скрути ось що: шість пляшок рому від Отто! Ром цей удвічі старіший за тебе.

Ленц розгорнув пакунок і виставив пляшки одну за одною на стіл. Під промінням вранішнього сонця вони заяскріли янтарем.

— Просто диво! — сказав я. — Де ти їх дістав, Отто?

Кестер засміявся.

— Це заплутана історія. Надто довга, щоб її розповідати. Краще скажи, як ти себе почуваєш? Як тридцятирічний?

Я махнув рукою.

— Так, наче мені шістнадцять і п'ятдесят водночас. Не вельми...

— І це ти називаєш не вельми? — заперечив Ленц. — Та це ж найліпше, що тільки може бути. Це означає, що ти підкорив собі час і живеш за двох!

Кестер глянув на мене.

— Дай йому спокій, Готфріде, — сказав він. — Дні народження дуже підточують почуття власної гідності. Особливо зранку. Та до вечора він оклигає...

Ленц примружив очі.

— Чим менше людина думає про свою гідність, тим більше вона варта, Роббі. Це тебе хоч трохи втішає?

— Ні, — відповів я. — Нітрохи. Коли людина чогось варта, то вона вже тільки пам'ятник сама собі. А бути пам'ятником, по-моєму, тяжко й нудно.

— Він філософує, Отто, — сказав Ленц. — Отже, вже не пропаща душа. Він переборов хвилину страшної тиші! Ту мить у день народження, коли сам собі дивишся у вічі й раптом почи-

наеш розуміти свою нікчемність. Тепер можна спокійно братися до буденної праці, мастити тельбухи старому «кадилакові»!..

Ми працювали, поки не почало сутеніти. Тоді помилися й переодягнулись. Ленц жадібно глянув на шеренгу пляшок.

— Може, скруtimo одній в'язи, га?

— Як скаже Роббі, — мовив Кестер. — Не личить, Готфріде, робити іменинникові такі незугарні натяки на подарунки.

— Ще менше личить мучити спрагою гостей, — відказав Ленц, відкорковуючи пляшку.

Запах миттю розійшовся по всій майстерні.

— Боже мій! — мовив Готфрід.

Ми всі прийняхалися.

— Дивовижний запах, Отто. Треба вдатися до високої поезії, щоб знайти гідні порівняння.

— Надто гарний напій для такої підсліпуватої халабуди, як ця! — вирішив Ленц. — Знаєте що? Поїдьмо кудись за місто й візьмімо з собою пляшку. Там десь повечереємо та на лоні природи вип'ємо її.

— Блискуча ідея!

Ми відкотили «кадилак», коло якого працювали по обіді. За ним стояла чудернацька штукенція на колесах. То була гордість майстерні — перегонова автомашина Отто Кестера.

Свого часу Кестер купив на аукціоні за безцінь машину — стару лайбу з високими бортами. Фахівці, які бачили її там, одностайно зійшлися на тому, що то цікавий експонат для музею історії транспортних засобів. Больвіс, власник фабрики верхнього жіночого одягу й гонщик-аматор, порадив Отто переробити автомобіль на швацьку машину. Проте Кестер не звертав на ті слова жодної уваги. Він розібрав машину, як кишеньковий годинник, і кілька місяців з ранку до ночі чаклував коло неї. А потім одного вечора під'їхав на ній до бару, де ми зазвичай сиділи у вільну хвилину. Больвіс мало не луснув зо сміху, коли знову побачив Кестерову машину — на вигляд вона була така сама кумедна, як і досі. Задля жарту Больвіс запропонував Отто наклад.

Він ставив двісті марок проти двадцяти, якщо Кестер піде на перегони з його новою спортивною машиною; дистанція — десять кілометрів, до того ж він давав Кестеровій машині один кілометр фори. Кестер погодився. Усі сміялися, сподіваючись на неабияке видовище. Але Отто пішов іще далі — відмовився від фори і, не змигнувши оком, підвищив заклад: тисяча марок проти тисячі! Больвіс розгублено спитав, чи не відвезти його до психіатричної лікарні. Замість відповіді Кестер завів мотор. Обидва зразу ж рушили з місця, — коли вже змагатись, то змагатись. За півгодини Больвіс повернувся такий збентежений, наче побачив смаленого вовка. Він мовчки виписав чек, а тоді ще й другий. Він зараз же хотів купити в Кестера машину. Але Отто висміяв його. Він не віддав би її тепер ні за які гроші. Усередині машина була бездоганна, але зовні жалюгідна. Для щоденного вжитку ми насадили на неї якийсь допотопний кузов, що якраз пасував за розміром; лак на ньому вилиняв, крила облущилися, верх мав не менш як десять років. Ми могли б обладнати машину й краще, але мали свої причини лишити її саме такою.

Машину ми назвали «Карлом», «Карл» — пострах автострад. «Карл» похуркував собі по шосе.

— Отто, — сказав я, — онде ще одна жертва.

За нами нетерпляче сигналив важкий б'юїк. Він швидко наздоганяв нас. Незабаром радіатори обох машин порівнялися. Чоловік за кермом зневажливо глянув у наш бік. Він звисока зміряв очима обшарпаного «Карла», потім одвернувся й забув, що ми є на світі.

Та за якусь хвилю незнайомий зауважив, що «Карл» усе ще йде на одному з ним рівні. Він трохи випростався, весело глянув на нас і додав газу. Але «Карл» не здавався. Маленький і спритний, він і далі біг поряд із тим здоровилом, що виблискував нікелем і лаком, ніби фокстер'єр поряд із догом.

Чоловік дужче вчепився в кермо. Нічого не підозрюючи, він глузливо скривив губи. Видно було, що йому захотілося показати нам, чого вартий його ридван. Він так натиснув на педаль, що глушник защебетав, наче сотня жайворонків улітку. Та дарма —

випередити нас йому не вдалося. Непоказний і бридкий, «Карл», ніби заворожений, прилип до його машини. Чоловік вражено витріщив на нас очі зі свого високого сидіння. Видно, не міг збагнути, як це зі швидкістю понад сто кілометрів він не може випередити якусь старомодну лайбу. Потім спантеличено зиркнув на спідометр — може, там щось негаразд. Аж тоді дав повний газ.

Тепер машини мчали поряд довгим рівним шосе. Через кількасот метрів назустріч нам загуркотіла вантажна машина. Б'юїк мусив сховатися за нас, щоб розминутися. Тільки-но він знову зрівнявся з «Карлом», як спереду з'явилась похоронна машина, тріпочучи стрічками на вінках, і йому знову довелося відстати. Та ось нарешті попереду не було нікого.

З незнайомця тим часом пиху як рукою зняло; сердито зціпивши зуби, він подався всім тілом уперед, — запалившись лихоманкою перегонів. Тепер для нього справою честі було не піддатися щеняті, що бігло поруч нього.

А ми вдавали зовсім байдужих. Б'юїк для нас не існував. Кестер спокійно стежив за дорогою, я, ніби нудьгуючи, дивився поперед себе, а Ленц, хоч і напружився весь, як струна, витяг газету й удавав, наче цієї хвилини, крім неї, ніщо в світі його не обходило.

Через кілька хвилин Кестер нам підморгнув. «Карл» непомітно знизив темп, а б'юїк повільно вийшов уперед. Його широкі блискучі крила пропливли повз нас. Глушник гучно чхнув нам в обличчя синім чадом. Поступово б'юїк вихопив уперед метрів на двадцять, і тоді, як ми й сподівалися, перед нами у вікні з'явилось обличчя його власника, осяяне переможною посмішкою. Він гадав, що виграв змагання.

Але йому було цього замало. Він хотів ще й узяти реванш і махнув нам рукою, щоб ми наздоганяли його. Махнув зневажливо, звисока, як переможець.

— Отто! — не витримав Ленц.

Та це було зайвим. «Карл» тієї ж миті рвонувся вперед. Завсвистів компресор. І рука, що махала нам з віконця, раптом зникла, бо «Карл» прийняв виклик і почав наздоганяти б'юїка.

Він наздоганяв його нестримно, порівнявся з ним, і тоді ми зробили вигляд, ніби аж тепер помітили чужу машину. Ми невинно й запитливо дивилися на чоловіка за кермом, ніби хотіли дізнатися, чого це він махав нам рукою, але той напружено дивився в другий бік, а «Карл» летів тепер на повному газу, аж бризки тріпотіли — брудний, але непереможний нечупара!

— Добре ти провчив його, Отто, — сказав Ленц Кестерові. — Йому тепер і вечера не полізе в пельку.

Саме задля таких перегонів ми й не міняли кузов «Карла». Тільки-но він з'являвся на дорозі, як зараз же хтось пробував його перегнати. На інших водіїв машин він діяв так, як ворона з підбитим крилом на зграю голодних котів. Він підбурював до змагання найрозражливіші сімейні машини, і навіть найповажніших бороданів неблаганно захоплювала сверблячка гонитви, коли вони бачили стареньку тарадайку, що торохтіла перед ними на дорозі. Бо хто б здогадався, що під тією кумедною шкаралупою б'ється могутнє серце перегонового мотора!

Ленц запевняв, що «Карл» виховує людей. Він, мовляв, учить їх шанувати все творче, що завжди ховається під непоказною оболонкою. Так твердив Ленц, який про себе самого казав, що він — останній із романтиків.

Ми спинилися перед маленьким заїздом і вилізли з машини. Вечір був гарний, тихий. Скиби зраного поля здавалися фіалковими, а їхні краї мерехтіли золотом і бронзою. На зеленкуватому небі, наче великі фламінго, пливли хмаринки, обережно прикриваючи тоненький серп молодого місяця. У кущі ліщини причаївся сутінок, що заповідав близьку ніч. Куц був ще зворушливо голий, але вже сповнений надії, від якої аж розпукувалися його бруньки. Із заїзду линули запахи смаженої печінки та цибулі. Наші серця радісно закалатали.

Ленц кинувся в будинок на той запах. Коли він повернувся, обличчя його сяло.

— Аби ви побачили ту смажену картоплю! Мерщій, бо найсмачніше з'їдять!

Тієї миті почулося гудіння і над'їхала ще одна машина. Ми прикипіли до місця: той самий б'юїк. Рвучко загальмувавши, він став поруч із «Карлом».

— Маємо! — сказав Ленц.

У таких випадках уже не раз доходило до бійки.

Водій високий, опасистий у широкому брунатному реглані з верблюжої вовни, вийшов із машини. Він скося зиркнув на «Карла», скинув товсті жовті рукавички й підійшов до нас.

— Якої марки ваша машина? — скривившись, як середа на п'ятницю, спитав він Кестера, що стояв найближче до нього.

Якусь мить ми мовчки дивилися на незнайомого. Він, безперечно, вирішив, що ми автомеханіки, які переодяглися в чисті костюми й виїхали погуляти на чужій машині.

— Ви щось сказали? — наче не дочувши, спитав нарешті Отто, щоб навчити його ввічливості.

Чоловік почервонів.

— Я питаю про цю машину, — буркнув він тим самим тоном.

Ленц випростався. Його довжелезний ніс сіпнувся. Він надавав величезної ваги ввічливості тих людей, з якими спілкувався. Та перш ніж він устиг щось сказати, чиясь невидима рука раптом відчинила другі дверцята б'юїка, з машини з'явився вузьенький черевичок, за ним — вузьеньке коліно, потім вилізла дівчина й повільно рушила до нас.

Ми вражено презирнулися. Досі ми не помічали, що в машині був іще хтось. Ленца миттю наче хто підмінив. Його вкриті ластовинням обличчя засяяло усмішкою. І раптом ми всі усміхнулися невідомо чому.

Товстун спантеличено дивився на нас. Він утратив упевненість і, мабуть, не знав, що робити далі.

— Біндінг, — сказав він нарешті, трохи вклонившись, ніби хапався за своє прізвище, як за рятівний круг.

Дівчина підійшла до нас. Ми стали ще привітніші.

— Покажи-но машину, Отто, — сказав Ленц, кинувши швидкий погляд на Кестера.

— А чого ж, можна, — відказав Отто й теж весело глянув на Ленца.

— Я й справді залюбки поглянув би на неї, — відповів уже привітніше Біндінг. — Достобіса швидка машина. Перегнала мене завиграшки.

Біндінг і Кестер пішли до машини, і Кестер підняв капот «Карла».

Дівчина з ними не пішла. Струнка, мовчазна, вона стояла коло мене й Ленца. Сутеніло. Я сподівався, що Готфрід використає ситуацію і вибухне, як бомба. Бо він на такі справи був мастак. Але він наче язика проковтнув. Узагалі Готфрід коло дівчат туркотів, як голуб, а тепер стояв, мов пень.

— Пробачте, будь ласка, — промовив я нарешті. — Ми не бачили, що ви були в машині. А то б не виробляли такого.

Дівчина глянула на мене.

— Чому? — спокійно сказала вона несподівано низьким голосом. — Нічого поганого в тому не було.

— Поганого, може, й не було, але ми повелися не зовсім чесно. Наша машина може долати за годину до двохсот кілометрів.

Вона трохи подалася вперед і сховала руки в кишені пальта.

— До двохсот кілометрів?

— Точніше: сто вісімдесят дев'ять і дві десятих, це зафіксовано офіційно, — гордо заявив Ленц.

Вона засміялася:

— А ми думали, шістдесят або сімдесят...

— От бачите, — сказав я. — Ви ж не могли цього знати.

— Не могли, — відповіла вона. — Справді, не могли. Ми гадали, що б'юїк удвічі прудкіший за вашу машину.

— Отож-бо, — я відкинув ногою якусь гілку. — А виходить, що ми мали надто велику перевагу. І пан Біндінг, мабуть, неабияк лютував на нас.

Вона знову засміялась.

— Якусь хвилину лютував. Але ж треба вміти й програвати, бо як же тоді жити.

— Звичайно...

Запала мовчанка. Я глянув на Ленца. Проте останній із романтиків тільки усміхався, поводив носом і не приходив мені на допомогу. Шелестіли берези. Десь за будинком кудкудакала курка.

— Гарна погода, — мовив я нарешті, аби не мовчати.

— Так, чудова! — відповіла дівчина.

— І так тепло, — додав Ленц.

— Навдивовижу тепло, — закінчив я.

Знову запала мовчанка. Дівчина, мабуть, подумала, що ми несосвітненні дурні, але мені хоч убий нічого не спадало на думку. Ленц прийняв.

— Тушковані яблука, — сказав він розчулено. — До печінки та ще й тушковані яблука — делікатес!

— Безперечно, — погодився я, подумки проклинаючи нас обох.

Повернулися Кестер і Біндінг. За ці кілька хвилин Біндінг став зовсім інший. Він, мабуть, був одним із тих автомобільних фанатиків, що мліють від щастя, коли їм десь трапиться фахівець, з яким можна поговорити.

— Повечеряємо разом? — спитав він.

— Звичайно, — відповів Ленц.

Ми ввійшли до заїзду. У дверях Готфрід підморгнув мені й кивнув у бік дівчини.

— Слухай, вона вже разів десять звела нанівець твою вранішню погану прикмету. Ту зустріч із бабою, що тупала, як бегемот.

Я знизав плечима.

— Може, й так, але чого ти кинув мене напризволяще, щоб я сам заникувався перед нею?

Він засміявся:

— Треба ж і тобі колись навчитися, хлопче!

— Я вже не маю бажання нічого вчитися, — сказав я.

Ми пішли слідом за Кестером і Біндінгом. Вони вже сиділи коло столу. Господиня саме принесла печінку та смажену картоплю. Крім того, на почин вона поставила велику пляшку пшеничної горілки.

Виявилося, що Біндінг не говорить, а меле, як млин. Аж дивно було, скільки він усього знав про автомашини! А коли він почув, що Отто навіть брав участь у перегонах, його прихильність до нашого товариства перейшла всі межі.

Я почав пильніше придивлятися до Біндінга. Це був гладкий, високий чолов'яга з червоним обличчям і густими бровами, трохи хвалькуватий, трохи галасливий, але, мабуть, добродушний, як усі люди, що мають успіх у житті. Я уявив собі, як він увечері, перш ніж лягти спати, з гідністю, поважно розглядає себе в дзеркалі.

Дівчина сиділа між Ленцом і мною. Вона скинула пальто й лишилася в сірому англійському костюмі. На шії в неї була пов'язана біла хусточка, схожа на краватку для верхової їзди. Її каштанове, шовковисте волосся мінілося при світлі лампи янтарем. Дуже високі плечі ледь вигиналися вперед, вузькі руки з довгими пальцями були скоріше кістяві, аніж м'які. Великі очі надавали тонкому блідому обличчю якоїсь несамовитої сили. На мій погляд вона була дуже гарна, та я про це навіть не думав.

Зате Ленц так розпалився, що його важко було впізнати. Золотава чуприна його поблискувала, як чубчик одуда. Він сипав дотепами, за столом тільки й чути було його та Біндінга. Я сидів мовчки, наче мене й не було, хіба що передавав миску або пропонував сигарети. Або ще цокався з Біндінгом. Це я робив частенько.

Раптом Ленц ляснув себе по лобі.

— А ром! Роббі, давай-но сюди наш ром до дня народження!

— До дня народження? А в кого сьогодні день народження? — спитала дівчина.

— У мене, — сказав я. — Мені через це цілий день не дають спокою.

— Не дають спокою? То ви не хочете, щоб вас поздоровляли?

— Чому ж? — сказав я. — Це зовсім не те.

— Ну то бажаю вам усього найкращого в житті!

На мить її рука опинилась у моїй, і я відчув її теплий, сухий потиск. Тоді підвівся й пішов по ром. Ніч, глибока й мовчазна, оповила маленький будиночок. Шкіряні сидіння нашої машини

відвологли. Я спинився і глянув на обрій, де на небі червоніла заграва міста. Постояв би й довше, та Ленц почав гукати мене.

Біндінг не вмів пити ром. Це виявилось вже після другої чарки. Похитуючись, він вийшов у садок. Ми з Ленцом устали й підійшли до прилавка. Готфрід замовив пляшку джину.

— Чудова дівчина, га? — сказав він.

— Не знаю, Готфріде, — відповів я. — Я не дуже придивлявся.

Він на мить втупив у мене свої блакитні очі з райдужними зіницями, тоді похитав вогнистою головою.

— Нащо ж ти на світі живеш, хлопче, га?

— Я й сам уже давно хотів би про це дізнатись.

Він засміявся.

— Овва, чого забаглося! Це, знаєш, так легко не дається. А я насамперед хочу дізнатися, що спільного має ця дівчина з отим товстим автомобільним довідником...

І він пішов у садок до Біндінга. Невдовзі вони вдвох повернулись до прилавка. Мабуть, Готфрід дістав приємну звістку, що дорога вільна, бо з радощів почав бурхливо виявляти Біндінгові свою прихильність. Вони замовили ще одну пляшку джину й за годину вже перейшли на «ти». Перед Ленцом, якщо він був у гуморі, ніхто не міг устояти. Але й сам він тоді ні перед ким не міг устояти. Ось і тепер він просто зачарував Біндінга, і незабаром вони вже співали в альтанці солдатських пісень. І, співаючи, останній з романтиків зовсім забув про дівчину.

Ми втрьох лишилися у кімнаті. Раптом запала глибока тиша, тільки цокав шварцвальдський годинник. Господиня прибирала й поглядала на нас ласкаво, як добра мати на дітей. Коло груби простягся рудий мисливський собака. Часом він тихо гавкав уві сні, тоненько й жалісно. Надворі шарудів попід вікнами вітер. Він доносив уривки солдатських пісень, і мені здавалося, ніби маленька кімната здіймається вгору й разом з нами пливе крізь ніч, крізь роки, крізь нескінченні спогади.

У мене був дивовижний настрій. Мені здавалося, ніби час зупинився — він уже був не потоком, що рине з темряви

і в темряві зникає, а озером, у якому нечутно віддзеркалювалося життя. Я підняв чарку. У ній поблискував ром. Я пригадав той папірець, що вранці написав у майстерні. Тоді мені було трохи сумно. Тепер уже те почуття розвіялось. Живи, поки живеш, і нічим не журись. Я глянув на Кестера. Він розмовляв із дівчиною, але про що саме, я не дослухався. Я відчував легеньке піднесення, як завжди, коли починаєш п'яніти. Я любив його, бо воно гріло кров, усьому непевному надавало відтінку таємничої пригоди. Надворі Ленц із Біндінгом співали пісню про Аргонський ліс, а біля мене Кестер розмовляв із незнайомою дівчиною. Вона говорила тихо й повільно низьким, трохи хрипким голосом, що дивно хвилював мене. Я випив чарку.

Знадвору вернулися Ленц і Біндінг. На свіжому повітрі вони трохи протверезилися. Ми почали збиратися додому. Я допоміг дівчині одягти пальто. Вона стояла зовсім близько від мене, плавно випроставши плечі й відхиливши назад голову. Рот у неї був трохи розтулений, і вона всміхалась не до когось у кімнаті, а наче до стелі. Я на мить опустив пальто. І де в біса були весь час мої очі? Спав я, чи що? Раптом я зрозумів, чому Ленц був такий захоплений...

Дівчина обернулася й запитливо глянула на мене. Я хутко підняв пальто й подивився на Біндінга: він стояв біля столу, обличчя в нього було червоне, як буряк, очі оскліли.

— Ви думаєте, що він зможе вести машину? — спитав я.

— Думаю, що зможе...

Я й далі дивився на неї.

— Якщо ви не дуже впевнені в цьому, то вас може відвезти хтось із нас.

Вона дістала пудреницю й відкрила її.

— Не треба, — сказала вона. — Він набагато краще веде машину, коли вип'є.

— Краще, але, мабуть, не так обережно, — заперечив я.

Вона глянула на мене з-за свого дзеркальця.

— Будемо сподіватися, що все обійдеться, — сказав я.

Мої побоювання були перебільшені, бо Біндінг досить добре тримався на ногах. Але мені хотілося щось зробити, щоб вона не просто пішла, наче її й не було.

— А можна вам завтра подзвонити, дізнатися, чи все обійшлося? — спитав я.

Вона відповіла не зразу.

— Адже ми через свою пиятику до певної міри відповідаємо за все, — повів я далі. — Особливо я зі своїм ромом до дня народження...

Вона засміялася:

— Ну, добре, як вам так хочеться. Захід — 2796.

Надворі я зараз же записав собі номер. Ми подивились, як Біндінг від'їхав, і випили ще по чарці. Потім пустили «Карла» так, що він аж заревів. Він мчав крізь легенький березневий туман, ми дихали швидко, осяйне місто пливло нам назустріч, коливаючись в імлі, з якої виринув, неначе яскраво освітлений корабель, бар Фредді. Ми поставили «Карла» на якір. Коньяк лився золотавим струменем, джин виблискував аквамарином, а ром був — як саме життя. Ми твердо сиділи на табуретках коло прилавка, навколо хлюпотіла музика, ріка буття була світла й могутня, вона вливала силу в наші груди, і ми забували безнадію своїх убогих мебльованих кімнат, де ніхто не чекав на нас, розпач боротьби за існування. Прилавок бару був капітанським містком на кораблі життя, і ми крізь бурю пливли в майбутнє.

II

Другого дня була неділя. Я спав довго й прокинувся, аж як сонце почало світити на моє ліжко. Я хутко схопився і повідчиняв вікна. Надворі було ясно й трохи холоднувато. Я поставив спиртівку на лаву й заходився шукати коробку з кавою. Моя господиня, пані Залевська, дозволила мені варити каву в кімнаті. Її кава була надто рідка. Особливо погана вона була на похмілля.

Я мешкав уже два роки в пансіоні Залевської. Район цей мені подобався, у ньому завжди щось відбувалося, бо тут недалеко одне від одного розташувалися будинок профспілок, кав'ярня «Інтернаціональ» і зал засідань Армії спасіння. До того ж перед нашим будинком було старе кладовище, на якому давно вже нікого не ховали. Воно заросло деревами, як парк, і коли вночі було тихо, здавалося, ніби живеш десь на селі. Але тиша наставала пізно, бо поруч із кладовищем було містечко розваг із каруселлю, гойдалками тощо.

Для пані Залевської цвинтар був надійним джерелом прибутку. Посилаючись на чисте повітря і гарний краєвид, вона брала більшу плату. А коли мешканці висловлювали якісь претензії, завжди казала:

— Але ж, панове, ви тільки подумайте, яка чудова місцевість!

Одягався я дуже повільно. Хотів відчутти, що сьогодні неділя. Потім умився, походив по кімнаті, почитав газету, зварив каву, постояв коло вікна й подивився, як поливали вулицю, послушав, як у високих деревах на цвинтарі щебетали пташки, — вони, мов маленькі срібні сопілочки Господа Бога, підспівували тихому, приємному гудінню катеринок у містечку розваг, — довго перебирав свої кілька сорочок та шкарпеток, ніби їх було хтозна-скільки, потім, насвистуючи, спорожнив кишені. Там були дрібні монети, ніж, ключ, сигарети й раптом — учорашня записка з ім'ям та номером телефону дівчини. Патриція Гольман. Яке незвичайне ім'я: Патриція. Я поклав записку на стіл. Невже це справді було тільки вчора? А наче відійшло в далеке минуле, майже забуте в перлисто-сірому чаду алкоголю. Коли п'єш, то надто швидко сходишся з людьми, але між вечором і ранком така відстань, наче минули цілі роки.

Я ткнув записку під купу книжок. Подзвонити? Може, варто, а може, й ні. Удень таке завше постає в іншому світлі, ніж увечері. Зрештою я тепер маю спокій і цілком задоволений цим. Останні роки було забагато всякого хвилювання. З мене досить.

Тільки нічого не бери до серця, як каже Кестер. Бо візьмеш — і вхопишся, захочеш утримати. А втримати не можна нічого...

Тієї миті в сусідній кімнаті, як завжди в неділю, почалася вранішня сварка. Я саме шукав капелюха, якого, мабуть, десь забув учора, і хвилину прислухався до неї. То знову воювало подружжя Гассе, що вже п'ять років мешкало тут у маленькій кімнаті. Вони обоє були непогані люди. Якби вони мали трикімнатну квартиру та кухню, де б володарювала жінка, та ще дитину, то, мабуть, усе було б гаразд. Але на квартиру треба було грошей, а хто може дозволити собі завести дитину в такі непевні часи! Тому вони ниділи в тісній кімнатці, жінка стала істеричкою, а чоловік увесь час боявся, що втратить свою дрібну посаду. Тоді йому буде край. Він мав сорок п'ять років. Якби він лишився без роботи, його б уже ніхто не взяв. То була б непоправна біда. Раніше люди сходили на пси поступово й завше була ще якась можливість видряпатись, а тепер за кожним звільненням зяяла прірва довічного безробіття.

Я хотів потихеньку втекти, але в двері вже постукали, до кімнати, спотикаючись, увійшов Гассе й повалився на стілець.

— Не можу більше терпіти...

Він, власне, був лагідною людиною. Скромний, сумлінний службовець із трохи обвислими плечима й маленькими вусиками. Але саме таким тепер було найтяжче. Їм, мабуть, завше найтяжче. Скромність і сумлінність винагороджується лише в романах. А в житті їх використовують і відкидають геть.

Гассе підняв руки.

— Ви тільки подумайте: в нашій конторі знову двох звільнили. Тепер на черзі я, от побачите, що я!

У такому страху він жив весь час, від одного першого числа до другого. Я налив йому чарку горілки. Він тремтів усім тілом. Видно було, що йому от-от буде край. Ще якась крапля — і він зломиться.

— Та ще вічно ці докори... — прошепотів він.

Мабуть, дружина дорікала йому за своє злиденне життя. Йї було сорок два роки, вона була трохи крихкотіла та зблякла,

але, безперечно, не така висотана, як її чоловік. Вона панічно боялася, що вже не встигне пожити.

Втручатися в їхнє життя не було ніякого сенсу.

— Слухайте-но, Гассе, — сказав я, — сидіть собі в мене, скільки схочете. А мені треба йти. Коньяк у шафі, якщо він вам більше до вподоби. Ось ром. Ось газети. А ввечері підіть кудись із дружиною. У кіно абощо. Це вам коштуватиме не дорожче, ніж дві години в кав'ярні, зате вражень буде більше. У наш час головне — ні над чим не задумуватись. — Я поплескав його по плечу, хоч сумління в мене було не зовсім чисте. А втім, кіно — завжди добра штука. Там кожен може мріяти про що хоче.

Двері поруч були відчинені. Дружина Гассе хлипала так, що було чути аж у коридор. Я пішов далі. Наступні двері були прочинені. У цій кімнаті підслухували. З неї війнуло запахом парфумів. Там мешкала Ерна Беніг, чиясь приватна секретарка. Як на свій заробіток, вона одягалась надто елегантно, але її шеф один раз на тиждень диктував їй аж до ранку. Тоді другого дня вона бувала в дуже кепському настрої. Зате щовечора ходила на танці. Казала, що коли вже не зможе танцювати, то й не захоче жити. Вона мала двох приятелів. Один любив її і приносив їй квіти. Другого любила вона й давала йому гроші.

Поруч із нею жив ротмістр граф Орлов — російський емігрант, кельнер, кіностатист, платний ресторанний танцюрист із посивілими скронями, чудовий гравець на гітарі. Він щодня молився Казанській Божій Матері, випрохуючи в неї посаду метрдотеля в готелі середньої руки. А коли впивався, то починав плакати. Ще одні двері. Пані Бендер, медсестра в будинку для немовлят. П'ятдесят років. Чоловік загинув на війні. Двоє дітей померли 1918 року від недоїдання. Вона мала рябу кішку. Більше нічого.

Поруч із нею жив Мюллер, рахівник на пенсії. Секретар якогось товариства філателістів. Ходяча колекція поштових марок, і більше нічого. Щаслива людина.

В останні двері я постукав.

— Ну як, Джорджі, — спитав я, — і досі нема нічого?

Джорджі Блок похитав головою. Він був студентом четвертого семестру. Щоб провчитися чотири семестри, два роки працював у шахті. Заощаджені гроші майже всі вже витратив, лишилося ще на якихось два місяці. Повернутися на шахту він не міг, — тепер було повно безробітних шахтарів. Він усіляко намагався дістати якусь роботу. Щось із тижднів працював наліплювачем етикеток на маргариновій фабриці, але фабрика збанкрутувала. Невдовзі по тому влаштувався розносити газети й уже був полегшено зітхнув, та через три дні на світанку його затримали двоє невідомих у кашкетах, забрали газети, порвали їх і попередили, щоб він більше не попадався їм на очі в ролі газетяра, бо в них, мовляв, і своїх безробітних вистачає. Проте другого ранку він вийшов знов, хоч і мусив оплатити подерті газети. Якийсь велосипедист збив його з ніг, газети попадали в грязюку. Це коштувало йому дві марки. Він вийшов утретє і повернувся в подертому костюмі, з синцями на обличчі. Тоді він здався. І ось тепер сидів у своїй кімнаті і з відчаю зубрив, як навіжений, ніби це ще мало якийсь сенс. Їв він раз на добу. А було ж однаково, чи він закінчить своє навчання, чи ні — навіть після іспитів йому б довелося чекати на посаду щонайменше років десять. Я поклав йому пачку сигарет.

— Кинь цю дурну роботу, Джорджі! Я теж колись кинув її. Якщо буде треба, то ти завжди зможеш розпочати все наново. Він похитав головою.

— Я помітив ще тоді, після шахти: все забувається, якщо не товчеш його щодня. Удруге в мене вже нічого не вийде.

Бліде обличчя, відстовбурчені вуха, короткозорі очі, хирлява постать із запалими грудьми... Горе, та й годі...

— Ну, бажаю успіху, Джорджі...

У нього теж уже не було батьків.

Кухня. Опудало з голови дикого кабана — пам'ять по небіжчикові панові Залевському. Телефон. Сутінок. Запах газу й несвіжого жиру. Двері в коридор з багатьма візитними

картками навколо дзвінка. Тут і моя: «Роберт Локамп, студ. філ., два довгих». Картка була пожовкла й брудна. «Студ. філ.»! Теж мені студент! Але я написав їх хтозна-коли. Я спустився сходами вниз і пішов до кав'ярні «Ітернаціональ».

«Ітернаціональ» — великий, темний, наскрізь прокурений, довгий, як кишка, зал з кількома бічними кімнатами. Спереду, коло прилавка, — піаніно. Воно було розладнане, кілька струн лопнуло, клавіші зі слонової кістки теж були не всі, але я любив цю добру, хоч і заїжджену музичну шкапу. Вона мені цілий рік була за товариша, коли я працював у кав'ярні за тапера.

У бічних кімнатах збиралися торговці худобою, а часом власники атракціонів із площі розваг. Неподалік від входу сиділи повії.

У кав'ярні не було нікого, тільки плоскостопий кельнер Алоїс стояв за прилавком.

— Як завжди? — спитав він.

Я кивнув. Він приніс мені чарку портвейну, наполовину з ромом. Я сів до столу й бездумно втупився очима поперед себе. З вікна падала навскіс сива від пороху смуга сонячного проміння й осявала пляшки на полицях. Черрі-бренді жевріло, як рубін.

Алоїс обполіскував посуд. Господарська кішка сиділа на піаніно й муркотіла. Я неквапливо викурив сигарету. Мене хилило на сон. Дивний голос був у тієї дівчини вчора. Низький, грубуватий, майже хрипкий, і все-таки лагідний.

— Дай-но мені кілька журналів, Алоїсе, — попросив я.

Рипнули двері, і зайшла Роза, повія, що промишляла на цвинтарі, на прізвисько Залізна Кобила. Прозвали її так за витривалість. Вона замовила чашку шоколаду. Таку розкіш вона дозволяла собі щонеділі вранці, а потім їхала до Бургдорфа одвідати свою малу.

— Привіт, Роберте!

— Привіт, Розо! А як там твоя мала?

— Ось поїду й побачу. Везу їй дещо.

Вона витягла з пакунка червонощоку ляльку й натиснула їй на живіт.

«Ма-ма!» — пропищала лялька.

— Роза сяяла усмішкою.

— Чудово, — сказав я.

— Ось поглянь. — Вона перекинула ляльку назад. Очі клацнули й заплющилися.

— Неймовірно, Розо.

Задоволена, вона сховала ляльку назад у пакунок.

— Ти розумієшся на таких речах, Роберте. З тебе вийде непоганий чоловік.

— Хтозна, — невпевнено сказав я.

Роза дуже любила свою малу. Місяців три тому, коли вона ще не вміла ходити, Роза тримала її при собі, у своїй кімнаті. Незважаючи на свій фах, вона все ж таки влаштовувалась, бо поруч була якась комірчина. Коли вона ввечері приходила з клієнтом, то, вигдавши якусь причину, залишала його на якусь хвилю перед дверима, а сама забігала до кімнати, завозила коляску з дитиною до комірчини, замикала двері і аж тоді вже впускала гостя. Але в грудні малій доводилося надто часто мандрувати з теплої кімнати до неопалюваної комірчини. Вона застудилась і часто плакала, коли хтось приходив. Роза змушена була розлучитися з нею, хоч як це їй було тяжко. Вона віддала її в дорогий дитячий притулок. Там Розу вважали за чесну вдову. Інакше її дитину не прийняли б.

Роза підвелася.

— То ти прийдеш у п'ятницю?

Я кивнув. Вона глянула на мене.

— Ти ж знаєш, що сталося?

— Звичайно.

Я не мав ніякого уявлення про те, що сталося, але й не мав ніякого бажання розпитувати. Я звик до цього за той рік, що працював тут тапером. Так було найзручніше. Як і бути з усіма дівчатами на «ти». Інакше не випадало.

— Бувай, Роберте.

— Бувай, Розо.

Я ще трохи посидів. Але того дрімотного спокою, яким я щонеділі втішався в «Інтернаціоналі», сьогодні я не відчув. Тому я випив ще чарку рому, погладив кішку й пішов.

Цілий день я вештався по місту. Я й сам добре не знав, до чого б удатися, і ніде надовго не затримувався. Надвечір пішов до нашої майстерні. Кестер був там, працював біля «кадилака». Ми його нещодавно купили за безцінь як старий мотлох, відремонтували як слід, і Кестер саме наводив на нього останній лоск. Ми сподівалися добре заробити на ньому, хоч я й не дуже вірив, що наші сподівання справдяться. У тяжкі часи всі воліли купити невелику машину, а не такий автобус.

— Сидіти нам із ним у дівках, Отто, — мовив я.

Але Кестер не втрачав надії.

— Сидять тепер з машинами середнього класу, Роббі, — сказав він. — Купці є на дешеві й на дуже дорогі. Бо є ще люди, що мають гроші. Або принаймні удають, що мають.

— Де Готфрід? — спитав я.

— На якихось політичних зборах...

— Здурів, чи що? Навіщо вони йому?

Кестер засміявся:

— Він і сам не знає. Мабуть, відчув весну. А навесні його завжди тягне до чогось нового.

— Може, й так, — сказав я. — Давай я тобі допоможу.

Не дуже хапаючись, ми прововтузилися коло машини, аж поки стемніло.

— Ну, годі, — сказав Кестер.

Ми вмилися.

— Знаєш, що тут у мене? — спитав він, поплескуючи по гаманцеві.

— А що?

— Квитки на сьогоднішній матч із боксу. Два. Ходімо?

Я завагався. Отто здивовано глянув на мене.

— Стіллінг проти Уоркера, — сказав він. — Бій буде цікавий.

— Візьми з собою Готфріда, — запропонував я йому й сам собі здався смішним, що відмовляюся йти з ним. Але мені справді не хотілося йти, хтозна й чому.

— Щось запланував на вечір? — спитав Кестер.

— Ні.

Він глянув на мене.

— Піду додому, — сказав я. — Писатиму листи й таке інше. Треба ж колись...

— Може, ти захворів? — занепокоєно спитав він.

— Та ні! Може, я теж відчув весну...

— Ну, гаразд. Як хочеш.

Я поплентався додому. Та коли опинився у себе в кімнаті, на мене знов налягла нудьга. Я блукав із кутка в куток, не розуміючи, чому мені захотілося додому. Нарешті пішов до Джорджі й у коридорі здибав пані Залевську.

— Отакої! — витріщилась вона на мене. — Ви тут?

— Мені важко було б це заперечити, — відповів я трохи роздратовано.

Вона похитала головою в сивих кучерях.

— Не гуляєте? Чудасія, та й годі!

У Джорджі я пробув недовго — за якісь чверть години вже повернувся до себе. Подумав, чи не хочеться мені чогось випити. Ні, не хочеться. Тоді сів до вікна й почав дивитися на вулицю. Над цвинтарем кажановими крильми нависли сутінки. За будинком профспілок небо було зеленкувате, як недостигле яблуко. Уздовж вулиці вже світилися ліхтарі, але ще було не зовсім темно, і здавалося, ніби їм холодно. Я пошукав під книжками записку з номером телефону. Зрештою, чого б і не подзвонити? Я ж навіть ніби пообіцяв, що подзвоню. А втім, її, може, й немає вдома.

Я пішов на майданчик, де стояв телефон, підняв слухавку та сказав номер. Чекаючи на відповідь, я відчув, ніби з чорного отвору слухавки лагідною хвилею напливає легке нетерпіння. Дівчина була вдома. Коли її низький, хрипкуватий голос раптом примарно залунав у передпокої пані Залевської між голо-

вами диких кабанів, серед запаху несвіжого жиру й брязкоту посуду, залунав тихо й повільно, ніби дівчина обдумувала кожне слово, невдоволення моє зникло. Я не тільки розпитав, як вона доїхала, але й домовився, що ми післязавтра зустрінемося. Аж тоді я поклав слухавку, і раптом усе здалося мені вже не таким нудним і безрадісним. «Геть здурів», — подумав я й похитав головою. Тоді взяв слухавку й подзвонив до Кестера.

— Квитки ще в тебе, Отто?

— Так.

— Добре. То я йду з тобою на бокс!

Після змагань ми ще трохи походили нічним містом. На вулицях було ясно й безлюдно. Сяяли вивіски. У вітринах хтозна-навіщо горіло світло. В одній стояли голі манекени з розмальованими обличчями, ніби якісь розбещені привиди. У другій виблискували коштовності. Далі йшов універмаг, освітлений, наче кафедральний собор. Вітрини його пінилися різнобарвними, яскравими шовками. Перед кінотеатром стояли бліді, згоłodнілі люди. Поряд із ними виблискувала вітрина продуктового магазину. У ній, мов башти, височіли консервні бляшанки, лежали загорнуті у вату ніжні яблука кальвіль, на шнурку погойдувалась, як білизна на вітрі, ціла низка ситих гусей, між твердими сухими ковбасами лежали рум'яні круглі буханці, й жовтувато, й рожево мерехтіли скибки лосося та печінкового паштету.

Ми сіли на лаву неподалік скверу. Похолодало. Місяць, ніби дугова лампа, висів над будинками. Було вже далеко за північ. На брукові поблизу робітники поставили намет і лагодили трамвайні рейки. Сичали зварювальні апарати, на темні постаї, що схилялися над рейками, падали снопи іскор. Казани з асфальтовою смолою чаділи коло них, як польові кухні.

Ми сиділи, думаючи кожен про своє.

— Дивно почуваєш себе в неділю, га, Отто?

Кестер кивнув.

— Навіть радієш, коли вона вже минає.

Кестер знизав плечима.

— Так звикаєш крутитися, наче в колесі, що, коли випадає вільна хвилина, ти почуваєшся, наче не в своїй тарілці.

Я підняв комір пальта.

— А що нам, власне, заважає жити, Отто?

Він глянув на мене й усміхнувся.

— Було таке, що заважало, Роббі.

— Це правда, — погодився я. — А все-таки...

З-під автогену бризнуло над асфальтом яскраве зелене проміння. Освітлений зсередини намет робітників здавався темним затишним житлом.

— Як ти гадаєш, «кадилак» до вівторка буде готовий? — запитав я.

— Може, й буде, — відповів Кестер. — А тобі навіщо?

— Та просто так...

Ми встали й пішли додому.

— Сьогодні мені якось не по собі, Отто, — сказав я.

— З кожним буває. На добраніч, Роббі.

— На добраніч, Отто.

Я ще трохи посидів у себе в кімнаті. Вона раптом перестала мені подобатись. Потворна люстра, занадто яскраве світло, потерті крісла, безнадійно буденний лінолеум, а ще цей умивальник, це ліжко й над ним ота картина із зображенням битви під Ватерлоо... «Ні, сюди не приведеш порядної людини, — подумав я собі. — А жінку й поготів. Хіба що повію з “Інтернаціоналю”».

III

У вівторок уранці ми сиділи на подвір'ї перед своєю майстернею і снідали. «Кадилак» був готовий. Ленц тримав у руках аркуш паперу й переможно дивився на нас. Він завідував у нас рекламою і тільки-но прочитав мені й Кестерові складене ним оголошення про продаж машини. Воно починалося словами: «Відпустка на південному узбережжі в розкішному екіпажі» і було чимось середнім між віршем та гімном.

Ми з Кестером трохи помовчали. Треба було оговтатись після цієї зливи нестримної фантазії. Ленц вважав, що приголомшив нас.

— Тут тобі й поезія, і розмах, хіба ні? — гордо запитав він. — У нашу ділову добу треба бути романтиком, у цьому весь фокус. Протилежності приваблюють.

— Та не тоді, коли йдеться про гроші, — заперечив я.

— Автомобілі купують не для того, щоб укласти в щось гроші, хлопче, — не погодився зі мною Готфрід. — Їх купують, щоб витратити гроші, а тут уже починається романтика, принаймні для ділової людини. А для більшості людей вона навіть на тому й кінчається. Як ти думаєш, Отто?

— Бачиш... — обережно почав Кестер.

— Та що тут довго балакати, — перебив я його. — Так рекламують курорт або якийсь косметичний крем, але не автомашину.

Ленц хотів щось заперечити...

— Стривай, — повів я далі. — Ти вважаєш, Готфріде, що ми упереджені. То давай питаємо Юпа. Це ж бо голос народу!

П'ятнадцятирічний Юп був нашим єдиним службовцем, щось на зразок учня. Він обслуговував бензоколонку, приносив нам сніданок, а ввечері складав на місце інструмент. Він був невеличкий на зріст, обсипаний ластовинням і мав величезні відстовбурчені вуха. Я таких більше ні в кого не бачив. Кестер казав, що якби Юп упав з літака, то нічого з ним би не сталося, бо він на своїх вухах спокійнісінько приземлився б.

Ми покликали хлопця, і Ленц прочитав йому оголошення.

— Зацікавився б ти такою автомашиною, Юпе? — спитав Кестер.

— Автомашиною? — перепитав Юп.

Я засміявся.

— Ну, звісно, автомашиною. Чи, може, ти думаєш, що йдеться про коника-стрибунця? — пробурчав Готфрід.

— А та автомашина має швидкий хід, керований з кабіни кулачковий вал та гідравлічні гальма? — незворушно спитав Юп.

— Та це ж наш «кадилак», бовдуре! — гримнув на нього Ленц.

— Не може бути, — заперечив хлопець, вишкіряючись до вух.

— Чув, Готфріде! — сказав Кестер. — Оце і є романтика сьогоднішнього дня.

— Чухрай до своєї колонки, Юпе, клятий сину двадцятого сторіччя!

Ленц із досадою подався до нашої халабуди, додати в оголошення більше технічних даних, зберігши, проте, його поетичний стиль.

Кількома хвилинами пізніше до нас несподівано прийшов старший інспектор Барзіг. Ми зустріли його як тільки могли шанобливо. Він був інженером-експертом страхової автомобільної компанії «Фенікс», поважна персона, від якої залежали замовлення на ремонт машин. Стосунки в нас із ним були найкращі. Як інженер-експерт він був справжній диявол, нікому не давав спуску, але через своє захоплення метеликами — м'який, як віск... Він мав багатющу колекцію, і ми подарували йому якось великого нічного метелика, що залетів до нас у майстерню. Барзіг аж зблід і споважнів, коли ми дали йому ту дивовижу. То була так звана мертва голова — вельми рідкісний метелик, якого саме бракувало в його колекції. Він ніколи не забував цього епізоду й відтоді добував нам замовлення на ремонт, де тільки було можна. А ми ловили для нього кожную комаху, яка траплялася нам під руку.

— Чарочку вермуту, пане Барзіг? — запитав Ленц, до якого знов повернувся добрий гумор.

— До вечора я ніякого алкоголю не п'ю — це моє тверде правило, — відповів Барзіг.

— Правила інколи треба порушувати, бо яка тоді з них радість, — заперечив Готфрід і налив вина. — Випиймо за майбутнє бражника бузкового, павиноного ока й перламутрівки.

Барзіг якусь мить вагався.

— Ви так умієте підійти до мене, що ніяк відмовитись, — сказав він і взяв чарку. — Але тоді давайте вип'ємо й за волове око! — Він зняковіло усміхнувся, ніби сказав щось двозначне

про жінок. — Я, бачте, відкрив новий тип... Зі щетинистими вусиками.

— Ого! — сказав Ленц. — Честь вам і слава! Отже, ви один з першовідкривачів у цій галузі, і ваше ім'я вписане буде в аннали природничих наук!

Ми випили ще по чарці за щетинисті вусики. Барзіг витер губи.

— А я до вас із гарною новиною: можете забрати «форд». Дирекція погодилась доручити ремонт вам.

— Чудово! — сказав Кестер. — Нам ця робота дуже до речі. А як із нашим кошторисом?

— Його схвалено.

— Без відрахунків?

Барзіг примружив одне око.

— Спершу пани опиралися, та врешті-решт...

— Повну чарку за страхову компанію «Фенікс»! — сказав Ленц і налив усім знову.

Барзіг підвівся та став прощатися.

— А жінка, що сиділа у «форді», — сказав він, виходячи, — померла, таки кілька днів тому. А мала тільки порізи. Мабуть, забагато крові втратила.

— А скільки їй було років? — запитав Кестер.

— Тридцять чотири, — відповів Барзіг. — Вагітність на четвертому місяці. Застрахована на двадцять тисяч марок.

Ми відразу ж поїхали, щоб забрати машину в її власника — якогось пекаря. Він уночі їхав напідпитку та з розгону ввігнався в мур. Дружина його дістала поранення, а його хоч би тобі дряпнуло.

Він прийшов у гараж, коли ми взяли вже машину на буксир, постояв трохи й мовчки дивився на нас: похнюплений, із зсунутою спиною, короткошій, наче трохи похилившись уперед. Обличчя в нього було, як у всіх пекарів, нездорового, сірувато-білого кольору, і в сутінку він нагадав мені великого кволого хробака. Він повагом підійшов до нас.

— Коли машина буде готова? — спитав він.

— Тижнів за три, — пообіцяв Кестер.

Він показав на відкидний верх машини.

— За це теж треба буде платити?

— Нащо? — здивувався Кестер. — Адже він цілісінький.

Пекар роздратовано пересмикнув плечима.

— Бачу. Але ж ви дістали замовлення досить значне і під час ремонту могли б викроїти із загальної суми й на новий верх. Сподіваюся, ми зрозуміємо один одного.

— Ні, не зрозуміємо, — сказав Кестер.

Він дуже добре зрозумів пекаря — той хотів задурно дістати новий верх. У страховку він не входив, отож йому хотілося долучити верх до вартості ремонту. Ми стали сперечатися з ним. Тоді пекар сказав, що анулює замовлення і зажадає укласти новий кошторис із згідливішою майстернею. Нарешті Кестер поступився. Він ніколи не зробив би цього, якби ми мали іншу роботу.

— Ну от, давно б так, — сказав пекар, криво посміхаючись. — Я зайду ближчими днями, підберемо матеріал. Мабуть, візьму беж. Світлого відтінку.

Ми поїхали. Дорогою Ленц показав нам на сидінні «форда» великі чорні плями.

— Кров його померлої дружини. А він видурив собі новий верх. Беж. Світлого відтінку. Такий не пропаде. Я не здивуюсь, коли він ще й страховку витисне за двох небіжчиків. Адже дружина була вагітна.

Кестер знизав плечима.

— Він, мабуть, гадає, дружина — то одне, а гроші — зовсім інше.

— Може, й так, — сказав Ленц. — Певно, є люди, для яких страховка — то ніби розрада в нещасті. А в нас через нього п'ятдесят марок як корова язиком злизала...

Після обіду я, вигадавши якийсь привід, пішов додому. Я домовився про побачення з Патрицією Гольман на п'яту годину, але в майстерні я про це нікому нічого не сказав. Не тому, що

хотів щось приховати, ні, просто мені раптом здалося, що ця зустріч не відбудеться.

Зустріч вона призначила у якійсь кав'ярні. Я там ніколи не був, проте знав, що це невеличкий вишуканий ресторанчик. Я спокійно поїхав туди, не підозрюючи нічого прикрого. Проте, переступивши поріг, я аж відсахнувся з переляку. У залі стояв гамір жіночих голосів. Я потрапив до звичайної дамської кондитерської.

Мені якось пощастило захопити столик, що тільки-но звільнився. Зняковіло озираючись, я помітив, що в кав'ярні, крім мене, було ще тільки двоє чоловіків, та вони мені не сподобалися.

— Вам кави, чаю чи шоколаду? — запитав офіціант і, махнувши серветкою, змів крихти тістечок просто мені на костюм.

— Подвійний коньяк, — відповів я.

Він приніс коньяк. Але zarazом привів гурт любителюк тістечок, на чолі з дебеюю літнюю жіною в капелюшку зі страусовим пір'ям, що шукали собі місця.

— Ось чотири місця, прошу! — сказав офіціант, показуючи на мій стіл.

— Стривайте, — заперечив я, — стіл зайнятий. Я чекаю ще когось...

— Так не можна, пане! — сказав офіціант. — У цю годину в нас не дозволяють займати наперед місця.

Я глянув на нього. Потім — на дебею жіну, що підійшла до самого столу та вхопилася за спинку стільця. Придивившись до її обличчя, я зрозумів, що опиратися не варто. Цю особу й гарматами не відженеш від столу, який вона вирішила захопити.

— Може б, ви принесли мені принаймні ще один коньяк? — гримнув я на офіціанта.

— Зараз принесу, пане... Знову подвійний?

— Так.

— Будь ласка, — він уклонився. — Цей стіл — на шістьох, пане, — сказав він, ніби перепрошуючи.

— Ну, гаразд. Принесіть краще коньяк!

Дебела жінка належала, мабуть, до товариства непитущих — вона так вирячилась на мою чарку, наче це була протухла риби-на. Щоб допекти їй, я замовив собі ще один коньяк, а тоді й собі витріщився на даму. Уся ця пригода видалася мені раптом кумедною. Чого я припхався сюди? І чого мені треба від тієї дівчини, на яку я чекаю? Я навіть не був певен, чи впізнаю її серед оцього гармидеру. Спересердя я одним духом перехилив чарку.

— Привіт! — сказав хтось позад мене.

Я підхопився з місця. Вона стояла й посміхалася.

— А ви, виявляється, не марнуєте часу!

Я поставив чарку, яку все ще тримав у руці, на стіл. Я розгубився. Дівчина була зовсім інша, ніж я її запам'ятав. Серед оцієї юрми дебелих жінок, що поглинали тістечка, вона здавалася юною, стрункою амазонкою, холодною, сяючою, впевненою у собі й неприступною. «Нічого в нас із нею не вийде», — подумав я і сказав:

— Звідки це ви з'явилися, наче привид? Я ж ввесь час не спускав очей з дверей.

Вона показала кудись праворуч.

— Там є ще одні. Але ж я запізнилась. Ви вже давно тут?

— Та ні. Не більше як дві-три хвилини. Я теж тільки-но прийшов.

Товариство за моїм столом замовкло. Я відчував у себе на потилиці осудливі погляди чотирьох статечних матрон.

— Ми зостанемося тут? — спитав я.

Дівчина кинула швидкий погляд на столик, озирнулася і сказала усміхаючись:

— Боюсь, що кав'ярні всі однаковісінькі...

Я похитав головою.

— Краще, коли в них менше людей. А в цій бісовій тисняві людину охоплює комплекс неповноцінності. Приємніше було б посидіти в якомусь барі.

— У барі? Хіба є такі бари, що відкриті вдень?

— Я знаю один такий, — сказав я. — Там, правда, дуже тихо. Якщо ви не проти...

— Інколи — не проти...

Я глянув на неї, не зразу збагнувши, що саме вона хотіла сказати. Узагалі я не проти іронії, коли, звісно, йдеться не про мене. Але тепер сумління моє чомусь було нечисте.

— Ну, то ходімо! — мовила вона.

Я підкликав офіціанта.

— Три подвійних коньяки! — гукнув він таким голосом, ніби виставляв рахунок замогильному клієнтові. — Три марки тридцять пфенігів.

Дівчина обернулася.

— Три подвійні за три хвилини? Ну й темпи у вас!

— Тут два вчорашні...

— От брехун, — просичала мені навздогін дебела жінка. Вона надто довго мовчала.

Я повернувся до столу й уклонився.

— Щасливого вам Різдва, люб'язні пані! — І швидко пішов геть.

— Ви посварилися? — спитала мене дівчина на вулиці.

— Та ні... Але я справляю погане враження на добropорядних господинь.

— Я теж, — відповіла вона.

Я подивився на неї. Вона здавалася мені істотою з іншого світу. Я ніяк не міг собі уявити, хто вона така та як живе.

У барі я відчув себе впевненіше. Коли ми ввійшли, бармен Фред стояв саме за прилавком і до блиску протирав чарки для коньяку. Він привітався зі мною так, немов бачив мене вперше й ніби це не йому довелося два дні тому вести мене додому. Він мав добру школу й чималий життєвий досвід.

У залі було порожньо. Тільки коло одного столика сидів, як мало не щодня, Валентин Гаузер. Я знав його ще з війни — ми були в одній роті. Якось він, незважаючи на артобстріл, приніс мені на передову лист, бо думав, що то від моєї матері. Він знав, що я давно чекаю на цей лист: матері мали робити операцію. Але він помилився — то була звичайнісінька реклама на під-

шлемники з кропив'яної тканини. Коли він повертався, його поранило в ногу.

Невдовзі після закінчення війни Валентин дістав спадщину. Відтоді він її пропивав, запевняючи, що треба як слід святкувати таку щасливу подію, коли ти лишився живий на війні. Байдуже, що минуло вже чимало років, хоч скільки святкуй, усе замало, казав він. Валентин був один з тих, у кого війна найдужче закарбувалася в пам'яті. Ми, його товариші, багато чого вже позабували, а він пам'ятав кожний день і кожную годину.

Я зауважив, що він уже чимало випив, бо сидів у своєму кутку обважнілий і байдужий до всього. Я підняв руку.

— Салют, Валентине!

Він глянув на мене й кивнув:

— Салют, Роббі!

Ми з дівчиною сіли за столик у другому кутку. Підійшов бармен.

— Чого б ви хотіли випити? — спитав я у дівчини.

— Мабуть, мартіні, — відповіла вона. — Сухого мартіні.

— На це Фред мастак, — сказав я.

Фред усміхнувся.

— А мені — як завжди! — сказав я.

У напівтемному барі було прохолодно. Терпко пахло розлитим джином і коньяком, так ніби духом ялівцю і хліба. Під стелею висіла вирізьблена з дерева модель вітрильника. Стіна за прилавком була оббита міддю. У тьмяному світлі люстри мідь вигравала червоним полиском, наче в ній віддзеркалювався якийсь підземний вогонь. З усіх невеличких кованих бра світилися тільки два: одне біля Валентина, друге біля нас. На них були жовті пергаментні абажури, що були зроблені зі старих географічних карт, через що вони і здавалися вузьенькими світляними частинками світу.

Я був трохи збентежений і не знав, з чого почати розмову. Бо дівчини цієї я, власне, зовсім не знав, і що довше я на неї дивився, то чужішою вона мені здавалася. Давно вже я не сидів отак удвох із жінкою і тому розучився... Я більше звик до чоловічого товариства. Там, у кав'ярні, було надто гамірно, а тут —

надто тихо. Через цю тишу кожне слово набувало такої ваги, що провадити невимушену розмову було важко. Мені вже начебто здавалося, що я хочу повернутися до тієї кав'ярні.

Фред приніс чарки. Ми випили. Ром був свіжий, міцний і мав присмак сонця. Він міг бути людині підпорою. Я випив чарку та зразу віддав її Фредові.

— Подобається вам тут? — спитав я.

Дівчина кивнула.

— Краще, ніж там, у кондитерській?

— Ненавиджу кондитерські, — відповіла вона.

— А чого ж тоді ми зустрілися саме там? — здивовано спитав я.

— Не знаю. — Вона скинула берет. — Просто мені нічого більше не спало на думку...

— Тим краще, що тепер вам тут до вподоби. Ми приходимо сюди часто. Вечорами ця халабуда стає для нас наче домівкою.

Вона усміхнулась.

— Це, мабуть, сумно?

— Ні, — відповів я. — Цілком по-сучасному.

Фред приніс мені другу чарку, а біля неї поклав на стіл зелену гаванську сигару.

— Від пана Гаузера.

Валентин зі свого кутка помахав мені рукою й підняв свою чарку.

— Тридцять перше липня сімнадцятого року, Роббі! — глухо сказав він.

Я кивнув йому й теж підняв чарку.

Йому завжди потрібно було пити до когось, я бачив уже, як він, вихиляючи ввечері чарку десь у сільській пивничці, звертався до місяця або до бузкового куща. Він тоді згадував якийсь день із окопного життя, коли йому доводилось дуже тяжко, і був вдячний за те, що він іще живий і може сидіти тут.

— Це мій друг, — сказав я дівчині. — Фронтний товариш. Він один, кого я знаю, хто з великого лиха зумів створити собі

маленьке щастя. Він уже не знає, як йому скористатися зі свого життя, отож він просто тішиться, що ще живий.

Вона задумлено глянула на мене. Коса смуга світла впала їй на чоло й вуста.

— Я це добре розумію, — мовила вона.

Я подивився на неї.

— Не можете ви цього розуміти. Ви для цього надто молода.

Вона усміхнулася легенькою, що майнула лише в її очах, усмішкою, обличчя майже не змінилося, а тільки ледь проясніло, ніби освітлене зсередини.

— Надто молода, — проказала вона, — це не те слово. Пом'яму, надто молодим бути неможливо. Тільки — надто старим.

Я помовчав хвилинку.

— Проти цього можна було б заперечити, — відповів я і кивнув Фредові, щоб він приніс мені ще чогось випити.

Дівчина поводитися так упевнено й невимушено, а я почував себе поруч із нею якимось бовдуром. Я залюбки повів би з нею легеньку, грайливу розмову, яка тепер була б саме до речі та яка зазвичай спадає на думку аж тоді, коли ти знову залишаєшся сам-один. Ленц був мастак на такі розмови, а в мене завжди виходило якось важко й незграбно. Готфрід слушно казав, що як співрозмовник я стою десь на рівні поштаря.

На щастя, Фред був хлопець тямущий. Замість носити вино наперстками, він приніс мені зразу повну склянку, щоб йому не доводилося бігати туди й сюди і щоб не так було помітно, скільки я п'ю. А мені треба було пити, бо я не скинув би цього тягаря з душі.

— Може, вип'єте ще мартіні? — запитав я у дівчини.

— А що ви п'єте?

— Це ром...

Вона подивилась на мою склянку.

— Ви й того разу пили це саме.

— Так, — відповів я, — здебільшого я п'ю ром.

Вона похитала головою.

— Не уявляю, щоб він був смачний...

— Сmachний? Я про це давно не думаю, — сказав я.

Вона глянула на мене.

— Нащо ж ви тоді його п'єте?

— Коли п'ють ром, то не думають про те, смачний він чи ні, — почав я, зрадівши, що знайшов тему, на яку можу говорити. — Це не просто напій, а скоріше друг. Друг, із яким легше жити на світі. Друг, що змінює світ. Тому, його й п'ють... — Я відсунув склянку. — То замовити для вас ще один мартіні?

— Краще вже ром, — сказала вона. — Треба ж і мені його покуштувати...

— Гаразд, — відповів я, — але не цього. Цей на почин надто міцний. Принеси-но «Баккарді-коктейль»! — гукнув я Фредові.

Фред приніс чарки й поставив мисочку з солоним мигдалем та підсмаженими кавовими зернами.

— А мою пляшку постав коло мене, — сказав я.

Помалу все набувало певної форми і звучання. Зникла нерішучість, слова з'являлися самі собою, і я вже не дуже зважав на те, що говорив. Я пив собі й пив, відчуваючи, як наринає на мене, підхоплює велика, лагідна хвиля, як ці порожні сутінки сповнюються образами, як понад байдужими, сірими проявами існування таємниче витає мовчазний натовп мрій. Стіни бару розступилися, і це вже був не бар, а якийсь куточок світу, затишний притулок, напівтемне укриття, навколо якого точилася одвічна бійка хаосу, в якому ми заховались, загадково нав'язані одне одному присмерком часу. Знітившись, дівчина сиділа на своєму стільці, чужа й таємнича, наче закинута сюди з потойбічного життя. Я чув свої слова, але мені здавалося, наче це вже не я, наче це говорить хтось інший, хтось, ким я хотів би бути. Слова були не ті, що треба, вони набували іншого змісту, втручаючись в інші, барвистіші сфери, не схожі на ті, де відбувалися дрібні події мого життя: я знав, що слова мої — неправда, що вони вже фантазія, брехня, та мені було байдуже — правда була безрадісна й сіра, і тільки почуття та ореол мрій були справжнім життям.

Мідна купеля бару мінилась вогнями. Час від часу Валентин підіймав свою чарку й мурмотів якусь дату. За вікнами приглушено хлюпотіла вулиця, сповнена крику хижих птахів — сигналів автомашин. Коли хтось розчиняв двері, з вулиці ніби хлюпав зойк — зойк старої баби — лайливої і заздрісної.

Було вже темно, коли я одвів Патрицію Гольман додому. Повертався я, не поспішаючи, нараз відчувши себе самотнім і спустошеним. Накрапав дрібний дощ. Я спинився перед вітриною і аж тепер відчув, що перебрав міру. Відчув цілком ясно, хоча й твердо стояв на ногах.

Мене враз наче жаром обсипало. Я розстебнув пальто та збив капелюх на потилицю. Стонадцять чортів! Знов мене занесло чортзна-куди! Чого тільки я їй не наплів? Я не зважувався навіть обміркувати це докладніше. Де там — я вже й не пам'ятав, що саме говорив, і це було найгірше. Тепер, коли я сам-один стояв на холодній вулиці, де повз мене гуркотіли автобуси, все здавалося зовсім інакше, як у напівтемному барі. Я сам себе проклинав. Гарне враження справив я на дівчину — що й казати! Вона ж усе помітила. Адже сама вона майже нічого не пила. А коли прощалися, якимось так дивно подивилася на мене...

Господи! Рвучко повернувшись, я зіткнувся з низеньким опастим чоловіком.

— Що таке! — люто просичав я.

— Повилазило тобі, опудало солوم'яне? — загавкав на мене товстун.

Я витріщився на нього.

— Людей не бачив, чи що? — дзюкав він далі.

Саме така зустріч була мені потрібна.

— Людей безперечно бачив, — сказав я, — але щоб прогулювалися пивні бочки, такого ні!

Товстунові не заціпило. Він спинився, надимаючись від гніву.

— А чи не пішов би ти до зоопарку! — скипів він. — За-мріяним кенгуру нічого вештатися по вулиці.

Я зрозумів, що маю справу з лайливцем високої кваліфікації. Треба було, незважаючи на пригнічений настрій, відстояти свою честь.

— Чухрай далі, псих недоношений, — сказав я і, урочисто піднявши руку, благословив його.

Та він не склав зброї.

— Залий собі хоч бетону в голову, мавпо собакоголова! — гавкнув він.

На це я обізвав його клишоногою поторочкою. Він мене — какаду в клітці, я його — безробітним гробарем. На це він, уже трохи шанобливіше, обізвав мене раковою пухлиною на коров'ячій голові, а я його тоді, щоб нарешті поставити крапку, — ходячим кладовищем біфштексів. І враз його обличчя проясніло.

— Кладовище біфштексів — це здорово! — сказав він. — Такого я досі не чув. Занотую до свого репертуару! Бувайте, — він трохи підняв капелюх, і ми розійшлися, сповнені поваги один до одного.

Ця сутичка трохи збадьорила мене. Та почуття досади не минало. Навпаки: чим я тверезішав, тим воно сильнішало. Я здавався сам собі викрученим мокрим рушником. Але поступово мене брала досада вже не тільки на себе, а й на весь світ, навіть на дівчину. Бо ж напився я через неї. Я підняв комір пальта. Хай собі думає про мене, що хоче, мені байдуже, хай одразу знає, з ким має справу. Кат із ним — про мене, що сталося, те сталося. Зарадити вже нічим не можна. А може, так воно й ліпше...

Я повернувся в бар і тепер уже напився по-справжньому.

IV

Надворі стало тепло й вогко, кілька днів, не перестаючи, ішов дощ. Потім небо проясніло, почало припікати сонце, і коли в п'ятницю я прийшов уранці до майстерні, то побачив на подвір'ї Матильду Штос: вона стояла, спершись на мітлу, і обличчя в неї сяяло, як у розніженого бегемота.

— Погляньте-но, пане Локамп, на цю красу! Хіба ж не чудо?!

Я вражений спинився: стара слива коло бензоколонки за одну ніч вкрилася цвітом.

Цілу зиму стояла вона крива й гола, ми вішали на неї старі покришки, настромляли на сучки сушитися каністри з-під мас-тила, вона правила нам хіба що за зручну вішалку для будь-чого, починаючи від ганчірок і до капота; ще кілька днів тому на ній висіли, тріпочучи на вітрі, щойно випрані сині комбінезони, ще вчора на ній навряд чи можна було щось зауважити, — і раптом, за одну-однісіньку ніч, вона, наче в казці, перетворилася на рожево-білу ніжну хмаринку, хмаринку з ясного цвіту; так ніби на наше брудне подвір'я залетіла ненароком зграйка метеликів.

— А як пахне! — замріяно мовила Матильда й закотила очі під лоба. — Розкішно — точнісінько, як ваш ром...

Я не відчував ніякого запаху. Але одразу ж усе зрозумів.

— Пахне скорше коньяком для клієнтів, — сказав я.

Матильда рішуче заперечила:

— Пане Локамп, ви, певне, застудилися! А може, у вас поліпи в носі. Тепер поліпи мало не в кожного. Але в старої Штосихи ніс, як у хорта, можете мені повірити, що пахне ромом, ви-стояним ромом...

— Ну гаразд, Матильдо...

Я налив їй чарку рому й пішов до бензоколонки. Юп уже був там. Перед ним у іржавій консервній бляшанці стояли зрізані з дерева розквітлі гілочки.

— Що це в тебе? — здивовано спитав я.

— Це для дам, — пояснив Юп. — Коли якась дама під'їжджає до бензоколонки заправитись, то дістає від мене ще й таку гілочку. Завдяки цьому я продав уже на дев'яносто літрів більше, ніж завжди. Це дерево варте золота, пане Локамп. Коли б у нас його не було, то варто було б поставити штучне.

— А ти справжній бізнесмен, хлопче!

Він усміхнувся. Сонячне проміння просочувалося крізь його вуха, і вони нагадували рубінові шибки в церковних вітражах.

— Мене вже двічі сфотографували, — повідомив Юп. — На фоні дерева.

— Отакої, ти ще станеш кінозіркою, — сказав я і пішов до оглядової ями, звідти, з-під «форда», саме вилазив Ленц.

— Роббі, — сказав він, — знаєш, що мені спало на думку? Нам треба було подбати про ту дівчину, що була з Біндінгом. Я пильно подивився на нього.

— Тобто як?

— А отак, як я й сказав. Чого ти на мене витріщився?

— І не думав.

— Не думав, ти їх просто виричав. Як же її звуть, ту дівчину? Пат, але як далі?

— Не знаю, — відповів я.

Він підвівся.

— Не знаєш? Ти ж записав її адресу. Я сам бачив.

— Загубив папірець.

— Загубив?! — Він учепився обома руками у свою жовту чуприну. — І це заради цього я тоді цілу годину відволікав від вас Біндінга? Загубив! А може, Отто запам'ятав адресу?

— Отто її теж не знає.

Ленц подивився на мене.

— Жалюгідний дилетант! Тим гірше! Хіба ж ти не бачив, що то була чудесна дівчина? Господи! — Ленц звів очі до неба. — Коли нарешті нам трапилося щось путнє, то цей бовдур губить адресу!

— Як на мене, то не така вже вона й чарівна...

— Бо ти осел, — заперечив Ленц, — йолоп, який нічогісінько не тямить у тому, що вище рівня повій із кав'ярні «Інтернаціональ». Ех ти, тапер! Кажу тобі ще раз: це був щасливий випадок, просто щастя, ота дівчина! Ти ж про таке й поняття не маєш! Ти бачив її очі? Звісно, не бачив; ти ж тільки у свою чарку дивився!

— Прикуси язика! — урвав я його, бо тією чаркою він наче поцілював мене у свіжу рану.

— А руки, — вів Ленц далі, не звертаючи на мене уваги, — тонкі, довгі руки, як у мулатки. На цьому, можеш мені повіри-

ти, Готфрід розуміється! Боже милий! Нарешті трапилася дівчина, прекрасна, невимушена і, — що найголовніше, — вона вміє створити атмосферу... — Він осікся. — А ти взагалі знаєш, що таке атмосфера?

— Повітря, яке накачують у балон, — пояснив я похмуро.

— Авжеж, — сказав він співчутливо та презирливо водночас, — авжеж, повітря! Атмосфера, аура, ореол, тепло, таємничість — це те, що одухотворює і оживляє красу, але що тобі говорити... твоя атмосфера — це випари рому.

— Годі, а то дістанеш чимось по макітрі, — пробурчав я.

Але Готфрід не вгавав, а я його й пальцем не торкнув.

Він же й гадки не мав про те, що трапилось, не знав, що кожне його слово вражає мене просто в серце. А найбільше кожне слово про пиятику. Я вже був якось пережив це і заспокоївся, а він знову все розбурхав. Нахвалював дівчину, аж поки мені здалося, наче я й насправді втратив щось напрочуд прекрасне, втратив без вороття.

Усе ще роздратований пішов я о шостій до кав'ярні «Інтернаціональ» — свого давнього притулку; Ленц іще раз нагадав мені про це. Зайшовши до залу, я, на свій подив, побачив, що там завізно. На прилавку стояли торти, тістечка, а плоскостопий Алоїс протупотів у бічну кімнату з тацею, заставленою посудом для кави. Я спинився. Кава, кавниками? То, певне, бенкетувало якесь товариство, а отже, хтось, упившись, уже лежить під столиком.

Але хазяїн роз'яснив мені в чім річ. Сьогодні в одній з бічних кімнат святкують прощання з Ліллі — Розиною подружкою. Я ляснув себе по лобі — як я міг забути! Адже мене сюди запрошено! Запрошено як єдиного чоловіка, Роза на цьому особливо наголосила, бо ж присутнього тут гомосексуаліста Кікі до уваги не брали. Я швидко вийшов і повернувся з букетом квітів, ананасом, дитячим брязкальцем і плиткою шоколаду.

Роза зустріла мене усмішкою великосвітської дами. На ній була чорна, глибоко декольтована сукня. Вона була господинею

столу. Її золоті зуби виблискували. Я запитав про здоров'я її малої і передав їй целулоїдне брязкальце й шоколад. Роза сяяла.

З ананасом і квітами я підійшов до Ліллі:

— Широ вітаю і бажаю щастя!

— Він, як завжди, справжній джентльмен, — сказала Роза. — Ходи-но сюди, Роббі, сядь між мною і Ліллі.

Ліллі була найближчою Розиною подругою. Вона зробила блискучу кар'єру. Стала тим, що було недосяжного мрією кожної звичайної повії, — «дамою при готелі». «Дама при готелі» не шукає собі клієнтів на вулиці, вона живе в готелі і там-таки знайомиться з чоловіками. Мало хто з повій досягає такого становища — обмаль туалетів та й грошей замало, щоб можна було якийсь час перебути без клієнтів... Хоча Ліллі мешкала в провінційному готелі, а проте за кілька років заощадила щось близько чотирьох тисяч марок. І ось тепер вона виходила заміж. Її майбутній чоловік тримав невеличку крамницю газових приладів і радіоапаратури. Він усе знав про минуле Ліллі, та йому це було байдуже. Щодо майбутнього, то він міг бути цілком спокійний: якщо така дівчина виходила заміж, то це вже було надійно. Такі дівчата знали своє ремесло, і таке життя їм остогидло. З них виходили вірні дружини.

Весілля Ліллі мало відбутися в понеділок. А сьогодні Роза влаштувала їй прощальну вечірку з кавою. Усі прийшли, щоб іще раз побути з Ліллі. Після одруження вона вже не зможе сюди приходити.

Роза налила мені чашку кави. Алоїс підбіг із величезним кексом, нашпигованим родзинками, посипаним мигдалем і цукатами. Вона поклала мені солідний шматок. Я знав, що треба робити. Покуштував шматочок з виглядом знавця, а тоді удав страшенно здивованого.

— Хай мене грім поб'є, але такого, безперечно, не купиш!

— Сама спекла, — відповіла Роза вдоволено. Вона вміла добре куховарити й любила, коли її за це хвалили. А щодо гуляшу та кексів, то вона була неперевершена. Адже вона була чешка.

Я подивився на товариство, що сиділо біля столу. Ось вони, поденниці Божого вертограду, непохибні знавці людських душ, ці солдати кохання — ось Валлі-красуня, в якій нещодавно під час нічної прогулянки в автомобілі вкрали жоржетку з песця, ось Ліна з дерев'яною замість однієї ноги — вона й досі знаходила собі клієнтів; ось бідолашна Фріді, що кохала плоскоstopого Алоїса, хоч давно могла б мати власну квартиру й приятеля, який би утримував її; ось Марго, червонощока Марго, яка завжди ходила вбрана, як домашня служниця, і цим приваблювала елегантних кавалерів; ось Маріон, наймолодша з них усіх, усміхнена й безжурна; ось Кікі, якого не мали за чоловіка, бо він завжди носив жіноче вбрання й рум'янився; ось Мімі, бідолашна Мімі, якій уже сорок п'ять років; з розширеними венами на ногах, їй уже нелегко бігати вулицями... Було тут іще кілька жінок — подавальниць з бару, просто гостей — їх я не знав. І нарешті — другий почесний гість — «матуся», маленька, довірена особа всіх нас, втіха й підтримка нічних мандрівців, «матуся», що тримала на розі Ніколаїштрассе чавунний казан, правила ночами за пересувний буфет і міняльну контору й торгувала не тільки сосисками, а потай іще й цигарками та гумовими виробами інтимного вжитку; в неї можна було й гроші позичити.

Я знав, як тут треба було поводитись. Сьогодні — жодного слова про звичайні їхні справи, жодного недоречного натяку. Сьогодні треба було забути про неймовірну витривалість Рози, за яку її прозвано Залізною Кобилою, про розмови Фріді з торговцем худобою Стефаном Гріголяйтом про кохання, про те, як Кікі пританцьовує вдосвіта біля кошика з крендельками. Сьогоднішня бесіда мала пасувати вишуканому дамському товариству.

— Усе вже наготувала, Ліллі? — запитав я.

Вона кивнула.

— Посаг уже давно готовий.

— Чудовий посаг, — втрутилася Роза. — Все є до останньої мереживної накидочки...

— А навіщо ці мереживні накидочки? — запитав я.

— Та ти що, Роббі? — Роза так докірливо глянула на мене, що я якомога швидше згадав, навіщо вони, і сказав їй про це. Мереживні накидочки — це ж плетені чохла на меблі, символ дрібнобуржуазного добробуту, священний символ шлюбного життя і втраченого раю... Усі ці жінки стали повіями не з покликання, їх просто вибило з колії нормального життя. По-тай вони мріяли про шлюбну постіль, а не про розпусту. Але вони нізащо в світі не зізналися б у цьому.

Я сів до піаніно. Роза вже давно чекала на це. Вона, як і всі ці дівчата, любила музику. На прощання я ще раз зіграв усі її та Лілліні улюблені мелодії. Спочатку «Молитву діви». Хоч назва не надто пасувала до нашої кав'ярні, зате це була гучна, бравурна п'єска. Потім зіграв «Вечірню пісню пташок», «Альпи палають», «Коли вмирає кохання», «Арлекінові мільйони», а наприкінці «Серце прагне в рідний край». Остання була улюбленою Розиною піснею. Бо ж повії — найчерствіші й водночас найсентиментальніші з людей. Підспівували всі. Гомосексуаліст Кікі вторував.

Нарешті Ліллі підвелася з-за столу. Їй треба було зайти по нареченого. Роза щиро розцілювалася з нею.

— Щастя тобі, Ліллі! Не піддавайся!

Несучи купу подарунків, Ліллі пішла. І Бог його знає чому, але обличчя її зовсім змінилося. Жорсткі риси, що вирізьбляються в кожного, кому доводиться спізнати людську підлоту, наче стерлися, обличчя полагіднішало, на ньому прозирало щось молоде, дівоче.

Ми вийшли на вулицю й помахали вслід Ліллі. І раптом розридалася Мімі. Вона сама була колись одружена. Чоловік її помер на війні від запалення легенів. Якби його було вбито, вона мала б хоч якусь пенсію і їй нічого було б іти на вулицю. Роза поплескала її по спині.

— Ну, Мімі, тільки не розкисай. Ходімо, вип'ємо ще кави!

Все товариство повернулося до темного приміщення, як кури на сідало. Але гарний настрій уже минувся.

— Заграй-но, Роббі, нам іще щось на прощання! — попросила Роза. — Щоб підняти нам дух!

— Гаразд, — відповів я. — Давайте вржемо «Марш давніх друзів»!

А потім розпрощався і я. Роза тицьнула мені пакет із печивом. Я віддав його «матусиному» синові, який готував уже на вулиці казан із ковбасками.

Я роздумував, куди б його податися. Іти в бар мені ніяк не хотілося, в кіно — теж, хіба що до майстерні? Нерішуче глянув на годинник. Була восьма. Кестер, мабуть, уже повернувся. А при ньому Ленц не стане знову теревенити про дівчину. Я пішов.

У майстерні горіло світло. Не тільки в приміщенні — воно заливало й усе подвір'я. Кестер був сам.

— Що сталося, Отто? — запитав я. — Може, ти продав «кадилак»?

Кестер засміявся:

— Ні, це Готфрід улаштував невеличку ілюмінацію.

Світилися обидві фари «кадилака». Машина стояла так, що снопи світла падали крізь вікно на двір, просто на вкриту цвiтом сливу. Вона відсвічувала в світлі фар крейдяною білістю, видовище було чудове. А в темряві обабіч дерева, здавалося, гомоніло море.

— Яка розкіш! — сказав я. — А де ж він?

— Пішов купити щось попоїсти.

— Блискуча ідея! Мене щось наче похитує. Може, це просто через те, що я зголоднів.

Кестер кивнув.

— Поїсти ніколи не завадить. Основний закон усіх старих вояків. А мене сьогодні ввечері теж довго похитувало та й хитнуло — записав «Карла» на перегони.

— Як? — вихопилося в мене. — На шосте?

Він кивнув.

— Бий його сила Божа, Отто, але ж там беруть участь класні машини!

Він знову кивнув.

— Я пустив його по класу спортивних машин такого типу, як у Браумюллера.

Я засукав рукава.

— Тоді до роботи, Отто. Проміємо як слід мастилом нашого улюбленця!

— Стій! — гукнув останній з романтиків, саме входячи до приміщення. — Спершу нам самим треба заправитися!

Він виклав на стіл вечерю: сир, хліб, тверду, як камінь, копчену ковбасу, шпроти. Було й холодне пиво. Ми їли, як загін зголоднілих молотників. Тоді взялися до «Карла». Години зо дві морочилися з ним, перевірили й помастили всі підшипники. Потім ми з Ленцем повечеряли вдруге. Готфрід увімкнув світло й на «форді». Під час аварії одна з його фар випадково вціліла. Тепер вона стирчала на задертому вгору шасі, кидаючи шмат світла кудись у небо.

Ленц, задоволений, обернувся.

— А тепер, Роббі, неси-но сюди пляшки. Справимо Свято квітучого дерева!

Я поставив на стіл коньяк, джин і дві чарки.

— А ти? — запитав Готфрід.

— Я не питиму нічого.

— Як це так? Чого?

— Бо в мене пропала охота до цієї проклятої пиятики.

Ленц уважно глянув на мене, а тоді, звертаючись до Кестера, сказав:

— Наш малий з'їхав з глузду.

— Дай йому спокій, якщо він не хоче, — відповів Кестер.

Ленц налив собі повну чарку.

— Хлопець уже з якогось часу трохи звихнений.

— Це ще не найгірше, — промовив я.

Над фабричним дахом, навпроти нас, викотився великий червоний місяць. Якийсь час ми сиділи мовчки.

— Скажи-но мені, Готфріде, — почав я, — ти фахівець у справах кохання, правда ж?

— Фахівець? Я старий майстер у справі кохання, — відповів скромно Ленц.

— Добре. Я хотів би знати, чи завжди закохані поводяться по-дурному?

— Як це так, по-дурному?

— Та от так, ніби ти напідпитку. Базікають казна-що, плетуть дурниці, брешуть...

Ленц зареготався:

— Слухай, малий! Кохання — це омана. Чудесна омана матері-природи. Глянь на цю сливу! Вона саме тепер обманює нас. Причепурилась, удає з себе гарнішу, ніж буде потім. Було б жахливо, якби кохання мало хоч якийсь стосунок до правди. Хвалити Бога, проклятуці моралісти не все ще змогли підкорити собі.

Я підвівся.

— То ти вважаєш, що без домішки омани цього взагалі не буває?

— Не буває, малий.

— Але ж тоді можна здорово в дурні пошитися...

Ленц усміхнувся.

— Запам'ятай, хлопче: ніколи, ніколи, ніколи в світі не пошиєшся ти в дурні перед жінкою, якщо робитимеш будь-що заради неї. Навіть коли б грав найбанальнішу комедію! Роби, що хочеш — ходи на голові, плети дурниці, пишайся, як павич, співай їй серенади, тільки одного не роби: не будь з нею діловим, не будь розсудливим!

Я пожвавішав.

— А ти як думаєш, Отто?

Кестер засміявся:

— Мабуть, так воно й насправді...

Він підвівся й відкрив капот на «Карлі». Я приніс пляшку рому, ще одну чарку й поставив на стіл. Отто завів машину. Мотор захурчав глухо й спокійно. Ленц поклав ноги на підвіконня і втупився поглядом у ніч. Я підсів до нього.

— Тобі доводилося коли-небудь напиться в присутності жінки?

— І не раз, — відповів він, не поворухнувшись.

— Ну й як?

Він скося глянув на мене.

— Ти хочеш знати: що робити, коли щось накоїв? Ніколи не перепрошуй, малий! Нічого не кажи. Посилай квіти. Без листів. Самі квіти. Вони покривають усе. Навіть могилу.

Я глянув на нього. Він сидів нерухомо. Очі його виблискували в яскравому світлі, що заливало наш двір. Мотор усе ще працював, стиха похуркуючи; здавалося, ніби під нами легенько двигтіла земля.

— Отепер і я випив би чогось, — сказав я, відкорковуючи пляшку.

Кестер вимкнув мотор. Потім звернувся до Ленца:

— Місяць уже добре світить, Готфріде, і чарку можна й так знайти. Погаси ілюмінацію. Зокрема, на «форді». Цей мотлох нагадує мені своєю навскісною фарою війну. Коли такі штуки намацували вночі літака — не до жартів було.

Ленц кивнув.

— А мені це нагадує... ну, та однаково... — Він устав і вимкнув фари.

Місяць високо підбився над фабричним дахом. Він дедалі яснішав і висів тепер на гілках сливи, як жовтий лямпйон. Гілки ледь погойдувалися на слабкому вітрі.

— Дивна річ, — сказав, трохи помовчавши, Ленц, — чого це ставлять пам'ятники різним людям, а чому не місяцеві або такому ось усіяному цвітом дереву...

Я рано пішов додому. Відчинивши двері до коридора, почув музику — грав грамофон секретарки, Ерні Беніг. Тихенько співав ясний жіночий голос. Потім глухо забриніли скрипки й піччи́като на банджо. І знову той самий голос, проникливий, ніжний, ніби сповнений щастя. Я прислухався, щоб розчути слова. Тихий жіночий спів якось зворушливо звучав у темному коридорі, поміж швейною машиною пані Бендер і валізами подружжя Гассе.

Мій погляд упав на опудало голови дикого кабана над дверима до кухні, де чути було, як служниця брязкотить посудом.

«Як жити могла я без тебе?..» — співав голос за кілька кроків од мене, за дверима.

Я знизав плечима й пішов до себе в кімнату. Знову почув, як поруч сваряться сусіди. За кілька хвилин до мене постукав і зайшов Гасе.

— Я вам не заважатиму? — стомлено спитав він.

— Аж ніяк, — відповів я. — Може, чогось вип'єте?

— Либонь, ні. Ось тільки трохи посиджу...

Він утупив очі в підлогу.

— Вам добре, — сказав він раптом, — ви собі сам-один...

— Дурниці, — заперечив я. — Завжди сидіти самому — це теж не велике щастя... Можете мені повірити...

Він якось зсутулено сидів у кріслі, в сутінках кімнати очі його здавалися скляними — в них відбивалося світло вуличних ліхтарів. Плечі вузькі, похилі...

— Я зовсім інакше уявляв собі життя, — сказав він, помовчавши.

— Як і всі ми... — підтримав я.

За півгодини він пішов до себе, щоб помиритися з дружиною. Я дав йому кілька газет і півпляшки лікеру «Кюрасо», що давно вже стояла в мене на шафі — нудотно-солодке питво, але йому згодиться, бо в напоях він нічогісінько не тямив. Тихенько, майже нечутно вийшов він від мене, наче тінь, наче він уже згас. Я причинив за ним двері. З коридора наче майнуло шовковими клаптями — хлюпнула музика: скрипки, приглушені банджо... «Як жити могла я без тебе...»

Я сів біля вікна. Цвинтар заливало блакитне місячне сяйво. Барвисті вогні світлової реклами шугали на верхів'ях дерев, у темряві маячили надгробки. Сумирні, нічого моторошного в них не було. Неподалік, сигналячи, мчали автомашини, світло фар ковзало по їхніх посічених негодою написах.

Я сидів досить довго, снуючи різні думки. Про те, як ми повернулися з війни, молоді, втративши віру в будь-що, наче шахтарі

із заваленої шахти. Ми хотіли вирушити в похід проти брехні, егоїзму, жадоби й душевної інертності, бо все це змусило нас до того, що ми пережили: ми були суворі, вірили тільки найближчому товаришеві, тільки конкретним речам, що ніколи не зраджували нас, — небу, тютюну, деревам, хлібові й землі... Але що з цього вийшло? Усе стало брехнею, забулося. А хто не міг забути, тому залишилися тільки безсилля, розпач, байдужість і горілка. Часи великих мрій, мрій людських і навіть суто чоловічих, канули в небуття. Тріумфували заповзятливі. Корупція. Злидні.

«Вам добре, ви собі сам-один», — каже Гассе. Що ж, це справді так, хто був сам-один, того ніхто не міг покинути. Але інколи вечорами штучна будівля добробуту розвалювалася, життя перетворювалося на якусь нестримну мелодію-схлип, на вир шалених поривань, нестримних бажань, туги й надії — вирватися все ж із цього безглузлого запаморочення, із безтямної нудоти одноманітності звуків цієї одвічної катеринки. Будь-куди, аби вирватися! О, ця жалюгідна людська потреба — хоч трохи тепла: дві руки і схилене до тебе обличчя — чому ж ні? Хіба й це теж було тільки ілюзією, самозреченням, втечею? Хіба ж буває щось інше, крім самотності?

Я зачинив вікно. Ні, справді нічого іншого не буває. На все інше у нас надто хиткий ґрунт під ногами.

Але наступного ранку я підхопився раненько і, перш ніж піти до майстерні, зайшов на квартиру до квіткаря, а тоді до його крамнички, вибрав собі букет троянд і попросив зараз же їх віднести. Мені було трохи дивно, коли я неквапливо написав на картці адресу й ім'я Патріції Гольман.

V

Кестер, одягнувши свій найстаріший костюм, поїхав до управління фінінспекції. Хотів добитися, щоб нам знизили податки. Ми з Ленцом залишилися в майстерні.

— Готфріде, — сказав я, — давай-но візьмемося до товстого «кадилака».

Напередодні в газеті з'явилося наше оголошення. Отже, вже сьогодні можна було сподіватися покупців, якщо взагалі це могло когось зацікавити. Хоч би що, а машину треба було підготувати.

Насамперед ми пройшлися по лаку ще й політурою. Від неї машина заблищала, як ніколи, й наче аж подорожчала на сотню марок. Потім ми залили в мотор найгустіше з усіх, що тільки може бути, мастило. Поршні були вже не першокласні й трохи постукували. Густе мастило компенсувало цей дефект, і машина працювала напрочуд спокійно. Коробку швидкостей і задній міст ми теж змастили тавотом, щоб і вони працювали безшумно.

Потім ми виїхали з підвір'я. Неподалік був шмат вибоїстої дороги. Ми поїхали нею зі швидкістю п'ятдесят кілометрів. У деяких місцях кузов постукував. Ми зменшили тиск у балонах на чверть атмосфери та спробували ще раз. Пішло трохи краще. Спустили ще чверть атмосфери. Тепер усе йшло як по маслу.

Ми вернулися до майстерні, змастили скрипучі шарніри капота, втиснули туди ще гумову прокладку, залили в радіатор гарячу воду, щоб мотор вмить заводився і ще раз обприскали машину зісподу з газового розпилювача, щоб і там усе блищало. Після всього Готфрід зняв руки до неба:

— Тепер явися нам, благословенний покупцю! Явися, любий володарю напханого гаманця! Ми чекаємо на тебе, як жених на наречену!

Проте наречена не квапилась. Отож ми пересунули на оглядову яму пекареву тарадайку й заходилися демонтувати передню вісь. Кілька годин спокійно, без зайвих балачок працювали. Аж ось я почув, що Юп, що стояв біля бензоколонки, почав насвистувати мелодію пісні: «Чуєш! Хто це йде до нас».

Я виліз із ями й виглянув у вікно. Навколо «кадилака» походжав маленький присадкуватий чоловік. На вигляд — цілком солідний буржуа.

— Поглянь, Готфріде, — прошепотів я, — може, це наречена?

— Безперечно! — сказав Ленц, глянувши на гостя. — Але подивись на обличчя. Ні з ким іще не розмовляв, а вже сповнений недовіри. Швиденько йди до нього! А я залишуся в резерві. Підключуся, якщо ти сам не впораєшся. Не забувай про мої прийоми.

— Добре. — Я вийшов до покупця.

Гість дивився на мене розумними чорними очима. Я відрекомендувався:

— Локамп!

— Блюменталь!

Це був перший Готфрідів прийом: неодмінно відрекомендуватися. Він запевняв, що це одразу ж створює інтимнішу атмосферу. Другий прийом полягав у тому, щоб починати розмову дуже стримано, вислухати уважно покупця, а тоді вже вчепитися там, де це було б вигідно.

— Ви з приводу «кадилака», пане Блюменталь? — запитав я.

Він кивнув.

— Ось він, — сказав я і показав рукою на машину.

— Бачу, — озвався Блюменталь.

Я кинув на нього швидкий погляд. «Увага, — подумки застеріг я себе, — це хитра bestia!»

Ми перейшли подвір'я. Я відчинив дверцята машини й запустив мотор. Робив усе мовчки, щоб дати Блюменталю час оглянути машину. Безперечно, він знайде до чого прискіпатись, отоді я перейду в наступ.

Та Блюменталь нічого не оглядав. Ні до чого не прискіпувався. Він і собі мовчки стояв переді мною, як стовп. Мені нічого не лишалося, як тільки розпочати наступ навмання.

Неквапливо й детально почав я описувати «кадилак», як, певне, мати розповідає про свою дитину. Говорячи, я намагався вивідати, чи тямить цей чоловік хоча б щось у таких речах. Коли це фахівець, то треба чимбільш розводитися про мотор і шасі, а коли він нічого не тямить — про комфорт та інші виребеньки.

Та він і далі нічим не виказав себе. Він не перебивав мене, аж поки я сам не вичерпав своїх мовних ресурсів.

— Для чого ви купуєте машину? Щоб їздити в місті чи для подорожей? — спитав я нарешті, сподіваючись за щось зачепитися.

— Для всього, — відповів Блюменталь.

— Ага! А їздитимете самі чи з водієм?

— Як коли.

Як коли. Відповіді він давав, як папуга. Може, він належав до ордену ченців, що дали обітницю мовчання.

Щоб якось пожвавити розмову, я вирішив добитися, щоб він сам щось випробував. У таких випадках покупці завжди стають приступнішими. Я занепокоївся, що він от-от засне.

— Верх машини, як для такого великого кабриолета, дуже легко відкидається й закривається, — сказав я. — Прошу, спробуйте закрити його самі. Ви зробите це однією рукою.

Але Блюменталь сказав, що це ні до чого, мовляв, він і так це бачить. Я, грюкнувши, розчинив і зачинив дверцята, а тоді поторсав за ручки.

— Ніщо не розгойдане. Усе непохитне й надійне. Прошу, перевірте самі...

Та Блюменталь знову відмовився. Він вважав, що інакше й бути не може. Ну й твердий у біса горішок!

Я показав йому, як опускаються й підіймаються шибки у вікнах.

— Ручки крутяться легко, завирашки! Шибки фіксуються на будь-якій висоті.

Він не поворухнувся.

— До того ж і скло незвичайне — небитке, — провадив я далі, хоч уже й почав впадати в розпач. — Це ж неоціненна вигода! У нас у майстерні стоїть «форд»... — І я розповів історію про те, як загинула пекарева дружина, додавши ще одну жертву — дитину, хоч та ще й не народилась.

Проте душа Блюменталю була замкнена щільно, як сейф.

— Небитке скло ставлять на всіх машинах, — перебив він мене, — нічого особливого в цьому немає.

— Небитке скло не належить до серійного обладнання жодної марки машин, — заперечив я лагідно, але твердо. — Хіба що лобове скло на деяких моделях. Та аж ніяк невеликі бокові шибки.

Я продемонстрував роботу сигналів і перейшов до опису внутрішнього комфорту: багажників, сидінь, бічних кишеньок, щитка водія, розписував кожну дрібничку, подав навіть Блюменталеві запальничку і, скориставшись із цієї нагоди, запропонував йому сигарету, щоб хоча цим його трохи розворушити, але він відмовився.

— Дякую, я не курю, — сказав він і глянув на мене так знуджено, що я раптом подумав: а може, йому зовсім не до нас треба було, може, він зайшов випадково — заблукав, хотів купити щось зовсім інше, ну, скажімо, машину, що обкидає петлі для гудзиків або радіоприймач, а тепер ось стоїть тут через власну нерішучість, але зараз піде собі геть.

— Давайте, пане Блюменталь, зробимо спробний виїзд, — запропонував я нарешті, бо відчув, що справді втомився.

— Спробний виїзд? — перепитав він так, наче я сказав щось зовсім не зрозуміле.

— Так, спробний виїзд. Треба ж вам самому упевнитись, як працює машина. Вона мчить по шосе так рівно, ніби по рейках. А мотор тягне, ніби це не важкий кабріолет, а пір'інка.

— А, ці спробні виїзди... — він заперечливо махнув рукою. — Нічого вони не виявляють. Те, чого машині бракує, завжди виявляється тільки згодом.

«Авжеж, згодом, — сердито подумав я, — а ти, бовдуре чавунний, сподівався, що я тицьну тебе носом у вади».

— Ну що ж. Не треба, то не треба, — сказав я, втративши будь-яку надію на успіх. Було ясно, що цей тип не збирався купувати машини.

Аж раптом він обернувся, глянув мені просто у вічі та сказав стиха, але чітко й дуже швидко:

— Скільки коштує ця машина?

— Сім тисяч марок, — відповів я їй оком не змигнувши; наче сокирою відрубав. Чоловік не повинен був помітити, що я бо-дай мить розмірковував, це я знав твердо. Коли б я загаявся хоч на мить — це обійшлося б нам у тисячу марок, яку б він виторгував. — Сім тисяч марок нетто, — ще раз сказав я твердо, а сам подумав: «Як даси п'ять, то й забирай її собі».

Та Блюменталь не давав ніскільки. Він тільки засопів.

— Надто дорого!

— Звичайно, дорого, — сказав я, остаточно зневірившись в успіху.

— Тобто як це «звичайно»? — вперше спитав Блюменталь якимсь наче людяним голосом.

— Пане Блюменталь, — відказав я, — чи бачили ви тепер когось, хто б інакше реагував на ціну?

Він уважно подивився на мене. Тоді на його обличчі з'явилось щось подібне на тінь усмішки.

— Слушно. Але ж машина справді надто дорога.

Я не повірив почутому. Ось він нарешті, справжній тон! Тон зацікавленого покупця! А може, це знову якийсь виверт?

Цієї миті на подвір'я зайшов якийсь елегантно вбраний дженджик. Він витяг із кишені газету, перевірів ще раз номер будинку, а тоді підійшов до мене.

— Тут продається «кадилак»?

Я кивнув і мовчки витріщився на жовтий бамбуковий ціпочок того дженджика та на його замшеві рукавички.

— Можна подивитися? — спитав він спокійно їй оком не змигнувши.

— Та ось він, — сказав я. — Але прошу вас зачекати хвилику, поки я звільнюсь. Може, ви поки що почекаєте отам?

Дженджик якось мить послухав, як працює мотор, спершу обличчя його набуло скептичного, потім схвального виразу, а тоді вже тільки пішов за мною до майстерні.

— Ідіот, — просичав я йому й швиденько повернувся до Блюменталья.

— Коли ви хоч би раз проїдете цією машиною, то інакше думатимете про ціну, — сказав я. — Можете випробовувати її скільки завгодно. Або, може, вам більше підходить, щоб я заїхав по вас якось увечері, щоб випробувати її? Як скажете.

Але його раптове похваллення вже минуло. Блюменталь знову стояв переді мною, ніби гранітна статуя голови співацького гуртка.

— Облиште, — сказав він, — мені треба йти. Якщо я намагаю зробити спробний виїзд, то зателефоную вам.

Я зрозумів, що більшого поки що мені не досягти. Такого не вмовиш.

— Гаразд, — погодився я, — але, може, ви дали б мені номер вашого телефону, щоб я міг повідомити вас на той випадок, коли машиною зацікавиться хтось інший?..

Блюменталь якось дивно глянув на мене.

— Зацікавитись — це ще не означає купити.

Він дістав портсигар і подав його мені. То, виявляється, він курить-таки. Та ще й марку «Корона» — мабуть, у нього грошей як сміття! Але мені вже те все було байдуже. Я взяв сигару.

Він приязно потиснув мені руку й пішов. Я дивився йому вслід і стиха, але круто вилаявся. А тоді подався до майстерні.

— Ну, то як? — привітав мене джэнджик — Готфрід Ленц. — Здорово в мене вийшло, правда? Я побачив, що тобі вже терпець уривається, і вирішив допомогти. Добре, що Отто, йдучи до фінансового управління, саме переодягнувся й залишив тут свій святковий костюм! Я його вмить нацупив та через вікно чкурнув із двору, а тоді причимчикував назад як солідний покупець! Здорово втнув? Скажеш, ні?

— По-ідіотському втнув! — заперечив я. — Цей тип хитрий за нас обох укупі. Глянь-но на сигару! Півтори марки за штуку! Ти мені мільярдера сполохав!

Готфрід узяв у мене з рук сигару, обнюхав її і запалив.

— Я сполохав тобі шахрая! Мільярдери таких сигар не палять. Хіба що по десять пфенігів за штуку...

— Дурниці, — відповів я. — Шахрай не назве себе Блюменталь! Відрекомендується: граф фон Блюменау чи щось подібне...

— Та він ще прийде, — як завжди, з властивим йому оптимізмом, сказав Ленц і пустив мені в обличчя дим моєї ж сигари.

— Цей — не прийде, — переконано відповів я. — Але звідки в тебе цей бамбуковий ціпок і ці рукавички?

— Позичив. Отам у крамниці «Бенн і компанія». У мене там є знайома продавщиця. Я, може, паличку залишу собі. Подобається вона мені. — Він самовдоволено покрутив у повітрі грубим ціпком.

— Готфріде, — сказав я, — у тобі пропадає талант. Знаєш що? Іди до вар'єте. Там твоє місце.

— Вам дзвонили, — сказала Фріда, косоока служниця пані Залевської, коли я опівдні забіг на часинку додому.

Я обернувся.

— Коли?

— З півгодини тому. Якась дама...

— Що ж вона сказала?

— Що ввечері подзвонить ще раз. Та я їй зразу ж пояснила, що вона тільки час марнуватиме — вас-бо ввечері ніколи не буває вдома...

Я витріщився на неї.

— Що? Ви так сказали? Господи, хоч би вже хтось навчив вас нарешті розмовляти по телефону!

— Я й так умію розмовляти по телефону! — пихато заявила Фріда. — А вечорами ви справді майже ніколи не буваєте вдома.

— То вас ніяк не обходить! — скипів я. — Другого разу ви ще, може, розкажете, які в мене шкарпетки — діряві чи цілі!

— Що ж, можу розказати, — дала вона відкоша, сердито глипнувши на мене своїми червоними, запаленими очима. Ми з нею давно вже ворогували.

Я залюбки турнув би її в каструлю з супом, але стримався — дістав із кишені марку, тицьнув її Фріді та вже лагідно спитав:

— А дама назвала себе?

— Не-е...

— А який же в неї голос? Трохи хрипкуватий і низький? Такий, ніби вона застудилася й охрипла?

— Хіба я знаю... — відповіла Фріда так флегматично, ніби я щойно й не думав дати їй марку.

— Гарна каблучка у вас на руці, справді чудова каблучка, — сказав я. — Та подумайте-бо гарненько, може, якраз і пригадаєте...

— Не пригадаю, — відповіла Фріда, і обличчя її аж розплилося від зловтішної усмішки.

— Ну тоді, щоб ти повісилася, чортова потороча! — гримнув я на неї й пішов із дому.

Повернувшись я рівно о шостій вечора. Відчинивши двері, побачив досить незвичайну картину. Посеред коридора стояла пані Бендер — няня по догляду за немовлятами; а пансіонські дами щільно обступили її.

— Ідіть-но сюди! — гукнула мені пані Залевська.

Зібралися вони всі, як виявилось, навколо причепуреного бантами немовляти, якому було, може, з півроку. Пані Бендер привезла його у дитячому візочку з будинку, де служила. Це було звичайнісіньке собі дитинча, але дами посхилялися над ним і так нестямно виказували своє захоплення, наче то було перше немовля, що з'явилося на світ Божий. Вони цмокали над ним, ляскали пальцями перед очима бідолашного створіння, витягували дудочкою губи. Навіть Ерна Беніг у своєму кімоно з драконами брала участь у цій оргії платонічного материнства.

— Хіба ж не чарівне створіння? — запитувала пані Залевська, закотивши очі під лоба.

— На це питання можна буде відповісти тільки десть років через двадцять-тридцять, — сказав я, поглядаючи на телефон. Хоч би мені не подзвонили саме тепер, коли тут оце збіговисько.

— Але ж подивіться на нього як слід, — закликала мене пані Гасце.

Я подивився. Немовля як немовля. Нічого особливого виявити я не міг. Хіба що неймовірно маленькі рученята — чудно було подумати, що колись і я був такий мацюпусінський.

— Бідолашна крихітка, — сказав я, — зовсім іще не уявляє собі, що на неї чекає! Хотілося б знати, до якої нової війни він саме виросте...

— Як жорстоко! — вигукнула пані Залевська. — Невже у вас немає душі?

— Аж надто, — відповів я, — інакше мені таке й на думку не спало б.

Після цього я відступив до своєї кімнати.

Десь хвилин за десять по тому задзвонив телефон. Почувши своє ім'я, я вийшов. Так я й знав — усе товариство було ще там! Вони не розійшлися й тоді, коли я, взявши слухавку, почув голос Патриції Гольман, що дякувала за квіти. Аж тут раптом немовля, яке, очевидячки, було найрозумніше з усіх і якому набридли їхні кривляння, зайшлося голосним плачем.

— Пробачте, — розпачливо сказав я у телефонну слухавку, — мені нічого не чути, тут галасує немовля; та воно не моє...

Дами, щоб заспокоїти крикуна, сичали, як гадюче кубло, та тільки й добилися, що він іще гірше розкапризувався. Аж тепер я помітив, що це немовля й справді незвичайне, бо всередині в нього були, мабуть, самі легені, інакше ніяк не пояснити, звідки брався той трубний голос. Я потрапив у скрутне становище: очима кидав зісні погляди на цю комедію материнських почуттів, що її розігрували переді мною сусідки, а устами силкувався говорити в слухавку привітні слова, — отже, від маківки до носа я був як гроза, а від носа до підборіддя — як залитий сонцем весняний краєвид... Мені невтямки, як я попри все це зумів домовитися з дівчиною про побачення наступного вечора.

— Вам треба було б поставити тут звуконепроникну телефонну будку, — сказав я пані Залевській.

Та їй пальця в рот не клади.

— А навіщо?! — відрубала вона мені. — Про які це таємниці збираєтеся ви говорити в будці?!

Я замовк і прикусив язика. Розбурхані материнські почуття зачіпати не слід, адже на їхньому боці мораль усього світу.

Ми домовилися зібратися ввечері в Готфріда. Повечерявши в одній харчівеньці, я пішов до нього. Дорогою купив собі в дорогому магазині чоловічого одягу розкішну нову краватку — треба ж було відзначити урочистість дня! Мені все ще здавалося неймовірним, що все минулося так добре, і я дав собі слово бути завтра таким серйозним, як, приміром, генеральний директор похоронного бюро.

Готфрідова оселя нагадувала музей. Вона вся була завішена сувенірами, які він привіз із Південної Америки. На стінах — яскраво розмальовані мати, кілька масок, засушений людський скальп, якісь кумедні глечики, списи й найголовніше — чудова, на всю стіну, колекція фотографій: індіанки та креолки, вродливі, смагляві, гнучкі створіння, незбагненно граційні й невимушені!

Окрім Ленца й Кестера, я застав ще Браумюллера та Грау. Тео Браумюллер — із засмаглою, як мідний казан, лисиною — вмовстився на бильці дивана, захоплено роздивлявся Готфрідову колекцію фотографій. Він був гонщиком однієї автомобільної фірми і здавна приятелював із Кестером. Шостого числа Браумюллер мав бути учасником тих перегонів, на які Отто записав «Карла».

Масивний, обрешклий і добряче вже підхмелений Фердинанд Грау сидів біля столу. Побачивши мене, він згріб мене своєю широкою лапиською.

— Роббі, — глухим голосом сказав він, — чого тобі треба тут, серед пропащих? Нічого тобі тут робити! Іди геть звідси! Рятуйся! Тобі ще не пізно!

Я глянув на Ленца. Той підморгнув мені.

— Фердинанд надудлився! Він два дні поминає тут чийось дорогу небіжчицю... Продав її портрет й одразу ж одержав гроші.

Фердинанд Грау був художником. Та він давно вже дуба врізав би з голоду, якби не спеціалізувався на одному ділі: він

чудово малював з фотографій, наче з живих, портрети небіжчиків. Замовляли їх шанобливі родичі. З цього він жив, та й непогано жив. А його чудові пейзажі не купував ніхто. Може, через те в його мові завжди вчувалась песимістична нотка.

— Цього разу то був шинкар, Роббі, — казав Грау, — у нього померла тітка-бакалійниця й залишила йому жирний шмат. — Він здригнувся всім тілом: — Такий жирний, хоч удався!

— Слухай-но, Фердинанде, — втрутився Ленц, — нащо ти вживаєш такі грубі вирази. Ти ж сам заробляєш на одній із найпрекрасніших людських властивостей — на побожності.

— Дурниці, — відповів Грау, — я заробляю на тому, що люди інколи усвідомлюють власну провину. Побожність — це і є усвідомлення власної провини. Люди хочуть виправдатись перед самими собою за те, що вони заподіяли та напобажали любенькому небіжчику за все його життя...

Грау повільно провів рукою по розгарачілій голові.

— Ти не уявляєш собі, скільки разів отой мій шинкар бажав, щоб його тітка врізала дуба, а тепер звелів намалювати її портрет найвитонченішими фарбами й повісив його собі над диваном. Така вона йому більш до вподоби. Побожність! Людина згадує про свої досить обмежені гарні властивості тільки тоді, коли вже запізно. Тоді її зворушує думка: яка ж я могла бути благородна... Отож вона й вважає себе добродісною... Добродісність, доброта, благородство, — він махнув своїм величезним лаписьком, — усіх цих властивостей люди щиро бажають іншим, щоб їх легше було обдурити...

Ленц усміхнувся.

— Ти підриваєш підвалини людського суспільства, Фердинанде!

— Основи людського суспільства — це жадоба, страх і корупція, — відрізав Грау. — Людина зла, але любить добро, коли його чинить хтось інший. — Він простяг до Ленца руку з чаркою. — А тепер наливай мені й не базікай цілісінький вечір — дай іще комусь слово сказати.

Я переліз через диван до Кестера. Мені раптом саянула думка.

— Отто, зроби-но мені послугу — дай мені завтра на вечір «кадилак».

Браумюллер відвів погляд від фотографії якоїсь більш ніж легко одягненої креольської танцівниці, яку він уже довго й пильно роздивлявся.

— А ти вмієш уже робити повороти? — спитав він. — Досі мені здавалось, що ти вмієш їхати тільки прямо та й то, коли хтось замість тебе тримає кермо.

— Помовч, Тео, — відповів я, — на перегонах шостого ми зробимо з тебе котлету!

Браумюллер забулькотів сміхом.

— Ну то як, Отто? — схвильовано допитувався я.

— Машина не застрахована, Роббі, — сказав Кестер.

— Я повзтиму, як слимак, а сигналітиму, як автобус. Мені б тільки якихось кілька кілометрів тут, у місті...

Отто примружив очі так, що лишилась тільки вузьенька шпаринка, й усміхнувся.

— Гаразд, Роббі, бери...

— Тобі потрібна, певне, машина до твоєї нової краватки? — підійшовши, спитав Ленц.

— Заткни пельку, — сказав я, відпихаючи його.

— Та він не відступився.

— Ану покажи, малий! — Він помацав шовкову тканину. — Чудово! Наш малюк у ролі джигуна! Чи не збираєшся ти часом на оглядини?

— Сьогодні твої дотепи мені не дошкуляють, ти, ілюзіоністе! — відповів я.

— Оглядини? — Фердинанд Грау підвів голову. — А чом би йому не піти на оглядини? — Він аж пожвавішав і, повернувшись до мене, сказав: — Іди собі, Роббі, спокійнісінько! Ти ще не пропащий для цього. Бо для кохання потрібна хоч якась наївність. А ти її маєш. Бережи її. Це — дар Божий. Утративши, ніколи вже її не набудеш.

— Не бери того близько до серця, — вишкірився Ленц. — Народитися дурним не ганьба. А от умерти дурнем — сором.

— Помовч, Готфріде. — Одним рухом свого могутнього лаписька Грау ніби відкинув його геть. — Ідеться не про тебе, за двірковий романтику. Тебе й не шкода.

— Давай говори, Фердинанде, — сказав Ленц. — Виговоришся, то й на душі полегшає.

— Ти ледар, — промовив Грау, — та ще й пишномовний.

— А ми всі такі, — усміхнувся Ленц, — ми живемо ілюзіями і в кредит.

— Слушно, — сказав Грау й по черзі оглянув нас усіх з-під своїх кущуватих брів. — Живемо ілюзіями з минулого та в кредит на майбутнє. — Потім він знов звернувся до мене: — Наївність, так я сказав, Роббі? Тільки заздрісні люди звуть її глупотою. Не журися тим. Це не вада, це — хист.

Ленц хотів був щось сказати, але Фердинанд вів далі:

— Ти ж розумієш, про що йдеться. Про наївну душу, не зіпсовану скепсисом та надмірною інтелектуальністю. Парсіфаль був дурний. Бо якби він був розумний, то ніколи не став би здобувати чашу святого Грааля. У житті перемагає тільки дурень, а розумний бачить усілякі перешкоди, і поки ще до діла, а він уже вагається. У скрутні часи наївність — найдорогоцінніший скарб, чарівна мантия, що приховує від тебе небезпеки, на які, наче загіпнотизований, наражається надто розумний.

Він відпив ковток, глянув на мене своїми величезними блакитними очима, що, наче клаптики неба, сяяли на його поораному зморшками обличчі.

— Ніколи не прагни знати надміру, Роббі! Що менше знаєш, то легше жити. Знання — це воля, але це й нещастя. Ходино сюди, випий зі мною за наївність, за глупоту й за все з ними пов'язане: за кохання, за віру в майбутнє, за мрії про щастя... Отож — за божественну глупоту, за втрачений рай!

Обважнілий, неповороткий, він раптом ніби поринув у самого себе й у свою сп'янілість — самотня могила незбутньої туги. Життя його було потрошене, він знав, що ніяк стулити його до купи. Він закопався в своїй великій майстерні, жив зі своєю економкою. То була жінка груба, вдачу мала круту,

а Грау — навпаки, дарма що був огрядний, — чутливу й непогамовну. Позбутися цієї жінки він не міг, та йому це вже, мабуть, було байдуже. Йому вже минуло сорок два роки.

Хоч я й розумів, що це наслідок сп'яніння, а проте щоразу, коли я бачив його таким, мені ставало моторошно. Приходив він нечасто, пив майже завжди на самоті у себе в майстерні. А це найшвидше руйнує людину.

По обличчю в нього промайнула усмішка. Він тицьнув мені чарку.

— Пий, Роббі! І рятуйся! Не забувай того, що я тобі сказав!

— Не забуду, Фердинанде!

Ленц накрутив грамофон. У нього була ціла купа платівок із записами негритянських пісень, він поставив кілька з них — про Міссісіпі, про збирачів бавовни та про жагучі ночі на берегах синіх тропічних річок.

VI

Патриція Гольман жила в одному з великих жовтих будинків, що протяглися на цілий квартал і відмежовувалися від вулиці вузеньким газоном. Перед під'їздом стояв ліхтар. Біля нього я й спинив «кадилак». Світло мерехтіло, і машина скидалася в ньому на величезного слона, що поблискував чорною шкірою.

Я причепурився: до краватки придбав ще новий капелюх і рукавички, до того ж на мені було ще й демісезонне Ленцове пальто, розкішне сіре пальто з найтоншої шотландської вовни. Прибравшись отак, я мав на меті звести нанівець перше враження, що я справив на дівчину, коли був добре-таки напідпитку.

Я посигналив. Вмить, наче ракета, спалахнуло світло у вікнах сходової клітки всіх п'яти поверхів. Задзижчав ліфт. Було видно, як він плавно рушив униз — світле цебро, що ніби спускалося з неба. Патриція Гольман відчинила двері та швидко збігла по сходах. На ній був короткий коричневий хутряний жакет і вузенька коричнева спідничка.

— Привіт! — Вона простягла мені руку. — Я така рада, що вийшла надвір. Цілісінький день просиділа вдома.

Мені сподобалось, як вона подає руку — потиск був сильніший, ніж можна було сподіватися. Я терпіти не міг людей, що подають руку розслаблено, наче дохлу рибину.

— Чому ви не сказали про це раніш? Я міг би заїхати по вас ще вдень.

— Хіба у вас так багато вільного часу?

— Не дуже... Та я б уже якось звільнився.

Вона глибоко зітхнула.

— Чудове повітря! Пахне весною.

— Якщо хочете, можемо поїздити на свіжому повітрі скільки завгодно, — сказав я, — можемо поїхати за місто, в ліс — я на машині. — І я так недбало махнув рукою на «кадилак», наче це був якийсь старенький «форд».

— «Кадилак»? — Вона здивовано глянула на мене. — Це ваша машина?

— На сьогоднішній вечір — моя. А взагалі вона належить нашій майстерні. Ми її відремонтували, а тепер сподіваємося заробити на ній, як ніколи досі.

Я розчинив дверцята.

— Чи не поїхати нам спершу до «Виногрона» повечеряти? Як ви гадаєте?

— Попоїсти можна, але чому саме у «Виногроні»?

Я остовпіло глянув на дівчину. То був єдиний відомий мені фешенебельний ресторан.

— Правду кажучи, я не знаю нічого іншого. І до того ж я вважаю, що «кадилак» нас до чогось зобов'язує...

Вона засміялась:

— У «Виногроні» завжди бундючна й нудна публіка. Давайте поїдемо кудись в інше місце!

Я стояв цілком безпорадний — мої серйозні наміри розвіялися, як дим.

— Тоді запропонуйте ви щось... В інших ресторанчиках, де я інколи буваю, публіка трохи грубувата. Це — не для вас.

— А чого ви так думаєте?

— Та видно ж...

Вона кинула на мене швидкий погляд.

— Можна ж, нарешті, спробувати...

— Гаразд.

Я рішуче відкинув усю свою попередню програму.

— Тоді в мене є одна пропозиція... Якщо ви не з лякливих... Їдьмо до Альфонса!

— Альфонс — це вже звучить непогано. А сьогодні ввечері я справді нічого не боюся...

— Альфонс — це хазяїн пивнички, Ленців добрий приятель.

— У Ленца, мабуть, скрізь є приятелі, — сказала вона, сміючись.

Я кивнув на знак згоди:

— Він швидко їх знаходить. Ви ж бачили, як він заприятелював з Біндінгом...

— Їй-богу, правда, — відповіла вона, — у них це вийшло блискавично...

Ми поїхали.

Альфонс був огрядний, лагідний чолов'яга. Випнуті вилиці. Очі маленькі. Рукава сорочки закасані. Руки — як у горили. Кожного небажаного клієнта він сам викидав за двері. Навіть спортсменів з товариства «Вірність батьківщині». На випадок ускладнених конфліктів у нього під прилавком завжди лежав молоток. Пивничка стояла на вигідному місці — поруч з лікарнею. Отож Альфонс заощаджував на транспортних видатках...

Хазяїн провів волохатим ручищем по столику з світлого ялинового дерева.

— Пива? — спитав він.

— Горілки й чогось попоїсти... — відповів я.

— А для дами? — спитав Альфонс.

— Дама теж вип'є горілки, — сказала Патриція Гольман.

— Сила, сила, — промовив Альфонс. — Є бігос — свинячі реберця з кислотою капустаю.

— Сам заколов кабана? — спитав я.

— Авжеж, сам!

— Але ж дама, певно, схоче на закуску чогось легшого, Альфонсе...

— Казна-що ви говорите, — сказав Альфонс. — Ви спершу погляньте на бігос!

Він гукнув офіціантові, щоб той показав нам бігос.

— Знаменита була льоха! — вів Альфонс далі. — Медальістка! Дві перші премії!

— Ну, проти цього й справді ніхто не встоїть, — на мій подив заявила раптом Патріція Гольман так упевнено, ніби вона роками вже вчащала до цього шинку.

Альфонс підморгнув:

— Отже, два бігоси?

Вона кивнула.

— Добре! Піду сам виберу!

Він подався на кухню.

— Я даремно побоювався, що вам тут не сподобається, — сказав я. — Ви вміть скорили Альфонса. Сам пішов вибрати страву! Він робить це тільки заради постійних відвідувачів!

Повернувся Альфонс:

— Додав вам іще й свіженької ковбаси.

— Непогано! — зауважив я.

Альфонс приязно подивився на нас. Принесли горілку. Три чарки. Одну — для Альфонса.

— Ну то будьмо! — сказав він. — Щоб у наших дітей були багаті батьки!

Випили. І дівчина випила, а не просто пригубила.

— Сила, сила, — знову промовив Альфонс і почвалав до свого прилавка.

— Ну, як горілка? — спитав я.

Дівчина пощулилась.

— Трохи замідна. Але ж мені не можна було осоромитися перед Альфонсом...

Бігос був на славу! Я з'їв дві великі порції, та й Патриція Гольман з'їла значно більше, ніж я від неї сподівався. Мені дуже подобалось, що вона так просто й невимушено поводитьсь в компанії й почувается в шинку як удома. Без церемоній вона випила з Альфонсом ще чарку горілки.

Альфонс непомітно підморгнув мені, мовляв, усе йде гаразд. А Альфонс був знавець! Він не так знався на красі та культурі людини, але, скорше, на суті, на змісті.

— Якщо вам пощастить, то ви визнаєте Альфонсове вразливе місце, — сказав я.

— Хотіла б дізнатися, — відповіла дівчина. — Подивитись на нього, то не скажеш, що він може мати хоч якийсь вразливе місце.

— Має! Он гляньте! — я показав на столик біля прилавка.

— Як?! Грамофон?!

— Не грамофон. Хор! Альфонсова пристрасть — хорові співи. Не танці, не класична музика, а тільки хор — чоловічий, змішаний... Усі оті платівки — то все хорові співи. Та ось і він іде...

— Ну як? Смакує? — спитав Альфонс.

— Як дома в рідної матінки, — відповів я.

— А як сподобалось дамі?

— Ніколи не їла такого смачного бігосу, — сміливо заявила дама.

Альфонс задоволено кивнув.

— Зараз я поставлю вам свою нову платівку. Ви такого ще не чули.

Він пішов до грамофона. Зашурхотіла по платівці голка — і в залі загримів могутній чоловічий хор, дужі голоси заспівали «Лісову тишу». Це була з біса гучна тиша.

З першого ж такту в пивничці залягла тиша. Не виказати благоговіння до Альфонсових хорів було просто небезпечно. Він стояв, спершись волохатими руками на прилавок. Під впливом співу обличчя його змінилося, стало замріяним — яким лишень здатне бути обличчя горили. Хорові співи мали над Альфонсом незбагненну силу. Під їхнім впливом він ставав лагідним, як ягня.

Він міг встряти в колотнечу, та коли в розпалі бійки лунав чоловічий хор, він одразу ж кидав битися, ніби до нього доторкнулися чарівною паличкою, починав слухати й уже ладен був замиритися. Колись, як він був іще запальніший, дружина завжди тримала під рукою його улюблені платівки. Тільки-но, бува, ситуація почне розпалитися й Альфонс дістає вже з-під прилавка молоток, як вона швиденько ставить голку на платівку — й він одразу ж кидає молоток, слухає і заспокоюється. Тепер потреба в цьому відпала: дружина його померла, її портрет — дарунок Фердинанда Грау, який за це міг харчуватися в пивничці безкоштовно, — висів над прилавком, та й сам Альфонс постарів і запал його згас. Платівка скінчилась, Альфонс підійшов до нас.

— Чудово! — сказав я.

— Особливо перший тенор, — додала Патриція Гольман.

— Слушно! — сказав Альфонс і вперше за весь вечір похвалився, — а ви розумієтеся на таких речах! Перший тенор — то співак високого класу.

Ми розпрощалися з хазяїном.

— Вітайте від мене Готфріда, — сказав він. — Скажіть, нехай заходить!

Ми стояли на вулиці. Перед будинком росло старе гіллясте дерево, плями світла й тіні від ліхтарів неспокійно бігали по дереву аж до густої крони. Гілки вже вкривалися легеньким зеленим пушком, у тьмяному хисткому світлі дерево виглядало могутнім і високим, здавалося, що крона його губиться в сутінках десь там угорі — так наче велетенська розчепірена рука з незмірною тугою поривається до неба.

Патриція Гольман скулилась.

— Вам холодно? — спитав я.

Вона підняла плечі й засунула руки в рукава свого хутряного жакета.

— Скоро зігріюсь. У приміщенні було досить жарко.

— Ви надто легко одягнені. Вечори іще холодні.

Вона похитала головою.

— Не люблю важкої одежі. Та й хочеться, щоб нарешті по-тепліло. Не терплю холоду. Принаймні тут, у місті.

— У «кадилаку» тепло, — сказав я. — Про всяк випадок я взяв з собою плед.

Я допоміг їй сісти в машину й поклав їй на коліна плед. Вона підтягла його вище.

— Розкішно! От тепер чудово. А то холод навіває сум.

— Не лише холод... Проїдемося трохи? — спитав я, сідаючи за кермо.

Вона кивнула:

— З приємністю.

— А куди?

— Так просто, потихеньку вулицями... Однаково куди...

— Гаразд...

Я запустив мотор, і ми повільно поїхали містом просто так, на-вмання. Це була година пік вуличного руху. Майже нечутно посувалися ми вулицями — так тихо похуркувала машина. Здавалося, що наш автомобіль — це корабель, який безгучно лине барвистими каналами життя. Повз нас пропливали вулиці, освітлені під їзди будинків, вогні, ряди ліхтарів, солодка, ніжна схвилюваність цього вечора, лагідний трепет осяяної вогнями ночі, а над усім цим, поміж дахами свинцево-сіре глибоке небо, що поглинало зняту містом заграву.

Дівчина мовчки сиділа поруч мене, світло й тіні падали крізь шибку їй на обличчя, перебігали по ньому. Час від часу я поглядав на неї збоку; я знову згадував той вечір, коли вперше побачив її. Обличчя її посерйознішало, здавалося чужішим, аніж щойно перед цим, але вродливішим — те саме обличчя, що так схвилювало мене тоді й глибоко запало мені в пам'ять. У ньому ніби прозирав якийсь таємничий спокій, властивий природі — деревам, хмаринам, звірам, а інколи — й жінці.

Ми їхали тихими вулицями передмістя. Вітер дужчав, і здавалося, ніби він жене поперед себе ніч. На великому майдані,

круг якого у садочках дрімали невеличкі будиночки, я спинив машину.

Патриція Гольман наче прокинулась зі сну.

— Так гарно, — промовила вона. — Якби в мене була машина, я б щовечора їздила собі отак потихеньку. Щось фантастичне є в тому, коли усе отак безгучно пропливає повз тебе. Усе наяву й водночас ніби уві сні. Як на мене, то такого вечора й ніяке товариство не потрібне...

Я витяг із кишені пачку сигарет.

— А взагалі хочеться, щоб увечері хтось був поруч, правда?..

Вона кивнула:

— Увечері — так. То щось незбагненне... Коли настає темрява.

Я розкрив пачку.

— Це — американські сигарети. Подобаються вам такі?

— Так. Більше, ніж будь-які інші.

Я підніс їй запалений сірник. На якусь мить тепле і близьке світло сірника осяяло її обличчя й мої руки, і в мене раптом промайнула шалена думка, ніби ми з нею давно вже належимо одне одному.

Я опустив шибку, щоб витягало дим з машини.

— Хочете трохи самі посидіти за кермом? — спитав я. — Це буде вам за розвагу. Вона обернулася до мене.

— Звичайно, хотілося б... Але ж я не вмію.

— Справді не вмієте?

— Ні. Ніколи не вчилась.

Я відчув у цьому свій козир:

— Адже Біндінг давно міг би вас цього навчити.

Вона засміялась:

— Біндінг надто закоханий у свою машину. Він до неї нікого не підпускає.

— То вже просто безглуздя, — заявив я, задоволений, що можу дати ляпаса товстому Біндінгові. — Я дозволю вам це без усякої підготовки. Ось давайте!

Відкинувши всі Кестерові застереження, я виліз із машини, щоб пустити дівчину до керма. Вона розхвилювалась:

— Та я ж справді не вмію.

— Умієте, — заперечив я, — умієте. Ви просто цього й самі не знаєте.

Я показав, як запускати мотор, як переключати швидкість.

— Ось так... — закінчив я, — а тепер рушаймо!

— Одну хвилинку! — Вона показала на автобус, що самотньо їхав вулицею. — Може, нехай проїде...

— Ні в якому разі! — я швидко ввімкнув мотор, дав швидкість.

Вона вхопилась за кермо й напружено вдивлялась у дорогу.

— Господи! Ми їдемо занадто швидко!

— Ми їдемо із швидкістю двадцять п'ять кілометрів, — сказав я, глянувши на спідометр, — а насправді це тільки двадцять. Непогана швидкість для бігуна на далекі дистанції...

— А мені здається, що всі вісімдесят...

За кілька хвилин вона здолала страх. Ми їхали широкою прямою вулицею. «Кадилак» ледь похитувався з боку на бік, наче його заправили замість бензину коньяком, часом він мало не наїздив на тротуар, але поступово все пішло як слід, і сталося так, як я й передбачав: ми раптом стали вчителем і ученицею, я дістав перевагу, а таку ситуацію можна було використати.

— Увага! — сказав я. — Онде стоїть поліцай!

— Спинитися?

— Тепер уже запізно!

— А що буде, як він мене застукає? Я ж не маю прав...

— Нас обох заберуть до в'язниці.

— Господи! — Вона злякано шукала ногою гальма.

— Газуйте! — гукнув я. — Газуйте! Натискайте на педаль! Треба гордо та швидко промчати повз поліцаю. Найкращий засіб проти закону — нахабство!

Поліцай не звернув на нас аніякої уваги. Дівчина полегшено зітхнула.

— Я не знала досі, що вуличні поліцаї можуть бути страшніші за вогнедишних драконів... — сказала вона, коли ми від'їхали вже на кількасот метрів.

— Вони страшні тільки тоді, коли на них наїдеш, — сказав я, повільно переключаючи ручне гальмо. — Ось чудова бічна вулиця, зовсім безлюдна. Отут ми й потренуємось як слід. Насамперед — як рушати з місця і як зупинятися.

Патриція Гольман кілька разів підряд глушила мотор. Вона розстебнула хутрянний жакет і сказала:

— Аж зігрілася! Але ж треба навчитись!

Сидячи за кермом, вона старанно й уважно спостерігала все, що я їй показував. Потім, хвилюючись, навіть стиха скрикуючи, вона зробила на машині перші повороти. Вона лякалась зустрічних фар, як чортів, радіючи, коли вони благополучно минали нас. І невдовзі в маленькій кабіні, тьмяно освітленій щитком керування, запанувала та товариська атмосфера, що так швидко виникає під час спільної роботи, в технічних та інших справах. І коли ми за півгодини помінялися місцями, щоб їхати назад, ми вже заприязнилися краще, аніж коли б розповіли одне одному про все своє життя.

Неподалік од Ніколаїштрасе я знову спинив машину. Над нами виблискувала вогнями червона кінореклама. Асфальт під нею тьмяно відсвічував бляким пурпуром. На обочині лисніла велика чорна пляма від мастила.

— А тепер, — сказав я, — ми чесно заробили, щоб пережити по чарці. Де б нам це зробити?

Патриція Гольман хвилинку подумала.

— Ходімо знову до того чудового бару з вітрильниками, — запропонувала вона.

Мене враз охопило хвилювання. У тому барі безперечно сидів тепер останній із романтиків. Я навіть уявив собі, яке в ньому буде обличчя...

— Ет, — швиденько відказав я, — що в ньому особливого? Є набагато приємніші ресторантики...

— Не знаю... Мені там так сподобалося...

— Справді? — розгублено спитав я. — Вам там сподобалося?

— Авжеж, — відповіла вона, сміючись, — навіть дуже сподобалось!..

«На тобі таке, — подумав я, — а я ж так себе сварив за це!»

— Але мені здається, що зараз там дуже завізно, — ще раз спробував я урятувати ситуацію.

— Можна ж подивитися...

— А справді. — Я розмірковував, як мені бути.

Під'їхавши, я швиденько вискочив з машини.

— Швиденько гляну, як воно там... Зараз же вернусь.

Крім Валентина, знайомих у барі не було.

— Скажи-но, — спитав я його, — Готфрід уже був тут?

Валентин ствердно кивнув.

— Був. І Отто з ним. Півгодини тому пішли.

— Шкода, — відповів я, полегшено зітхнувши, — хотів з ними зустрітися.

Повернувшись до машини, я сказав:

— Можна спробувати, сьогодні тут випадково не так уже й людно.

Проте для обережності я поставив «кадилак» за рогом вулиці, в найтемнішому місці.

Але не минуло й десяти хвилин, як жовточуба Ленцова голова з'явилася біля прилавка. «Бий тебе лихий, — подумав я, — от і влип! Краще б уже це сталося десь тижнів за два...»

Готфрід, здавалося, зайшов на хвилинку. Я вже подумав був, що небезпека минула, аж тут Валентин показав Ленцові на мене. Не треба було брехати, ніби я хотів з ним побачитись! Готфрідове обличчя, коли він нас угледів, було чудовим взірцем для кіноактора, що старанно опановує свій фах. Очі полізли на лоба, нижня щелепа мало не відпала — я аж злякався. Шкода, що цієї миті в барі не було якогось режисера; я певний, що він тут-таки запросив би Ленца на якусь роль. Приміром, на роль моряка, перед яким після аварії корабля з морської безодні виринає й сичить велетенський змій.

Готфрід швидко опанував себе. Я кинув йому погляд, яким настирливо благав його вшитися звідси геть. Він відповів на це підступною усмішечкою, обсмикав піджак і пішов до нас.

Я знав, що на мене чекає, і тому зараз же перейшов у наступ.

— Ти вже відвіз фрейлейн Бомблат додому? — спитав я, щоб одразу ж нейтралізувати його.

— Так, — відповів Готфрід, не змигнувши й оком і нічим не виказавши, що мить тому він навіть гадки не мав про якусь там фрейлейн Бомблат. — Вона тебе вітає і просить, щоб ти їй зателефонував завтра вранці.

Це був добрий контрудар! Я кивнув.

— Зателефоную. Сподіваюся, що вона купить-таки машину.

Ленц знову відкрив був рота, та я стусонув його в голінку й так на нього подивився, що він, усміхнувшись, замовк. Ми випили по чарці. Я пив тільки коктейль «Сайд-кар» з лимонним соком. Боявся, щоб знову не збитися на слизьке.

Готфрід був у чудовому гуморі.

— Тільки-но заходив до тебе, — сказав він. — Думав, що підемо кудись разом. Тоді зайшов у містечко розваг. Там нова чудова карусель. Давайте підемо туди, га? — Він глянув на Патрицію Гольман.

— Ходімо швидше! — відповіла вона. — Я страшенно люблю карусель!

— Тоді ходімо зараз же! — сказав я, радіючи, що ми підемо з бару — на вулиці все було простіше.

Шарманщики — перші форпости містечка розваг. Меланхолійні ніжні звуки. На потертих оксамитових килимчиках, якими звичайно вкривають шарманки, сидить часом папуга або змерзле мавпеня в червоній сукняній курточці. Пронизливо лунають голоси торговців. Вони продають клей для порцеляни, склорізні алмази, шербет, повітряні кульки, тканини. Від карбідних ламп розливається холодне синювате світло та специфічний запах. Ворожки, астрологи, ятки з медовими пряниками, човни-гойдалки, павільйончики з атракціонами й нарешті —

гучна музика, різноколірні барви, блиск — освітлені, наче палаци, кружляли башти каруселей.

— Нумо, дітки! — Ленц із розмаяною чуприною кинувся до «американських гірок».

Тут грав найпотужніший оркестр. З укритих позолотою ніш павільйончика, по шестеро з кожної, виходили фанфаристи, поверталися на всі боки, сурмили, салютували фанфарами й відступали назад. То було грандіозне видовище!

Ми сіли у велику гондолу з головою лебедя і помчали вгору та вниз. Навколишній світ мерехтів і мчав повз нас, погойдувався і провалювався у чорний тунель, крізь який ми пролітали під стук барабанів, а тоді виринали назустріч блиску й фанфарам.

— Далі!

Готфрід метнувся до «летючої каруселі» з дирижаблями й аеропланами. Ми взяли на бордаж цепелін і зробили на ньому три кола.

Засапані, ми знову опинилися на землі.

— А тепер до чортового колеса! — заявив Ленц.

Чортове колесо — це велике і гладеньке, трохи опукле кружало, що обертається все швидше й швидше, і треба зуміти вдержатись на ньому! На кружало стало щось чоловік із двадцять. І Готфрід з ними. Він бігав, як навіжений, і публіка аплодувала йому. Під кінець він лишився на кружалі тільки вдвох з якоюсь гладкою куховаркою. Побачивши, що їй уже не вдержатися, ця хитруха просто сіла посередині кружала, а Готфрід гасав навколо неї. Інших усіх уже поскидало. Нарешті, ця ж сама доля спіткала й останнього з романтиків — він поточився просто в обійми куховарки й разом із нею скотився з кружала. Готфрід підійшов до нас, ведучи куховарку під руку, називаючи її просто — Ліна. Ліна ніяково посміхалася. Готфрід спитав, чим її можна почастувати. Ліна відповіла, що пиво добре втамовує спрагу. Обоє зникли в баварському павільйончику.

— Ну, а ми? Куди ми тепер підемо? — спитала Патриція Гольман: очі її блищали.

— До лабіринту привидів, — відповів я, показуючи на великий павільйон.

Шлях через лабіринт був сповнений несподіванок. Тільки-но ми ступили кілька кроків — і ось уже під нами захиталася підлога, чиїсь руки мадали нас у темряві, якісь страшні пики вистромлялися з кутків, завивали привиди. Ми сміялись, але раптом дівчина сахнулася назад, перелякавшись освітленого зеленого черепа. На якусь мить вона опинилась у мене в обіймах, я відчув на обличчі її віддих, а на устах — її волосся, але вона зараз же знову засміялась, і я випустив її з рук.

Я випустив її з рук, але щось у мені самому не випускало її. Ми давно вже вийшли з лабіринту, а я все ще відчував її плече у своїй руці, її м'яке волосся, ледь уловний персиковий запах її шкіри. Я уникав дивитися на неї. Вона зразу ж стала для мене якоюсь іншою.

Ленц уже чекав на нас. Він стояв сам.

— А де ж Ліна? — спитав я.

— П'є, — відповів він, киваючи головою на баварський павільйончик. — З ковалем.

— Співчуваю! — вимовив я.

— Дурниці, — сказав на те Готфрід, — давай-но краще візьмемось до серйозної чоловічої роботи.

Ми пішли до павільйону, де кидали на гачки кільця з твердої гуми й вигравали таким чином всілякі речі.

— Що ж, — промовив Ленц, звертаючись до Патриції Гольман, збиваючи капелюх на потилицю, — зараз ми здобудемо вам гарний посаг.

Він кинув перший і виграв будильник. За ним кинув я і здобув плюшевого ведмедика. Власник павільйону, передаючи нам наші виграші, голосно розхвалював їх, щоб принадити інших клієнтів.

— Скоро ти прикусиш язика, — усміхнувся Готфрід і підчепив сковороду. А я — ще одного плюшевого ведмедика.

— Оце-то щастить! — сказав власник павільйону, передаючи нам речі.

Він іще не знав, що його чекає. Ленц найкраще з усієї нашої роти кидав гранати, а взимку, коли нічого було робити, ми цілі місяці тренувалися, щоб накидати наші капелюхи на найрізноманітніші гачки. Порівняно до тих вправ накидати отут кільця було дитячою забавкою. Далі Готфрід без якихось зусиль виграв кришталеву вазу для квітів. Я — півдесятка грамофонних платівок. Хазяїн атракціону мовчки підсунув нам наші виграші, а тоді перевірів свої гачки. Ленц націлівся і виграв сервіз для кави, другий приз! Коло нас зібрався вже натовп глядачів. Я швидко накинув аж три кільця на один і той самий гачок. Результат — «Покута святої Магдалини» у золоченій рамі.

Хазяїн павільйону скривився, як середа на п'ятницю, і відмовився давати нам іще кільця. Ми вже хотіли були покинути гру, та глядачі зняли галас, вимагаючи, щоб господар не заважав нам веселитися. Вони хотіли побачити, як пустять з торбами власника павільйону. Найбільше галасувала Ліна, що з'явилася раптом зі своїм ковалем.

— Кидати мимо — то це можна, га? — репетувала вона. — А як влучати, то ні?!

Коваль щось і собі бурчав, підтримуючи її.

— Гаразд, — погодився Ленц, — кожен іще по разу.

Я кинув перший і виграв таз, глек та мильницю. Тоді підійшов Ленц і взяв п'ятеро кілець. Швидко накинув чотири з них на один і той самий гачок. Перед п'ятим зробив паузу, як справжній митець, дістав сигарету. Аж троє чоловіків потяглися до нього з запаленими сірниками. Коваль поплескав його по спині. Ліна так хвилювалась, що гризла свій носовичок. Готфрід прицілівся і кинув легенько, щоб не відскочило, останнє кільце на чотири попередніх. Вона повисло на гачку. Глядачі схвально заревли — Ленцові дістався головний виграш: дитячий візок із рожевою ковдрою й мережаними подушечками.

Проклинаючи все на світі, власник павільйону викотив візок. Ми поклали туди все, що виграли, і рушили до іншого павільйону. Ліна котила візок. Коваль кидав з цього приводу такі до-

тепи, що я змушений був іти з Патріцією Гольман трохи позаду. У сусідньому павільйоні накидали кільця на пляшки з вином. Якщо кільце попадало на шийку — ви вигравали пляшку. Ми виграли шість пляшок. Ленц поглянув на етикетки й подарував вино ковалеві.

Була ще одна халабудка на зразок попередніх. Але власник уже пронюхав, що діється, і, коли ми підійшли, заявив, що вже зачинено. Побачивши, що тут можна вигравати пляшки з пивом, коваль хотів зняти галас, та ми відмовилися: хазяїн павільйону не мав однієї руки.

У супроводі цілого почту ми пішли до «кадилака».

— Що ж його тепер робити? — спитав Ленц, чухаючи потилицю. — Краще не придумаєш, як припасувати дитячий візок ззаду й так везти його.

— Авжеж, — сказав я, — але тобі доведеться сісти в нього й кермувати, щоб він не перекинувся.

Патріція Гольман запротестувала, її непокоїло, що Ленц і насправді так зробить.

— Гаразд, — сказав Готфрід, — тоді давайте ділити. Обох плюшевих ведмедиків неодмінно вам. Грамофонні платівки теж вам. А що робити зі сковородою?

Дівчина похитала головою.

— У такому разі переходить у власність майстерні, — проголосив Готфрід. — Бери її собі, Роббі, ти ж давній мастак смажити яєчню... А сервіз для кави?

Дівчина хитнула головою в бік Ліни.

Куховарка зашарілася. Готфрід передав їй усі предмети з сервізу урочисто, наче видавав премію. Потім дістав таз для умивання.

— А ця посудина? Панові ковалеві, правда ж? Вона йому знадобиться. Та й будильник теж. Бо ж ковалі сплять міцно...

Я подав Готфрідові вазу для квітів. Він вручив її Ліні. Вона намагалась, пробелькотівши щось, відмовитись. Її очі прикипіли до «Покути святої Магдалини». Вона подумала, що коли візьме вазу, то картина дістанеться ковалеві.

— Я страх як люблю мистецтво, — вимовила вона нарешті. Зворушлива у своїй жадібності, вона стояла перед нами і схвилювано гризла свої червоні пальці.

— Шановна фрейлейн, що ви на це скажете? — спитав Ленц, поважно повертаючись до Патриції Гольман.

Дівчина взяла картину й віддала куховарці.

— Це дуже гарна картина, Ліно, — сказала вона.

— Повісь її над ліжком, і нехай вона тебе надихає, — додав Ленц.

Ліна схопила картину. На очах її виступили сльози. Вона так була вдячна, що аж заїкатися почала.

— Ну, а тепер ти, — замислено звернувся Ленц до дитячого візка.

Ліна, забувши, що тільки-но милувалася з портрета Магдалини, знову жадібно прикипіла очима до візка. Коваль висловив думку, що, мовляв, ніколи не знаєш, коли така штука раптом стане в пригоді, і так розреготався з цього приводу, що впустив пляшку з вином. Та Ленц вважав, що з них досить.

— Стривайте-но, я он там щось спостеріг... — сказав він і зник. За кілька хвилин він повернувся, узяв візок і кудись його покотив. Повернувся вже без візка та сказав:

— Усе гаразд!

Ми сіли в «кадилак».

— Як на Різдво! — сказала Ліна, ошчасливлена подарунками, і простягла нам на прощання свою червону лапу.

Коваль відкликав нас убік.

— Слухайте-но! — сказав він. — Якщо вам треба буде когось відлупцювати, я живу на Лейбніцштрассе, 16, у дворі, ліворуч, на третьому поверсі. Якщо їх буде кілька, то й я прийду зі своїми хлопцями.

— Домовилися, — відповіли ми й поїхали.

Виїхавши з містечка розваг, ми звернули вбік, і тут Готфрід показав кудись крізь віконце машини. Ми побачили наш дитячий візок, а в ньому справжнє немовля; біля візка стояла бліда

жінка, що й досі не могла отямитися від збентеження — вона все ще роздивлялася подарунок.

— Правда ж, добре? — сказав Готфрід.

— Віддайте їй ще й плюшевих ведмедиків! — вигукнула Патриція Гольман. — Там їхнє місце!

— Хіба що одного, — сказав Ленц. — А другий нехай лишисться вам.

— Ні, віддайте обох!

— Гаразд.

Ленц вискочив з машини, тицьнув плюшевих звіряток жінці в руки і, перш ніж вона встигла щось сказати, помчав назад, так наче за ним хтось гнався.

— Ну, от, — засапано сказав він, — тепер мене аж у млость кинуло від власного благородства. Підвезіть мене до «Інтернаціоналю». Мені неодмінно треба випити коньяку.

Він виліз, а я відвіз дівчину додому. Усе було не так, як минулого разу. Вона стояла в дверях, і по її обличчю перебігало світло ліхтаря. Вона була прекрасна. Я страх як хотів залишитися з нею.

— На добраніч, — сказав я, — спіть спокійно.

— На добраніч!

Я дивився їй услід, аж поки погасло освітлення на сходах, а тоді поїхав «кадилаком» геть. Почувався я якось дивно. Це було не так, як звичайно, коли ввечері захопишся раптом якоюсь дівчиною. Тут була якась велика ніжність. Ніжність і бажання да-ти собі повну волю. Волю полинути кудись у невідоме...

Я поїхав до Ленца в «Інтернаціональ». Там майже нікого не було. У куточку сиділа Фріці зі своїм приятелем, офіціантом Алоісом. Вони про щось сперечалися. Готфрід сидів з Мімі й Валлі на канапі біля прилавку. Він приязно розмовляв з обома, навіть із бідолашною підстаркуватою Мімі.

Дівчата скоро пішли. Їм треба було йти «на роботу» — саме був час. Мімі постогнувала й зітхала — в неї корчило ноги. Я підсів до Готфріда.

— Ну, давай, рубай, — сказав я.

— А навіщо, малий, — на моє здивування відповів він. — Ти робиш усе правильно.

Мені полегшало на серці, що він так просто поставився до всього.

— Міг би сам хоч слово зронити, — сказав я.

Він махнув рукою:

— Дурниці!

Я замовив рому.

— А знаєш, — сказав я трохи згодом, — я уявлення не маю, хто вона й що. Не знаю навіть, що в неї з Біндінгом. Він тобі що-небудь сказав тоді?

Ленц глянув на мене:

— Хіба це тебе непокоїть?

— Ні.

— Я так і думав. А це пальто тобі, до речі, личить...

Я почервонів.

— Чого ти соромишся? Ти на правильному шляху. Я б і сам не від того...

Я трохи помовчав.

— Чому це так, Готфріде? — нарешті спитав я.

— А так, що все інше — це сміття, мотлох, Роббі. Бо в наш час немає нічого такого, що було б чогось варте. Згадай, що тобі вчора казав Фердинанд. Він має слушність, цей старий товстий мертвописець. А тепер ходи-но до ящика й зіграй кілька старих солдатських пісень.

Я зіграв «Три лілеї» та «Аргонський ліс». У безлюдній кав'ярні вони лунали, наче пісні привидів. Мене обступили спогади — де й коли ми їх співали.

VII

Два дні по тому Кестер квапливо вискочив з нашої «контори».

— Роббі, щойно дзвонив твій Блюменталь. Об одинадцятій маєш бути в нього з «кадилаком». Він хоче зробити спробний виїзд.

Я кинув викрутку та французький ключ.

— Отто, друже! От якби це діло вигоріло!

— А що я вам казав, — почулося з оглядової ями, де Ленц порпався під «фордом». — Я казав, що він іще прийде. Слухати треба Готфріда!

— Заткни пельку, тут діло серйозне! — grimнув я на нього. — Отто, на скільки мені можна відступитися від нашої ціни?

— Щонайбільше — на дві тисячі. У крайньому разі — на дві тисячі двісті. Коли вже інакше нічого не вийде — на дві з половиною. Коли побачиш, що маєш діло з божевільним — на дві шістсот. Але тоді скажеш йому, ми його довіку проклинатимемо.

— Добре!

Ми надраїли машину до неймовірного блиску. Я сів за кермо. Кестер сказав, поклавши мені руку на плече:

— Роббі, пам'ятай, що ти, будши солдатом, відстоював і не таке. До останньої краплі крові борони честь нашої майстерні. Умри, та не відведи руки з Блюменталевого гаманця.

— Буде зроблено! — усміхнувся я.

Ленц дістав із кишені якусь медаль і тицьнув мені її.

— Потримайся за мій амулет, Роббі!

— Про мене... — Я взяв у руку медаль.

— Абракадабра, великий Шіво, — молився Ленц, — благослови цього боягуза, надай йому мужності й сили! Стривай, візьми його краще з собою! А тепер іще плюнь тричі!

— Порядок, — сказав я, плюнувши йому під ноги й поїхав. Юп схвильовано відсалютував мені бензиновим шлангом.

По дорозі я купив кілька гвоздик і, як мені здавалося, зі смаком поставив їх у кришталеві вазочки, прилаштовані в машині. Я сподівався вплинути цим на пані Блюменталь.

На жаль, Блюменталь прийняв мене в конторі, а не вдома. Довелося чекати з чверть години. «Голубе мій, — подумав я, — ці штучки ми знаємо, на таке ти мене не візьмеш». У приймальні я розпитав про фірму гарненьку друкарку, задобривши її гвоздичкою зі свого піджака. Трикотаажні вироби, торгівля йде

добре, у конторі працює дев'ять чоловік, є лагідний компаньйон, є запеклий конкурент — фірма «Майер і син», там син власника їздить червоним двомісним «есексом»... Це все, що я встиг дізнатися, поки Блюменталь запросив мене в кабінет.

Він одразу ж спробував ошелешити мене.

— Юначе, — сказав він, — часу в мене обмаль. Ціна, яку ви тоді назвали, — ваша нездійсненна мрія. Так-от, поклавши руку на серце, скільки коштує машина?

— Сім тисяч марок, — відповів я.

Він різко відвернувся.

— Тоді нічого не вийде.

— Пане Блюменталь, — сказав я, — подивіться ще раз на машину.

— Не треба, — перебив він мене, — я ще тоді добре до неї придивився.

— Можна дивитися і можна бачити, — зауважив я. — Вам треба подивитися на деталі. Лакування — першокласне, фірми «Фоль і Рурбек», собівартість двісті п'ятдесят марок, усі покришки нові, ціна за прейскурантом — шістсот марок, то вже маємо вісімсот п'ятдесят! Оббивка з найкращого корду...

Він махнув рукою. Я почав знову. Я запропонував йому оглянути комплект інструментів високого класу, верх із розкішної шкіри, хромований радіатор, найсучасніші бампери — шістдесят марок за пару; я поривався до «кадилака», як дитина до матері, силкуючись умовити Блюменталю піти зі мною до машини. Я знав, що, коли стоятиму на землі, то, як Антей, відчую приплив нових сил. Ціна здається не такою вже й страшною, коли замість абстрактного торгу покупцеві показують товар.

Але й Блюменталь так само знав, що сила його — за оцим письмовим столом.

Він зняв окуляри й аж тепер по-справжньому взявся до мене. Ми боролись, як тигр і удав. Удавом був Блюменталь. Не встиг я й угору глянути, як він уже виторгував півтори тисячі марок.

Мене охопив страх. Я сягнув до кишені й міцно стиснув рукою Готфрідів амулет.

— Пане Блюменталь, — сказав я, уже добряче зморений, — уже перша година, вам, безперечно, час обідати!

Мені будь-що хотілося втекти з цієї контори, де ціни тануть, як сніг.

— Я обідаю лише о другій, — незворушно промовив Блюменталь. — Але знаєте що? Ми можемо зробити зараз спробну поїздку.

Я полегшено зітхнув.

— А тоді знову поговоримо, — додав він.

Мені знову забило дух.

Ми поїхали до нього додому. На моє здивування, у машині він враз став інший — наче його підмінили. Добродушно розповів давно відомий мені анекдот про імператора Франца Йосифа. Я теж розповів йому анекдот про трамвайного кондуктора, він мені тоді — про саксонця, що збився з дороги, а я йому — про закохану шотландську пару, і, тільки під'їхавши до його домівки, ми враз знову споважніли. Він попросив мене зачекати й пішов по дружину.

— Мій любий гладкий «кадилаче»! — сказав я, поплескуючи машину по радіатору, — за усіма тими анекдотами, безперечно, криється якась нова крутня. Та не журись — ми вже якось прихистимо тебе тут. Він купить тебе, бо, коли єврей прийшов удруге, це означає, що він таки купить. Коли приходить удруге християнин, то він іще довго не купує. Він зробить не одну спробну поїздку, щоб заощадити на таксі, а тоді раптом згадає, що замість машини йому потрібне обладнання для кухні. Ні, братику, краще вже мати діло з євреями, вони знають, чого хочуть. Але присягаюся тобі, мій любий товстуне: якщо я спущу цьому нащадкові норавливого Юди Маккавея ще хоча б сто марок, — то довіку не вип'ю і чарки горілки!

Вийшла пані Блюменталь. Я пригадав собі всі Ленцові поради та вмить із вояка став джентльменом. Блюменталь на це

тільки підло усміхнувся. То був залізний чоловік, йому більше личило б продавати локомотиви, а не трикотажні вироби.

Я подбав про те, щоб він сів на заднє сидіння, а його жінка — поруч мене.

— Куди накажете повезти вас, шановна пані? — улесливо спитав я.

— Та куди хочете, — відповіла вона, поблажливо всміхаючись.

Під час поїздки я без упину розмовляв. Мое щастя, що я мав справу з простодушною людиною. Говорив я так тихо, що Блюменталь навряд чи міг щось розчути. Я почувався так вільніше. Досить того, що він сидів у мене за спиною.

Ми зупинилися. Вийшовши з машини, я впевнено глянув на свого супротивника.

— Ви мусите погодитись, пане Блюменталь, що машина йде як по маслу.

— Та де там те масло, юначе, — заперечив він якось навдивовижу миролюбно, — коли податки з'їдають усе. За машину треба платити дуже високі податки. Це щоб ви знали!

— Пане Блюменталь, — сказав я, докладаючи всіх зусиль, щоб не збитися з тону, — ви людина ділова, з вами я можу говорити відверто. Це ж не податки, це — накладні витрати. Скажіть-но самі, що потрібне нині, щоб провадити якесь діло? Ви ж знаєте: це вже не капітал, як було колись, це — кредит, довіра клієнтів! А як здобути кредит? Тільки через показний зовнішній вигляд. «Кадилак» — солідна машина, швидка та вигідна, до того ж не старомодна, в ній — дух здорового бюргерства, це — жива реклама для фірми.

Блюменталья це розвеселило; він звернувся до жінки:

— А він має єврейську голову, га? Юначе, — звернувся він до мене так само по-свійському, — тепер найкраща реклама солідності — зношений костюм і поїздка автобусом. Коли б у нас з вами були ті гроші, які ще не сплачено за ці всі елегантні машини, що мчать повз нас, ми могли б покинути діло й спокійно піти на відпочинок. Це я вам кажу по секрету.

Я глянув на нього з недовірою. Чим скінчиться оцеї привітний тон? А може, присутність жінки тамує його бойовий дух? Я вирішив розрядити пістолет.

— «Кадилак», це не якийсь там «есекс», хіба не так, шановна пані? Молодший із власників фірми «Майєр і син» їздить на «есексі», але мені така машина й задурно не потрібна, тарадайка, та й годі, та ще й червона, аж очі пече... Почувши, як засопів Блюменталь, я швиденько повів далі:

— А оцеї колір дуже добре пасує вам, шановна пані, — синій кобальт приглушеного відтінку для блондинки...

Раптом Блюменталь ошкірився, наче мавпа у тропічному лісі.

— «Майєр і син» — це здорово, здорово! — аж захлинявся він сміхом. — Та ще й оці ваші розп'якування!.. Розп'якування!..

Глянувши на нього, я не повірив власним очам: він сміявся щиро! Я тієї ж миті натиснув на ту саму педаль:

— Пане Блюменталь, дозвольте дещо спростувати. Розп'якування перед жінкою — це вже не розп'якування, це — компліменти, що їх у наші жалюгідні часи говорять, на жаль, дедалі рідше. Жінка — це не сучільнометалеві меблі, це — квітка, їй потрібна не ділова розмова, а веселі, як сонце, слова. Краще сказати їй щодня щось приємне, аніж ціле життя працювати на неї, дотримуючись серйозності. Це я вам кажу. Теж по секрету... А я, до речі, не розп'якував, а тільки послався на основний закон фізики: синє добре пасує до білявого.

— Гарно рикаєш, леве, — сказав Блюменталь, усміхаючись. — Послухайте-но, пане Локамп! Я знаю, що міг би ви торгувати ще не менш як тисячу марок...

Я відступив на крок. «От диявол підступний, — подумав я, — ось той удар, якого я й боявся...» Я вже уявляв собі, як житиму далі непитуцим, і глянув на пані Блюменталь очима загнаного ягняти...

— Але ж, татусю... — мовила вона.

— Облиш, матусю, — відповів він. — Отже, я міг би, але не зроблю цього. Мені, як людині діловій, було приємно вас послу-

хати — оце робота! Трохи забагато фантазії, а проте... А щодо «Майєра і сина» — то просто здорово. Ваша матінка не єврейка?

— Ні.

— Працювали колись у конфекції?

— Так.

— От бачите, звідти у вас і цей стиль роботи. А в якій галузі?

— У душевній, — відповів я, — хотів стати вчителем.

— Честь і хвала вам, пане Локамп, — сказав Блюменталь, — якщо будете колись без роботи, подзвоніть мені!

Він виписав чек і дав мені його. Я не вірив власним очам...
Гроші наперед! Це ж чудо!

— Пане Блюменталь, — сказав я знічено, — дозвольте мені додати безкоштовно дві кришталеві попільнички й першокласний гумовий килимчик під ноги...

— Давайте, — погодився Блюменталь, — то й старому Блюменталю хоч раз дістався якийсь подарунок.

Потім він запросив мене на завтра до них на вечерю. Пані Блюменталь приязно усміхнулася мені.

— Буде фарширована цука, — лагідно сказала вона.

— Делікатес! — підтвердив я. — Тоді я завтра ж і машину вам прижену. Зранку ми оформимо папери.

Ластівкою я полинув до майстерні. Але Ленц з Кестером пішли обідати й мені довелося погамувати свій тріумф. На місці був тільки Юп.

— Продали? — спитав він.

— А тобі вже не терпиться дізнатися, шибенику! — сказав я. — На ось тобі талер. Збудуй собі на нього літак!

— Виходить, продали! — ошкірився Юп.

— Я поїду пообідаю. Та горе тобі, якщо ти скажеш їм хоча б слово, поки я прийду!

— Пане Локамп, — запевнив він мене, підкидаючи монету в повітря, — я — могила.

— Якраз схоже на те... — сказав я і дав газ.

Коли я, повернувшись, в'їхав у двір, Юп подав мені знак.

— Що таке? — спитав я. — Ти вже пробовкнувся?

— Пане Локамп! Я ж кремінь! Але... — він осміхнувся. — Той хазяїн «форда» — тут...

Поставивши «кадилак» у дворі, я пішов до майстерні. Пекар саме схилився над альбомом із зразками фарб. На ньому було картате пальто під пояс, на рукаві — широка пов'язка з жалобного крепу. Поруч нього стояла гарненька особа: жваві, чорні оченята, розстебнуте пальтечко, обшите потертим уже кролячим хутром; тісні лаковані черевички. Брюнетка була за ясну кіновар, але пекар, що носив іще жалобу, був проти червонястих відтінків. Він запропонував бляклий жовтувато-сірий колір.

— Та ти що! — накопили губки чорнява. — «Форд» треба лакувати яскравими фарбами, бо інакше він не матиме ніякого вигляду.

Коли пекар додивлявся до зразків, вона кидала на нас змовницькі погляди, знижувала плечима, кривила рот і підморгувала. Моторна крихітка! Нарешті обоє дійшли згоди на зеленуватому кольорі, що нагадував колір резеди. Дамі хотілося мати до цього світлий відкидний верх. Але тут пекар не поступився — треба ж було десь показати жалобу. Він наполіг на тому, щоб верх був із чорної шкіри. На цьому він ще й заробив, бо ж верх ми йому робили безкоштовно, а шкіра була дорожча за тканину.

Вони пішли, але на подвір'ї затрималися.

Як тільки брюнетка побачила «кадилак», вона зразу метнулась до нього.

— Поглянь, золотко моє, оце-то машина! Чудо! Так мені подобається!

За мить дверцята були відчинені, і вона сиділа в машині, заковуючи від захоплення очі.

— Оце сидіння! Чудо! Як фотелі! Не те, що твій «форд».

— Ходімо вже, — невдоволено бурчало «золотко».

Ленц підштовхнув мене, щоб я встряв у розмову та спробував нав'язати машину пекареві. Я зміряв Готфріда презирливим поглядом, але промовчав. Він пхнув мене дужче. Я й собі дав йому стусана й повернувся до нього спиною.

Нарешті пекар видобув з машини свою чорну перлину й пішов з нею, трохи згорбившись і явно роздратований. Ми дивилися їм услід.

— Цей не забариться! — сказав я. — Машину відремонтував, має нову жінку — молодець, що й казати!

— Ну, — заперечив Кестер, — ця жіночка ще його порадує!

Тільки-но ці двоє зникли за рогом вулиці, як Готфрід напустився на мене:

— Ти що, Роббі, зовсім з глузду з'їхав? Прогавив таку нагоду! Тут і школяр би зрозумів, що треба було наскочити на нього!

— Унтер-офіцер Ленц! — відповів я. — Станьте струнко, коли розмовляєте зі старшим за званням! Чи, може, ви думаєте, що я бігаміст і двічі просватаю нашу машину?

Цієї миті варто було подивитися на Готфріда! Очі в нього зробилися, як тарілки.

— Не жартуй святими речами, — промурмотів він.

Не звертаючи на нього ніякої уваги, я звернувся до Кестера:

— Отто, розпрощайся з нашим дитям, з нашим «кадилаком»! Він уже нам не належить! Віднині він стане окрасою фірми, що торгує спідніми! Сподіваюсь, там на нього чекає непогане життя! Не таке геройське, як у нас, але забезпеченіше.

Я дістав чек. Ленц мало не луснув.

— Та невже!.. Невже... оплачено? — хрипко вичавив він з себе.

— А як ви думали, зелений початківцю? — запитав я, розмахуючи чеком. — Ану, вгадайте скільки ми одержимо!

— Чотири! — вигукнув Ленц, заплющивши очі.

— Чотири п'ятсот! — сказав Кестер.

— П'ять! — закричав Юп від бензоколонки.

— П'ять з половиною! — гаркнув я.

Ленц вихопив у мене з рук чек.

— Не може бути! По ньому не заплатять!

— Пане Ленц, — звернувся я до нього з гідністю, — чек такий самий надійний, як ненадійні ви. Мій друг Блюменталь

може сплатити у двадцять разів більшу суму. Мій друг, зрозуміло? Друг, у якого я завтра ввечері їстиму фаршировану щуку. Хай це буде для вас прикладом! Заприятелитися, одержати завдаток та ще й запрошення на вечерю — от що означає продати! Ось так! А тепер — вільно!

Готфрід потроху опанував себе і вдався до останнього козира: — А оголошення в газеті? А мій амулет?

Я кинув йому медаль.

— Забирай свій собачий номерок. Зовсім забув про нього.

— Роббі, ти продав машину бездоганно, — сказав Кестер. — Хвалити Бога, що ми позбулися цієї лайби. А грошенята нам ще й як потрібні!

— Даси мені авансом п'ятдесят марок? — спитав я.

— Сто! Бо заслужив!

— Може, ти ще в рахунок авансу візьмеш і моє сіре пальто? — спитав Готфрід, примруживши очі.

— Може, ти хочеш потрапити до лікарні, нікчемне п'яткало? — у відповідь спитав його я.

— Хлопці, на сьогодні — шабаш! — запропонував Кестер. — Досить заробили за один день. Не треба гнівити Бога. Візьмімо «Карла» й потренуємось до перегонів.

Юп давно вже кинув бензиновий шланг і схвильовано потирала руки:

— Пане Кестер, то я на цей час залишаюся тут за хазяїна?

— Ні, Юпе, — засміявся Отто, — ти поїдеш з нами.

Передусім ми поїхали до банку, щоб здати чек. Ленц ніяк не заспокоювався, аж поки не впевнився, що він справжній. А тоді ми помчали так, що аж іскри сипонули з вихлопної труби.

VIII

Я стояв перед своєю хазяйкою.

— Горить десь, чи що? — спитала пані Залевська.

— Ніде не горить. Просто хочу заплатити за житло.

До строку лишалося ще три дні, тож пані Залевська мало не зомліла з подиву.

— Це щось неспроста, — сказала вона підозріливо.

— Та що ви! — відповів я. — Чи не можна взяти сьогодні ввечері парчеві крісла з вашої вітальні?

Вона войовничо вперлася руками в свої гладкі стегна.

— Он воно що! То вам уже не подобається ваша кімната?

— Подобається. Та ваші парчеві крісла — більше.

Я пояснив їй, що до мене, можливо, завітає кузина, і мені хотілося б трохи причепурити кімнату. Пані Залевська зареготала так, що в неї аж груди заколихалися.

— Кузина? — перепитала вона зневажливо. — І коли ж має прийти та кузина?

— Це хтозна, чи вона прийде, — сказав я, але коли й прийде, то, певна річ, непізно, надвечір, на вечерю. Хіба не буває на світі кузин, пані Залевська?

— Бувають, звичайно, — відповіла вона, — але заради них не позичають крісел.

— А я позичаю, — наполягав я, — бо шаную родинні зв'язки.

— Можна подумати! Волоцюги ви всі! Візьміть собі парчеві крісла. А червоні плюшеві поставте до вітальні.

— Дуже вдячний. Завтра все поверну. І килим теж...

— Килим?! — вона обернулась до мене. — Хто тут промовив слово «килим»?!

— Я. Та й ви теж. Щойно...

Вона обурено дивилася на мене.

— Без нього не можна, — сказав я. — На ньому ж стоять крісла...

— Пане Локамп, — велично промовила пані Залевська, — вгамуйтеся! «Помірність у всьому», так говорив небіжчик Залевський. Це й вам слід було б засвоїти!

Я знав, що небіжчик Залевський, незважаючи на цей девіз, спився відцент. Про це мені принагідно не раз розповідала сама пані Залевська. Та йшлося не про це. Вона використовувала

свого чоловіка, як інші люди Біблію, — для цитат. І що давнішим ставав день його смерті, то універсальнішими уявлялись їй його вислови. Тепер його можна було згадувати в усіх випадках — як і Біблію.

Я заходився чепурити свою кімнатку. Після обіду розмовляв по телефону з Патрицією Гольман. Вона нездужала, і я не бачив її майже цілий тиждень. Ми домовилися зустрітись о восьмій, я запропонував по вечеряти в мене, а потім піти в кіно.

Парчеві крісла й килим справляли розкішне враження, та освітлення аж ніяк не пасувало до них. Я постукав у двері до Гассе, щоб позичити в них настільну лампу. Зморена пані Гассе сиділа біля вікна. Чоловік іще не прийшов з роботи. Він щодня добровільно працював на годину або дві довше: боявся, щоб не звільнили, його дружина нагадувала чимось хвору пташку. У її зів'ялих, старіючих рисах усе ще щось нагадувало вузеньке личко дитини, розчарованої та сумної.

Я сказав, за чим прийшов. Вона пожвавішала, дала мені лампу.

— Так, так, — зітхаючи, сказала вона, — якщо тільки подумати, коли б я раніше...

Я знав цю історію. Ішлося про перспективи, що мали відкритися перед нею, коли б вона не побралася з Гассе. Знав я цю історію і в редакції самого Гассе. Тут уже йшлося про перспективи, які були б у нього, коли б він зостався неодруженим. Це була, мабуть, чи не найпоширеніша історія в світі. Та й чи не найбезнадійніша.

Якусь хвилюк послухавши її, сказавши кілька банальних фраз, я пішов до Ерни Беніг, щоб узяти в неї грамофон.

Пані Гассе згадувала про Ерну лише як про «особу, що жила поряд». Вона зневажала її, бо заздрила. А мені Ерна дуже подобалася. Вона знала життя, знала, що треба міцно за нього триматися, коли хочеш урвати собі хоч шматок того, що звуть щастям. Вона знала й те, що за цей шматок треба часом платити

удвічі, а то й утричі дорожче. Бо щастя — то найнепевніша й найдорожча річ у світі.

Ерна, ставши навколішки перед валізою, дістала мені кілька платівок.

— Хочете фокстроти? — спитала вона.

— Ні, я не танцюю.

Вона здивовано глянула на мене.

— Не танцюєте? Що ж ви робите, коли йдете кудись?

— Танцюю з чаркою. Це зовсім непогано.

Вона похитала головою.

— Чоловікові, який не вміє танцювати, я одразу б дала відкоша.

— У вас надто суворі принципи, — заперечив я. — Але ж є й інші платівки. Ви оце нещодавно ставили одну дуже гарну — жіночий голос... щось ніби гавайська музика...

— А ця й справді чудова. «Як жити я могла без тебе» — ця?

— Вона! Чого тільки не придумують ці автори модних пісеньок! Мені здається, що це єдині романтики, які ще є на цім світі.

Ерна засміялась:

— Та й справді! Грамофон — це сьогодні щось на зразок альбому для віршів; колись туди писали вірші, а тепер дарують платівки. Коли мені хочеться про щось згадати, то я ставлю платівку з тих часів — і переді мною все знов оживає.

Я подивився на цілі купи платівок, що лежали на підлозі.

— Якщо зважати на них, Ерно, то у вас, певне, є чимало спогадів...

Підвівшись, Ерна відкинула з чола рудувате волосся.

— Так, — сказала вона, відсунувши ногою купу платівок, — але я воліла б мати одну, та справжню...

Порозгортавши все, що купив на вечерю, я приготував стіл, як умів. Сподіватися на допомогу з кухні було нічого, бо стосунки з Фрідою склалися в мене надто кепські. Вона хіба що перекинула б мені щось, та й годі. Та я обійшовся без її допомоги, і незабаром мою стару комірчину було не впізнати — зда-

валосся, вона аж сяяла! Крісла, лампа, накритий стіл — я відчував, як мене охоплює схвильованість чекання.

Я вийшов з дому, хоча мав іще більш як годину часу. Вітер довгими поривами шутав з-за рогів будинків. Уже засвітили ліхтарі. Поміж будинків загусали сині, як море, сутінки. «Інтернаціональ» плавав у ньому, наче розснащене військове судно. Я зайшов туди.

— Гоп-ля, Роберте! — гукнула Роза.

— А ти чого тут? — запитав я. — Хіба тобі не час іти на прогулянку?

— Ще трохи рано.

До нас нечутно підійшов Алоїс.

— Звичайну порцію? — спитав він.

— Ні, потрійну, — відповів я.

— Гарно починаєш! — зауважила Роза.

— Хочу бути в ударі, — сказав я і перекинув чарку.

— Зіграєш щось? — спитала Роза.

Я похитав головою.

— Сьогодні не маю охоти. Якийсь непевний настрій. Як твоя мала?

Вона усміхнулась, показавши всі свої золоті зуби.

— Нівроку. Завтра йду до неї. За цей тиждень непогано заробила — старі кнури відчули вже весну. Віднесу їй завтра нове пальтечко. З червоної вовни.

— Червона вовна — це ж останній крик моди!

— Ти джентльмен, Роббі!

— Ой, коли б не помилилась! Давай вип'ємо чогось! Анісової, не проти?

Вона кивнула. Ми цокнулись.

— Скажи, Розо, що таке, власне, кохання? — спитав я. — Ти ж на цьому розумієшся.

Роза аж зайшлася сміхом.

— Годі про це, — сказала вона, заспокоївшись. — Кохання! Ах, мій Артур... Коли я згадую цього негідника, то мене й тепер іще млість б'є. А коли серйозно, то ось що я тобі скажу,

Роббі, і скажу серйозно: життя людське надто довге для одного кохання. Просто-таки надто довге. Це мені мій Артур пояснив, коли наживав п'ятами... І це правда. Кохання — це чудово. Та одному з двох воно завжди видається надто довгим. І тоді другий залишається ні з чим. Сидить і чекає чогось, витріщивши очі. Чекає, як божевільний...

— Ясно, — сказав я. — Але ж без кохання людина, власне кажучи, тільки небіжчик у відпустці, та й годі.

— А ти зроби так, як я, — відповіла Роза. — Заведи собі дитинча. То й матимеш кого любити та й на душі спокійніше буде.

— Добре придумала, — сказав я, — мені саме цього тільки й не вистачало.

Роза мрійно похитала головою.

— Яких тільки стусанів не діставала я від мого Артура, а все ж, коли б він оце зараз увійшов би сюди у своєму котелку, збитому на потилицю, — ех, хлопче! Я тільки здумаю про це, а мене вже всю аж трусить.

— Ну, то вип'ємо за здоров'я Артура!

Роза засміялась:

— Хай живе, кнур чортів! Будьмо!

Випили.

— Бувай, Розо! Бажаю успішного вечора!

— Дякую! Бувай, Роббі!

Грюкнули парадні двері.

— Привіт! — сказала Патріція Гольман. — Такий глибокодумний вигляд?!

— Ні, зовсім ні! А як ви? Як ваше здоров'я? На що нездужали?

— Нічого особливого! Застудилась, і трохи температура піднялась.

На вигляд аж ніяк не можна було сказати, що вона хвора або висотана хворобою. Навпаки — її очі ніколи ще не здавалися мені такими великими й променистими, обличчя трохи зашарілося, а рухи її були пружні, наче у гнучкого гарненького звірятка.

— У вас чудовий вигляд, — сказав я, — зовсім здоровий! Ми можемо сьогодні багато чого придумати!

— Добре було б, — відповіла вона, — та сьогодні нічого не вийде. Сьогодні я не можу.

Я остовпіло дивився на неї.

— Не можете?

— На жаль, ні.

Я все ще нічого не розумів. Спершу подумав, що вона, певне, передумала йти до мене вечеряти, а піде кудись в інше місце.

— Я вже дзвонила до вас, — сказала вона, — щоб ви не приходили даремно. Та вас уже не було вдома.

Аж тепер я зрозумів.

— Ви справді не можете? Цілий вечір не можете? — допитавсь я.

— Сьогодні — ні. Мені треба бути в одному місці. На жаль, я й сама дізналася про це лише півгодини тому.

— А відкласти не можна?

— Ні, не вийде, — усміхнулася вона, — це, знаєте, щось ніби ділове побачення...

Я стояв приголомшений. Усього міг сподіватись, тільки не цього. Я не вірив жодному її слову. Ділове побачення! Які в неї можуть бути справи? Це, мабуть, просто відмовка! Навіть напевно відмовка... Які до біса ввечері ділові розмови? Таке роблять удень. Та й не дізнаються про це за півгодини. Просто вона передумала, та й годі.

Я почувався скривдженим просто, як дитина. Аж тепер зрозумів, з якою радістю чекав я цього вечора. Я був злий на себе за те, що мене це так вразило, і мені не хотілося, щоб вона це помітила.

— Ну, що ж, — сказав я, — виходить, нічого не вдієш. До побачення!

Вона допитливо глянула на мене.

— Поспішати нема чого. Я домовилась лише на дев'яту. Ми можемо ще трохи прогулятися. Я цілий тиждень не виходила з дому.

— Добре, — знехотя погодився я, відчувши себе раптом стомленим і спустошеним.

Ми пішли вулицею. Надвечір небо проясніло й між дахами миготіли зорі. Ми проходили повз сквер, де в сутінках маячили якісь кущі. Патриція Гольман спинилася.

— Бузок! — сказала вона. — Пахне бузком! Та цього не може бути, ще не пора!

— Я не чую ніякого запаху, — заперечив я.

— А проте... — вона схилилась над огорожею.

— Це дафна індика, пані! — пролунав із темряви чийсь хрипкий голос.

Міський садівник у форменому картузі з латунною кокардою стояв, спершись на дерево. Потім, нетвердо ступаючи, підійшов до нас. З кишені в нього визирала блискуча шийка пляшки.

— Ми її сьогодні висадили, — пояснив він, гикнувши. — Онде вона.

— Дякую вам, — сказала Патриція Гольман і звернулася до мене: — Ви й тепер не чуєте ніякого запаху?

— Ні, тепер уже щось чую, — відповів я неохоче, — пахне доброю, міцною горілкою.

— Правильно, вгадали! — чоловік у темряві голосно відригнув.

Я виразно чув солодкий, міцний запах, що линув з ніжного присмерку, та нізащо в світі не зізнався б у цьому. Дівчина засміялась і здвинула плечима.

— Як це чудово, а надто після довгого сидіння вдома! Так шкода, що мені треба йти. Цей Біндінг... завжди він квапить... і все треба робити в останню хвилину... Міг би зрештою відкласти зустріч на завтра...

— Біндінг? — спитав я. — У вас побачення з Біндінгом?

— З Біндінгом і ще з одною людиною... Від неї, власне, все залежить. Справді, ділова зустріч. Уявляєте собі?

— Ні, — відповів я, — не можу собі цього уявити.

Вона знову засміялась і про щось заговорила, але я вже не слухав. Біндінг! Це мене вразило, як грім. Я забув, що вона

була з ним знайома значно довше, ніж зі мною, — мені ввижався тільки його потужний, блискучий б'юк, його дорогий костюм, його портмоне... Моя бідна, причепурена комірчина! І що це мені стукнуло в голову! Лампа Гассе, крісла пані Залевської... Ця дівчина взагалі мені не рівня! Хто я такий? Злидень, що взяв напрокат «кадилак», жалюгідний п'яничка, та й годі! Такого можна здибати на кожному розі. Я вже ніби бачив, як портє з «Винограона» схиляється перед Біндингом, бачив затишні, світлі, розкішні зали ресторану, хмаринки сигаретного диму, елегантних відвідувачів. Мені вже вчувалися музика та сміх, а сміялися — з мене... «Тікати, — подумав я собі, — мерщій тікати. Та й що, власне, це все було — якесь передчуття, надія... Це ж безглуздо пускатися в таке... Ні, тільки тікати!»

— Якщо хочете, можемо зустрітися завтра ввечері, — сказала Патриція Гольман.

— Завтра ввечері я зайнятий, — відповів я.

— Тоді, може, післязавтра чи будь-якого дня на цьому тижні. У мене на найближчі дні немає жодних планів.

— Це буде важко, — сказав я. — Ми сьогодні дістали термінове замовлення, отож, мабуть, увесь тиждень доведеться працювати аж до ночі.

Усе це була вигадка, та інакше я не міг. Раптом відчув, що мене душать лють і сором.

Перетнувши площу, ми пішли вулицею повз кладовище. Я побачив, як від «Інтернаціоналу» йшла Роза; її високі чобітки були наглянсовані до блиску. Я ще міг звернути вбік і за інших обставин зробив би це, але тепер і далі йшов їй назустріч. Роза дивилася кудись убік, наче ми ніколи не були й знайомі. Так уже було заведено: жодна з цих дівчат не признавалася на вулиці до знайомого, коли той ішов не сам.

— Добрий вечір, Розо, — сказав я.

Вона спантеличено глянула сперш на мене, потім на Патрицію Гольман, тоді похапцем кивнула і, збентежена, квапливо пішла далі. За нею, розмахуючи сумочкою і погойдуючи

стегнами, ішла Фріці; губи в неї були яскраво нафарбовані. Вона глянула на мене так байдуже, наче крізь віконну шибку.

— Здорова будь, Фріці! — привітався я.

Вона схилила голову, як королева, і нічим не виказала свого здивування, але, проминувши нас, вона пішла швидше — хотіла поговорити з Розою про цю зустріч. Я їй тепер міг би ще звернути у якусь бічну вулицю, бо знав, що зараз з'являться ще й інші дівчата — саме був час їхнього першого обходу вулиць. Проте, з якоїсь упертості, я їй далі йшов просто вперед — чого це я мав їх обминати? Я ж знав їх набагато краще, ніж оцю дівчину, що йшла поруч, з її Біндінгом та його б'юйком. Нехай побачить їх, нехай добре до них придивиться.

Вони всі, одна за одною, пройшли повз довгу шеренгу ліхтарів — красуня Валлі, бліда, струнка, елегантна; Ліна з дерев'яною замість ноги; кремезна Ерна; «курчатко» Маріон; червонощока Марго; гомосексуаліст Кікі в білячій шубці і, нарешті, бабуся Мімі із спазмами судин, що своїм виглядом нагадувала обскубану сову. Я здоровкався з усіма, а коли ми потім пройшли коло «матусі», що сиділа біля свого казана з ковбасками, то я щиро потиснув їй руку.

— А у вас тут чимало знайомих, — зауважила Патріція Гольман, трохи помовчавши.

— Таких і справді чимало, — відповів я задержувато.

Я відчув на собі її погляд.

— Думаю, що нам треба повертати назад, — сказала вона.

— Авжеж, — сказав я, — я теж так думаю.

Ми спинились перед її під'їздом.

— На все добре, — попрощався я, — бажаю вам приємних розваг.

Вона не відповіла. Зробивши певне зусилля, я відвів погляд від кнопки дзвінка на дверях і подивився на неї. Я не повірив власним очам: замість образи, вона, здавалося, ледве стримувала сміх, в очах її замерехтіли вогники, і от вона засміялась, щиро, безтурботно. Вона просто сміялася з мене...

— Яка ж ви дитина, — сказала вона, — Боже, яка ж ви ще дитина!

Я витріщився на неї.

— Авжеж, — вичавив нарешті я з себе, — ще б пак... — І раптом зрозумів усю кумедність ситуації: — Ви, певне, вважаєте мене за ідіота?

Вона сміялась... Я швидко ступнув до неї і міцно обійняв — нехай думає, що хоче. Її волосся лоскотало мої щоки, обличчя було просто в мене перед очима, запахло ледь відчутним персиковим ароматом від її шкіри. Потім її очі наблизились, і раптом я відчув її губи у себе на устах.

Вона зникла, перш ніж я зрозумів, що сталося.

Ідучи назад, я знову спинився біля «матусиного» казана з ковбасками.

— Дай-но мені добрий шмат ковбаси! — весело попросив я.

— З гірчицею? — спитала «матуся». На ній був чистий білий фартух.

— Побільше гірчиці, матусю!

Отак, стоячи, я зі смаком з'їв ковбасу, Алоїс виніс мені до неї з «Інтернаціоналю» кухоль пива.

— Людина — чудне створіння, правда, матусю? — сказав я.

— Авжеж, — палко підхопила вона, — вчора, приміром, підходить якийсь пан, з'їдає дві віденські сосиски з гірчицею, а грошей — немає. «Що ж, — думаю собі, — уже пізно, навколо ні душі, що його вдієш — нехай собі йде, адже буває часом і таке». І що ж ти думаєш, він сьогодні прийшов, заплатив за ті ковбаски та ще й дав мені на чай.

— Це — людина довоєнних часів, матусю! А як у тебе взагалі йдуть справи?

— Кепсько. Учора сім пар віденських і дев'ять сардельок. Знаєш, якби не дівчата, мені б давно вже був капець.

Дівчатами вона називала повій, що допомагали матусі чим могли. Підчепивши клієнта, вони використовували будь-яку

нагоду, щоб провести його повз її казан, щоб з'їсти по ковбасці — нехай і старенька щось заробить.

— Тепер уже скоро потеплішає, — повела «матуся» далі, — але взимку, коли мокро й холодно, тоді хоч як одягайся, однаково зима дається взнаки.

— Дай-но мені ще одну сардельку, — сказав я, — так мені сьогодні гарно! А як у тебе вдома?

Вона глянула на мене своїми маленькими, безбарвними очима:

— Усе, як і було. Недавно він продав ліжко.

«Матуся» була одружена. Десять років тому її чоловік скочив на ходу в поїзд метро, зірвався, і його переїхало. Довелося ампутувати обидві ноги. Нещастя це якось дивно на нього вплинуло. Ставши калікою, він так соромився жінки, що перестав з нею спати. До того ж у лікарні він при звичаївся до морфію. Морфій швидко виснажував його, потім він зв'язався з гомосексуалістами, і ось чоловік, що п'ятдесят років жив нормально, злигався тепер з розпусними хлопцями, не соромився перед ними, бо ж і вони були чоловічої статі. Для жінок він був каліка, певний, що збуджує в них лише огиду й співчуття, а це було понад його сили. Для чоловіків він був людина, що потрапила в біду. Щоб дістувати грошей на хлопців та на морфій, він забирав у «матусі» все, що міг розшукати, і геть усе спродував. Але «матуся» жаліла його, хоч він і бив її частенько. Зі своїм сином вона щонаочі вистоявала коло казана з ковбасами мало не до четвертої години ранку. Удень прала білизну, мила сходи.

Вона давно вже хворіла на виразку шлунка й важила сорок п'ять кілограмів, а проте завжди була привітна. Вважала, що живеться їй ще не так уже й погано. Часом чоловік, коли йому було геть важко, приходив до неї і плакав. То були для неї найщасливіші години.

— Ти все ще маєш свою гарну роботу? — спитала вона мене.

— Атож. Заробляю тепер добре.

— Дивись, щоб ти її не втратив.

— Старатимусь, матусю...

Я повернувся додому. На майданчику стояла служниця Фріда, наче сам Бог послав мені її.

— Ви симпатична дівчинка, — сказав я, бо мені дуже хотілося зробити щось хороше.

Фріда скривилася, наче сьорбнула оцту.

— Ні, справді, — не вгавав я. — Навіщо нам раз у раз сваритися! Життя, Фрідо, коротке, сповнене усяких випадковостей і небезпек. У наш час треба жити дружно. Давайте помиримось!

Вона навіть не глянула на мою простягнену руку, промимрилася щось про чортових пияків і пішла, грюкнувши дверима.

Я постукав до Джорджі Блока. У шпаринку з-під його дверей пробивалося світло — зубрив!

— Ходімо, Джорджі, жерти, — сказав я йому.

Він подивився на мене. Його бліде обличчя зашарілось.

— Я не голодний.

Він вирішив, що кличу його із співчуття до нього, і тому відмовився.

— А ти спершу подивись гарненько, — сказав я. — Інакше все зіпсується. Зроби мені таку ласку.

Ідучи з ним коридором, я зауважив, що двері Ерні Беніг причинені нещільно. За ними я почув чийсь легкий віддих. «Ага», — подумав я собі й тієї ж миті почув, як у кімнаті Гассе тихенько клацнув замок і двері теж трохи прочинилися. Увесь пансіон, здавалося, чатував на мою кузину.

У яскравому світлі люстри стояли парчеві крісла пані Залевської. Позичена в Гассе настільна лампа заливала світлом ананас, дорогу ліверну ковбасу, сьомгу, пляшку черрі-бренді...

Коли ми з оторопілим Джорджі наминали все це їдло, у двері постукали. Я знав, що буде далі.

— Увага, Джорджі! — прошепотів я, а тоді гукнув: — Заходьте!

Розчинилися двері, і увійшла, паленіючи від цікавості, пані Залевська. Уперше в житті вона власноручно принесла мені пошту — бандероль, якусь листівку, що закликала мене

чимшвидше перейти до споживання сирих продуктів. Пані Залевська вбралася казково, як справжня великосвітська дама у давні добрі часи: мережана сукня, шаль із торочками, брошка у вигляді медальйона з портретом покійного Залевського. Солодка усмішка враз застигла у неї на обличчі: вона спантеличено дивилася на збентеженого Джорджі. А я реготав як навіжений. Господиня вмить опанувала себе.

— Ага, дістали гарбуза! — в'їдливо кинула вона.

— Дістав, — погодився я, все ще роздивляючись її пишне вбрання. Яке щастя, що моя гостя не прийшла!

Пані Залевська невдоволено глянула на мене.

— А ви ще регочете? Я завжди казала: де в інших людей серце, там у вас — пляшка з горілкою.

— Добре сказано, — відповів я, — але чи не зробили б ви нам честь, шановна пані?..

Вона вагалась, але нестерпне бажання — може, пощастить довідатись іще дещо — перемогло. Я відкоркував пляшку черрі-брєнді.

Пізно ввечері, коли все стихло, я взяв пальто, ковдру та прокрався коридором до телефону. Ставши навколішки перед столом, де стояв апарат, я накинув собі на голову пальто й ковдру, зняв слухавку правою рукою, а лівою притримував знизу пальто. Тепер я був певний, що мене ніхто не зможе підслухати. Бо в пансіоні пані Залевської було чимало довжелезних вух. Мені пощастило — Патриція Гольман була вдома.

— Давно ви вже повернулися зі свого таємничого побачення?

— Уже з годину.

— Шкода. Якби ж я знав...

Вона засміялася:

— Однаково нічого б не змінилося. Лежу в ліжку, і в мене знову температура. Дуже добре, що повернулася додому рано.

— У вас температура? А чого?

— Та нічого страшного. А ви що робили сьогодні ввечері?

— Розмовляв зі своєю хазяйкою про міжнародне становище. А ви? Владнали свою справу?

— Сподіваюсь, що все буде гаразд.

Мені під моїм накриттям не було вже чим дихати. Щоразу, коли говорила дівчина, я підіймав «завісу» і хапав трохи свіжого повітря, а тоді закривав «кватирку» і говорив сам, щільно притуливши рота до слухавки.

— Серед ваших знайомих є хтось, кого звуть Робертом?

Вона засміялась:

— Здається, немає...

— Шкода. Я залюбки послухав би, як ви вимовляєте це ім'я. А може, ви все ж таки спробуєте?

Вона знову засміялася.

— Ну, хоч би так, жартома... — сказав я. — Приміром таке: «Роберт-осел!»

— Роберт-маля!

— У вас чудова вимова, — сказав я. — А тепер давайте спробуємо з Роббі... Отже: Роббі — це...

— Роббі — це пияк, — стиха вимовив далекий голосок, — а тепер мені треба спати, я прийняла снодійне, і в голові вже гуде.

— Тоді на добраніч... спіть спокійно!..

Поклавши слухавку, я скинув з себе пальто й ковдру. Випроставшись, я скам'янів. За крок від мене стояв, наче привид, пенсіонер — фінансовий радник, що мешкав у кімнатці поряд з кухнею. Я щось сердито пробурчав собі під ніс.

— Тсс! — прошепотів він, виширившись.

— Тсс! — відповів я йому, в душі посилаючи його під три чорти.

Він підняв палець:

— Я вас не викажу. Це політика, га?

— Що таке?! — здивувався я.

Він підморгнув мені:

— Не хвилюйтеся! Я сам належу до крайнього правого крила. Таємна політична розмова, адже так?

Я зрозумів і теж виширився:

— Високополітична!

Він кивнув і прошепотів:

— Хай живе його величність!

— Тричі віват! — відповів я. — А тепер ось що: чи не знаєте ви часом, хто винайшов телефон?

Він здивовано похитав своєю лисою головою.

— І я не знаю, — сказав я. — Але той, хто його винайшов, був хлопець хоч куди!

ІХ

Неділя. День перегонів. Протягом останнього тижня Кестер тренувався щодня. А тоді вечорами ми до пізньої ночі розбирали «Карла», перевіряючи все, до найдрібнішого гвинтика, мас-тили, доводили до ладу. Тепер ми сиділи біля складу запчастин і дожидалися Кестера: він пішов до місця старту.

Зібралися всі: Грау, Валентин, Ленц, Патріція Гольман, а головне — Юп у комбінезоні, шоломі й захисних окулярах. Юп важив найменше і тому мав їхати з Кестером. Ленц, щоправда, сумнівався. Він запевняв, що Юпові величезні лапасті вуха чинитимуть надто сильний опір повітрю, отож машина або втратить десь кілометрів із двадцять швидкості, або перетвориться на літак.

— Звідки у вас, власне кажучи, англійське ім'я? — спитав Готфрід Патріцію Гольман, що сиділа поруч нього.

— Моя мати була англійка. Її теж звали Пат.

— Ну, Пат — це вже щось інше. Це значне легше вимовляти. — Він дістав чарку та пляшку. — За дружбу, Пат! Мене звуть Готфрід!

Я спантеличено глянув на нього. Поки я тупцював навколо проблеми, як звертатися до дівчини, він зопалу взяв та й утнув отаке — і хоч би тобі що! А вона й собі сміється і називає його Готфрідом!

Та Фердинанд Грау пішов іще далі. Він зовсім здурів і не зводив з дівчини очей. Він голосно декламував вірші, заявив,

що намалює її портрет. І справді, сівши на якийсь ящик, почав малювати.

— Слухай-но, Фердинанде, старий пугаче, — сказав я, забираючи в нього блокнот, — дай спокій живим людям. Досить з тебе твоїх мерців. І більше говори на загальні теми. Ця дівчина для мене багато важить.

— А ви проп'єте зі мною потім рештки гонорару за шинкареву тітку?

— Чи проп'ємо все, не знаю. Але дещо допоможемо, це напевно.

— Гаразд. Тоді вже я змилюся над тобою, хлопче...

Наче кулеметні черги, зривався то тут, то там на біговій доріжці стукіт моторів. Пахло перегорілим мастилом, бензином і рициною. Чудовий збудливий запах, чудовий і збудливий стукіт моторів!

Неподалік, у своїх добре устаткованих боксах, гомоніли автотеханіки. Наші запаси були надто злиденні. Сякий-такий інструмент, свічки, пара запасних коліс із покришками, що ми їх задурно дістали від одного заводу, кілька дрібніших запчастин — оце й усе. Кестер брав участь у перегонах не від якогось там підприємства, а приватно. За все треба було платити свої гроші. Тому в нас було тільки найнеобхідніше.

Прийшов Отто, за ним Браумюллер, уже в костюмі гонщика.

— Ну, Отто, — сказав він, — якщо в мене сьогодні витримують свічки, то тобі капець! Та вони не витримують!

— Побачимо, — відповів Кестер.

Браумюллер погрозив «Карлові»:

— Стережися мого «Ковалика»!

Так називали нову машину Браумюллера, машину важкого типу. Її вважали фавориткою.

— «Карл» покаже тобі, де раки зимують, Тео! — гукнув йому Ленц.

Браумюллер хотів був відповісти йому на бравому солдатському жаргоні колишніх часів, але, побачивши з нами Патріцію

Гольман, прикусив язика, витріщився на неї, усміхнувся якось ніби сам до себе й пішов геть.

— Наша взяла! — задоволено зауважив Ленц.

На біговій доріжці загавкали мотоцикли. Кестеру треба було бути готовим. «Карла» включили до класу спортивних машин.

— Великої допомоги від нас не сподівайся, Отто, — сказав я, оглядаючи інструмент.

Він махнув рукою.

— Та й не треба. Якщо «Карл» поламається, то не допоможе й ціла майстерня.

— А може, ми все ж виставлятимемо щити, щоб ти знав, як ти ідеш, на якому місці?

Кестер похитав головою.

— Усі ж стартують одночасно. Сам побачу. Та Юп теж пильнуватиме цього.

Юп енергійно закивав. Його вже аж лихоманило від збудження, і він весь час жував шоколад. Але так було тільки перед стартом. Гримне постріл, і він стане спокійний, як черепаха.

— Ну, поїхали! Ні пуху ні пера!

Ми викотили «Карла» на доріжку.

— Тільки не забарись на старті, ти, шкапо моя любя, — сказав Ленц, поплескавши «Карла» по радіатору. — Не підведи свого старенького татка, «Карле»!

«Карл» рушив. Ми дивилися йому вслід.

— Поглянь на оте кумедне одоробало, — сказав раптом хтось поблизу. — А отой задній міст — страус, та й годі!

Ленц випростався:

— Це ви про білу машину? — спитав він, почервонівши весь, але ще спокійно.

— Саме так, — недбало відповів височезний автомеханік із сусіднього боксу, навіть не обернувшись до нього, і передав своєму сусідові пляшку пива. Ленц почав щось белькотати від люті й хотів був перескочити через низеньку дощану перегородку. На щастя, в боксі не почули його лайки, і я потягнув його назад.

— Не роби дурниць! — засичав я на нього. — Ти нам тут потрібен. Чого тобі так кортить до лазарету?

Уперто, як осел, Ленц поривався до бійки. Він нікому не міг пробачити, коли йшлося про «Карла».

— Бачите, — звернувся я до Патриції Гольман, — і цього ось навіженого цапа називають іще «останнім з романтиків»! Можете собі уявити, що він колись і вірші писав?

Це було Готфрідове вразливе місце — він зразу ж угамувався.

— Це було давно, ще задовго до війни, — сказав він, ніби перепрошуючи. — А до того ж, малий, божеволіти під час перегонів — хіба ж це сором? Ну, скажіть, Пат?!

— Бути божевільним узагалі не сором...

Готфрід урочисто вклонився:

— Великі слова!

За гуркотом моторів нічого не було чути. Здригалось повітря. Двигіли земля і небо. Зграя машин промчала повз них.

— Іде передостаннім, — пробурчав Ленц. — Звір таки зарився на старті...

— Байдуже! — відповів я. — Старт — болюче «Карлове» місце! Він повільно бере розгін, але потім ти його не вдержиш.

Гуркіт трохи вщух, і стало чути гучномовці. Ми не повірили власним вухам: Бургер, один із найсильніших конкурсантів, не стартував. Машини з гуркотом наближались до нас. Вони тріпотіли вдалині, наче сарана, а далі більшали, й більшали, і нарешті промчали повз трибуни, і завернули на довгий поворот. Їх було шестеро, Кестер усе ще йшов передостаннім. Ми були наготові. Від повороту чути було то гучніший, то слабший відгомін гуркоту машини. За поворотом уся зграя кинулась на пряму. Одна машина йшла попереду всіх, щільно за нею — друга й третя, а за ними — Кестер. На повороті він обійшов одну й був тепер четвертим.

З-за хмар виглянуло сонце. Широкими смугами світло й тіні лягли на бігову доріжку, вона раптом стала плямистою, як тигр. Тіні від хмарин ковзали по натовпу на трибунах. Гуркіт

моторів проймав нас, наче якась дика музика. Ленц нетерпляче тупцяв на місці, я жував сигарету. Патриція Гольман, роздимаючи ніздрі, як молоде лоша весняного ранку, жадібно принюхувалась. Тільки Валентин і Грау спокійно сиділи, вигріваючись на сонечку.

Велетенський пульс машин знову застукотів коло трибун. Ми напружено дивилися на Кестера. Він хитнув головою — не хотів міняти покришок. Після повороту він знов просунувся трохи вперед — зрівнявся з задніми колесами третьої. Машини помчали по нескінченній прямій.

— От чорт! — Ленц ковтнув із пляшки.

— На цьому він натренувався, — сказав я Патриції Гольман, — обганяти на поворотах. У цьому він мастак!

— Пат, вип'єте ковток? — спитав Ленц.

Я сердито глянув на нього. Він, не кліпнувши, витримав мій погляд.

— Краще зі склянки, — відповіла Пат. — Я не навчилася ще пити з пляшки.

— Так я й знав! — Готфрід дістав склянку. — Це недоліки сучасної системи виховання.

Через кілька кіл машини розтяглись, як пасмо. Першим ішов Браумюллер. Перші чотири машини поступово вийшли вперед десь метрів на триста. Кестер зник за трибуною, зрівнявшись із третім гонщиком уже й передніми колесами. І от знову загуркотіли машини. Ми посхоплювалися з місць. А де ж третя? За двома першими несамовито гнався один тільки Отто. Коли ось — ага, під'їхала й третя! Задні покришки метяли, мов ганчір'я! Ленц злорадо вискалив зуби, машина спинилася біля сусіднього боксу. Височезний механік вилаявся. За хвилину машина помчала.

Наступні кола нічого не змінили в розстановці сил. Ленц поклав секундомір і почав підраховувати, а тоді сповістив:

— «Карл» ще має дещо в резерві!

— Боюсь, що й інші теж мають, — сказав я.

— Маловіре! — він кинув на мене нищівний погляд.

На передостанньому колі Кестер знову хитнув головою. Він ішов на ризик — закінчити перегони, не міняючи покришок! Було ще не гаряче, тож вони могли й витримати.

Наче якийсь прозорий, як скло, міраж, зависло над широким полем і трибунами напруження, коли машини вийшли на останнє коло.

— Всім триматися за дерево, — сказав я, — стиснувши в руці держак молотка. Ленц поклав руку мені на голову, я відпхнув його. Він усміхнувся й ухопивсь за бар'єр.

Гудіння переходило в рев, рев — у шалене виття, виття — у несамовитий гуркіт; високо, із свистом співали мотори на максимальних обертах!.. Браумюллер високо злетів на повороті, упритул за ним мчала друга машина; її задні колеса порскали курявою й скреготіли, вона йшла нижче від першої, ближче до центру, гонщик, певне, хотів на коротшому повороті обійти першу машину низом.

— Не вийде! — закричав Ленц.

Цієї миті з'явився Кестер. Його машина на повному ході шугнула до верхнього краю, на якусь мить ми скам'яніли — здавалося, він перелетить на повороті за бар'єр, але мотор заревів і машина помчала по колу.

— Він узяв поворот на повній швидкості! — закричав я.

Ленц кивнув:

— Збожеволів!

Ми перехилилися через бар'єр, тремтячи від збудження, від страху, чи скінчиться все щасливо. Я підняв і поставив Патріцію Гольман на ящик з інструментами.

— Так вам буде видніше. Спірайтеся на моє плече. Дивіться уважно, він і цього обійде на повороті!

— Уже обійшов! — скрикнула вона. — Він уже попереду!

— Наздоганяє Браумюллера! Господи Боже і святі угодники! — горлав Ленц. — Обійшов другого й уже наздоганяє Браумюллера!

Наче з грозової хмари вихопилися три машини й помчали на нас. Ми кричали, як навіжені, кричав і Валентин, чути було

й могутній бас Грау, — адже Кестерові удався його одчайдуш-ний трюк: на повороті він, пройшовши верхом, обігнав другу машину, бо її гонщик прорахувався і змушений був на крутому повороті знизити швидкість.

Тепер Кестер шулікою кинувся на Браумюллера, який раптом опинився всього на якихось двадцять метрів поперед нього: певне, не витримали свічки.

— Дай йому, Отто! Дай йому! Зжери «Ковалика»! — гор-лали ми, розмахуючи руками.

Мащини зникли за останнім поворотом. Ленц уголос молив-ся до всіх богів Азії та Південної Америки, бажаючи в них до-помоги й розмахуючи своїм амулетом. Я теж дістав свого. Па-триція Гольман, спершись на моє плече, вся подалася вперед, напружено вдивляючись удалину, наче статуя на бугшприті ко-рабля.

Ось вони показалися! Мотор Браумюллерової машини все ще чхав, працюючи з перебоями. Я заплющив очі, Ленц повер-нувся спиною до бігової доріжки — ми хотіли власкавити до-лю. Чийсь крик змусив нас обернутися. Ми ще встигли поба-чити, як Кестер, випередивши свого конкурента на два метри, проскочив фініш.

Ленц знавіснів. Він жбурнув інструмент на землю і зробив стойку на запасному колесі.

— Як ви тоді сказали? — ставши знову на ноги, загорлав він до механіка-геркулеса. — Одоробало?

— Що ти гавкаєш на мене, дурню? — невдоволено відпо-вів йому механік. І вперше, відколи я його знаю, останній із ро-мантиків не знавіснів, почувши лайку. Він аж затіпався від ре-готу, наче в нападі хвороби святого Віта.

Ми чекали на Отто — він затримався десь біля суддів.

— Готфріде, — промовив раптом за нами чийсь хрипкий голос.

Ми обернулися. Перед нами височіла людиноподібна гора: тіснуваті смугасті штани, тіснуватий піджак-маренго й чорний котелок.

— Альфонсе! — скрикнула Патріція Гольман.

— Власною персоною, — погодився він.

— Ми виграли, Альфонсе! — знову закричала Пат.

— Сила, сила. То я, виходить, запізнився, га?

— Ти ніколи не запізнюєшся, Альфонсе! — сказав Ленц.

— Хотів, власне кажучи, трохи підхарчити вас. Ось шинка, трохи солонини — самі реберця. Усе вже нарізано.

— Давай сюди й сідай з нами, золотий чоловіче! — гукнув Готфрід. — Зараз ми тобі все розповімо.

Він розгорнув пакунок.

— Господи, — здивувалася Патріція Гольман, — цього вистачить на цілий полк!

— Про це можна буде сказати тільки потім, — зауважив Альфонс. — До речі, ось іще кюммель, тільки-но з льоду.

Він дістав дві пляшки.

— Уже відкорковано.

— Сила, сила, — вимовила Патріція Гольман.

— Альфонс по-дружньому підморгнув їй.

Під'їхав, гуркочучи, «Карл», Кестер і Юп вискочили з машини. Своїм виглядом Юп скидався на молодого Наполеона. Вуха в нього світилися, мов церковні вітражі. У руках він тримав велетенський, зроблений без будь-якого смаку, срібний кубок.

— Це вже шостий, — сказав, сміючись, Кестер. — Ці хлопці ніяк не вигадують чогось іншого.

— Тільки оцей глек? — по-діловому запитав Альфонс. — А гроші?

— Є й гроші, — заспокоїв його Отто.

— Тоді в нас грошей — як сміття! — зауважив Грау.

— Буде, здається, непоганий вечір...

— У мене? — спитав Альфонс.

— Це для нас справа честі, — відповів Ленц.

— Гороховий суп із свинячим тельбухом, вухами й ніжками, — почав Альфонс, смакуючи кожне слово так, що навіть на обличчі у Патріції Гольман з'явився вираз глибокої пошани. — Зрозуміло, що я частую, — додав він.

Підійшов, проклинаючи свою невдачу, Браумюллер, він тримав у руці кілька змащених тавотом запалювальних свічок.

— Заспокойся, Тео! — гукнув до нього Ленц. — Тобі забезпечено перший приз на найближчих перегонах дитячих візків.

— Можна мені взяти реванш хоча б коньяком? — спитав Браумюллер.

— Питимеш хоч і з кухля для пива! — сказав Грау.

— Навряд чи виграєте, пане Браумюллер, — авторитетно заявив Альфонс, — Кестера я ще ніколи не бачив п'яним.

— «Карла» я теж досі ніколи ще не бачив поперед себе, — відказав Браумюллер, — тільки сьогодні.

— З гідністю терпи своє горе, — сказав Грау. — На тобі чарку. Вип'ємо за те, щоб через машини занепала культура.

Зібравшись іти, ми хотіли забрати рештки Альфонсової провізії — там іще лишалося вдосталь на кількох чоловік, але побачили тільки папір.

— Бий тебе сила Божа! — сказав Ленц, — он воно що! — показав він на Юпа, що зніяковіло посміхався — в руках у нього було ще повно їжі, а живіт випинався, як барабан. — Це теж рекорд!

Як на мене, то під час вечері в Альфонса Патриція Гольман мала надто великий успіх. Грау я застукав на тому, що він знову набивався малювати її портрет. Вона сміялася й казала, що в неї не вистачить терпцю — сфотографуватися зручніше.

— Це більше пасує до його фаху, — ущипливо сказав я. — Потім він за вашою фотографією намалює й портрет.

— Заспокойся, Роббі, — незворушно відказав Фердинанд, втупивши в Пат свої великі блакитні дитячі очі. — Ти від горілки стаєш лютим, а я — людянішим. Ось у чому різниця між нашими поколіннями.

— Він усього на десять років старший, — докинув я.

— А як на сьогодні — це різниця на ціле покоління! — вів далі Фердинанд. — На ціле життя! На ціле тисячоліття! Хіба ж

ви знаєте, що таке життя? Ви ж боїтеся своїх власних почуттів. Ви не пишете листів — ви розмовляєте телефоном, ви не мрієте, ви їдете з коханою у недільну подорож, ви розсудливі в коханні й нерозсудливі в політиці — жалюгідне плем'я!

Я слухав його одним вухом, бо другим наслуховував, що казав Браумюллер. А він, злегка похитуючись, саме умовляв Патрицію Гольман учитися в нього водити машину. Він, мовляв, навчить її всіх своїх трюків.

Як тільки випала нагода, я одвів його вбік.

— Тео, для спортсмена дуже нездорово приділяти стільки уваги жінкам.

— Мені це не завадить, — відказав він, — у мене залізне здоров'я!

— Добре. Тоді зтям собі: твоєму здоров'ю не піде на користь, коли я стукну тебе оцією пляшкою по голові...

Він усміхнувся.

— Заховай шпагу, хлопче! Знаєш, по чому пізнають джентльмена? Він поводить себе пристойно, навіть коли п'яний. А ти знаєш, хто я такий?

— Знаю. Хвалько!

Я не побоювався, що хтось із них насправді упадатиме за дівчиною; такого ми не допускали. Але я не мав такої впевненості щодо самої дівчини — а що, коли хтось із них раптом міг би їй дуже сподобатись. Ми ще були надто мало знайомі для того, щоб я не відчував небезпеки. А чи й взагалі можна не відчувати такої небезпеки?

— Ви не проти, щоб непомітно зникнути? — спитав я.

Вона кивнула.

Ми йшли вулицями. Мрячило. Туман насувався на місто, сріблясто-зелений туман. Узявши руку Пат, я засунув її до кишені свого пальта. Так ми ходили довго.

— Стомилась? — спитав я.

Вона похитала головою й усміхнулася.

Я показував на кав'ярні, повз які ми проходили.

— Може, зайдемо кудись?

— Ні. Скрізь однаково — не хочеться.

Ми пішли далі, дійшли до кладовища. Воно було наче тихий острів серед кам'яного потоку будівель. Шелестіли дерева, їхні крона губилися в темряві. Ми знайшли вільну лаву й сіли.

Уздовж вулиці коливалися великі оранжеві плями — сяйво від ліхтарів. Дедалі щільніше насувався туман. Туман і світло — одвічна казка. Хрущі сп'яніло злітали з лип, кружляли навколо ліхтарів, з розгону стукались об їхнє вогке скло. Туман заворожував усе навкруги, підносив предмети кудись у височінь, занурював у глибину — готель навпроти нас був уже океанським пароплавом з освітленими каютами над чорним морем асфальту, сірий силует церкви за готелем став фантастичним вітрильником з високими щоглами, що губилися десь високо в сірувато-червоній заграві, а ось і каравани будинків рушили з місця, попливли кудись...

Ми мовчки сиділи поруч. У тумані все ставало нереальним, фантастичним, і ми — теж. Я подивився на дівчину — в її широко розплющених очах відбивалося сяйво ліхтарів.

— Ходи сюди, — сказав я, — сядь ближче, а то туман занесе тебе кудись...

Вона повернулась до мене обличчям. Воно всміхалося, уста були напіврозкриті, зуби виблискували, великі очі впритул дивилися на мене. Але мені здавалося, ніби вони мене зовсім не бачать, ніби вона всміхається не мені, а сіро-сріблястим тіням, що линуть повз нас, ніби вона, зачарована подихами вітру у верхів'ях дерев, пасмами туману, що спускалися по стовбурах, прислухається до глухого, невиразного поклику, що лунає десь з-за дерев, десь з-за краю світу, ніби вона зараз підведеться й піде звідси крізь туман, упевненою ходою кудись туди, звідки чути глухий таємничий поклик землі та життя.

Ніколи не забуду цього обличчя, ніколи не забуду, як воно, таке гарне, мовчки схилилося до мене, як сповнилося ніжності й ласки, тихого сяйва, наче розквітло; ніколи не забуду, як її губи розкрилися мені назустріч, як очі її наблизилися до моїх, як

зазирали в них, запитливо й серйозно, великі та блискучі, як вони потім повільно заплющилися, ніби здаючись...

А туман насувався... Хрести на надгробках неясно маячили за імистою завісою. Я пригорнув Пат до себе під полу пальта. Місто потонуло. Час зупинився.

Ми довго сиділи так. Потроху дужчав вітерець, у сірому тумані перед нами заколивалися тіні. Зарипіли чийсь кроки, почулося тихе мурмотіння, потім приглушене бренькання гітар. Я підвів голову. Тіні наближалися, перетворювалися на темні постаті, сходилися в коло. Запала тиша. І раптом пролунав голосний спів:

— «Ісус, Ісус волає до тебе...»

Я аж підскочив... Потім прислухався. Що це таке? Може, ми вже десь на небі? Це був справжній хор, жіночий двоголосний хор...

— «Вставай-но, грішнику убогий...» — залунало над кладовищем у ритмі військового маршу.

Я здивовано подивився на Пат.

— Нічого не розумію, — сказав я.

— «Іди, покайся і молись...» — лунало далі вже у швидкому темпі.

І раптом я здогадався:

— Святий Боже, та це ж Армія спасіння!..

— «Тікай від згуби, гріх тамуй», — закликали знову тіні.

Кантилена дедалі вищала.

У карих очах Пат іскрилися вогники. Її губи та плечі тремтіли від сміху.

Нестримно лунало фортисимо:

Пекла жар, вогненні муки —

Це для грішника розплата;

Бог тобі просягне руки —

Кайся, блудний сину й брате!

— Ану, тихо, побий вас сила Божа! — загорлав раптом із туману чийсь сердитий голос.

На мить запанувала тривожна тиша. Але Армія спасіння звикла до обструкцій. Хор заспівав іще гучніше:

— «Чого жадаєш в світі, ти, самотній?» — заспівали жінки в унісон...

— Дівчат лапати, щоб вам добра не було. Дайте хоч тут спокій! — горлав той самий сердитий голос.

— «Бісівське діло зваблює тебе...» — прозвучало з несподіваним піднесенням у відповідь.

— Ви, старі шкапи, давно вже нікого не можете звабити! — тієї ж миті відповіли з туману.

Я пирснув зо сміху. Та й Пат не могла вже більше стримуватись. Ми аж заходилися сміхом — на цвинтарі відбувався справжній двобій. В Армії спасіння добре знали, що лави на кладовищі були притулком для закоханих пар, які не мали де заховатися від гамору великого міста. Отож Армія спасіння взялася до солідної операції — зробила в неділю облаву на грішні душі. Побожно, благочестиво й голосно гутнявили аматорські голоси свій текст. Бренькіт гітар створював гучний акомпанемент.

Кладовище потроху оживало. З туману почулися вигуки, хихикання. Здавалося, ніби всі лави були зайняті. До самотнього борця, що виступив на захист кохання, приєдналися невидимі, але численні одностудії. На знак протесту швидко організувався контрхор. У ньому, певне, взяли участь і колишні військові. Їх підбурила мелодія маршу, і незабаром могутньо залунала невмируща пісня:

— У Гамбургу я побував,
там бачив світ прекрасний...

— «О, далі вже не опирайся», — звереснув іще раз хор старих дівуль, капелюхи закивали — Армія спасіння відчула себе в стані облоги.

Та зло перемогло. У відповідь трубні голоси щосили гаркнули:

Своє ім'я я не назву,
Бо я продажна дівка...

— Ходімо зараз же звідси, — сказав я Пат. — Пісню цю я знаю. У ній чимало куплетів, один за одного кращий. Ходімо!

І знову місто — сигналили машини, шаруділи колеса. Та воно все ще було заворожене. Нечутно сновигали вулицями автомашини, і фари їх світилися, мов котячі очі. Туман перетворив автобуси на великих казкових звірів, вітрини — на барвисті, сповнені різних спокус печери.

Ми пішли вулицею повз кладовище, через містечко розваг. В імлістому повітрі, наче вежі, сповнені музики та блиску, маячили каруселі. Чортове колесо яскріло пурпуром, золотом і сміхом; синіми вогнями мерехтів лабіринт.

— Благословенний лабіринт! — вихопилося в мене.

— Чому? — спитала Пат.

— Бо ми були там самі...

Вона кивнула.

— Мені здається, ніби це було колись дуже-дуже давно...

— Ходімо туди ще раз?

— Ні, — сказав я, — зараз не треба. Хочеш чогось випити?

Вона похитала головою.

Яка вона була гарна! Туман наче легеньким серпанком оповивав її і робив іще чарівнішою.

— Ти не стомилася?

— Ще ні...

Ми підійшли до павільйонів із кільцями й гачками. Перед ними висіли карбідні лампи, що випромінювали біле, різке світло. Пат глянула на мене.

— Ні, — сказав я, — сьогодні не кидатиму. Жодного кільця. Хоч би й міг виграти усю винницю Александра Македонського.

Ми рушили далі через майдан і міський сквер.

— Десь тут має бути дафна індика, — зауважила Пат.

— Так, її запах чути вже здалека. Виразно чути. Чи ні?

Пат подивилась на мене.

— Ні, таки справді чути...

— Вона, мабуть, уже розквітла. І пахне тепер на все місто...

Я обережно подивився праворуч і ліворуч, чи немає десь вільної лави. Але чи то через бузок, чи тому, що була неділя, чи нам просто не щастило, але вільної лави я не побачив. Усі були зайняті. Я глянув на годинник. Було вже за північ.

— Ходім до мене, — сказав я Пат, — там ми будемо самі.

Вона не відповіла, але ми пішли назад. Біля кладовища ми побачили щось несподіване. Армія спасіння дістала підкріплення: хор вишикувався вже в чотири шеренги. І це вже були не тільки «сестри», а й два ряди «братів», одягнених в уніформи. Співали тепер не в два голоси, а в чотири, і хор лунав, як орган. Над кладовищем і надгробками у ритмі вальсу линуло: «Небесний Єрусалиме...»

Опозиції не було й чути. Її наче вітром змело.

— Наполегливість! — говорив завжди директор моєї гімназії Гіллерман. — Краще наполегливість і ретельність, аніж геній і безпутність.

Я відчинив двері. Мить повагавшись, увімкнув світло. Перед нами, як бридка довга кишка, з'явив жовтий коридор.

— Заплющ очі, — стиха сказав я Пат, — це видовище тільки для загартованих нервів.

Я легко підняв її на руки і, повільно ступаючи своїм звичайним кроком, так ніби я був сам-один, поніс її мимо валіз і газових плиток до своєї кімнатки.

— Жах, правда ж? — знічено спитав я, позираючи на розставлений у кімнаті плюшевий гарнітур. От коли б стали у пригоді парчеві крісла пані Залевської, килим, лампа Гассе...

— Не такий уже й жах, — сказала Пат.

— Ще й який жах, — заперечив я, підходячи до вікна. — Але принаймні вид з вікна чудовий. Може, підсунемо крісла до вікна?

Пат ходила по кімнаті.

— Тут зовсім не так-то й погано... А головне — тут напрочуд тепло.

— Ти змерзла?

— Я люблю тепло, — відповіла вона, злегка зіщуливши плечі. — Не люблю холоду й дощу. До того ж вони мені просто шкідливі.

— Боже ж мій! А ми так довго сиділи надворі та ще в такий туман...

— Тим приємніше тепер тут...

Вона потягнулася і знову, пружно ступаючи, заходила по кімнаті. Зніжковівий, я швидко озирнувся. Хвалити Бога, великого безладу в кімнаті не було. Свої подерті нічні капці я заштовхнув ногою під ліжко.

Пат стала перед одежною шафою і глянула нагору. Там лежала стара, подарована мені Ленцом валіза. Валіза була заліплена різноколірними етикетками з часів його екзотичних мандрівок.

— Ріо-де-Жанейро... — прочитала Пат. — Манаус... Сантьяго... Буенос-Айрес... Лас Пальмас...

Вона засунула валізу глибше й підійшла до мене.

— І ти вже встиг там скрізь побувати?

Я щось промимрив. Вона взяла мою руку.

— Розкажи мені про це... Про всі ці міста... Це ж, мабуть, чудесно, подорожувати по таких далеких країнах...

Що я мав робити? Вона стояла переді мною, гарна, юна, сповнена надій, — метелик, що якимось щасливим випадком залетів до моєї обшарпанної злиденної кімнати, залетів до мого нікому не потрібного, безглузкого життя, до мене і не до мене... Досить одного подиху — і він здійметься, полетить, і його не буде. Отож хай мене лають, соромлять, але я не міг інакше, я не міг сказати «ні», не міг сказати, що я ніколи не був там, принаймні не міг так сказати саме цієї миті...

Ми стояли біля вікна, туман насувався, щільнішав біля шибок, а мені ввижалося, що десь там, за туманом, чатує моє минуле, мовчазне і невидиме, дні липкого страху, пустка, бруд, пошматоване, зотліле животіння, безпорадність, марнування, безглуздий плин життя, — а тут, ось біля мене, у нічних сутінках,

так приголомшливо близько, — її легкий віддих, її незбагненна присутність і тепло, її ясне життя, — я повинен був його втримати, здобути...

— Ріо... — почав я. — Ріо-де-Жанейро — казкова гавань... Море сімома підковами врізається в берег, створюючи бухту, а над нею височить і мерехтить біле місто...

Я розповідав про спекотні міста й нескінченні рівнини, про жовтий намул річок, про мерехтливі острови і про крокодилів, про ліси, де губляться дороги, про нічне ревище ягуарів, коли в темряві річкою поволі пливе пароплав, пливе крізь задушливі пари ванілі, пахощі орхідей, крізь запах тліну. Про все це я чув від Ленца, але тепер мені здавалося, ніби я все це пережив сам — так якось чудно перепліталися спогади й пориви з тугою за цим усім, з бажанням обдарувати своє обмежене, темне, заплутане життя хоча б крихтою якогось блиску, щоб не втекло від мене це незбагненно прекрасне обличчя, ця несподівана надія, це розквітле щастя, якого я сам, такий як я є, не був вартий. Потім, колись я сам усе поясню... потім, коли стану чимось більшим... коли все стане певнішим, але не тепер.

— Манаус, — казав я, — Буенос-Айрес, — і кожне слово було мольбою і благанням.

Ніч. Надворі почався дощ. Краплини його падали м'яко й ніжно. Вони вже не лопотіли, як місяць тому, коли падали на голі гілки лип, тепер вони тихенько шаруділи, збігаючи по молодому, податливому листячку — містичне свято, таїна перебігу крапель аж до коріння дерев, звідки вони знову побіжать угору та стануть листячком, що знову чекатиме весняними ночами на дощ.

Тиша. Замовкли вулиці, на тротуарі блимав самотній ліхтар. Ніжне листя дерев, освітлене знизу, здавалося майже білим, мало не прозорим, а верхівки мінилися, як яснобарвні вітрила.

— Чуєш, Пат, дощ...

— Чую...

Вона лежала поруч мене. Волосся її плямою темніло на білій подушці. На тлі цієї темної плями обличчя видавалося дуже блідим. Одне плече трохи піднялось угору й виблискувало в якомусь непевному світлі, як матова бронза, вузенька смужка світла падала їй на руку.

— Поглянь, — сказала вона й піднесла до того світла руки.

— Це від ліхтаря надворі, — сказав я.

Вона підвелася. Тепер світло падало й на її обличчя, шугнуло по плечах, на груди; жовте, як полум'я воскової свічки, воно мінилося, зливались відтінки, воно ставало оранжевим; потім крізь нього заблимали сині кола, і раптом над її головою засяяв ніжно-червоний ореол. Він метнувся вище і повільно поповз по стелі...

— Це реклама сигарет по той бік вулиці.

— От бачиш, як гарно у твоєї кімнати.

— У ній гарно, бо тут ти. Ця кімната ніколи не буде вже такою, як була колись, бо тут була ти...

Вона стояла навколішках у ліжку, вся осяяна блідою блакиттю.

— Але ж я тепер часто буватиму тут, часто...

Стомлений, спокійний, щасливий, я тихо лежав, дивлячись на неї. Я бачив усе, ніби уві сні — ніжному, ясному сні.

— Яка ти прекрасна, Пат! Прекрасніша, ніж у будь-якому вбранні!

Вона усміхнулася й схилилась до мене.

— Ти повинен мене дуже, дуже кохати, Роббі! Не знаю, що я робитиму без кохання!

Очі її втупилися в мої. Обличчя наблизилось до мого. Воно було сповнене життя, жагучої сили.

— Тримай мене міцно, — прошепотіла вона, — мені потрібно, щоб мене хтось міцно тримав. Інакше я впаду. Мені страшно...

— По тобі не скажеш, що тобі страшно, — заперечив я.

— А мені от страшно. Це я тільки вдаю, ніби мені не страшно. А насправді — страшно. Навіть часто.

— Не бійся, я міцно триматиму тебе, — сказав я, все ще перебуваючи в тому ж нереальному стані напівсну, в якомусь прозорому, далекому сні. — Я справді міцно триматиму тебе, Пат. Ти й уявити собі не можеш, як міцно...

Вона взяла моє обличчя в долоні.

— Правда?

Я кивнув. Плечі її одсвічували зеленим, наче занурені глибоко у воду. Я схопив її за руки і притягнув до себе — на мене наче наринувла хвиля, м'яка, світла й ніжна... Вона піднялась і заплеснула все...

Пат спала в мене на руді. Я часто прокидався і дивився на неї. Я хотів, щоб цій ночі не було кінця. Ми перебували десь поза межами простору й часу. Усе сталося так швидко, що я ще не міг цього збагнути. Я не міг збагнути, що мене може кохати якась людина. Мені було добре зрозуміло, що для чоловіка я міг бути добрим товаришем, але мені важко було уявити собі, що мене може покохати жінка. Я думав, що це, мабуть, триватиме осью тільки ніч; прокинувся — і все мине.

Темрява посіріла. Я лежав тихо-тихо. Рука моя у Пат під головою затерпла, я її не відчував. Але я й не поворухнувся. Тільки, коли вона повернулася уві сні і притулилася до подушки, я обережно витяг руку. Тихенько вставши, я безшумно почистив зуби, поголився. Узяв одеколону, освіжив трохи волосся, шию. Дивно це якось було — беззвучно рухатись у напівтемній кімнаті на самоті зі своїми думками, позираючи на темні обриси дерев на вулиці. Обернувшись, я побачив, що Пат лежить із розплющеними очима й дивиться на мене.

Я застиг на місці.

— Іди до мене, — покликала вона.

Я підійшов і сів на ліжко.

— Це все ще правда? — спитав я.

— Чого ти питаєш?

— Не знаю. Мабуть, тому, що вже ранок.

Розвиднялось.

— А тепер дай мені мої речі, — сказала Пат.

Я підняв з підлоги тонку шовкову білизну. Її була маленька жменька, легка, як пух. Я тримав її в руці й думав, що навіть це якесь особливе. Хто носить ось таке, той не такий, як усі. Не збагну я її ніколи, ні, не збагну.

Я подав їй речі. Вона обняла мене за шию й поцілувала.

Потім я провів її додому. Ідучи поряд у сріблястому світлі світанку, ми майже не розмовляли. Гуркотіли по бруку візки молочниць; розносили газети. Якийсь старий спав, сидючи під будинком. Підборіддя його сіпалося, наче мало от-от відвалитися. Проїздили на велосипедах розвізники булочок — на вулиці пахло свіжим теплим хлібом. Високо над нами занурювався у блакить неба літак.

— Сьогодні? — спитав я у Пат перед під'їздом.

Вона тільки усміхнулась.

— О сьомій? — спитав я.

У неї був зовсім нестомлений вигляд, вона була свіжа й бадьора, наче спала довго-довго. На прощання поцілувала мене. Я постояв перед будинком, поки не побачив, що в її кімнаті спалахнуло світло.

Тоді пішов назад. Дорогою згадав усе, що мав би їй сказати, багато гарних слів. Я блукав вулицями й думав про те, що міг би сказати і зробити, коли б не був такий, як я є.

Потім пішов на ринок. Машини з городиною, м'ясом і квітами були вже там. Я знав, що тут за ту саму ціну можна купити втриє більше квітів, ніж у крамницях. На всі, що мав з собою, гроші я купив тюльпанів. Вони були чудесні, зовсім свіжі, з краплинами води на пелюстках. Мені дали їх цілий оберемок. Продащиця пообіцяла відіслати їх об одинадцятій годині Пат. Домовляючись зі мною, вона засміялась і додала до букета ще кущик фіалок.

— Ваша дама втішатиметься ними принаймні тижнів зо два, — сказала вона. — Тільки треба час від часу класти у воду таблетки пірамідону.

Я кивнув і дав їй гроші. А тоді помаленьку почвалав додому.

X

«Форд» стояв у майстерні готовий, відремонтований. А нова робота не надходила. Треба було щось шукати. Ми з Кестером пішли на аукціон. Там продавалося таксі, і ми вирішили його купити. Таксі завжди можна було вигідно перепродати.

Зал аукціону містився у флігелі, в одному з північних районів міста. Крім таксі, там продавалася ціла купа різних речей. Деякі з них стояли на подвір'ї. Ліжка, розхитані столи, позолочена клітка з папугою, що кричав: «Здоров будь, любчику!», годинник-тумба, книжки, шафи, старий фрак, кухонні стільці, посуд — увесь злидений мотлох безнадійно скаліченого життя.

Ми прийшли рано, аукціоніста ще не було.

Я почав порпатись у виставлених речах і гортати заяложені дешеві видання грецьких та римських класиків із численними помітками на полях. На збляклих, пошарпаних сторінках були вже не вірші Горація чи пісні Анакреона — це був зойк чийогось злиденного, безпорадного, загиблого життя. Комуś ці книжки були захистком, хтось тримався за них аж до останку, а коли вже здав їх сюди, на аукціон, то дійшов до краю.

Кестер глянув на мене через плече:

— Сумно все це, правда?

Я кивнув і показав на інші речі:

— Та й це теж. Кухонні стільці та одержні шафи ніхто не принесе сюди задля розваги.

Ми підійшли до машини, що стояла в кутку двору. Лакування було старе, облуплене, але машина — чиста, навіть крила були чисті. Неподалік стояв кремезний чоловік, якомсь безпорадно опутивши свої великі руки, і байдуже дивився на нас.

— Ти оглянув машину? — спитав я Кестера.

— Це вчора, — відповів він. — Поїздила вже чимало, та була в непоганих руках.

Я кивнув, погоджуючись:

— Авжеж, вигляд у неї непоганий. Її ще й сьогодні вранці помили. Зробив це, певна річ, не аукціоніст.

Кестер кивнув і подивився на кремезного чоловіка.

— Напевне, це її господар. Він і вчора тут був — чистив машину.

— От лихо, — вихопилось у мене, — вигляд у нього, як у собаки, що потрапив під колеса...

Якийсь молодий чоловік у пальті під пасок ішов через двір до машини. В усій його постаті було щось неприємно-хвацьке.

— Оце, мабуть, та лайба! — сказав він, звертаючись чи то до нас, чи то до власника машини, і постукав своїм ціпочком по капоту.

Я помітив, що в очах у кремезного чоловіка щось затремтіло.

— Нічого, нічого, — великодушно заспокоїв його чоловік у пальті під пасок, — лакування однаково вже не варте й копійки. Солідна бандура! Годиться, власне кажучи, для музею, га?

Він розреготався на цей свій дотеп і, певний свого успіху, глянув на нас. Але ми не засміялись. Тоді він звернувся до власника таксі:

— Скільки ви хочете за цього дідугана?

Чоловік мовчки проковтнув цю образу.

— Піде як брухт, га? — весело, аж сяючи від доброго настрою, провадив юнак далі й знов обернувся до нас: — Панове теж цікавляться цією машиною? — І додав уже тихше: — Можна домовитися... Купимо машину за безцінь, а бариш поділимо. Чого це ми маємо комусь гроші під ноги кидати? До речі, Гвідо Тіс з «аугеки».

Він крутив своїм бамбуковим ціпком і підморгував нам поприятельському, але з відтінком переваги.

«Це двадцятип'ятирічне гадюченя вже знає всі прийоми», — сердито подумав я. Мені стало шкода мовчазного власника машини.

— Вам треба було б зватись не Тіс, а якось інакше, — зауважив я.

— Та що ви кажете! — вигукнув він задоволено. Він, певне, звик до компліментів з приводу своїх здібностей.

— Авжеж, — повів я далі, — вам треба було б зватися Шмаркач. Гвідо Шмаркач!

Він сахнувся назад.

— Ага, — вимовив він нарешті, — двоє проти одного!..

— Якщо йдеться про це, то я й сам можу піти з вами куди скажете.

— Дякую, — холодно відповів Гвідо, — щиро дякую! — і зник.

Кремезний чоловік стояв, розгублено втупившись очима в машину, ніщо його, здавалося, не обходило.

— Ми не повинні її купляти, Отто, — сказав я.

— Тоді її купить отой паскуда, Гвідо, — не погодився Кестер. — І ми нічим не зможемо допомогти її хазяїнові.

— Це правда, — сказав я. — А все ж тут щось негаразд...

— А де в наш час усе гаразд, Роббі? Повір мені — для цього чоловіка навіть краще, що ми тут. Так він, може, дістане трохи більше за свою машину. Але я обіцяю тобі: якщо те падло не вчепиться, то й я не полізу.

Прийшов аукціоніст. Він поспішав, роботи в нього, мабуть, було багато. Адже в місті щодня відбувалися десятки аукціонів. Супроводжуючи свої слова плавними, округлими жестами, він почав розпродаж злиденного мотлоху. Він так і сипав дубовими дотепами, поводився діловито, як людина, котра щодня стикається зі злиднями, які, проте, їй особисто не загрожують.

Речі продавалися за безцінь. Кілька крамарів скупили мало не все. Коли аукціоніст кидав на них погляд, вони недбало підіймали палець або похитували головою. Але за аукціоністовим поглядом стежили часом інші очі, очі на змарнілому жіночому обличчі. Вони дивилися на пальці крамарів, як на руки самого Господа Бога, — з острахом і надією...

Таксі зацікавило трьох покупців. Перший був Гвідо. Він назвав триста марок — курям на сміх. Кремезний чоловік підійшов ближче. Губи його беззвучно ворушились. Здавалося, і він хоче щось запропонувати. Але рука не піднялась, він відійшов.

Далі була названа ціна — чотириста марок. Гвідо накинув п'ятдесят. Охочих поторгуватись, здається, не було. Аукціоніст поглядаючи на присутніх, виголосив:

— Чотириста п'ятдесят марок — раз, чотириста п'ятдесят марок — два...

Власник таксі стояв із застиглим поглядом, похнюплений, ніби чекав, що його вдарять ззаду по голові.

— Тисяча! — сказав Кестер. Я глянув на нього. — Вона варта трьох, — прошепотів він. — Не можу дивитись, як знущаються з людини.

Гвідо робив нам одчайдушні знаки. Він уже забув, що його назвали шмаркачем, бо ж ішлося про гешефт!

— Тисяча сто, — промекав він, моргаючи нам обома очима. Якби він мав очі на спині, то, певне, моргав би й ними.

— Тисяча п'ятсот, — сказав Кестер.

Аукціоніст розійшовся. Він розмахував своїм молоточком, наче капельмейстер. Це вже були гроші, не те що дві — дві з половиною марки, як дотепер.

— Тисяча п'ятсот десять, — вичавив із себе Гвідо.

— Тисяча вісімсот, — кинув Кестер.

Гвідо постукав себе по лобі й відступився. Аукціоніст підскочив. Раптом я згадав про Пат.

— Тисяча вісімсот п'ятдесят! — несподівано вихопилося в мене.

Кестер здивовано озирнувся на мене.

— Ці п'ятдесят я доплачу, — квапливо сказав я. — Це я так, про всяк випадок — перестраховка...

Кестер кивнув.

Аукціоніст присудив машину нам. Кестер зараз же заплатив гроші.

— Диви на них! — сказав Гвідо, що не міг стриматися підійшов до нас, наче нічого й не було. — Ми б могли купити цю коробку й за тисячу марок. Адже третього ми враз віднадили...

— Здоров будь, любчику! — прокричав за ним рипучий голос.

То був папуга в позолоченій клітці; дійшла й до нього черга...

— Шмаркач, — додав я.

Гвідо, знизавши плечима, забрався геть.

— Отак, — сказав я, підійшовши до власника машини; тепер поруч нього стояла бліда жінка.

— Розумію... — відповів він.

— Нам би краще не встрявати, — сказав я. — Але тоді ви дістали б іще менше...

Він кивнув, нервово потираючи руки.

— Машина добра, — раптом заквапився він, — машина добра, вона варта цих грошей, безперечно варта, ви не переплатили, тут не про машину йдеться, ні, зовсім не про машину, тут, бачите...

— Розумію, — сказав я.

— Нам із цих грошей нічого й не залишиться, — промовила жінка. — Усе заберуть...

— Яюсь-то воно буде, стара, — заспокоював її чоловік, — яюсь виберемося з біди...

Жінка нічого не відповіла.

— Коли перемикаєш з першої на другу швидкість, порипують шестерні, — знову став пояснювати чоловік, — але це не вада, вона як і нова була, то так було. — Він говорив так, наче йшлося про дитину: — Машина вже три роки в нас, і ніде нічого. Ось тільки... спочатку я захворів, а тоді тут мене один підвів... приятель один...

— Негідник, — суворо сказала жінка.

— Облиш, стара, — сказав чоловік і подивився на неї, — я ще викараскаюсь... Правда ж?

Жінка не відповіла. Чоловік обливався потом.

— Дайте мені вашу адресу, — сказав Кестер. — Може, нам колись потрібен буде водій...

Чоловік старанно написав адресу своєю великою, чесною рукою. Я глянув на Кестера; ми обидва розуміли, що цього чоловіка могло врятувати тільки чудо. А чудес тепер не бувало. А як і бували, то хіба тільки на гірше.

А чоловік говорив і говорив, наче його лихоманило. Аукціон закінчився. Ми лишилися у дворі самі. Колишній власник машини давав нам поради, як користуватися взимку стартером. При цьому він весь час доторкувався рукою до машини. Нарешті — заспокоївся.

— Ну, ходімо вже, Альберте, — сказала жінка.

Ми потиснули йому руку. Подружжя пішло. Ми зачекали, поки вони відійдуть далі, а тоді запустили мотор.

Вийжджаючи з подвір'я, ми побачили маленьку стару жінку, що несла в руках клітку з папугою, одбиваючись від дітлахів. Кестер зупинив машину.

— Вам куди? — запитав він стареньку.

— Та ви що, люди добрі, я не маю грошей на таксі! — відповіла вона.

— Не треба грошей, — сказав Отто. — У мене сьогодні день народження — везу задарма.

Вона недовіриливо глянула на нас, міцніше стискуючи в руці клітку.

— А тоді скажете, що все-таки треба платити.

Ми заспокоїли її, і вона сіла в машину.

— Навіщо ви купили собі папугу? — спитав я, коли ми довели її до дому.

— На вечори, — відповіла стара. — Як ви думаєте, дорого буде його прогудувати?

— Ні, — сказав я, — але як це розуміти: на вечори?

— Він же вміє говорити, — відповіла вона й подивилась на мене своїми ясними старечими очима. — От і матиму когось, хто хоч слово скаже...

— Ах, он воно що...

Після обіду прийшов по свій «форд» пекар — блідий, засмучений. На подвір'ї був тільки я.

— Чи подобається вам колір? — спитав я.

— Та подобається, — відповів він, якимось нерішуче поглядаючи на машину.

— Верх вийшов дуже гарний...

— Атож...

Він стояв біля машини і, здавалося, ніяк не зважувався поїхати. Я чекав, може, він захоче ще виторгувати задурно якусь дрібницю: домкрат, попільничку чи щось інше.

Та вийшло інакше. Походивши й посопівши трохи навколо машини, він подивився на мене своїми ніби померезжаними червоними жилками очима й сказав:

— Подумати тільки: якихось кілька тижнів тому вона сиділа в оцій машині, здорова й весела!..

Мене трохи здивувало, що він раптом так розм'якнув, і я подумав собі, що оте прудке чорняве стерво, що в останній його приїзд було з ним, мабуть, чи не далось йому вже добре взнаки. Люди частіше стають сентиментальні від досади, ніж від любові.

— Добра була жінка, — повів він далі, — душевна жінка. Коли нічого не вимагала. Десять років одне й те саме пальто носила. Блузки й усе таке інше сама собі шила. І в домі вона поралась, без служниці.

«Ага, — подумав я, — а ця нова, мабуть, нічого цього не робить».

Пекаря наче прорвало — він почав розповідати, яка ощадлива була його дружина. Аж дивно було, як спогади про заощаджені гроші зворушували цього запеклого гульця. У неї ніколи не було порядної фотографії, бо це, на її думку, коштувало надто дорого. Через це в нього залишилося тільки весільне фото та кілька моментальних знімків.

Тут мені сяйнуло:

— Вам треба було б замовити гарний портрет вашої дружини. Тоді назавжди матимете пам'ять. Фотографії з часом бліднуть... Є один художник, який робить такі портрети...

Я розповів йому, як працює Фердинанд Грау.

Він зараз же насторожився і сказав, що це, мабуть, дуже дорого. Я заспокоїв його, сказав, що коли піду з ним, то з нього візьмуть небагато. Він спробував ухилитись, але я не відчепив-

ся від нього, доводячи, що пам'ять про дружину найдорожча за все. Нарешті він погодився. Я подзвонив до Фердинанда Грау, попередив його, а тоді поїхав з пекарем забрати фотографії його дружини.

Чорнявка вискочила назустріч нам з крамниці, забігала навколо «форда».

— Червоний колір був би кращий, золотко! Але ти будь-що мусив настояти на своєму!

— Відчепися! — похмуро буркнуло «золотко».

Піднялись на другий поверх, у квартиру. Чорнявка — за нами. Її швидкі оченята нишпорили скрізь. Пекар нервував — не хотів при ній шукати фото.

— Залиш-но нас самих, — сказав він їй нарешті досить грубо.

Виключно погойдуючи високими грудьми під туго напнутим джемпером, вона повернулась і вийшла. Пекар вийняв з альбома в зеленій плюшевій оправі кілька фотографій і показав мені. Жінка у весільному вбранні, поруч неї він — вуса хвацько підкручені, у неї на устах — усміх... А на іншій це вже худя, висотана, затуркана жінка, що якимось боязко сидить на краєчку стільця. Тільки дві маленькі фотографії, а в них — ціле життя.

— Годиться, — сказав я, — з цих фото можна зробити все, що треба.

Фердинанд Грау зустрів нас у сюртуку — урочистий, сповнений гідності. Цього вимагали інтереси справи. Він знав, що для багатьох людей, які втратили близьких, повага до їхніх душевних страждань була важливіша, ніж самі страждання.

На стінах майстерні висіло кілька солідних портретів олійними фарбами у позолочених рамах, під ними — невеличкі фото, що правили для них за оригінал. Отож кожен клієнт міг зразу ж побачити, що можна було зробити на підставі навіть маленької збляклої фотокартки.

Фердинанд провів пекаря по майстерні й запитав, якого типу портрети йому найбільше сподобалися. Пекар відповів на це запитанням, чи залежить ціна від розміру портрета. Фердинанд

пояснив, що справа не в квадратних метрах, а в стилі живопису. Тоді з'ясувалося, що пекар віддає перевагу найбільшому портрету.

— У вас непоганий смак, — похвалив його Фердинанд, — це портрет принцеси Боргезе. Коштує вісімсот марок. З рамою.

Пекар відсахнувся.

— А без рами?

— Сімсот двадцять.

Пекар запропонував чотириста марок.

Фердинанд труснув своєю лев'ячою гривою:

— За чотириста марок ви можете мати щонайбільше саму голову в профіль. Але не до пояса й не анфас. Це ж подвійна робота.

Пекар сказав, що з нього досить і голови у профіль. Тоді Фердинанд звернув його увагу на те, що на обох фотографіях його дружина знята анфас. За такими фотографіями Тіціан не намалює портрета у профіль. Пекар обливався потом, видно було, що його аж розпач бере, чого свого часу він був такий необачний. Йому довелося зрештою погодитись, що Фердинанд має рацію, бо ж анфас треба малювати на півобличчя більше, ніж у профіль. Отож це виправдує дорожчу ціну. Але він усе ще вагався. Фердинанд, що поводився досі досить стримано, почав тепер насідати на пекаря. Його могутній бас глухо лунав у майстерні. Як експерт мушу сказати, що працював він бездоганно: пекар скоро «дозрів» і здався, нарешті, після того, як Фердинанд розписав йому вплив помпезного портрета на недобррозичливих сусідів.

— Гаразд, — сказав він нарешті, — але в разі оплати готівкою — десять процентів знижки!

— Згода, — відповів Фердинанд, — десять процентів знижки й аванс триста марок — на фарби, полотно тощо.

Вони ще трохи посперечались, нарешті дійшли згоди і стали обговорювати характер самого портрета. Пекар хотів, щоб домальовані були низка перлів і золота брошка з діамантом. На фотографіях їх не було.

— Само собою зрозуміло, — заявив Фердинанд, — коштовності вашої дружини будуть домальовані. Найкраще було б, коли б ви якось принесли їх сюди на годину, щоб малюнок якнайбільше відповідав натурі.

Пекар почервонів.

— Їх у мене вже немає. Вони... десь у родичів...

— Он як... Ну, то й так зроблю. Чи не була брошка подібна до тієї, що на тому портреті?

Пекар кивнув:

— Хіба тільки трохи менша...

— Гаразд. Ми її такою й зробимо. А низки перлів нам і не треба, бо всі перли однаковісінькі.

Пекар полегшено зітхнув.

— А коли буде готовий портрет?

— За півтора місяця.

— Добре.

Пекар розпрощався.

Ми з Фердинандом посиділи ще трохи самі в майстерні.

— Невже тобі на це потрібно півтора місяця? — запитав я.

— Та де там! Чотири-п'ять днів, але я не можу йому цього сказати, бо тоді він підрахує, скільки я заробляю за годину, і подумає, що його обдурили. А півтора місяця — це солідно. Так само, як і принцеса Боргезе. Така, любий Роббі, людська натура: якби я сказав йому, що то звичайна собі швачка, то і його портрет утратив би для нього цінність. До речі, це вже шостий випадок, коли померлі жінки мали однакові коштовності, як он на тому портреті. Отакі бувають збіги... А портрет симпатичної дами Луїзи Вольф — вдалий рекламний трюк!

Я оглянув майстерню. Це були портрети, які не забрали або ще не виплатили родичі. З нерухомих облич на стінах на мене дивилися очі, що давно вже зотліли в могилі. І все це були люди, що колись жили, дихали, плекали якісь надії...

— Чи не зробить усе це тебе поступово меланхоліком, Фердинанде?

Він знизав плечима.

— Ні, хіба що циніком... Меланхоліком стаєш, коли міркуєш над життям, а циніком, коли бачиш, що робить з ним більшість людей.

— Ну, дехто страждає по-справжньому...

— Слушно. Але такі портретів не замовляють.

Фердинанд підвівся.

— І добре, Роббі, що люди носяться ще й з отакими дрібничками, це прив'язує їх до життя, втішає... Самотність, справжня самотність, без будь-яких ілюзій, передує тільки божевілю або самогубству.

Велика, нічим не обставлена кімната ніби розчинялась у вечірніх сутінках. Десь поблизу лунали тихі кроки — хтось походжав туди й сюди. То була економка, що ніколи не виходила, коли тут бував хтось із нас. Вона вважала, що ми намовляємо Грау проти неї, і ненавиділа нас.

Я вийшов і, наче в теплу купіль, пірнув у гомінке вирування вулиць.

XI

Я йшов до Пат. Це вперше, коли я мав побувати в неї. Досі тільки вона навідувала мене, або я підходив до її будинку, і ми йшли кудись. Але щоразу залишалося таке враження, ніби вона приходила до мене тільки в гості. А мені хотілось більше дізнатися про неї, знати, як вона живе.

Мені спало на думку, що добре було б принести їй квіти. Це було неважко зробити: у міських скверах, за містечком розваг було повно квітів. Перескочивши через парканчик, я почав ламати білий бузок.

— Що це ви тут робите? — несподівано пролунав чийсь гучний голос.

Підвівши очі, я побачив дідугана з обличчям бургундця із підкрученими сивими вусами; він з обуренням витріщився на

мене. Не полідай і не сторож. Найімовірніше — офіцер у відставці, як судити з вигляду.

— Неважко здогадатися, — ввічливо відповів я. — Ламаю бузкові гілочки.

Дідуганові на мить відібрало мову.

— А ви знаєте, що це міський сквер? — люто гарикнув він.

Я засміявся:

— Авжеж, знаю! Чи, може, ви гадаєте, що я переплутав. Це місце з Канарськими островами?

Дідуган аж посинів від злості; я злякався, чи не вразить його часом апоплексичний удар.

— Забирайтеся звідси геть! — закричав він натренованим у казармі голосом. — Ви розкрадаєте муніципальне майно! Зараз же накажу вас забрати!

Тим часом я уже наламав чимало бузку.

— Та спершу спіймайте мене, діду! — піддражнив я старого, перескочив через паркан і зник.

Перед будинком Пат я ще раз оглянув свій костюм. Тоді піднявся сходами. Новий сучасний будинок був разючим контрастом моєму ветхому «розкішному» бараку! На сходах лежала червона доріжка; цього в пані Залевської не було, не кажучи вже про ліфт.

Пат мешкала на третьому поверсі. На дверях було прибито солідну латунну дощечку: «Егберт фон Гаке, підполковник». Я довго дивився на неї, якимось мимохіть поправив краватку, а тоді вже подзвонив.

Мені відчинила покоївка у білій наколці й у білосніжному кокетливому фартушку — її навіть не можна було порівнювати з нашою косоокою незграбною Фрідою! Я раптом зник.

— Пан Локамп? — спитала дівчина.

Я кивнув.

Вона провела мене через маленький передпокій, а тоді відчинила двері до кімнати. Я не дуже здивувався б, якби раптом побачив там підполковника Егберта фон Гаке у повній парадній

формі й він почав би мене допитувати, як і що, бо з портретів на стінах передпокою так поважно й суворо дивилися на мене, цивільну людину, обвішані орденами генерали. Але назустріч мені тут з'явилася Пат, вона йшла зграбно, легко, і кімната раптом сповнилась тепла й радощів. Зачинивши двері, я спочатку обережно обняв дівчину, а потім подав їй крадений бузок.

— Ось, — сказав я, — з привітом від муніципалітету!

Вона поклала квіти у велику світлу керамічну вазу, що стояла на підлозі біля вікна. Тим часом я оглядівся в кімнаті. Приглушені, неясні барви, старовинні красиві меблі, блідо-голубий килим, наче розмальовані пастеллю штори, невеликі зручні крісла, оббиті збляклим оксамитом.

— Господи, як це тобі пощастило знайти таку кімнату, Пат? Адже люди, здаючи житло, обставляють його якимось мотлохом та різним непотребом, подарованим на день народження.

Вона обережно підсунула вазу з квітами до стіни. Я дивився на її тонкий вигин шиї, прямі плечі, худорляві руки. Стоячи біля вази навколішки, вона здавалася мені дитиною, що потребує захисту. Але було в її рухах щось від молодого зграбного звірятка, і коли вона випросталася й пригорнулась до мене, то це вже була не дитина — в її очах і устах знову промайнуло якесь запитливе чекання, якась таїна, що бентежили мене та про які я ще тоді, першого разу, подумав, що такого не буває в цьому злиденному світі...

Я поклав руку їй на плече. Так гарно було відчувати, що вона поруч.

— Це все мої власні речі, Роббі. Квартира належала колись моїй матері. Після її смерті я віддала квартиру, а дві кімнати залишила собі.

— Виходить, це твоя квартира? — спитав я з полегшенням. — А підполковник Егберт фон Гаке просто наймає її в тебе?

Вона похитала головою.

— Уже не моя. Я не змогла зберегти її за собою. Довелося віддати її, а зайві меблі продати. Тепер я наймаю оці кімнати... Але чого це тебе так непокоїть старий Егберт?

— Та ні. Це звичайнісінький страх перед поліцаями та старшими офіцерами. Ще з часів моєї військової служби.

Вона розсміялась:

— А мій батько був майором.

— До майора включно — це ще не так страшно...

— А ти хіба знаєш старого Гаке? — спитала Пат.

У мене раптом виникло недобре передчуття.

— Це такий маленький, кремезний, червоновидий, з сивими вусами й гучним голосом? Він іще часто прогулюється в міських скверах?

— Еге ж! — вона глянула на бузок, а тоді, сміючись, на мене. — Ні, він високий, блідий, у рогових окулярах.

— Тоді я його не знаю.

— Хочеш познайомитися? Він дуже симпатичний.

— Боронь Боже! Поки що моє місце в авторемонтній майстерні та в пансіоні пані Залевської!

У двері постукали. Та ж сама покоївка вкотила до кімнати низенький столик на коліщатках. Тонка біла порцеляна, срібна таріль із тістечками, друга — з неймовірно малесенькими бутербродами, серветки, сигарети — чого тільки там не було! Засліплений, я дивився на всю цю розкіш.

— Змилуйся, Пат! Це ж просто як у кіно. Я ще на сходах постеріг, що ми з тобою стоїмо на різних суспільних щаблях. Подумай лишень, я звик їсти з засмальцьованого папірця; сидючи на підвіконнику пані Залевської біля своєї вірної спиртівки... Зглянься на мешканця жалюгідного пансіону, якщо він, може таке статися, через своє збентеження, перекине тобі чашку...

Вона засміялась:

— Ні, цього робити не можна. Честь автомобіліста не дозволить тобі цього. Ти повинен бути спритним. — Вона взялась за ручку одного чайника. — Тобі чаю чи кави?

— Чаю чи кави? А хіба є і те, і те?

— Є. Ось глянь!

— Чудово! Як у найкращих кав'ярнях! Не вистачає лише музики...

Пат нахилилася й ввімкнула невеличкий портативний радіоприймач, я досі не зауважив його.

— Ну, то що ж тобі налити, чаю чи кави?

— Кави, звичайної кави. Я ж із села. А ти?

— Вип'ю з тобою кави.

— А зазвичай ти п'єш чай?

— Чай.

— То навіщо тоді кава?

— Я вже потроху звикаю до кави. Хочеш тістечка до кави? Чи бутерброд?

— І те, і те, Пат. Треба ж скористатися з нагоди. А тоді вип'ю ще й чаю. Хочу покуштувати все, що в тебе тут є.

Вона розсміялась і наклала мені всього повну тарілку. Я почав відмовлятися.

— Досить з мене, досить! Не забувай, що тут неподалік підполковник! Військове начальство цінує поміркованість у нижчих чинів.

— Це тільки щодо напоїв, Роббі. Старий Егберт сам полюбляє тістечка зі збитими вершками.

— Так само й щодо комфорту, — зауважив я. — Свого часу вони настійливо відчували нас від комфорту.

Я посовав столик на гумових коліщатках туди й сюди. Він наче сам вабив до цього. Нечутно рухався по килиму. Я поглянув круг себе. В усьому відчувався вишуканий смак.

— Так ось як, Пат, виявляється, жили наші предки!

Вона розсміялась:

— Що це ти вигадуєш!

— Нічого я не вигадую. Це реальні факти.

— Ці речі, Роббі, опинились у мене цілком випадково.

— Ні, не випадково. Та йдеться й не про речі. Ідеться про те, що вони означають. А вони означають забезпеченість. Цього тобі не зрозуміти. Це може зрозуміти тільки той, хто втратив усе.

Вона подивилась на мене.

— Ти теж міг би все це мати, коли б тільки справді схотів.
Я взяв її за руку.

— У тім-то й річ, Пат, що я не хочу. Бо тоді я вважав би себе за авантюриста. А нашому братові найкраще жити так — будь, що буде... Ми до цього звикли. Такі тепер часи.

— Та це й досить вигідно, хіба ні?..

Я розсміявся:

— Може, й вигідно. А тепер дай мені трохи чаю. Хочу його покуштувати.

— Ні, — відповіла вона, — питимемо каву. Тільки поїж іще чогось! Отак, будь, що буде...

— Непогана ідея. Але чи не сподівається цей ласун Егберт, що і йому децю залишать?

— Може, й сподівається. Але нехай зважає на те, що нижчі чини можуть помститися. Тепер такі часи. Їж. Можеш спокійно з'їсти все.

Очі її сяяли, вона була прекрасна.

— А знаєш, — спитав я, — де не можна діяти отак — будь, що буде?

Вона глянула на мене, але нічого не відповіла.

— З тобою! — відповів я. — А тепер нумо, хлопці, до зброї проти Егберта!

В обід я випив тільки чашку бульйону в шоферській харчівниці. Тому мені неважко було з'їсти все, що було подано. Заохочуваний Пат, я випив ще й усю каву.

Ми сиділи біля вікна й курили. Над дахами будівель червоніла вечірня заграва.

— Гарно в тебе, Пат, — мовив я. — Як на мене, то тут можна просидіти, не виходячи, цілі тижні, забувши про все, що діється в світі.

Вона усміхнулась.

— Був час, коли я взагалі не сподівалася вийти звідси.

— Коли ж це було?

— Коли я хворіла.

— То зовсім інше. А що за хвороба?

— Нічого страшного. Але треба було лежати. Я надто швидко росла, а харчування не вистачало. Бо під час війни та й одразу ж після неї всього було обмаль.

Я кивнув.

— І скільки ж ти пролежала?

Якусь мить вона вагалась.

— Близько року...

— Це й справді дуже довго. — Я уважно подивився на неї.

— Це вже давно минуло. Але тоді це видавалося мені довгим, як ціле життя. Якось у барі ти розповів мені про твого друга Валентина. Після війни він ніколи не забуває, яке це щастя — жити! І це робить його байдужим до всього іншого.

— А ти добре все запам'ятала.

— Бо я це добре розумію. Відтоді я теж із цього радію... Я, здається, дуже легковажна.

— Легковажні тільки ті люди, що вважають, ніби вони не такі.

— А я безперечно така. Я мало розуміюся на великих проблемах життя. Мене вабить тільки все гарне. Маю оцей бузок, наприклад, і вже щаслива.

— Це не легковажність, це — найсучасніша філософія.

— У мене це не філософія. Я легковажна й поверхова.

— Я — теж.

— Не так, як я. Ти оце говорив щось про авантюризм. Я — справжня авантюристка.

— Я так і думав, — сказав я.

— Авжеж. Мені вже давно треба було б змінити квартиру, набути якоїсь спеціальності й заробляти гроші. А я все відкладаю. Мені заманулося пожити так, як на думку спаде. Розумно це чи ні — байдуже. Ось так і живу.

Я засміявся:

— А чого в тебе зараз такий упертий вираз обличчя?

— Бо всі мені казали, що це страшенно легковажно, що мені треба було б заощаджувати ті невеликі гроші, що в мене ще

є, і подбати про роботу, про якусь посаду. А мені хотілося жити весело й легко, жити вільно, робити, що захочу. Це було після маминої смерті, після того, як я так довго хворіла.

— Є в тебе брати чи сестри? — запитав я.

Вона похитала головою.

— Я так і думав, — сказав я.

— Ти теж вважаєш, що я поводитись легковажно?

— Ні, мужньо.

— Яка там мужність! Хіба я мужня? Знаєш, як мені часом бувало страшно? Як людині, що сидить у театрі не на своєму місці, а все ж не залишає його.

— Значить, ти й була мужня, — провадив я далі. — Мужність не буває без страху. До того ж ти поводитись розумно. Бо інакше ти б тільки розтринькала свої гроші. А так ти принаймні щось мала від них. А що ти робила?

— Та, власне кажучи, нічого. Жила отак для себе...

— Хвала і слава! Немає нічого кращого в світі!

Вона усміхнулась.

— Але скоро цьому буде кінець, я почну працювати.

— Де саме? Може, саме з цього приводу й було твоє тодішнє ділове побачення з Біндінгом?

— Так. З Біндінгом і з доктором Максом Матушайтом, директором магазину грамофонної компанії «Електрола». Потрібна продавщиця з музичною освітою.

— Ну, — сказав я, — нічого кращого Біндінгові й на думку не могло спасти.

— Ну, спадало й краще, та я не схотіла...

— А я б і не радив йому таке. Коли ж ти почнеш працювати?

— Першого серпня.

— Ну, то ще маємо час. Може, підшукаємо щось інше. В усякому разі, ми — твої клієнти, це я тобі гарантую.

— Хіба в тебе є грамофон?

— Ні, але ж, зрозуміла річ, я зараз же його куплю. Щоправда, вся ця історія мені не подобається.

— А мені подобається. Адже нічого путнього я не вмію. Але відколи зі мною ти, все для мене стало набагато простіше. А втім, не треба, мабуть, було тобі про це розповідати.

— Ні, треба, ти завжди повинна мені про все розповідати. Вона уважно подивилась на мене.

— Добре, Роббі.

Потім підвелась і підійшла до якоїсь шафки.

— Знаєш, що в мене тут є? Ром для тебе. Думаю, що непоганий ром.

Поставивши на стіл чарку, вона очікувально подивилась на мене.

— Ром добрий, це я відчуваю ще здаля. Але ж, Пат, може, краще було б трохи заощаджувати, га? Хоча б задля того, щоб не мати діла з грамофонами?

— Ні, — відповіла вона.

— Теж правильно, — сказав я.

Ром був чимось розбавлений, це я визначав зразу ж по кольору. Крамар безперечно обдурив Пат. Я випив чарку.

— Першокласний ром, — похвалив я, — налий-но мені ще. Звідки він у тебе?

— З магазину ось тут, на розі.

«Ага, — подумав я собі, — так і є: якась задрипана кондитерська». Я вирішив при нагоді зайти туди і сказати власнику, що я про нього думаю.

— А тепер мені, мабуть, треба йти, Пат, га? — спитав я. Вона глянула на мене.

— Ще ні...

Ми стояли біля вікна. Внизу засвітилися ліхтарі.

— Покажи-но мені твою спальню, — сказав я.

Вона відчинила двері й увімкнула світло. Я з порога заглянув до кімнати. Скільки думок шугало у мене в голові!

— То це твоє ліжко, Пат... — сказав я нарешті.

Вона посміхнулась.

— А чиє ж воно може бути, Роббі?

— Та й справді! — я звів на неї очі. — А ось і телефон... Тепер я й це знаю... Ну, я піду. Прощавай, Пат!

Вона доторкнулась долонями до моїх скронь. Як чудово було б залишитися тут, цього вечора бути біля неї під цією м'якою синьою ковдрою... Але щось стримувало мене. Не ніяковість і не страх чи обережність, — просто дуже велика ніжність, ніжність, що була сильніша за жагу...

— Прощавай, Пат, — сказав я. — Гарно було в тебе. Краще, ніж ти думаєш... І ром... і те, що ти про це подумала!

— Та це ж так просто...

— Для мене не просто. Я до такого не звик.

Знов пансіон пані Залевської. Я, замислившись, посидів у своїй кімнаті. Мені не подобалося, що Пат має чимсь завдячувати Біндінгові. Я вийшов у коридор і попрямував до Ерні Беніг.

— Я до вас у серйозній справі, — почав я. — Який сьогодні попит на жіночу працю, Ерно?

— Отакої! — здивувалася вона. — Не сподівалася від вас такого — як сніг на голову! А втім, попит аж надто малий...

— І нічим не можна допомогти? — спитав я.

— А який фах?

— Ну, секретарка, діловод тощо.

Вона махнула рукою:

— Сотні тисяч без роботи. Може, у вашої дами є якісь переваги?

— У неї прекрасна зовнішність, — сказав я.

— Скільки слів? — спитала Ерна.

— Що?

— Скільки слів вона пише за хвилину? Скількома мовами?

— Уявлення не маю, — відповів я, — я думав так, для представництва...

— Голубчику, — заговорила Ерна, — все це я знаю напам'ять: дама з доброї родини, знала колись кращі дні, змушена тепер... і таке інше і тому подібне. Безнадійна справа,

скажу вам одверто. Хіба що хтось зацікавиться нею з особливих причин і впхне кудись. Ви ж добре розумієте, з яких саме причин. А ви цього, звісно, не схочете?

— Дивне запитання, — пробурмотів я.

— Не таке вже й дивне, як ви собі думаєте, — гірко промовила Ерна, — всяк буває.

Я згадав про стосунки Ерни з її шефом.

— Але я дам вам гарну пораду, — вела Ерна далі. — Постарайтеся заробляти, щоб вистачило на двох. Це — найпростіший вихід. Одружіться.

— Непогано було б, — сказав я, сміючись. — Хотів би я мати стільки довіри до самого себе...

Ерна якось дивно глянула на мене. Де й ділася її жвавість, і вона враз наче постаріла, зів'яла.

— От що я вам скажу, — заговорила вона знову. — Мені живеться добре, є в мене все, навіть і таке, що мені зовсім не потрібне. Але повірте мені: якби до мене прийшов хтось і запропонував жити разом, отак насправді, по-чесному, я покинула б отут увесь цей мотлох і переїхала б із ним хоч би й до мансарди. — Її обличчя знову набуло її звичайного виразу. — Ну, годі про це — в кожній людині приховано хоч трохи сентиментальності. — Вона підморгнула мені крізь дим сигарети. — Здається, у вас теж?

— Та де там, — вихопилося в мене.

— Авжеж, авжеж! — наполягала Ерна. — І коли ти цього не сподіваєшся, вона з тебе й вихлюпується...

— З мене — не вихлюпнеться! — заперечив я.

До восьмої години я ще так-сяк терпів у своїй комірчині, Потім мені набридло сидіти самому, і я пішов до бару, щоб побачити там когось.

Валентин був уже там.

— Сідай, — запросив він мене. — Що питимеш?

— Ром, — відповів я. — Від сьогодні в мене з ромом особливі стосунки.

— Ром для солдата — як молоко, — сказав Валентин. — До речі, в тебе добрий вигляд, Роббі.

— Хіба?

— Авжеж. Помолодів!

— І це добре, — сказав я. — Будьмо, Валентине!

— Будьмо, Роббі!

Ми поставили чарки на стіл і подивились один на одного. Тоді не втримались і... обидва розсміялися.

— Ти, старий чорте! — сказав Валентин.

— Друзяко, трясця твоєї матері! — відповів я. — А тепер чого вип'ємо?

— Того самого ще...

— Згода!

Фред налив.

— Ну, то будьмо ж, Валентине!

— Будьмо, Роббі!

— Правда ж, чудесне це слово: «Будьмо!»

— Найкраще з усіх слів!

Ми проказали це слово ще кілька разів. Тоді Валентин пішов.

Я лишився в барі. Крім Фреда, там не було вже нікого. Я дивився на старі, освітлені зсередини географічні карти на абажурах, на судна з пожовклими вітрилами й думав про Пат. Мені дуже хотілося їй подзвонити, але я присилював себе не робити цього. Я не дозволяв собі навіть думати про неї так багато. Я хотів, щоб вона була для мене несподіваним дарунком щастя, дарунком, що дістався мені на якийсь час, а тоді зникне назавжди, — і тільки. Я не хотів навіть у думках припустити, що це щось більше, значніше. Я надто добре знав, що кожне кохання прагне бути вічним і в цьому його одвічна мука. Немає нічого сталого. Нічого.

— Дай-но мені ще чарку, Фреде! — попросив я.

До бару зайшли чоловік і жінка. Вони пили коктейль біля прилавка. У жінки був стомлений вигляд, чоловік кидав на неї жагучі погляди. Незабаром вони пішли.

Я перехилив чарку. Може, не слід було ходити сьогодні до Пат. Я не міг забути цієї картини: поринула в сутінки кімната, ніжно-блакитні вечірні тіні й прекрасна дівчина, що, мерзлякувато

скулившись, низьким, глухуватим, ледь хрипким голосом розповідає про своє життя, про свою жагу до життя... До дідька, я стаю сентиментальним! Але ж хіба те, що було досі нестримною, приголомшливою пригодою, не розчинилося вже в хвилі ніжності, хіба не заповонило воно мене глибше, ніж я того хотів і знав, хіба я не відчув сьогодні, саме сьогодні, як сильно я змінився? Чому я пішов, чому не залишився з нею, як того й прагнув? Прокляття — не хочу більш про все це думати. Хай буде, як буде, нехай я збожеволю від горя, коли втрачу її — про мене! Але поки вона зі мною, все інше — байдуже, нехай хоч і згорить! Чи варто прагнути до чогось сталого у своєму коротенькому житті? Однаково прийде день, коли велика невблаганна хвиля наринє і змие все.

— Вип'єш зі мною, Фред? — спитав я.

— Як завжди, — відповів він.

Випили по дві чарки абсенту. Потім кинули жеребок, кому замовляти ще дві. Я виграв, та це мене не влаштовувало. Отож ми кидали жеребок і далі. Але я програв аж на п'ятому разі, а тоді вже — тричі підряд.

— Я п'яний чи надворі щось гримить? — спитав я.

Фред прислухався.

— Ні, справді гримить. Перша в цьому році гроза!

Ми підійшли до дверей і глянули на небо. Нічого не побачили. Було тепло, час від часу гриміло.

— За це, власне, випити можна ще по одній, — запропонував я.

Фред не заперечував.

— От бісова лакриця, — сказав я, ставлячи порожню чарку на прилавок.

Фред погодився, що можна випити чогось міцнішого. Він був за вишнівку, я — за ром. Щоб не сперечатися, випили і того, і того. Щоб не мати мороки з наливанням, узяли чарки більші. Настрій у нас був чудовий. Час від часу ми виходили надвір, щоб подивитись, як спалахує блискавка. Дуже хотілося побачити це, та нам не щастило: блискавки спалахували саме тоді,

коли ми були в приміщенні. Фред розповів мені, що в нього є наречена, донька власника закусочної-автомата. Фред не поспішав з одруженням, чекав, поки старий помре, щоб точно знати, чи дістанеться дочці в спадщину закусочна. Я вважав, що це зайва обережність, але він доводив, що старий — страшенне стерво і зможе в останню хвилину заповісти закусочну місцевій общині методистської церкви. Довелося з ним погодитися. До того ж Фред був налаштований досить оптимістично. Старий застудився, і Фред сподівався, що це, може, грип, а це ж небезпечна хвороба. Довелося його розчарувати, пояснивши, що алкоголіки дуже легко переносять грип, навпаки, часом виснажені вже алкоголіки від грипу просто розцвітають і навіть гладшають. Фред сказав, що це зрештою байдуже, — може, старий попаде під якусь машину. Я погодився, що на мокрому асфальті така можливість справді реальна. Фред одразу ж побіг подивитися, чи не йде дощ. Але було сухо, тільки дуже grimotило. Я поставив перед ним склянку з лимонним соком, а сам пішов до телефону. В останню мить згадав, що вирішив не дзвонити. Я махнув рукою апаратові й хотів був зняти перед ним капелюх. Але тут я помітив, що в мене його нема.

Повернувшись на своє місце, побачив Кестера й Ленца.

— Ану, дихни на мене! — сказав Готфрід.

Я дихнув.

— Ром, вишнівка, абсент, — констатував він. — Пив абсент? От свиня...

— Якщо ти думаєш, що я п'яний, то помиляєшся, — запевняв я. — Звідки це ви?

— Зі зборів. Політичних! Але Отто вважає, що це дурниця. А що п'є Фред?

— Лимонний сік.

— Випий і ти склянку...

— Завтра, — відповів я. — А тепер треба чогось з'їсти. Кестер тим часом занепокоєно дивився на мене.

— Не дивись так на мене, Отто, — сказав я, — ну, трохи перебрав, але не з горя — з радості.

— Тоді добре, — погодився він. — Але однаково ходімо, поїж з нами.

Об одинадцятій я знову був тверезий-тверезісінький. Кестер запропонував піти подивитися, що робить Фред. Ми повернулися в бар і знайшли його за прилавком у дим п'яного.

— Перенесіть його до сусідньої кімнати, — сказав Ленц, — а я тим часом побуду тут за бармена.

Ми з Кестером привели Фреда до тями, напоївши його теплим молоком. Умить подіяло. Тоді ми посадили його на стілець і наказали ще з півгодини відпочити. Ленц, мовляв, сам упорається за прилавком.

Готфрід і справді упорався. Він знав усі ціни, всі найбільш ходові рецепти коктейлів. Він так спритно розмахував шейкером, наче ціле своє життя нічого іншого й не робив.

За годину підійшов і Фред. Шлунок у нього був вилуджений, отож прочувався він швидко.

— Пробач, Фреде, — сказав я, — треба було нам спершу чогось попоїсти.

— Та зі мною вже все гаразд, — відповів він. — Часом воно не завадить.

— Може, й так.

Підійшовши до телефону, я подзвонив Пат. Усе, що я перед тим передумав, розвіялось, як дим. Вона взяла слухавку.

— За чверть години буду біля парадного! — випалив я і повісив слухавку. Я боявся, чи не скаже вона, що стомилася, й не захоче вийти. А я мусив її побачити.

Вона вийшла. Коли вона відмикала парадні двері, я поцілував шибку в тому місці, проти якого була її голова. Вона хотіла щось сказати, але я не дав їй і слова мовити. Я поцілував її, і ми побігли удвох вулицею, аж поки не натрапили на таксі. Блиснуло, загуркотів грім.

— Мерщій, зараз лине дощ! — гукнув я.

Ми сіли в машину. Перші краплини застукотіли по верху таксі. Машина підскакувала на вибоїстій дорозі. Усе було чудес-

ним — на кожній вибоїні я відчував Пат. Усе було чудесне — дощ, місто, напої, все було якесь безмежне і прекрасне. У мене був чудовий настрій — якийсь прозорий, піднесений, такий, який буває, коли сп'янієш, а тоді перебореш своє сп'яніння. Десь ділося моє зніжковіння, ніч була сповнена глибокої сили й блиску. Ніщо вже не могло скоїтися, не було ніякої фальші.

Дощ линув, тільки-но ми вийшли з машини. Поки я платив, брук іще був у темних цяточках від краплин дощу, наче пантера, але ми ще не встигли дійти до дверей, як він почорнів і ніби бризкав сріблом — з неба лив безперервний потік води. Я не вмикав світла. Блискавки освітлювали кімнату. Над містом шаленіла гроза. Безугавно гуркотів грім.

— Тепер тут хоч би й кричав — ніхто не почує! — гукнув я до Пат.

Спалахували шибки. Чорні силуети дерев на кладовищі на якусь мить з'являлися на тлі сліпучо-синього неба, а тоді, поглинуті гуркотом, враз зникали в пітьмі, під час спалахів у рамі вікна, наче сама випромінюючи світло, виникала гнучка постать Пат. Я обняв її за плечі; вона пригорнулась до мене; я відчув її уста, її віддих і забув про все на світі...

XII

У нашій майстерні все ще було порожньо, як на току перед жнивами. Отож ми вирішили не продавати куплену на аукціоні машину, а поки що самим використати її як таксі. Ми з Ленцом мали їздити на ній по черзі. Кестер з Юпом і самі могли впоратись у майстерні, поки дістанемо нові замовлення.

Ми з Ленцом кинули жеребок, кому їхати першому. Випало мені. Набравши повну кишеню дрібних грошей та взявши документи, я, не поспішаючи, поїхав вулицями міста. Щоб насамперед підшукати собі добру стоянку. Я вперше вів таксі й почувався трохи дивно. Бо ж будь-який ідіот міг мене спинити та звеліти кудись-то їхати. Почуття не дуже приємне.

Нарешті я знайшов місце, де стояло лише п'ять машин. Стоянка була проти готелю «Вальдекергоф», у діловому кварталі, де було чимало установ і можна було сподіватися на жвавіший попит. Я вимкнув мотор і вийшов з машини. Від одного таксі, що стояли попереду, відійшов здоровий хлопець у шкіряному пальті й рушив до мене.

— Забирайся звідси! — пробурчав він.

Я спокійно дивився на нього, зважуючи, що коли вже дійде до бійки, то найкраще застосувати удар знизу — аперкот. У своєму пальті він не зможе швидко підняти руки, щоб боронитися.

— Не второпав? — допитувався шофер у шкіряному пальті й виплюнув сигарету мені під ноги. — Забирайся геть! Тут і без тебе вистачає!

Він розізлився, що під'їхав іще один, це зрозуміло, але ж і я мав право стояти тут.

— Я поставлю відступного... — сказав я.

Це було все, що я міг зробити; так за звичаєм робили всі новачки на стоянках. Підійшов якийсь молодий шофер.

— Гаразд, колего. Облиш, Густаве!

Але Густавові щось у мені не сподобалось. Я знав, що саме. Він відчув, що я новач у цій справі.

— Лічу до трьох, — сказав Густав. Він був на голову вищий від мене і, певне, хотів скористатися з цього.

Я вже бачив, що його не вмовиш. Треба було або їхати звідси, або битися.

— Раз! — сказав Густав і розстебнув пальто.

— Та годі тобі, — спробував я ще раз вгамувати його. — Краще ходімо та вип'ємо по чарці!

— Два! — гаркнув Густав.

Він, з усього було видно, хотів як слід полічити мені ребра.

— Плюс іще один — і буде... — він збив картуза набакир.

— Заткни пельку, ідіоте! — раптом загорлав я.

Від несподіванки він розкрив рота й ступнув крок до мене, опинившись саме на тому місці, що було мені потрібне. Я ту ж мить ударив його. Ударив, як молотом — усією вагою свого тіла. Цьо-

го прийому мене навчив Кестер, бо я, власне, був кепський боксер і не надавав цьому значення, вважаючи, що здебільшого має значення лише перший удар. Удар вийшов непоганий. Густав гепнувся на землю.

— Так йому й треба, забіяці, — сказав молодий шофер.

Ми поклали Густава на сидіння його машини.

— Очуняє! — запевнив молодий шофер.

Але мені було чого хвилюватися. Поспішаючи вдарити Густава, я неправильно тримав великий палець руки — отож звихнув його. Якщо він очуняє, то зможе бити мене, як йому схочеться.

Я сказав про це молодому шоферові і спитав — може, мені краще зникнути.

— Дурниці, — відповів він, — нічого не буде. Ходімо до пивнички, поставиш відступного. Ти не професійний шофер, правда?

— Правда.

— Я теж. Я — актор.

— Ну і як?

— Живу якимось, — відповів він, сміючись. — Театру з мене й тут досить.

Нас було п'ятеро — двоє вже літніх людей, троє — молодих. Незабаром до пивнички зайшов і Густав. Він тупо подивився на нас і підійшов. Лівою рукою я намацав у кишені зв'язку ключів і вирішив будь-що боронитися до кінця.

Та до цього не дійшло. Густав підсунув собі ногою стільця і, насуплений, сів. Хазяїн поставив і перед ним чарку. Усі випили по першій. Випив і Густав. Хильнули по другій. Густав скося зиркнув на мене. Підняв чарку.

— Будьмо! — звернувся він до мене з бридкою міною.

— Будьмо! — відповів я і випив.

Густав дістав пачку сигарет. Не дивлячись на мене, подав її мені. Я взяв сигарету й підніс йому запаленого сірника. Потім я замовив кожному подвійний кюммель. Випили. Густав знову збоку зиркнув на мене.

— Дурило!.. — сказав він, але вже як слід.

— Бовдур! — відповів я в тому ж тоні.

Він повернувся до мене:

— Добрий був удар...

— Випадково... — показав йому я свого звихнутого пальця.

— Не пощастило, — усміхнувся він. — До речі, мене звуть Густав...

— А мене — Роберт...

— Гаразд. Ну, то як, Роберте, покінчили з усім? Я думав, що ти такий собі матусин синок...

— Покінчили, Густаве!

Відтоді ми з ним заприятелювали.

Машини на стоянці повільно посувалися вперед. Акторові, якого всі звали Томмі, пощастило — трапився пасажир до вокзалу. А Густав за якихось тридцять пфенігів мав їхати до найближчого ресторану. Він мало не луснув від злості — заробити не більш як десять пфенігів і знову бути останнім у черзі на стоянці. А мені дісталось зовсім уже рідкісне замовлення — показати пристаркуватій англійці місто. Я їздив з нею десь із годину. А повертаючись на стоянку, підхопив ще кілька дрібніших замовлень. Отож в обід, коли ми всі знову сиділи в харчівеньці й наминали бутерброди, я почувався вже досвідченим водієм. Щось у цій професії було від братства старих вояків. Тут збиралися люди найрізноманітніших професій. Хіба що половина з них були шоферами за фахом, решта прибудили сюди звідусюди.

Надвечір я в їхав на подвір'я нашої майстерні досить зморений. Ленц і Кестер уже чекали на мене.

— Ну, скільки ви заробили, хлопці? — спитав я.

— Продали сімдесят літрів бензину, — відрапортував Юп.

— Оце й усе?

Ленц з розпукою глянув утору.

— Хоч би дощ пішов! А тоді б іще якась невеличка аварія на мокрому асфальті просто перед ворітьми! Щоб не було потерпілих, а тільки добрячий, солідний ремонт!

— Гляньте сюди! — І я показав їм тридцять п'ять марок, що лежали в мене на долоні.

— Чудово! — похвалив Кестер. — З них двадцять марок — чистий прибуток. Ми їх сьогодні ж розмочимо. Треба ж нам відзначити перший виїзд!

— Будемо пити крющон з маренкою, — заявив Ленц.

— Крющон? — запитав я. — Чому саме крющон?

— Бо з нами буде Пат.

— Пат?

— Не роззявляй так широко рота, — сказав останній з романтиків, — ми давно вже про все домовилися. О сьомій заїдемо по неї. Вона вже знає. Коли це не спало тобі на думку, то ми якось-то самі собі зарадили. Зрештою ти познайомився з нею завдяки нам.

— Отто, — звернувся я до Кестера, — бачив ти колись когось нахабнішого за цього рекрута?

Кестер сміявся.

— Що це в тебе з рукою, Роббі? Ти її якось не так тримаєш.

— Здається, звихнув.

Я розповів історію з Густавом. Ленц оглянув руку.

— Таки звихнув! Як християнин і студент-медик у відставці я, незважаючи на твоє хамство, помасую тобі її. Ходімо, майстере боксу!

Ми пішли до майстерні, і Готфрід, взявши трохи олії, заходився розтирати мені руку.

— А ти сказав Пат, що ми відзначаємо наш одноденний ювілей діяльності таксистів? — спитав я Ленца.

Ленц свиснув крізь зуби.

— А ти, може, соромишся цього, хлопче?

— Стули пельку, — сердито сказав я, бо Ленц таки влучив. — То сказав чи ні?

— Кохання, — незворушно повів Ленц, — чудова річ! Але воно псує вдачу.

— А самотність робить людину нетактовною, ти, горе-солісте!

— Такт — це мовчазна угода не помічати одне в одного вад, замість того, щоб їх позбутися. Отож — це жалюгідна акція компромісу. На таке, хлопче, німецький ветеран війни не здатний!

— Що ти зробив би на моєму місці, — спитав я, — коли б хтось телефоном замовив твоє таксі, а тоді б виявилося, що це Пат?

Ленц, вишкірив зуби.

— Я б нізащо в світі не взяв би з неї грошей, сину мій... Я дав йому такого стусана, що він упав зі свого триногого табурета.

— Ти, бісове насіння! Знаєш, що я зроблю? Я просто заїду сьогодні ввечері за нею на таксі.

— Правильно! — Готфрід підняв руки, наче благословляючи мене. — Тільки не позбувайся волі! Вона дорожча від кохання! Та це усвідомлюють надто пізно. А таксі ми тобі не дамо. Воно потрібне, щоб забрати Фердинанда Грау та Валентина. Сьогодні в нас серйозний, урочистий вечір!

Ми сиділи в садку невеличкого заміського ресторанчика. Над лісом, як червоний смолоскип, низько висів вологий місяць. Ніжно сяяли бліді свічки каштанів, запаморочливо пахнув бузок, а на столі перед нами стояла велика скляна чаша, повна запашного крішону, що ясним опалом яскрів у хисткому світлі тільки-но згаслого дня; останній його відблиск синювато-перламутровою цяткою жеврів у вині. Хазяїн уже вчетверте наповнював чашу.

Тамадою був Фердинанд Грау. Пат сиділа поруч нього. Вона пришила собі до сукні блідо-рожеву орхідею, яку він подарував їй.

Фердинанд виловив зі свого келиха якусь комашину й обережно поклав її на столі.

— Гляньте-но сюди, — звернувся він до нас. — Які крильця! Порівняно з ними оксамит — просто ганчірка! І оце створіння живе лише один день, а тоді — кінець. — Він по черзі подивився на кожного з нас. — А знаєте, браття мої, що найстрашніше в світі?

— Порожня чарка, — відповів Ленц.

Фердинанд зневажливо махнув на нього рукою.

— Найганебніше для чоловіка, Готфріде, це коли він блазнює. — А потім знову звернувся до нас: — Найстрашніше,

браття мої, це час! Авжеж, час! Ота мить, у яку ми живемо та якою ніколи не володіємо.

Він дістав із кишені годинник і тицьнув його Ленцові перед очі.

— Ось вона, паперовий романтику! Пекельна машина, цокає собі й цокає, невпинно цокає, пориваючись туди, в небуття, в ніщо! Можеш спинити лавину, гірський обвал, але цього не спиниш, ні!

— А я й не збираюся його спиняти, — заявив Ленц. — Хочу тихо й мирно старіти. До того ж я полюблюю зміни...

— Для людини це нестерпно, — сказав Грау, не звертаючи на Ленца ніякої уваги. — Та вона й не може цього стерпіти. Через це вона вигадала собі мрію. Стародавню, зворушливу, безнадійну мрію про вічність!

Готфрід засміявся:

— Найтяжча в світі хвороба, Фердинанде, це — мислити! Вона невиліковна.

— Якби то була єдина хвороба, то ти б уже був безсмертний, — відказав Грау. — Ти — згусток вуглеводів, вапна, фосфору та трохи заліза, що на коротку мить свого земного перебування названий Готфрідом Ленцом.

Готфрід задоволено усміхався. Фердинанд труснув своєю лев'ячою гривою.

— Життя — це недуга, і вмирання починається від дня народження. Кожен віддих, кожне биття серця — це вже часточка вмирання, це вже наближення до могили.

— І кожен ковток — теж, — додав Ленц. — Будьмо, Фердинанде! Інколи помирати до біса просто.

Грау підняв свій келих. По його широкому обличчю, наче блискавка без грому, промайнула усмішка.

— Будьмо, Готфріде! Ти — спритна блоха на кам'янистому хребті часу. І що, власне, думала собі та примарна сила, що рухає нами, коли створювала тебе?

— Хай вона сама себе за це картає. До речі, саме тобі, Фердинанде, не слід було б так зневажливо говорити про такі речі.

Якби люди жили вічно, ти був би безробітним, старий нахлібнику смерті!

Плечі Грау затремтіли — він сміявся. А тоді звернувся до Пат:

— Що скажете про нас, балакунів, ви, маленька квітко на бурхливій воді?

Потім ми з Пат пішли вдвох погуляти в садок. Місяць піднявся вище, і луки ніби пливали в сивому сріблі. Довгі, чорні тіні дерев простяглись долі, наче дороговкази в безвість. Ми пішли до озера, а тоді повернули назад і помітили Готфріда Ленца: він узяв собі садового стільчика, поставив його серед кущів бузку й сидів там — у сутінку тільки маячила його вогниста чуприна та жевріла запалена сигарета. На землі біля нього стояла чаша з недопитим крішоном і келих.

— Оце-то схованка! — вихопилося в Пат. — У бузку!

— Стерпіти можна, — сказав Готфрід, підводячись. — Прошу, спробуйте!

Пат сіла на стільчик. Обличчя її біліло поміж квітів.

— Я схибнув на бузку, — заявив останній із романтиків — Для мене втілення туги за рідним краєм — це бузок. Навесні тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року я раптом стрімголов виїхав з Ріо-де-Жанейро додому тільки через те, що згадав: адже тут саме цвіте бузок. А коли приїхав, то виявилось, що запізнився... — Він засміявся: — Завжди так буває...

— Ріо-де-Жанейро... — Пат притягла до себе гілочку бузку. — То ви там були разом?

Готфрід остовпів. Мені раптом мороз поза шкірою пішов.

— Гляньте-но на місяць! — квапливо сказав я, благально наступаючи Ленцові на ногу.

Спалахнула сигарета, і я побачив, як він ледь усміхнувся й підморгнув мені. Це був порятунок.

— Ні, ми не були там разом, — відповів Готфрід. — Тоді я був там сам. А чи не випити нам по останньому ковточку цього напою?

— Я — ні, — похитала головою Пат. — Я не можу так багато пити вина.

Почувши, що нас кличе Фердинанд, ми пішли до нього. Його масивна постать стояла на дверях.

— Заходьте, дітки! — сказав він. — Таким людям, як ми, вночі нічого робити на лоні природи. Вночі вона прагне бути на самоті. Селянин, рибалка — інша річ, а нам, городянам із пригнаними інстинктами, нічого... — Він поклав руку на плече Готфрідові. — Ніч, Готфріде, це протест природи проти прокази, яку несе цивілізація. Порядна людина не може цього довго витримувати. Вона зауважить, що її вигнано, виштовхнуто з мовчазного оточення дерев, тварин, зірок, несвідомого життя. — Фердинанд усміхнувся тією чудною усмішкою, про яку ніколи не можна було сказати — сумна вона чи весела. — Заходьте, дітки! Зітріємося спогадами! Ах, згадаємо той чудовий час, коли ми були ще травинками або ящірками, десть отак п'ятдесят чи шістдесят тисяч років тому. Господи, як же ми деградували відтоді!

Він узяв Пат за руку.

— Коли б ми хоч трохи не любили красу, все пропало б. — Ніжним рухом своїх велетенських лаписьк він поклав її долоню собі під лікоть. — Срібна летюча зірка над вируючою прірвою, може, вип'єте чарку зі старим як світ дідом?

— Вип'ю, — кивнула Пат. — Усе, що ви забажаєте.

Вони пішли в дім. Поряд з ним Пат здавалася його донькою. Стрункою, сміливою і юною донькою стомленого велетня доісторичних часів.

Об одинадцятій ми вирушили додому. Валентин і Фердинанд поїхали в таксі, вів машину Валентин. Решта поїхала «Карлом». Ніч була тепла, і Кестер вибрав шлях не навпростець до міста, а в об'їзд — через села, що мирно спали обабіч шосе; де-не-де блимали поодинокі вогні, валували собаки. Ленц сидів поруч Отто й щось наспівував. Ми з Пат припишили на задньому сидінні.

Кестер майстерно вів машину. Повороти він брав, як птах, наче то для нього була дитяча забавка. Він не їздив рвучко, як

здебільшого всі гонщики. На звивистій дорозі можна було спокійно спати — так плавно йшла машина; швидкості ви їй не помічали.

По тому, як шаруділи шини, ми визначали, яка під нами дорога. На асфальті вони аж свистіли, на бруківці — глухо хурчали. Світло фар мчало поперед нас, як двоє довжелезних сірих хортів, вихоплюючи з темряви тремтячу алею беріз, ряд тополь, телеграфні стовпи, які шугали повз нас, низенькі будиночки й вишикувані в мовчазному параді дерева на узлісках. А над нами в бездонному небі й розсипах тисяч зірок в'юнився ясною смугою Чумацький Шлях... Швидкість збільшувалась. Я вкрив Пат нашими пальтами. Вона усміхнулась мені.

— Ти мене любиш? — спитав я.

Вона заперечливо похитала головою.

— А ти мене?

— Ні. Яке це щастя, правда?

— Велике щастя!

— Тоді з нами нічого й не може скоїтися, правда?

— Нічогосінько! — відповіла вона й узяла мою руку.

Дорога повернула вниз, пішла уздовж залізничного насипу. Зблискували рейки. Далеко попереду замиготів червоний вогник. «Карл» ревноу і кинувся навздогін. То був експрес із спальними вагонами та яскраво освітленим вагоном-рестораном. Ми наздогнали поїзд. З вікон нам махали люди, але ми не відповідали. Ми обігнали поїзд. Я озирнувся. Паровоз вивергав дим, сипав іскрами. Він глухо тупотів у синій ночі. Ми перегнали його, — але ми їхали до міста, де таксі, ремонтні майстерні, мебльовані кімнати... А він тупотів повз узлісся, поля і річки в якусь далечінь, у світ пригод.

Назустріч нам мчали вулиці й будинки. «Карл» пішов повільніше, але все ще ревів, як дикий звір.

Кестер зупинив машину неподалік від кладовища. Він не поїхав ні до Пат, ні до мене, а став просто десь поблизу, певно, знаючи, що ми хочемо побути самі. Ми вийшли з машини. Кестер і Ленц зразу ж, не озирнувшись, помчали далі. Я подивив-

ся їм услід. На мить мене охопило дивне почуття. Вони поїхали, поїхали мої товариші, а я залишився, не поїхав з ними.

— Ходімо, — сказав я Пат, відганяючи ці думки.

Вона подивилась на мене так, ніби про щось здогадуючись.

— Їдь із ними, — сказала вона.

— Ні, — заперечив я.

— Тобі ж хочеться поїхати з ними...

— Таке скажеш! — відповів я, добре знаючи, що вона має рацію. — Ходімо!

Ми пішли вздовж кладовища, ще трохи похитуючись від вітру та швидкої їзди.

— Роббі, — звернулася до мене Пат, — я краще піду додому.

— Чому?

— Не хочу, щоб ти заради мене зрікався чогось.

— Що це ти надумала, чого це я зрікаюсь?

— Своїх товаришів...

— Я зовсім не зрікаюсь їх, бо ж завтра вранці я усіх знову побачу.

— Ти ж розумієш, про що я кажу, — мовила вона, — досі ти бував з ними набагато більше, як тепер.

— Бо тоді не було тебе, — відповів я і відімкнув двері.

Вона похитала головою.

— Це зовсім інше.

— Звісно, що інше. Хвалити Бога!

Я взяв її на руки й поніс коридором до своєї кімнати.

— Тобі потрібні товариші, — сказала вона мені в саме вухо.

— Ти мені теж потрібна, — відказав я.

— Але не так, як вони...

— Це ще ми побачимо...

Я пхнув двері і поставив Пат на підлогу. Вона не відпускала мене.

— Я — дуже поганенький товариш, Роббі.

— Мабуть. Мені й не потрібна жінка, як товариш. Я хочу мати кохану.

— А я й не кохана, — пробурмотіла вона.

— А хто ж ти тоді?

— Не половинка й не ціле. Так, фрагмент...

— А це найкраще! Це збуджує фантазію. Таких жінок люблять довіку. Стопроцентні жінки швидко надокучають. Бездоганні так само. А от «фрагменти» — ніколи.

Була четверта година ночі. Я провів Пат додому й повертався до себе. Почало вже займатися на світ. Пахло ранком.

Я йшов додому вздовж кладовища, повз кав'ярню «Інтернаціональ». Аж раптом відчинилися двері шоферської харчівеньки поряд з будинком профспілок і вийшла дівчина. Маленький капелюшок, потерте червоне пальтечко, високі лакові черевики — я вже пройшов був мимо, коли враз упізнав її:

— Лізо...

— Тебе, виявляється, ще теж можна зустріти? — сказала вона.

— Звідки це ти? — спитав я.

Вона якось невиразно махнула рукою.

— Ось чекала тут. Думала, що ти проходитимеш мимо. Бо ж ти саме в цю пору йдеш додому.

— Так, це правда.

— Підеш зі мною? — спитала вона.

Я знітився.

— Це неможливо...

— Грошей не треба, — швидко промовила вона.

— Не в тім річ, — відповів я необачно, — гроші в мене є...

— А, он воно що, — гірко сказала вона й відступила на крок, щоб піти геть.

Я схопив її за руку.

— Ні, Лізо...

Худенька й бліда, стояла вона на безлюдній, сірій вулиці. Такою я зустрів її кілька років тому; жив я тоді, ні про що не думаючи, нічого не сподіваючись. Спочатку вона була недовірлива, як і всі ці дівчата, але згодом, коли ми кілька разів поговорили з нею,

стала довірливіша й прихилилась до мене. То були якісь чудні стосунки. Траплялося, що я не бачив її цілі тижні, а тоді раптом вона стояла на якомусь розі й чекала на мене. Обоє ми не мали тоді нікого й нічого, отож навіть та крихітка тепла, що ми могли дати одне одному, важила для кожного з нас більше, ніж то звичайно буває. Я давно вже не бачив її, а відколи познайомився з Пат — ні разу.

— Куди це ти поділася, Лізо?

Вона знизала плечима.

— Хіба не однаково... Оце захотіла побачити тебе. Ну, то я піду собі...

— Як же ти живеш?

— Облиш... — відповіла вона. — Не силюй себе...

Губи в неї тремтіли. Було видно, що вона голодна.

— Я трохи пройдуся з тобою, — сказав я.

Її злиденне, байдуже обличчя повії пожвавішало, набуло дитячого виразу. Дорогою, в одній із шоферських харчівеньок, що не зачинялися цілу ніч, я купив їй чогось трохи поїсти. Спочатку вона відмовлялась, і тільки коли я сказав, що й сам хочу їсти, погодилась. Але пильнувала, щоб мене не ошукали, не підсунули погані шматки. Не хотіла, щоб я взяв півфунта шинки, на її думку, досить буде й чверті фунта, якщо ми ще візьмемо трохи франкфуртських сосисок. Але я взяв-таки півфунта та ще й дві бляшанки сосисок.

Ліза мешкала в комірчині під дахом, яку вона сьак-так умеблювала. На столі — гасова лампа, коло ліжка у пляшці — свічка. По стінах — вирізані з журналів і пришпилені кнопками картинки. На комоді — кілька детективних романів і пачка порнографічних знімків. Деякі відвідувачі, особливо жонаті, люблять подивитися на таке.

Ліза кинула їх до шухляди й дістала звідти злинялу, але чистеньку скатерку.

Я почав розгортати покупки. Ліза тим часом переодяглася. Спершу вона зняла плаття, хоч, я добре знав, що в неї завжди болять ноги — стільки ж треба побігати... Вона стояла передо

мною у своїх високих, до колін, лакових черевиках і в чорній білизні.

— Ну, як мої ноги? — спитала вона.

— Високий клас, як завжди!

Вона була задоволена з цієї оцінки і з полегшенням сіла на ліжко, щоб розшнурувати черевики. Тоді показала їх мені:

— Сто двадцять марок віддала! Поки такі гроші заробиш, то вони вже й зносяться.

Вона дістала з шафи кімоно та потерті парчеві капці — пам'ять про ліпші часи. При цьому вона всміхалася так, ніби була в чомусь винна — їй хотілося сподобатись мені. А мене раптом наче хтось стиснув рукою за серце, стало так боляче, ніби тут, у цій комірчині, помер хтось близький.

Ми сиділи, і я розмовляв із нею. Та вона зауважила, що я вже не той, що був колись. У неї в очах промайнув страх. Між нами ніколи не було нічого більшого як те, що дає випадок. Але, може, саме це й зобов'язувало та єднало нас більше, як щось інше.

— Ідеш уже? — спитала вона, коли я встав; спитала так, наче давно вже цього побоювалась.

— Я домовився в одному місці.

Вона втупилася в мене:

— Так пізно?

— У справі. Дуже для мене важливий, Лізо. Треба спробувати знайти одного хлопця. У цей час він зазвичай сидить в «Асторії».

Жодна жінка не зрозуміє все так швидко, як дівчата, подібні до Лізи. Таким дівчатам і не збрешеш так, як якійсь іншій жінці. Лізине обличчя стало якимсь спустошеним.

— У тебе є інша...

— Але ж, Лізо... ми з тобою так рідко бачимося... Ось уже близько року зовсім не... ти ж сама розумієш...

— Ні, ні, я не про це. У тебе є жінка, яку ти кохаєш! Ти змінився. Я це відчуваю.

— Ох, Лізо...

— Авжеж, змінився. Ну, скажи!

— Я й сам не знаю. Може, й так.

На мить вона завмерла на місці. Тоді кивнула:

— Так, звичайно, що так... Я дурна... Адже в нас із тобою нічого, власне, й не було. — Вона провела рукою по лобі. — Не знаю, чого це я раптом...

Я дивився на її тоненьку, ніби зламану фігурку. Парчеві капці, кімоно, довгі самотні вечори, спогади...

— До побачення, Лізо...

— Ідеш?.. Не побудеш іще трошки? Ідеш... Отак?

Я знав, про що вона говорить. Але цього я не міг. Дивна штука, але я не міг, ніяк не міг, я всім своїм єством відчував, що не можу. Такого зі мною ніколи не бувало. Я не надавав великого значення поняттю вірності. Але тепер це просто було неможливо. Я раптом відчув, який далекий я вже від усього такого. Вона стояла на порозі.

— Ідеш... — Потім побігла до кімнати. — Ось, я знаю, ти поклав для мене гроші... під газету... не хочу їх... Ось вони, ось... Іди вже!..

— Треба йти, Лізо.

— Ти вже ніколи не прийдеш...

— Прийду, Лізо.

— Ні, ні, не прийдеш, я знаю! І не приходь! Іди, та йди ж уже нарешті!

Вона плакала. Я пішов униз сходами, не озираючись.

Я ще довго блукав вулицями міста. Дивна якась була ніч. Я був дуже збуджений, спати не хотілось. Пройшов повз «Інтернаціональ», думав про Лізу, про минулі роки, про багато дечого, про що давно вже забув. Усе це відійшло кудись далеко, здавалось, що вже не обходило мене. Потім я пройшовся вулицею, де жила Пат. Вітер подужчав, усі вікна в її будинку були темні, ранок сірими лапами скрадався попід дверима, і я нарешті пішов додому.

«Господи, — подумав я, — здається, це — щастя!»

XIII

— Не треба вам ховатися з дамою, що ходить до вас, — сказала пані Залевська. — Нехай приходить відкрито. Вона мені подобається...

— Але ж ви її жодного разу не бачили, — заперечив я.

— Будьте певні: я її бачила! — з притиском сказала пані Залевська. — Я бачила її, і вона мені сподобалась. Навіть дуже. Але це жінка не для вас!

— Ви так гадаєте?

— Ні, не для вас. Мені навіть дивно стало, де це ви відкопали таку по ваших шинках. Але правду кажуть, що волоцюга...

— Ми ухиляємось від теми, — перебив я.

— Це жінка, — провадила пані Залевська далі, взявшись руками в боки, — для чоловіка, що посідає певне й непогане становище. Одне слово — для багатого чоловіка!

«От тобі й маєш, — подумав я, — от і дістав. Цього ще мені не вистачало».

— Ви можете це сказати про будь-яку жінку, — відповів я роздратовано.

Вона тріпнула своїми сивими кучерями.

— Постривайте! Майбутнє покаже, що я мала слухність!

— Ох, майбутнє!.. — Я сердито кинув запонки на стіл. — Хто це сьогодні думає про майбутнє! Навіщо сушити собі цим голову?

Пані Залевська занепокоєно похитала своєю величною головою.

— І що то ви всі за люди, ви, молодь! Минуле ви ненавидите, сучасне — зневажаєте, а до майбутнього вам байдуже! Хіба може отаке скінчитися добре?!

— А що, власне, ви маєте на увазі під «скінчитися добре»? Кінець може бути добрий тоді, коли до нього все було погано. Тому набагато кращий поганий кінець.

— Це все єврейські штучки, — з почуттям власної гідності відповіла пані Залевська й рішуче попрямувала до дверей. Але, взявшись уже за дверну ручку, враз спинилася, наче остовпіла.

— Смокінг? — здивовано прошепотіла вона. — У вас?!

Вона виричала очі на костюм Отто Кестера, що висів на дверцятах шафи. Я позичив його, щоб піти ввечері з Пат до театру.

— Так, у мене! — в'їдливо відповів я. — Ви аж надто здогадливі, шановна пані...

Вона подивилась на мене. Ціла буря думок промайнула по її гладкому обличчю. І нарешті — широка лукава усмішка.

— Ага! — сказала вона. А тоді ще раз: — Ага!

І, вже вийшовши з кімнати, вона, озирнувшись, промовила з насолодою, ніби смакуючи, сповнена тієї одвічної радості, яку відчуває жінка, що їй відкрилася таємниця:

— Виходить, он до чого дійшло!

— Так, он до чого дійшло, чортова плетухо, — пробурчав я їй услід, коли вже впевнився, що вона мене не почує. Розлючений, я жбурнув на підлогу коробку зі своїми новими лаковими черевиками. Багатий чоловік!.. Ніби я й сам цього не знав!

Я зайшов за Пат. Вона вже чекала на мене у своїй кімнаті, одягнена, готова йти. Коли я побачив її, мені перехопило дух — вперше за весь час нашого знайомства вона була у вечірньому вбранні.

Сукня зі сріблястої парчі м'яко та зграбно спадала з прямих плечей Пат. Здавалося, ніби сукня вузька, і водночас вона не стримувала красивої вільної ходи Пат. Спереду сукня була закрита, аж до шиї, а на спині мала глибокий, гострокутний виріз. У матовому синюватому сутінку Пат здалась мені срібним смолоскипом, так раптово та якимось дивно змінившись, стала якоюсь урочистою і далекою. Примарна тінь пані Залевської із застережно піднятим догори пальцем, постала за її спиною.

— Добре, що я зустрів тебе вперше не в цій сукні, — сказав я. — Бо я ніколи б не зважився підійти до тебе...

— Так я тобі й повірила, Роббі. — Вона всміхнулася. — Подобається?

— Якось аж моторошно... Ти в цій сукні наче зовсім інша жінка.

— Чого це тобі моторошно? Адже на те й існує вбрання...

— Може, й так. Мене це трохи пригнічує. До такої сукні тобі потрібен інший чоловік, що має багато грошей...

Вона розсміялась:

— Ті, що мають багато грошей, здебільшого бридкі люди, Роббі.

— Але ж гроші не бридкі... Правда?

— Ні, — відповіла вона, — гроші — ні...

— Так я й думав...

— А хіба ти вважаєш, що це не так?

— Ні, не вважаю, — відповів я, — гроші, щоправда, щастя не дають, але якось дуже заспокоюють...

— Любий мій, вони дають незалежність, а це щось більше. Але, якщо хочеш, я можу надягти й іншу сукню.

— Ні в якому разі! Ця прекрасна! Віднині я ставитиму кравців вище від філософів! Бо вони вносять у життя красу. Це важить у стократ більше, ніж найглибинніші думки! Стривай, я ще закохаюся в тебе!

Вона сміялась. Я обережно глянув на себе в дзеркало. Кестер був трохи вищий від мене, і довелося закріплювати штани вгорі англійськими шпильками, щоб вони хоч якось були по мені. Хвалити Бога, нічого не було помітно...

Ми поїхали до театру на таксі. Дорогою я говорив мало, не знаю й сам чому. Вийшли з машини, і я, розплачуючись, уважно подивився на шофера. Я побачив невиспані, почервонілі очі, неголене, дуже стомлене обличчя. Він байдуже взяв гроші.

— Добрий сьогодні заробіток? — стиха спитав я його.

Він звів на мене погляд.

— Та нічого... — відповів стримано. Мабуть, подумав, що я з цікавих.

На якусь мить мене охопило бажання — сісти замість нього за кермо й поїхати звідси... Та я обернувся... Переді мною

стояла Пат — худенька, гнучка, поверх сріблястої сукні — короткий сріблястий жакет із широкими рукавами, — прекрасна та сповнена чекання.

— Іди мерщій, Роббі, зараз почнеться!

Біля входу товпилися люди. Була велика прем'єра, прожектори освітлювали театр, одна за одною під'їжджали автомашини, з них виходили дами у вечірніх туалетах, обвішані коштовностями, чоловіки у фраках; вони сміялися — веселі, радісні, обличчя рожеві, випещені, упевнені й безтурботні... А таксі зі стомленим водієм, повискуючи й порипуючи, почмихало собі геть.

— Іди швидше, Роббі! — гукнула Пат, дивлячись на мене радісно та збуджено. — Ти щось забув?

Вороже подивився я на всю цю юрму.

— Ні, — відповів я, — нічого я не забув.

Тоді підійшов до каси й поміняв квитки. Узяв два місця в ложі, хоч це коштувало цілу купу грошей. Не хотів, щоб Пат сиділа поміж цих упевнених людей, для яких усе в світі було доступне. Не хотів, щоб вона належала до їхнього товариства. Хотів, щоб вона була тільки зі мною.

Давно вже я не був у театрі. Та й тепер не пішов би, якби не Пат. Театри, концерти, книжки — я майже втратив смак до всіх цих буржуазних звичок. Не ті були часи. Щодо політичного життя, розігрувалося досить комедій, то стрілянина, яка спалахувала щовечора, правила замість концертів, а велетенська книга людської недолі та злиднів вражала сильніше, ніж усі книгозбірні світу.

На ярусах і в партері було повно людей. Тільки-но ми сіли на свої місця, як погасло світло. І тільки тьмяні вогні рампи ледь освітлювали зал. Гомінкими хвилями полилася музика, підхопила й понесла з собою геть усе...

Я відсунув стілець у куток ложі. Я не бачив ні сцени, ні глядачів з їхніми блідими обличчями. Я тільки слухав музику й дивився на Пат.

Музика до «Гофманових казок» заворожила зал. Вона була ніби південний вітер, ніби тепла ніч, ніби напнуте вітрило десь

у піднебессі — така нереальна й фантастична. Під її впливом відкривалися далекі барвисті простори, у ній ніби гомонів могутній потік нетутешнього життя, не було вже ні меж простору, ні ваги тіл, лишилися тільки блиск, мелодія, кохання; не можна було навіть уявити собі, що десь там, за стінами, панують недоля, муки й розпач, панують саме в той час, коли лунає ця музика.

Сяйво зі сцени таємниче освітлювало обличчя Пат. Вона вся поринула в музику, і я любив її ще більше, бо вона не сперлася на мене, не шукала моєї руки, навіть не дивилася на мене, а, здавалося, зовсім і не думала, забула про мене. Мені завжди було гидко, коли змішували різні речі, я ненавидів це тваринне прагнення одне одного саме тоді, коли людину поглинає краса й сила великого твору мистецтва, ненавидів оті хтиві погляди закоханих, оте безтямне пригортання одне до одного, непристойне бараняче щастя, неспроможне підвестися вище себе, ненавидів оте розпачкування про злиття двох закоханих душ в одну, бо вважав, що двоє повинні залишатися кожне самим собою, а не ставати одним, що треба якнайчастіше розлучатися, щоб знов і знов мати радість від зустрічей. Тільки той, хто часто бував самотнім, знає, що таке щастя знайти рідну тобі душу. Усе інше тільки руйнує таїну й захват кохання. А що сильніше може розірвати магічну сферу самотності, як не вир почуттів, не підкорення душевному зворушенню, не сила стихії, не буря, ніч, музика? І кохання...

Спалахнуло світло. На мить я заплющив очі. Про що я думав оце тільки-но? Пат обернулася. Я побачив, що люди посунули до дверей. Був великий антракт.

— Хочеш вийти? — спитав я.

Пат похитала головою.

— Хай Бог боронить! Ненавиджу, як ходять отам і витріщають одне на одного очі.

Я вийшов, щоб принести їй апельсинового соку. У буфеті було не протовпитись. У багатьох музика якимсь чином збуджує апетит. Гарячі сосиски хапали так, наче вибухнула епідемія голодного тифу.

Повернувшись до ложі зі склянкою соку, я побачив, що стоїть якийсь чоловік за кріслом Пат. Повернувши до нього голову, вона жваво розмовляла.

— Роберте, це — пан Бройєр, — сказала Пат.

«Пан Дурило», — подумав я і невдоволено глянув на нього. Вона сказала «Роберт», а не «Роббі»... Я поставив склянку на бар'єр ложі та став чекати, коли цей чоловік піде. На ньому був чудово пошитий смокінг. Він розводився про режисуру, про виконавців і не йшов. Пат звернулася до мене:

— Пан Бройєр питає, чи не підемо ми після спектаклю в «Каскад»?

— Якщо тобі так хочеться...

Пан Бройєр сказав, що там можна було б трохи потанцювати. Він поводився дуже чемно й загалом подобався мені. Але була в ньому та неприємна елегантність і невимушеність, які, так мені здавалося, мали справляти враження на Пат і яких мені самому бракувало. Раптом — я просто не міг цьому повірити — я почув, що він звертається до Пат на «ти». І хоч на це могла бути сотня не вартих уваги причин, я залюбки викинув би цього типа вниз, до оркестру.

Пролунав дзвінок. Музиканти налаштовували інструменти. Тоненько повискували скрипки.

— Отже, домовилися? Зустрінемось біля входу, — сказав Бройєр і пішов нарешті.

— А це що за волоцюга? — спитав я.

— Це не волоцюга, а симпатичний чоловік. Давній знайомий.

— Я маю зуб на твоїх давніх знайомих, — сказав я.

— Любий, слухай краще музику, — відповіла Пат.

«Каскад», — подумав я, зважаючи, скільки в мене ще залишилося грошей. — Там здеруть дай Боже!»

Спонукуваний похмурою цікавістю, я пішов із Пат. Мало того, що накаркала пані Залевська, мені ще бракувало цього Бройєра... Він уже чекав на нас біля виходу.

Я гукнув таксі.

— Облиште, — сказав Бройер, — у моїй машині вистачить місця.

— Гаразд, — погодився я. Смішно було б учинити щось інше. А проте це мене злостило.

Пат знала Бройерову машину — великий «пакард», що стояв проти театру на стоянці. Вона пішла до нього.

— А! Він уже перефарбований, — зауважила вона, спинившись перед машиною.

— Так, у сірий колір, — відповів Бройер, — тобі так більше подобається?

— Значно більше!

Бройер звернувся до мене:

— А вам? Подобається вам цей колір?

— Я ж не знаю, який колір був досі...

— Чорний.

— Чорний колір дуже показний...

— Авжеж. Але ж інколи хочеться поміняти колір! Ну, на осінь знову перефарбуємо.

Поїхали в «Каскад». То був досить вишуканий танцзал із чудовим оркестром.

— Здається, все зайнято, — зрадів я, коли ми підійшли до входу.

— Шкода, — вимовила Пат.

— Це ми зараз влаштуємо, — заспокоїв її Бройер і пішов до директора.

Його тут, напевне, добре знали, бо для нас занесли стіл, стільці, і за якихось кілька хвилин ми вже сиділи чи не на найкращому місці в залі, з якого видно було весь танцювальний майданчик. Оркестр грав танго. Пат схилилась до бар'єрчика.

— Я так давно не танцювала...

Бройер устав.

— Потанцюємо?

Вона глянула на мене сяючими очима.

— А я тим часом щось замовлю, — сказав я.

— Добре.

Танго тривало довго. Танцюючи, Пат час від часу поглядала на мене й усміхалася. Я кивав їй у відповідь, але почувався кепсько. Пат була чарівна й танцювала прекрасно. Але й Бройєр, на жаль, танцював добре, і обоє якнайліпше пасували одне до одного. Вони танцювали так, ніби їм часто доводилося танцювати удвох. Я замовив собі подвійний ром. Пат із Бройєром повернулися до столика. Бройєр пішов привітатися з кимось із знайомих, і на якусь хвилину ми залишилися з Пат самі.

— Ти давно знаєш цього хлопця? — спитав я.

— Давно. А чого ти питаєш?

— Просто собі питаю. І часто ти бувала з ним тут?

Вона пильно подивилась на мене.

— Я вже не пам'ятаю, Роббі...

— Таке пам'ятають, — наполягав я, хоча розумів, що саме вона хотіла цим сказати.

Вона похитала головою і посміхнулася. Я дуже любив її цієї миті. Вона хотіла показати мені, що колишнє вже все забулося. Але щось гризло мене. Я знав — оте щось копійки ламаної не варте, але позбутися цього відчуття ніяк не міг. Я поставив чарку на стіл.

— Можеш мені все сказати. Нічого в цьому немає такого.

Вона знову глянула на мене.

— Невже ти гадаєш, що ми б у такому разі поїхали сюди?

— Ні, — присоромлено відповів я.

Знову заграв оркестр. Підійшов Бройєр.

— Блюз, — сказав він мені. — Чудово! Хочете потанцювати?

— Ні! — відказав я.

— Шкода.

— А ти спробуй, Роббі, — мовила Пат.

— Краще не треба.

— Але чому? — спитав Бройєр.

— Не маю з того приємності, — відповів я непривітно. — Та й не вчився того ніколи. Часу не було. А ви собі танцюйте, я вже тут якось сам розважатимусь.

Пат вагалася.

— Але ж, Пат, — сказав я, — ти цим так тішишся!

— Це правда, та чим ти тут розважатимешся?

— Оцим! — показав я на свою чарку. — Це теж своєрідний танок...

Вони пішли. Я кивнув кельнерові й допив чарку. А потім сидів собі коло столу й перелічував горішки солоного мигдалю. Наді мною витала тінь пані Залевської.

Бройер привів до нашого столу кількох своїх знайомих: двох гарненьких жінок і молодого ще на вигляд чоловіка із геть лисою маленькою головою. Потім до нас підсів іще й четвертий. Усі вони поводитися невимушено, впевнено, елегантно. Пат знала всіх чотирьох.

Я почувався незграбним, якимсь бовдуром. Досі ми завжди бували з Пат самі, а тепер я вперше опинився серед людей, з якими вона була знайома колись. Я не знав, як мені поводитися. А вони рухалися непомітно, невимушено, вони жили в умовах, де все робиться само собою, де не бачать нічого такого, чого не хочуть бачити, вони прийшли із зовсім іншого світу. Був би я тут сам або з Ленцом чи Кестером, я не звертав би на них уваги, мені до всього було б байдуже. Але ж тут Пат, це були її знайомі, а тому — все одразу ж ускладнювалося, парализувало мене, змушувало до порівнянь.

Бройер запропонував піти до іншого ресторану.

— Роббі, — виходячи, звернулася до мене Пат, — може, підемо краще додому?

— Ні, — заперечив я, — чого це?

— Тобі ж нудно...

— Анітрохи. Чого це мені має бути нудно? Навпаки! А для тебе це ж така втіха!

Вона подивилась на мене, але не сказала нічого. Я почав пити. Не так, як досі, а вже по-справжньому. Лисий звернув на це увагу. Спитав мене, що я п'ю.

— Ром, — відповів я.

— Грог? — перепитав він.

— Ні, ром, — сказав я.

Він і собі покуштував і похлинувся.

— А щоб йому, — сказав він з повагою в голосі. — До цього треба звикнути.

Обидві жінки теж звернули на мене увагу. Пат із Бройєром танцювали. Пат часто поглядала в бік нашого столу. Я не відповідав на її погляди. Знав, що це негарно, та не міг нічого з собою вдіяти — на мене раптом щось найшло. До того ж мене брала злість, що всі дивляться, як я п'ю. А мені не хотілося хизуватися цим перед ними, ніби якомусь гімназистові! Я встав і пішов до прилавка. Пат здалася мені раптом якоюсь зовсім чужою. Нехай іде під три чорти зі своїми знайомими! Це — її товариство!.. Ні, не її!.. Ні, все-таки її!

Лисоголовий теж підійшов до прилавка. Ми з барменом випили по чарці російської горілки. Бармени завжди знають, як втішити людину. З ними можна порозумітися без слів, хоч би де ти був. І цей бармен такий. А лисоголовий швидко впився. Йому хотілося розповісти, що в нього на серці. А на серці в нього була якась Фіфі. Та незабаром ця тема була вичерпана і він почав розповідати мені, що Бройєр давно вже закоханий у Пат.

— Он як? — вихопилося в мене.

Він захихикав. Я заткнув йому пельку, запропонувавши устриці. Але те, що він сказав, запам'яталося. Я був злий, що встряв у цю історію. Був злий, що це мене зачіпає. І ще я був злий, що не грюкнув кулаком по столу. У мені підіймалося холодне бажання зруйнувати щось, але не в інших, а в самому собі.

Лисоголовий забелькотів щось і зник. Я залишився. Раптом відчув, як до мого плеча доторкнулися чийсь міцні пружні груди. То була одна з жінок, яких привів Бройєр. Вона сіла поруч мене. Її ледь розкосі, сіро-зелені очі поволі обмацували мене. Погляд їх був такий, що говорити вже, власне, нічого було — лише діяти.

— Це ж просто чудо, що ви можете так пити, — нарешті сказала вона.

Я мовчав. Вона простягла руку до моєї чарки. Її суха й жилава рука, поблискуючи оздобами, скидалася на ящірку. Рухалася вона повільно, ніби підпозвала. Я знав, чим це пахне. «З тобою я вмиць

упораюсь, — подумав я. — Ти мене недооцінюєш, бо бачиш, що я злий. Але помиляєшся! З жінками я вже якось упораюсь, а от із коханням — ні. Безнадія — в ній причина моєї тути».

Жінка почала щось говорити. У неї був ламкий, наче скляний голос. Я спостеріг, що Пат поглядала на нас. Та мені це було байдуже. Байдуже було мені й до жінки, що сиділа поруч мене, Я відчував, ніби провалююся кудись у безодню. Це не мало стосунку до Бройєра та його товариства. Це не мало стосунку навіть до Пат. То була жорстока таємниця життя: дійсність збуджує в нас прагнення, але ніколи не може їх задовольнити; кохання починається в одній людині, але ніколи не кінчається на ній; навіть коли є все: і людина, і кохання, і щастя, і життя — то за якимсь невблаганним законом усього цього завжди замало — і що більшим ти собі це уявляєш, то менше воно насправді. Я крадькома позирав на Пат. Ось вона йде у своїй сріблястій сукні, юна й прекрасна, світлий вогник життя, я любив її і коли казав: «Іди до мене», вона приходила, ніщо не стояло між нами, ми могли бути такі близькі, як тільки взагалі можуть бути близькі люди... А проте часом усе якось загадково відступало в тінь, ставало мукою, я не міг вирвати дівчини з сукупності речей, з кола її реального існування, яке було й поза нами, і в нас, яке нав'язувало нам свої закони, свій подих і свою тлінність, сумнівний блиск теперішнього, що невинно поринає у небуття, хистку ілюзію почуття... ти володієш чимось, щоб втратити... І ніколи не можна щось утримати, ніколи! Ніколи не можна розірвати брязкоту ланцюга часу, ніколи невсипущість не стане заспокоєнням, шукання — спокоєм, падіння — нерухомістю. Я не міг одірвати її навіть від випадкових речей її минулого, від того, що було до нашого знайомства, від тисяч думок, спогадів, від усього, що сформувало її, коли мене не було ще біля неї, я не міг її відірвати навіть від цього товариства...

Поруч сиділа жінка з ламким голосом і щось говорила. Вона хотіла мати партнера на одну ніч, якийсь шматок чужого життя. Це збадьорило б її, допомогло б забутися, забути ту болісно ясну істину, що ніколи нема нічого сталого — ні мене, ні тебе, а тим більше — нас! Хіба вона не шукала, власне, того самого, що й я?

Партнера, щоб забути самотність життя, товариша, щоб здолати якість безглуздість існування?

— Ходімо до столу, — сказав я їй. — Те, чого хочете ви, і те, чого хочу я, — річ безнадійна.

Якусь мить вона дивилася на мене. Тоді відкинула голову назад і зайшлася сміхом.

Ми побували ще в кількох ресторанах. Бройер був збуджений, балакучий і сповнений надій. Пат принишкла. Вона ні про що мене не питала, не дорікала, не пробувала щось пояснити, вона просто була поруч. Часом вона танцювала, і тоді здавалось, ніби крізь натовп маріонеток і карикатурних постатей лине тихий, прекрасний, стрункий кораблик; часом вона мені усміхалася.

Дрімотний чад нічних ресторанів накладав відбиток на стіни й обличчя, наче доторкуючись до них своїми сіро-жовтими руками. Здавалося, що музика грає десь під скляним катафалком. Лисоголовий пив каву. Жінка з руками, що скидалися на ящірки, сиділа мовчки, втупившись очима в одну точку. Бройер купив у якоїсь стомленої квіткарки троянди й віддав їх Пат і двом іншим жінкам. На ледь розпуклих бутонах перлинами поблискували маленькі, чисті крапельки води.

— Ходімо потанцюємо, — сказала мені Пат.

— Ні, — відповів я, думаючи про всі ті руки, які сьогодні доторкувалися до неї. — Ні, — мовив я ще раз, почувуючись кумедним і жалюгідним.

— Потанцюємо, — наполягала вона, і очі її потемнішали.

— Ні, — відповів я, — ні, Пат.

Нарешті зібрались розходитися.

— Я відвезу вас додому, — запропонував мені Бройер.

— Добре.

У машині був плед, і він накрив ним коліна Пат. Вона раптом здалась мені блідою і стомленою. Жінка, що сиділа зі мною біля прилавка, прощаючись, тицьнула мені в руку записку. Я удав, ніби нічого не помітив, і сів у машину. Ідучи, я дивився у вікно. Пат непорушно сиділа в куточку. Я навіть не чув її віддиху.

Бройер поїхав спершу до неї. Він, очевидно, добре знав, де вона живе. Приїхали. Пат вийшла, Бройер поцілував їй руку.

— На добраніч! — сказав я Пат, навіть не глянувши на неї.

— Де мені вас висадити? — спитав Бройер.

— На найближчому розі, — відповів я.

— Я з приємністю відвезу вас додому, — сказав він покvapливо й надто ввічливо.

Він хотів перешкодити мені повернутися назад, до Пат. Я розмірковував, чи не дати йому доброго ляпаса. Та він був мені геть байдужий.

— Добре, тоді підвезіть мене до бару «Фредді», — сказав я.

— Хіба так пізно ви зможете ще туди зайти?

— Дуже мило з вашого боку, що ви так клопочетеся мною, — відповів я, — але будьте певні — я зможу ще зайти куди захочу!

Я сказав оце, та й мені стало його шкода. Він, безперечно, цілий вечір вважав, що був на висоті. Не слід було розвіювати такої ілюзії.

Я розпрощався з ним привітніше, ніж із Пат.

У барі було ще доситьлюдно. Ленц і Фердинанд Грау грали в покер з конфекціонером Больвісом і з кількома іншими партнерами.

— Сідай і ти, — сказав Готфрід, — сьогодні покерна погода.

— Не хочу, — відповів я.

— Подивись на оце, — сказав він, показуючи на купу кредиток. — Без обману! Масть сама в руки пливе!

— Гаразд, — погодився я, — давай спробую.

Я з двома королями взяв чотирьох валетів.

— Ого! — сказав я. — Та сьогодні тут, здається, й справді шулерська погода!..

— Вона завжди така, — відповів Фердинанд і дав мені сигарету.

Мені не хотілося затримуватися тут довго. Але тепер я відчув уже під ногами ґрунт. Хоч на душі в мене було не дуже добре, але ж я почував себе тут, як удома.

— Постав-но мені сюди півпляшки рому! — гукнув я Фредові.

— Долий портвейну, — сказав Ленц.

— Ні, — заперечив я. — Не маю часу на експерименти. Хочу впитися.

— Тоді пий солодкі лікери. Посварився?

— Дурниці.

— Не бреши, малий. Не плети дурниць своєму старому татові Ленцу, що добре знає кожен закуток людського серця. Скажи «так» і впивайся.

— З жінкою не можна посваритися. На неї можна злитися.

— Це надто тонкі нюанси для третьої години ночі. А я, до речі, сварився з кожною. Коли не сваришся, то це означає, що скоро все скінчиться.

— Гаразд, — сказав я, — хто здає?

— Ти, — відказав Фердинанд Грау. — Роббі, в тебе, здається, світова скорбота. Плюнь на все! Життя барвисте, але недосконале. До речі, незважаючи на всю твою світову скорботу, ти блискуче блефуєш. Два королі... Це ж нахабство!

— Яюсь я бачив партію, — промовив Фред, стоячи за прилавком, — коли проти двох королів поставили сім тисяч франків.

— Швейцарських чи французьких? — спитав Ленц.

— Швейцарських.

— Твоє щастя, — зауважив Готфрід. — З французькими ти не мав би права переривати гри...

Ми грали ще з годину. Я виграв досить багато. Больвіс увесь час програвав. Я пив, але не п'янів, тільки голова розболілася. Зелений змії не з'являвся перед очі... Лише все начебто відчувалося гостріше. У шлунку палала пожежа.

— Ну, годі тобі, з'їж чогось, — сказав мені Ленц. — Фреде, дай йому сендвіч і кілька сардинок. Сховай гроші, Роббі.

— Здамо ще раз.

— Згода. Востаннє. Ставка подвійна?

— Подвійна! — підхопили всі.

Я, недовго думаючи, прикупив до трєфової десятки й до короля три карти: валета, даму й туза. З ними я виграв у Больвіса, який мав на руках чотири вісімки й підняв ставки хтозна-куди. Згадавши всіх чортів, він сплатив мені цілу купу грошей.

— От бачиш, — зауважив Ленц, — везуча погода!

Ми пересіли до прилавка. Больвіс спитав про «Карла». Він і досі не міг забути, що Кестер на перегонах обійшов його спортивну машину. Усе ще хотів купити «Карла».

— Спитай у Отто, — сказав йому Ленц. — Але я думаю, що він скоріше продасть тобі руку.

— Не вигадуй! — не міг втямити Больвіс.

— Тобі цього не зрозуміти, — сказав Ленц, — торговцеві, типовому нащадкові двадцятого сторіччя!

Фердинанд Грау засміявся. Фред теж. Нарешті почали сміятися всі. Якщо не посміятися з двадцятого сторіччя, то хоч вішайся. Проте й сміятися довго не можна. Бо хотілося, власне кажучи, плакати.

— Ти танцюєш, Готфріде? — спитав я.

— Звичайно. Я ж був колись учителем танців. Ти хіба забув?

— Забув... Нехай забуває! — сказав Фердинанд Грау. — Забуття — це секрет вічної молодості. Старіють, бо багато чого пам'ятають. А забувають надто мало.

— Ні, — заперечив Ленц. — Забувають завжди тільки непотрібне.

— Можеш ти мене навчити? — спитав я.

— Танцювати? За один вечір, малий. Оце й усе твоє лихо?

— Нема в мене ніякого лиха, — відповів я. — Так, голова болить...

— Це, Роббі, хвороба нашої доби, — сказав Фердинанд. — Найкраще було б народитися зовсім без голови.

Я пішов ще й до кав'ярні «Інтернаціональ». Алоїс уже збирався спускати жалюзі.

— Є ще хтось? — запитав я.

— Роза.

— Ходімо вип'ємо втрьох по одній.

— Згода!

Роза сиділа коло прилавка та плела маленькі вовняні панчішки для своєї доньки. Показала мені зразок і сказала, що кофточку вона вже сплела.

— А як сьогодні заробіток? — спитав я.

— Поганий. Усі без грошей.

— Позичити тобі? Ось — виграв у покер.

— Виграні гроші приносять щастя, — сказала Роза і, плювавши на них, сховала.

Алоїс приніс три чарки. Потім, коли прийшла Фріці, ще одну.

— Годі, — сказав він нарешті. — Зморився, як пес.

Він вимкнув світло. Ми пішли. Роза попрощалася з нами біля входу. Фріці вчепилася до Алоїса. Легкою, молодою ногою вона пішла поруч нього. А він зачовгав своїми плоскостопими ногами по бруку. Я став і подивився їм услід. Побачив, як Фріці схилилася до задріпаного, згорбленого офіціанта й поцілувала його. Він байдуже відсторонив її. І раптом, — не знаю навіть, чого це на мене найшло, — коли я обернувся і глянув на безлюдну вулицю, на будинки з темними вікнами, на холодне нічне небо, мене наче обухом по голові вдарив такий тужливий порив до Пат, що я ледве встояв на ногах. Я нічого не розумів: ані себе, ані своєї поведінки, ані всього цього вечора, що допіру минув, — нічогісінько.

Прихилившись до стіни, я дивився просто себе. Не міг збагнути, навіщо я все це накоїв, заплутався в чомусь, що пошматувало мене, зробило нерозумним і несправедливим, кидало на всі боки, вщент розбило те, що я ледве-ледве стулив до купи. Я безпорадно стояв під стіною і не знав, що мені робити. Додому не хотілося, там мені стало б іще гірше. Нарешті я пригадав, що в Альфонса, мабуть, ще відкрито. Пішов туди, щоб лишитися там до ранку. Коли я зайшов, Альфонс не сказав і слова, кинув на мене швидкий погляд і знову заглибився у свою газету. Я сів до столика й почав куняти. Нікого вже тут не

було. Я думав про Пат. Тільки про неї. Думав про те, як я поводився, згадував кожну подробицю. І все оберталося проти мене. Тільки я сам був у всьому винен. Просто здурів. Я втупився очима в стіл. У голові стугоніла кров. Я лютував сам на себе, мені було гірко, я був збентежений. Так, тільки я, тільки я сам зруйнував усе.

Раптом щось дзенькнуло й забряжчало. Це я з усієї сили стукнув чаркою і розбив її.

— Теж розвага, — сказав Альфонс, устаючи.

Він витяг у мене з руки уламок скла.

— Пробач мені, будь ласка, — сказав я. — Сам не тямлю, що роблю.

Він приніс вату й пластир.

— Іди до дівчат, — порадив він. — Так буде краще.

— Гаразд, — відповів я. — Уже минулося. Просто був напад шаленства...

— Шаленство краще розвіювати веселощами, а не злоститися на всіх і на все, — зауважив Альфонс.

— Слушно, — погодився я, — але для цього треба мати силу.

— Тільки — звичку. Я теж колись хотів головою стіну пробити. Та дарма, з роками це минається.

Він крутнув ручку грамофона й поставив «Мізерере» з «Трубадура». Світало.

Я пішов додому. Перед тим Альфонс дав мені ще випити велику чарку «Фернет-Бранка». Я відчував, як у голові щось легенько гупало. Вулиця не була вже рівною. Плечі налилися оловом. З мене було досить.

Повільно піднявшись сходами, я почав шукати в кишені ключ і раптом у напівмороці почув чийсь дихання. На верхній сходинці маячила якась невиразна, розпливчата постать. Я ступив іще два кроки.

— Пат... — вимовив я, нічого не розуміючи. — Пат, що ти тут робиш?

Вона поворухнулась.

— Здається, я закуняла...

— Так, але як ти сюди потрапила?

— У мене ж є ключ від твого парадного...

— Я не про це. Я питаю... — сп'яніння вмить вивітрилось, я дивився на вичовгані східці, на облуплену стіну, на сріблясту сукню й на вузенькі, блискучі черевички. — Я питаю... як ти взагалі тут опинилась?

— Про це я й сама себе весь час питаю...

Вона встала й потягнулась так, ніби те, що вона просиділа отут, на сходах, цілу ніч, було найприроднішою в світі річчю. Потім пригнухалась.

— Ленц сказав би: «Коньяк, ром, вишнівка, абсент...»

— Ще й навіть «Фернет-Бранка», — признався я, аж тепер зрозумівши все, як є. — Сто чортів! Пат, ти чудо, а не дівчина, а я паскудний ідіотисько!

Я відімкнув двері, легко підхопив її на руки й поніс коридором. Вона пригорнулась до мене, срібляста лелека, зморена пташка... Я відвернув голову набік, щоб не дихати на неї перегаром. Я відчував, що її проймає дроз, хоч вона посміхалась.

Я посадив її в крісло, ввімкнув світло й приніс ковдру.

— Якби ж я міг таке припустити, Пат... Замість швендяти по шинках, я був би... Який же я жалюгідний йолоп... Я ж подзвонив був тобі від Альфонса, я ж ходив, свистів у тебе під вікнами... Я ж думав, що ти не хочеш бачити мене, бо ти не озивалась.

— Чого ж ти не повернувся, коли одвіз мене додому?

— Це я й сам хотів би знати...

— Краще буде, коли ти даси мені ключа й від твоєї квартири, — сказала Пат, — тоді мені не доведеться чекати на сходах.

Вона всміхалася, але губи її тремтіли; і я раптом зрозумів, що це для неї означало — оце повернення, чекання, а тепер оцей бадьорий, товариський тон...

— Пат, — швидко сказав я, геть приголомшений, — Пат, ти змерзла, тобі треба чогось випити, я бачив знадвору світло в Орлова, зараз побіжу до нього, у цих росіян завжди є чай,

я вмиль повернуся... — Я відчував, як мене захльостує гаряча хвиля. — Я ніколи в світі не забуду цього! — гукнув я їй від дверей і швидко пішов по коридору.

Орлов іще не лягав. Він сидів у кутку кімнати перед образом Богоматері. Перед образом горіла лампадка, очі в нього були почервонілі, на столі пахкав парою невеличкий самовар.

— Пробачте мені, будь ласка, — звернувся я до нього, — непередбачені обставини... чи не могли б ви дати мені трохи гарячого чаю?

Росіяни звикли до всяких несподіванок. Він дав мені дві склянки чаю, цукор, повну тарілку маленьких піріжків.

— Радий стати вам у пригоді, — сказав він, — дозвольте запропонувати вам... я й сам часто потрапляв у подібні ситуації... кілька кавових зерняток... пожувати...

— Дякую, — сказав я йому, — дуже вам вдячний. Я з приємністю візьму кілька зерняток...

— Якщо вам іще буде щось потрібно, — сказав він із справжнім благородством, — то, прошу, я іще не лягатиму, мені буде дуже приємно...

Кавові зернятка я розжував у коридорі. Вони перебивали запах перегару. Пат сиділа коло лампи й пудрилась. На якусь мить я спинився на дверях. Мене зворушувало, як вона сиділа, як уважно дивилась у своє маленьке люстерко й водила пухівкою по скронях.

— Випий трошки чаю, — сказав я, — він іще гарячий.

Вона взяла склянку. Я дививсь, як вона п'є.

— Чорт його знає, Пат, яка це муха мене вкусила сьогодні ввечері...

— А я знаю, що це було, — відповіла вона.

— Знаєш? А я — ні.

— Не треба тобі й знати, Роббі. Ти й без того знаєш надто багато, щоб бути по-справжньому щасливим.

— Може, й так, — погодився я. — Але ж куди це годиться, що відколи я тебе знаю, то щодаї дитинію...

— Годиться! Краще, ніж коли б ти ставав усе розумнішим!

— Це, звичайно, теж аргумент, — сказав я. — А ти чудово вмієш виручати з біди... Але я гадаю, що тут багато всяччини збіглося.

Вона поставила склянку на стіл. Я стояв, спершись на ліжко. У мене було таке почуття, ніби я після довгої, важкої подорожі повернувся додому.

Защебетали пташки. Десь грюкнули двері. То була пані Бендер, няня з притулку для немовлят. Я глянув на годинник. За півгодини Фріда буде на кухні, тоді ми вже не зможемо вийти з квартири непомітно. Пат ще спала. Вона дихала глибоко й рівно. Будити її було б злочином. Але що вдієш.

— Пат...

Вона щось пробурмотіла уві сні.

— Пат... — я проклинав усі на світі мебльовані кімнати. — Пат, пора... Я допоможу тобі одягтися.

Вона розплющила очі й усміхнулась, розніжена сном, як дитина.

Мене й цього разу, як завжди, здивувала оця її радість пробудження, я так любив у ній це. Бо я ніколи не прокидався радісний.

— Пат... Пані Залевська вже чистить свою штучну щелепу.

— Я сьогодні залишусь у тебе...

— Отут?

— Так...

Я підвівся.

— Блискуча ідея... але ж твої речі... вечірня сукня, черевички...

— То я й пробуду до вечора...

— А як же вдома?

— А ми подзвонимо туди, скажемо, що я десь заночувала...

— Це можна. Ти хочеш їсти?

— Це ні.

— Про всяк випадок я швиденько поцуплю кілька свіжих булочок. Рознощик вішає їх у корзинці біля вхідних дверей. Тепер саме час.

Коли я повернувся, Пат стояла біля вікна. На ній були тільки її сріблясті черевички. М'яке ранкове світло, наче серпанок, падало їй на плечі.

— То ми забули все вчорашнє, Пат, правда? — спитав я. Вона кивнула, не обернувшись до мене.

— Ми просто не будемо більше зустрічатися зі сторонніми людьми. Справжня любов не терпить сторонніх людей. Тоді ми не сваритимось і не ревнуватимемо. До біса того Бройєра з усім його товариством, правда ж?

— Авжеж, — мовила вона, — і ти Маркевич теж.

— Маркевич? А це хто?

— Та, з якою ти сидів коло прилавка в «Каскаді».

— Ага, — сказав я, раптом відчувши якесь задоволення, — і її теж.

Я вивернув свої кишені.

— Глянь-но сюди. Хоч якась користь від цієї історії — я виграв у покер купу грошей. На них ми сьогодні ввечері кудись підемо, гаразд? Але по-справжньому, без чужих. А за них ми забули, правда?

Вона кивнула.

Сонце сходило з-за даху будинку профспілок. Заблискотіли шибки вікон. Волосся Пат заяскріло, плечі стали златаві.

— Як ти мені вчора казала, хто такий цей Бройєр? Я маю на увазі — за фахом?

— Архітектор.

— Архітектор, — повторив я, трохи вражений, бо радніший був би почути, що він взагалі ніщо, — ну й нехай собі архітектор, що ж із того, правда, Пат?

— Так, любий.

— Нічого ж особливого, правда?

— Анічогісінько! — переконливо сказала Пат, обернувшись до мене і розсміялася. — Це ж ніщо, справді, ніщо. Сміття, та й годі!

— А кімнатка, Пат, хіба вона така вже жалюгідна? Звісно, інші люди мають кра...

— Вона — чудова, твоя кімната, — перебила мене Пат, — справді прекрасна кімната, любий, я не знаю кращої від неї!

— А я, Пат, у мене чимало недоліків, я ж усього лише шофер таксі, але...

— Ти мій найлюбіший, ти крадеш чужі булочки й глушиш ром, ти мій любий...

Вона кинулася мені в обійми.

— Ах, дурнику мій, як же хороше жити!

— Тільки разом з тобою, Пат! Правда, тільки з тобою. Пат!

Ранок розгорявся, сипав променями. Унизу, над могильними плитами, коливалися пасма туману. Крони дерев були вже залиті сонцем. З димарів на будинках кільцями здіймався дим. Гукали рознощики перших ранкових газет. Ми лягли й поринули в ранковий сон, такий чуткий, наче ми й не спали, а марили. Ми лежали, обнявшись, летячи кудись у дивний світ невідомого, зливши свої віддихи в один. Потім, о дев'ятій, я подзвонив спершу підполковникові Егберту фон Гаке від імені таємного радника Буркгарда, а тоді Ленцові, щоб попросити його поїхати замість мене в ранкову поїздку на таксі.

Той одразу ж перебив мене:

— Та облиш, малий. Адже недурно твій Готфрід знавець різних примх людського серця... Я цього й сподівався. Щастя тобі, мій золотий хлопче!

— Заткни пельку, — радісно сказав я йому, а на кухні заявив, що я хворий і до півдня лежатиму в ліжку. Після того мені довелося аж тричі відбивати атаку занепокоєної пані Залевської, що пропонувала мені то чай з ромашкою, то аспірин, то компреси. Потім мені пощастило непомітно упхнути Пат до ванної кімнати. Нам нарешті дали спокій.

XIV

Через тиждень після того до нашої майстерні несподівано приїхав на своєму «форді» пекар.

— А вийди-но, Роббі, — сказав Ленц, сердито глянувши у вікно, — цей тістечковий Казанова, мабуть, хоче оголосити нам якусь реклаमाцію.

Пекар був у похмурому настрої.

— Щось із машиною? — спитав я.

Він похитав головою.

— Навпаки. Вона тепер чудово працює. Ніби нова.

— А вона й справді нова, — підтвердив я, поглядаючи на нього вже більш зацікавлено.

— Справа в тім, — почав він. — Що... Одне слово, мені потрібна інша машина. Більша... — Він озирнувся: — Здається, у вас тоді був «кадилак»?

Я зразу збагнув, що сталося. Чорнява особа, з якою він жив, таки прогризла йому голову!

— Еге, «кадилак», — замріяно промовив я, — треба вам було тоді хапати його! Це ж був екземпляр! Красунчик! Ми віддали її за сім тисяч марок. Вважай, за півціни!

— Ну, так уже й за півціни...

— Кажу ж вам, що за півціни, — рішуче наголосив я, розмірковуючи, що тут можна вдіяти, а тоді сказав: — Можна б попитати, може, якраз тому, хто її тоді купив, потрібні гроші. Тепер часто так буває. Заждіть хвилинку...

Я пішов до майстерні та квалливо розповів про все.

Готфрід аж підскочив.

— Хлопці! Де б нам швиденько дістати якийсь старий «кадилак»?

— Це вже мій клопіт, — запевнив я, — а ти краще подбай про те, щоб пекар не втік часом.

— Біжу!

Готфрід вибіг із майстерні. А я зателефонував до Блюменталю. Щоправда, великої надії я не плекав, а втім, чому й не спробувати! Блюменталь був у себе в конторі.

— Хочете продати свого «кадилака»? — спитав я без зайвих розмов.

Блюменталь засміявся.

— У мене є покупець, — повів я далі, — заплатить готівкою.

— Готівкою... — трохи подумавши, промовив Блюменталь, — в наші часи це слово звучить надто поетично...

— Я теж так думаю, — сказав я, раптом відчувши впевненість. — Ну, то як, поговоримо?

— Поговорити завжди можна... — відказав Блюменталь.

— Добре. Коли б я міг із вами побачитись?

— Сьогодні вдень після обіду я матиму час. Ну, скажімо, о другій годині в мене в конторі.

— Гаразд.

Я поклав слухавку.

— Отто, — звернувся я досить-таки схвильовано до Кестера, — ніколи я цього не сподівався, але, здається мені, що наш «кадилак» повернеться!

Кестер одірвався від своїх паперів.

— Справді? Він хоче його продати?

Я кивнув і подивився у вікно. Ленц жваво натискав на пекаря.

— Не так він це робить, — занепокоївся я, — надто багато балакає. А пекар страх який недовірливий, його треба переко-
нувати мовчанкою. Піду на зміну Готфрідові.

Кестер засміявся:

— Ні пуха тобі ні пера, Роббі!

Підморгнувши йому, я вийшов. Та я не повірив власним вухам: Готфрід і не думав завчасно оспівувати «кадилак». Він взято пояснював пекареві, як індіанці в Південній Америці печуть хліб з кукурудзяного борошна. Я кинув йому вдячний погляд, а тоді звернувся до пекаря.

— На жаль, той чоловік не хоче продавати.

— Так я й знав, — випалив Ленц, наче ми з ним наперед умовилися...

Я знизав плечима.

— Шкода, звичайно... Та я його розумію...

Пекар стояв, явно вагаючись. Я глянув на Ленца. Він раз же спитав:

— А ти не зміг би ще раз спробувати?

— Зміг би, звичайно, — відповів я. — Поки що я принаймні добився того, що ми з ним сьогодні після обіду зустрінемося. Де б мені тоді з вами побачитись? — спитав я пекаря.

— О четвертій я знову буду тут неподалік. Заїду ще раз...

— Добре. Я тоді вже знатиму напевно, що та як... Сподіваюсь, діло все ж вигорить.

Пекар кивнув. Тоді сів у свого «форда» і поїхав.

— Ти, мабуть, зовсім здурів, — насипався на мене Ленц, як тільки пекар зник за рогом. — Спершу наказав мені затримати цього типа мало не силоміць, а тоді сам випустив його хтозна-чого!

— Логіка та психологія, любий мій Готфріде! — відповів я, плескаючи його по плечу. — Цього тобі не второпати...

Ленц скинув мою руку.

— Психологія! — кинув він зневажливо. — Найкраща психологія — це щасливий випадок, та й годі! А нам він трапився! Цей тип ніколи вже не повернеться назад...

— О четвертій годині він буде тут.

Готфрід співчутливо глянув на мене.

— Парі? — спитав він.

— Давай! — погодився я. — Але ти програєш. Я знаю пекаря краще, як ти! Його за один раз не вламаєш. До того ж я не можу продати йому те, чого в нас самих поки що немає...

— Господи Боже, та коли тільки в цьому справа, — сказав, похитуючи головою, Готфрід, — то з тебе, малий, нічого путнього в житті не вийде. З того ж бо й починаються справжні гешефти! Ходімо, я безкоштовно прочитаю тобі курс про сучасне економічне життя...

Удень я пішов до Блюменталю. Ідучи, відчував себе молоденьким цапком, що має навідати старого вовка. Сонце припікало асфальт, і з кожним кроком у мене дедалі меншало охоти бути підсмаженим ще й отим Блюменталем. Найліпше — без довгих розмов.

— Пане Блюменталь, — почав я зразу ж, перш ніж він устиг розкрити рота, — я прийшов до вас із серйозною пропозицією:

за «кадилак» ви сплатили п'ять з половиною тисяч марок, а я вам даю за нього шість тисяч, щоправда з умовою, коли я його продам. Вирішиться це сьогодні ввечері.

Блюменталь у величній позі сидів за своїм письмовим столом і їв яблуко. Він перестав на якусь хвилинку жувати й уважно подивився на мене.

— Добре, — просопів він і знову взявся до яблука.

Я почекав, поки він кине недогризок у кошик, а тоді спитав:

— То ви згодні?

— Стривайте!.. — Він дістав з шухляди стола ще одне яблуко: — Хочете?

— Дякую, зараз не хочеться...

Блюменталь став завзято хрумати яблуко.

— Їжте більше яблук, пане Локамп! Яблука продовжують життя! Щодня кілька яблук — і вам ніколи не буде потрібен лікар!

— Навіть, коли зламаю собі руку?

Він вищирився, викинув другий недогризок і підвівся.

— А ви не ламайте собі руки!

— Це й справді практична порада, — сказав я, вичікуючи, що ж буде далі. Ця розмова про яблука видавалася мені надто підозрілою.

Блюменталь витяг із маленької шафки ящик з сигарами й почастивав мене. Це були вже знайомі мені сигари «Корона».

— Вони теж продовжують життя? — спитав я.

— Ні, вкорочують. Коли їсти яблука, то й виходить так на так... урівноважується... — Він пахнув димом і подивився на мене знизу, схиливши голову набік, як замислений птах. — Щоб завжди виходило так на так, пане Локамп, щоб урівноважувалося... У цьому й полягає секрет життя...

— Це треба вміти...

Він підморгнув мені.

— Ото ж і воно! Уміти — ось у чому секреті Ми забагато знаємо, та замало можемо. Бо забагато знаємо. — Він засміявся. — Пробачте, по обіді мені завжди хочеться пофілософствувати...

— Найкращий час для філософії, — докинув я. — То виходить, що з «кадилаком» ми теж досягнемо рівноваги, еге ж?

Він підняв руку.

— Хвилиночку...

Я покірно схилив голову. Блюменталь спостеріг це й засміявся.

— Не те, що ви думаєте, ні! Просто хотів зробити вам комплімент. Несподіваний напад — просто з порога та ще й з відкритими картами! Ви добре врахували натуру старого Блюменталья. Знаєте, чого я чекав?

— Що я для початку запропоную вам чотири з половиною тисячі марок?

— Саме цього! Але тоді вам було б скрутно. Бо ви хочете продати його за сім, правда ж?

Я обережно здвигнув плечима:

— Чому саме за сім?..

— Бо тоді це була ваша перша ціна.

— У вас чудова пам'ять, — сказав я.

— На цифри. Тільки на цифри. На жаль. Ну, то щоб покінчити справу: можете брати машину за шість тисяч.

Ми вдарили по руках.

— Слава Богу, — сказав я, полегшено зітхнувши. — Перша операція після такої перерви! «Кадилак», здається, приносить нам щастя!..

— Мені теж, — підтримав мене Блюменталь. — Адже й я заробив на ньому п'ятсот марок.

— Справді. Але чому ви, власне кажучи, так швидко його знову продаєте? Він вам не подобається?

— Звичайний забобон, — пояснив Блюменталь. — Я не обминаю жодного гешефту, на якому можна заробити...

— Чудовий забобон, — зауважив я.

Він похитав своєю блискучою лисою головою:

— Ви не вірите, але це й справді так. Це щоб на чомусь іншому не потрапити на слизьке. У наш час обминути якесь ви-

гідне дільце, означає спокушати долю! А на це тепер ніхто не зважиться.

О пів на п'яту після обіду Готфрід Ленц із недвозначним виразом обличчя поставив передо мною на стіл порожню пляшку з-під джину.

— Хочу, щоб ти мені її наповнив, малий! Безкоштовно! Ти не забув про наше парі?

— Не забув, — відповів я, — але ти надто рано схопився. Готфрід мовчки тицьнув мені під ніс годинник.

— Пів на п'яту, — підтвердив я, — припускаємо, що це точний астрономічний час. Але ж кожен може запізнитися. До речі: я пропоную тобі подвійний заклад — два проти одного...

— Згода! — урочисто заявив Готфрід. — Це значить, що ти ставиш мені безкоштовно чотири пляшки джину. Героїзм приреченого! Чесний вчинок, малий, але й хибний...

— Почекаємо...

Я вже давно не був такий певний успіху, як це вдавав. Навпаки, я припускав, що пекар тепер уже напевно не вернеться. Треба було його затримати тоді, вранці. Він був надто ненадійною людиною.

Коли гудок на фабриці ліжкових пружин проти нашої майстерні прогучав п'яту, Готфрід мовчки поставив переді мною на стіл ще три порожніх пляшки з-під джину. Тоді сперся на підвіконня і втупив у мене погляд.

— У мене щось така спрага... — через якусь хвилю багатозначно сказав він.

Цієї миті я виразно почув гуркіт «фордового» мотора на вулиці, і зараз же по тому пекарева машина в'їхала у ворота.

— Якщо тобі хочеться пити, любий Готфріде, — вимовив я з почуттям власної гідності, — то біжи швидше й купи дві пляшки рому, які я виграв у тебе. Зможеш випити ковточок безкоштовно... Бачиш онде надворі пекаря? Психологія, хлопчику мій! А тепер прибери звідси порожні пляшки! Потім зможеш

узяти таксі й поїхати на заробіток, бо для складнішої комерції ти ще замолодий. Привіт, синку!

Вийшовши надвір, я розказав пекареві, що машину, мабуть, можна буде придбати. Щоправда, клієнт править поки що сім тисяч п'ятсот марок, але коли побачить готівку, то, безперечно, віддасть машину за сім тисяч.

Пекар слухав мене так неуважно, що я аж розгубився.

— О шостій я ще раз до нього подзвоню, — нарешті сказав я.

— О шостій? — Пекар стрепенувся, наче прокинувся від свого заціпеніння. — О шостій мені треба... — Він раптом обернувся до мене. — Поїдете зі мною?

— Куди? — здивувався я.

— До вашого приятеля, художника. Портрет готовий...

— Ах, он воно що! До Фердинанда Грау?

Він кивнув.

— Їдьмо зі мною. Пізніше поговоримо й про машину.

Здавалося, ніби йому йдеться саме про те, щоб не їхати самому. А мені теж ішлося про те, щоб не залишати його самого. Тому я швидко погодився:

— Добре. Але ж це далеченько. Краще поїдьмо зараз же.

Вигляд у Фердинанда Грау був кепський. Обличчя — землисте, опухле й ніби зіжмакане. Він зустрів нас біля входу до майстерні.

Пекар похапцем глянув на нього, він був якось дивно збуджений.

— Де портрет? — зразу ж спитав він.

Фердинанд махнув рукою в бік вікна, там на мольберті стояв портрет. Пекар швидко увійшов до майстерні й застиг перед портретом. Через кілька хвилин зняв капелюх — він так поспішав, що й не подумав його зняти.

Ми з Фердинандом стояли на дверях.

— Ну, як справи, Фердинанде? — спитав я.

Він зробив непевний жест рукою.

— Щось, може, трапилось?

- А що може трапитись?
 — У тебе нездоровий вигляд...
 — І більш нічого?
 — Ні, більш нічого...

Він поклав мені на плече свою широку долоню й усміхнувся, нагадуючи чимось старого сенбернара.

Ми ще трохи почекали. Тоді й підійшли до пекаря. Портрет мене несподівано вразив. Голова вийшла чудова. Зі шлюбної фотографії та другого фото, де небіжчиця мала вигляд змарнілої людини, Фердинанд намалював ще зовсім молоду жінку, що дивилася з портрета серйозними, трохи безпорадними очима.

— Так, — сказав пекар, не обертаючись до нас, — це вона. — Він сказав це ніби сам до себе; здавалося, він навіть не помітив, як це в нього вихопилося.

— Вам добре видно? — спитав Фердинанд.

Пекар не відповів.

Фердинанд підійшов до мольберта і трохи повернув його. Тоді відступив назад і кивнув мені, запрошуюючи до маленької кімнати поруч із майстернею.

— Ніколи б не подумав, — здивовано сказав він, — щоб звичайна знижка в ціні могла так розчулити людину. Він ридає...

— Раніше чи пізніше, а це може статися з кожним, — сказав я. — Цей опам'ятався трохи запізно...

— Запізно, — погодився Фердинанд, — завжди все запізно. Так уже воно повелося в житті, Роббі.

Він повільно походжав по кімнатці.

— Хай він побуде там трохи на самоті. А ми тим часом могли б зіграти партію в шахи.

— У тебе золота вдача, — сказав я.

Грау зупинився.

— А що? Йому ж однаково нічим не зарадиш. А коли завжди думати тільки про таке, то й сміху людського на землі не почувеш, Роббі...

— Знову твоя правда, — погодився я, — ну, давай зіграємо швиденько партію.

Ми розставили фігури й почали. Фердинанд виграв без будь-яких зусиль. Він дав мені мат турою й слоном, навіть не зрушивши з місця королеву.

— Здорово! — сказав я. — Вигляд у тебе, наче ти три ночі не спав, а граєш, як морський розбійник.

— Коли в мене меланхолія, я завжди граю добре, — відповів Фердинанд.

— А чого це в тебе меланхолія?

— Та просто так. Бо вечоріє. Порядна людина завжди надвечір впадає в меланхолію. Не з якихось там причин, а так... Хтозна й чого...

— Але тоді тільки, коли вона самотня, — зауважив я.

— Авжеж. Година сутінок. Година самотності. Година, коли коньяк смакує найкраще...

Він приніс пляшку та дві чарки.

— А може, підемо до пекаря? — спитав я.

— Зараз підемо. — Він налив чарки. — Будьмо, Роббі! Бо всі ми хоч так, хоч сьак, а колись віримо дуба.

— Будьмо, Фердинанде! За те, що ми ще живі поки що!

— Будьмо, — сказав він. — Ми не раз уже були за крок від смерті, а живі. За це теж треба випити!

— Давай...

Ми повернулися до майстерні. Посутеніло. Пекар, увібравши голову в плечі, все ще стояв перед портретом. Жалюгідно розгубленим видавався він у цьому великому порожньому приміщенні; мені здалося навіть, ніби він якось поменшав...

— Запакувати вам портрет? — спитав Фердинанд.

— Не треба, — злякано заперечив пекар.

— Тоді я його вам завтра пришлю.

— А не можна, щоб він ще трохи побув тут? — боязко спитав пекар.

— Навіщо? — здивувався Фердинанд і підійшов ближче. — Вам не подобається портрет?

— Подобається... Але я хотів би залишити його ще на деякий час тут...

— Цього я не розумію.

Пекар глянув на мене, ніби шукаючи допомоги. Я зрозумів: він боявся повісити портрет вдома через оте чорняве стерво. А може, боявся й небіжчиці, боявся понести «її» туди.

— Слухай-но, Фердинанде, — почав я, — адже портрет може повісити й тут, аби тільки гроші були сплачені...

— Звичайно...

Пекар полегшено зітхнув і дістав із кишені чекову книжку. Обидва пішли до стола.

— Тепер решта — чотириста марок? — спитав пекар.

— Чотириста двадцять, — відповів Фердинанд, — включаючи знижку. Дати вам розписку?

— Давайте, — відповів пекар, — для порядку.

Вони мовчки заходилися писати, один — чек, другий — розписку. Я стояв біля вікна й оглядав кімнату. У тьмяному світлі сутінок по стінах миготіли обличчя на портретах у позолочених рамах, які не забрали ще замовники або за які не заплачено було ще гроші. Ніби галерея привидів з того світу, вони, здавалося, вп'яли свої застигли очі в портрет біля вікна, що теж мав приєднатися до них. Вечір кидав на нього свій останній відблиск життя. Усе це створювало якийсь дивний настрій: дві зігнуті по статі, що писали коло стола, тіні та безліч мовчазних портретів.

Пекар знову підійшов до вікна. Його помережані червонуватими жилками очі здавалися скляними кульками, рот був напіврозтулений, нижня губа одвисла, оголивши жовті зуби. Смішно й сумно було дивитися на нього. Поверхом вище хтось почав грати на піаніно якісь вправи. Звуки повторювалися безперервно — різкі, надокучливі. Фердинанд Грау стояв біля стола, запалюючи сигару. Вогник сірника освітив його обличчя. Це маленьке червонувате сяйво ніби розсунуло межі напівтемного приміщення, пофарбувавши його в сині тони.

— Можна ще змінити щось на портреті? — спитав пекар.

— А що саме?

Фердинанд підійшов. Пекар показав на коштовності:

— Можна так зробити, щоб оцього не було?

То була велика золота брошка, якої він, замовляючи портрет, спеціально зажадав.

— Звісно, можна, — сказав Фердинанд, — вона навіть псує обличчя. Якщо її не буде, то портрет тільки виграє.

— І я так думаю... — Пекар ще трохи потупцював на місці... — А скільки це коштуватиме?

Ми з Фердинандом презирнулися.

— Нічого, — доброзичливо сказав Фердинанд, — навпаки, я тоді, власне кажучи, мав би ще щось вам повернути, бо на портреті буде менше зображено...

Пекар з несподіванки аж голову підвів. Якусь мить здавалося, що він на це пристане. Але тоді рішуче заявив:

— Ні, ні, про що мова, адже ви так чи інакше, а мусили її намалювати...

— Та й то правда...

Ми пішли. На сходах, придивляючись до зігнутої спини пекаря, я відчув до нього якийсь жаль; я був зворушений тим, що цей трюк із брошкою змусив-таки заговорити його сумління. Мені було трохи ніяково набиватися йому з «кадилаком» саме під такий настрій. Але потім я подумав: його щира скорбота за померлою дружиною пояснюється передусім тим, що чорнява хазяйнує у нього вдома, як справжнє стерво... Подумав — і відчув готовність до наступу.

— Ми можемо поговорити про нашу справу в мене вдома, — сказав пекар, коли ми вийшли на вулицю.

Я кивнув, бо так мені було навіть зручніше. Пекар, мабуть, сподівався, що в себе вдома він буде сильніший, а я покладав надії на підтримку чорнявої.

Вона вже чекала на нас біля дверей.

— Дозвольте вас сердечно привітати, — сказав я, перш ніж пекар устиг розкрити рота.

— З чим? — квапливо спитала вона, стрельнувши в мене своїми оченятами.

— З «кадилаком»! Він — ваш! — відповів я нахабно.

— Золотко моє! — Вона підскочила й повисла у пекаря на шиї.

— Та ми ж іще не...

Він силкувався вивільнитися з її обіймів і пояснити їй усе, та вона міцно вчепилася за нього, крутилася з ним, дригаючи ногами, і не давала йому говорити. Переді мною миготіла то її хитрувата пичка, що підморгувала мені, то його голова борошняного хробака й обличчя з виразом докору та безсилового протесту.

Нарешті йому пощастило вивільнитись.

— Ми ще не домовились остаточно! — відсапувався він.

— Домовилися! — сказав я щиро й привітно. — Домовились остаточно! Я беруся виторгувати оті п'ятсот марок. Ви сплачуєте за «кадилак» сім тисяч марок і ні пфеніга більше! Згода?

— Та звичайно ж! — швидко втрутилася чорнява. — Це ж справді дешево, золотко моє...

— Помовч! — пекар підняв руку.

— Та що це з тобою знову? — напустилась вона на нього. — То ти казав, що вже купив машину, то ти раптом знову не хочеш!

— Він хоче, — швидко докинув я своє слівце, — ми вже про все домовилися...

— Ну, от бачиш, любенький, навіщо ж...

Вона щільно притулилася до нього. Він спробував був знову вирватись, але вона пригорнулась своїми високими грудьми до його плеча. Пекар зробив невдоволене обличчя, та опір його слабшав.

— «Форд»... — почав він.

— Само собою зрозуміло, він піде в рахунок оплати...

— Чотири тисячі марок...

— Колись коштував, так? — приязно спитав я.

— Він піде в рахунок оплати за чотири тисячі марок, — твердо заявив пекар. Захоплений зненацька, він знайшов тепер добрий привід до контратаки. — Адже машина майже нова...

— Нова... — сказав я, ніби передражнюючи його, — після такого ремонту...

— Сьогодні вранці ви самі це казали...

— Сьогодні вранці це було щось інше. Нове можна розуміти по-різному, залежно від того, купуєш чи продаєш. За ціни в чотири тисячі бампери у вашого «форда» мали б бути з чистого золота...

— Чотири тисячі марок — інакше нічого не вийде, — вперся він, як осел. До пекаря повернулася його давня вдача; здавалося, він будь-що хотів узяти реванш за розчуленість, що охопила була його перед цим.

— Тоді — до побачення! — відповів я і звернувся до чорнявої: — Дуже шкода, шановна пані, але укласти збиткові гешефти я не можу. Ми й так нічогосінько не заробляємо на «кадилаку», то не можемо ж ми прийняти в рахунок оплати старий «форд» за таку високу ціну. Прощайте!

Вона вхопилася за мене. Очі її сипали іскрами, і вона так уже накинулася на пекаря, що йому одразу забило памороки...

— Ти ж сам сто разів казав, що цей «форд» нічого вже не вартий! — аж засичала вона під кінець зі слізьми на очах.

— Дві тисячі марок, — сказав я. — Дві тисячі марок, хоча й це для нас самогубство. Пекар мовчав.

— Та скажи ж уже щось нарешті! Чого ти стоїш, наче тобі заціпило?! — лютувала чорнява.

— Панове, — сказав я, — я піду по «кадилак». А ви тим часом обговоріть поміж себе цю справу...

Я відчув, що мені тепер найкраще — щезнути. Чорнява доведе справу до кінця.

За годину я повернувся вже на «кадилаці». Я зараз же побачив, що суперечку розв'язано в найпростіший спосіб. У пекаря був досить пожмаканий вигляд, до його костюма поприставав пух з подушок. А чорнява навпаки — сяяла, погойдувала грудьми й сито, зрадницьки усміхалась. Вона переодяглася — на ній тепер була тоненька шовкова сукня, що, наче влита, облягала її

всю. Непомітно вона підморгнула й кивнула мені: мовляв, усе гаразд.

Ми здійснили спробну поїздку. Чорнява зручно вместилася на широкому задньому сидінні й без утаву базікала. Мені дуже хотілося викинути її через віконце, та вона ще була мені потрібна. Пекар з меланхолійним виглядом сидів поруч мене. Він уже заздалегідь тужив за своїми грішми, а це ж найщиріша туга, що тільки є на світі...

Ми під'їхали до його будинку та знову зайшли до квартири. Пекар вийшов, щоб принести гроші. Він тепер видавався старим, я навіть помітив, що волосся в нього пофарбоване. Чорнява обсмикувала на собі сукню.

— Це ми здорово владнали, правда?

— Атож, — знехотя погодивсь я.

— За це сто марок — мені...

— А, он воно що... — вихопилося в мене.

— У-у, скупердяга, цаписько старий, — по-змовницьки прошепотіла вона й підійшла ближче, — а грошей має, як сміття! Але ж поки в нього щось вициганиш!.. І заповіту написати не хоче. А тоді, звісно, все дістанеться дітям, а мені — дуля! Думаєте, мені багато радості з оцього бурмила...

Погойдуючи грудьми, вона підійшла ще ближче.

— То я зайду завтра до вас у майстерню по ті сто марок... Коли ви там будете? А може, ви самі зайдете сюди? — Вона хихикнула. — Завтра після обіду я буду тут сама...

— Я пришлю вам гроші, — сказав я.

Вона все ще хихикала.

— Та принесіть самі. А може, ви боїтесь?

Вона, певне, подумала, що я боязкий, і хотіла показати ділом, про що йдеться...

— Ні, не боюся, — відповів я, — та часу нема. Саме завтра треба йти до лікаря. Застарілий сифіліс, бачте! А це страх як отруєє життя...

Вона так швидко відсахнулась, що мало не гепнулась у плюшеве крісло. Але тут повернувся пекар. Недовіжливо зиркнув

на чорняву. Тоді почав лічити гроші — готівкою. Лічив він, не поспішаючи, ніби зволікав. Тінь його похитувалась туди-сюди на рожевих шпалерах, ніби теж лічила гроші. Віддаючи йому розписку, я раптом подумав, що сьогодні це вже друга, першу йому дав Фердинанд Грау. І хоча в цьому не було нічого особливого, мені це видалося чомусь дивним.

Я з радістю вискочив надвір. Повітря було по-літньому лагідне. Біля тротуару стояв, виблискуючи, «кадилак».

— Ну, друже, красенько дякую! — сказав я і поплескав його по капоту. — Повертайся скоріше знову — для нових подвигів!

XV

Над луками мінився барвами ясний ранок. Ми з Пат сиділи на лісовій галявині й снідали. Я взяв на два тижні відпустку й вирушив із Пат у подорож. Ми їхали до моря.

Перед нами на дорозі стояв маленький старий «сітроен». Ми дістали його в рахунок оплати за пекаревого «форда», і Кестер дав його мені на час відпустки. Навантажений валізами, «сітроен» мав вигляд терплячого в'ючного ішака.

— Сподіваюсь, він не розсиплеться по дорозі, — сказав я.

— Не розсиплеться, — відповіла Пат.

— Звідки ти знаєш?

— А тут нічого й знати. Бо це ж наша з тобою відпустка, Роббі.

— Може, й так, — погодився я. — А тим часом я добре знаю його задню вісь. У неї досить сумний вигляд. Та ще й коли машина так навантажена.

— Він — «Карлів» брат. Витримає.

— Надто рахітичний брат...

— Не ганьби його так, Роббі. Наразі це найкраща машина з усіх мені відомих.

Ми ще трохи полежали на траві. З лісу повівав теплий, лагідний вітерець. Пахло живицею і травами.

— Скажи-но, Роббі, — спитала Пат, трохи помовчавши, — що то за квіти там, за струмком?

— Анемони, — відповів я, не глянувши на квіти.

— Але ж, любий мій, це зовсім не анемони! Анемони значно менші, до того ж вони цвітуть лише навесні.

— Правда, — погодився я. — Це лугова жеруха...

Вона похитала головою:

— Жеруху я знаю. Вона не така на вигляд.

— Ну, тоді — цикута.

— Але ж, Роббі! Цикута біла, а не червона.

— Тоді не знаю. Досі, коли мене питали, я завжди обходився цими трьома назвами. І завжди одній із них вірили.

Пат засміялась:

— Шкода. Коли б я знала про це, то зупинилася б на анемонах.

— Цикута, — сказав я, — мій коник. З нею я майже завжди добивався успіху.

Пат підвела голову:

— Оце маєш! І часто тебе отак питали?

— Не так уже й часто. І зовсім за інших обставин...

Вона сперлася долонями на землю:

— Але ж це, власне кажучи, ганьба — отак ходити по святій землі та майже зовсім нічого не знати про неї. Навіть кількох назв не знати...

— Не журись, — сказав я, — це ще невелика біда. Значно більша ганьба, коли людина взагалі не знає, чого вона тиняється по землі. Тут уже знання більшої чи меншої кількості назв нічим зарадити не може.

— Це тільки слова! Я певна, що ти просто лінивий.

Я обернувся до неї.

— Авжеж. Але про лінощі люди ще далеко не все знають. Вони — початок кожного щастя і кінець будь-якої філософії.

Іди полеж іще трохи біля мене. Людина надто мало лежить. Вона завжди стоїть або сидить. Це шкідливо для нормального біологічного самопочуття. Лише, коли лежиш, повністю доходиш згоди сам із собою.

Здалеку загуркотів і промчав повз нас якийсь автомобіль.

— Маленький «мерседес», — сказав я, не підводячи голови. — Чотирициліндровий.

— Ось їде ще один, — зауважила Пат.

— Так, я вже чую. «Рено». З радіатором — як у свині рило?

— Так.

— Тоді це «рено». А ось — послухай! — Оце їде справжня машина! «Ланція»! Вона наздожене тих двох, як вовк ягнят! Ти послухай лишень, як працює мотор! Як орган!

Машина вітром промчала повз нас.

— Тут ти, либонь, знаєш більше як три назви, правда?

— Авжеж. Тут уже я не помилюся.

Пат засміялась:

— То як же це — сумно чи ні?

— Зовсім не сумно. Цілком природно. Добра машина для мене іноді приємніша, як двадцять квітучих лук.

— Нечуле дитя двадцятого сторіччя! У тебе, мабуть, чуйності й на копійку немає...

— Як-то нема — ти ж бачиш: до машин я дуже чуйний.

Вона глянула на мене.

— Я теж, — сказала.

Десь на ялині закувала зозуля. Пат почала рахувати.

— Навіщо ти це робиш? — спитав я.

— А хіба ти не знаєш? Скільки разів вона прокує, стільки років іще житимеш...

— Ага, пригадав. Але є й іще одна прикмета: коли зозуля закує, треба потрусити своїми грішми. Тоді їх стане більше.

Я дістав з кишені дрібні гроші й, затиснувши їх між долонями, потрусив ними.

— Ось який ти, — сказала Пат, сміючись. — Я хочу жити, а ти — грошей.

— Щоб жити, — заперечив я, — справжній ідеаліст прагне грошей. Гроші — це втілена в монетах свобода. А свобода і є справжнє життя.

— Чотирнадцять... — рахувала Пат. — А колись ти говорив про це трохи інакше.

— То були похмурі часи. Не можна говорити про гроші зневажливо. Чимало жінок навіть закохуються через них. І навпаки: кохання в багатьох чоловіків породжує жадобу до грошей. Отже, гроші заохочують до ідеалів, а любов — до матеріалізму.

— Ти сьогодні в ударі, Роббі, — відповіла на це Пат. — Тридцять п'ять...

— Чоловік, — провадив я далі, — буває жадібний до грошей лише тоді, коли йому доводиться задовольняти бажання жінок. Якби не було жінок, то не було б і грошей, а чоловіки були б плем'ям героїв. В окопах, приміром, зовсім не було жінок — і там не мало якогось значення, є в когось якась власність чи немає нічого. Важливо було одне: який з тебе солдат. Я не збираюсь ідеалізувати окопне життя — згадав його лише для того, щоб правильно висвітлити проблему кохання. Воно збуджує в чоловікові найгірші інстинкти — прагнення чимсь володіти, посідати якесь місце в суспільстві, більше заробляти, домогтися спокійного життя. Недарма ж диктатори схильні мати одружених соратників — вони тоді не такі небезпечні. І недарма католицькі священники не мають жінок — інакше вони ніколи б не були такими відважними місіонерами.

— Тебе сьогодні просто не впізнати, — похвалила мене Пат. — П'ятдесят два.

Я кинув гроші в кишеню й запалив сигарету.

— Ти ще довго рахуватимеш? — спитав я її. — Уже й так більш як сімдесят років.

— Сто, Роббі! Сто — гарне число. От скільки я хотіла б прожити.

— Схиляюсь перед тобою — оце-то мужність! Але як ти думаєш їх прожити?

Вона мигцем глянула на мене.

— Там видно буде. У мене ж зовсім інші погляди на життя, ніж у тебе.

— Це справді так. А втім, кажуть, що найважче прожити перші сімдесят, а далі — значно простіше.

— Сто! — оголосила Пат, і ми рушили в дорогу.

Море, наче велетенське срібне вітрило, пливло нам назустріч. Ми ще здалеку відчували його солонуватий подих — дедалі ширшали та світлішали обрії, і раптом воно розляглося перед нами — бурхливе, могутнє і безкрає.

Дорога, звиваючись, спускалась до самого моря. Потім з'явився ліс, а за ним — село. Ми розпитали, як проїхати до будинку, в якому мали жити. Він стояв трохи на відшибі за селом. Кестер дав нам адресу. Після війни він прожив там цілий рік.

То була невеличка самотня вілла. Я хвацько розвернувся, зупинив «сітроена» перед ворітьми й дав сигнал. У вікно виглянуло широке обличчя, вирячилося на нас і за мить знов сховалось.

— Сподіваюсь, що то не фрейлейн Мюллер, — сказав я.

— А що нам до того, яка в неї зовнішність, — відповіла Пат.

Двері розчинилися. Слава Богу, то таки не була фрейлейн Мюллер, а її служниця. Сама фрейлейн Мюллер, власниця будинку, вийшла до нас хвилиною пізніше — сивоголова, граційна дама, що чимось скидалася на стару діву. На ній була чорна, закрита до підборіддя сукня, із золотим хрестиком замість брошки.

— Про всяк випадок, Пат, підтягни вище свої панчохи, — шепнув я, побачивши той хрестик, і виліз із машини.

— Гадаю, пан Кестер уже попередив вас про наш приїзд, — звернувся я до господині.

— Так, він телеграфував мені, що ви приїдете. — Вона уважно придивлялася до мене. — А як поживає сам пан Кестер?

— О, досить добре... як на ці часи...

Вона кивнула, і далі вивчаючи мене поглядом.

— А ви давно вже знайомі з ним?

«Починається справжній іспит», — подумав я і розповів, відколи я знайомий з Отто. Відповідь, здається, задовольнила її. Підійшла Пат. Вона вже встигла підтягти панчохи. Погляд фрейлейн Мюллер полагіднішав. Очевидно, до Пат вона була більш ласкава, ніж до мене.

— Ви можете запропонувати нам кімнати? — спитав я.

— Якщо вже пан Кестер прислав мені телеграму, то кімнату ви матимете за всіх умов, — заявила фрейлейн Мюллер, змірявши мене не зовсім привітним поглядом. — Ви навіть одержите мою кращу кімнату, — звернулась вона до Пат.

Пат усміхнулась. Фрейлейн Мюллер відповіла їй усмішкою:

— Я покажу її вам.

Вони пішли вдвох вузьенькою стежкою, що вела через невеликий садок. Я поплівся за ними, почувавши себе зайвим, бо фрейлейн Мюллер зверталася лише до Пат.

Кімната, яку вона нам показала, була на першому поверсі. Вона мала окремий вхід із саду й дуже сподобалась мені: досить простора, світла й затишна. У кінці кімнати було щось на зразок ніші — там стояли два ліжка.

— Ну, що ви скажете? — спитала фрейлейн Мюллер.

— Дуже гарно, — сказала Пат.

— Навіть розкішно, — додав я, підлещуючись до господині. — А друга де?

Фрейлейн Мюллер неквапливо повернулась до мене:

— Друга? Яка це друга? Вам хіба потрібна інша? Ця вам не подобається?

— Вона просто чудова, — відказав я, — але...

— Але?.. — децю ущипливо промовила фрейлейн Мюллер. — На жаль, кращої за цю в мене немає.

Тільки-но я хотів пояснити їй, що нам потрібно дві окремі кімнати, як вона вже повела далі:

— Адже й вашій дружині вона дуже сподобалась.

«Вашій дружині...» Мені навіть здалося, ніби, почувши це, я ступив крок назад, хоча насправді не зрушив з місця. Я потай

зиркнув на Пат. Вона стояла, прихилившись до вікна, і ледве стримувала сміх.

— Моїй дружині, авжеж... — бурмотів я, витріщаючи очі на золотий хрестик на шиї у фрейлейн Мюллер.

Нічого не вдієш — довелося приховати від неї правду. А то вона б іще, чого доброго, зойкнула й упала непритомна.

— Ми просто звикли спати в двох кімнатах, — пояснив я. — Тобто я хотів сказати — кожен у своїй.

Фрейлейн Мюллер несхвально похитала головою:

— Дві спальні, коли люди вже побралися?.. Це вже якась нова мода...

— Зовсім ні... — квапився я, поки в неї не виникла підозра. — Річ у тім, що моя дружина дуже чуйно спить. А я, на жаль, надто вже голосно хроплю...

— А, он воно що — ви хропите! — промовила фрейлейн Мюллер таким тоном, ніби їй уже давно це спало на думку.

Я вже побоювався, що вона запропонує мені тепер якусь кімнату нагорі, аж на третьому поверсі. Але для неї, видно, шлюб був справою священною. Вона відчинила двері до невеличкої сусідньої кімнати, в якій нічого, окрім ліжка, не було.

— Чудово, — сказав я, — цього цілком досить. Але чи не заважатиму я комусь іще? — Насправді я лише хотів довідатися, чи не буде нікого, крім нас, на першому поверсі.

— Ви нікому не заважатимете, — заспокоїла мене фрейлейн Мюллер, раптом втративши всю свою попередню поважність. — Крім вас, тут ніхто не живе. Усі інші кімнати порожні. — Вона трохи постояла мовчки, потім, ніби зібравшись із думками, спитала: — Ви будете їсти тут чи в їдальні?

— Тут, — сказав я.

Вона кивнула й вийшла.

— Ну от, пані Локамп, — звернувся я до Пат. — Уклепалися ми. Але я не міг наважитись сказати правду — у цій старій чортисі є щось церковне. Та й я, здається, не дуже їй сподобався. Дивно, але я завжди мав успіх у старих дам.

— Вона не стара дама, Роббі. Це дуже мила стара фрейлейн.

— Мила? — Я знизав плечима. — А все ж ти бачила, як вона тримається? У будинку жодної душі, а поводитьсь так велично!

— Не така вже вона й велична...

— З тобою — ні.

Пат засміялась:

— А мені вона сподобалась. Ну, давай принесемо валізи й дістанемо свої купальні костюми та все інше.

Поплававши з годину, я лежав і засмагав на пляжі. Пат ще була у воді. Її біла купальна шапочка час від часу виринала з-за гребенів блакитних хвиль. Над морем квилило кілька чайок. На обрії повільно пропливав пароплав, за ним тяглася довга грива диму.

Сонце припікало. Воно могло розтопити будь-яку здатність чинити опір сонливим і бездумним лінощам. Я заплющив очі й лежав, розкинувшись. Шурхотів гарячий пісок. До вух долинали шарудіння хвиль слабого прибою. Мені пригадалося щось знайоме... Якийсь день, коли я лежав так само, як тепер...

Було це влітку 1917 року. Наша рота стояла тоді у Фландрії, і ми несподівано дістали відпустку на кілька днів, поїхали до Остенде. Майер, Гольтгоф, Брайер, Лютгенс, я і ще хтось. Більшість із нас ніколи ще не були на морі, і за ці кілька днів, під час цієї незбагненої перерви між смертю і смертю, ми з дикою насолодою віддавалися сонцю, піску й морю. Ми цілі дні валялися на пляжі, простягшись на піску, підставляючи сонцю свої голі тіла — адже бути голим, без зброї, без мундира, без амуніції, уже саме це здавалося миром, — ми борюкалися в піску, знову й знову кидалися в море, ми відчували свої тіла, своє дихання, свої рухи з усією силою, що була тоді в нас. У ті години ми забували про все, ми хотіли забути про все. Але вечорами, коли сонце ховалося за обрій і на землю насувався присмерк, коли сірі тіні від обрію набігали на помутніле море, тоді до гомону прибою поволі домішувались інші звуки, які дедалі гучнішали, врешті, немов глуха погроза, поглинали гомін моря: то був гуркіт фронтової канонади. І тоді враз замовкали розмови,

западала гнітюча мовчанка, голови, прислухаючись, піднімались, і на радісних обличчях хлопчаків, що нагналися вже до втоми, несподівано знову проступали суворі риси солдата; ще на якусь мить зворушені почуттям подиву, глибокого суму, в якому було все, що так уже й лишилося ніколи не висловленим: мужність, і гіркота, і жадоба до життя, готовність виконати свій обов'язок солдата, розпач, надія і якийсь незбагнений сум приречених на передчасну смерть. Через кілька днів почався новий великий наступ, а вже на третє липня від роти залишилось усього тридцять два чоловіки. Майер, Гольтгоф і Лютгенс загинули...

— Роббі! — гукнула Пат.

Я розплющив очі. Минула хвилина, поки отямився, де я. Завжди, коли насувалися спогади про війну, мене наче відносило кудись у далечінь. Коли згадував щось інше — такого не бувало.

Я піднявся на лікті. Пат виходила з води. Вона йшла прямо по сонячній доріжці, що лягла на море, яскраве сяйво лилося з її плечей, її саму так заливало світло, що на тлі осяйного неба вона здавалася темним силуетом. Підіймаючись на берег, вона з кожним кроком вrostала дедалі вище у сліпуче сяйво, поки надвечірнє сонце позад неї не стало німбом навколо її голови.

Я схопився на ноги, таким неправдоподібним здавалося мені це марево, ніби з якогось іншого світу: безкрайне блакитне небо, білясті низки піни на морі та прекрасна, струнка постать передо мною, так наче я один на цілім світі й із води до мене виходить перша жінка... На якусь мить мене заповонила дивовижна, спокійна сила краси, і я відчув, що вона могутніша за все те криваве минуле, що вона повинна бути могутнішою, бо інакше загине весь світ, задихнеться в своєму жажливому безладді. І ще сильніше я відчув, що я існую, просто існую, і що Пат існує, що я живу, що я вийшов живий із тих жахів війни, що в мене є очі й руки, що я думаю, що в моїх жилах тече гаряча кров, і що все це — якесь незбагненне чудо.

— Роббі! — ще раз гукнула Пат, махаючи мені рукою.

Я вхопив з землі її купальний халат і швидко пішов їй назустріч.

— Ти надто довго була у воді, — сказав я.

— А мені тепло, — відповіла вона, переводячи віддих.

Я поцілував її в мокре плече.

— Перші дні тобі треба бути трохи розсудливішою.

Вона похитала головою, дивлячись на мене променистими очима:

— Я досить довго була розсудливою...

— Хіба?

— Авжеж! Надто довго! Хочу нарешті хоч трохи побути не такою розсудливою! — Сміючись, вона притулилась своєю щокою до мого обличчя: — Давай будемо нерозсудливими, Роббі! Ні про що не будемо думати, зовсім ні про що — лише про себе самих, про сонце, відпустку й море!

— Добре! — сказав я, беручи кошлатий рушник. — Давай перш за все я витру тебе насухо. Де це ти встигла так засмагнути?

Вона одягла халат.

— Ця засмага ще з мого розсудливого минулого року. Я повинна була щодня годину лежати на балконі, вигріваючись на сонці. А о восьмій вечора лягати спати. Сьогодні ввечері о восьмій я ще раз піду купатися.

— Це ми ще побачимо, — зауважив я. — Людина завжди велика у своїх намірах. Але не в їх здійсненні. У цьому її привабливість.

До купання ввечері діло не дійшло. Ми ще прогулялися в село, а коли посутеніло, покатались на «сітроєні». Пат раптом відчувала таку втому, що попросилася додому. Я вже не раз спостерігав у неї цей несподіваний, різкий спад від збудженої жвавості до втоми. Сил у неї було небагато, а резервів і зовсім ніяких, проте зовні цього не можна було помітити. Вона завжди нерозважливо витрачала всі свої життєві сили і здавалася невичерпною у своїй свіжості та юності, та раптом наставляла мить, коли обличчя її блідло й під очима лягали глибокі тіні... Тоді її силам

надходив край. Утома перемагала її не поступово, а враз, за одну мить.

— Їдьмо додому, Роббі, — сказала вона, і її низький голос пролунав глухіше, ніж завжди.

— Додому? До фрейлейн Ельфріди Мюллер з золотим хрестом на грудях? Хто знає, що іще вигадала стара чортиця, поки нас не було.

— Додому, Роббі, — знову попросила Пат, стомлено прихилившись до мого плеча. — Тепер це наш дім.

Я зняв одну руку з керма й обняв її за плечі. Ми, не поспішаючи, їхали крізь блакитні туманні сутінки, і коли, нарешті, побачили освітлені вікна маленької вілли, що наче якась темна тварина притулилась в улоговині, то й справді відчули, ніби повертались додому.

Фрейлейн Мюллер уже чекала на нас. Вона переодяглася: тепер на ній замість чорної вовняної сукні була чорна шовкова такого ж пуританського крою. Замість хрестика вона пришпилила іншу емблему — серце, якір і хрест — церковний символ віри, надії і любові.

Вона значно привітніше зустріла нас, ніж після обіду, і спитала, чи задовольнить нас приготована нею вечеря: яйця, буженина й копчена риба.

— Ну що ж, нехай... — буркнув я.

— Вам це не до смаку? Зовсім свіжа копчена камбала. — Вона трохи боязко подивилась на мене.

— Авжеж... — холодно відповів я.

— Свіжкопчена камбала — це має бути дуже смачно, — поспішила втрутитися Пат, кинувши на мене докірливий погляд. — Фрейлейн Мюллер, перший день біля моря, і така вечеря. Це найкраще, що можна було б побажати. Якби до такої вечері та ще гарячого чаю.

— А то як же! Чай гарячий, тільки-но закипів! Ласкаво прошу! Я звелю, вам зараз усе принесуть. — Фрейлейн Мюллер полегшено зітхнула та квапливо вийшла, зашарудівши своєю шовковою сукнею.

— Ти справді не любиш риби? — спитала Пат.

— Це б як люблю! Камбала! Ось уже кілька днів я тільки про неї і мрію.

— То чого ж ти тоді комизишся? Це вже занадто!

— Треба ж було поквитатися з нею за сьогоднішній прийом.

— Господи! — Пат засміялась. — То ти, виходить, нікому нічого не даруєш! А я вже давно про все забула.

— А я ні, — відказав я. — Я не забуваю так легко.

— А слід би...

Увійшла служниця з тацею. Шкірка в камбали була мов золотистий топаз. А як від неї пахло димком і морем!.. На таці лежало ще кілька свіжих креветок.

— Починаю вже забувати... — замріяно промовив я. — До того ж я аж тепер відчув, що в мене вовчий апетит.

— У мене теж. Але спершу дай мені швидше трохи гарячого чаю. Дивно, але мене чомусь морозить... А надворі ж так тепло.

Я глянув на неї. Вона була бліда, а все ж усміхалася.

— Щоб я більше й не чув, що ти довго купалась!.. — сказав я і звернувся до служниці. — Чи немає у вас трошки рому?

— Чого?

— Рому. Це такий напій у пляшках...

— Ром?

— Так, ром.

— Ні-і.

Її кругле, як місяць уповні, обличчя було незворушне, видно було, що вона не розуміє, про що йдеться.

— Ні-і, — мовила вона ще раз.

— Ну, гаразд, — сказав я. — Обійдемося. Бувайте здорові. Хай благословить вас Бог.

Вона пішла.

— Яке щастя, Пат, що в нас є такі передбачливі друзі, — сказав я. — Сьогодні вранці перед від'їздом Ленц поклав мені в машину досить-таки важкенький пакунок. Подивимось, що там у ньому...

Я приніс із машини пакунок. Виявилось, що там невеличкий ящикок, а в ньому — дві пляшки рому, пляшка коньяку та пляшка портвейну. Я підняв пляшки.

— Ого! Та тут навіть ром «Сент-Джеймс»! На хлопців можна покластися!

Я, відкоркувавши пляшку, налив Пат у чай трошки рому. При цьому я зауважив, що рука в неї ледь тремтить.

— Тебе справді так морозить? — спитав я.

— Ледь-ледь. Тепер мені вже краще. Добрий ром. Але я скоро ляжу в постіль.

— Лягай зараз же, — запропонував я. — Ми присунемо стіл до твого ліжка й будемо так вечеряти.

Вона не заперечувала. Я приніс їй ще одну ковдру з мого ліжка й пересунув стіл.

— Пат, може, тобі зробити справжній грог? Це ще краще. Я його швидко приготую.

Вона похитала головою:

— Я вже й так добре почуваю себе.

Я подивився на неї. Видно було, що їй стало краще. До очей повернувся звичайний блиск, уста порожевіли, матова шкіра знову дихала свіжістю.

— Як швидко в тебе відбуваються такі зміни — просто неймовірно! — зауважив я. — Це, напевно, завдяки рому.

Вона усміхнулась:

— І постелі теж, Роббі. Я найкраще відпочиваю в ліжку. Воно — мій притулок і захисток.

— Чудно. Я збожеволів би, якби мені довелося отак рано лягти в постіль. Самому, звичайно...

Вона засміялась:

— Для жінки це не зовсім так.

— Не кажи: «Для жінки». Ти не жінка.

— А хто ж я?

— Не знаю. Але не жінка. Якби ти була справжньою, звичайною жінкою, я ніколи б не зміг покохати тебе...

Вона поглянула на мене:

— А ти взагалі вмієш кохати?

— М-да... — мовив я, — це питання саме до вечері. У тебе ще багато буде таких запитань?

— Може, будуть іще. А що ти скажеш на перше?

Я налив собі рому.

— Будьмо, Пат. Цілком можливо, що ти маєш рацію. Може, ніхто з нас не вміє кохати. Я хочу сказати: як уміли колись. Але від цього ми кохаємо не гірше. Лише інакше. Та й то так тільки здається.

Хтось постукав у двері. Зайшла фрейлейн Мюллер. У неї в руках була маленька скляночка, а в ній на денці колихалась якась рідина.

— Ось принесла вам рому.

— Дякую, — сказав я, зворушено дивлячись на скляний наперсток. — Ви дуже люб'язні, але ми вже якось самі зарядили собі.

— Господи праведний!.. — Вона злякано втупила погляд в усі чотири пляшки на столі. — Ви так багато п'єте?

— Лише як ліки, — лагідно відповів я, уникаючи погляду Пат. — Лікарі прописали. У мене дуже суха печінка, фрейлейн Мюллер. Але чи не будете ви такі ласкаві?..

Я відкоркував пляшку портвейну.

— За ваше здоров'я! За те, щоб у вашому домі чимскоріш було повно гостей!

— Дуже дякую! — Вона зітхнула, вклонилась і відпила з чарки, як пташка. — За ваш відпочинок! — Потім усміхнулась до мене лукаво: — Але ж який міцний! І смачний.

Раптова зміна, що відбулася з фрейлейн Мюллер, так приголомшила мене, що я мало не впустив чарку з рук. Щічки її порожевіли, оченята заблищали, і вона почала балакати про всяку всячину, що зовсім не цікавила нас. Пат мала ангельське терпіння, отож слухала її. Нарешті фрейлейн Мюллер звернулась до мене:

— Отже, панові Кестеру живеться непогано?

Я мовчки кивнув.

— У ті часи він був завжди такий мовчазний, — сказала вона. — Іноді, бувало, за цілісінький день і слова не промовить. Він і тепер такий?

— Ні, тепер він, буває, що інколи щось та й скаже.

— Він прожив тут у мене майже цілий рік. І завжди сам...

— А, — сказав я, — за таких обставин люди завжди говорять менше.

Вона з серйозним виразом обличчя кивнула й перевела погляд на Пат:

— Ви, мабуть, стомилися.

— Трошки, — відповіла Пат.

— Дуже, — додав я.

— Ну, тоді я піду, — занепокоєно сказала вона. — На добраніч! Спіть спокійно.

Вона ще трохи потупцяла біля дверей і пішла.

— Я певен, вона залюбки залишилася б тут іще надовго, — сказав я. — Дивно... раптом так змінилася, га?

— Бідолашна істота, — докинула Пат. — Сидить, певно, вечорами самотня у своїй кімнаті й сумує...

— Авжеж, напевне так, — погодився я. — Але ж я, здається, загалом поведився з нею досить люб'язно...

— Так, Роббі, — вона погладила мою руку. — Прочини грохи двері.

Я пішов до дверей і відчинив їх. Надворі посвітлішало, смужка місячного сяйва лежала на садовій стежці, сягаючи до нашої кімнати. Здавалося, сад тільки на те й чекав, щоб розчинилися двері — ту ж мить у кімнату ввійшло міцними нічними пахощами квітів: солодкуватий запах жовтофіолі, резеди та троянд.

— Поглянь лишень, — звернувся я до Пат, показуючи за двері.

Місяць піднявся вище, у його сяйві видно було вже всю садову стежку. По обидва боки від стежки, трохи схилившись, стояли квіти, їхнє листя мінилося сріблом, а квіти, такі яскраві вдень, примарно та ніжно мерехтіли тепер матово-пастельними

відтінками. Місячне сяйво й ніч позбавили сили їхні барви — зате пахощі їхні ставали гострішими й солодшими, ніж будь-коли вдень.

Я перевів погляд на Пат. Її мила, маленька, темнокоса голівка лежала на білій подушці. Здавалося, вона зовсім безсила, проте в ній була та таємничість тендітності, таємничість квітів, що сповнювали пахощами нічну темряву й мерехтливе сяйво місяця.

Вона підвела голову:

— Я справді дуже стомилась, Роббі. Це погано?

Я підсів до неї на ліжко:

— Зовсім ні. Ти міцно спатимеш.

— Але ж ти ще не хочеш спати?

— Піду ще прогуляюсь до моря.

Вона кивнула й опустила голову на подушку. Я ще трохи посидів біля неї.

— Нехай двері будуть відчинені всю ніч, — сказала вона, засинаючи. — Тоді я спатиму, наче в саду...

Вона стала дихати глибше. Я потихеньку встав і вийшов у сад. Біля дерев'яного паркана зупинився й запалив сигарету. Звідси мені видно було, що робиться в кімнаті. Купальний халат Пат висів на спинці стільця, поверх нього — сукня і дещо з близьни, а на підлозі перед стільцем стояли її черевички. Один із них перекинувся. Вигляд цих речей навів мені якийсь дивне відчуття рідної домівки, і я подумав, що ось тепер у мене є близька істота й вона буде завтра, і варто мені ступити якихось кілька кроків, щоб побачити її і бути з нею — сьогодні, завтра і, може, ще довго-довго...

«Може... — подумав я, — може». Завжди це прокляте слово, без якого, здавалося, уже ніяк було обійтися! Упевненість — ось чого мені бракувало. Саме впевненості бракувало всьому й усім.

Я попрямував до берега, назустріч морю й вітрові, назустріч глухому гуркоту, що наростав з кожним кроком, ніби далека канонада.

XVI

Я сидів на березі й милувався заходом сонця. Пат не пішла зі мною. Вона протягом дня трохи нездужала. Коли посутеніло, я встав, щоб іти вже додому. І раптом побачив — з-за лісу вибігла служниця. Вона махала мені рукою і щось кричала. Я нічого не зрозумів: вітер і море відносили її слова. Я махнув їй, щоб вона зупинилась і почекала, поки я підійду. Але вона бігла до мене, приклавши долоні рупором до рота.

— Ваша дружина... — розібрав я. — Швидше!..

Я побіг.

— Що сталося? Вона не могла перевести дух.

— Скоріше... Дружина... Нещастя...

Я помчав піщаною дорогою через ліс до вілли. Дерев'яна хвіртка чомусь не відчинялась, я перестрибнув через неї і прожогом кинувся до кімнати. Там, у постелі, лежала Пат, груди її були в крові, руки скрючені, з рота в неї текла кров. Біля неї стояла фрейлейн Мюллер з мискою води і з рушником у руках.

— Що трапилось?! — крикнув я, відштовхнувши її вбік.

Вона щось відповіла.

— Принесіть бинти! — гукнув я. — Де рана?

Вона глянула на мене, губи в неї тремтіли.

— Це не рана...

Я випростався.

— Кровотеча... — сказала вона.

Мене наче хто обухом ударив по голові.

— Кровотеча? — Я підскочив до неї і взяв миску з водою з її рук. — Принесіть льоду, швидше принесіть хоч трохи льоду.

Я вмочив рушник у миску й приклав його до грудей Пат.

— У нас немає льоду, — сказала фрейлейн Мюллер.

Я обернувся до неї. Вона відсахнулась.

— Бога ради, дістаньте льоду, пошліть до ближчої харчівні й негайно подзвоніть до лікаря!

— Але ж у нас немає телефону...

— Прокляття! А де поблизу є телефон?

— У Масмана.

— Біжіть туди. Швидше. Дзвоніть негайно до ближчого лікаря. Як його прізвище? Де він живе?

Не встигла вона назвати прізвище, як я виштовхнув її надвір:

— Швидше, швидше, біжіть скоріш! Це далеко?

— За три хвилини звідси, — відповіла жінка й швиденько подіботіла.

— Захопіть льоду! — гукнув я їй навздогін.

Вона кивнула й побігла.

Я приніс свіжої води і знову намочив рушник, але не зважувався доторкнутися до Пат. Не знаючи, чи правильно вона лежить, я був у розпачі: не знав найголовнішого, що повинен був знати, — чи їй підсунути під голову подушку, чи лишити лежати горизонтально.

Вона захрипіла, потім конвульсивно рвонулась, і з рота в неї ринула кров. Вона дихала важко й жалібно стогнала, очі її були повні нелюдського жаху, вона захиналасть і кашляла, спливаючи кров'ю, я то підтримував її під плечі, то знову відпускав, відчуваючи, як здригалися її змучені груди. Здавалося, всьому цьому не буде кінця. Потім вона, геть знесилена, впала горілиць.

Увійшла фрейлейн Мюллер. Вона подивилася на мене, як на привида.

— Що ж нам робити?! — вигукнув я.

— Зараз прийде лікар, — прошепотіла вона. — Лід... на груди, і, якщо вона зможе, нехай посмокче...

— Голова має бути низько чи високо? Та кажіть швидше, щоб вас!..

— Нехай лежить так... Він зараз прийде.

Я став класти Пат на груди шматочки льоду й відчув полегшення від того, що міг щось робити; товк на шматочки лід для компресів, і накладав їх, і бачив лише її чарівні, улюблені перекошені уста, неповторні уста, закривавлені уста...

Захурчав велосипед. Я кинувся до дверей. Лікар.

— Я можу вам чимось допомогти? — спитав я.

Він заперечливо хитнув головою і почав розпаковувати свій саквояж. Я стояв майже впритул до нього, вхопившись руками за спинку ліжка. Він глянув на мене. Я відступив на крок, але не зводив з нього очей. Він обмацував ребра Пат. Пат застогнала.

— Це дуже небезпечно? — спитав я.

— Де лікувалася ваша дружина? — у свою чергу спитав він.

— Що? Лікувалася? — перепитав я, затинаячись.

— У якого лікаря? — нетерпляче спитав він.

— Не знаю... — відповів я. — Ні, я не знаю нічого... я гадаю, вона не...

Він глянув на мене:

— Ви ж повинні знати про це...

— А проте я не знаю. Вона ніколи нічого не говорила мені про це.

Він нахилився до Пат і спитав її про щось. Вона хотіла відповісти, але знову закашлялась кров'ю. Лікар підтримав її рукою за плечі. Вона хапала ротом повітря, у її грудях свистіло.

— Жафе... — насилу вимовила вона: в горлі у неї клекотіло.

— Фелікс Жафе? Професор Фелікс Жафе? — перепитав лікар.

Вона стулила повіки, підтвердивши це. Лікар повернувся до мене:

— Ви можете подзвонити йому? Краще спитати в нього.

— Так, так, — відповів я. — Зараз. Я пришлю тоді когось за вами. Жафе?

— Фелікс Жафе, — сказав лікар. — Спитайте в довідковому бюро номер телефону.

— Вона буде жити?.. — спитав я.

— Треба припинити кровотечу, — відповів лікар.

Я схопив за руку служницю й побіг вулицею. Вона показала мені будинок, де був телефон. Я подзвонив. Невелика компанія сиділа за кавою і пивом. Я обвів їх невидючими очима й не міг збагнути, як це люди могли пити пиво, коли в Пат кровотеча. Замовив термінову розмову й чекав біля апарата. Прислухаючись до лункої темряви, я, ніби в тумані й водночас надто виразно,

бачив крізь порт'єру частину сусідньої кімнати. Бачив лисину, що хиталася туди й сюди та що в ній, наче в дзеркалі, відбивалося жовте світло лампи; бачив брошку на чорній тафті зашнурованої сукні, і подвійне підборіддя, і пенсне, і високу зачіску над ним... кощаву старечу руку з набряклими жилами, що тарабанила по столу... Я не хотів бачити цього, але був наче беззахисний: воно само лізло мені у вічі, як сліпуче світло.

Нарешті замовлений номер відповів. Я попросив професора.

— На жаль, — відповіла сестра, — професор Жафе вийшов.

У мене завмерло серце, потім почало гупати, як ковальський молот.

— Де ж він? Мені треба негайно поговорити з ним.

— Не знаю. Можливо, він поїхав знову до лікарні.

— Будь ласка, подзвоніть до лікарні. Я чекатиму. У вас же, певно, є другий апарат.

— Хвилиночку...

У слухавці знову задзижчало. Нас відділяла бездонна темрява, над якою зави́сла тоненька металева ниточка. Я здригнувся. Поруч, у завішаній від світла клітці, раптом заспівала канарка. Знову почувся голос сестри:

— Професор Жафе вийшов уже з клініки.

— Куди?

— Цього я вам напевно сказати не можу.

От тобі й маєш... Я прихилився до стіни.

— Алло! — гукнула сестра. — Ви мене слухаєте?

— Слухаю... А ви не знаєте, сестро, коли він повернеться?

— Про це точно сказати не можна.

— А хіба він не попереджає вас? Він же повинен... Адже, коли станеться щось, то треба знати, де його шукати.

— У клініці є черговий лікар.

— А ви можете його... — «Ні, — подумав я, — цього робити не слід, він же нічого не знає». — Гаразд, сестро, — сказав я, відчуваючи смертельну втому, — коли професор Жафе прийде, попросіть його, щоб він одразу ж подзвонив сюди. — Я назвав їй номер телефону. — Але, прошу вас, терміново!

— Будьте спокійні, я не забуду. — Вона повторила номер і повісила слухавку.

Я стояв сам-один. Голови, що хиталися там, за порт'єрою, лисина, брошка, сусідня кімната — все відійшло кудись далеко, відкотилося, як блискучий м'яч. Я оглянувся навкруги. Мені вже нічого було тут робити. Треба було тільки попросити цих людей, щоб покликали мене, якщо подзвонять. Але я не зважувався відійти від телефону. Він був для мене як рятувальний круг. І раптом я знайшов вихід, і знову зняв слухавку й назвав номер Кестера. Він неодмінно має бути вдома. Інакше бути не могло.

І ось із клекоту ночі долинув спокійний голос Кестера. Я тієї ж миті заспокоївся і розповів йому все. Я відчув, що він уже записує мої слова.

— Добре, — сказав він, — зараз же їду шукати його. Я подзвоню. Заспокойся. Я знайду його.

Минуло. Минуло? Світ став на своє місце. Маячня минула. Я побіг назад.

— Ну? — спитав лікар. — Зв'язалися з ним?

— Ні, — відповів я, — але я розмовляв із Кестером.

— З Кестером? Не знаю такого. Що він сказав? Як він лікував її?

— Лікував? Він не лікував її. Кестер розшукує його.

— Кого?

— Жафе.

— Ой Господи! Хто ж той Кестер?

— А-а, пробачте мені, будь ласка. Кестер — мій друг. Він розшукує професора Жафе. Я не зміг зв'язатися з ним.

— Шкода, — промовив лікар і знову нахилився до Пат.

— Він знайде його, — запевнив я. — Якщо він не вмер, він знайде його.

Лікар подивився на мене, як на божевільного, і здвигнув плечима.

Яскраве електричне світло заливало кімнату. Я спитав, чи потрібна моя допомога. Лікар похитав головою. Я втупився

у вікно. У грудях у Пат хрипіло. Я зачинив вікно, підійшов до дверей і став дивитися на дорогу.

Раптом почув, як хтось гукнув:

— Телефон!

Я обернувся:

— Телефон. Піти мені туди?

Лікар скочив з місця:

— Ні, піду я. Я краще зможу розпитати його. Лишайтеся тут. Нічого не робіть. Я скоро повернусь.

Я сів біля ліжка Пат.

— Пат, — покликав я тихенько. — Ми всі з тобою. Ми робимо все. З тобою нічого не станеться. Не повинно нічого статися. Професор уже дає вказівки по телефону. Він скаже нам усе. Завтра він напевно приїде сам. Він допоможе тобі. Ти видужаєш. Чому ти ніколи нічого не сказала мені про те, що ти ще хвора? Ти втратила небагато крові — це нестрашно, Пат. Ми поновимо її тобі. Кестер знайшов професора. Тепер усе буде добре, Пат.

Повернувся лікар.

— Це був не професор...

Я встав.

— Це був якийсь ваш друг, Ленц.

— Кестер не знайшов його?

— Знайшов. Професор дав йому вказівки. Ваш друг Ленц передав мені їх по телефону. Усе із знанням справи і правильно. Ваш друг Ленц — лікар?

— Ні. Хотів лише ним стати. А де ж Кестер?..

Лікар глянув на мене:

— Ленц переказав по телефону, що Кестер виїхав кілька хвилин тому. З професором.

Я мимоволі прихилився до стіни.

— Отто, — простогнав я.

— І знаєте, — додав лікар, — він вважає, що вони будуть тут через дві години. Це єдине, що він сказав неправильно. Я знаю цю дорогу. Хоч би як швидко вони їхали, їм потрібно буде більш як три години. За всіх умов...

— Докторе, — заперечив я. — Можете не сумніватись. Якщо він сказав — дві години, то за дві години вони неодмінно будуть тут.

— Це неможливо. На дорозі стільки поворотів, а зараз ніч...

— От побачите, — сказав я.

— Ну, нехай буде по-вашому... У всякому разі, це краще, що він їде.

Я більше не міг витримати напруження. Вийшов із дому. Надворі впав туман. Здалеку долинав гомін моря. З дерев падали краплі. Я поглянув навкруги. Я вже не був самотній. Десь там, за обрієм, на півдні, уже ревів мотор. За туманом по тьмяно-сірих дорогах мчала допомога, фари бризкали світлом, свистіли покришки, дві руки, мов залізні, тримали кермо, двоє очей свердлили темряву — упевнено, холоднокровно, — очі мого друга...

Пізніше Жафе розповів мені, як воно було.

Зразу ж після мого дзвінка Кестер подзвонив Ленцу, щоб той був готовий. Потім узяв «Карла» і помчав із Ленцом до клініки Жафе. Чергова сестра сказала, що професор, напевне, пішов повечеряти. Вона назвала Кестерові кілька ресторанів, де він міг бути. Кестер поїхав. Він не зважав ні на які сигнали — йому байдуже було до поліцаїв, що бігли за машиною. Він пустив «Карла», як добре натренованого коня, крізь потік міського транспорту, обганяючи все на своєму шляху. У четвертому ресторані знайшов професора. Жафе одразу ж зрозумів, про що йдеться. Він покинув свою вечерю і пішов із Кестером. Вони під'їхали до його квартири, щоб захопити з собою необхідні речі. Це був єдиний відтинок шляху, де Кестер, хоч і їхав досить швидко, але не так шалено, як згодом. Він не хотів передчасно лякати професора. Дорогою Жафе спитав, де лежить Пат. Кестер назвав якийсь населений пункт кілометрів за сорок від міста. Йому було важливо затримати професора в машині, а все інше мало потім вирішитися само собою. Спаковуючи свій саквояж, Жафе дав Ленцу вказівки, що переказати по телефону, потім сів до Кестера в машину.

— Це небезпечно? — спитав Кестер.

— Так, — відповів Жафе.

Тієї ж миті «Карл» перетворився на білого привида. Він рвонув з місця і помчав, як вітер. Він протискувався між машинами, наїжджав колесами на тротуари, гнав у забороненому напрямі вулицями одностороннього руху, вишукуючи найкоротший шлях за місто.

— Ви збожеволіли! — гукнув професор.

Кестер саме проскочив під високими передніми амортизаційними шинами омнібуса, на мить зменшив газ, а тоді знову витиснув з мотора все, що міг.

— Їдьте повільніше! — кричав лікар. — Яка вам користь, якщо ми потрапимо в аварію?

— Не буде ніякої аварії.

— Якщо ви й далі так мчатимете, то за дві хвилини...

Кестер ривком повернув машину та зліва, всупереч правилам, перегнав трамвай.

— Не буде ніякої аварії.

Він вискочив на пряму довгу вулицю. Кинув погляд на лікаря:

— Я знаю, що повинен доправити вас на місце живого й не-ушкодженого. Не звертайте уваги на те, що я так їду.

— Але яка вам вигода від такої навіженої гонитви! Виграє-те якихось кілька хвилин.

— Ні, — відповів Кестер, обминаючи машину, навантажену камінням, — нам іще треба їхати двісті сорок кілометрів.

— Що-о?..

— Так... — Машина крутнула вбік і проскочила між пікапом і автобусом. — Я не хотів вам казати цього раніше.

— Це не має значення, — бурчав Жафе, — я не міряю своєї допомоги на кілометри. Завертайте на вокзал. Залізницею ми доїдемо скоріше.

— Ні. — Кестер уже досяг передмістя. Вітер зривав слова з його уст. — Я вже довідався... Поїзд буде не скоро... — Він знову подивився на Жафе, і лікар, мабуть, зауважив щось нове в його обличчі.

— Ну, в добрий час, — пробурмотів він. — Ваша подруга?

Кестер похитав головою. Він більше нічого не відповів. Проїхавши смугу приміських дач і садів, він вибрався на автостраду. Машина йшла вже тепер на повній швидкості. Лікар скоцюрбився за вузьким вітровим склом. Кестер дав йому свій шкіряний шолом. Сирена ревла безперервно. Ліс луною відгукувався їй. Кестер знижував темп тільки в селах, якщо була така потреба. Машина не мала глушників. Громовою луною озивався рев мотора у стінах будинків, що збивалися за ними до купи, наче куліси; машина проскакувала поміж ними, вихоплювала їх із темряви в білу смугу світла та знову вгризалася в ніч, свердлячи її променями фар.

Шини рипіли — сичали — вищали — свистіли... Тепер мотор працював на повну потужність. Кестер сидів, нахилившись до керма, усе його тіло перетворилося на величезне вухо, на фільтр, що проціджував увесь цей гуркіт і свист, чатуючи на кожен побічний звук, кожне підозріле шарудіння й шурхіт, у яких могла критися аварія і смерть.

На землю впала роса. На глинистій дорозі машина виляла, її заносило то в один бік, то в другий. Кестеру довелося зменшити швидкість. Зате він іще різкіше брав повороти. Він уже не думав, як їхати, він вів машину інстинктивно. Фари освітлювали повороти лише наполовину. Тієї миті, коли машина повертала, дорога губилась у темряві, нічого не було видно. Кестер увімкнув рухомий прожектор; але його промінь був надто вузький. Лікар сидів мовчки. Раптом повітря перед фарами завирувало, набрало кольору блілого срібла, туманної завіси. Це був єдиний момент, коли Жафе почув, що Кестер вилаявся. Через хвилину вони вже мчали в густому тумані.

Кестер пригасив фари. Вони пливли, ніби у ваті, повз них шмигляли тіні, дерева, невиразні контури в молочному морі, не було вже ніякої дороги, вони їхали орієнтовно, навмання, і тіні то виростали, то зникали в гуркоті мотора.

Коли хвилин через десять вони вибралися з туману, обличчя Кестера наче постаріло. Він глянув на Жафе і щось пробур-

мотів собі під ніс. Потім дав повний газ і, пригнувшись, холоднокровний і знову зібраний, помчав далі...

У кімнаті стояла липуча, ніби олов'яна, теплота.

— Ще не припинилась? — запитав я.

— Ні, — відповів лікар.

Пат глянула на мене. Я усміхнувся до неї. Але вийшла якась гримаса.

— Ще півгодини, — сказав я.

Лікар звів очі:

— Ще півтори години, якщо не дві. Дощ іде.

У садку мелодійно шаруділи краплі дощу, падаючи на листя дерев і на кущі. Невидючими очима вдивлявся я в темряву. Чи давно це було, коли ми встали вночі й сиділи між левкоями та жовтофіолей і Пат наспівувала дитячих пісеньок? Чи давно це було, коли доріжка в саду біліла в місячному сяйві й Пат, мов гнучка сарна, бігала поміж кущів?..

Я всоте підходив до дверей. Це було безглуздо, я знав це; та все ж це ніби скорочувало час чекання. У повітрі висів туман. Я проклинав погоду; я знав, що це означало для Кестера. Якась пташка скрикнула в імлі.

— Заткни пельку! — буркнув я. Мені спали на думку різні байки про птаха, що віщує смерть. — Дурниці, — сказав я вголос, і все ж мороз пробіг у мене по шкірі.

Десь гудів жук... але він не наближався... не наближався. Дзижчав тихо, рівномірно; ось його стало не чути, тепер знову чути... ось іще раз... Раптом я весь затремтів — це не жук, це десь далеко гула машина, що на великій швидкості брала поворот. Я стояв, ніби заціпенів, затаївши подих, щоб краще чути: знов... знов... Тихе, високе дзижчання, мов сердита оса. Тепер гучніше... Я чітко розрізняв високий звук компресора! І тоді розірвався натягнутий до краю обрій, упав у нескінченну хистку далечінь, поховавши під собою ніч, страх і жакливий морок... Я кинувся до кімнати і, схопившись за одвірок, сказав:

— Вони їдуть! Докторе, Пат, вони їдуть. Я вже чую їх!

Лікар і так увесь вечір мав мене за божевільного. Він підвівся й теж прислухався.

— Це, напевне, якась інша машина, — зрештою вирішив він.

— Ні, я знаю цей мотор.

Він роздратовано глянув на мене. Видно, вважав себе за знавця автомашин. З Пат він поводився терпляче й обережно, як мати; але тільки-но я починав говорити про автомашину, він одразу ж починав метати іскри крізь окуляри й давав зрозуміти, що він знає це краще.

— Неможливо, — кинув він і пішов до кімнати.

Я лишився надворі. Я тремтів від хвилювання.

— «Карл!» «Карл!» — шепотів я.

Тепер чергувалися приглушений гуркіт і завивання — певно, машина була в селі, з божевільною швидкістю мчала між будинками. Завивання стало тихішим; машина була за лісом. Аж ось гуркіт знову почав наростати, шалено, бурхливо, радісно, яскрава смуга прорізала туман. Сліпучі фари... розкоти грому... Приголомшений лікар стояв поруч мене. Тієї ж миті нас осліпило близьке світло фар, і машина, заскреготавши, рвучко зупинилась перед хвірткою. Я кинувся до неї. Професор уже виходив із машини. Він, не дивлячись на мене, попрямував до лікаря. За ним ішов Кестер.

— Ну, як вона? — спитав він.

— Кров іще не зупинилась.

— Це буває, — сказав він. — Поки що тобі нічого хвилюватися.

Я мовчки дивився на нього.

— У тебе є сигарета? — спитав він.

Я дав йому закурити.

— Добре, що ти приїхав, Отто...

Він курив, глибоко затягуючись.

— Вирішив, що так буде краще.

— Ти дуже швидко їхав.

— Досить швидко. Туман тільки трохи заважав.

Ми сиділи на лаві поруч і чекали.

— Ти гадаєш, вона житиме? — спитав я.

— Звичайно. Кровотеча — це ще не страшно.

— Вона мені ніколи нічого не говорила про це.

Кестер кивнув.

— Вона повинна вижити, Отто, — промовив я.

Він не дивився на мене.

— Дай мені ще сигарету, — сказав він, — я забув узяти свої.

— Вона повинна вижити, — знову сказав я, — інакше все піде шкереберть.

Вийшов професор. Я встав.

— Щоб я був проклятий, якщо колись знову поїду з вами, — сказав він Кестерові.

— Вибачте мені, — відповів Кестер, — це дружина мого друга.

— Он як! — промовив Жафе, глянувши на мене.

— Вона житиме? — спитав я.

Він пильно подивився на мене. Я відвів погляд убік.

— Ви гадаєте, я стояв би отут з вами так довго, якби вона була безнадійна? — відповів він.

Я зціпив зуби і стиснув кулаки. Я плакав.

— Пробачте, — сказав я, — все сталося так несподівано.

— Подібні речі завжди починаються несподівано, — відповів Жафе й усміхнувся.

— Пробач мені, Отто, — сказав я, — що я так розкис.

Він узяв мене за плечі й підштовхнув до дверей:

— Іди туди. Якщо професор дозволить.

— Я вже взяв себе в руки, — сказав я. — Можна мені зайти туди?

— Можна, але не говоріть нічого, — відповів Жафе, — і тільки ненадовго. Їй не можна хвилюватися.

Я нічого не бачив крізь сльози, крім розпливчатої світляної плями. Мої повіки тремтіли. Світло коливалося, сліпило. Я не зважувався витерти очі, бо Пат могла подумати, ніби я плачу через те, що справи її кепські. Я лише спробував усміхнутися з порога.

Потім швидко повернувся і вийшов.

— Правильно, що ви приїхали? — спитав Кестер.

— Авжеж, — відповів Жафе, — так краще.

— Завтра вранці я можу відвезти вас додому.

— Краще вже ні, — сказав Жафе.

— Я їхатиму обачливо.

— Ні, я хочу лишитися ще на день, щоб простежити за ви-
дужуванням. Ваше ліжко вільне? — спитав він мене.

Я кивнув.

— Добре, то я спатиму тут. Ви можете влаштуватися десь
у селі?

— Зможу. Дістати вам зубну щітку й піжаму?

— Не треба. У мене все є. Я завжди готовий до таких не-
сподіванок. Хоча, щоправда, не до подібних перегонів.

— Вибачте мені, — сказав Кестер, — уявляю, як ви гніва-
лись на мене.

— Зовсім ні, — заперечив Жафе.

— Тоді каюсь, що не сказав вам зразу всієї правди.

Жафе засміявся:

— Ви поганой думки про лікарів. Ну, а тепер ідіть собі спо-
кійно. Я залишаюся тут.

Я швиденько зібрав дещо з речей для себе й для Кестера.
Ми пішли в село.

— Ти стомився? — спитав я.

— Ні, — відповів він, — давай ще десь посидимо.

Через годину я знову почав тривожитися.

— Якщо він залишається тут, то, певно, це небезпечно,
Отто, — сказав я. — Чого б йому тоді лишатись...

— Думаю, що він залишився про всяк випадок, — відповів
Кестер. — Він дуже любить Пат. Він сказав мені про це, коли
ми їхали сюди. Він лікував і її матір...

— Хіба вона теж?..

— Не знаю, — квапливо відповів Кестер, — могло ж бути
і щось інше. Ну що, ходімо спати?

— Іди, спи спокійно, Отто. А я хочу ще раз... хоча б здалеку.

— Гаразд. Я піду з тобою.

— Знаєш, Отто, коли погода тепла, я люблю спати надворі. Ти не турбуйся. Останніми днями я частенько так спав.

— Але ж надворі сиро.

— Дарма. Я підніму на «Карлі» верх і залізу всередину.

— Добре. Я теж із задоволенням посплю надворі.

Я зрозумів, що він від мене не відчепиться. Ми взяли ковдри й подушки й пішли до «Карла». Відстебнули ремінці й відхилили назад передні сидіння. Так можна було досить вільно лежати.

— Краще, ніж бувало на фронті, — констатував Кестер.

Крізь туман плямою світилося вікно. Кілька разів я бачив перед вікном тінь Жафе. Ми викурили цілу пачку сигарет. Потім яскраве світло вимкнули, горів лише маленький нічний.

— Слава Богу, — сказав я.

По тенту шарудів дощик. Віяв слабкий вітерець. Похолодало.

— Візьми ще мою ковдру, Отто, — запропонував я.

— Ні, не треба: мені й так тепло.

— Чудовий хлопець оцей Жафе, правда?

— Чудовий, що й казати. Мабуть, дуже тямущий.

— Напевно.

Я прочуявся з тривожного напівсну. Надворі світало й було досить холодно. Кестер уже прокинувся.

— Ти не спав, Отто?

— Спав.

Я виліз із машини і стежкою пройшов через сад до вікна. Нічний горів. Пат лежала в постелі із заплющеними очима. У мене раптом промайнула страшна думка, що вона вже померла. Але потім я помітив, як ворухнулась її права рука. Пат була дуже бліда. Але крові вже не було видно. Ось вона знову поворухнулась. Тієї ж миті Жафе, що спав на другому ліжку, розплющив очі. Я вмить відступив від вікна й заспокоївся — він був насторожі.

— Думаю, нам краще забратися звідси, — сказав я Кестеру, — а то він подумає, що ми контролюємо його.

— Там усе гаразд? — спитав Отто.

— Оскільки можна побачити у вікно, то так. А у професора правильний сон: він може собі хропти під ураганим вогнем, але прокидається, як тільки миша зашкряботить біля його торби з хлібом.

— Ми можемо піти скупатися, — сказав Кестер. — Яке тут чудове повітря! — Він потягся.

— Іди скупайся, — сказав я.

— Ходімо разом, — запропонував він.

Сіре небо світлішало. Крізь хмари пробилися оранжево-рожеві смуги. На обрії піднялася хмарна завіса, і звідти виглянула зеленкувата блакить.

Ми кинулись у воду й попливли. Вона мінилася сірими й рожевими відтінками.

Потім ми пішли назад. Фрейлейн Мюллер уже встала. Вона зрізала на городі петрушку. Почувши мій голос, вона здригнулась. Ніяковіючи, я вибачався перед нею за те, що вчора, мабуть, багато лаявся. Вона розплакалась:

— Бідолашна жінка. Така вродлива й така ще молода...

— Вона житиме сто років, — сердито сказав я, бо фрейлейн Мюллер плакала так, ніби Пат уже вмирає.

«Пат не помере, — звучало у мене в голові. Свіжий ранок, вітер, море підбадьорили мене, вдихнули в мене життя. — Пат не може померти... Хіба що тільки тоді, коли б я втратив мужність. Ось стоїть Кестер, мій бойовий друг, ось я — друг Пат, спершу мусили б померти ми. А поки ми живі, ми не дамо її в лабеті смерті. Так було завжди. Поки живий Кестер, я не міг померти. І поки ми обидва живі, Пат не може померти».

— Треба коритися долі, — сказала стара фрейлейн, докірливо повернувши до мене своє коричневе, зморщене, мов печене яблуко, обличчя. Вона, певне, натякала на мою вчорашню лайку.

— Коритися? — спитав я. — А навіщо коритися? Це ж нічого не дає. У житті доводиться за все розплачуватись удвічі й утричі дорожче. Навіщо ж тоді коритися?

— І все ж треба, так краще.

«Коритися... — думав я. — А що це може змінити в житті? Боротись, боротись — це єдине, що лишається нам у цій колотнечі, в якій врешті-решт однаково будеш насподі. Боротися за те, що тобі ще залишилось у житті, за те, що любиш. А в сімдесят років можна й коритися».

Кестер поговорив трохи з фрейлейн Мюллер. Вона усміхнулась і спитала, що він хотів би на обід.

— Бачиш, — сказав Отто, — таке набуваєш з літами. Сльози та сміх — усе змінюється досить скоро. Без якихось затримок. Це й нам не завадило б засвоїти, — задумливо додав він.

Ми походили круг дому.

— Йй кожна хвилинка сну на користь, — сказав я.

Ми знову пішли в сад. Фрейлейн Мюллер приготувала сніданок. Ми випили гарячої чорної кави. Зійшло сонце. Одразу потепліло. Листя на деревах іскрилося в променях світла крапельками вологи. Від моря долинали крики чайок. Фрейлейн Мюллер поставила на стіл букет троянд.

— Потім поставимо його йй у кімнату, — сказала вона.

Запах троянд нагадував мені дитинство, садову огорожу...

— Знаєш, Отто, я почуваюся так, ніби сам був хворий, — сказав я. — Ми вже не ті, що були колись. Я мав би бути спокійнішим. Розсудливішим. Чим сам спокійніше тримаєшся, тим більше можеш допомогти іншим.

— Не завжди це вдається, Роббі. Таке й зо мною буває. Що довше живеш, то більше псуються нерви. Як у банкіра, що весь час має збитки за збитками.

Тут розчинилися двері. Вийшов Жафе в піжамі.

— Добре, добре, — замахав він мені рукою, побачивши, що я мало не перекинув столик для кави. — Добре, наскільки це можливо в її стані.

— Можна мені зайти туди?

— Ще ні. Зараз там служниця. Прибирає, миє тощо.

Я налив йому кави. Він примружив очі від сонця і звернувся до Кестера:

— Власне кажучи, я маю бути вдячний вам. Принаймні хоч на один день вибрався за місто.

— Ви могли б це робити частіше, — зауважив Кестер. — Увечері виїжджати, а повертатися на другий вечір.

— Міг би, міг би... — відповів Жафе. — Хіба ви ще не збагнули, що ми живемо в епоху цілковитого самознищування? Багато чого, що можна було б зробити, ми не робимо, і хтозна-чому. Робота в наш час набула жажливої ваги — вона поглинає все інше через те, що багато людей позбавлені її взагалі. Як тут гарно! Я вже кілька років не бачив нічого такого. У мене дві автомашини, квартира з десяти кімнат і досить грошей. А що мені з того? Що все це в порівнянні з отаким літнім ранком на природі! Робота — працюєш як навіжений і тишишся ілюзією, що колись, потім усе буде по-іншому. Ніколи не буде по-іншому. Сміх, та й годі — що тільки люди роблять зі свого життя!..

— Я вважаю, що лікар — один із небагатьох людей, які знають, для чого живуть, — сказав я. — Що ж тоді казати якомусь бухгалтерові?

— Любий друже, — відповів Жафе, — було б помилкою припустити, що всі люди мають однакову здатність відчувати.

— Хай так, — сказав Кестер. — Але ж кожен із людей набув свій фах незалежно від здатності відчувати.

— Це правда, — відповів Жафе. — Не так усе просто. — Він кивнув мені: — Тепер можна. Але спокійно, не турбуйте її, не давайте їй говорити...

Пат лежала на подушках, знесилена, ніби розбита. Обличчя зблідло, під очима широкі синці, уста побіліли. Лише очі, як завжди, були великі та блискучі. Надто великі й надто блискучі.

Я взяв її руку. Вона була квола й холодна.

— Пат, друже мій, — розгублено промовив я й хотів був сісти біля неї на ліжку. Але тут зауважив біля вікна тістоподібне обличчя служниці, що з цікавістю вирячилась на мене. — Вийдіть звідси, — сказав я їй роздратовано.

— Але ж я повинна затягнути гардини, — відказала вона.

— Гаразд, робіть своє діло та йдіть звідси.

Вона стягнула докупи жовті гардини на вікнах. Але все ще не йшла та стала неквапливо скріплювати їх шпильками.

— Послухайте, — сказав я, — тут же не театр. Зараз же йдіть звідси!

Вона мляво повернулась:

— Спершу кажуть пришпилити, а потім — не треба...

— Ти просила її зробити це? — спитав я Пат.

Пат кивнула.

— Тобі боляче дивитися на світло?

Вона похитала головою:

— Краще, щоб ти не бачив мене сьогодні при такому яскравому світлі...

— Пат! — перелякано мовив я. — Тобі не можна ще говорити! Але якщо в цьому вся причина...

Я розчинив двері, і служниця нарешті пішла. Я повернувся до Пат. Розгубленості як не було. Я навіть був радий, що трапилась ота служниця. Вона відволікла мене в першу хвилину. Бо все ж страшно було бачити Пат у такому стані.

Я сів біля ліжка.

— Пат, — мовив я, — скоро ти знову будеш здорова...

Вона ворухнула устами:

— Уже завтра...

— Завтра ще ні, але через кілька днів. Тоді тобі можна буде встати, і ми поїдемо додому. Нам не слід було їхати сюди, тут для тебе надто вогкий клімат...

— Дарма, — шепотіла вона, — я ж не хвора, Роббі. Це просто нещасливий випадок...

Я глянув на неї. Чи справді вона не знала, що хвора? Чи не хотіла знати цього. Її очі неспокійно забігали.

— Тобі нічого боятися... — прошепотіла вона.

Я не зразу зрозумів, що вона мала на увазі й чому це було так важливо, щоб саме я не боявся. Я лише бачив, що вона схвильована, в її очах був якийсь особливий, болісний, благальний

вираз. І враз у мене сяйнув здогад. Я збагнув, що її непокоїло. Вона думала, що я боюся заразитися від неї, хворої.

— Господи, Пат, — сказав я, — може, тому ти ніколи нічого не казала мені про це?

Вона не відповіла, але я бачив, що так воно й є.

— Кат би його взяв, — лайнувсь я, — за кого ж ти мене, власне, вважаєш?

Я схилився над нею.

— Полеж хвилинку спокійно, не ворухись... — я поцілував її в губи. Вони були гарячі й сухі. Піднявши голову, я побачив, що вона плаче. Вона плакала нечутно, широко розплющивши очі, обличчя навіть не поворухнулось. Лише сльози котилися й котилися.

— Бога ради, Пат...

— Я така щаслива... — промовила вона.

Я стояв і дивився на неї. Вона сказала лише три слова, але сказала так, як я ще ніколи не чув. Я знав жінок, але то все були випадкові зустрічі, побіжні пригоди, іноді — весела година, самотній вечір, втеча від самого себе, від розпачу, від спустошення... Та я й не хотів нічого іншого, бо гниття навчило мене покладатись тільки на себе й ні на кого більше, хіба що на товариша. І ось раптом побачив, що я можу важити щось для людини, просто тому, що я існую і що вона щаслива від того, що я з нею... Такі слова звучать дуже просто, та коли вдумаєшся — то це дивовижна, безмежно важлива річ. Це щось таке, від чого твоє серце ладне розірватися, що може цілком змінити тебе. Це кохання і водночас щось інше. Щось таке, в ім'я чого можна жити. Чоловік не може жити заради кохання. А заради іншої людини — може.

Мені хотілося сказати їй щось, та я не міг. Як важко підшукати слова, коли насправді є що сказати. І навіть коли знаєш потрібні слова, соромишся вимовити їх. Усі ці слова належать минулим століттям. Наша доба не має ще слів для висловлення своїх почуттів. Грубувата розв'язність — це єдине, що їй личить. Усе інше — фальш.

— Пат, — сказав я, — мій справжній хоробрий друже...

Цієї миті увійшов Жафе. Він одразу оцінив ситуацію.

— Неймовірний успіх! — пробурчав він. — Цього я й сподівався.

Я хотів щось заперечити йому, але він без зайвих слів випхав мене за двері.

XVII

Минуло два тижні. Пат настільки одужала, що можна було повертатися додому. Ми спакували свої речі й чекали на Готфріда, він мав забрати машину. Я з Пат вирішив їхати залізницею.

Був теплий, лагідний день. Високо в небі стояли білі, наче ватяні, хмаринки. Над дюнами коливалося розжарене повітря, а над розпластаним олов'яним морем мерехтіла ясна імла.

Готфрід приїхав після обіду. Я ще здалеку побачив над огоорожею його біляву чуприну. І лише коли він повернув до вілли фрейлейн Мюллер, я помітив, що він ішов не сам — слідом за ним виринула якась постать на зразок автогонщика в мініатюрі: широкий картатий кашкет, одягнутий козирком назад, величезні захисні окуляри, білий комбінезон і два велетенські вуха, що палахкотіли, як рубін.

— Боже мій, та це ж Юп! — здивовано вигукнув я.

— Персонально, пане Локамп! — відповів той, усміхаючись.

— Та ще в такому костюмі! Що це з тобою?

— Хіба ти не бачиш, — весело пояснив Ленц, потискуючи мені руку. — Ми готуємо його на автогонщика. Уже вісім днів я навчаю його водити машину. А тепер ось напросився їхати сюди. Для нього це добра нагода — зробити першу далеку подорож на машині.

— Якось упораюся з цим ділом, пане Локамп! — палко запевнив мене Юп.

— О, ще й як упорається! — підморгнув Готфрід. — Таких метких я не зустрічав навіть серед найшаленіших гонщиків! У перший же день навчання він уже пробував на нашому старому,

благенькому таксі перегнати якийсь «мерседес» із компресором. Справжній тобі диявол!

Юп саяв від щастя, захоплено поглядаючи на Ленца.

— Думаю, що міг би спіймати того задаваку на бубликах, пане Ленц! Хотів притиснути його на повороті, як це робить пан Кестер.

Я не міг утриматись від сміху:

— То ти добре починаєш, Юпе.

Готфрід із батьківською гордістю поглянув на свого учня:

— Ну, а тепер візьми-но валізи й відвези їх на вокзал.

— Сам? — Юп мало не луснув від хвилювання: — Можна мені самому з'їздити на вокзал, пане Ленц?

Готфрід кивнув, і Юп прожогом кинувся до вілли.

Здавши валізи, ми заїхали за Пат і вирушили на вокзал. До відходу поїзда залишалось ще чверть години. На пероні не було нікого. Лише самотньо стояло кілька бідонів з-під молока.

— Ну, вирушайте, — сказав я. — А то надто пізно приїдете додому.

Юп, що сидів уже за кермом, скривджено глянув на мене.

— Тобі, я бачу, не подобаються такі зауваження? — звернувся до нього Ленц.

Юп випростався на сидінні.

— Пане Локамп, — сказав він з ноткою докору в голосі, — я зробив точні обчислення нашого маршруту. Ми спокійнісінько прибудемо до майстерні о восьмій годині.

— Абсолютно точно! — Ленц поплескав його по плечу. — А ти, Юпе, побийся з ним об заклад. На пляшку зельтерської води.

— На зельтерську воду — ні, — заперечив Юп, — а на пачку сигарет я ладен ризикнути хоч би й зараз.

Він із викликом глянув на мене.

— А ти знаєш, що дороги тут поганенькі? — спитав я.

— Усе враховано, пане Локамп!

— І круті повороти теж врахував?

— Повороти для мене ніщо. У мене немає нервів.

— Гаразд, Юпе, — сказав я якомога поважніше. — Тоді я приймаю виклик. Але пан Ленц не повинен сідати за кермо протягом усієї дороги.

Юп притулив руку до серця:

— Чесне слово!

— Добре, добре. Але скажи мені, що це ти так міцно затиснув у руці?

— Це мій секундомір. Буду в дорозі засікати час. Хочу подивитися, на що здатний цей драндулет.

Ленц лукаво усміхнувся.

— Е, друзі мої, Юп озброївся до зубів. Гадаю, що наш чесний, старий «сітроен» уже тремтить перед ним усіма своїми поршнями.

Юп пустив іронію гловз вуха. Він схвилювано поправляв свій кашкет.

— Ну, то як, пане Ленц, вирушаємо? Заклад є заклад!

— Звичайно, мій малий компресоре! До побачення, Пат! Бувай, Роббі! — Готфрід сів у машину. — Юпе, а покажи-но дамі, як стартує джентльмен і майбутній чемпіон світу!

Юп насунув захисні окуляри на очі, помахав рукою і, як бувалий гонщик, упевнено ввімкнувши першу швидкість, повів машину бруківкою до шосе.

Ми з Пат якийсь час іще посиділи на лаві перед вокзалом. Спекотне біле сонце щедро пригрівало дерев'яну огорожу перону. Пахло смолою і сіллю. Пат відкинула голову назад і заплющила очі. Вона сиділа не порушено, підставивши обличчя сонцю.

— Ти стомилася? — запитав я.

Вона похитала головою:

— Ні, Роббі.

— А от і наш поїзд, — сказав я.

Важко пахкаючи, гідійшов паровоз — чорний, маленький, він губився у безмежному, мерехтливому мареві. Ми зайшли до вагона. Людей у поїзді було мало. Він засопів і рушив далі.

Густий чорний хвіст диму від паровоза повис у повітрі. Повз нас повільно пропливав знайомий ландшафт: село з побурілими стріхами, луки з коровами й кіньми, ліс, а потім — в улоговині за дюнами — мирний, ніби заспаний, будиночок фрейлейн Мюллер.

Пат стояла поряд зі мною біля вікна та вдивлялася в простір. Колія повернула в бік будиночка, і можна було розгледіти навіть вікна нашої кімнати. Вони були відчинені, і в них білили представлені на сонце матраци.

— Он там фрейлейн Мюллер, — сказала Пат.

— Так, мабуть, вона.

Фрейлейн Мюллер стояла біля дверей вілли й махала рукою. Пат вийняла носовичок і простягнула у вікно руку: носовичок затріпотів на вітрі.

— Вона не бачить, — сказав я, — надто малий і тонкий він у тебе. На, візьми мій.

Пат узяла мій носовичок і почала махати ним. Фрейлейн Мюллер енергійно замахала у відповідь.

Поїзд поволі виходив у чисте поле. Будиночок зник, і дюни лишилися позаду. За темною смугою лісу ще деякий час поблискувало море. Воно блимало, як стомлене око на чатах. Потім пішли ніжні золотаво-зелені поля, і море колосся, що хвилювало під лагідним вітром, простягнувшись аж до обрію.

Пат віддала мені носовичок і сіла в куток купе. Я зачинив вікно. «Минулося, — подумав я. — Слава Богу, минулося! То був тільки сон. Страшний, проклятий сон!»

Близько шостої ми приїхали до міста. Я взяв таксі й повантажив наші валізи. Ми поїхали до Пат на квартиру.

— Ти піднімешся зі мною? — спитала вона.

— Звичайно.

Я провів її до квартири, тоді спустився вниз, щоб разом із шофером перенести валізи. Коли я повернувся, Пат усе ще стояла в передпокої і розмовляла з підполковником фон Гаке та його дружиною.

Ми зайшли до її кімнати. Надворі було ясне надвечір'я. На столі стояла скляна ваза з блідо-рожевими трояндами. Пат підійшла до вікна й виглянула на вулицю. Потім обернулася до мене:

— Скільки ми були у від'їзді, Роббі?

— Вісімнадцять днів.

— Вісімнадцять днів... А мені здається, ніби набагато довше.

— Мені теж. Але так буває завжди, коли виїздиш за місто.

Вона похитала головою.

— Думаю, що не завжди...

Пат відчинила двері на балкон і вийшла. На балконі біля стіни стояв білий шезлонг. Вона підсунула його до себе й хвилину мовчки дивилася на нього.

Коли Пат знову ввійшла до кімнати, її обличчя змінилось, очі потемнішали.

— Поглянь на троянди, — сказав я. — Це від Кестера. Ось навіть його візитна картка.

Вона взяла картку й поклала її на стіл. Подивилась на троянди, але я зрозумів, що вона навряд чи помітила їх, все ще думаючи про шезлонг. Сподівалася, що втекла від нього, а тепер він, певно, знову має стати часткою її життя.

Я дав їй спокійно подумати, не говорив нічого. Відвертати її від думок не було ніякого сенсу. Їй треба було самій розібратися в них, і ліпше, щоб це відбулося, поки я ще тут. Слова були безсилі. Вони щонайбільше могли розвіяти її думки на якийсь час, та потім ті думки знову наринуть, і тоді, можливо, їй буде ще тяжче.

Пат якийсь час, не підіймаючи голови, постояла, спершися руками на стіл. Потім випросталась і глянула на мене. Я мовчав. Вона поволі обійшла круг столу й поклала руки мені на плечі.

— Друже мій, — сказав я.

Вона прихилилась до мене. Я міцно обняв її.

— А тепер візьмемось до діла, гаразд?

Вона кивнула. Потім рукою відкинула назад своє волосся.

— Це щось найшло на мене... тільки на мить, Роббі.

— Розумію.

У двері постукали. Увійшла служниця і вкатила чайний столик.

— О, якраз вчасно, — сказала Пат.

— Хочеш чаю? — спитав я.

— Ні, кави — доброї, міцної кави.

Я пробув у неї ще з півгодини. Потім на неї найшла втома. Це було видно по її очах.

— Тобі треба відпочити, — сказав я.

— А ти?

— Я піду додому й теж трохи посплю. А через дві години зайду по тебе й підемо вечеряти.

— Ти стомився? — спитала вона з відтінком сумніву в голосі.

— Та трохи є. У поїзді було душно. До того ж мені треба ще зайти до майстерні.

Пат уже нічого не питала, вона знемагала від втоми. Я поклав її в постіль і вкрив ковдрою. Вона миттю заснула. Поставивши біля неї троянди, я поклав поряд картку Кестера, щоб вона, прокинувшись, мала про що думати, і пішов.

Ідучи додому, я зупинився біля телефону-автомата. Вирішив одразу ж подзвонити Жафе. З дому дзвонити було незручно: там мене міг слухати весь пансіон.

Я зняв слухавку й назвав номер клініки. До апарата підійшов Жафе.

— Це Локамп, — почав я, відкашлюючись. — Сьогодні ми повернулися додому. Уже з годину, як ми тут.

— Ви їхали машиною? — спитав Жафе.

— Ні, поїздом.

— Ага, ну і як справи?

— Нічого, — відповів я.

Він подумав якусь мить.

— Завтра я зайду до фрейлейн Гольман. Годині об одинадцятій ранку. Може, ви попередите її про це?

— Ні, — сказав я, — мені б не хотілося, щоб вона знала про нашу з вами розмову. Вона, напевно, сама вам подзвонить завтра. Може, краще, якби ви самі сказали їй.

— Добре. Так і зробимо. Я скажу їй сам.

Я машинально відсунув набік грубу, заяложену телефонну книгу, що лежала на маленькій дерев'яній полиці. Стіна над нею була геть списана олівцем — номерами чиїхось телефонів.

— Можна мені завтра після обіду зайти до вас? — спитав я.

Жафе не відповів.

— Я дуже хотів би знати, як вона, — додав я.

— Завтра я вам ще нічого не зможу сказати, — відповів Жафе. — Для цього мені треба принаймні протягом тижня мати її під наглядом. А тоді, певна річ, я поінформую вас.

— Дякую.

Я все ще стояв, втупившись у полицку. Там хтось намалював товстє дівчисько у крилатому солом'яному капелюсі й підписав: «Елла-шкапа!»

— Може, їй потрібне якесь спеціальне лікування? — на решті запитав я.

— Про це я зможу сказати завтра, коли огляну її. Але гадаю, що з хорошим доглядом її можна поставити на ноги вдома.

— Не знаю. Я чув, що її сусіди наступного тижня кудись їдуть. Тоді вона лишиться сама, лише з служницею.

— Он воно як? Ну, то я завтра і про це поговорю з нею.

Я знову пересунув телефонну книгу так, що вона закрила малянок на полиці.

— Ви гадаєте, що вона... що таке може статися знову?

Жафе мить повагався.

— Звичайно, це можливо, — сказав він. — Але рецидив зовсім не обов'язковий. Точніше про її стан я зможу сказати вам лише після того, як уважно огляну її. Я зателефоную вам.

— Добре, дякую.

Я повісив слухавку. Вийшов із будки, ще трохи нерішуче постояв на курній вулиці. Було душно. Я подався додому.

У дверях я зіткнувся з пані Залевською. Вона вилетіла з кімнати пані Бендер, як гарматне ядро. Побачивши мене, зупинилась.

— Що, вже повернулися?

— Як бачите. Нічого нового не сталося за цей час?

— Для вас — нічого. Пошти теж не було. Але пані Бендер вибралася.

— Он як! Чого ж це вона?

Пані Залевська взялася в боки.

— Бо скрізь є негідники. Вона перебралася до християнського притулку. Зі своєю кішкою і всім своїм копійчаним добром.

Вона розповіла, що дитячий притулок, у якому пані Бендер гляділа немовлят, за цей час збанкрутував. Його управитель, пастор, затіяв невдалу спекуляцію на біржі. Пані Бендер звільнили, та ще й не заплатили за два місяці праці.

— Вона вже знайшла собі іншу роботу? — машинально спитав я.

Пані Залевська лише красномовно глянула на мене.

— Ну певне, що не знайшла, — пробурмотів я.

— Я сказала їй, щоб вона лишалася тут. З платнею можна було б почекати. Але вона не схотіла.

— Бідні люди здебільшого чесні, — сказав я. — А хто ж тепер поселиться сюди?

— Гассе. Ця кімната дешевша за ту, де Гассе жили досі.

— А що буде з їхньою колишньою кімнатою?

Пані Залевська здвигнула плечима:

— Побачимо. Я не маю великої надії, що знайдеться по-жилець.

— Коли вона звільниться?

— Завтра. Гассе вже перебираються.

— А скільки коштує та кімната? — спитав я. Мені раптом сяйнула думка.

— Сімдесят марок.

— Надто дорого, — сказав я тепер уже цілком свідомо.

— З кавою вранці, двома булочками й великою пайкою масла?

— Тим більше. Каву скиньте, та ще й таку, як готує ваша Фріда. П'ятдесят марок, і ні пфеніга більше.

— А ви хіба збираєтеся винайняти кімнату? — спитала пані Залевська.

— Можливо.

Я зайшов до себе й задумливо оглянув двері, що сполучали кімнату Гассе з моєю. Пат у пансіоні Залевської! Ні, це щось неймовірне! І все ж через якийсь час я вийшов у коридор і постукав у сусідні двері.

Пані Гассе була вдома. Вона сиділа в капелюшку перед дзеркалом серед спорожнілої кімнати й пудрилась.

Я привітався і кинув оком на кімнату. Вона виявилася більшою, ніж я думав. Це стало видно аж тепер, коли частину меблів уже винесли. Шпалери були однотонні, світлі й іще нові, двері й вікна недавно пофарбовані, балкон гарний і великий.

— Ви, мабуть, уже чули, що він мені встругнув? — спитала пані Гассе. — Я маю переселитися до кімнати тієї баби! Яка ганьба!

— Ганьба? — здивувався я.

— Авжеж, ганьба! — вибухнула вона. — Ви ж знаєте, що ми терпіти не могли одна одну, а тепер Гассе змушує мене перейти до її кімнати — без балкона й з одним лише вікном. Тільки тому, що та кімната дешевша! Уявляєте собі, як вона зрадіє там, у своєму притулку!

— Я не думаю, щоб вона раділа.

— Ого, ще й як радіє! Аякже, доглядачка немовлят! Із тихої води чортячі вуха стирчать! Та ще й поряд ота лахудра Ерна Беніг! І той котячий сморід!

Я спантеличено виричав очі. «Із тихої води чортячі вуха стирчать»? Дивно: справді свіжі, образні вислови людини знаходять лише тоді, коли лається. Які споконвіку одноманітні вислови кохання — і який багатогранний набір лайок!

— Але ж коти — дуже охайні й гарні тварини, — зауважив я. — Я щойно був у тій кімнаті. Там зовсім не тхне котами.

— Не тхне? — визвірилась на мене пані Гассе й поправила свій капелюшок. — Це вже, мабуть, залежить від того, який у кого нюх. Але я й пальцем не кивну. Хай сам перетягає меблі! Я піду собі погуляю! Принаймні хоч на це я маю право у своєму собачому житті!

Вона встала. Її пухке обличчя так дрижало від люті, що з нього сипалася пудра. Я аж тепер помітив, що в неї дуже яскраво підмальовані губи й уся вона надто вже вичепурена. Коли вона, зашурхотівши сукнею, пройшла повз мене, від неї війнуло густим запахом, наче з крамниці парфумів.

Я спантеличено подивився їй услід. Потім ще раз уважно оглянув кімнату, прикидаючи, як тут можна розставити меблі Пат. Проте зразу ж прогнав ці думки. Щоб Пат була тут, завжди тут, поряд зі мною — цього я не міг собі уявити! Та коли б вона була здорова, мені б таке й на думку не спало. А так... Я відчинив двері на балкон і зміряв його кроками. Потім похитав головою і повернувся до своєї кімнати.

Пат іще спала, коли я увійшов до неї. Я тихенько сів у крісло біля її ліжка, але вона одразу прокинулась.

— Шкода, я збудив тебе, — сказав я.

— Ти весь час був тут? — спитала вона.

— Ні, тільки-но прийшов.

Вона потяглася і поклала голову мені на руку.

— Це добре. Я не люблю, коли хтось дивиться на мене сонну.

— Я тебе розумію, бо й сам цього не люблю. Та й не збирався дивитися на тебе. Просто не хотів будити. Може, ти ще трохи поспиш?

— Ні, я добре виспалася. Зараз устану.

Поки вона одягалась, я вийшов до сусідньої кімнати. Надворі смеркалося. З чийогось відчиненого вікна по той бік вулиці грамофон квакав прусський марш. Біля нього вовтузився якийсь лисий чолов'яга у підтяжках. Налагодивши його, він почав ходити по кімнаті й під музику робити вільні вправи. Його лиси-на вигулькувала зі сутінку, як місяць із хмар. Я байдуже спостерігав за ним. На душі в мене було сумно й порожньо.

Зайшла Пат. Вона була гарна та свіжа, як вранішня квітка, від недавньої втоми не лишилося й сліду.

— У тебе чудовий вигляд, Пат, — здивовано сказав я.

— Я й почуваю себе добре, Роббі. Ніби проспала цілу ніч.
У мене швидко відбуваються такі зміни.

— Справді. Іноді так швидко, що насилу встигаєш за тобою.
Вона прихилилася до мого плеча й заглянула мені в очі.

— Надто швидко, Роббі?

— Ні. Просто в мене зміни відбуваються надто повільно.
Я часто буваю трохи забарний, Пат.

Вона всміхнулася:

— Усе, що повільне, те міцне. А що міцне, те добре.

— Я міцний, як корок на воді, — сказав я.

Вона похитала головою:

— Ти міцніший, ніж тобі здається. Ти взагалі зовсім не такий, як сам про себе думаєш. Я мало бачила людей, які були б про себе такої хибної думки, як ти.

Я випустив її з обіймів.

— Так, коханий, — сказала вона й кивнула, — це правда.
Ну, а тепер ходімо десь повечереємо.

— Куди ж ми підемо? — запитав я.

— До Альфонса. Мені треба побачити все це ще раз. У мене не таке почуття, ніби я не була тут цілу вічність.

— Добре! — погодився я. — Але ти справді зголодніла?
Неголодному до Альфонса не можна йти. Він такого витурить за двері.

Вона засміялася:

— Я голодна, як вовк.

— Ну, то гайда! — Я раптом страшенно зрадив.

Наша поява в Альфонса перетворилася на тріумф. Привітавшись із нами, він миттю зник і повернувся в білосніжному комірці й краватці в зелену цяточку. Цього він не зробив би навіть задля німецького кайзера. Йому й самому трохи було ніяково від такого нечуваного прояву декадансу.

— Ну, Альфонсе, що в нас є смаченького? — запитала Пат, спершись обома руками на стіл.

Альфонс усміхнувся, склав губи бантиком і примружив очі:

— Вам пощастило. Сьогодні в нас є раки!

Він відступив на крок, щоб краще бачити, яке враження справили його слова. Ми зацікавилися з подиву.

— А до раків — келих молодого мозельського винця, — майже прошепотів Альфонс в екстазі й відступив іще на крок.

Він був нагороджений бурхливими оплесками, що несподівано залунали не тільки від нашого столика, а й від дверей. Там стояв, усміхаючись, останній романтик із жовтою куделею на голові та з підсмаженим на сонці носом.

— Готфрід? — вигукнув Альфонс. — Ти? Власною персоною? Друже, який мені день Бог послав! Іди сюди, хай я пригорну тебе до серця!

— Зараз ти побачиш щось незвичайне, — сказав я Пат.

Друзі кинулись один одному в обійми. Альфонс гупав Ленца по спині, і звук був такий, ніби десь поряд гатив молотом коваль.

— Гансе, — гукнув він нарешті офіціантові, — неси нам «Наполеона»!

Він повів Готфріда до прилавка. Офіціант приніс велику, запорошену пляшку. Альфонс налив дві чарки.

— За твоє здоров'я, Готфріде, чортова головешко!

— За твоє здоров'я, Альфонсе, старий варначе!

Обидва одним духом спорожнили чарки.

— Чудовий напій! — сказав Готфрід. — Коньяк для мадонн!

— Навіть соромно його отак одним духом випивати, — підтвердив Альфонс.

— А як же його довго смакуватимеш, коли так радієш! Давай по другій! — Ленц налив знов, підняв свою чарку і, сміючись, вигукнув: — Ох ти ж клятий, зрадливий Помідоре! Мій любий друже Альфонсе!

В Альфонса заблищали сльози на очах.

— Ще по одній, Готфріде! — сказав він зворушено.

— Завжди готовий! — Ленц підставив свою чарку. — Від коньяку я відмовляюсь аж тоді, коли вже не можу підвести голови з підлоги.

— Здорово сказано! — Альфонс налив третю чарку.

Переводячи дух, Ленц підійшов до нашого столу й вийняв годинника:

— За десять хвилин до восьмої ми заїхали на «сітроені» в майстерню. Що ви на це скажете?

— Рекорд, — відповіла Пат. — Хай живе Юп! Я ще й від себе подарую йому пачку сигарет.

— А ти одержиш додаткову пайку раків! — заявив Альфонс, ідучи назирці за Готфрідом. Потім він роздав нам щось подібне до скатерок. — Скидайте свої піджаки й обв'язуйтеся ось цим! Дама ж не буде заперечувати, правда?

— Я вважаю, що це навіть необхідно, — мовила Пат.

Альфонс радо кивнув їй.

— Я знав, що ви розважна жінка. Раки треба їсти спокійно, не боятися, що запламитися. — Він усміхнувся. — А самі ви, звичайно, дістанете щось елегантніше.

Офіціант Ганс приніс білий, як сніг, кухарський халат. Альфонс розгорнув його й допоміг Пат одягтися.

— Він личить вам, — схвально сказав Альфонс.

— Сила, сила! — засміялася Пат.

— Мені приємно, що ви запам'ятали мої слова, — добро-зичливо сказав Альфонс. — Аж на серці потеплішало.

— Альфонсе! — Готфрід зав'язав скатерку на потилиці так, що її кінці стирчали довгими різками. — Поки що твоя харчівня нагадує голярню, та й годі.

— Зараз усе зміниться. Але спершу трохи мистецтва.

Альфонс підійшов до грамофона, і тієї ж миті загримів хор пілігримів із «Тангейзера». Ми мовчки прослухали його. Тільки-но завмер останній звук, як двері з кухні розчинились, і Ганс з'явився з мискою, завбільшки як дитяча ванна. Вона була повна раків, від яких стовпом здіймалася пара. Ганс, відсапуючись, поставив миску на стіл.

— Принеси й мені серветку, — сказав Альфонс.

— Ти хочеш вечеряти разом із нами, золотко? — радо вигукнув Ленц. — Яка честь!

— Якщо дама нічого не матиме проти.

— Навпаки, Альфонсе! — Пат трохи відсунула свій стілець убік, і Альфонс сів поруч.

— Добре, що я сидітиму біля вас, — сказав він трохи збен-тежено. — Бо я досить-таки вправно розбираю раків. А для дами ця робота нуднувата.

Він схопив із миски рака й неймовірно швидко почав розби-рати його. Він орудував своїми ручиськами так вправно й еле-гантно, що Пат нічого іншого не лишалося, тільки їсти ласі шма-точки м'яса, які він подавав їй на виделці.

— Ну як, смачно? — питав він.

— Дивовижно! — Вона підняла свою чарку. — За ваше здоров'я, Альфонсе!

Альфонс урочисто цокнувся з нею і повільно випив свою чарку.

Я глянув на Пат. Мені не хотілося, щоб вона пила алкоголь. Вона відчула мій погляд.

— Салют, Роббі! — сказала вона.

Тієї хвилини вона була чарівна й сяяла від радості.

— Салют, Пат, — відповів я і випив свою чарку.

— Правда ж, тут гарно? — сказала вона, не зводячи з ме-не очей.

— Чудово! — Я налив собі знов. — За твоє здоров'я, Пат! На її обличчі майнула усмішка.

— На здоров'я, Роббі! На здоров'я, Готфріде!

Ми випили.

— Добре вино, — мовив Ленц.

— Торішній «Граагський абтсберг», — пояснив Альфонс. — Я радий, що ти добрав у ньому смаку.

Він узяв другого рака й, розлуштивши клешню, подав її Пат. Вона запротестувала:

— Цього ви повинні самі з'їсти, Альфонсе. А то вам нічого не дістанеться.

— Ще встигну. Я їм швидше за всіх вас.

— Ну, гаразд.

Вона взяла клешню. Альфонс сявав від задоволення і далі пригощав Пат. То була зворушлива картина: ніби велика, стара сова годувала маленьке біле пташеня.

Наостанці ми всі випили по чарці «Наполеону» і почали прощатися з Альфонсом. Пат променіла щастям.

— Як було гарно! — захоплено сказала вона. — Просто чудово! Я дуже вдячна вам, Альфонсе. — Вона подала йому руку.

Альфонс щось промурмотів і поцілував її руку. У Ленца від такого видовища мало очі не вилізли на лоба.

— Заходьте, не забувайте мене, — сказав Альфонс. — І ти прихोдь, Готфріде.

На вулиці під ліхтарем стояв маленький, самотній «сітроен».

— О! — здригнувшись, мовила Пат і зупинилася.

— За сьогоднішній подвиг я перехрестив його на «Геркулеса». — Готфрід відчинив дверцята: — Може, відвезти вас додому?

— Ні, — сказала Пат.

— Я теж так думаю. А куди нам поїхати?

— У бар. Чи як, Роббі? — Вона обернулася до мене.

Ми тихо їхали вулицями. Надворі було тепло та ясно. Біля кожної кав'ярні сиділи люди, з відчинених дверей долинала музика. Пат сиділа біля мене. Раптом сама думка, що Пат справді може бути хвора, здалася мені безглуздою. Я аж упрів — такою дикою, неймовірною уявлялася мені ця думка.

У барі ми застали Фердинанда й Валентина. Фердинанд був у доброму гуморі. Він устав і пішов назустріч Пат.

— Діана, — сказав він, — Діана, що повернулася з лісів...

Пат усміхнулася. Він обняв її за плечі:

— Засмагла, відважна богине мисливства зі срібним луком, що ми з вами будемо пити?

Готфрід відвів Фердинандову руку.

— Патетичні люди завжди нетактовні, — сказав він. — Даму супроводжують два кавалери, а ти, мабуть, і не помітив цього, хоробий зубре!

— Романтики ніколи не бувають супутниками, вони належать до почту, — не розгубився Грау.

Ленц осміхнувся і звернувся до Пат:

— Зараз я зроблю для вас особливу суміш. Коктейль «Колібрі». Бразильський рецепт.

Він підійшов до прилавка, змішав якісь напої і нарешті приніс нам коктейль.

— Ну, як, смачний? — спитав він.

— Трохи слабкуватий, хоч і бразильський, — відповіла Пат.

Готфрід засміявся:

— І все ж таки досить міцний. Приготовлений з ромом і горілкою.

Я зразу помітив, що там не було ні рому, ні горілки — самий фруктовий, лимонний і томатний соки та ще, може, крапля лікеру. Безалкогольний напій. Але Пат, на щастя, не помітила цього.

Вона випила три великі чарки «Колібрі» і була дуже рада, що до неї ставились не як до хворої. Через годину ми всі вийшли з бару. Там залишився тільки Валентин. Так улаштував Ленц. Він посадив Фердинанда в «сітроен» і поїхав. Таким чином вийшло, ніби ми з Пат не перші подалися додому. Усе це було зворушливо, проте мені на хвилину стало так тяжко на душі, що хоч сядь та й плач.

Пат узяла мене під руку. Вона йшла поряд зі мною, пружна, струнка, я відчував тепло її руки, милувався її жвавим обличчям, по якому перебігало світло вуличних ліхтарів, і ніяк не міг змиритися з думкою, що вона хвора. Я розумів це лише вдень, а ввечері, коли життя ставало ласкавішим, не таким суворим, коли воно будило в серці надії — ніяк не міг...

— Може, заїдемо ще на хвилинку до мене? — запитав я.

Вона кивнула.

Коридор пансіону був яскраво освітлений.

— От чорт, — вихопилось у мене. — Що там скоїлося? Почекай хвилиночку тут.

Я відімкнув двері й заглянув усередину. Освітлений коридор був порожній і нагадував вузьку вуличку в передмісті. Двері кімнати пані Бендер стояли відчинені навстіж, і там теж світилося. Коридором, ніби маленька чорна комашка, подріботів Гассе, зігнувшись під торшером із шовковим абажуром. Він переселявся.

— Добрий вечір, — привітався я. — І досі переселяєтесь?..

Гассе підвів бліде обличчя з м'якими чорними вусиками:

— Я лише годину тому повернувся з контори. У мене ж тільки ввечері є час на переселення.

— Хіба вашої дружини немає вдома?

Він похитав головою:

— Вона пішла до своєї подруги. Слава Богу, що тепер у неї є подруга, з якою вона збуває час.

Він довірливо, задоволено всміхнувся й подріботів далі. Я завів Пат до своєї кімнати.

— Мабуть, нам не вмикати світла, чи як? — спитав я.

— Ні, любий, ввімкни на хвилину, а потім можеш знов вимкнути.

— Ти невиситима людина, — сказав я, потім на мить залив яскравим світлом червону плюшеву розкіш і відразу ж повернув вимикач.

Вікна були розчинені, і знадвору від дерев, наче з лісу, лилося свіже нічне повітря.

— Як гарно, — мовила Пат і сіла в куточку на підвіконні.

— Тобі справді подобається тут?

— Справді, Роббі. Наче у великому парку влітку. Чудово.

— Ти, коли йшла, не глянула на сусідню кімнату? — спитав я.

— Ні. А навіщо?

— Оцеї розкішний великий балкон ліворуч — від тієї кімнати. Він закритий з усіх боків, і напроти немає нічийх вікон. Якби ти жила там, то могла б засмагати навіть без купальника.

— Еге, якби я там жила...

— А ти й могла б там жити, — сказав я ніби жартома. — Сама ж бачила, що кімната найближчими днями звільняється.

Вона глянула на мене й усміхнулася.

— Ти гадаєш, для нас це було б добре? Бути весь час разом?

— Але ж ми не були б весь час разом, — заперечив я. — Удень мене взагалі тут немає. А часто навіть вечорами. За-те коли б ми вже були разом, то не мали б потреби сидіти в ресторанах, а потім зразу ж розлучатися, ніби ми одне в од-ного в гостях.

Вона ворухнулася у своєму куточку.

— Любий, ти говориш так, ніби все вже добре обміркував.

— А таки обміркував, — сказав я. — Увесь вечір думав про це.

Вона випросталась.

— Ти справді не жартуєш, Роббі?

— От тобі й маєш! Звичайно, не жартую, — мовив я. — Хіба ти й досі не зрозуміла цього?

Пат трохи помовчала.

— Роббі, — сказала нарешті вона глухішим, ніж звичайно, голосом, — чому ти надумав це саме тепер?

— А от і надумав, — відповів я палкіше, ніж хотів, бо рап-том зрозумів, що настав час розв'язати щось важливіше, ніж питання про кімнату. — Надумав, бо за останні тижні переко-нався, що нам найкраще бути зовсім разом. Я не можу більше зносити цих зустрічей на годину! Я хочу від тебе більшого! Хо-чу, щоб ти завжди була зі мною, не маю ніякого бажання про-вадити далі хитру любовну гру в піжмурки, мені вона гидка й не-потрібна, я просто хочу тебе і тільки тебе, я ніколи не зможу вдосталь намілюватися тобою і тому не хочу втрачати жодної хвилини.

Я чув її схвильований віддих. Вона сиділа в куточку на під-віконні, обхопивши руками коліна, й мовчала. За деревами на-впроти мерехтіла, повільно перебігаючи з одного кінця в дру-гий, червона світляна реклама: і її тьмянний відблиск падав на світлі черевички Пат, потім перескакував на її сукню й на руки.

— А тепер можеш сміятися з мене, — сказав я.

— Сміятися з тебе? — перепитала вона.

— Авжеж, за те, що я весь час кажу «я хочу». Бо, зрештою, ти теж повинна хотіти.

Вона підвела очі:

— Ти знаєш, Роббі, що ти змінився?

— Ні, не знаю.

— Ти справді змінився. І сам кажеш про це. Ти хочеш. Ти вже не питаєш стільки, як питав. Просто хочеш.

— Ну, це не така вже й велика зміна. І хоч би як я хотів чогось, ти завжди можеш сказати «ні».

Вона раптом нахилилась до мене.

— А чому я повинна сказати «ні», Роббі? — мовила вона ніжним, лагідним голосом. — Адже я теж хочу того, що й ти...

Вражений відповіддю Пат, я обняв її за плечі. Її волосся торкнулося мого обличчя.

— Це правда, Пат?

— Звичайно, правда, любий.

— От дурень, — промурмотів я, — а мені все уявлялось набагато складнішим.

Вона похитала головою:

— Усе залежить лише від тебе, Роббі...

— Я навіть боюсь повірити, — здивовано сказав я.

Пат обняла мене за ший.

— Іноді дуже приємно відчувати, що можна ні про що не думати. Що не треба всього робити самій. Що є на кого спертися. Ох, любий, це, власне, ніяка не проблема — треба тільки самим собі не ускладнювати життя.

Я мимоволі зціпив зуби. Щоб оце таке почути від неї!

— Правда, Пат. Правда, — отямившись, сказав я, хоч насправді не був згодний із нею.

Ми ще хвилинку постояли біля вікна.

— Ми перевеземо сюди всі твої речі, — сказав я. — Ти ні в чому не повинна відчувати нестачі. Навіть чайний столик на коліщатах роздобудемо. А Фріда вже якось навчиться користуватися ним.

— У нас же є такий столик, любий. Він мій.

— Тим краще. То я завтра ж почну вчити Фріду.

Пат прихилила голову до мого плеча. Я зрозумів, що вона стомилася.

— Може, тепер відвезти тебе додому? — спитав я.

— Зараз. Тільки я ще хвилинку полежу.

Вона тихо, мовчки лежала в ліжку, ніби спала. Але очі її були розплющені й час від часу в них спалахував відблиск світляних реклам, що, ніби північне сяйво, нечутно ковзав по стінах і по стелі. Надворі все стихло. Час від часу чути було, як у сусідній кімнаті Гассе товкся серед решток своїх надій, свого родинного життя, а може, навіть і взагалі життя.

— Може б, ти лишилася тут? — запропонував я.

Вона підвелася.

— Тільки не сьогодні, любий...

— Для мене було б набагато краще, якби ти лишилась...

— Завтра...

Вона встала й мовчки пройшлась темною кімнатою. Я пригадав той день, коли вона вперше лишилася в мене і в сірій ранковій імлі так само безмовно пройшла в другий кінець кімнати, щоб одягтися. Дивно, але в цьому було щось зворушливо природне і майже приголомшливе, ніби відгук прадавніх, забутих часів, мовчазний послух законів, якого вже ніхто не знав.

Вона повернулася з темряви до мене й обхопила руками мою голову.

— Мені в тебе було гарно, любий. Дуже гарно. Як добре, що ти є на світі.

Я нічого не відповів. Мені не було чого відповісти їй.

Провівши її додому, я повернувся в бар. Кестер ще був там.

— Сідай, — запропонував він. — Ну, як справи?

— Не вельми, Отто.

— Вип'єш чогось?

— Якщо я почну пити, то вип'ю багато. А цього мені не хочеться. Обійдусь без чарки. Але я міг би знайти собі якусь іншу розвагу. Готфрід возить пасажирів?

— Ні.

— Добре. То я поїжджу кілька годин.

— Я піду з тобою, — сказав Кестер.

Я вивів машину з майстерні, попрощався з Отто й поїхав на стоянку.

Поперед мене було дві машини. Потім ще під'їхали Густав і Томмі-артист. Невдовзі обидві передні машини поїхали, а скоро й до мене підійшов пасажир. Молода дівчина, що хотіла їхати до «Вінети», модного танцювального залу-ресторану з настільними телефонами, пневматичною поштою та іншими забавками для провінціалів. Він містився трохи осторонь від інших ресторанів, на темній вулиці.

Ми зупинилися перед входом. Дівчина покопирсалася в своїй сумочці й подала мені купюру п'ятдесят марок. Я здвигнув плечима:

— На жаль, у мене немає здачі.

Підійшов швейцар.

— А скільки я вам винна? — спитала дівчина.

— Одну марку й сімдесят пфенігів.

Вона звернулася до швейцара:

— Ви не зможете заплатити за мене? Ході́мте, я віддам вам біля каси.

Швейцар відчинив двері й пішов із нею до каси. Потім повернувся назад.

— На...

Я підрахував.

— Тут усього півтори марки...

— Не патякай. Чи ти ще зовсім жовторотий? Двадцять пфенігів належить швейцарові за те, що вернувся. Чухрай звідси!

Були ресторани, де швейцарам давали чайові. Але давали тоді, коли він приводив пасажирів, а не коли ти сам привозив йому гостя...

— Для цього тобі треба ще жовторотішого за мене, — сказав я. — Давай марку сімдесят.

— А в пику не хочеш? — буркнув він. — Повертай голоблі, тутешні порядки я краще за тебе знаю.

Для мене нічого не важили ті двадцять пфенігів. Я лише не хотів, щоб мене дурили.

— Не грай комедії, а давай решту, — сказав я.

Швейцар так швидко замахнувся і вдарив мене, що я не встиг затулитись рукою, і ухилитися від удару на сидінні я теж не зміг. Я вдарився головою об кермо, потім, оглушений, випростався. Голова гула, як барабан, із носа цибеніла кров. Швейцар усе ще стояв переді мною.

— Хочеш іще раз, мокро кошеня?

Я миттю зважив свої можливості. Нічого не можна було вдіяти. Той мугир був сильніший за мене. Відплатити йому як слід я міг тільки зненацька. З сидіння бити не було сенсу — надто слабкий був би удар. А перш ніж я виліз би з машини, він тричі збив би мене з ніг. Я зміряв його очима. Він дихнув мені в обличчя перегаром пива:

— Ще раз — і твоя жінка стане вдовою.

Я непорушно сидів і поїдав очима його широкі, здорові обличчя. Увесь напружившись від люті, я дивився, куди б його вдарити. Але не рухався. Я бачив те обличчя надто близько, надто чітко, ніби крізь збільшувальне скло, воно здавалося величезним, видно було кожну щетинку на бороді й червону, грубу, пористу шкіру...

Блиснув шолом поліція.

— Що тут сталося?

Швейцарове обличчя розпливлося в улесливій усмішці:

— Нічого, пане поліцаю.

Той перевів погляд на мене.

— Нічого, — сказав я.

Поліцай ще раз глянув на швейцара, потім знов на мене:

— У вас же он кров.

— Я вдарився.

Швейцар відступив на крок. У його очах блиснув глум. Він вирішив, що я побоявся заявити на нього.

— Ну, їдьте, — сказав поліцай.

Я дав газу й поїхав назад на стоянку.

— Ну, й розмалювали тебе! — мовив Густав.

— Це з носа, — сказав я й розповів йому про свою пригоду.

— Ходімо до пивнички, — запропонував Густав. — Я не-даремно був ефрейтором санітарної служби. Яке свинство — бити сидячого.

Він повів мене до кухні, попросив льоду та з півгодини морочився зі мною.

— Щоб не було гулі, — пояснив він.

Нарешті він закінчив.

— Ну, а як із казанком? Усе гаразд? То не будемо гаяти часу.

Увійшов Томмі.

— Це той здоровенний швейцар з «Вінети»? Він любить розпускати кулаки. На жаль, сам іще ні від кого не дістав доброго прочухана.

— Тепер дістане, — сказав Густав.

— Так, але від мене, — запевнив я.

Густав похмуро глянув на мене:

— Поки ти вилізеш із машини...

— Я придумав один спосіб. Якщо він мені не вдасться, то ти встигнеш дати йому чосу.

— Ну, гаразд.

Я надів Густавів кашкет, і ми сіли в його машину, щоб швейцар зразу не розгадав нашого заміру. Зрештою він і так мало що міг побачити, бо надворі було темно.

Ми під'їхали до танцзалу. На вулиці не було жодної душі. Густав вискочив з машини, тримаючи в руці купюру двадцять марок.

— От біда, нема дрібних! Гей, швейцаре, ви не можете розміняти мені? Скільки з мене — марка сімдесят? Заплатіть за мене, я зараз віддам.

Він удав, ніби йде до каси. Швейцар, покашлюючи, наблизився до машини й подав мені одну марку п'ятдесят пфенігів. Я й далі тримав простягнену руку.

— Чухрай звідси, — прихрипів він.

— Давай решту, собаче падло! — гримнув я на нього.

На мить він скам'янів. Потім тихо, облизуючи губи, сказав:

— Голубе, ти ще не один місяць жалітимеш, що бовкнув ці слова!

І він замахнувся кулаком.

Від такого удару я знепритомнів би. Та я був готовий до цього: миттю відхилившись, я пригнувся, і його кулак з усієї сили влучив у гостру сталеву лапу заводної ручки, яку я тримав сховану в лівій руці. Швейцар завив і відскочив назад, тріпаючи рукою. Він сичав від болю, як парова машина, і тепер на нього легко було напасти. Я прожогом вискочив із машини.

— Упізнаєш? — просичав я і стусонув його в живіт.

Швейцар беркицьнувся додолу.

— Раз, — почав рахувати Густав, що повертався від каси, — два... три...

Коли Густав дійшов до п'яти, швейцар незграбно підвівся. Як і першого разу, я добре бачив перед собою його обличчя — здорове, широке, тупе, підле обличчя здорового, сильного муляра. Така свиня ніколи не захворіє на легені. І раптом мій мозок і очі заслав червоний туман, я накинувся на швейцара й почав бити його, бити до нестями, щоб вилити все, що накупіло в мене за останні дні й тижні. Я гамселив те здорове, широке обличчя, що глухо ревла піді мною, гамселив, аж поки мене відірвали від нього.

— Годі, а то вб'єш його! — гукнув Густав.

Я озирнувся навколо. Швейцар, залитий кров'ю, прихилився до стіни. Потім скорчився, упав і повільно, схожий у своїй ліvreї на велетенську блискучу комаху, рачки поліз до входу в танцзал.

— Більше він не даватиме волі кулакам, — сказав Густав. — А тепер ушиваймося, поки ніхто нас не побачив. Бо це вже називається тяжким тілесним пошкодженням.

Ми кинули на бруківку гроші, сіли в машину й поїхали.

— У мене знов тече кров? — спитав я. — Чи це швейцарова?

— Капає з носа, — сказав Густав. — Він раз добре приклав до нього свою ліву лапу.

— А я й не помітив.

Густав засміявся.

— А знаєш, — сказав я, — мені тепер полегшало.

XVIII

Наше таксі стояло перед баром. Я зайшов туди, щоб змінити Ленца й узяти в нього ключ та документи. Готфрід вийшов зі мною на вулицю.

— Чимало заробив? — запитав я.

— Не дуже. Чи то надто багато таксі, чи надто мало людей, що їздять на таксі. А в тебе які успіхи?

— Погані. Простояв цілу ніч і не заробив навіть двадцяти марок.

— Тяжкі часи! — Готфрід підняв брови. — Ну, то ти, мабуть, сьогодні не дуже поспішаєш, га?

— Ні, а хіба що?

— Може, підвезеш трохи.

— Добре.

Ми сіли в машину.

— А куди ти хочеш? — запитав я.

— До собору.

— Що? — перепитав я. — Може, я не дочув? Ти справді хочеш до собору?

— Ні, синку, ти добре почув. Так, до собору!

Я вирячився на нього.

— Не дивуйся, а їдь! — сказав Готфрід.

— Ну, гаразд.

Ми рушили.

Собор був у старій частині міста, на широкій площі, оточеній будинками духовництва. Я зупинив машину перед головним входом.

— Далі, — сказав Готфрід. — Об'їдь навколо.

Він звелів мені зупинитися перед невеличкою хвірточкою аж на другому боці та вийшов із машини.

— Хай тобі щастить, — сказав я йому. — Ти ж, мабуть, ідеш сповідатися?

— Ходи зі мною, — відповів він.

Я засміявся:

— Сьогодні не піду. Я вже молився вранці. З мене цього вистачає на цілий день.

— Не базікай дурниць, хлопче! Ходи зі мною. З великодушності я дещо тобі покажу.

Зацікавлений, я пішов за ним. Ми зайшли у хвірточку й опинилися в критій галереї, що великим чотирикутником оточувала садок. Вона складалася з довгих рядів арок, які з внутрішньої сторони спиралися на сірі гранітні колони. Посередині садка височів великий, звітрилий хрест із розп'ятим Ісусом Христом, а побіч нього — кам'яні барельєфи із зображенням хресного шляху. Перед барельєфом стояла лава для молільників. Садок був занедбаний і весь у цвіту.

Готфрід показав на кілька величезних кущів білих і червоних троянд:

— Ось на що ти мав подивитися! Впізнаєш?

Я вражено зупинився.

— Звичайно, впізнаю, — відповів я. — Он де ти рвеш квіти, церковний грабіжнику!

Тиждень тому Пат переселилася до пані Залевської, і того ж вечора Ленц прислав Юпа з оберемком троянд. Їх було так багато, що Юпові довелося двічі виходити на вулицю й щоразу нести цілий оберемок. А я сушив собі голову над тим, звідки Готфрід міг їх добути, адже мені було відомо, що він принципово не купував квітів. У міських скверах таких троянд я теж ніколи не бачив.

— Оце-то знахідка! — схвально мовив я. — І треба ж було додуматися до такого!

Готфрід усміхнувся.

— Цей садок — справжнє золоте дно! — Він урочисто поклав руку мені на плече. — Беру тебе в пай. Гадаю, що саме тепер тобі це потрібно, як ніколи!

— Чому саме тепер? — не зрозумів я.

— Бо в міських парках якраз голо, наче восени. А вони ж досі були для тебе єдиним пасовиськом, хіба не правда?

Я кивнув.

— Крім того, — вів далі Готфрід, — у тебе тепер настає така пора, коли виявляється різниця між буржуа та справжнім джентльменом. Що довше буржуа знайомий із жінкою, то він неухважніший до неї. А джентльмен що далі, то уважніший. — Він обвів рукою довкола. — З цими запасами ти можеш стати джентльменом високого класу.

Я засміявся:

— Усе це дуже добре, Готфріде. Але що буде, як мене спіймають на гарячому? Звідси втекти нелегко, а побожні люди можуть сприйняти це як споганення святих місць.

— Любий мій хлопче, — відповів Ленц, — ти бачиш тут когось? Після війни люди почали ходити на політичні збори, а не до церкви.

Це була правда.

— А як на це подивляться пастори? — спитав я.

— Пастори до квітів байдужі. А то б вони краще доглядали садок. Ну, а Господь Бог буде тільки радий, що ти цими квітами потішиш когось. Він зовсім не такий, як його маляють.

— Це правда! — Я оглянув велетенські старі кущі. — Вони мене, Готфріде, забезпечать на кілька тижнів.

— Надовше. Тобі пощастило. Троянди цього сорту дуже довго цвітуть. Їх тобі вистачить щонайменше до вересня. А тоді тут для тебе почнуть цвісти айстри та хризантеми. Ходімо, я тобі покажу їх.

Ми пройшли садом. Троянди наповнювали його п'янкими пахощами. Над квітами дзижчали цілі рої бджіл.

— Ти глянь, — сказав я і зупинився. — Звідки тут, у центрі міста, могли взятися бджоли? Поблизу ж зовсім немає вуликів. Чи, може, пастори ставлять їх у себе на даху?

— Ні, брате, — відповів Ленц. — Вони, безперечно, прилітають сюди з якої-небудь сільської садиби. Бджоли дорогу свою знають. — Він підморгнув мені: — Не так, як ми, правда ж?

Я здвигнув плечима:

— Може, й ми знаємо... Принаймні невеличкий її шмат. Наскільки дозволяють можливості. А ти хіба не знаєш?

— Не знаю. Та й не хочу знати. Якщо маєш перед собою якусь мету, то станеш міщанином.

Я поглянув на вежу собору. Шовковисто-зеленим силуетом височіла вона в синьому небі — стара, як світ, і спокійна, а навколо неї ширяли ластівки.

— Як тут тихо, — промовив я.

Ленц кивнув.

— Так, голубе, тільки тут і помічаєш, що тобі лише нестаче часу, щоб стати доброю людиною, га?

— Часу та спокою, — відповів я. — Спокою теж.

Він засміявся:

— Запізно, друже! Ми вже дожилися до того, що, мабуть, не витримали б спокою. Ну, ходімо! Пірнемо в життєвий вир!

Висадивши Готфріда, я знову подався на стоянку. Дорога вела повз кладовище. Знаючи, що Пат у цей час лежить у своєму шезлонгу на балконі, я кілька разів посигналив. Проте ніхто не показався звідти, і я поїхав далі. Зате невдовзі я побачив пані Гассе, що в накидці з блискучої тафти пройшла вулицею і зникла за рогом. Я поїхав слідом за нею, щоб спитати, чи не підвезти її кудись. Та коли я досяг перехрестя, то побачив, що вона сіла в машину, яка чекала її за рогом. Машина відразу рушила. То був трохи вже деренчливий «мерседес» випуску

1923 року. За кермом сидів чоловік з плескатим носом у строкатому картатому костюмі.

Я довго дивився услід машині. От що виходить, коли жінка весь час сидить удома сама. Думаючи про це, я поїхав на стоянку та став у хвості інших таксі.

Сонце нагрівало кузов машини. Черга посувалася дуже повільно. Мені дрімалося, і я спробував заснути. Проте ніяк не міг забути пані Гассе. Життя подружжя Гассе було зовсім не схоже на наше, але зрештою Пат також лишалася на цілий день сама.

Я вийшов на тротуар і пішов наперед, до машини Густава.

— На, випий, — запросив він мене, подаючи термос. — Чудовий холодний напій! Власного винаходу! Кава з льодом. Навіть у таку спеку зберігається холод на кілька годин. Знай, що Густав — людина практична!

Я взяв у нього ковпачок із кавою і випив.

— Якщо ти такий практичний, — сказав я, — то навчи мене, яку розвагу можна знайти жінці, коли вона цілими днями сидить сама.

— Дуже просто, хлопче, — Густав глянув на мене, свідомий своєї переваги. — Придбай їй дитину або собаку! Загадай мені щось складніше!

— Собаку? — вражено перепитав я. — Авжеж, собаку! Як я не додумався! Ти маєш рацію! З собакою ніколи не будеш почуватися самотнім.

Я почастував його сигаретою.

— Послухай, а ти часом не знаєш, де дістати собаку? У наш час якесь цуценя, мабуть, можна дешево купити.

Густав докірливо похитав головою:

— Ти, я бачу, Роберте, і справді не знаєш, яка я для тебе знахідка! Адже мій майбутній тесть — другий секретар спілки власників доберманів! Звичайно, ми дістанемо тобі цуценя першокласної породи, навіть безкоштовно. У нас там є один приплід — чотири песики та дві сучки, їхня бабуся-медалістка Герта Тогенбурзька.

Густавові пощастило. Батько його нареченої не лише розводив породистих собак, а й був власником ресторану «Нова келія», а його наречена, крім того, мала свою плісирувальну майстерню. Через те Густав не знав горя. У тестя він безкоштовно їв і пив, а наречена прала й прасувала йому сорочки. Він зволікав з весіллям, бо, одружившись, мав би взяти на себе всі турботи.

Я пояснив Густаву, що доберман мене не влаштовує. Це надто великий собака та ще й примхливої натури. Густав трохи подумав, тоді сказав:

— Ходи зі мною, поміркуємо, порадимось. У мене є дещо на прикметі. Ти тільки не втручайся, коли я говоритиму.

— Гаразд.

Він повів мене до маленької крамнички. На вітрині стояли акваріуми з водоростями. У ящику сиділо кілька сумних морських свинок. По боках висіли клітки, в яких невгамовно стрибали чижі, снігурі й канарки.

Назустріч нам вийшов маленький, клишоногий чоловічок у коричневому пуловері. Водяві очі, блякла шкіра, а ніс ніби горів — видно, що був п'яничка.

— Скажи, Антоне, які успіхи в Асти? — запитав Густав.

— Другий приз і почесний приз у Кельні, — відповів Антон.

— Падлюки! — обурився Густав. — А чому не перший?

— Перший вони віддали Удо Бланкенфельзові, — буркнув Антон.

— Це ж просто свинство! Шахраї!

У глибині крамнички щось дзявкало та скавуліли цуценята. Густав пішов туди й приніс, тримаючи за шкірки, двох маленьких тер'єрів: у лівій руці — білого з чорними плямами, а в правій — рудого. Рука з рудим цуценям непомітно хитнулась. Я поглянув на нього: те, що треба.

Це було на диво гарне цуценя, ніби іграшка. Лапки рівні, тулуб квадратний, голова чотирикутна, очі зухвалі й розумні. Густав пустив обох на підлогу.

— Смішне байстря, — сказав він, показуючи на рудого. — І звідки ти його взяв?

Антон начебто купив його в однієї дами, що виїхала до Південної Америки. Густав глузливо засміявся. Ображений Антон показав його родовід, що доходив аж до Ноєвого ковчега. Густав зневажливо махнув рукою і почав роздивлятися білого з чорними плямами. Антон заправив за рудого сто марок. Густав давав йому п'ять. Йому не подобався прадід того собачати. Він гудив його хвіст. Та й вуха у нього були не породисті. От у біло-чорного все бездоганне.

Я стояв у кутку та слухав. Раптом мене хтось схопив за капелюх. Я здивовано оглянувся. У кутку на жердині, згорбившись, сиділа мавпочка з сумним обличчям. Хутро її було сіро-жовте, очі чорні, круглі, а губи стулені, як у старій жінки. Животик у неї був оперезаний шкіряним паском, до якого припинався ланцюжок. Ручки в мавпи були маленькі, чорні й такі схожі на людські, що мені аж моторошно стало.

Я спокійно, не рухаючись стояв на місці. Мавпочка поволі посувалася по жердині в мій бік. Вона, не змигнувши оком, дивилася на мене не те щоб недовірко, а якимось незвичайним стриманим поглядом. Нарешті вона обережно простягла руку. Я подав їй палець. Мавпа спершу відсахнулася, потім обхопила мого пальця. Дивно було відчувати її холодну дитячу ручку своєю рукою. Здавалося, що з того скорченого тільки хоча ви-йти запроторена туди нещасна, безсловесна людина. Несила було довго дивитися в ті очі, сповнені смертельної туги.

Нарешті Густав вибрався з нетрів собачого родоводу.

— Отже, домовились, Антоне, ти одержиш за нього справжнього добермана — нащадка Гerti. Такої блискучої операції ти ще не зробив за все своє життя! — Потім він звернувся до мене: — Ти його забереш зараз?

— А скільки він коштує?

— Ніскільки. Я виміняв його за того добермана, що раніше подарував тобі. О, на Густава можна покластися! Густав не підведе.

Ми домовилися, що я візьму собача пізніше, коли скінчиться моя робота на таксі.

— Ти хоч розумієш, який скарб придбав? — запитав мене Густав уже на вулиці. — Рідкісний екземпляр! Ірландський тер'єр. Неперевершений. Без жодної вади. Та ще з таким родоводом, що — Боже мій! — тобі не можна й дивитись на нього, а то ти, перш ніж звернутися до песика, будеш вклонятися йому.

— Густаве, — сказав я, — ти зробив мені велику послугу. Ходімо, вип'ємо з тобою найстарішого коньяку, який тільки знайдеться.

— Сьогодні не можу! — заявив Густав. — Сьогодні мені потрібна певна рука. Увечері я йду до своєї спілки грати в кеглі. Пообіцяй мені, що колись підеш зі мною! Там дуже високоприсойне товариство, навіть один старший секретар поштової служби.

— Піду, — пообіцяв я. — Навіть якщо не буде старшого секретаря.

Десь близько шостої вечора я повернувся до майстерні. Кестер уже чекав на мене.

— Жафе дзвонив пополудні. Сказав, щоб ти подзвонив йому. На мить мені перехопило подих.

— Він іще щось сказав, Отто?

— Ні, нічого такого. Лише попередив, що до п'ятої буде у себе в приймальні. А потім у лікарні святої Доротеї. Отже, тепер дзвони туди.

— Добре.

Я пішов до контори. Було тепло, навіть парко, але мене морозило, телефонна слухавка в моїй руці тремтіла.

— Що за чортівня! — вилаявся я і міцно сперся ліктем на стіл.

Минуло чимало часу, поки я додзвонився до Жафе.

— Ви тепер вільні? — спитав він.

— Так.

— То приїздіть сюди. Я ще з годину буду тут.

Я хотів спитати його, чи не сталося чого з Пат, але на наважився.

— Добре, — відповів я. — За десять хвилин я буду у вас.

Поклавши слухавку, я зразу ж подзвонив додому. До апарата підійшла служниця. Я попросив покликати Пат.

— Не знаю, чи вона вдома, — буркнула Фріда. — Зараз подивлюся.

Я почекав. Голова в мене була важка, обличчя пашіло. Чекання здавалося вічним. Нарешті почув шурхіт, а тоді й голос Пат:

— Роббі?

Я на мить заплющив очі.

— Як ти почуваєшся, Пат?

— Добре. Я досі сиділа на балконі й читала. Дуже цікава книжка.

— Справді, цікава? Добре. Я тільки хотів тобі сказати, що сьогодні прийду додому трохи пізніше. А книжку ти вже дочитала?

— Ні, саме дійшла до середини. Ще на кілька годин вистачить.

— За цей час я давно буду вдома. Ну, то йди читай далі.

Я ще трохи посидів, потім підвівся.

— Отто, — сказав я. — Можна мені взяти «Карла»?

— Звичайно. Якщо хочеш, я поїду з тобою. Тут мені однак робити нічого.

— Ні, не треба. Нічого не сталося. Я щойно дзвонив додому.

«Яке небо, — подумав я, коли «Карл» вискочив на вулицю, — яке чудове вечірнє світло над дахами! Яке навколо прекрасне життя!»

Мені довелося чекати на Жафе кілька хвилин. Сестра провела мене до невеличкої кімнати, де на столі лежали старі журнали. На підвіконні стояло кілька горщиків із виткими квітами. Звичайна картина: ті самі журнали в пожовклих обкладинках і ті самі сумні виткі квіти. Таке побачиш тільки в приймальнях лікарів і в лікарнях.

Увійшов Жафе. Він був у білому, як сніг, халаті, на якому ще лишилися пруги від праски. Та коли він підсів до мене, я побачив з внутрішнього боку правого рукава малесеньку світло-

червону криваву пляму. У своєму житті я бачив багато крові, але ця крихітна пляма раптом пригнітила мене дужче, ніж безліч закривавлених пов'язок. Мій радісний настрій як рукою зняло.

— Я обіцяв вам сказати, в якому стані тепер фрейлейн Гольман, — почав Жафе.

Я кивнув і перевів погляд на візерунки оксамитової скатерки. Я втупився в безкінечне плетиво шестикутників, раптом безглуздо вирішивши, що все буде гаразд, якщо не відірву очей від скатертини й не моргну, поки Жафе почне говорити далі.

— Два роки тому вона шість місяців пробула в санаторії. Вам відомо про це?

— Ні, — сказав я, і далі дивлячись на стіл.

— Після того їй стало краще. Тепер я її уважно перевірю. На зиму вона неодмінно повинна ще раз поїхати туди. Їй не можна лишатися тут, у місті.

Я все ще дивився на шестикутники. Вони почали розпливатися в моїх очах, а тоді застрибали.

— Коли вона повинна їхати? — запитав я.

— Восени. Щонайпізніше в кінці жовтня.

— Отже, це не була випадкова кровотеча?

— Ні.

Я відвів очі.

— Мабуть, зайве пояснювати вам, — повів далі Жафе, — що перебіг цієї хвороби важко передбачити. Рік тому здавалося, що процес припинився, почалася інкапсуляція, і можна було припустити, що каверна закрилася. Так само й тепер, коли процес спалахнув знову, він несподівано може знов припинитися. Я кажу це не просто, щоб заспокоїти вас, ця хвороба справді така. Я був свідком найнесподіваніших видужувань.

— І несподіваних погіршень?

Він глянув на мене.

— Звичайно, бувало й таке.

Він почав пояснювати мені подробиці. Уражені були обидві легені — права менше, ліва більше. Потім він замовк і подзвонив сестрі:

— Принесіть мені папку.

Сестра принесла її. Жафе дістав з неї два великі знімки. Він вийняв їх із шелестких конвертів і підняв проти вікна.

— Так вам буде видніше. Це рентгенівські знімки.

На прозорій сірій платівці я побачив спинний хребет, лопатки, ключиці, суглобові западини та пласкі дуги ребер. Але я бачив не лише це — я бачив кістяк. Похмурий, примарний, він поставав з блідих, розпливчастих тіней знімка. Я бачив кістяк Пат. Кістяк Пат...

Жафе показував пінцетом на окремі лінії та затемнення на платівці й пояснював, що вони означають. Він не помічав, що я вже зовсім не дивлюся на них. Переді мною був просто вчений, що звик робити все ґрунтовно. Нарешті він обернувся до мене:

— Ви це зрозуміли?

— Так, — сказав я.

— А що з вами? — запитав він.

— Нічого, — відповів я. — Мені просто неприємно дивитися на це.

— Он як. — Він поправив окуляри, запхнув знімки назад у конверти й допитливо подивився на мене. — Проте не уявляйте собі бозна-чого.

— Я не уявляю. Але чого саме нас мало спіткати таке нещастя? Мільйони людей зовсім здорові! Чому тільки вона хвора?

Жафе хвилину помовчав, потім сказав:

— На це питання ніхто не може відповісти.

— Так, — гірко мовив я і раптом відчув страшну нестримну лють, — на це питання ніхто не може відповісти! Звичайно! Ніхто не пояснить, чому на людину звалюється нещастя і смерть! Прокляття! І навіть нічим від них не оборонишся!

Жафе довго дивився на мене.

— Вибачте, — сказав я. — Але я не вмію прикидатися. Це моя біда.

Він і далі дивився на мене. Нарешті спитав:

— Ви маєте ще трохи часу?

— Маю! — відповів я. — Часу в мене вистачає.

Жафе встав.

— Я зараз робитиму вечірній обхід. Мені б хотілося, щоб ви пішли зі мною. Сестра дасть вам білий халат. Тоді пацієнти подумують, що ви мій асистент.

Я не знав, що він надумав, проте взяв у сестри білий халат.

Ми йшли довгими коридорами. Крізь широкі вікна в них лилося рожеве вечірнє світло: лагідне, притьмарене, ніби якесь не-природне. Кілька вікон стояли відчинені. Знадвору долинав запах липового цвіту.

Жафе відчинив одні двері. Назустріч нам війнуло гнилим, затхлим духом. Там лежала жінка з чудовим волоссям кольору давнього золота, що мерехтіло у відблиску світла. Вона мляво підняла руку. Шляхетний високий лоб, звужений у скронях. Нижче очей обличчя до рота було затулене пов'язкою. Жафе обережно зняв її. Я побачив, що в жінки немає носа. На його місці зяяла заскорузла, чимось намащена червона рана з двома дірочками посередині. Жафе знову наклав пов'язку.

— Усе гаразд, — ласкаво мовив він і повернувся до виходу.

Він зачинив за собою двері. У коридорі я на мить зупинивсь і глянув на лагідне вечірнє світло.

— Ходімо далі, — сказав Жафе і завернув поперед мене в іншу палату.

Ми почули хрипкий, задушливий віддих хворого, що борсався в гарячці. На посинілому обличчі в нього проступили дивні яскраво-червоні плями. Рот у хворого був роззявлений, очі витріщені, а руки ненастанно совалися по ковдрі. Чоловік був непритомний. Крива температура на таблиці незмінно показувала сорок градусів. Біля ліжка сиділа сестра й читала. Коли Жафе увійшов до палати, вона поклала книжку та встала. Жафе поглянув на таблицю й похитав головою.

— Двостороннє запалення легенів і плеврит. Уже з тиждень відчайдушно бореться зі смертю. Рецидив. Був майже одужав, але рано вийшов на роботу. Має дружину й двоє дітей. Безнадійний.

Він послухав серце і помацав пульс. Сестра, допомагаючи йому, впустила книжку. Я підняв її й побачив, що то була куховарська книжка. Руки хворого, схожі на лапи павука, невгамовно дряпали по ковдрі. Це був єдиний звук у палаті.

— Вам треба лишитись тут на ніч, — сказав Жафе сестрі. Ми вийшли. Рожевий присмерк надворі став густіший.

Тепер він, наче хмара, заповнив коридор.

— Прокляте світло, — не витримає я.

— Чому? — запитав Жафе.

— Така краса й цей жах. Вони не пасують одне до одного.

— А проте вони існують поряд, — заперечив Жафе.

У третій палаті лежала жінка й хрипіла. Її забрали до лікарні пополудні: тяжке отруєння вероналом. Чоловік її напередодні загинув від нещасного випадку. Його привезли додому з переламаним хребтом і при повній свідомості. Він кричав, аж поки помер уночі.

— І вона виживе? — спитав я.

— Можливо.

— Навіщо?

— У мене за останні роки було п'ять таких випадків, — пояснив Жафе. — Лише одна з них удруге спробувала накласти на себе руки. Отруїлася газом. Та померла. З чотирьох інших дві знову вийшли заміж.

У четвертій палаті лежав чоловік, уже дванадцять років розбитий паралічем. Шкіра у нього була жовта, як віск, борідка чорна, ріденька, а очі незвичайно великі й спокійні.

— Як справи? — запитав Жафе.

Чоловік зробив якийсь непевний рух. Потім очима показав на вікно:

— Гляньте, яке небо! Я відчуваю, що буде дощ. — Він усміхнувся. — У дощ краще спиться.

Перед ним на ковдрі лежала шкіряна шахова дошка з повтиканими в дірочки фігурами, а поряд ціла купа газет і кілька книжок.

Ми пішли далі. Я побачив молоду жінку з нажаханими очима й синіми губами, скалічену важкими пологами... Дитину-калічку

з кривими ніжками й рахітичною головою... Чоловіка без шлунка... Немічну бабусю, яка плакала, що про неї не турбуються рідні; на їхню думку, вона надто довго помирає... Сліпу, яка вірила, що знову буде бачити... Сифілітичну дитину з кривавим висипом, коло ліжка якої сидів батько... Жінку, якій вранці того дня вирізали другу грудь... Ще іншу — скручену ревматизмом... Третю — з вирізаними яєчниками... Робітника з розчавленими нирками...

Ми проходили палату за палатою, і в кожній було те саме — стогін, судомно скривлені тіла, нерухомі, майже згаслі тіні, клубок страждань, нескінченна низка страху, покірності своїй долі, болю, розпачу, горя... І щоразу, коли зачинялися двері палати, у коридорі нас знов зустрічало рожеве світло райського вечора, знов і знов після тих жахів у палатах перед очима поставала ціла хмара лагідного рожево-сірого блиску, і я не міг зрозуміти, чи то був жахливий глум, чи нелюдська вітіха.

Перед дверима до операційної Жафе зупинився. Яскраве світло просіяло крізь непрозорі шибки скляних дверей. Дві медсестри вкотили туди довгу коляску. На ній лежала жінка. Я зустрів її погляд. Жінка не помітила мене, вона дивилася кудись удалину. Але я здригнувся, глянувши на ті очі — стільки в них було мужності, самовладання і спокою.

Обличчя Жафе раптом здалося мені втомленим.

— Не знаю, чи добре я зробив, — сказав він, — але заспокоювати вас словами, мабуть, не було б ніякого сенсу. Ви б не повірили мені. Тепер ви самі побачили, що багато хто з цих людей тяжче хворий, ніж Пат Гольман. У багатьох із них не лишилося нічого, крім власної надії. Але більшість виживуть. Знову стануть здоровими. Оце я й хотів вам показати.

Я кивнув.

— Ви зробили добре.

— Дев'ять років тому померла моя дружина. Їй було двадцять п'ять років. Вона ніколи не хворіла. Грип. — Він трохи помовчав. — Ви розумієте, чому я кажу вам про це?

Я знов кивнув.

— Нічого не можна знати наперед. Смертельно хворий може пережити здорового. У житті бувають усякі дива.

На його обличчі чітко позначилися зморшки. Підійшла сестра та щось пошепки сказала йому. Він випростався й кивнув у бік операційної палати.

— Мені треба йти туди. Не показуйте Пат, що ви стурбовані. Це найважливіше. Зможете?

— Зможу, — сказав я.

Він подав мені руку та швидко зайшов із сестрою через скляні двері до яскраво освітленої операційної.

Я повільно рушив довгими сходами вниз. Що нижче я спускався, то ставало темніше, а на першому поверсі вже горіло електричне світло. Вийшовши на вулицю, я побачив, як на обрії ще раз спалахнула рожева заграва, потім небо ніби глибоко зітхнуло й відразу посіріло.

Хвилину я сидів у машині, втупившись поглядом поперед себе. Потім опанував себе й поїхав назад до майстерні.

Кестер чекав мене біля воріт. Я заїхав у двір і вийшов із машини.

— Ти вже знаєш? — спитав я.

— Знаю, — відповів він. — Але Жафе хотів сказати тобі про це сам.

Я мовчки кивнув.

Кестер очікувально дивився на мене.

— Отто, я не дитина й розумію, що не все ще втрачено, — сказав я. — Проте мені все ж, мабуть, нелегко буде прикидатися сьогодні ввечері, якщо я лишуся наодинці з Пат. Завтра стане легше. Завтра я зможу тримати себе в руках. А сьогодні, може, підемо кудись усі разом?

— Ну, звичайно, Роббі. Я вже подумав про це й попередив Готфріда.

— Коли так, то дай мені ще раз «Карла». Я спершу заїду додому й заберу Пат, а потім, десь за годину, вас.

— Добре.

Я поїхав. На Ніколаїштрасе я згадав, що забув собаку. Я повернув машину й поїхав назад, щоб забрати його.

У крамниці не світилося, проте двері були відчинені. Антон сидів у глибині приміщення на розкладачці. У руді він тримав пляшку. Від нього тхнуло, наче від горілчаного заводу.

— Обмахорив мене Густав, — сказав він.

Тер'єр вибіг мені назустріч, обнюхав і лизнув мою руку. Під скісним світлом, що падало з вулиці, його очі поблискували зеленими вогниками. Антон підвівся, поточивсь і раптом заплакав.

— Песик мій, тепер і ти підеш від мене... Усі залишають мене... Тільда померла... Мінна покинула... Скажіть мені, навіщо, власне, такому, як я, жити?

Цього ще мені бракувало! Тьмяне світло електричної лампочки, яку він тепер увімкнув, тихе шарудіння черепак і пташок по кутках, і маленький, брезкий від горілки чоловічок.

— Товстуни, ті знають... Але скажіть мені, навіщо взагалі живуть такі, як я? Навіщо ми, бідолахи, живемо, пане?

Мавпа жалібно пискнула і, мов навіжена, застрибала на своїй жердині. По стіні шугала її тінь.

— Коко, — хлипнув самотній чоловічок, що впився в темряві. — Єдиний мій, іди до мене! — Він подав мавпі пляшку. Вона схопила її.

— Ви занапастите тварину, якщо привчите її пити, — сказав я.

— Ну, то й занапащу, — пробелькотів він. — На кілька років більше на прив'язі чи менше... однаково... все однаково... пане...

Я взяв цуценя, що вже горнулося до мене теплим тілом, і пішов. Воно покірно бігло поряд зі мною до машини, струнке і спритне.

Приїхавши додому, я потихеньку пішов нагору, тримаючи цуценя на мотузці. У коридорі зупинився й поглянув на себе в дзеркало. Вираз обличчя був такий, як звичайно. Я постукав у двері Пат, відхилив їх і впустив цуценя.

Сам я лишився в коридорі і, тримаючи за мотузку, чекав, що буде далі. Але замість голосу Пат раптом почувся бас пані Залевської:

— Царице небесна!..

Полегшено зітхнувши, я заглянув до кімнати. Я боявся лише першої хвилини наодинці з Пат. Тепер мені полегшало. Пані Залевська надійно захистила мене від найгіршого. Вона велично сиділа за столом з чашкою кави, а перед нею в якомусь містичному порядку були розкладені карти. Пат сиділа поряд і слухала, що на неї чекає в майбутньому. Очі її сяяли.

— Добрий вечір, — раптом зрадівши, привітався я.

— Ось він і прийшов, — з гідністю сказала пані Залевська. — Близькою дорогою у вечірній час, а з ним чорний король...

Цуцня рвонулося, прослизнуло між моїми ногами, вбігло в кімнату й загавкало.

— Боже мій! — вигукнула Пат. — Та це ж ірландський тер'єр!

— Схиляюсь перед твоїми знаннями! — сказав я. — Кілька годин тому я ще уявлення не мав, якої воно породи.

Пат нахилилась до цуценяти, і воно сміливо кинулось до неї.

— Як же його звуть, Роббі?

— Сам не знаю. Може, Коньяк, або Віскі, або ще якимось так, коли зважати на вдачу його попереднього господаря.

— Він наш?

— Так, наскільки одна жива істота може бути власністю якоїсь іншої.

Їй перехопило дух від радості.

— Ми назвемо його Біллі! Коли моя мама була ще дівчиною, в неї був собака. Вона не раз розповідала мені про це. Його теж звали Біллі!

— То я добре зробив, що привів його, — сказав я.

— А він охайний? Його можна тримати в кімнаті? — запитала пані Залевська.

— У нього родовід, як у князя, — відповів я. — А князі всі охайні.

— Маленькими вони не дуже охайні. Скільки йому?

— Вісім місяців. Для собаки це те саме, що для людини шістнадцять років.

— На вигляд він неохайний, — стояла на своєму пані Залевська.

— Його треба лише помити, і все.

Пат піднялася й обняла пані Залевську за плечі. Я вражено дивився на неї.

— Мені завжди хотілося мати собаку, — сказала вона. — Ми можемо його залишити в себе, правда? Адже ви нічого не маєте проти?

Матуся Залевська, скільки я її знав, уперше збентежилась.

— Ну що ж... якщо ви так хочете, — відповіла вона. — Та й карти показали так. Сюрприз у домі від якогось короля.

— А чи показали карти, що ми сьогодні ввечері підемо гуляти? — спитав я.

Пат засміялася:

— До цього ми ще не дійшли, Роббі. Ми поки що ворожили на тебе.

Пані Залевська підвелася й збрала карти.

— Картам можна вірити, можна й не вірити, а можна вірити навпаки, як мій Залевський. Йому завжди випада пікова дев'ятка, а це погана прикмета в рідкій стихії. Через те він гадав, що йому треба остерігатися води. А виявилось, то була горілка й пільзенське пиво.

Коли Залевська вийшла, я міцно обняв Пат.

— Яке щастя приходити додому й заставати тебе тут, — сказав я. — Для мене це щоразу несподіванка. Коли я долаю останні сходинки й відчиняю двері, у мене завжди калатає серце: я боюсь, що відчиню двері, а тебе тут не виявиться.

Пат, усміхаючись, дивилась на мене. Вона майже ніколи не відповідала, коли я казав їй таке. Та я й уявити собі не міг, що почую від неї такі слова, мені навіть було б неприємно. Я вважав, що жінка не повинна казати чоловікові про те, що кохає

його. Її очі сяяли від щастя, і цим вона говорила більше, ніж можна було сказати словами.

Я довго тримав її в обіймах, відчуючи тепло її тіла й легенький запах її волосся... Міцно тримав її, і для мене більше нічого не існувало, крім неї, — темрява відступила, Пат була зі мною, вона жила, дихала, і я був сповнений надій.

— Ми, справді, підемо кудись, Роббі? — почулося біля самого мого обличчя.

— Та ще й усі разом, — відповів я. — Кестер і Ленц теж. «Карл» уже чекає на нас біля входу.

— А Біллі?

— Біллі, звичайно, поїде з нами. А то куди ж нам дівати те, що лишиться від вечері! Чи ти вже повечеряла?

— Ні ще! Я чекала на тебе.

— Але ж ти не повинна чекати на мене. Ніколи. Це просто жахливо — чекати на когось.

Вона похитала головою:

— Ти цього не розумієш, Роббі. Жахливо тоді, коли не маєш на кого чекати.

Вона ввімкнула світло біля дзеркала.

— Тепер я мушу починати одягатись, а то не встигну. Ти теж підеш переодягатись?

— Пізніше, — відповів я. — Мені недовго. Дай мені ще трохи побути тут.

Я покликав до себе цуценя й сів у крісло біля вікна. Я любив сидіти отак тихенько й дивитись, як Пат одягається. Ніколи я так не відчував одвічної таємниці жінки, як тоді, коли вона безмовно вешталася по кімнаті, задумливо приміряла перед дзеркалом ту чи іншу одежину, цілком поринувши в себе, підсвідомо віддаючись чуттям своєї статі. Я не уявляв собі, щоб жінка могла пащекувати й сміятися, одягаючись. А якщо вона так робила, то їй бракувало таємничості й чарів вічної незбагненності. Я любив м'які, плавні рухи Пат перед дзеркалом; для мене було насолодою дивитись, як вона

легко поправляла зачіску чи обережно й тонко, ніби стрілою, проводила олівцем по бровах. У ту мить вона скидалася на сарну, і на гнучку пантеру, і трохи на амазонку перед боєм. Вона забувала все навколо, обличчя її було поважне й зосереджене. Вона спокійно й уважно розглядала себе в дзеркалі, і коли підступала до самого нього, здавалося, ніби там уже не було ніякого відображення, ніби дві жінки — одна з сучасності, друга з присмерку минулих тисячоліть — сміливо й допитливо дивляться одна одній в очі одвічним, зрозумілим для обох поглядом.

У кімнату з кладовища долинав свіжий подих вечора. Я сидів мовчки, але пам'ятав усе те, про що недавно довідався, добре пам'ятав, — але, дивлячись на Пат, відчував, як гнітючий сум, що каменем лежав у мене на душі, раз по раз заливали хвилі шаленої надії, як він перетворювався на надію і змішувався з нею, одне переходило в інше — сум, надія, вітер, вечір і дівчина-красуня між блискучими дзеркалами й свічниками... На мить мене охопило дивне почуття, наче тільки це й є справжнє життя в його найглибшому розумінні, а може, навіть і щастя: кохання з такою глибокою тугою, страхом за майбутнє і мовчазним усвідомленням небезпеки.

XIX

Я стояв на стоянці й чекав. Під'їхав на своїй машині Густав і став за мною.

— Ну, як твій цуцик, Роберте? — спитав він.

— Живе, як у Бога за пазухою, — відповів я.

— А ти?

Я невдоволено махнув рукою:

— Теж жив би, як у Бога за пазухою, якби більше заробляв.

Уяви собі — за сьогодні два маршрути по п'ятдесят пфенігів.

Густав кивнув:

— Дедалі гірше й гірше. І так усюди. До чого ми доживемося?

— А мені так треба грошей! — сказав я. — Саме тепер! Багато грошей.

Густав почував підборіддя:

— Багато грошей!.. — Потім поглянув на мене. — Чесним шляхом ніхто не розбагатіє, Роберте. Хіба спекуляцією. А як-би спробувати на тоталізаторі? Сьогодні перегони. Я знаю там одне вищого класу кубло. Недавно поставив на Аїду й заробив у двадцять вісім разів більше.

— Що ж, мені однаково. Аби був якийсь шанс.

— А ти вже коли-небудь пробував?

— Ні.

— То в тебе ще чиста рука! Такою рукою можна спробувати. — Він глянув на годинник. — Ну що — поїдем? Якраз устигнемо.

— Гаразд! — Після операції з собакою я перейнявся великою довірою до Густава.

Приміщення контори, де уклалися угоди на заклади, було досить просторе. Праворуч містився тютюновий кіоск, а ліворуч — тоталізатор. Вітрина вся була завішена зеленими й рожевими спортивними газетами та надрукованими на машинці оголошеннями про перегони. Уздовж однієї стіни стояв довгий прилавок з кількома письмовими приладдями. За ним орудували троє чоловіків. Один щось кричав у телефон, другий бігав туди й сюди з якимись папірцями в руках, а третій, без піджака, у бузкового кольору сорочці з засуканими рукавами, у зсунутому на потилицю котелку з товстою чорною бразильською сигарою в зубах, сидів за прилавком і записував ставки.

На мій подив, там ніде було ногою ступити. Переважали люди найнижчого прошарку — ремісники, робітники, дрібні чиновники, кілька повій і сутенерів. Біля самих дверей нас зупинив якийсь чоловік у брудних сірих гамашах, сірому капелюсі й у заношеному сірому сюртуці.

— Фон Білінг. Ризикнемо, панове? Певний виграш!

— Як пальцем у небо, — відповів Густав, раптом зовсім змінившись.

— Усього п'ятдесят пфенігів, — наполягав Білінг. — Я особисто знаю тренера. Здавна... — додав він, помітивши мій зацікавлений погляд.

Густав уже вивчав списки учасників.

— Коли вийде бюлетень Отея¹? — гукнув він до стойки.

— О п'ятій, — квакнув помічник.

— Філомена — добра кобила, — пробурмотів Густав. — Чудова коняка для далекого забігу. — Він аж спітнів від хвилювання. Раптом він спитав: — Що на черзі?

— Гоппегартен², — відповів хтось поруч.

Густав вивчав і далі списки.

— Для початку ми поставимо кожен по дві монети на Трістана, цей переможе, — пояснив він мені.

— А ти маєш про перегони хоч якесь уявлення? — спитав я.

— Уявлення? — перепитав Густав. — Я знаю кожне кінське копито.

— І все ж ставите на Трістана? — сказав хтось поруч. — Єдиний шанс — Старанна Лізхен! Я особисто знаю її власника Джонні Бернса.

— А я сам власник стайні, де стоїть Старанна Лізхен, — відрубав йому Густав. — Я знаю її ще краще за нього!

Він назвав чоловікові за прилавком наші ставки. Одержавши квитанції, ми сіли ближче до буфету, де стояло кілька столиків із стільцями. Навколо нас гуло — яких тільки кличок не називали! Двоє робітників сперечалися про перегони в Ніцці, два поштарі вивчали інформацію про заклади в Парижі, а один візник вихвалявся, що він був колись берейтером. Лише один товстун, у якого волосся стирчало, як у їжака, байдуже сидів за столиком і поглинав бутерброди. Ще двоє, прихилившись до стіни, пожадливо дивилися на нього. Кожен із них тримав у руці по квитку, але їхні щокі були такі запалі, ніби вони три дні не їли.

¹ Іподром на західній околиці Парижа.

² Іподром неподалік Берліна.

Пронизливо задзеленчав телефон. Усі нашорошили вуха. Служник вигукував клички коней. Про Трістана ніхто не згадав.

— Хай йому чорт! — вилаявся Густав, почервонівши по самі вуха. — Переміг Соломон. Хто міг таке подумати, може, ви? — роздратовано звернувся він до прихильника Старанної Лізхен. — Ви теж були серед тих, хто його вихваляв.

Біля нас ніби з землі виріс фон Білінг.

— Панове, якби ви були послушали мене, я порадив би вам ставити на Соломона! Якщо хочете до наступного забігу...

Густав зовсім не слухав його. Він уже заспокоївся і завів факсову розмову з шанувальником Старанної Лізхен.

— Ви хоч трохи розумієтесь на конях? — запитав мене Білінг.

— Аніскільки! — зізнався я.

— То ставте! Ставте! Але тільки сьогодні, — додав він пошепки, — і більше ніколи. Послухайте мене. Ставте... однаково — на Короля Ліра чи на Срібну Міль... хай навіть на L'heure Bleue¹. Я нічого не хочу заробити на вас. Лише дасте мені трохи грошей, коли виграєте.

Від запалу в нього тремтіло підборіддя. Я знав правило ще з гри в покер: початківці зазвичай виграють.

— Ну, добре, — сказав я. — На котрого ж ставити?

— На котрого хочете... на котрого хочете...

— L'heure Bleue звучить непогано, — сказав я. — Що ж ризикну, поставлю десять марок на L'heure Bleue.

— Ти з глузду з'їхав? — накинувся на мене Густав.

— Ні, чого ж, — відповів я.

— Десять марок на ту шкапу, яку давно вже слід було зда-ти на ковбаси?

Шанувальник Старанної Лізхен, який щойно назвав Густава шкуродером, бурхливо підтримав його:

— Тю-тю! Він ставить на Голубу Годину! Та то ж корова, а не кінь, пане! Травнева Мрія випередить її на двох ногах, як захоче! І ви вірите в її перемогу?

¹ Голуба Година, світанок (фр.).

Білінг благально дивився на мене й давав знак.

— Вірю! — сказав я.

— Пиши пропало, — зневажливо пирхнув шанувальник Старанної Лізхен.

— Дивак! — Навіть Густав виричився на мене, ніби на готтентота. — Став на Джипсі II, того знає кожна дитина ще в утробі матері.

— Я не відступлю від своєї Голубої Години, — сказав я.

Тепер було вже пізно міняти заклад, це б суперечило всім таємничим законам шукачів щастя.

Чоловік у бузковій сорочці дав мені квитанцію. Густав і шанувальник Старанної Лізхен дивилися на мене, як на зачумленого. Вони навмисне відійшли від мене і пропхалися до прилавка, де, глузуючи один з одного, але з почуттям взаємної поваги поставили на своїх коней — Джипсі II і Травневу Мрію.

Цієї миті хтось у конторі впав. То був один із тих виснажених людей, що стояли біля столів. Він ковзнув по стіні та звалився на підлогу. Двоє поштарів підняли його й посадили на стілець. Обличчя його посіріло, рот розтулився.

— Боже мій! — сказала одна з повій, повна, чорнява особа з гладенько зачесаним волоссям і низьким лобом. — Хоч би хто-небудь дав склянку води.

Мене здивувало, що мало хто з присутніх звернув увагу на непритомного. Більшість лише мигцем глянули на нього та знов обернулися до тоталізатора.

— Тут часто таке буває, — сказав Густав. — Безробітні. Закладають усе, до останнього пфеніга. Усе сподіваються виграти великі гроші — тисяч із десять.

Кучер приніс із тютюнового кіоску склянку води. Чорнява повія вмочила туди хусточку й витерла нею лоб і скроні непритомного. Той зітхнув і раптом розплющив очі. То була мото-рошна картина: на згаслому обличчі нечутно знов з'явилися очі, ніби крізь прорізи скам'янілої, сірої маски зацікавлено виглянула якась інша, незнайома істота.

Дівчина взяла склянку з водою й дала зомлілому пити тримаючи його, наче дитину, на руці. Потім простягла руку до столу гладкого ненажери з найжаченим волоссям і взяла бутерброд.

— На, перекуси трошки... Але не поспішай, поволі... Та не відкуси мені пальця... От так, а тепер знов ковтни води...

Чоловік за столом скося поглянув на свій бутерброд, проте нічого не сказав. Обличчя потерпілого поступово рожевішало. Він пожував ще трохи, потім, хитаючись, підвівся. Дівчина довела його до дверей. Потім, швидко оглянувшись назад, відкрила свою сумочку.

— На... А тепер гайда звідси... Краще попоїж чогось замість битися об заклад...

Один із сутенерів, що весь час сидів до неї спиною, обернувся. Обличчя в нього було як у хижого птаха, вуха стирчали вбік. На ньому були лаковані черевики і спортивний кашкет.

— Скільки ти дала йому? — запитав він.

— Пару пфенігів.

Він штовхнув її ліктем у груди:

— По-моєму, більше! Не смій без мого дозволу...

— Не давай волі рукам, Еде, — сказав другий.

Повія вийняла пудреницю й почала підмальовувати губи.

— А хіба неправда? — сказав Еде.

Повія нічого не відповіла.

Задзвонив телефон. Я стежив за Еде і прослухав інформацію.

— Оце-то пощастило! — раптом вигукнув Густав. — Панове, це не просто щастя, а диво з див! — Він гупнув мене рукою по плечі: — Ти загірб сто вісімдесят марок ні за що ні про що, хлопче! Твоє цоб-цабе з чудернацькою кличкою перемогло!

— Справді? — спитав я.

Чоловік із розчавленою бразильською сигарою в зубах і в бузковій сорочці кисло кивнув і взяв мою квитанцію.

— Хто вам порадив?

— Я, — квапливо сказав Білінг, принижено, очікувально всміхаючись, і, вклонившись, проштовхався наперед. — Я, якщо дозволите... Мої зв'язки...

— Ет, із твоїми зв'язками... — Шеф навіть не вшанував його поглядом і відрахував мені гроші.

На мить у всьому приміщенні запанувала цілковита тиша. Усі дивилися в мій бік. Навіть незворушний ненажера підвів голову.

Я сховав гроші в кишеню.

— І на цьому кінець! — прошепотів Білінг. — Більше не закладайтесь! — Його обличчя вкрилося червоними плямами. Я тицьнув йому в руку десять марок.

Густав, підморгуючи, стусонув мене під ребра:

— Ну, що я тобі сказав! Слухайся Густава й будеш лопатою загібати гроші!

Я вирішив не нагадувати колишньому єфрейторові санітарної служби про Джипсі II. Та, мабуть, він і сам пам'ятав про неї.

— Ушиваймося звідси, — сказав він, — для справжніх знавців сьогодні невдалий день.

Біля самих дверей мене хтось сіпнув за рукав. То був шанувальник Старанної Лізхен.

— На котрого б ви поставили в перегонах пам'яті Масловського? — запитав він, шанобливо й пожадливо дивлячись на мене.

— Тільки на отченаша, — відповів я і пішов з Густавом до найближчої пивнички, щоб випити по чарці за здоров'я Голубої Години.

За годину я знов програв тридцять марок. Не міг утриматися. Але потім припинив гру. Коли ми йшли звідти, Білінг тицьнув мені якийсь папірець.

— На той випадок, коли вам щось буде потрібно. Або вашим знайомим. Я представник цієї фірми. — То була реклама фірми, що демонструє кінофільми у приватних квартирах. — Я також виступаю посередником у купівлі приношеного одягу. Оплата готівкою! — крикнув він мені навздогін.

О сьомій годині я поїхав до майстерні. Посеред двору стояв «Карл». Мотор його ревів.

— Добре, що ти з'явився, Роббі! — гукнув Кестер. — Ми саме збираємося виїхати за місто, щоб випробувати машину! Сідай!

Наша фірма, сповнена надій, зібралася в повному складі. Отто децю замінив у «Карла», децю вдосконалив, бо мав намір через два тижні взяти участь у гірських перегонах. А тепер мав відбутися спробний виїзд.

Ми сіли в машину. Юп улаштувався поряд із Кестером, задуливши обличчя величезними захисними окулярами. У нього б серце лопнуло, якби ми його не взяли з собою. Ми з Ленцом сіли позаду.

«Карл» помчав вулицями. На шосе за містом швидкість досягла ста сорока кілометрів за годину. Ми з Ленцом, зігнувшись, припали до спинки переднього сидіння, бо вітер, здавалося, ладен був відірвати нам голови. Обабіч шосе повз нас пролітали тополі, скати свистіли, і чарівний звук мотора, як шалений крик свободи, понизував нас до кісток.

За чверть години ми побачили поперед себе чорну цятку, яка швидко росла на очах. То була досить важка машина, що їхала зі швидкістю кілометрів вісімдесят або й сто за годину. Вона йшла не рівно, а чомусь кривуляла по дорозі. Дорога в тому місці була вузька, тому Кестер зменшив швидкість. Коли ми опинилися на відстані сотні метрів від машини й уже хотіли просигналізувати, то побачили: на бічній дорозі праворуч наближався мотоцикліст і миттю зник за кущами перед перехрестям.

— А хай йому біс! Буде зараз біда! — вилаявся Ленц.

Тієї ж миті ми побачили на шосе мотоцикліста, метрів за двадцять попереду великої машини. Він, певне, не дооцінив її швидкості й хотів з повороту вискочити вперед. Машина рвонулася вліво, щоб ухилитися від мотоцикла, але його також з розгону кинуло ліворуч. Тоді машина знову рвонула направо й заднім крилом зачепила мотоцикл. Він перекинувся й відлетів набік. Мотоцикліста викинуло на шосе. Машину кидало з боку на бік, вона не змогла відразу вирівнятися, зірвала дороговказ, збила ліхтарний стовп і з гуркотом ударилася в дерево.

Усе це сталося за кілька секунд. Ми все ще їхали на великій швидкості й за мить були там. Засвистіли колеса. Отто пустив «Карла», як добре натренованого коня, між мотоциклістом, його

мотоциклом і машиною, що стояла поперек дороги й чаділа. Ліворуч він мало не зачепив руку мотоцикліста, а праворуч — задок машини; потім мотор заревів, «Карл» вирівнявся, завищала гальма, і все стихло.

— Чиста робота, Отто! — сказав Ленц.

Ми побігли назад і миттю відчинили дверцята машини. Її мотор ще працював. Кестер одним порухом руки вирвав зі щитка управління ключ. Коли мотор машини затих, ми почули стогін.

Усі шибки великого лімузина були розбиті. У напівтемряві кузова ми побачили закривавлене обличчя жінки. Біля неї, затиснутий між кермом і сидінням, лежав чоловік. Спершу ми витягли жінку й поклали на землю. Усе її обличчя було порізане склом, кілька скалок іще стирчало в ньому, але кров не дуже йшла. Гірше було з правою рукою. З білого рукава жакета, просякнутого кров'ю, крапало. Ленц розрізав рукав. Виявилося, що порізана вена. Ленц скрутив свою хусточку в джгут.

— Витягайте чоловіка, я тут упораюся сам, — сказав він. — Треба скоріше відвезти їх до найближчої лікарні.

Щоб вивільнити чоловіка, нам довелося відкрити спинку сидіння. На щастя, у нас було досить інструментів, і ми зробили все швидко. Чоловік був закривавлений і, мабуть, мав зламаних кілька ребер. Коли ми допомогли йому вибратися з машини, він, скрикнувши, впав. З коліном у нього теж щось було негаразд. Але нашвидку ми не могли йому надати ніякої допомоги.

Кестер заднім ходом підвів «Карла» до місця катастрофи. Жінка закричала з переляку, побачивши його, хоча він їхав не так уже й швидко. Ми відкинули назад спинку одного з передніх сидінь і поклали чоловіка. Жінку влаштували на задньому сидінні. Я став біля неї на підніжку, а на другому боці Ленц підтримував чоловіка.

— Ти, Юпе, лишайся тут і пильнуй машину, — сказав Ленц.

— А куди дівся мотоцикліст? — запитав я.

— Накивав п'ятами, коли ми тут вовтузилися, — пояснив Юп.

Ми потихеньку рушили. Поблизу сусіднього села містився невеличкий санаторій. Ми часто, проїжджаючи повз нього, ба-

чили на горбі приземкувату білу будівлю. Наскільки ми знали, то була приватна психіатрична лікарня для легкохворих багатих пацієнтів. Але там, напевно, був лікар і перев'язувальна палата.

Вийшовши на пагорб, ми подзвонили. Вийшла досить гарненька сестра. Побачивши кров, вона зблідла та втекла назад. Невдовзі вийшла друга сестра, набагато старіша.

— На жаль, — відразу сказала вона, — наш заклад не пристосований до обслуговування потерпілих в аварії. Вам доведеться їхати до лікарні імені Вірхова. Це недалеко.

— Майже годину їхати звідси, — заперечив Кестер.

Сестра неприязно глянула на нього.

— Ми зовсім не пристосовані для догляду за такими пацієнтами. І лікаря тут немає...

— Отже, ви порушуєте закон, — сказав Ленц. — Приватні заклади такі, як ваш, повинні мати постійного лікаря. Ви мені дозволите скористатися вашим телефоном? Я хотів би подзвонити в поліцію і в редакцію щоденної газети. Сестра завагалася.

— Гадаю, вам нема чого хвилюватися, — холодно сказав Кестер. — За роботу вам безперечно добре заплатять. Найперше потрібні ноші. І лікаря ви, мабуть, також знайдете.

Вона все ще вагалась.

— Ноші у вас теж повинні бути, згідно з законом, — пояснив Ленц, — так само, як і достатня кількість матеріалу для перев'язок.

— Авжеж, авжеж, — покvapливо відповіла сестра, видно, приголомшена такою обізнаністю, — зараз я когось пришлю.

Вона зникла за дверима.

— Ну й ну! — обурився я.

— Таке може бути й у міській лікарні, — байдуже відповів Готфрід. — Спочатку гроші, потім бюрократія, а вже аж тоді допомога.

Ми повернулися до машини й допомогли жінці вилізти. Вона нічого не казала, тільки дивилася на свої руки. Ми завели її в невеличкий кабінет на першому поверсі. Тим часом принесли й ноші. Ми підняли на них чоловіка.

— Хвилиночку... — перемагаючи стогін, сказав він.

Ми почекали. Він заплющив очі.

— Я хотів би, щоб ніхто нічого не знав, — насилу вимовив він.

— Ви ні в чому не винні, — пояснив Кестер. — Усе відбулося в нас на очах, і ми можемо виступити вашими свідками.

— Я не про це, — сказав чоловік. — Є причини, через які я не хотів би ніякого розголосу. Розумієте... — Він показав очима на двері, куди ми провели жінку.

— Тоді ви потрапили в надійне місце, — пояснив йому Ленц. — Це приватний заклад. Треба тільки забрати машину, поки її не побачила поліція.

Чоловік підвів голову:

— Чи не могли б ви й це зробити для мене? Подзвонити до ремонтної майстерні? І, прошу вас, дайте мені вашу адресу! Я хочу... Я зобов'язаний вам...

Кестер зупинив його помахом руки.

— Але ж чому? — провадив своєї чоловік. — Я б дуже хотів знати...

— Дуже просто, — відповів Ленц. — Ми самі тримаємо ремонтну майстерню і лагодимо такі машини, як ваша. Ми зараз же візьмемо її з собою, якщо ви не заперечуєте, і знову дамо їй лад. Цим ми допоможемо вам і до певної міри собі теж.

— Дуже добре, — сказав чоловік. — Ось вам моя адреса — потім сам приїду по машину. Або когось пришлю. Кестер сховав візитну картку до кишені, і ми внесли чоловіка до приміщення. Тим часом прийшов ще зовсім молодий лікар. Він змив жінці кров з обличчя, і тепер на ньому стало видно глибокі порізи. Жінка підвелася, спираючись на здорову руку, і вп'ялася очима в блискучу нікельовану чашу, що стояла на перев'язочному столі.

— Ох... — простогнала вона та з нажаханими очима опустилася в крісло.

Ми поїхали в село й натрапили на кузню. Там позичили в коваля пристрій для буксирування й мотузок, пообіцявши йому за

це двадцять марок. Але він виявився недовірливим і захотів сам побачити машину. Ми взяли його з собою і поїхали назад.

Юп стояв посеред дороги й махав рукою. Але ми й без нього побачили, що сталося. Край дороги стояв старий, з високими бортами «мерседес», а чотири чоловіки поралися біля розбитої машини, готуючись узяти її на буксир.

— Ми приїхали саме вчасно, — сказав Кестер.

— Це брати Фогти, — пояснив коваль. — Небезпечні люди. Вони живуть по той бік шосе. Як уже щось згарбають, то не випустять із рук.

— Побачимо, — сказав Кестер.

— Я їм уже все пояснив, пане Кестер, — прошепотів Юп. — Нечесна конкуренція. Хочуть забрати машину до своєї майстерні.

— Ясно, Юпе. Постій поки що тут.

Кестер підійшов до найбільшого з чотирьох і сказав йому, що ту машину маємо забрати ми.

— У тебе є щось важке? — спитав я Ленца.

— Лише в'язка ключів, але вони мені самому потрібні. Візьми розвідний ключ.

— Краще не треба, — сказав я. — Ним можна покалічити. Шкода, що на мені такі легенькі черевики. Найкраще бити ногами.

— Допоможете нам? — запитав Ленц коваля. — Тоді нас буде чотири на чотири.

— Ні, я не можу. А то вони завтра ж розтrophать мою кузню. Я буду дотримуватись суворого нейтралітету.

— Теж правильно, — сказав Готфрід.

— Я піду з вами, — заявив Юп.

— Не смій! — сказав я. — Твоє діло дивитися, чи ніхто не йде, і більше нічого.

Коваль відійшов від нас трохи вбік, щоб видніше було його суворий нейтралітет.

— Не верзи дурниць! — почув я сердитий голос найбільшого з братів Фогтів. — Хто перший приїхав, той і врожай збирає! От і все! А тепер ушивайтеся звідси!

Кестер пояснив йому ще раз, що машина належить нам. Він запропонував Фогтові поїхати в санаторій і пересвідчитися, що це правда. Той глузливо посміхнувся. Ми з Ленцом підступили ближче.

— Ви, мабуть, теж хочете потрапити в лікарню, га? — грізно запитав Фогт.

Кестер не відповів йому й підійшов до машини. Решта трое Фогтів випросталися. Тепер вони стояли один біля одного.

— Давайте сюди трос, — звелів нам Кестер.

— Не руш! — визвірився на нього старший Фогт. Він був на голову вищий за Кестера.

— Співчуваю вам, — сказав Кестер, — але машину ми заберемо з собою.

Ми з Ленцом підступили ще ближче, тримаючи руки в кишенях. Кестер нахилився до машини. Тієї ж миті Фогт відштовхнув його ногою. Отто чекав цього; він схопив Фогта за ногу й повалив на землю. Потім випростався і вдарив ногою в живіт другого Фогта, що саме замахнувся домкратом. Той поточився і теж упав. Наступної миті ми з Ленцом накинулися на двох інших. Мені зразу ж дісталось в обличчя. Удар був не страшний, але в мене з носа полилася кров, я промахнувся, і рука моя ковзнула по м'ясистому підборіддю Фогта. Він ударив мене в око, і я повалився так невдало, що вже на землі дістав від Фогта стусанів у живіт. Він притиснув мене до асфальту й схопив руками за горло. Напруживши м'язи на шиї, щоб він не задушив мене, я спробував скорчитись і перевернутися, щоб відштовхнути його ногами або влучити йому в живіт. Але на моїх ногах товкся Ленц зі своїм Фогтом, і я не міг випручатись. Хоч я й напружив м'язи, дихати було важко, бо крізь закривавлений ніс не проходило повітря.

Поступово у мене почало тьмяніти в очах, Фогтове обличчя дрижало переді мною, як холодець, на голову налягла чорна тінь. Раптом, уже непритомніючи, я побачив біля себе Юпа, він спокійно стояв навколішки в кюветі й уважно постерігав за моїми корчами. Коли йому здалось, що вже пора втрутитися, він

стукнув Фогта молотком по зап'ястку. Після другого удару Фогт відпустив мене й, розлючений, хотів схопити рукою Юпа. Той відскочив на півметра назад і спокійно стукнув його втретє по пальцях, а тоді ще й по голові.

Я схопився, накинувся на Фогта й тепер сам почав душити його за горло. Тієї миті хтось дико заревів, а потім застогнав:

— Пусти... пусти...

То був найстарший Фогт. Кестер викрутив йому руку за спину й сіпнув її вгору. Фогт схилився головою наперед аж до землі. Кестер уперся коліном йому в спину та ще вище потяг руку, навіть підштовхнув її коліном. Фогт ревів, але Кестер знав, що ми матимемо спокій лише тоді, коли він доконає його. Рвонувши наостанці руку, він вивихнув її і аж тоді опустив.

Фогт завмер на землі. Я підняв голову. Один із братів ще стояв на ногах, але відчайдушний крик старшого буквально паралізував його.

— Забирайтеся звідси, а то ми почнемо все спочатку, — сказав йому Кестер.

На прощання я ще раз стукнув свого Фогта головою об щось і відпустив. Ленц уже стояв біля Кестера. Піджак на ньому був роздертий. З кутиків губ текла кров. Здавалося, боротьба ще не скінчилась, бо його Фогт, хоч теж був у крові, а стояв на ногах. Та все вирішила поразка найстаршого брата. Жоден із менших не наважився сказати й слова. Вони допомогли найстаршому звестися на ноги й пішли до своєї машини. Уцілілий ще раз повернувся назад і взяв домкрат, скося поглядаючи на Кестера, ніби на чорта. Потім «мерседес» поторохтів геть.

Одразу з'явився коваль.

— Тепер вони дістали по саму зап'ястку, — сказав він. — Такого з ними давно не було. Найстарший уже раз сидів за вбивство.

Ми мовчали. Кестера аж пересмикнуло.

— Свинство! — сказав він, потім обернувся до нас: — Ну, за діло!

— Я вже готовий, — відрапортував Юп, тягнучи трос.

— Підійди-но сюди, — покликав його я. — Віднині ти ун-тер-офіцер і маєш право курити.

Ми підняли й поставили передок розбитої машини ззаду на кузов «Карла» і прив'язали її тросом.

— Ти гадаєш, це йому не пошкодить? — звернувся я до Кестера. — Адже «Карл» — кінь-рисак, а не в'ючний осел.

Він похитав головою:

— Нам же недалеко. І дорога рівна.

Ленц сів у розбиту машину, і ми потихеньку поїхали. При-туливши до носа хусточку, я дивився на поля, на вечір, на при-західне сонце. Усе перед нами дихало глибоким, незворушним спокоєм, здавалося, що природа була цілком байдужа до того, що робив цей непутящий мурашник, який звався людством. Для неї було багато важливішим, щоб хмари в цей вечірній час поступово набрали вигляду золотистих гір, щоб з обрію нечутно насувалися на землю бузкові тіні вечірнього присмерку, щоб жайворонки поверталися з безхмарних небесних просторів до-дому, у свої борозни, щоб помалу западала ніч...

Ми заїхали на своє подвір'я. Ленц вибрався з розбитої ма-шини й урочисто зняв перед нею капелюх:

— Привіт тобі, благословенна! Сумна пригода привела тебе сюди, але я, оглядаючи тебе закоханим поглядом, бачу, що ти принесеш нам від трьох до трьох з половиною тисяч марок. А тепер дайте мені добру чарку вишнівки та брусок мила — я хочу звільнитися від слідів родини Фогтів!

Ми всі випили по чарці та зразу ж заходилися ґрунтовно розбирати поламану машину. Не завжди досить було одержати замовлення на ремонт від самого власника; бувало, пізніше з'являлася ще страхова компанія, щоб передати машину в якусь іншу майстерню, зв'язану з нею угодою. Тому що ґрунтовніше ми її розібрали б, то краще було б для нас. Тоді платня за мон-таж стала б такою високою, що дешевше було б лишити маши-ну в нас. Ми кинули роботу, вже як зовсім стемніло.

— Ти ще виїдеш сьогодні ввечері на таксі? — запитав я Ленца.

— Ні в якому разі, — відповів Готфрід. — Ніколи не слід надто ганятися за заробітками. Для мене сьогодні досить цієї машини.

— А для мене ні, — сказав я. — Якщо ти не поїдеш, я з одинадцятої до другої попасуся біля нічних ресторанів.

— Ет, облиш це, — посміхнувся Готфрід. — Краще поглянь у дзеркало. Останнім часом тобі щось не щастить із твоїм носом. Побачивши такий буряк, ніхто не сяде до тебе в машину. Іди собі додому й поклади на нього компрес.

Готфрід мав радію. З таким носом не можна було виїздити. Тому я скоро попрощався й пішов додому. Дорогою я стрів Гас-се, і далі ми пішли разом. Він ніби посірів і взагалі був пригнічений.

— Ви схудли останнім часом, — зауважив я.

Він кивнув і розповів мені, що тепер рідко коли вечереє. Дружина майже щодня йде до нових знайомих і повертається додому пізно. Він радий, що вона знайшла собі розвагу, але ввечері вже не має бажання сам готувати собі їжу, бо надто стомлюється на роботі. Та не дуже й хочеться їсти.

Я глянув на його похилі плечі. Може, він справді вірив у те, що казав, але мені було тяжко слухати його. Якби трохи впевненості в майбутньому та трохи грошей, то ця родина, це тихе, скромне життя не було б розбите. Я подумав про те, що таких людей були мільйони і що їм потрібно лише трохи впевненості в майбутньому та трохи грошей. У якийсь жахливий спосіб життя звузилося до жалюгідної боротьби за існування. Я думав про сьогоднішню бійку, про те, що бачив і пережив за останні тижні, думав про все, що вже зробив, потім почав думати про Пат і раптом відчув, що з цього нічого не вийде. Я дуже далеко замахнувся, а життя стало надто мерзенним, щоб у ньому знайшлося місце для щастя. Щастя не могло довго тривати, в нього не можна було повірити, то була тільки коротка зупинка, а не пристань у житті.

Ми піднялися сходами й відчинили двері. У передпокої Гас-се зупинився:

— Ну, до побачення...

— Попойьте сьогодні як слід, — сказав я.

Він похитав головою, мляво всміхнувся, ніби просячи пробачення, і пішов у свою порожню темну кімнату. Я поглянув йому вслід, потім рушив далі довгим, як пожежна кишка, коридором. Раптом почувся тихий спів. Я зупинився й прислухався. Спершу мені здалося, ніби то грамофон Ерні Беніг, але ні: то був голос Пат. Вона була сама в своїй кімнаті й співала. Я оглянувся на двері, в яких зник Гассе, потім знов, прислухаючись, подався вперед і раптом стиснув кулаки, — біс його бери, нехай це тисячу разів буде коротка зупинка, а не пристань, нехай вона тисячу разів буде далека від реального життя й неймовірна, — саме через свою неймовірність вона завжди радісною несподіванкою приголомшує тебе і по вінця сповнює щастям!

Пат навіть не почула, коли я ввійшов. Вона сиділа на підлозі перед дзеркалом і приміряла маленький чорний капелюшок. Поруч на килимі стояла лампа. Кімнату сповнював затишний, золотавий присмерк, лише її обличчя було яскраво освітлене. Вона присунула до себе стілець, з якого звисав шмат шовку. На сидінні поблискували ножиці.

Я зупинився біля дверей і дививсь, як Пат заклопотано вовтузиться з капелюшком. Вона любила сидіти на підлозі іноді, чекаючи на мене ввечері, так і засинала десь долі в кутку з книжкою в руках, поряд із собакою.

Цього разу собака теж лежав біля неї і, уздрівши мене, загарчав. Пат підвела очі й побачила мене в дзеркалі. Вона всмінулась, і мені здалося, що від того все на світі проясніло. Я пройшов через кімнату, став позад неї навколішки й після всієї мерзоти минулого дня притулився губами до теплої, м'якої шкіри на її потилиці.

Пат підняла капелюшок:

— Я переробила його, любий. Він тобі подобається такий?

— Чудовий капелюшок, — сказав я.

— Але ж ти зовсім не дивишся на нього! Я ззаду обрізала край, а спереду закотила вгору.

— Я добре все бачу, — сказав я, занурюючи обличчя в її волосся. — Це такий капелюшок, що паризькі кравці посиніли б від заздрощів, якби побачили його.

— Ну, Роббі! — вона, сміючись, відштовхнула мене. — Ти ж не маєш про нього ніякого уявлення. Чи ти взагалі коли-небудь бачиш, як я одягнена?

— Я бачу кожную дрібничку, — запевнив я і сів біля неї на підлогу, але трохи в тіні, щоб вона не помітила мого носа.

— Так? А в чому я була вчора ввечері?

— Учора?.. — Я спробував пригадати, але не зміг.

— Я так і думала, любий! Ти взагалі майже нічого не знаєш про мене.

— Правда, — признався я, — але саме це й прекрасно. Що більше люди одне про одного знають, то більше буває непорозумінь. І що ближче вони знають одне одного, то більше стають чужішими. Подивись на сім'ю Гассе — вони все знають одне про одного, а остогидли одне одному більше, ніж чужі.

Вона наділа капелюшок і подивилася в дзеркало.

— Те, що ти кажеш, правда лише наполовину, Роббі.

— Так можна сказати про все, — відповів я. — Далі ми не просунемось ніколи. На те ми люди. І ми робимо чимало дурниць зі своїми напівправами. Якби ми знали цілу правду, життя взагалі було б неможливе.

Пат скинула капелюшок і кудись його відклала. Потім обернулася до мене й побачила мого носа.

— А це що? — злякано спитала вона.

— Нічого страшного. Це тільки на вигляд страшно. Працював під машиною, і щось упало мені на ніс.

Вона недовірко дивилася на мене.

— Хтозна, де ти знову був! Ти ж ніколи нічого не розповідаєш мені. Я знаю про тебе так само мало, як і ти про мене.

— Це теж краще, — сказав я.

Вона принесла миску з водою, хустку та зробила мені компрес. Потім знов оглянула мене:

— Видно, тебе вдарили. Шия в тебе так само подряпана. З тобою, мабуть, сталась якась пригода, любий?

— Найважливіша пригода сьогодні в мене ще попереду, — сказав я.

Вона здивовано підвела очі:

— Так пізно, Роббі? Що ти ще надумав?

— Лишаюся тут! — відповів я, відкинув компрес і пригорнув її. — Лишаюся з тобою на весь вечір!

XX

Серпень був теплий, безхмарний, і у вересні погода теж лишалася майже літньою, проте з кінця вересня почалися дощі. Хмари цілими днями висіли низько над містом, капало з дахів, почалися бурі, і коли я одного недільного ранку прокинувся й підійшов до вікна, то побачив у зелені дерев на кладовищі жовті, як сірка, плями й перші голі гілки.

Я трохи постояв біля вікна. Останні місяці, після нашого повернення з моря, в мене було якесь дивне почуття — весь час, кожну годину я знав, що восени Пат має поїхати від мене, але знав це так, як знаєш усе в житті: що роки минають, люди старішають і що вічно жити неможливо. Дійсність була сильніша від думок, вона завжди відтісняла їх на задній план, і поки Пат була зі мною, а дерева стояли в пишному вбранні, такі поняття, як осінь, від'їзд і розлука, означали не більше, ніж бліді тіні на обрії, завдяки яким ще сильніше відчувалося щастя нашої близькості, нашого сумісного життя.

Я дивився з вікна на мокре, залите дощем кладовище, на могильні плити, вкриті брудним, темно-рудим листям. Туман, наче якийсь блідий звір, висмоктав за ніч зелений сік із листя дерев, воно висіло на гілках блякле й немічне, кожен порив вітру зривав усе нові й нові листочки і гнав поперед себе. І раптом я вперше відчув, так ніби то був гострий, різкий біль, що розлука недалеко, що вона скоро стане дійсністю, мов осінь, яка

скрадалася надворі крізь верховіття дерев, лишаючи по собі жовтий слід.

Я прислухався. Пат іще спала в суміжній кімнаті. Я підійшов до дверей і трохи постояв там. Вона спала спокійно й не кашляла. На мить мене заповонила раптова надія — я уявив собі, що сьогодні або завтра чи найближчими днями Жафе подзвонить мені та скаже, що їй не треба їхати... Але потім пригадав ті ночі, коли чув тихе шарудіння в її грудях, оте рівномірне, приглушене хрипіння, яке то наближалось, то віддалялось, ніби далеко човгання тоненької пилки, і надія погасла так само швидко, як і спалахнула.

Я повернувся до вікна та знову втупив очі в дощ надворі. Потім сів за письмовий стіл і почав лічити свої гроші. Хотів підрахувати, на скільки їх вистачить для Пат, але мені при цьому стало так тяжко на душі, що я знову вкинув їх у шухляду.

Я глянув на годинник. Було близько сьомої. Я мав щонайменше дві години часу, поки прокинеться Пат. Я швиденько одягнувся, щоб трохи попрацювати на таксі. Це було краще, ніж сидіти в кімнаті наодинці зі своїми думками.

Зайшов до майстерні, взяв наш візок і помаленьку поїхав вулицями. Перехожих було мало. У робітничих кварталах стояли довгими рядами прибуткові будинки-казарми, обдерті й занедбані, немов старі, сумні повії під дощем. Їхні фасади були облуплені й брудні, похмурі вікна безрадісно блимали назустріч ранкові, а на потрісканій штукатурці стін у багатьох місцях з'явили глибокі жовто-сірі дірки, наче її роз'їло виразками.

Перетнувши стару частину міста, я під'їхав до собору, зупинився перед невеличкою хвірточкою і виліз із машини. Крізь важкі дубові двері, наче здалеку, долинали звуки органа. Саме був час ранкової відправи, і з мелодії я зрозумів: щойно почалося освячення святих дарів, отже, мине щонайменше двадцять хвилин, поки все скінчиться й почнуть виходити люди.

Я пройшов у церковний сад. Він тонув у сірій імлі. Трояндові кущі понуро схилилися під дощем, але на більшості з них

були ще квіти. Плащ у мене був досить широкий, щоб сховати під ним зрізані гілки. Хоч була неділя, я ніде нікого не побачив і без перешкод відніс перший оберемок троянд у машину. Потім вернувся в садок, щоб нарізати ще один. Тільки-но я це зробив і сховав букет під плащ, як у галереї почулася чиясь хода. Я притиснув ліктем квіти, зупинився, перед одним з барельєфів хресного шляху й удав, що молюся.

Хода наблизилась і затихла. Хтось зупинився позаду. Мені стало гаряче. Я побожно звів очі на барельєф, перехрестився й неквапом пішов далі, до другого барельєфа, трохи далі від галереї. Ззаду знову почулася хода і, коли я став, знов затихла. Я не знав, що робити. Зразу йти далі я не міг, мусив лишатися на місці принаймні стільки, скільки треба було, щоб десять разів проказати «Радуйся, Діво» і один раз «Отче наш», а то зрадив би себе. Стоячи на місці, я обережно, вдаючи невдоволеного, що мене потурбували під час молитви, глянув, що то за людина й чого вона хоче.

Побачивши привітне, округле обличчя священика, я полегшено видихнув. Знаючи, що за молитвою він мене не потурбує, я вже вважав себе врятованим, аж раптом помітив, що — на своє лихо — зупинився перед останньою сценою хресного шляху. Якби я навіть молився удвічі повільніше, то через кілька хвилин мусив би скінчити, а цього, як видно, і чекав священик. Зволікати не було ніякого сенсу, тому я з байдужим виглядом повільно рушив до виходу.

— Доброго ранку, — привітався пастор. — Слава Ісусу!..

— Навіки слава! — відповів я згідно з формулою католицької церкви.

— Тепер сюди рідко хто приходить у такий ранній час, — сказав він привітно, дивлячись на мене ясними, як у дитини, голубими очима.

Я щось промурмотів у відповідь.

— Так. На жаль, рідко, — додав він сумовито. — Особливо чоловіки — їх тепер майже ніколи не побачиш за молитвою в цьому місці. Ось чому я зрадив і заговорив з вами. У вас, пев-

не, якесь особливе прохання до Всевишнього, якщо ви прийшли так рано й у таку погоду...

«Еге ж, особливе, щоб ти швидше пішов звідси», — подумав я і з полегшенням кивнув. Досі він, здається, не помітив, що в мене під плащем були квіти. Треба було якнайшвидше відкараскатись від нього, поки він нічого не запідозрив.

Священик знов усміхнувся до мене:

— Я зараз правитиму службу. То я і ваше прохання згадаю у своїй молитві.

— Дякую, — вражено сказав я і зніяковів.

— Ваша молитва — за упокій душі? — спитав він.

Якусь мить я розгублено дивився на нього. Мої квіти під плащем почали сунутися вниз.

— Ні, — квапливо відказав я і притис руку до плаща.

Він і далі ласкаво дивився на мене своїми ясними очима, дошукуючись відповіді на моєму обличчі. Мабуть, чекав, що я скажу йому, чого сподіваюсь від Бога. Але тієї миті нічого путнього мені не спало на думку, а крім того, я відчував, що не слід брехати більше, ніж необхідно.

— То я помолюся, щоб Бог допоміг невідомому в його біді, — зрештою сказав священик.

— Добре, якщо ваша ласка, — відповів я. — Буду вам щиро вдячний.

Священик усміхнувся й махнув рукою:

— Нема за що дякувати. Усі ми в руці Божій. — Він ще хвилину дивився на мене, ледь схиливши набік голову, і мені здалося, ніби на обличчі в нього майнула якась тінь. — Аби тільки ви вірили, — додав він. — Отець небесний допоможе. Він завжди допомагає, навіть якщо іноді ми й не розуміємо цього. — Потім він кивнув мені й пішов геть.

Я дивився йому вслід, аж поки не почув, як за ним грюкнули двері. «Еге ж, — подумав я, — якби все було так просто! Він допоможе, Він завжди допомагає! Але чи допоміг Він Бернгарду Візе, коли той з простреленим животом лежав у Гаутольстерському лісі й волав до Бога? Або Качинському, що поліг

у Гандземе, лишивши хвору дружину з дитиною, якої ще й не бачив? Чи допоміг він Мюллерові, Леєру, Кеммеріху або маленькому Фрідманові, Юргенсу, Бергеру та мільйонам іншим? Достобіса! Занадто багато пролилося крові на світі, щоб так вірити в Отця Небесного!»

Завізши додому квіти, я відігнав машину до майстерні й повернувся додому. На кухні поралася Фріда, і звідти пахло свіжою кавою. Дивно, але, вчувши запах кави, я повеселішав. Ще з війни я знав, що людину ніколи по-справжньому не втішає щось значне, а завжди лише дрібні, буденні речі.

Тільки-но я грюкнув дверима, як у коридор вискочив із кімнати Гассе. Обличчя в нього було жовте, брезкле, очі червоні від втоми. Він мав такий вигляд, ніби спав у костюмі. Коли він побачив мене, на обличчі в нього проступило безмежне розчарування.

— Ох, це ви... — промимрив він.

Я здивовано глянув на нього:

— А ви так рано вже чекаєте когось?

— Так, — тихо відповів Гассе. — На дружину. Вона ще й досі не прийшла додому. Ви ніде не бачили її?

Я похитав головою.

— Я виходив усього на годину.

Він кивнув.

— Я просто подумав... могли ж ви десь її побачити.

Я знизав плечима:

— Мабуть, вона прийде трохи пізніше. Вона не дзвонила вам?

Гассе якось боязко глянув на мене:

— Вона вчора ввечері пішла до своїх знайомих. Я добре не знаю, де вони живуть.

— А прізвище їхнє знаєте? То можна подзвонити в довідкове бюро.

— Я вже пробував. Там такого прізвища не знайшли. — Він дивився на мене, як побитий собака. — Вона завжди таїлася зі своїми знайомими, а коли я одного разу спитав про них, раптом розгнівалася. То я й махнув рукою. Радий був, що в неї заве-

лося хоч якесь товариство. Вона завжди дорікала мені, ніби я їй цього хочу її позбавити.

— Може, вона ще прийде, — сказав я. — Я навіть певен, що вона скоро прийде. А ви про всяк випадок не дзвонили у «швидку допомогу» і в поліцію?

Він похнюпився:

— Усюди дзвонив. Ніде нічого не знають.

— Ну, коли так, — сказав я, — то вам зовсім нема чого хвилюватися. Може, вона ввечері почувалася не зовсім добре й лишилася на ніч. Таке часто буває. Вона, певне, за годину чи дві буде тут.

— Ви так гадаєте?

Двері від кухні розчинилися, і звідти вийшла Фріда з татцю.

— Для кого це? — запитав я.

— Для фрейлейн Гольман, — відповіла вона, роздратована самим моїм виглядом.

— А хіба вона вже встала?

— Мабуть, устала, — відповіла Фріда, наїжачившись, — а то б не просила снідати!

— Хай вас Бог благословить, Фрідо, — мовив я. — Іноді вранці говорити з вами — просто втіха. Чи не могли б ви перебороти себе і зразу ж приготувати каву й для мене?

Вона щось буркнула та, зневажливо похитуючи задом, пішла коридором. Це вона вміла. Ніхто більше не похитував задом так промовисто, як вона.

Гассе стояв і чекав. Коли я знов обернувся й побачив його, мовчазного й покірливого, мені раптом стало соромно.

— Я певен, що за годину-дві ваші турботи скінчаться, — сказав я, подаючи йому руку.

Він не взяв руки, а якось дивно глянув на мене.

— А ми не могли б пошукати її? — стиха запитав він.

— Але ж ви не знаєте, де вона.

— Може, все ж таки пошукати її, — знову сказав він. — Якби ми взяли вашу машину... — І квапливо додав: — Я, звичайно, заплачу вам.

— Не в тому справа, — відповів я. — Просто нема сенсу. Куди ж би ми поїхали? І навряд чи вона в цей час буде на вулиці.

— Не знаю, — сказав він так само тихо. — Я лише думаю, що її можна знайти...

Фріда пройшла назад із порожньою тацею.

— Мені час іти, — сказав я. — По-моєму, ви даремно турбуєтесь. І все-таки я залюбки зробив би вам послугу, але фрейлейн Гольман скоро має їхати звідси, і мені дуже хотілося б сьогодні ще побути з нею. Може, це її остання неділя тут. Ви мене розумієте?

Гассе кивнув.

Мені було шкода його, але я хотів якнайшвидше піти до Пат.

— Якщо ви все ж таки хочете зразу поїхати на пошуки, вниз можна взяти таксі, — повів далі я. — Але я не раджу вам. Краще почекайте ще трохи, тоді я подзвоню своєму другові Ленцу й він поїде з вами.

У мене було таке враження, що він зовсім не слухав мене, бо раптом спитав:

— Ви її сьогодні вранці не бачили?

— Ні, — відповів я здивовано. — А то б давно сказав вам про це.

Він знов кивнув і мовчки, як сновида, пішов до своєї кімнати.

Пат уже побувала в мене і знайшла троянди. Коли я ввійшов до неї, вона засміялась і сказала:

— Роббі, я все-таки досить наївна. Фріда пояснила мені, що тут без крадіжки не обійшлося — свіжі троянди у неділю вранці та ще й у таку пору року! А ще вона пояснила мені, що цей сорт у жодного з навколишніх квітників не продається.

— Думай, що хочеш, — відповів я. — Головне, що вони дають тобі радість.

— Тепер ще більше, ніж звичайно, любий. Адже ти ризикував, добуваючи їх!

— Ого, та ще й як ризикував! — Я згадав про священика. — Але чого це ти так рано схопилася?

— Не могла більше спати. До того ж мені наснився сон. Поганий сон.

Я уважно поглянув на неї. Вигляд у неї був стомлений, під очима проступали синці.

— Чого це тобі почали снитися всякі дурниці? — сказав я. — Досі я гадав, що погані сни — моя парафія.

Вона похитала головою.

— Ти звернув увагу, що надворі вже осінь?

— У нас ця пора зветься бабиним літом, — заперечив я. — Ще ось і троянди цвітуть. Я тільки бачу, що йде дощ.

— Іде дощ, — проказала за мною вона. — Надто вже довго йде дощ, любий. Іноді, коли я прокидаюсь уночі, мені здається, що я вже похована під цим нескінченним дощем.

— А ти прихось уночі до мене, — сказав я. — і такі думки не лізтимуть тобі в голову. Навпаки, коли надворі така темрява та йде дощ, гарно бути разом.

— Може, й так, — відповіла вона й пригорнулась до мене.

— А я люблю, коли в неділю йде дощ, — сказав я. — Тоді краще відчуваєш, як нам добре. Ми вкупі, у нас тепла, затишна кімната, а попереду — вільний день. По-моєму, це вже не абищо.

Її обличчя проясніло.

— Так, нам добре, правда ж?

— Я вважаю, що нам надзвичайно добре. Як подумаю, як я жив раніше — Боже мій! Ніколи навіть не гадав, що мені колись буде так добре.

— Як хороше, коли ти так кажеш. Я тоді одразу починаю вірити. Ти частіше кажи так.

— А хіба я не часто кажу так?

— Ні.

— Може, й справді, — мовив я. — Мені здається, що я не вмію бути ніжним. Не знаю чому, але не вмію. А мені б так хотілося...

— Тобі цього не треба, любий, я тебе розумію й так. Але все-таки іноді хочеться почути від тебе ніжне слово.

— Тепер я завжди буду їх казати тобі. Навіть якщо сам собі здаватимусь дурним.

— Чого це дурним? — заперечила вона. — У коханні немає нічого дурного.

— Слава Богу, немає, — погодився я. — А то було б страшно подумати, на кого ти можеш обернутися.

Ми поснідали разом, потім Пат знову лягла в ліжко. Так звелив їй Жафе.

— Ти лишишся тут? — запитала вона, закутавшись.

— Якщо ти хочеш, то лишусь, — відповів я.

— Я б хотіла, але не силую тебе...

Я сів біля її ліжка.

— Я не те мав на думці. Просто раніше ти не любила, щоб хтось бачив тебе, як ти спиш.

— Раніше так... А тепер я часом боюся залишатися сама.

— Колись так було й мені, — сказав я. — У госпіталі, після операції. Я тоді боявся спати вночі. Цілу ніч не спав і читав або думав про щось і, аж коли розвиднялось, засинав. Але це мине.

Вона притулилася щокочу до моєї руки.

— Страшно, що можна не повернутися назад, Роббі...

— Страшно, — погодився я, — але ж насправді повертаєшся і страх минає. Це видно хоча б на моєму прикладі. Завжди повертаєшся, хай навіть не зовсім на те саме місце.

— Отож-бо й є, — відповіла вона сонним голосом. У неї вже злипалися повіки. — І цього я теж боюсь. Але ти наглядати-меш за мною, правда?

— Так, — сказав я й погладив її по лобі й по волоссю, що теж здавалося стомленим.

Вона почала дихати глибше і трохи повернулася набік. Через хвилину її вже огорнув глибокий сон.

Я знов пересів до вікна й задивився на дощ. Тепер він падав суцільною сірою стіною, і здавалося, що наш будинок — маленький острів, загублений у похмурому безмежжі. Мене охопила тривога, бо Пат рідко з самого ранку була сумна. — Що з нею сталося? Та потім я пригадав, що кілька днів тому вона ще була жвава й весела та що все ще може змінитися на краще,

коли вона знов прокинеться. Я знав, що вона багато думає про свою хворобу, і знав також від Жафе, що їй поки що не покращало, але за свій вік мені довелося набачитися стільки мерців, що будь-яка хвороба була для мене ще життям і надією. Я знав, що можна померти від рани, бо мав щодо цього великий досвід, але саме тому мені важко було повірити, що хвороба, з якою людина на вигляд здається здоровою, може бути небезпечна. Тому я завжди переборював тривогу й молодущність.

Хтось постукав у двері. Я відчинив їх і побачив у коридорі Гас-се. Приклавши пальця до уст, я вийшов до нього.

— Пробачте... — затинаючись, промурмотів він.

— Ходімо до мене, — сказав я і відчинив двері своєї кімнати.

Гассе зупинився на порозі. Його обличчя ніби поменшало. Воно було біле, як крейда.

— Я лише хотів сказати вам, що нам уже нема чого їхати, — мовив він, майже не ворущачи губами.

— Заходьте до кімнати, — сказав я, — фрейлейн Гольман спить, у мене є час.

Він тримав у руці лист і мав вигляд людини, в яку влучила куля, але вона ще гадає, що то був лише удар.

— Краще почитайте самі, — сказав він і дав мені листа.

— Ви вже пили каву? — запитав я.

Він похитав головою.

— Прочитайте листа...

— Зараз прочитаю, а ви тим часом могли б щось випити...

Я вийшов до кухні й звелів Фріді приготувати каву. Потім почав читати. То був лист від пані Гассе, всього кілька рядків. Вона повідомляла чоловіка, що хоче ще трохи пожити для себе й тому не повернеться до нього. У неї є хтось такий, що краще розуміє її, ніж Гассе. Уживати якихось заходів немає ніякого сенсу: вона нізащо не повернеться назад. Так буде, мабуть, найкраще й для нього самого. Йому не доведеться думати, чи вистачить його платні на життя. Частину своїх речей вона забрала з собою, а по решту при нагоді пришле когось.

Це був зрозумілий і діловий лист. Я згорнув його й віддав Гассе. Він дивився на мене так, ніби все залежало від мене.

— Що мені робити? — спитав він.

— Випийте спершу чашку кави і з'їжте що-небудь, — сказав я. — Дарма метушитися й побиватись, тільки доконаєте себе. Підкріпіться, тоді побачите. Спробуйте опанувати себе, а коли заспокоїтесь, то зможете щось придумати.

Він слухняно випив каву. Руки його тремтіли, їсти він нічого не міг.

— Що ж його робити? — запитав він знову.

— Нічого, — відказав я. — Чекати.

Він хотів щось заперечити.

— А що б ви зробили? — спитав я.

— Не знаю. Я не можу збагнути цього.

Я мовчав, бо теж не знаходив ніякої ради. Його можна було лише заспокоювати, а вихід він мав знайти сам. Він уже навряд чи кохав дружину, але звик до неї, а для бухгалтера звичка могла важити більше, ніж кохання.

Через якийсь час він почав говорити плутано й незрозуміло, видно було тільки, що він остаточно розгубився. Потім почав сам собі докоряти. Проти дружини не сказав ні слова. Лише намагався з'ясувати для себе, в чому його вина.

— Гассе, — мовив я, — те, що ви кажете, — дурниці. У таких випадках можна бути або винним, або зовсім не винним. Дружина пішла від вас, а не ви від неї. Вам нема чого докоряти собі.

— Ні, таки є, — заперечив він, дивлячись на свої руки. — Я виявився неспроможним.

— До чого?

— Виявився неспроможним забезпечити їй пристойне життя, отже, винен.

Я вражено глянув на нього. Маленький, нещасний, він ніби тону в червоному плюшевому кріслі.

— Пане Гассе, — спокійно сказав я, — це може бути хіба причиною, але не виною. А крім того, ви ж забезпечували її.

Він рішуче похитав головою:

— Ні, ні, я довів її до божевілля тим, що вічно боявся втратити роботу. Та й не забезпечував я її! Що я міг їй запропонувати? Нічого...

Гассе поринув у тупу задуму. Я підвівся й дістав пляшку коньяку.

— Давайте випиймо по чарці, — сказав я. — Адже ще нічого не втрачено.

Він підвів голову.

— Ще нічого не втрачено, — повторив я. — Людину втрачають тільки тоді, коли вона помирає.

Він похапцем кивнув, узяв чарку, але не випив її і знов поставив на стіл.

— Учора мене призначили начальником контори, — тихо сказав він. — Старшим бухгалтером і начальником контори. Про це мені ввечері сказав управитель. Мене підвищили, бо я останні місяці завжди працював понаднормово. Вони об'єднали дві контори в одну. Другого начальника контори звільнили. Я одержуватиму тепер на п'ятдесят марок більше. — Він раптом розпачливо глянув на мене. — Як ви гадаєте, вона б лишилася, коли б знала про це?

— Ні, — сказав я.

— На п'ятдесят марок більше. Я міг би віддавати їх їй. Вона завжди могла б собі купити що-небудь. А ще ж тисяча двісті марок у мене лежать в ощадкасі! Навіщо ж я їх збирав? Хотів, щоб вона мала щось, якщо наші справи погіршають. А тепер вона пішла від мене, тому що я заощаджував про чорний день.

Він знову втупив погляд кудись поперед себе.

— Гассе, — сказав я, — по-моєму, все це менше пов'язане одне з одним, ніж ви думаєте. Вам не слід було б сушити собі голову над цим. Для вас тепер найважливіше — не піддатися горю наступні кілька днів. А тоді вам буде видніше, що робити. Можливо, ваша дружина сьогодні ввечері або завтра повернеться. Адже вона так само, як і ви, думає про це.

— Вона вже не повернеться, — відповів Гассе.

— Ви не знаєте.

— Якби їй можна було сказати, що тепер я одержую більше грошей, що я візьму відпустку й ми могли б на мої заощадження поїхати кудись...

— Усе це ви ще зможете сказати їй. Так просто люди не розлучаються.

Мене дивувало, що він взагалі не думав про чоловіка, який стояв між ними. Та він, мабуть, іще не зрозумів цього, думав лише про те, що дружина пішла від нього, а решта все ніби тонуло в тумані. Мені хотілося сказати, що, може, за кілька тижнів йому навіть буде краще без неї, але він був надто засмучений і мої слова здалися б йому брутальними. Для ображеного почуття правда завжди брутальна й майже нестерпна.

Я ще трохи порозмовляв із ним, аби тільки він міг виговоритись. Але дарма: його думки снували навколо того самого. Проте в мене склалося враження, що він трохи заспокоївся. Навіть випив чарку коньяку. Потім мене покликала Пат.

— Хвилиночку, — сказав і встав.

— Так, — відповів Гассе, як слухняний хлопчик, і теж устав.

— Сидіть, сидіть, я зараз повернуся.

— Пробачте...

— Я за хвилину буду тут, — сказав я і вийшов до Пат.

Вона сиділа в ліжку, свіжа й рожева.

— Я так гарно спала, Роббі! Уже, напевно, полудень.

— Ти спала рівно годину, — сказав я й показав їй годинник.

Вона глянула на циферблат.

— Тим краще. То в нас із тобою ще багато часу. Я зараз устану.

— Гаразд. Через десять хвилин я зайду знов.

— У тебе хтось є?

— Гассе, — відповів я. — Але він ненадовго.

Я повернувся до своєї кімнати, та Гассе вже не було там. Я відчинив двері в коридор, але й там було порожньо. Я пройшов коридором і постукав у його двері. Він не відповів. Я відчинив двері й побачив його біля шафи. Дві шухляди були висунуті.

— Гассе, — сказав я, — випийте снодійне, ляжте й добре виспиться. Ви тепер надто схвильовані.

Він поволі обернувся до мене.

— Бути завжди самотньому, кожен вечір! Завжди сидіти тут, як я сидів учора, самому, як палець... Ви тільки уявіть собі...

Я відповів йому, що все ще може змінитися, що є багато людей, які вечорами лишаються самі. Він мені відповів щось непевне. Я знов порадив йому, щоб він ліг спати; може, все ще обернеться на краще і до вечора дружина буде вдома. Він кивнув і подав мені руку.

— Я ще загляну до вас увечері, — сказав я і вийшов.

Мені хотілося якнайшвидше піти від нього.

Коли я повернувся, перед Пат лежала газета.

— Підемо сьогодні вранці в музей, Роббі, — запропонувала вона.

— У музей? — перепитав я.

— Так. Там якраз виставка перських килимів. Ти, мабуть, не часто бував у музеях?

— Ніколи не бував! — відповів я. — Що я там загубив?

— Це ти правду кажеш, — засміялася вона.

— Ну, та це ще нічого не означає. — Я підвівся. — У таку дощову погоду можна подбати й про свою освіту.

Ми одяглися й пішли. Повітря надворі було чудове. Пахло лісом і вологою. Проходячи повз «Інтернаціональ», я побачив через відчинені двері Розу, що сиділа біля прилавка. Перед нею стояла чашка шоколаду, бо була неділя. На столі лежав маленький пакуночок. Певне, вона збиралася, як і кожної неділі, після сніданку поїхати до своєї малої. Я давно вже не був у «Інтернаціоналі», і мені здалося дивним, що Роза байдуже, як і завжди, сиділа там. У моєму житті сталося так багато змін, що начебто все мало стати іншим. Ми зайшли до музею. Я гадав, що ми будемо там мало не єдині відвідувачі, але, на мій подив, людей було чимало. Я спитав наглядача, що сталося.

— Нічого, — відповів він, — завжди так буває, коли вхід вільний.

— От бачиш, — сказала Пат. — Є ще багато людей, які цікавляться такими речами.

Наглядач зсунув кашкета на потилицю.

— Не зовсім так, пані. Тут майже самі безробітні. Вони приходять не задля мистецтва, а тому, що їм нема чого робити. А тут хоч є на що подивитися.

— Таке пояснення мені зрозуміліше, — зауважив я.

— Це ще нічого! — додав наглядач. — Аби ви заглянули сюди взимку! Тут їх буде, як оселедців у бочці. Приходять грітися.

Ми пішли до зали, де висіли килими. Вона була трохи віддалена від інших. Там стояла тиша. Крізь високі вікна видно було сад із велетенським платаном. Він уже весь пожовк, і через нього світло в залі теж набуло жовтавого кольору.

Килими були дуже гарні: два з шістнадцятого сторіччя, із зображенням звірів, кілька ісфаганських і декілька шовкових польських, кольору лосося, із смарагдовими берегами. Від часу й сонця вони трохи зблякли та нагадували великі, казкові постелі. Вони надавали приміщенню якогось позачасового затишку й такої гармонії, якої ніколи не могли б створити картини. Вікно з осіннім платановим листям і перлисто-сірим небом за ним було теж ніби старим килимом і входило в експозицію.

Помилувавшись кілька хвилин на килими, ми повернулися назад, до інших залів музею. Тим часом туди найшло ще більше людей, і тепер уже було добре видно, що вони потрапили в музей випадково. Бліді, в приношених костюмах, заклавши руки за спину, вони боязко ходили по залах, і їхні очі бачили не картини епохи Ренесансу або спокійні мармурові статуї античності, а щось зовсім інше. Багато хто сидів на оббитих червоним оксамитом лавах, розставлених попід стінами. Сидів стомлено й у такій позі, ніби готовий був одразу ж піднятися, часом би хтось підійшов і зігнав його. Видно було, що ці люди не зовсім розуміли, як це можна безкоштовно відпочивати на таких лавах. Вони звикли до того, що їм нічого не давали задарма.

У всіх залах було дуже тихо; відвідувачі, які їх наповнили, не озивалися жодним словом, а проте мені здавалося, ніби переді мною розгортається страшна боротьба, безмовна боротьба людей, які, хоч і принижені, все ж не хотіли коритися. Їх виштовхнули зі сфери їхньої праці, їхніх прагнень, їхнього покликання, і тепер вони прийшли в тиху оселю мистецтва, щоб не впасти в розпач, не задерев'яніти. Вони думали про хліб щоденний, завжди лише про хліб і роботу, але прийшли сюди, щоб на кілька годин утекти від своїх думок, і тинялися тут, серед ясних погрудь римлян і вічної краси білих статуй грецьких жінок, опутивши плечі, ледве тягачи ноги, без жодної мети. Який різкий контраст, яка розпачлива картина того, що людство досягло за тисячоліття і чого воно не змогло досягти: створило невмирущі мистецькі шедеври, але не змогло дати бодай удосталь хліба для кожного зі своїх братів.

Пополудні ми пішли в кіно, а коли вийшли звідти, небо вже проясніло. Воно було ніжно-зелене й чисте, як кришталь. На вулиці та в крамницях уже світилося. Ми поволі йшли додому й дорогою розглядали вітрини.

Перед яскраво освітленими шибками великого магазину «Хутра» я зупинився. Вечорами вже було холоднувато, і у вітринах виставили великі в'язки чорнобурок і теплі зимові пальта. Я глянув на Пат; вона й досі була в короткому хутрянному жакеті й узагалі одягнена не по сезону.

— Якби я був героєм із кінофільму, то зразу зайшов би й вибрав тобі хутро, — сказав я.

Вона всміхнулася:

— А яке?

— Он те, — показав я на хутро, що було на вигляд найтепліше.

Пат засміялася:

— У тебе добрий смак, Роббі. То дуже гарна канадська норка.

— А ти б хотіла мати її?

Вона глянула на мене:

— А ти знаєш, скільки може коштувати таке хутро, любий?

— Ні, — відповів я. — І не хочу знати. Я краще буду уявляти, ніби можу подарувати тобі, що захочу. Чому інші люди можуть дарувати хутро коханим, а я ні?

Вона пильно поглянула на мене:

— Але ж я не хочу мати такого хутра, Роббі!

— Ну то й що, — відповів я. — Однаково ти одержиш його. І годі про це. Завтра ми пошлемо по нього.

Пат засміялася.

— Дякую, любий, — сказала вона й поцілувала мене серед вулиці. — А тепер твоя черга. — Вона зупинилася перед магазином готового чоловічого одягу. — Бачиш он той фрак? Він потрібен тобі до моєї норки. І он той циліндр також. Цікаво, який би ти був у циліндрі?

— Як сажотрус.

Я дивився на фрак. Він лежав за склом, декорований сірим оксамитом. Потім уважніше оглянув вітрину. То був той самий магазин, у якому я навесні купив собі краватку, а тоді вперше був разом із Пат і впився як чіп. Мені раптом здавило щось у горлі, я навіть не знав чому. Навесні... Тоді я ще нічогісінько не знав про все це...

Я взяв вузьеньку долоню Пат і на мить притулив її до своєї щоки.

— Тобі потрібно ще дещо, — сказав я потім. — Сама така норка — як машина без мотора. Дві-три вечірні сукні...

— Вечірні сукні, — проказала вона за мною і зупинилася перед широкою вітриною. — Вечірні сукні, справді... Від них мені важче відмовитися...

Ми вибрали три чудові сукні. Я бачив, як від цієї гри Пат пожвавішала. Вона захопилася, бо вечірні туалети були її уподобанням. Далі ми вибрали все потрібне для вечірнього туалету, і Пат іще дужче пожвавішала. Очі в неї блищали. Я стояв поруч, слухав її, сміявся і думав: яке нещастя кохати жінку й бути бідним.

— Ходімо, — нарешті сказав я з якоюсь веселою відчайдушністю, — якщо вже щось почато, то треба доводити його до кінця! — І повів її до ювелірного магазину. — Он той смараг-

довий браслет! А до нього ще оті два персні й сережки! Не хочу слухати ніяких заперечень. Смарагди тобі якраз личать.

— За це ти одержиш отой платиновий годинник і перлини до сорочки.

— А ти — весь магазин! На щось менше я тепер не буду розмінюватись...

Вона засміялась і, жадібно дихаючи, прихилилася до мене.

— Досить, любий, досить! Тепер нам лишилося тільки купити кілька валіз і зайти до бюро подорожей, а потім спакуватися — і в дорогу, якомога далі від цього міста, цієї осені та цього дощу.

«Так, — подумав я, — Боже мій, звичайно, так, і тоді ти скоро б видужала!»

— А куди? — запитав я. — До Єгипту? Чи ще далі? До Індії і в Китай?

— На сонце, мій любий, куди-небудь, але на сонце, на південь, до тепла. Туди, де пальмові алеї і скелі, де білі житла й аґави. Та, може, й там тепер дощі. Мабуть, тепер усюди дощі.

— То ми поїдемо далі й далі, — сказав я, — поки знайдемо землю, де немає дощів. У тропіки, до південних морів.

Ми стояли перед яскраво освітленими вітринами бюро подорожей «Гамбург — Америка». Посередині була виставлена модель пароплава. Він плів блакитними паперовими хвилями, а далі, у глибині вітрини, велично височів збільшений знімок хмарочосів Мангеттена. У вікнах висіли великі різнокольорові географічні карти з накресленими червоним маршрутами подорожей.

— В Америку ми теж поїдемо, — сказала Пат. — У Кентуккі, в Техас, у Нью-Йорк, у Сан-Франциско й на Гаваї. А потім далі, по Південній Америці. Через Мексику, Панамський канал до Буенос-Айреса. А тоді через Ріо-де-Жанейро назад.

— Так...

Вона дивилася на мене променистими очима.

— Я ще не був там, — зізнався я. — Тоді я тобі все набрехав.

— Я знаю, — відповіла вона.

— Знаєш?

— Авжеж, Роббі! Звичайно, знаю. Зразу здогадалась.

— Тоді я був просто божевільний. Невпевнений, дурний і божевільний. Тому й брехав.

— А сьогодні?

— Сьогодні ще дурніший, — відповів я. — Ти ж сама бачиш. — Я показав на пароплав у вітрині. — Як шкода, що ми не можемо поїхати на ньому. Хай йому чорт!

Пат усміхнулась і поклала свою руку в мою.

— Ох, любий, і чому ми не багаті? Як би зуміли скористатися зі свого багатства! А є ж стільки заможних людей, які тільки й знають, що день у день ходити до своїх контор чи банків.

— Тому вони й багаті, — сказав я. — Якби ми були багаті, нам би, звичайно, вистачило того добра ненадовго.

— Я теж так думаю. Ми напевне десь би його розтринькали.

— А може, з ляку, що втратимо його, не зуміли б скористатися з нього. У наш час бути багатим — все одно що професія. Та ще й далеко не легка.

— Бідні багатії! — мовила Пат. — То, може, краще уявімо собі, що вже були багаті та знову все втратили? Просто ти тиждень тому збанкрутував, і довелося все продати; будинок, мої коштовності та твої машини. Що ти скажеш на це?

— Це навіть сучасніше, ніж бути багатим, — відповів я.

Вона засміялася:

— То ходім! Ми обоє збанкрутували й тепер ідемо до своєї кімнатки в пансіоні, розповідаючи одне одному про колишні пригоди зі своїх великих часів.

— Непогана думка.

Ми помалу йшли далі вечірніми вулицями. Перед нами спалахували все нові й нові ліхтарі, а вже біля кладовища ми побачили, як по зеленкуватому небу плив літак з яскраво освітленими кабінами. Самотній і гарний, він летів у ясному, високому, теж самотньому небі, ніби чудесний птах туги й палкого бажан-

ня зі старовинної казки. Ми зупинились і дивилися йому вслід, аж поки він зник.

Не побули ми й півгодини вдома, як у двері моєї кімнати постукали. Я подумав, що то знов Гассе, й пішов відчиняти. Але то була пані Залевська, збентежена й розгублена.

— Ходіть сюди, швидше, — прошепотіла вона.

— Що сталося?

— Гассе...

Я глянув їй у вічі. Вона здвинула плечима:

— Замкнувся в кімнаті й не відповідає...

— Хвилинку.

Я повернувся до кімнати й сказав Пат, щоб вона лягла й трохи відпочила, поки я дещо обміркую з Гассе.

— Добре, Роббі. Я таки справді знову стомилася.

Я пішов коридором за пані Залевською. Біля дверей Гассе вже зібрався майже весь пансіон: Ерна Беніг у строкатому кімоно з драконами та з вогнистим волоссям, яке два тижні тому було ще біляве, фінансовий службовець-філателіст у домашній куртці військового крою, блідий і спокійний Орлов, що тільки-но повернувся з бенкету, де був найманим танцюристом, Джорджі, який саме нервово стукав у двері й глухим голосом кликав Гассе, і, нарешті, Фріда з перекошеними від хвилювання, страху й цікавості очима.

— Ти вже давно стукаєш, Джорджі? — запитав я.

— Більше як чверть години, — вихопилась Фріда, червона як рак. — І він таки вдома, бо взагалі нікуди не виходив від самого полудня, тільки бігав із кутка в куток, а потім усе стихло...

— Ключ стирчить із того боку, — сказав Джорджі. — А двері замкнені.

Я обернувся до пані Залевської:

— Треба виштовхнути ключ і відімкнути двері. У вас же є другий ключ?

— Зараз я принесу свою в'язку ключів, — миттю зголосилася Фріда. — Може, якийсь підійде.

Я попросив дротинку, повернув нею ключ і виштовхнув його з замкової щілини. Брязнувши, він упав на підлогу по той бік дверей. Фріда зойкнула й затулила руками обличчя.

— Забирайтеся звідси якнайдалі, — порадив я їй, пробуючи ключі.

Один із них підійшов. Я повернув його й розчинив двері. У кімнаті було темнувато, і спершу ми нікого не побачили. Ліжка білили в сутінках, на стільцях ніхто не сидів, шафа була зачинена.

— Он він стоїть! — просичала над моїм плечем Фріда, що вже знов пропхалася до мене. Від неї тхнуло цибулею. — Он там, біля вікна.

— Ні, — сказав Орлов, що швидко зайшов до кімнати та зразу ж повернувся назад. Він відштовхнув мене, схопився за клямку, знову причинив двері й обернувся до тих, що стояли позад нас. — Краще йдіть звідси. Мабуть, не варто на це дивитися, — сказав він повільно, з твердим російським акцентом, і став біля дверей.

— О Господи!.. — відсахнувшись, простогнала пані Залевська.

Ерна Беніг теж відступила кілька кроків назад. Лише Фріда намагалася пропхатися наперед і схопитися за клямку. Орлов не пустив її.

— Так справді буде краще... — сказав він знов.

— Добродію! — раптом визвірився на нього фінансовий службовець і випростався. — Чого ви тут порядкуєте? Ви іноземець!

Орлов зміряв його спокійним поглядом.

— Іноземець... — мовив він. — Іноземець... Тут це не має значення. Не про це йдеться...

— Мертвий? — просичала Фріда.

— Пані Залевська, — звернувся я до господині, — я теж гадаю, що буде краще, коли тут залишитесь тільки ви та, може, ще Орлов і я.

— Негайно подзвоніть до лікаря, — сказав Орлов.

Джорджі вже зняв слухавку. Усе це не тривало й п'яти хвилин.

— Я лишуся тут! — заявив службовець, почервонівши з люті. — Як німець я маю право...

Орлов здвигнув плечима та знов відчинив двері. Потім увімкнув електричне світло. Жінки, залементувавши, відсахнулися. Над вікном із посинілим обличчям, висолопивши чорного язика, висів Гасе.

— Відріжте шнур! — вигукнув я.

— Нічого не допоможе, — сказав Орлов повільно, твердо й сумно. — Я бачив такі обличчя... Він мертвий уже кілька годин...

— Принаймні треба хоч спробувати...

— Краще не пробувати. Хай спершу приїде поліція.

Тієї миті задзеленчав дзвоник. Прийшов лікар, що жив десь поблизу. Він лише скинув оком на худе, змучене тіло.

— Уже нічого не вдієш, — сказав він. — А все ж спробуймо зробити штучне дихання. Так треба. Подзвоніть негайно в поліцію і дайте мені ножа.

Гасе повісився на товстому плетеному шнурі з рожевого шовку. То був пояс від халата його дружини. Гасе натер його милом і дуже вправно зачепив на гачку над вікном. Мабуть, він спершу став на підвіконня, а потім зсунувся вниз. Руки його зсудомило, а на обличчя страшно було глянути. Як не дивно, але тієї миті я звернув увагу, що Гасе встиг переодягтися. Тепер на ньому був його найкращий костюм із синьої камвольної вовни. Він поголився й надів чисту білизну. На столі були старанно складені його паспорт, ощадна книжка, чотири купюри по десять марок і трохи срібних монет. Поряд — два листи: один дружині, другий поліції. Поряд із листом до дружини лежав іще срібний портсигар і його обручка.

Мабуть, Гасе добре обдумав усе і, перше ніж накласти на себе руки, дав лад своїм речам, бо кімната була чисто прибранна, а коли ми уважніше оглянули все, то ще знайшли на комоді трохи грошей і записку, в якій було сказано, що то решта квартирної плати за останній місяць. Ці гроші він поклав окремо, ніби хотів цим наголосити, що смерть смертю, а плата платою.

У двері подзвонили, і зайшли два службовці в цивільному. Лікар, що тим часом перерізував шнур і зняв Гассе, підвівся.

— Мертвий, — сказав він. — Самогубство. Нема ніяких сумнівів.

Службовці нічого не відповіли. Зачинивши за собою двері, вони уважно оглянули кімнату. Потім дістали з шухляду кілька листів і звірили почерк із тими листами, що лежали на столі. Молодший із них кивнув.

— Хтось із вас знає причину?

Я розповів, що знав. Він знов кивнув і записав мою адресу.

— Можна подзвонити, щоб забрали його звідси? — запитав лікар.

— Я вже замовив машину з лікарні «Шаріте», — відповів молодший службовець. — Вона повинна скоро бути тут.

Ми чекали. У кімнаті було тихо. Лікар стояв навколішки на підлозі біля Гассе. Розстебнувши на ньому одяг, він то розтирав йому рушником груди, то робив штучне дихання. Лише чути було, як з посвистом і хрипінням входило повітря в мертві легені й виходило назад.

— Це вже дванадцятий на цьому тижні, — промовив молодший службовець.

— З тієї самої причини? — спитав я.

— Ні. Майже всі безробітні. Дві сім'ї, одна з двома дітьми. Звичайно, отруїлися газом. Сім'ї майже завжди вдаються до такого способу.

Прийшли санітари з ношами. Разом із ними до кімнати проскочила Фріда та якимось пожадливо вп'ялася очима в жалюгідну постать Гассе. На обличчі в неї виступили червоні плями й краплі поту.

— Що вам тут треба? — непривітно спитав її старший службовець.

Вона відступила назад.

— Але ж я повинна дати свідчення, — затинаючись, сказала вона.

— Геть звідси! — наказав службовець.

Санітари прикрили Гассе й понесли. За ними вийшли обидва службовці. Усі папери вони забрали з собою.

— Він відписав частину грошей на похорон, — сказав молодший. — Ми передамо їх за призначенням. Коли прийде його дружина, скажіть їй, будь ласка, щоб вона з'явилася до районного відділу кримінальної поліції. Він заповів їй свої гроші. Решту речей можна поки що залишити тут?

Пані Залевська кивнула.

— Однаково цю кімнату навряд чи можна буде комусь здати.

— Гаразд.

Службовець кивнув на прощання й пішов. Ми теж вийшли з кімнати. Орлов замкнув двері й віддав ключ пані Залевській.

— Добре, якщо про це буде якомога менше балачок, — сказав я.

— Я теж такої думки, — погодилась пані Залевська.

— Це стосується насамперед вас, Фрідо, — додав я.

Фріда ніби опритомніла. Очі в неї блищали. Вона нічого ще відповіла.

— Якщо ви скажете хоч слово фрейлейн Гольман, — мовив я, — то нарікайте на себе.

— Сама знаю, — зухвало відповіла вона. — Бідолашна пані надто хвора, щоб їй про таке говорити.

Очі в неї зловтішно спалахнули. Я ледве стримався, щоб не дати їй ляпаса.

— Бідний Гассе, — зітхнула пані Залевська.

У коридорі було зовсім темно.

— Ви були дуже нечемні з графом Орловим, — сказав я фінансовому службовцеві. — Може, ви попросите в нього вибачення?

Старий вирячився на мене. Потім пихато сказав:

— Справжній німець не просить вибачення! А тим паче в якогось там азіата! — І він грюкнув дверима своєї кімнати.

— Що сталося з цим філателістом? — здивовано спитав я. — Він же завжди був лагідний, як ягня.

— Він уже місяців зо два бігає на всі передвиборні збори, — почувся з темряви голос Джорджі.

— Он як!

Орлов і Ерна Беніг уже пішли. Раптом пані Залевська заплакала.

— Не беріть цього так близько до серця, — сказав я. — Однаково сльозами ви нічого не зміните.

— О, який це жах, — схлипувала вона. — Мені треба переселитися звідси, я не переживу цього!

— Яюсь переживете, — заспокоїв я її. — Мені яюсь довелося бачити кількасот таких трупів. Отруєних газом англійців. Я навіть і це пережив.

Я потиснув руку Джорджі й пішов до своєї кімнати. Там було темно. Перш ніж увімкнути світло, я мимоволі поглянув на вікно. Потім прислухався. Пат спала. Я підійшов до шафи, виїняв пляшку з коньяком і налив собі чарку. То був добрий коньяк і добре, що він був у мене. Я поставив пляшку на стіл. Останнього разу з неї пив Гассе. Я подумав, що краще було б не залишати його на самоті. Мене гнітила ця думка, але я не докоряв собі. Я так багато пережив на своєму віку, що знав: або докоряй собі за все, що робиш, або взагалі не докоряй ні за що. Нещастя Гассе полягало в тому, що це спіткало його в неділю. У будень він би пішов до своєї контори, і, може, все обійшлося б.

Я випив ще чарку коньяку. Не було сенсу далі думати про це. Хтозна, що тебе самого ще чекає. Ми іноді жаліємо людину й не знаємо, що колись, може, назвемо її щасливою.

Почувши, що Пат ворухнулася в ліжку, я пішов до неї. Вона глянула на мене:

— Що зі мною діється, Роббі? Я знов спала, як убита.

— То це ж добре, — відповів я.

— Ні. — Вона сперлася на лікоть. — Я не хочу стільки спати.

— Чому? Я іноді хотів би проспати наступні п'ятдесят років.

— Але не хотів би за цей час постаріти на п'ятдесят років?

— Хтозна. На таке питання можна відповісти, аж як прокинешся.

— Ти чимось зажурений? — спитала вона.

— Ні, — сказав я. — Навпаки. Я саме вирішив, що ми зараз одягнемось і десь розкішно повечеряємо. Замовимо все, що ти любиш. Та ще й трішки вп'ємося.

— Чудово, — сказала вона. — Це теж буде частиною нашого великого банкрутства?

— Так, — сказав я, — і це теж.

XXI

Якось у середині жовтня Жафе покликав мене до себе. Була десята година ранку, але стояла така сльота, що в клініці ще горіло світло. Воно змішувалося з тьмяним світлом знадвору та здавалося якимось бляклим і хворобливим.

Жафе сидів сам у своєму просторому кабінеті. Коли я зайшов, він підняв лису, блискучу голову й похмуро кивнув на велике вікно, в яке періщив дощ.

— Що ви скажете про цю кляту негоду?

Я здвигнув плечима:

— Будемо сподіватися, що вона скоро перестане...

— Не перестане.

Він скинув на мене оком. Потім узяв олівець, оглянув його, постукав ним по столу й знов поклав на місце.

— Я здогадуюсь, навіщо ви покликали мене, — сказав я.

Жафе щось промурмотів.

Трохи почекавши, я знову сказав:

— Мабуть, Пат скоро треба їхати...

— Так...

Жафе сердито дивився поперед себе.

— Я розраховував на кінець жовтня. Але в таку негоду... — Він знову взяв у руки срібний олівець.

Вітер сипнув дощем у шибки, ніби десь далеко застукотів кулет.

— І коли ж, по-вашому, їй треба їхати? — запитав я.

Він раптом глянув знизу вгору просто мені в очі й сказав:

— Завтра.

На мить я ніби втратив ґрунт під ногами. Повітря, мов вата, прилипло до моїх легень. Потім остовпіння пройшло і я спитав якомога спокійніше, хоч мій голос долинав здалеку, наче питав хтось інший:

— Хіба їй раптом так погіршало?

Жафе рішуче похитав головою і встав.

— Якби їй так погіршало, то вона взагалі не могла б їхати, — похмуро пояснив він. — Просто так було б краще. У таку не-году небезпечно зволікати навіть на день. Застудиться абощо...

Він узяв зі стола кілька листів.

— Я вже все підготував. Вам лишається тільки їхати. Головного лікаря санаторію я знаю ще зі студентських років. Він дуже здібний лікар. Я його про все докладно повідомив.

Жафе віддав мені листи. Я взяв їх, але не сховав до кишені. Він глянув на мене, потім підійшов до мене й поклав руку мені на плече. Рука була легка, як пташине крило, я навіть не відчував її на собі.

— Важко, — тихо сказав він ніби не своїм голосом, — я знаю. Тому я й зволікав, поки можна було.

— Ні, не важко... — заперечив я.

Він махнув рукою:

— Облиште...

— Ні, — сказав я, — я не про те. Я хочу знати лише одне: вона повернеться назад?

Жафе відповів не зразу. Його вузькі темні очі поблискували в каламутному жовтому світлі.

— Чому ви хочете знати про це тепер? — запитав він за хвилину.

— Бо як ні, то краще їй не їхати зовсім, — сказав я.

Він зміряв мене швидким поглядом:

— Що ви сказали?

— Як ні, то їй краще лишитися тут.

Він втупив у мене очі.

— А ви знаєте, до чого це неминуче призвело б? — знову спитав він мене тихо, але гостро.

— Знаю, — відповів я. — Це призвело б до того, що їй не довелося б помирати самотній. А що це означає, я теж знаю.

Жафе підняв плечі, ніби його морозило. Потім підійшов до вікна й постояв біля нього, дивлячись на дощ. Коли він повернувся до мене, обличчя в нього було як маска. Він зупинився майже впритул переді мною.

— Скільки вам років? — раптом спитав він.

— Тридцять, — відповів я, не розуміючи, що він хоче від мене.

— Тридцять, — проказав він якимось дивно, ніби говорив сам до себе й не зрозумів мене. — Тридцять, Боже мій! — Потім підійшов до письмового столу й зупинився. Біля величезного блискучого столу він здавався маленькою, випадковою тут людиною. — Мені скоро шістдесят, — сказав він, не дивлячись на мене, — але я б так не міг. Я б знов і знов пробував усе, знов і знов, навіть коли б напевне знав, що це безнадійно.

Я мовчав. Жафе й далі стояв, ніби забувши про все навколо. Потім поворухнувся, і його обличчя змінило свій вираз. Він усміхнувся.

— Я твердо вірю, що там, у горах, вона добре витримає зиму.

— Лише зиму? — спитав я.

— Я сподіваюся, що навесні їй можна буде спуститися вниз.

— Сподівається, — сказав я. — А що таке сподівання?

— Це все, — відповів Жафе. — Це завжди все. Чогось більшого я вам тепер не можу сказати. Усе решта непевне. Подивимось, як вона почуватиметься в горах. Я твердо сподіваюся, що навесні вона зможе повернутися сюди.

— Твердо?

— Так. — Він обійшов навколо столу та штовхнув ногою висунуту шухляду так, що в ній забряжчали склянки. —

Та зрозумійте ж, чоловіче, мені й самому тяжко, що вона має їхати звідси! — промурмотів він.

Зайшла сестра, присадкувата, незграбна, сива, з обличчям бульдога. Жафе махнув їй рукою, щоб вона вийшла. Та вона лишилася.

— Потім! — буркнув Жафе. — Зайдете потім!

Сестра сердито повернулась і, виходячи, натиснула на кнопку вимикача. Кабінет раптом наповнився сірувато-молочним денним світлом. Обличчя Жафе зненацька набуло землистого кольору.

— Стара відьма, — сказав він. — Уже двадцять років збираюся вигнати її. Але надто вже вона старанна. — Потім обернувся до мене: — Ну, то як?

— Ми поїдемо сьогодні ввечері, — сказав я.

— Сьогодні?

— Так. Якщо вже треба, то краще сьогодні, ніж завтра. Я сам одвезу її. На кілька днів я зможу вирватися.

Він кивнув і подав мені руку.

Я пішов. Шлях до дверей здався мені дуже довгим.

На вулиці я зупинився. Аж тепер я помітив, що й досі тримаю листи в руці. Дощ лопотів по папері. Я обтер їх і засунув у кишеню на грудях. Потім оглянувся навколо. Просто перед клінікою зупинився автобус. Він був переповнений, із нього юрбою висипалися люди. Кілька дівчат у чорних блискучих дощовиках, сміючись, перемовлялися з кондуктором. Він був молодий, на його засмаглому обличчі поблискували білі зуби. «Ні, це неможливо, — подумав я. — Це несправедливо! Навколо стільки життя, а Пат мусить піти з нього!»

Кондуктор подзвонив, і автобус поїхав далі. З-під його коліс на тротуар сипонули снопи бризок. Я пішов далі. Треба було попередити Кестера й купити квитки на поїзд.

Опівдні я прийшов додому. Усе було влаштоване. Я навіть послав у санаторій телеграму.

— Пат, — сказав я ще в дверях, — ти встигнеш спакувати свої речі до вечора?

— Я повинна їхати?

— Так, — сказав я. — Так, Пат.

— Сама?

— Ні. Поїдемо разом. Я відвезу тебе.

Її обличчя знов порожевішало.

— А на коли мені треба бути готовий? — запитала вона.

— Поїзд відходить сьогодні ввечері о десятій.

— А ти знов кудись підеш?

— Ні. Я буду з тобою до самого від'їзду.

Вона глибоко зітхнула.

— Тоді все просто, Роббі, — сказала вона. — Зразу й почнемо?

— У нас іще є час.

— А я б хотіла зразу почати. Щоб швидше скінчити.

— Гаразд.

Я швидко спакував тих трохи речей, що мав узяти з собою, і за півгодини був уже готовий. Потім зайшов до пані Залевської і попередив її, що ми ввечері від'їжджаємо. Я домовився з нею, що заплачу їй до першого листопада, якщо вона не знайде помилки раніше. Пані Залевська ладна була розпочати довгу розмову, але я швидко повернувся назад.

Пат стояла навколійки біля своєї великої валізи, навколо висів її одяг, на ліжку лежала білизна, а вона саме вкладала взуття. Я пригадав, що вона так само стояла навколійки, коли вселилася в цю кімнату й розпаковувала речі, і мені здалося, ніби це було дуже давно й водночас — ніби лише вчора. Вона підвела голову.

— Ти і свою сріблясту сукню візьмеш? — спитав я.

Вона кивнула.

— Що ж нам робити з рештою речей, Роббі? З меблями?

— Я вже говорив з пані Залевською. Усе, що вміститься, я візьму до себе в кімнату. Решту здамо в ломбард на збереження. А коли ти повернешся, заберемо назад.

— Коли я повернуся... — сказала вона.

— Авжеж, — відповів я, — навесні, коли ти, засмагла на сонці, повернешся додому.

Я допоміг їй скласти речі, і надвечір, коли надворі вже стемніло, ми були готові. Дивно було: меблі стояли на своєму місці, лише шафи й шухляди спорожніли, а мені рантом кімната здалася сумною пусткою. Пат сіла на ліжку. У неї був стомлений вигляд.

— Увімкнути світло? — спитав я.

Вона похитала головою:

— Почекай ще трохи.

Я сів біля неї.

— Хочеш сигарету?

— Ні, Роббі. Хочу тільки трохи посидіти отак.

Я встав і підійшов до вікна. На вулиці під дощем неспокійно блимали ліхтарі. Вітер куйовдив дерева. Унизу повільно пройшла Роза. Її високі чобітки блищали. Вона несла під рукою пакунок і простувала до кав'ярні «Інтернаціональ». Мабуть, то були нитки і дротики — вона завжди плела вовняні речі для своєї малої. За нею йшли Фріці й Маріон, обидві в нових білих дощовиках, які щільно облягали фігуру, а трохи оддалік за ними чвалала Мімі, обшарпана й стомлена.

Я відвернувся од вікна. У кімнаті стало так темно, що я вже не бачив Пат. Чув лише, як вона дихає. За деревами цвинтаря повільно й похмуро почали дертися вгору вогні світляних реклам. Над дахами будинків, наче барвиста орденська стрічка, потяглися червоні літери, що рекламували сигарети, заяскріли блакитні та смарагдово-зелені кола винних фірм, спалахнули яскраві контури реклами білизни. Від них крізь вікна падали бляклі, нечіткі зайчики, бігали по стелі й стінах, і здавалося, що кімната раптом перетворилася на забутий на дні моря невеличкий водолазний дзвін, навколо якого шумлять потоки води, а з далекої далини долинає тьмянний відблиск строкатого світу.

О восьмій годині вечора на вулиці засигналила машина.

— Готфрід приїхав на таксі, — сказав я. — Він відвезе нас повечеряти.

Я встав, підійшов до вікна й гукнув Готфрідові, що ми йдемо. Потім увімкнув маленьку настільну лампу й вийшов до своєї кімнати. Вона здалася мені такою чужою, що аж стало моторошно. Я дістав пляшку з ромом і поспіхом випив чарку. Тоді сів у крісло та втупився в шпалери. Через кілька секунд знову встав і підійшов до вмивальника, щоб пригладити щіткою волосся. Та, побачивши себе в дзеркалі, забув про все. З холодною цікавістю я розглядав своє відображення. Потім скривив губи й усміхнувся до нього. Бліде обличчя в дзеркалі відповіло мені такою самою силуваною усмішкою.

— Ех ти, — нечутно мовив я і вернувся до Пат.

— Ну що, підемо, маленька? — запитав я.

— Підемо, — відповіла вона. — Але я хочу ще раз зайти до твоєї кімнати.

— Нащо тобі та стара халабуда? — сказав я.

— Побудь тут, — мовила вона. — Я зараз повернуся.

Я трохи почекав, потім теж пішов туди. Пат стояла посеред кімнати і, помітивши мене, здригнулася. Такою я її ще ніколи не бачив. Вона ніби зів'яла. Але це тривало тільки мить, потім вона всміхнулася.

— Ходімо, — сказала вона. — Тепер ходімо.

Біля кухні нас чекала пані Залевська. Її сиві кучері тремтіли. На чорній сукні висіла брошка з портретом покійного Залевського.

— Тримайся! — шепнув я Пат. — Зараз вона обійме тебе.

Ще мить — і Пат потонула в широких грудях. Над нею здригалось гладке обличчя господині. Ще кілька секунд, і потік сліз залив би Пат з голови до ніг, — коли матуся Залевська плакала, в очах у неї був тиск, як у сифоні.

— Пробачте, — втрутився я, — нам треба поспішати! А то ще запізнимося!

— Запізнитесь? — Пані Залевська зміряла мене нищівним поглядом. — Поїзд відходить аж через дві години! А ви, певне, просто хочете за цей час напоїти бідну дівчинку!

Пат не витримала й засміялася:

— Та ні, пані Залевська. Ми ще хочемо попроситися з друзями.

Матуся Залевська недовіжливо похитала головою.

— Фрейлейн Гольман, вам здається, що цей молодик — золота ваза, а насправді він хіба що позолочена пляшка з-під горілки.

— Образно сказано, — зауважив я.

— Дитино моя... — пані Залевська знов розчулилась. — Повертайтеся скоріше, назад! Ваша кімната завжди за вами. Хай би навіть у ній жив сам кайзер, я його виселю, коли ви приїдете!

— Широ дякую, пані Залевська, — сказала Пат. — Велике спасибі за все. І за те, що ворожили мені. Я все запам'ятала.

— Це добре. Відпочиньте як слід і видужуйте!

— Гаразд, — відповіла Пат, — спробую. До побачення, пані Залевська. До побачення, Фрідо.

Ми вийшли. Двері зачинилися за нами. На сходах було майже темно, лампи поперегоряли. Пат тихо, легенько спускалася вниз і мовчала. У мене було таке почуття, ніби ми після закінчення відпустки вдосвіта йдемо на вокзал, щоб знову вирушати на фронт.

Ленц відчинив дверцята таксі.

— Обережно! — попередив він.

У машині було повно троянд. Два велетенських букети червоних і білих квітів лежали на задніх сидіннях. Я одразу розпізнав, звідки вони походять: із церковного саду.

— Останні, — самовдоволено пояснив Готфрід. — Нелегко дісталися. Довелося довгенько подискутувати з одним священиком.

— Чи не з тим, що з синіми, ясними, як у дитини, очима? — поцікавився я.

— Ага, то це був ти, голубе! — відповів Готфрід. — Отже, він мені про тебе розповідав. Бідолаха страшенно розчарувався, коли помітив, якої ти завдав шкоди садові. А він уже був подумав, що побожність серед чоловічого населення знов почала зростати.

— І він так тебе й відпустив з квітами? — поцікавився я.

— З ним можна домовитися. Скінчилося тим, що він навіть допоміг мені рвати троянди.

Пат засміялася:

— Справді?

Готфрід теж усміхнувся:

— Звичайно. Аби ви були побачили, як той духовний отець підстрибував у сутінках, щоб дістати найвищі гілки. Просто-таки був охоплений спортивним азартом. Розповів мені, що колись, ще в гімназії, був непоганим футболістом. Півзахисником, чи що.

— Ти спокусив пастора на крадіжку, — закинув я йому. — За це тобі накинуть кілька сторіч пекла. А де ж Отто?

— Він уже в Альфонса. Ми ж поїдемо вечеряти до Альфонса?

— Звичайно, до нього, — сказала Пат.

— Ну то їдьмо!

Альфонс почастував нас нашпигованим зайцем із брюссельською капустою і тушкованими яблуками. А на закінчення завів грамофон, і ми прослухали хор донських козаків. То була дуже тиха пісня — сам хор співав приглушено, мов десь далеко грав орган, а над ним здіймався самотній, чистий голос. Мені здавалося, що ось зараз нечутно відчиняться двері, до зали ввійде старий, стомлений чоловік, мовчки сяде до столу й слухатиме пісню своєї юності.

— Діти мої, — сказав Альфонс після того, як спів, поступово стихаючи, нарешті завмер, як зітхання, — знаєте, що мені завжди нагадує ця пісня? Іпр 1917 року. Готфріде, пам'ятаєш той березневий вечір з Бертельсманом?..

— Так, — відповів Ленц, — пам'ятаю, Альфонсе. Вечір, коли цвіли вишні.

Альфонс кивнув.

Кестер підвівся.

— Здається, пора, — він глянув на годинник. — Так, треба вирушати.

— Ще по чарочці коньяку, — запропонував Альфонс. — Справжній «Наполеон». Я приніс його спеціально для вас.

Ми випили коньяку та встали з-за столу.

— До побачення, Альфонсе, — сказала Пат. — Мені завжди приємно було у вас — Вона подала йому руку.

Альфонс почервонів і міцно потис її своїми лапами.

— Отже, як буде потреба, тільки дайте знати. — Він зніяковіло дивився на неї. — Адже ви тепер належите до нашого товариства. Зроду не думав, що до нього належатиме колись ще й жінка.

— Дякую, Альфонсе, — сказала Пат. — Дякую. Нічого приємнішого ви не могли б мені сказати. До побачення, всього вам найкращого.

— До побачення! Не забаріться там!..

Кестер і Ленц провели нас на вокзал. Перед нашим будинком ми зупинились, і я збігав по собаку. Валізи Юп уже раніше одвіз на вокзал.

Ми приїхали саме вчасно. Тільки-но ми зайшли у вагон, як поїзд рушив. Коли паровоз уже набирав швидкість, Готфрід дістав із кишені загорнуту в папір пляшку й подав мені:

— На, Роббі. Таке завжди може знадобитися в дорозі.

— Дякую, — сказав я, — випийте, хлопці, її самі сьогодні ввечері. Я вже дещо прихопив із собою.

— Бери, бери, — заперечив Ленц, — таке ніколи не буває зайвим!

Ідучи поряд з поїздом, він кинув мені в руки пляшку.

— До побачення, Пат! — гукнув він. — Якщо ми тут збанкрутуємо, то всі разом приїдемо до вас. Отто стане інструктором лижного спорту, я — вчителем танців, а Роббі — піаністом. Утворимо разом із вами трупку й будемо мандрувати з готелю в готель!

Поїзд поїхав швидше, і Готфрід відстав. Пат висунулася з вікна й махала рукою, аж поки вокзал зник за поворотом. Потім обернулася до мене. Вона була бліда, в очах блищали сльози. Я обняв її однією рукою.

— Сідай, — сказав я, — давай вип'ємо чого-небудь. Ти чудово трималася.

— Але в мене зовсім не весело на душі, — відповіла вона, силуювано всміхаючись.

— У мене теж, — признався я. — Саме тому треба випити грохи.

Я відкоркував пляшку й дав їй чарку коньяку.

— Добрий? — запитав я.

Вона кивнула й пригорнулася до мого плеча:

— Ох, любий, як воно буде?

— Не треба плакати, — сказав я. — Я так пишався тобою, до ти весь день не плакала.

— Я ж зовсім не плачу, — заперечила вона й похитала головою, хоч по худенькому личку в неї котилися сльози.

— Випий ще трішки, — запропонував я і міцно пригорнув її до себе. — Так важко лише в першу хвилину, а потім полегшає.

Вона кивнула.

— Так, Роббі. Не звертай на мене уваги. Зараз усе мине. Краще, якби ти зовсім не бачив цього. Лиши мене саму на кілька хвилин, я пересилю себе.

— Навіщо? Ти так мужньо трималася цілий день, що тепер можеш спокійно виплакати, як хочеш.

— Я трималася зовсім не мужньо. Ти тільки не помічав.

— Може, й так, — погодився я, — але саме тому я й не помічав.

Вона спробувала осміхнутись:

— Чому, Роббі?

— Тому, що ти не здавалася. — Я погладив її волосся. — Поки людина не здається, вона сильніша за свою долю.

— У мене це зовсім не мужність, любий, — промурмотіла вона. — Це тільки страх. Жалюгідний страх перед останнім, найбільшим страхом.

— Це і є мужність, Пат.

Вона пригорнулася до мене.

— Ох, Роббі, ти ж зовсім не знаєш, що таке страх.

— Знаю, — сказав я.

Відчинилися двері. Провідник попросив квитки. Я віддав їх йому.

— Квиток у спальний вагон для дами? — запитав він.

Я кивнув.

— Тоді вам доведеться перейти до спального вагона, — звернувся він до Пат. — Для інших вагонів цей квиток недійсний.

— Добре.

— А собаку треба здати в багажний вагон, — пояснив він. — Там є купе для собак.

— Гаразд, — сказав я. — А де спальний вагон?

— Третій ззаду. А багажний — перший спереду.

Кондуктор пішов далі. У нього на грудях висів маленький ліхтарик. Здавалося, що він іде штольнями копальні.

— Ну, то будемо перебиратися, Пат, — сказав я. — А Біллі я вже якось непомітно перенесу до тебе. Чого йому там нудиться у тому багажному вагоні?

Для себе я не брав місця в спальному вагоні. Мені не важко було переночувати десь у куточку в купе. Та й дешевше.

Юп ще раніше заніс речі Пат до спального вагона. Її купе було маленьке, затишне, облицьоване червоним деревом. У Пат було нижнє місце. Я спитав провідника, чи зайняте верхнє.

— Так, — відповів він, — у Франкфурті має сісти пасажир.

— А коли ми будемо у Франкфурті?

— О пів на третю.

Я дав йому на чай, і він пішов у свій куток.

— Через півгодини я повернуся до тебе з собакою, — сказав я Пат.

— Не можна ж, адже провідник у вагоні.

— Якось пройду. Тільки не замикай дверей.

Я пішов назад повз провідника. Він провів мене поглядом. На найближчій станції я вибрався з собакою на перон і пройшов повз спальний вагон. Там я почекав, поки провідник вийде по-

балакати з начальником поїзда, тоді піднявся назад у поїзд, про-
брався через тамбур до спального вагона й зайшов до Пат так,
що мене ніхто не побачив. Вона вже була в білому пухнастому
халаті й мала чудовий вигляд. Її очі сяяли.

— Я вже знов молодець, Роббі, — сказала вона.

— Добре. А може, ляжеш у постіль? Тут дуже тісно. Я б то-
ді сів біля тебе.

— Так, але... — Вона нерішуче показала на верхню поли-
цю. — Але ж у дверях з'явиться керівниця спілки спасіння про-
пащих дівчат...

— До Франкфурта ще далеко, — сказав я. — А я буду на-
сторожі. Не спатиму.

Перед самим Франкфуртом я вернувся до свого купе і вмовив-
ся в куточку біля вікна, намагаючись заснути. Але у Франкфурті
до мене підсів якийсь чоловік з тюленьчими вусами, зразу ж від-
крив валізу й почав їсти. Він їв так смачно, що годі було заснути.
Вечеря тривала мало не годину. Потім тюлень витер вуса, простяг-
ся на полиці та влаштував такий концерт, якого я зроду не чув.
Він не просто хропів, а завивав, зітхав, стогнав і булькав. Концерт
був такий розмаїтий, що мені не вдалося систематизувати всі його
колінця. На моє щастя, чоловік о пів на шосту зійшов із поїзда.

Коли я прокинувся, надворі все було біле. Ішов лапатий сніг,
і в купе стояли якісь дивні, ніби несправжні, сутінки. Ми вже
їхали в горах. Було близько дев'ятої години. Потягнувшись,
я пішов поголитися й умитись. А коли повернувся, Пат уже сто-
яла в моєму купе. Вона здавалася бадьорою.

— Добре виспалася? — спитав я.

Вона кивнула.

— А якою виявилась та стара спіритуалістка на верхній по-
лиці?

— Молодою і гарненькою. Її звати Гельга Гутман, і їде во-
на в той самий санаторій, що і я.

— Справді?

— Справді, Роббі. Але ти погано спав, видно по тобі. Ти по-
винен хоч поснідати як слід.

— Вип'ю кави, — сказав я. — Кава з вишневою наливкою.

Ми пішли у вагон-ресторан. У мене раптом покращав настрій. Усе здавалося вже не таким страшним, як учора ввечері.

Гельга Гутман уже сиділа там. Це була струнка та жвава дівчина південного типу.

— Дивно, — зауважив я, — що в купе зустрічаються люди, які їдуть у той самий санаторій.

— Зовсім не дивно, — відповіла вона.

Я запитально глянув на неї. Вона засміялася.

— Адже в цю пору туди злітаються всі перелітні пташки. Он бачите людей за тим столом? — Вона показала в куток вагон-ресторана. — Вони теж їдуть туди.

— Звідки вам це відомо? — спитав я.

— Я знаю їх ще відторік. Там, у горах, усі знають одне одного.

Підійшов кельнер із кавою.

— Принесіть мені ще келих вишнівки, — попросив я.

Мені захотілося випити. Нараз усе здалося дуже простим.

Там сиділи люди, які їхали в санаторій, навіть уже вдруге, для них це була ніби прогулянка в поїзді. Я був дурний, що так боявся. Пат повернеться, як поверталися всі ці люди. Я не думав про те, що тепер вони мусили знову їхати туди, — мені було досить знати, що звідти можна повернутися і ще прожити цілий рік. А за рік багато чого може статися. Наше минуле навчило нас не забігати думками далеко наперед.

Прибули ми надвечір. Було ясно, сонце золотило засніжені простори, а такого синього неба ми вже не бачили багато тижнів. На вокзалі чекала юрба людей. Вони вигукували привітання й махали руками, і прибулі відповідали їм тим самим. Гельгу Гутман зустріла якась білява реготуха та двоє чоловіків у світлих гольфах. Сама вона була така збуджена й така вертка, ніби після довгої розлуки повернулася додому.

— До побачення! Там, на горі, зустрінемося! — гукнула вона до нас, сідаючи зі своїми друзями в сани.

Люди швидко розсипалися хто куди, і ми через кілька хвилин лишилися на пероні самі. Підійшов носій.

— Який готель? — запитав він.

— Санаторій «Вальдфріден», — відповів я.

Він кивнув і покликав візника. Удвох вони поклали наші валізи на блакитні сани, запряжені парою білих коней. Голови в коней були оздоблені строкатими султанами, над їхніми мордами здіймалися перламутрові хмаринки пари.

Ми сіли в сани.

— Хочете на канатну дорогу чи поїдемо саньми аж нагору? — запитав візник.

— А довго їхати на санях?

— Півгодини.

— То на санях.

Візник цмокнув, і ми рушили. Дорога виходила за село, а потім зигзагами піднімалася вгору. Санаторій стояв на пагорбі над селом. То була довга біла будівля з рядами вікон. Перед кожним вікном був балкон. На даху майорів прапор на невеликому вітрі. Я сподівався побачити щось схоже на лікарню, але санаторій більше скидався на готель, принаймні на першому поверсі. У вестибюлі палав камін, стояли невеличкі столики з чайним посудом.

Ми звернулися до канцелярії. Служник заніс наші речі, і якась літня дама сказала нам, що для Пат приготовлена палата № 79. Я спитав, чи можна й мені отримати на кілька днів кімнату. Вона похитала головою:

— У санаторії ні. Але у флігелі можна.

— А де флігель?

— Поруч.

— Гаразд, — погодився я, — то дайте мені кімнату там і звеліть віднести туди мій багаж.

Ліфт нечутно підняв нас на третій поверх. Тут, правда, все було більше схоже на лікарню. Хоч і досить комфортабельну, але все ж лікарню. Білі коридори, білі двері, всюди все блищало склом, нікелем і чистотою. Нас зустрів старша сестра.

— Фрейлейн Гольман?

— Так, — відповіла Пат. — Палата № 79 тут?

Старша сестра пішла попереду й відчинила двері.

— Оце ваша палата.

То була світла, середнього розміру кімната. У широке вікно світило вечірнє сонце. На столі стояв букет жовтих і червоних айстр, а за вікном розляглися осяяні сонцем засніжені простори, що, ніби велика м'яка ковдра, обгортали село.

— Подобається тобі? — спитав я Пат.

Вона якусь мить дивилася на мене. Потім відповіла:

— Так.

Служник приніс валізи.

— Коли мені йти на огляд? — спитала Пат сестру.

— Завтра після сніданку. Вам краще сьогодні раніше лягти спати, щоб ви відпочили як слід.

Пат скинула пальто й поклала на біле ліжко, над яким уже була прикріплена нова таблиця для запису температури.

— А телефону в палаті нема? — спитав я.

— Ось є розетка, — сказала сестра. — Можна встановити апарат.

— Мені сьогодні ще треба щось робити? — спитала Пат.

Сестра похитала головою.

— Сьогодні не треба нічого. Режим вам буде призначено аж завтра після огляду. Лікар прийме вас о десятій ранку. Я зайду по вас.

— Дякую, сестро, — сказала Пат.

Сестра вийшла. Служник чекав біля дверей. Я дав йому на чай, і він теж пішов. У палаті раптом запала незвичайна тиша. Пат стояла біля вікна й дивилася вдалину. Її голова темніла на тлі яскравого неба.

— Ти стомилася? — запитав я.

Вона обернулась.

— Ні.

— А здаєшся стомленою, — сказав я.

— Це не та втома, Роббі. Але в мене ще вистачить на неї часу.

— Хочеш переодягнутися? — спитав я. — Чи, може, спершу на годинку спустимося вниз? Мабуть, так буде краще.

— Авжеж, — погодилась вона, — так буде краще.

Ми з'їхали ліфтом униз і сіли за один із маленьких столиків у вестибюлі. Невдовзі туди прийшла Гельга Гутман зі своїми друзями. Вони сіли біля нас. Гельга Гутман була збуджена й ніби аж занадто весела, але я радів, що вона підійшла й що Пат уже має кілька знайомих. Адже завжди найважче пережити перший день.

XXII

Через тиждень я повернувся додому й просто з вокзалу подався до майстерні. Уже вечоріло, коли я прийшов туди. У місті й далі йшов дощ, і мені здавалося, ніби відтоді, як ми виїхали з Пат, минув цілий рік.

Кестер і Ленц сиділи в конторі.

— Ти прибув саме вчасно, — сказав Готфрід.

— А що сталося? — спитав я.

— Дай йому спершу поріг переступити, — мовив Кестер.

Я сів біля них.

— Як там Пат? — запитав Отто.

— Добре. Наскільки це можливо в її стані. Але скажіть мені, нарешті, що сталося?

Ішлося про розбитий лімузин. Ми відремонтували його й два тижні тому здали. Учора Кестер ходив по гроші. Але тим часом власник машини збанкрутував і його автомобіль разом з іншим майном мав піти з молотка.

— Це ще не страшно, — сказав я. — Ми ж матимемо справу лише зі страховою компанією.

— Так і ми думали, — сухо зауважив Ленц. — Але, виявляється, машина не застрахована.

— Прокляття! Це правда, Отто?

Кестер кивнув.

— Я сам лише сьогодні про це довідався.

— А ми панькалися з тим типом, як сестри милосердя, та ще й затіяли бійку заради його мотлоху, — буркнув Ленц. — І все для того, щоб посіяти чотири тисячі марок.

— Хто ж міг подумати, що таке станеться! — сказав я.

Ленц засміявся:

— Надто вже ми по-дурному пошилися в дурні!

— Що ж ми тепер будемо робити, Отто? — запитав я.

— Я заявив наші претензії судовому виконавцеві. Але боюся, що з цього нічого не вийде.

— Доведеться нам закрити свою буду — ось що з цього вийде, — мовив Готфрід. — Фінансове управління теж ладне здерти з нас шкуру за податки.

— Може, й доведеться, — погодився Кестер.

Ленц підвівся.

— Спокій і витримка в скрутному становищі прикрашають солдата. — Він підійшов до шафи й дістав пляшку коньяку.

— З коньяком ми можемо виявити навіть героїчну витримку, — мовив я. — Якщо не помиляюся, це в нас остання пляшка доброго коньяку.

— Героїчна витримка, хлопче, потрібна у важкі часи, — повчально заперечив Ленц. — А ми живемо в добу відчаю, їй личить тільки гумор. — Він випив свою чарку. — Ось так, а тепер я сяду на нашого старого Росінанта й поїду заробити хоч якийсь гріш.

Він перейшов темне подвір'я, сів у таксі й поїхав. Ми з Кестером ще трохи посиділи вдвох.

— Не пощастило, Отто, — мовив я. — Чогось останнім часом нам страшенно не щастить.

— Я вже звик не роздумувати більше, ніж конче потрібно, — відповів Кестер. — Цього цілком досить. Як там, у горах?

— Коли б не хвороба — справжній рай. Сніг і сонце.

Він підвів голову.

— Сніг і сонце. Аж не віриться.

— Так. Не віриться. Там, нагорі, все таке, що аж не віриться.

Кестер глянув на мене:

— Що ти робитимеш сьогодні ввечері?

Я знизав плечима:

— Спершу віднесу додому свою валізу.

— Мені ще треба відлучитися на годину. Прийдеш потім у бар?

— Неодмінно, — сказав я. — Що ж мені ще робити?

Я поїхав на вокзал, одержав свою валізу та привіз додому. Двері відчинив якомога тихіше, бо не мав ніякого бажання з кимось розмовляти. Мені вдалося пройти, не потрапивши на очі пані Залевській. Я трохи посидів у кімнаті. На столі лежали листи й газети. У конвертах були самі рекламні проспекти. У мене не було нікого, хто б міг написати листа. «А тепер буде», — подумав я.

За кілька хвилин я встав, помився й переодягнувся. Валізу я не розпакував, хотів, щоб потім, коли прийду сам додому, у мене було що робити. До кімнати Пат я теж не зайшов, хоч і знав, що там ніхто не живе. Потихеньку прокрався коридором і полегшено видихнув, коли опинився за дверима.

Я зайшов до кав'ярні «Інтернаціональ», щоб там попоїсти. Тільки-но я переступив поріг, офіціант Алоїс вигукнув:

— О, знов завітали до нас?

— Так, — відповів я. — Зрештою рано чи пізно завжди повертаєшся назад.

За великим столом сиділа Роза й решта дівчат. Зібралися майже всі: саме була перерва між першим і другим виходом.

— Боже мій, Роберте! — вигукнула Роза. — Рідкісний гість.

— Тільки нічого не розпитуй, — сказав я. — Досить того, що я знов тут.

— Як це? То ти тепер будеш приходити частіше?

— Можливо.

— Не журися, — порадила вона, допитливо дивлячись на мене. — Все тече, все минає.

— Це правда, — погодився я. — Це найбільша правда з усіх на світі.

— Авжеж, — відповіла Роза. — Ось Ліллі теж добре знає, що це таке.

— Ліллі? — Я аж тепер побачив, що вона сидить поруч із Розою. — Що ти тут робиш? Адже ти вийшла заміж і мала б сидіти вдома, у своїй монтажній конторі.

Ліллі нічого не відповіла.

— Монтажна контора! — глузливо сказала Роза. — Поки вона мала гроші, все йшло гаразд, Ліллі носили на руках, нікого не цікавило, що було раніше... Її щастя тривало рівно півроку. А коли той негідник видурив у неї останній пфеніг і на її гроші став великим паном, то раптом зрозумів, що повія не може бути його дружиною. — Роза задихалася від обурення. — Звичайно, удав раптом, ніби раніше нічого не знав! Був страшенно вражений і обурений її минулим! Такий обурений, що зажадав розлучення. Ну, а гроші, звичайно, корова язиком злизала.

— Скільки ж їх було? — запитав я.

— Чотири тисячі марок! Не якась там дрібниця! Як ти гадаєш, скільки мерзотників їй довелося обслужити за це!

— Чотири тисячі марок, — промовив я. — Знов чотири тисячі. Сьогодні вони ніби носяться в повітрі.

Роза, нічого не розуміючи, дивилася на мене.

— Краще заграй щось, — сказала вона, — щоб хоч трохи на душі полегшало.

— Гаразд, коли вже ми знову всі зібралися тут.

Я сів за піаніно й заграв кілька модних пісеньок. Граючи, я думав, що у Пат вистачить грошей на санаторій десь до кінця січня й що мені тепер треба заробляти більше, ніж досі. Мої пальці машинально бігали по клавішах, поруч на дивані сиділа Роза й захоплено слухала музику, а біля неї — Ліллі з блідим, скам'янілим від страшного розчарування обличчям, холоднішим і безживнішим, ніж у мерця.

Раптовий крик розвіяв мої невеселі думки. То Роза прокинулась від своїх мрій. Вона стояла за столом, витріщивши очі, капелюшок з'їхав їй набік, а з перекинутої чашки повільно стіка-

ла по столу вниз кава, просто в розкриту сумочку. Та вона нічого не помічала.

— Артуре! — задихаючись, вигукнула вона. — Артуре, не-
вже це ти?

Я перестав грати. До кав'ярні хиткою ходою ввійшов сухор-
лявий чоловік у круглому капелюсі, зсунутому аж на потилицю.
У нього було жовте, хворобливе обличчя, великий ніс і дуже ма-
ленька голова.

— Артуре, — знов пробелькотіла Роза. — Це ти?

— А хто ж? — буркнув Артур.

— Боже мій, де ти взявся?

— А де ж би я взявся? Зайшов із вулиці ось у ці двері.

Артур, хоч і повернувся після довгої розлуки, був не дуже
люб'язний. Я з цікавістю розглядав його. То це той легендарний
ідол Рози, батько її дитини! У нього був такий вигляд, наче він
щойно вийшов із в'язниці. Я не побачив у ньому нічого такого,
що б виправдувало нестямне кохання до нього Рози. А може, во-
на його саме за це й кохала. Дивно, на що тільки не скваплюють-
ся ці тверді, мов криця, жінки, що знають чоловіків, як ніхто.

Не питаючись дозволу, Артур схопив повний кухоль пива,
що стояв на столі коло Рози, й випив. Борлак на його тонкій
жилавій шиї то підіймався, як ліфт, то опускався вниз. Роза ди-
вилася на нього променистими очима.

— Хочеш іще? — спитала вона.

— Авжеж, — буркнув Артур. — Тільки більший кухоль.

— Алоїсе! — радісно гукнула Роза офіціантові. — Він ще
хоче пива!

— Бачу, — холодно сказав Алоїс і пішов цідити пиво.

— А маленька! Артуре, та ти ж іще зовсім не бачив малень-
кої Ельвіри!

— Ну, ти! — Артур уперше пожвавішав. Він, ніби захища-
ючись, підняв руку до грудей. — З цим до мене не чіпляйся.
Це мене не обходить! Я ж хотів, щоб ти позбулася того бай-
стряти. Так би й сталося, якби я не... — Він похмуро задумав-
ся. — А на нього, звичайно, ого скільки йде грошей.

— Не так уже й багато, Артуре. До того ж це — дівчинка.

— Однаково дорого обходиться, — сказав Артур і вихилив другий кухоль. — Хіба, може, знайдеться якась дурна багата баба, що візьме її за дочку. Звичайно, за пристойну винагороду. Це був би єдиний вихід. — Раптом він урвав свої роздуми: — У тебе є якась готівка?

Роза послужливо дістала залиту кавою сумочку.

— Лише п'ять марок, Артуре, я ж не думала, що ти прийдеш, але вдома в мене є більше.

Артур жестом багатого паші засунув срібні монети в кишеньку жилета.

— Як будеш отут протирати задом канапу, то нічого не заводиш, — похмуро сказав він.

— Та я зараз піду. Але в цю пору який там заробіток. Люди саме вечеряють.

— Усяка дрібниця може знадобиться.

— Я вже йду.

— Ну от. — Артур доторкнувся пальцем до капелюха. — Я десь о дванадцятій знов загляну сюди.

Він розхитаною ходою рушив до дверей. Роза дивилася йому вслід і щасливо всміхалася. Він, не озираючись, вийшов і навіть не зачинив за собою дверей.

— От дурило! — вилаявся Алоїс, зачинивши двері.

Роза гордовито оглянула нас.

— Скажете, не чудовий хлопець? Такого не візьмеш голими руками. І де він міг так довго бути?

— Хіба не видно по пиці? — зауважила Валлі. — Під надійним замком був. Лайно в павиному пір'ї!..

— Ти його не знаєш...

— Набачилась таких, — відповіла Валлі.

— Ти цього не розумієш, — Роза встала. — Він справжній чоловік. Не якийсь там слимак. Ну, то я пішла. Бувайте здорові, дітки!

Помолоділа й ніби окрилена, вона, погойдуючи стегнами, вийшла на вулицю. Тепер у неї знов був чоловік, якому вона мо-

гла віддавати свої гроші, щоб він пропивав їх, а потім лупцював її. Роза була щаслива.

За півгодини пішли й усі інші. Лишилася тільки Ліллі. Обличчя в неї й далі було ніби кам'яне. Я ще трохи побренькав на піаніно, потім з'їв бутерброд і теж пішов. Наодинці з Ліллі важко було витримати довше.

Я почував мокрими, темними вулицями. На цвинтарі саме вишикувався загін Армії спасіння. У супроводі тромбонів і сурм він співав про небесний Єрусалим. Я зупинився. Раптом я відчув, що не витримаю сам, без Пат. Дивлячись на могильні плити, які тьмяно мерехтіли в темряві, я казав собі, що рік тому був іще самотніший, що тоді зовсім не знав Пат, а тепер вона є в мене, хоч і не зі мною, проте ніщо не допомагало, — на мене раптом ніби навалився камінь, я не знав, що мені робити. Нарешті я вирішив піднятися нагору до своєї кімнати та глянути, чи немає часом від неї листа. Це була безглузда думка, листа ще не могло бути й таки не було, але я все ж пішов нагору.

Коли я знову виходив із пансіону, то біля дверей зустрів Орлова. Під розстебнутим пальтом на ньому виднів смокінг. Він ішов у готель, де служив найманим танцюристом. Я спитав його, чи він нічого не чув про пані Гассе.

— Ні, — відповів він. — Тут вона ще не показувалась. І до поліції не приходила. Та й краще, що вона не з'являється.

Ми разом пішли вулицею. На розі стояла вантажна машина з вугіллям у мішках. Шофер саме відкрив капот і копирсався в моторі. Потім він виліз на своє сидіння. Саме коли ми проминали машину, він увімкнув мотор і дав повний газ на порожніх обертах. Орлов здригнувся. Я глянув на нього. Він був білий, як сніг.

— Ви нездужаєте? — спитав я.

Він усміхнувся побілілими губами й похитав головою.

— Ні... Але я часом лякаюсь, як почую таке зненацька. Коли мого батька розстрілювали в Росії, теж отак умикали мотор вантажної машини, щоб ми не чули пострілів. Та ми однаково чули їх... — Він знов усміхнувся, ніби вибачався за щось. —

Із моєю матір'ю так не церемонились. Її розстріляли вдосвіта в підвалі. Мені з братом пощастило втекти вночі. У нас тоді ще лишилися діаманти. Але брат замерз дорогою.

— За що ж ваших батьків розстріляли? — спитав я.

— Мій батько до війни був командиром козацького полку, який брав участь у придушенні повстання. Батько знав, що колись із ним таке станеться. Вважав, що це, як то кажуть, звичайна річ. Але мати так не вважала.

— А ви?

Він зробив стомлений жест, ніби хотів стерти якусь пляму.

— Відтоді стільки всього було...

— Так, — погодився я, — це правда. Стільки, що людській голові й не перетравити.

Ми вже були біля готелю, де він працював. Якесь білява дама років сорока саме вийшла з б'юка і, радісно крикнувши, кинулась до нього. Вона була досить повна й елегантна. З її зів'ялого, бездумного обличчя видно було, що вона не мала в житті ніяких турбот.

— Прошу пробачення, — сказав Орлов, кинувши в мій бік значущий погляд. — Служба...

Він уклонився дамі й поцілував їй руку.

У барі сиділи Валентин, Кестер і Фердинанд Грау. Ленц прийшов трохи пізніше. Я сів до них і замовив собі півпляшки рому. Я й досі почувався препогано.

Фердинанд, широкоплечий і огрядний, з постарілим обличчям і на диво ясними синіми очима, сидів у кутку. Він уже чимало всього випив.

— Ну, Роббі, хлопчику мій, — сказав він, ляснувши мене по плечу, — що з тобою сталося?

— Нічого, Фердинанде, — відповів я, — і саме в цьому вся біда.

Він пильно приглянувся до мене.

— Нічого? — сказав він нарешті. — Нічого? Це вже багато! Бо Ніщо — це дзеркало, в якому відображається світ.

— Браво! — гукнув Ленц. — Страх як оригінально, Фердинанде!

— Заспокойся, Готфріде. — Фердинанд повернув до нього свою здоровенну голову. — Романтики, як-от ти, — всього лише патетичні стрибунки на околицях життя. Вони хибно розуміють його й роблять із цього сенсацію. Ну що ти знаєш про Ніщо, легковажний вітрогоне?

— Досить для того, щоб лишитися собі на втіху легковажним, — мовив Ленц. — Пристойні люди шанують те саме Ніщо, Фердинанде. Вони не риються в ньому, як кроти.

Грау втупив у нього очі.

— За твоє здоров'я, — сказав Готфрід.

— І за твоє, корку непотоплений, — відповів Фердинанд. Вони випили свої чарки.

— Я б дуже хотів бути корком, — сказав я і теж випив. — Таким корком, який усе робить як слід і якому все вдається. Хоч трохи побути ним.

— Відступнику! — Фердинанд відхилився на спинку крісла так, що вона затріщала. — Хочеш стати дезертиром? Зрадити наше братство?

— Ні, я нікого не хочу зраджувати, — сказав я. — Але мені б хотілося, щоб не завжди й не все в нас ішло шкереберть.

Фердинанд подався вперед. Його широке гнівне обличчя тремтіло.

— Зате ти належиш до ордену, брате, до ордену невдах і неприкаяних, з їхніми прагненнями без мети, з пориваннями, які їм нічого не дають, з їхньою любов'ю без майбутнього, з їхнім безглуздим розпачем. — Він усміхнувся. — До таємного братства, члени якого скоріше загинуть, ніж зроблять кар'єру, скоріше програють, розтринькають, загублять своє життя, ніж корисливо спотворять чи забудуть недосяжний образ — той невитравний образ, брате, який вони носять у своєму серці ще від тих годин, від тих днів і ночей, коли не було нічого, крім голого життя й голої смерті. — Він підняв чарку й кивнув Фредові біля прилавка: — Дай мені чогось випити.

Фред приніс пляшку.

— Може, ще завести грамофон? — спитав він.

— Не треба, — відповів Ленц. — Викинь свій грамофон і принеси більші чарки. А тоді погаси половину ламп, постав сюди кілька пляшок і забирайся до своєї комірчини.

Фред кивнув і вимкнув люстру. Горіли лише маленькі лампочки під пергаментними абажурами зі старих географічних карт. Ленц налив чарки.

— Вип'ємо, хлопці! За те, що ми живемо! За те, що ми дишаємо! За те, що ми так відчуваємо життя! Аж не знаємо, як скористатися з нього!

— Так воно й ведеться в житті, — мовив Фердинанд. — Тільки нещасливий знає, що таке щастя. Щасливий відчуває радість життя не більше, ніж манекен. Він лише демонструє радість життя, але не має її. Світло не світить у ясний день. Воно світить лише в темряві. Вип'ємо за темряву. Хто раз потрапив у громовицю, того вже електростатична машина не здивує. Прокляття громовиці! Хай буде благословенна та крихта життя, яка нам дісталася! А що ми його, любимо, то й не віддамо на проценти! Ми самі змарнуємо його! Пийте, хлопці! Є зорі, які ще й досі світять, хоч вони вибухнули й розсипалися десятки тисяч світлових років тому! Пийте, поки ще є час! Хай живе нещастя! Хай живе темрява!

Він налив собі повну склянку коньяку й випив.

Від рому в мене вже стукало в скроні. Я потихеньку встав і пішов до Фреда в комірчину. Він спав. Я збудив його й попросив замовити телефонну розмову з санаторієм.

— Почекайте тут, — сказав він. — У таку пору вони швидко з'єднують.

Хвилин через п'ять задзвонив телефон, і мене зв'язали з санаторієм.

— Я хочу поговорити з фрейлейн Гольман, — сказав я.

— Хвилинку, зараз я з'єднаю вас з ординаторською.

— Фрейлейн Гольман уже спить, — відповіла старша сестра.

— А в неї в кімнаті немає телефону?

— Нема.

— А ви не могли б її збудити?

Сестра завагалася.

— Ні. Їй сьогодні не можна вставати.

— Щось сталося?

— Ні. Їй лише треба цих кілька днів пролежати в ліжку.

— Напевне нічого не сталося?

— Ні, так завжди буває спочатку. Вона повинна полежати в ліжку, поки звикне.

Я повісив слухавку.

— Уже надто пізно, так? — запитав Фред.

— Як це пізно?

Він показав свій годинник.

— Уже майже дванадцята.

— А-а, — схаменувся я. — То даремно я дзвонив.

Я повернувся на своє місце й знов почав пити.

Вийшли ми о другій годині ночі. Ленц повіз Валентина й Фердинанда додому на таксі.

— Сідай, — сказав мені Кестер, заводячи «Карла».

— Я дійду й пішки, Отто. Скільки тут його йти.

Він глянув на мене:

— Ми трохи проїдемося за місто.

— Давай. — Я сів у машину.

— Вестимеш ти, — сказав Кестер.

— Дурниці, Отто. Не можу я вести, я п'яний.

— Веди! На мою відповідальність.

— Ось побачиш, — сказав я, сідаючи до керма.

Заревів мотор. Кермо тремтіло в моїх руках. Вулиці, то підіймаючись, то опускаючись, пропливали повз мене, будинки хиталися, а ліхтарі наче покривилися під дощем.

— Не буде діла, Отто, — мовив я. — Я ще налечу на щонебудь.

— Налітай, — відповів він.

Я озирнувся на нього. Його обличчя було ясне, напружене й спокійне. Він дивився поперед себе на бруківку. Я вперся в спинку сидіння, міцніше вхопився за кермо, зціпив зуби та примружив очі. Поступово дорога переді мною стала чіткішою.

— Куди, Отто? — спитав я.

— Далі. За місто.

Ми проїхали передмістя і вибралися на шосе.

— Увімкни фари, — наказав Кестер.

Ясно-сіре бетоноване шосе блищало у світлі фар. Дощ уже був невеликий, але його краплі били мене в обличчя, наче град. Вітер налітав важкими хвилями, хмари пливли низько, дерлися об ліс і ніби скапували сріблом. Туман у мене в голові розвіявся. Ревіння мотора відлунювало в руках, у всьому тілі. Я відчував машину та її силу. Вибухи в циліндрах струшували мій отупілий мозок. Поршні стугоніли в моїй крові. Я додав газу. Машина кулею летіла по шосе.

— Швидше, — звелів Кестер.

Шини засвистіли, дерева й телеграфні стовпи загули, пролітаючи повз нас. Проторохтіло якесь село. Тепер я був цілком тверезий.

— Додай газу, — сказав Кестер.

— А як я тоді вдержу машину? Дорога мокра.

— Будеш бачити як. Перед поворотами переходи на третю швидкість і зменшуй газ.

Мотор заревів ще дужче. Повітря шмагало мені обличчя. Я прихилився за вітровим склом і раптом провалився в гуркіт машини, моє тіло злилося з нею в одне, в спільному напруженні, спільній вібрації, я відчував колеса під ногами, відчував землю, шосе, швидкість, ніби враз усе в мені стало на своє місце. Ніч вила й свистіла, вириваючи з мене все зайве, мої губи міцно стислися, руки перетворилися на лещата, я став утіленням шаленої їзди, — знецімлений і одночасно до краю напружений.

На повороті зад машини занесло. Я кілька разів крутнув кермо у протилежний бік і дав газ. Якусь мить я не відчував ніякої

опори, ніби піднявся в аеростаті, потім машина знову слухняно полетіла по шосе.

— Добре, — сказав Кестер.

— Там було мокре листя, — пояснив я.

По тілу прокотилася тепла хвиля, і я відчув полегшення, як щоразу буває, коли мине небезпека. Кестер кивнув.

— Восени на поворотах у лісі завжди повно цього чортового листя. Хочеш сигарету?

— Дай, — сказав я.

Ми зупинились і закурили.

— Тепер можна їхати назад, — мовив Кестер.

Повернувшись до міста, я виліз із машини.

— Добре, що ми проїхались, Отто. З мене все як рукою зняло.

— Другого разу я покажу тобі інший спосіб їзди на поворотах, — пообіцяв він. — Повний оберт на гальмах. Але до нього можна вдаватися лише тоді, коли дорога суха.

— Гаразд, Отто. На добраніч.

— На добраніч, Роббі.

«Карл» помчав далі. Я пішов до пансіону. Я був виснажений, але цілком спокійний. Мій сум розвіявся.

XXIII

На початку листопада ми продали «сітроена». Грошей вистачило для того, щоб якийсь час підтримувати майстерню, але наше становище гіршало з тижня на тиждень. Люди ставили машини на зиму до гаражів, щоб заощадити на бензині й податках, і замовлення на ремонт траплялися дедалі рідше. Ми, правда, трохи заробляли на таксі, але тих грошей було надто мало на трьох, тому я дуже зрадів, коли господар «Інтернаціоналу» запропонував мені, починаючи з грудня, знову щовечора грати на піаніно. Йому останнім часом щастило: спілка торговців худобою почала влаштовувати свої щотижневі вечірки в одній із задніх

кімнат «Інтернаціоналю», потім за її прикладом пішла спілка торговців кіньми і, нарешті, ще й товариство прихильників кремації. Таким чином, я міг таксі лишити Кестерові й Ленцу. Мене це влаштовувало ще й тому, що я вечорами часто не знав, де мені дітися.

Пат писала мені регулярно. Я чекав на її листи, проте не міг уявити собі, як вона живе, й іноді, в похмурі, сльотаві грудневі дні, коли навіть опівдні не розвиднялося по-справжньому, я вже думав, що давно втратив її, наче ніколи й не мав. Мені здавалося, ніби Пат виїхала хтозна-коли, і я не вірив, що вона повернеться. Потім наставали вечори, сповнені тяжкої нестерпної туги, коли вже не було іншого рятунку, як сидіти до ранку з повіями й торговцями худобою і пити.

Господар дістав дозвіл не зачиняти кав'ярні на святвечір. Там мало відбутися велике свято для неодружених членів усіх спілок. Голова спілки торговців худобою Стефан Гріголяйт, що сам торгував свиньми, пожертвував для свята двоє молочних поросят і чимало свинячих ніжок. Він два роки тому овдовів і взагалі мав лагідну вдачу, тому й хотів відсвяткувати Різдво в товаристві.

Господар придбав чотириметрову ялинку, яку поставили біля прилавка. Роза, авторитет у всьому, що стосувалося зручності й затишку, взялася прикрасити ялинку. Маріон і гомосексуаліст Кікі, що через свої нахили теж розумівся на красі, допомагали їй. Опівдні вони втрьох узялися до діла й понавішували на ялинку безліч різнобарвних куль, свічок і серпантину. Зате вона вийшла розкішна. На знак особливої поваги до Гріголяйта на неї повісили ще й кілька рожевих марципанових свинок.

Надвечір я ліг і кілька годин поспав. Коли я прокинувся, було вже темно. Якусь мить я не міг збагнути, чи це ще вечір, чи вже ранок. Мені щось снилося, але я не запам'ятав, що саме. Я був десь далеко й ніби й досі чув, як за мною грюкнули чорні двері. Потім зрозумів, що то хтось стукає в двері.

— Хто там? — гукнув я.

— Я, пане Локамп.

Я впізнав голос пані Залевської і гукнув:

— Заходьте! Двері не замкнені.

Двері рипнули, і я побачив пані Залевську, що стояла на порозі, осяяна жовтим світлом з коридора.

— Пані Гассе прийшла, — прошепотіла вона. — Ходіть швидше. Я не можу сказати їй цього.

Я не ворухнувся. Треба було спершу опам'ятатися.

— Скажіть їй, хай іде в поліцію, — відповів я нарешті.

— Пане Локамп! — Пані Залевська заломила руки. — Крім вас, нікого немає. Ви повинні допомогти мені. Адже ви християнин!

Вона стояла в чотирикутному отворі дверей, ніби хистка чорна тінь.

— Заспокойтеся, — сказав я роздратовано. — Зараз прийду.

Я одягся і вийшов. Пані Залевська чекала на мене під дверима.

— Вона вже знає щось? — запитав я.

Залевська похитала головою, притуливши хусточку до рота.

— Де ж вона?

— У своїй колишній кімнаті.

Біля кухні стояла Фріда, спітніла від хвилювання.

— На ній капелюшок, уतिकаний пір'ям із чаплі, і діамантова брошка, — прошепотіла вона.

— Поглядіть, щоб ця довбня не підслухувала, — попрохав я пані Залевську й пішов до кімнати Гассе.

Пані Гассе стояла біля вікна. Коли я ввійшов, вона миттю обернулась. Мабуть, сподівалася побачити когось іншого. Смішно, але я найперше глянув на капелюшок і на брошку, хоч і не хотів цього. Фріда правду казала, капелюшок був розкішний. Брошка не така. Ця потороча вичепурилась, щоб показати, як добре їй живеться. Узагалі в неї був непоганий вигляд, принаймні кращий, ніж протягом того року, коли вона жила тут.

— Гассе, мабуть, працює і в святвечір, га? — ушпиливо спитала вона.

— Ні, — відповів я.

— А де ж він? У відпустці?

Вона підійшла до мене, похитуючи стегнами. Я відчув гострий запах парфумів.

— А що вам, власне, треба від нього? — спитав я.

— Хочу залагодити свої справи. Порахуватися. Зрештою тут дещо належить і мені.

— Вам уже нема чого рахуватися, — сказав я. — Тепер вам належить тут усе.

Вона витріщилась на мене.

— Він помер, — додав я.

Ліпше було б сказати їй про це якось інакше. Не так зразу, трохи підготувати її. Але я не знав, із чого почати. До того ж у мене голова ще гула після сну. Прокинувшись після такого сну, людина, буває, ладна накласти на себе руки.

Пані Гассе стояла посеред кімнати, і я, сказавши їй це, якимось дивом подумав, що вона ні об що не вдариться, якщо зараз упаде. Чудно, проте я справді нічого іншого не бачив і ні про що інше не думав.

Та вона не впала. Стояла, як і досі, й дивилася на мене.

— Он як... — промовила вона. — Он як... — Лише пір'я з чаплі на її капелюшку затремтіло.

І раптом я, ще не усвідомлюючи, що сталося, побачив, як вичепурена, напахчена жінка на очах у мене постаріла. Ніби час бурею налетів на неї і кожна секунда стала роком. Напруження зникло, тріумф згас, обличчя зів'яло, і по ньому, мов черви, розповзлися зморшки. І коли вона непевно, ніби навпомацки, взялася за спинку стільця, наче боялася щось розбити, й сіла на нього, то вже була зовсім інша людина, стомлена, змарніла й постаріла.

— Що в нього було? — спитала вона, майже не ворущачи губами.

— Це сталося несподівано, — відповів я.

Вона не слухала мене й дивилася на свої руки.

— Що мені тепер робити? — промурмотіла вона. — Що ж мені тепер робити?

Я трохи почекав. На душі в мене було препогано.

— У вас же напевне є хтось, до кого ви можете піти, — зрештою сказав я. — Вам краще не лишатися тут. Та ви ж і не хотіли бути тут...

— Тепер усе обернулося інакше, — відповіла вона, не підводячи очей. — І що мені тепер робити...

— У вас же напевне є хтось, хто чекає на вас. Ідіть до нього й обміркуйте все з ним. А потім, після Різдва, зайдіть до поліційної дільниці. Там зберігаються всі речі й банківські чеки. Вам треба з'явитися туди, щоб одержати гроші.

— Гроші, гроші, — тупо мурмотіла вона. — Які гроші?

— Чимало грошей. Близько тисячі двохсот марок.

Вона підвела голову. У її очах раптом блиснуло божевілля.

— Ні! — закричала вона. — Це неправда!

Я нічого не відповів.

— Скажіть, що це неправда, — прошепотіла вона.

— Може, й неправда. Але може бути й таке, що він потроху відкладав про чорний день.

Вона встала. Раптом вона зовсім змінилася. Її руки стали якісь поривчasto-машинальні. Вона підступила до самого мене.

— Так, це правда, — просичала вона, — моє серце відчуває, що це правда! Мерзотник! О мерзотник! Примусив мене все це зробити, а виявляється он що! Але я візьму їх і вижбурну геть, усі за один вечір, розкидаю їх по вулиці, щоб від них нічого не лишилося! Нічого! Нічого!

Я мовчав. З мене було досить. Перший струс минув, вона знала, що Гассе помер, а з усім іншим хай упорається сама. Може, вона ще раз утратить рівновагу, коли почує, що він повісився, але це вже її справа. Гассе ніхто не воскресить задля неї.

Вона заплакала. Сльози дзюрком текли з її очей. Вона плакала тоненько й жалісно, як дитина. Плакала досить довго. Я б не знаю що дав, аби можна було закурити. Я не міг дивитись, як хтось плакав.

Нарешті вона перестала плакати, витерла обличчя, машинально вийняла срібну пудреницю і, не дивлячись у дзеркало, почала пудритись. Потім сховала пудреницю, але сумочку за-була закрити.

— Я вже нічого не знаю, — сказала вона надломленим голо-сом. — Нічого не знаю. Він таки, мабуть, був доброю людиною.

— Це правда, він був доброю людиною.

Я ще дав їй адресу поліційної дільниці та сказав, що сьо-годні вона вже зачинена. Мені здавалося, що краще їй не зразу йти туди. На сьогодні досить було й цього.

Коли вона пішла, з вітальні з'явилася пані Залевська.

— Хіба тут, крім мене, нікого немає? — спитав я, сердитий на самого себе.

— Лише пан Джорджі. А що вона сказала?

— Нічого.

— Тим краще.

— Хтозна. Іноді й не краще.

— Я не маю до неї ніякого жалю, — палко сказала пані За-левська. — Анітрохи.

— А якби й мали, то яка з нього користь? — роздратовано сказав я. — Жаль — це зворотний бік зловтіхи, щоб ви знали. Котра вже година?

— За чверть сьома.

— О сьомій я хочу поговорити по телефону з фрейлейн Голь-ман. Але так, щоб ніхто не підслуховував. Це можна зробити?

— Та тут же нема нікого, крім пана Джорджі. Фріду я вже відпустила. Якщо хочете, то сідайте в кухні. Шнур якраз сягає туди.

— Гаразд.

Я постукав до Джорджі. Я вже давно не був у нього. Він си-дів за письмовим столом такий, що на нього страшно було гля-нути. Навколо валявся подертий папір.

— Добрий вечір, Джорджі, — привітався я. — Що це ти робиш?

— Чистку, — кволо всміхнувшись, відповів він. — Якраз добра робота на святвечір.

Я нахилився й підняв папірець. Якийсь конспект з хімічними формулами.

— Навіщо це ти? — спитав я.

— Немає вже ніякого сенсу, Роббі.

Його обличчя майже світилося наскрізь. Вуха були наче воцані.

— Що ти їв сьогодні? — спитав я.

Він одмахнувся:

— Це не має значення. Справа не в цьому. Не в їжі. Я просто більш не можу. Треба кидати це.

— Так важко?

— Важко, — відповів він.

— Джорджі, — заперечив я йому спокійно, — поглянь на мене. Ти думаєш, мені не хотілося стати чимсь іншим, а не піаністом в «Інтернаціоналі», тому кублі повій?

Він нервово заломив руки.

— Знаю, Роббі. Але від цього мені не легше. Для мене в навчанні був сенс життя. А тепер я усвідомив, що мої зусилля даремні. Ні в чому немає ніякого сенсу. То навіщо жити?

Хоч який він був жалюгідний і пригнічений, я не витримав і засміявся.

— Йолопе! — сказав я. — Ото зробив відкриття! Думаєш, тільки ти такий страшенно мудрий? Звичайно, це немає ніякого сенсу. І люди живуть не задля якогось там сенсу. Не так усе просто. Давай одягайся. Підеш зі мною в «Інтернаціональ». Ти став чоловіком, і ми це відсвяткуємо. Досі ти був школярем. Через півгодини я зайду по тебе.

— Не піду, — сказав він.

Він страшенно охляв.

— Підеш, — мовив я. — Зробиш мені послугу. Я не хочу бути сьогодні самотнім.

Він недовіжливо глянув на мене.

— Ну, як хочеш. Зрештою мені однаково.

— От і добре, — сказав я. — Як для початку це вже зовсім непоганий девіз.

О сьомій годині я замовив розмову з Пат. Від сьомої тариф був удвічі менший, і я міг говорити вдвічі довше. Я сів на стіл у передпокої і почав чекати. До кухні заходити не схотів. Там пахло зеленими бобами, а мені навіть у розмові по телефону не хотілося пов'язувати їх із Пат. Через чверть години нас з'єднали. Пат одразу підійшла до апарата. Почувши її теплий, глухий, трохи нерішучий голос близько біля себе, я так розхвилювався, що майже не міг говорити. У скронях у мене гупало, я весь тремтів і ніяк не міг опанувати себе.

— Боже мій, Пат, — нарешті спромігся сказати я, — це справді ти?

Вона засміялася:

— А де ти, Роббі? У конторі?

— Ні, сиджу в пані Залевської на столі. Як ти себе почуваєш?

— Добре, любий.

— Ти не лежиш?

— Ні. Сиджу на підвіконні в своїй палаті, на мені білий халат. Надворі йде сніг.

Я раптом чітко уявив собі її. Побачив, як кружляють сніжинки, побачив її темну голівку, рівні, трохи похилені наперед плечі, бронзову шкіру...

— Боже мій, — вихопилось у мене. — Прокляті гроші! Якби я мав їх, Пат, то, не гаючи ні секунди, сів би в літак і сьогодні ввечері був би з тобою.

— Ох, любий мій...

Вона замовкла. Я лише чув, як щось тихо тріщало й гуло в слухавці.

— Ти мене слухаєш, Пат?

— Так, Роббі. Але не кажи про таке. У мене запаморочилася голова.

— У мене теж голова йде обертом, — мовив я. — Розкажи мені, як ти там живеш у горах, що робиш.

Вона почала розповідати, але я скоро перестав розрізняти, що вона каже, чув лише голос. Я сидів у темному передпокої між головою дикого кабана та кухнею із зеленими бобами, і мені здавалося, ніби двері розчинились і на мене накотилася хвиля тепла та яскравого світла, ласкава й барвіста, оповита мріями, прагненнями та юністю. Я підігнув ноги, підпер голову рукою, дивився то на кабаннячу голову, то на заяложені кухонні двері, та бачив не їх, а літо, колосисті поля, над якими перебігав лагідний вітерець, і зеленкувате світло лісових доріг. Голос заммер. Я глибоко зітхнув.

— Як гарно з тобою розмовляти, Пат. А що ти робитимеш увечері?

— Сьогодні в нас невеличке свято. Починається о восьмій. Я саме одягаюсь на нього.

— А що ти одягнеш? Сріблясту сукню?

— Так, Роббі. Ту сріблясту сукню, в якій ти ніс мене коридором.

— А з ким ти йдеш на свято?

— Ні з ким. Воно ж відбудеться тут, у санаторії. Унизу в холі. Тут усі знають одне одного.

— Тобі, мабуть, важко буде не зрадити мене, — сказав я. — У сріблястій сукні.

Вона засміялася:

— У ній зовсім неможливо. З нею в мене пов'язані певні спогади.

— У мене теж. Я впевнився на собі, як вона діє. Але я зовсім не прагну знати все до подробиць. Можеш зрадити мене, аби лише я про це не знав. А потім, коли ти повернешся сюди, вважатимем, що то був лише твій сон, давній і забутий.

— Ох, Роббі, — сказала вона поволі, і її голос зазвучав ще глухіше. — Я не можу зрадити тебе. Я надто часто думаю про тебе. Ти не уявляєш, як тут живеться, в горах. Наче в чудовій, блискучій в'язниці. Розважаємося, хто як може, та й усе. Як згадаю про твою кімнату, то іноді місця собі не знаходжу. Тоді їду на вокзал, дивлюся на поїзди, які прибувають знизу, і думаю,

що так я ближче до тебе. Або зайду у вагон і вдаю, ніби когось зустрічаю.

Я закусив губу. Вона ще ніколи так не говорила зі мною. Завжди була соромлива, і її прихильність до мене виявлялася більше в рухах і поглядах, ніж у словах.

— Я постараюся приїхати до тебе, Пат, — сказав я.

— Справді, Роббі?

— Так, може, наприкінці січня.

Я знав, що це майже нереально, бо в нас іще було тільки до лютого заплачено за санаторій. Але сказав їй так, щоб у неї хоч було про що думати. Пізніше мій приїзд неважко буде пересунути надалі, аж поки настане день, коли вона зможе повернутися з гір.

Бувай здорова, Пат, — мовив я. — Не сумуй. Будь весела, то й мені буде весело на душі. Розважся сьогодні ввечері.

— Гаразд, Роббі, сьогодні я щаслива.

Я зайшов до Джорджі, і ми вирушили в «Інтернаціональ». Стару, прокурену забігайлівку важко було впізнати. На ялинці горіли свічки, і їхнє м'яке світло відбивалося на всіх пляшках і чарках, на нікелі й міді прилавка. Повії у вечірніх сукнях, обвішані дешевими прикрасами, уже сиділи й чекали за столом.

Рівно о восьмій годині до зали врочисто ввійшов хор спілки торговців худобою. Біля дверей вони вишикувались за голосами: праворуч — перший тенор, із самого краю ліворуч — другий бас. Стефан Гріголяйт, удівець і торговець свиньми, вийняв камертон, дав тон, і відразу залунала пісня в чотири голоси:

Ніч священна, перелий
В спрагле серце спокій свій.
Мандрівці бездомні ми —
Втому й біль із нас зніми.
Вже заблисли в небі зорі,
Хочем ми забути горе

Й знятись в осяйні простори
Твого царства.

— Аж плакати хочеться! — сказала Роза, втираючи сльози. Відлунала друга строфа, і знялися бучні оплески. Учасники хору вдячно вклонилися. Стефан Гріголяйт витер із лоба піт.

— Бетховен є Бетховен, — пояснив він.

Ніхто не заперечив йому. Стефан засунув хусточку в кишеню.

— А тепер — до зброї!

Стіл був накритий у великій кімнаті, де завжди засідала спілка торговців худобою. Посеред столу, на срібних блюдах, поставлених на маленькі спиртівки, красувалися двоє засмажених, рум'яних поросят. У кожного в рильці стирчало по клаптику лимона, а на спинках стояли маленькі ілюміновані ялинки. Але їх уже ніщо не дивувало.

Алоїс з'явився в перефарбованому фракку, який йому подарував господар. Він приніс півдесятка глечиків з ялівцевою горілкою і почав наливати чарки. З ним зайшов Поттер зі спілки прихильників кремації, управитель крематорію.

— Мир на землі! — сказав він з гідністю, подав руку Розі й сів поруч неї.

Стефан Гріголяйт одразу ж запросив до столу Джорджі, потім устав і виголосив найкоротшу й найкращу промову за все своє життя. Він підняв чарку, в якій поблискувала ялівцева горілка, оглянув усіх навколо радісними очима й вигукнув:

— Будьмо!

Потім він сів, і Алоїс приніс свинячі ніжки, квашену капусту й варену картоплю. Зайшов господар із тацею, на якій стояла ціла батарея високих скляних кухлів із золотаво-жовтим пільзенським.

— Їж помалу, Джорджі, — сказав я. — Хай твій шлунок призвичаїться до жирного м'яса.

— Хай я спершу сам при звичаюся до оточення, — відповів він, глянувши на мене.

— Це недовго, — запевнив я. — Тільки не треба порівнювати. Тоді все буде гаразд.

Джорджі кивнув і знову схилився над своєю тарілкою.

Раптом у кінці столу ліворуч виникла суперечка. Вирізнявся хрипкий голос Поттера. Він хотів випити з одним із гостей, торговцем сигаретами Бушем, але той відмовився, сказав, що він не хоче пити, щоб більше з'їсти.

— Це ж курям на сміх, — гарячкував Поттер. — До їжі треба пити! Хто п'є, той може з'їсти ще більше.

— Дурниці! — буркнув Буш, худорлявий високий чоловік з пласким носом і в рогових окулярах.

Поттер підскочив, мов ужалений:

— Дурниці? Це ти кажеш мені, тютюнове опудало?

— Тихо! — гукнув Стефан Гріголяйт. — Ніякої сварки на святвечір!

Він вислухав, про що йдеться, і ухвалив Соломонове рішення: випробувати, хто з них скільки з'їсть. Перед обома зразу ж поставили по кілька великих тарілок м'яса, картоплі й капусти. Порції були велетенські. Поттер мав право пити, що хотів, а Буш їсти насухо. Щоб змагання було цікавіше, Гріголяйт улаштував тоталізатор, і всі почали битися об заклад.

Поттер вишикував перед собою півколом кухлі з пивом, а між ними, наче діаманти, чарки з ялівцевою горілкою. Більшість у співвідношенні 3:1 заклалися за нього. Нарешті Гріголяйт дав знак починати.

Буш жер люто, низько схилившись над тарілкою. Поттер вів боротьбу відверто й сидів рівно. Ковтаючи питво, він щоразу переможно гукав до Буша: «Будьмо!» — на що той відповідав ненависним поглядом.

— Мене вже нудить, — сказав мені Джорджі.

— Давай вийдемо.

Я завів його до умивальника, а сам сів у коридорі, чекаючи на нього. Солодкуватий запах свічок змішувався з духом хвої,

що, потріскуючи, тліла на ялинці. І раптом мені здалося, ніби я почув легку, любу ходу, теплий подих, побачив любі очі просто перед собою...

— Хай йому чорт, — вилаявся я і встав. — Що зі мною робиться?

Тієї миті почувся оглушливий крик:

— Поттер! Браво, Алоїзіусе!

Кремація перемогла.

У задній кімнаті клубочився дим від сигар. Розносили коньяк. Я все ще сидів біля прилавка. Дівчата вийшли з-за столу й почали пошепки сперечатися про щось.

— Що там у вас? — запитав я.

— У нас є ще подарунки, — відповіла Маріон.

— Он воно що.

Я прихилив голову до прилавка та спробував уявити собі, що тепер робить Пат. Я наче бачив вестибюль санаторію, вогонь у каміні й Пат за столиком біля вікна, з Гельгою Гутман і якимись іншими людьми. Усе це ніби відійшло в далечінь. Іноді я думав, що колись прокинуся вранці, і виявиться, що все минуло, забулося, пішло в небуття. Не було нічого певного, навіть спогадів...

Пролунав дзвінок. Дівчата, мов зграйка сполоханих курей, побігли до більярдної. Там стояла Роза з дзвоником. Вона кивнула мені, щоб я теж підійшов. На більярдному столі під маленькою ялинкою стояли тарілки, накриті шовковистим папером. На кожній лежав аркушик з ім'ям, а під ним — пакунки з подарунками, які дівчата підготували одна одній. Це все влаштувала Роза. Кожна дала їй свої пакуночки з подарунками для інших, а вона розклала на тарілки.

Дівчата схвильовано лопотіли й поспішали, мов діти, щоб якомога скоріше побачити, хто що одержав.

— А ти чого не береш свою тарілку? — спитала мене Роза.

— Яку тарілку?

— Свою. Для тебе також є подарунки.

І справді, там стояло моє ім'я, написане двома кольорами, червоним і чорним, шрифтом рондо. Яблука, горіхи, апельсини, светр, який сплела сама Роза, трав'янисто-зелена краватка від господині кав'ярні, від гомосексуаліста Кікі — пара рожевих шкарпеток зі штучного шовку, від красуні Валлі — шкіряний пояс, від офіціанта Алоїса — чвертка рому, від Маріон, Ліни й Мімі разом — півдесятка носових хусточок і від господаря — дві пляшки коньяку.

— Діти, — промовив я, — діти мої, оце вже-то несподіванка!

— Не чекав, га? — вигукнула Роза.

— І гадки не мав!

Я стояв перед ними, присоромлений і зворушений до краю.

— Діти, — знов мовив я, — знаєте, коли я востаннє одержував подарунки? Я вже й сам забув. Мабуть, аж перед війною. Але ж у мене нічогосінько немає для вас.

Усі були страшенно раді, що подарунки так спантеличили мене.

— Це за те, що ти нам завжди грав, — сказала Ліна й почервоніла.

— Авжеж, ти нам що-небудь заграєш, і це й буде твій подарунок, — додала Роза.

— Певне, що заграю, — погодився я. — Усе, що хочете.

— «З молодих років», — запропонувала Маріон.

— Ні, щось веселе, — заперечив Кікі.

Його перемогли більшістю голосів. Кікі тут взагалі не вважали за повноцінну людину. Я сів до піаніно й почав грати. Усі заспівали:

З молодих років
В серці бережу
Того краю спів,
За яким тужу...

Хазяйка вимкнула електричне освітлення. Лишилося тільки лагідне світло свічок на ялинці. Тихо лилося з крана пиво, наче десь далеко в лісі струмок, і плоскостопий Алоїс примарою сновигав туди й сюди, як чорний Пан. Я почав другу строфу.

Дівчата з обличчями добрих міщанок стояли навколо піаніно, і очі в них сяяли. Але що це? Хто там заривав ридма? То Кікі згадав свій Луккенвальде.

Тихенько розчинилися двері, і з великої кімнати спілки торговців худобою, мелодійно підспівуючи, вийшли один за одним на чолі з Гріголяйтом, який курив сигару, члени хору й вишикувалися за дівчатами.

Вирушав я в світ —
Там життя гуло.
А за стільки літ —
Пусткою лягло.

Тихо відбринів спів змішаного хору.

— Чудово, — сказала Ліна.

Роза запалила бенгальські вогні. Вони засичали й заіскрилися.

— Ну, а тепер щось веселе! — гукнула вона. — Треба втішити Кікі.

— І мене, — озвався Стефан Гріголяйт.

Об одинадцятій годині прийшли Кестер і Ленц. Я сів із ними та з блідим Джорджі за стіл біля прилавка. Джорджі ми дали кілька скибочок сухого хліба, щоб він трохи очуняв. Невдовзі Ленц зник десь серед галасливих торговців худобою. Через чверть години ми побачили його з Гріголяйтом біля прилавка. Вони, обнявшись, пили на брудершафт.

— Стефан! — вигукнув Гріголяйт.

— Готфрід! — відповів Ленц, і обидва вихилили по чарці коньяку.

— Завтра я пришлю тобі пакунок із кров'яною і ліверною ковбасою, Готфріде. Згода?

— Ще б пак! — Ленц поплескав його по плечу: — Мій старенький добрий Стефане!

Стефан саяв.

— Ти так гарно вмієш сміятися, — захоплено сказав він. — Люблю таких, що вміють гарно сміятися. А на мене надто швидко налягає журба, це моя вада.

— І моя теж, — відповів Ленц, — тому я й сміюся. Іди сюди, Роббі, випий із нами за те, щоб у всьому світі не вгавав сміх!

Я підійшов до них.

— Що сталося з тим юнаком? — спитав Стефан, показуючи на Джорджі. — Дуже він чогось сумний.

— Його легко зробити щасливим, — сказав я. — Йому лише потрібна хоч яка-така робота.

— У наш час це нелегка штука, — відповів Стефан.

— Він робитиме все, що завгодно.

— У наш час кожен готовий робити що завгодно, — Стефан потверезішав.

— Хлопцеві потрібно сімдесят п'ять марок на місяць.

— Дурниці. На такі гроші він не проживе.

— Цей проживе, — сказав Ленц.

— Готфріде, — сказав Гріголяйт, — я старий п'яниця. Нехай так. Але робота — це тобі не іграшка. Її не можна сьогодні комусь дати, а завтра знову відібрати. Це ще гірше, ніж когось одружити, а другого дня відібрати в нього жінку. Але якщо цей хлопець чесний і проживе на сімдесят п'ять марок, йому пощастило. Нехай прийде до мене у вівторок о восьмій годині. Мені потрібен помічник бігати у справах спілки тощо. Крім платні, він ще час від часу матиме пакунок м'яса. Бо він, видно, дуже охляв, треба його підгодувати.

— Даєш слово? — спитав Ленц.

— Слово Стефана Гріголяйта.

— Джорджі! — гукнув я. — А йди-но сюди.

Почувши, про що йдеться, він затремтів. Я вернувся до Кестера.

— Послухай, Отто, — сказав я, — якби ти міг прожити своє життя спочатку, ти б захотів?

— Таке самісіньке, як уже було?

— Таке.

— Ні, — відповів Кестер.

— Я теж ні, — сказав я.

XXIV

Це сталося через три тижні холодного січневого вечора. Я сидів у «Інтернаціоналі» й грав із господарем у «двадцять одно». Кав'ярня була порожня. Навіть повії ще не прийшли. У місті було неспокійно. Вулицями безперервно йшли демонстранти. Одні співали гучні військові марші, інші — «Інтернаціонал», потім тяглися довгі, мовчазні колони з транспарантами. Люди вимагали роботи та хліба, їхній тупіт нагадував хід велетенського, невблаганного годинника. Надвечір дійшло до сутички між страйкарями й поліцією. Дванадцять чоловік було поранено. Поліція вже кілька годин була в стані бойової тривоги. На вулицях лунали сирени поліційних машин.

— Немає спокою, — сказав господар, показуючи мені шістнадцять очок. — Від самої війни немає спокою. А ми ж тоді більше нічого й не хотіли, крім миру та спокою. Світ збожеволів!

Я показав йому сімнадцять і згріб гроші з кону.

— Світ не збожеволів, — зауважив я. — Збожеволіли люди.

Алоїс, що стояв за стільцем господаря і вболівав за нього, заперечив:

— Люди не збожеволіли. Тільки стали зажерливі. Заздрять одне одному. Усього стало повно, а в більшості немає зовсім нічого. Не так багатство розподілене, от і вся причина.

— Ясно, — сказав я, пасуючи двома картами. — Але ця причина існує вже близько двох тисяч років.

Господар відкрив карти. У нього було п'ятнадцять очок, і він нерішуче глянув на мене. Потім прикупив ще туза й програв. Я показав йому свої карти. У мене було всього дванадцять очок, і він з п'ятнадцятьма був би виграв.

— Хай йому дідько, більше не гуляю! — вилаявся він. — Обдурили ви мене! Я думав, у вас щонайменше вісімнадцять.

Алоїс захихотів.

Я згріб гроші. Хазяїн позіхнув і глянув на годинник.

— Скоро одинадцята. Мабуть, пора зачиняти. Однаково ніхто вже не зайде.

— А он ще хтось іде, — сказав Алоїс.

Двері рвучко розчинилися. То був Кестер.

— Якісь новини, Отто?

Він кивнув:

— Бійка в «Пруських залах». Двох тяжко поранено, кілька десятків легко поранено та з сотню заарештовано. У північному районі двічі була стрілянина. Одного поліція вбито. Не знаю, скількох поранено. Отак-от. А коли скінчаться мітинги, мабуть, почнеться ще гірше. Ти вже вільний?

— Так, — сказав я. — Ми саме збиралися зачиняти.

— То ходи зі мною.

Я поглянув на господаря. Він кивнув.

— Ну, бувайте здорові, — сказав я.

— Бувай здоров, — мляво відповів хазяїн. — Будьте обережні.

Ми вийшли на вулицю. Там пахло снігом. Усюди валялися листівки, наче великі мертві білі метелики.

— Готфріда й досі нема, — сказав Кестер. — Застряв на якихось зборах. Ходять чутки, що їх там хочуть розігнати, і я боюсь, щоб із ним чогось не сталося. Добре було б до кінця зборів знайти його. Він же гарячий, ще встриє в якусь халепу.

— А ти хіба знаєш, де він? — спитав я.

— Добре не знаю. Але напевне на одному з трьох найбільших мітингів. Ми об'їдемо всі три. Готфріда з його жовтою чуприною розпізнати легко.

— Гаразд.

Ми сіли в «Карла» і помчали до найближчого клубу. На вулиці стояла вантажна машина з поліцаями. Ремінці на їхніх кашкетах були спущені на підборіддя. У світлі вуличних ліхтарів мерехтіли дула карабінів. Із вікон звисали строкаті прапори. Перед входом товпилися люди в уніформах. Майже всі були молоді.

Ми купили два входні квитки. Відмовившись од брошур, не вкинувши ані пфеніга у квартиру й не зареєструвавши своєї партійної приналежності, ми пройшли в зал. Він був переповнений і добре освітлений, щоб можна було побачити, хто кидає реплі-

ки промовцям. Ми зупинилися біля дверей, і Кестер, у якого був гострий зір, почав оглядати ряди.

На сцені стояв кремезний, присадкуватий чоловік і виголошував промову. Він мав гучний низький голос, який чути було в усіх кінцях залу. Той голос переконував, незалежно від того, що казав промовець. А те, що він казав, зрозуміти було неважко. Чоловік невимушено ходив по сцені, майже не підіймаючи рук, часом ковтав води й пересипав свою промову жартами. Та раптом він зупинивсь, обернувся до публіки і зміненим, пронизливим голосом почав шмагати їх шпаркими фразами. То були всім відомі істини про злидні, голод, безробіття. Він шаленів, захоплюючи слухачів, і нарешті жбурнув у зал:

— Далі так жити не можна! Треба все міняти! Люди заплескали в долоні й радісно закричали, ніби від тих слів уже все змінилось. Чоловік на сцені трохи почекав. Його обличчя блищало. А тоді зі сцени переконливо, непереборно посипались обіцянка за обіцянкою, цілий град обіцянок. Над безліччю голів знялося чарівне, осяйне склепіння раю, то була лотерея, в якій на всі квитки випадав найбільший виграш і в якій кожен знаходив власне щастя, власне право, власну помсту.

Я оглянув слухачів. Тут були люди всіх професій: бухгалтери, дрібні ремісники, чиновники, трохи робітників і багато жінок. Вони сиділи в задушливому залі, відхилившись назад чи подавшись наперед, ряд за рядом, обличчя біля обличчя, їх заливав потік слів, і дивно: хоч які вони всі були різні, їхні обличчя мали однаковий, відсутній вираз. Сонні, наче п'яні погляди линули в далечінь, де мріла невиразна *fata morgana*, в тих поглядах була порожнеча й водночас палка надія, у якій гасло все — недовіра, сумніви, заперечення й запитання, будні, сучасність, реальність. Той, що стоїть на сцені, все знає, в нього на кожне питання є відповідь, він може допомогти в будь-якому горі, їм приємно було довіритись такій людині. Приємно бачити когось, хто думає за них. Приємно було вірити.

Ленца в залі не було. Кестер штовхнув мене в бік і кивнув на двері. Я теж кивнув, і ми вийшли. Охоронці біля дверей похмуро

й підозріло провели нас очима. У вестибюлі стояв оркестр, готовий увійти до залу. За ними видніло море прапорів і значків.

— Хвацько зроблено, правда? — сказав Кестер уже на вулиці.

— Блискуче. Кажу це як колишній керівник відділу реклами.

Ми поїхали далі. За кілька кварталів звідти відбувалися другі політичні збори. Інші прапори, інша уніформа, інший зал, а решта — те саме. На обличчях той же вираз непевної надії, віри й порожнечі. Перед рядами стільців — накритий білим стіл президії. За столом — партійні секретарі, президія і кілька завзятих старих дівок. Промовець, схожий на чиновника, не мав того хисту, що попередній. Він говорив газетною мовою, наводив цифри, докази, і то все була правда, а проте він переконував менше, ніж той, що взагалі нічого не доводив, тільки твердив. Стомлені партійні секретарі куняли за столом президії: вони вже відсиділи сотні таких зборів.

— Ходімо, — за хвилину сказав Кестер. — Його тут немає. А втім, я так і думав.

Ми поїхали далі. Повітря було холодне й запашне після тієї задухи в переповнених залах. Машина вихором мчала вулицями. Ми їхали вздовж каналу. Ліхтарі кидали жовті, немов олія, плями на темну воду, що тихо хлюпала об бетонований берег. Назустріч нам повільно пливла чорна баржа, її тягнув буксирний катер з червоними й зеленими сигнальними ліхтарями. З палуби загавкав собака, потім повз ліхтар пройшов чоловік і зник у люку, що на мить мигнув золотавим світлом. По той бік каналу стояли яскраво освітлені будинки західного району. До них вів міст з широкою аркою. По ньому невтомно снували туди й сюди машини, омнібуси й трамваї. Міст скидався на іскристу строкату гадюку, що вигнулась над лінійною темною водою.

— Мабуть, поставимо машину тут і пройдемо далі пішки, — сказав Кестер. — Так ми менше впадатимемо в очі.

Ми зупинили «Карла» під ліхтарем перед якоюсь пивничкою, вийшли з машини, і з-під ніг у нас шаснув білий кіт. Трохи далі в підворітті стояло кілька повій у фартухах. Коли ми про-

ходили повз них, вони припишкли. У кутку під будинком, прихилившись до стіни, спав катеринщик. Біля тротуару якась стара жінка копирсалася в покидьках.

Ми підійшли до величезного брудного робітничого будинку з внутрішніми дворами й проходами. На першому поверсі містилися крамнички, пекарня, а ще там приймали ганчір'я і брухт. На вулиці перед першим проходом стояли дві вантажні машини з поліцією.

У першому дворі, в кутку, ми побачили збиту з дощок ятку, на стінах якої висіло кілька великих карт зоряного неба. Перед столом із паперами на невисокому помості стояв чоловік у чалмі. Над головою в нього висів щит: «Астрологія, графологія, віщування! Ваш гороскоп за 50 пфенігів!» Навколо юрмилися люди. Яскраве світло карбідної лампи освітлювало жовте, зморшкувате обличчя астролога. Він переконував у чомусь глядачів, що мовчки дивилися на нього, і погляд у них був такий самий тужний, далекий від дійсності, як і в тих, що сиділи на зборах з прапорами та оркестрами. Усі вони жадібно чекали чуда.

— Отто, — сказав я Кестерові, що йшов поперед мене, — тепер я зрозумів, чого ці люди хочуть. Їм не потрібна ніяка політика. Вони прагнуть якоїсь нової віри, що замінила б їм релігію.

Він оглянувся.

— Звичайно. Вони хочуть знову повірити в щось. Тому вони такі фанатичні.

Ми вийшли в другий двір, де були двері до пивниці, в якій відбувалися збори. Усі вікна були освітлені. Раптом звідти почувся галас. Тієї самої миті, ніби то був для них умовний знак, з темного бокового входу вискочив гурт молодиків у спортивних куртках і побіг попід вікнами до дверей. Передній розчинив їх навстіж, і всі вони кинулись у зал.

— Ударна група, — зауважив Кестер. — Ходімо до стіни, станемо за бочками.

У залі зчинився гвалт. Через секунду задеренчали шибки, і з вікна хтось вискочив на подвір'я. Відразу ж розчинилися

двері, і з них викотився клубок людей. Передніх збили з ніг, задні почали падати на них. Якась жінка пронизливо завищала: «Рятуйте!» — й кинулась до брами. Нова хвиля людей з ніжками від стільців і кухлями в руках викотилася із залу та зчепилася з напасниками в лютій бійці. Здоровенний довгорукий тесляр вискочив із залу, став трохи осторонь від дверей і кожного разу, коли перед його очима з'являлася голова супротивника, з розмаху забивав її назад у клубок людських тіл. Він робив це цілком спокійно, ніби рубав дрова.

У двір викотився новий клубок, і раптом ми побачили за три метри від себе вогнисту чуприну Готфріда в руках якогось розлюченого вусаня.

Кестер пригнувся і зник у натовпі. Через кілька секунд вусань відпустив Готфріда, із вкрай здивованим виглядом підняв руки і, як вирване з коренем дерево, повалився на купу людей. Одразу ж я помітив Кестера, який тяг за комір Ленца.

Ленц пручався.

— Отто, пусти мене ще на хвилину туди... — хрипів він.

— Не дурій! — гримнув Кестер. — Зараз тут з'явиться поліція! Гайда нагору!

Ми побігли через двір до темного бічного входу. Це мить — і було б запізно, бо тієї секунди у дворі пролунав різкий свист, блиснули козири чорних кашкетів, і поліція перегородила двір. Ми кинулися сходами вгору, щоб не потрапити до поліційної дільниці. Що було далі, ми бачили з віконця на сходах. Поліцаї працювали бездоганно. Вони загородили всі виходи, ввігналися клином у юрбу, що розлучено билася, роз'єднали її, розпорошили по двору та зразу ж почали набивати людьми машини. Першим серед арештованих став спантелечений тесляр, що даремно намагався щось пояснити поліцаям.

Позад нас рипнули двері. Якась жінка в самій сорочці, з тонкими голими ногами й зі свічкою в руці, висунула голову й непривітно спитала:

— Це ти?

— Ні, — відповів Ленц, що вже трохи охолов.

Жінка грюкнула дверима. Ленц освітив кишеньковим ліхтариком табличку на дверях. Тут чекали на старосту артілі мулярів Гергарда Пешке.

Унизу все стихло. Поліція пішла, і двір спорожнів. Ми ще трохи почекали, потім спустилися вниз. За чиймись дверима в темряві тихо й жалібно плакала дитина.

— Правильно робить, — сказав Готфрід. — Плаче наперед.

Ми пішли через перший двір. Астролог сидів самотній перед своїми картами зоряного неба.

— Вам потрібен гороскоп, панове? — гукнув він до нас, — Чи, може, поворожити на руці?

— Давай, — сказав Готфрід і простяг йому руку. Той хвилину роздивлявся його руку.

— У вас вада серця, — безапеляційно сказав він. — Почуття дуже розвинені, лінії розуму дуже короткі, зате ви музично обдаровані. Любите помріяти, але непридатні для родинного життя. А проте я бачу тут троє дітей. За натурою ви дипломат, уникаєте товариства й проживете до вісімдесяти років.

— Правда, — заявив Готфрід. — Так і моя мати казала ще дівчиною: хто лихий, той житиме довго. Мораль — це вигадка людей, а не життєвий досвід.

Він заплатив астрологові, й ми пішли далі. На вулиці не було ні душі. Дорогу нам перебіг чорний кіт. Ленц показав на нього:

— Тепер нам слід було б вернутися назад.

— Нічого, — заперечив я. — Перед цим ми бачили білого, отже, вони один одного врівноважують.

Ми рушили далі. На другому боці назустріч нам ішло кілька людей. Чотири молоді хлопці. Один із них був у ясно-жовтих нових шкіряних крагах, а решта в чоботях, схожих на армійські. Вони зупинились, дивлячись на нас.

— Ось він! — гукнув раптом той, що в крагах, і побіг через вулицю до нас.

За мить гримнули два постріли, парубок відскочив убік, і всі четверо кинулись навтіки. Кестер був рвонувся за ними, але потім якось дивно повернувся вбік, щось вигукнув здавленим

голосом і розчепірів руки, намагаючись підтримати Готфріда Ленца, який важко впав на брук.

Першу секунду я подумав, що Ленц просто впав, потім побачив кров. Кестер розхристав йому піджак і рвонув сорочку на грудях. Звідти цебеніла кров. Я притиснув до рани хусточку.

— Побудь тут, я прижену машину! — крикнув Кестер і побіг.

— Готфріде, — покликав я, — ти чуєш мене?

Його обличчя посіріло. Очі були приплюснені. Повіки не рухались. Я однією рукою підтримував його голову, а другою притискав хусточку до рани. Стоячи біля нього навколішки, я прислухався, чи він дихає, чи бодай хоч хрипить, але не почув нічого. Навколо була мертва тиша, нескінченна вулиця, нескінченні ряди будинків — і нескінченна ніч. Я тільки чув, як тихо плюскотіла кров, стікаючи на брук, і усвідомлював, що таке вже не раз могло статися з ним, але тепер не міг повірити, що воно справді сталося.

Примчав Кестер. Він одкинув спинку лівого сидіння, потім ми обережно підняли Готфріда й поклали туди. Я вскочив у машину, і Кестер рушив. Ми під'їхали до найближчого пункту швидкої допомоги. Кестер обережно загальмував.

— Заглянь, чи там є лікар. Якщо немає, нам доведеться їхати далі.

Я вбіг у коридор. Назустріч мені вийшов санітар.

— Тут є лікар?

— Є. Ви когось привезли?

— Так. Ходіть скоріше зі мною! І візьміть ноші.

Ми взяли Готфріда на ноші й занесли до приміщення. Лікар уже стояв наготові, засукавши рукава.

— Сюди, — показав він на стіл.

Ми поклали на нього ноші. Лікар притяг лампу нижче, до самого тіла.

— Що це?

— Постріл з револьвера.

Він узяв вату, витер кров, намацав пульс, послухав і випростався.

— Уже нічого не вдієш.

Кестер не зводив з нього очей:

— Адже рана зовсім збоку. Вона не може бути така небезпечна!

— Тут дві рани! — сказав лікар.

Він знову витер кров. Ми нахилились над Готфрідом. І тоді побачили нижче від кривавої рани маленьку, темну дірочку біля серця.

— Він, мабуть, зразу помер, — сказав лікар.

Кестер випростався. Він дивився на Готфріда. Лікар прикрив рани тампонами й заклеїв їх пластирем.

— Хочете помитись? — запитав він мене.

— Ні, — відповів я.

Обличчя в Готфріда стало жовте й запале. Рот трохи скривився, очі були приплюснені, одно більше, ніж друге. Він дивився на нас. Він і далі дивився на нас.

— Як це сталося? — спитав лікар.

Йому ніхто не відповів. Готфрід дивився на нас. Він не спускав з нас очей.

— Його можна лишити тут, — сказав лікар.

Кестер ворухнувся.

— Ні, — заперечив він. — Ми заберемо його з собою!

— Не можна, — сказав лікар. — Ми повинні подзвонити в поліцію. І до карного розшуку теж. Треба негайно зробити все, щоб знайти вбивцю.

— Вбивцю? — Кестер дивився на лікаря так, ніби не розумів його. — Гаразд, — сказав він трохи згодом. — Я поїду в поліцію.

— Можна подзвонити. Так вони прибудуть швидше.

— Кестер задумливо похитав головою.

— Ні. Я привезу їх.

Він вийшов на вулицю, і я почув, як заревів мотор «Карла». Лікар присунув мені стілець:

— Може, поки що посидите?

— Дякую, — сказав я, але не сів.

Яскраве світло все ще падало на Готфрідові закривавлені груди. Лікар підняв лампу трохи вище.

— Як це сталося? — спитав він ще раз.

— Не знаю. Мабуть, його сплутали з кимось.

— Він був на фронті?

Я кивнув.

— Видно зі шрамів, — сказав він. — І з того, що рука прострелена. Він був поранений кілька разів.

— Так. Чотири рази.

— Яка підлість, — мовив санітар. — Це все ті шмаркачі, що тоді ще лежали в пелюшках.

Я нічого не відповів. Готфрід дивився на мене. Усе ще дивився на мене.

Кестер повернувся нескоро. Він нікого не привіз. Лікар відклав набік газету й запитав:

— Є хтось із поліції?

Кестер стояв мовчки. Він не почув його слів.

— Поліція приїхала? — перепитав лікар.

— Так, — відповів Кестер. — Поліція... Треба подзвонити, щоб вони приїхали.

Лікар подивився на нього, але нічого не сказав і підійшов до телефону. Через кілька хвилин з'явилися два службовці. Вони сіли до столу, і один із них почав записувати дані про Готфріда. Не знаю чому, але мені здавалося, що це божевілья: тепер, коли він був уже мертвий, розповідати, як його звали, коли він народився і де жив. Я втупився в чорнуватий недогризок олівця, якого службовець час від часу слинив губами, й машинально відповідав на запитання.

Другий службовець почав оформляти протокол. Кестер давав йому необхідні свідчення.

— Ви можете сказати мені хоч приблизно, який вигляд мав убивця? — спитав службовець.

— Ні, — відповів Кестер. — Я не звернув на це уваги.

Я глянув на нього. Мені пригадалися краги й уніформа.

— Ви не знаєте, до якої партії він належав? Не помітили на ньому якогось значка або форми?

— Ні, — сказав Кестер. — До пострілів я нічого не бачив. А потім лише... — він затнувся, — потім клопотався лише своїм товаришем.

— Ви належите до якоїсь партії?

— Ні.

— Я спитав, бо ви сказали, що це ваш товариш...

— Він мій фронтовий товариш, — відповів Кестер.

Чинovníк звернувся до мене:

— А ви можете змалювати вбивцю?

Кестер твердо подивився на мене.

— Ні, я теж нічого не побачив, — відповів я.

— Дивно, — мовив чинovníк.

— Ми саме розмовляли між собою і ні на що не звертали уваги. Усе це сталося дуже швидко.

Чинovníк зітхнув:

— То мало надій на те, що ми їх спіймаємо.

Він дописав протокол.

— Можна забрати його з собою? — спитав Кестер.

— Власне... — чинovníк глянув на лікаря. — Причина смерті встановлена?

Лікар кивнув:

— Я вже виписав посвідчення.

— А де куля? Я повинен її взяти з собою.

— Тут дві сліпі рани. Мені довелося б... — лікар завагався.

— Мені потрібні обидві кулі, — сказав чинovníк. — Треба знати, чи вони з тієї самої зброї.

— Так, — відповів Кестер на погляд лікаря.

Санітар підсунув ближче ноші й опустив світло. Лікар узяв інструменти й почав копирсатися пінцетом у ранах. Першу кулю він знайшов швидко, вона сиділа не дуже глибоко. Другу рану довелося розрізати. Він натягнув гумові рукавички аж до ліктів, узяв затискач і ніж. Кестер швидко підступив до нош і стулив Готфрідові очі, що й досі були приплюснені. Почувши,

як чиркнув ніж, я відвернувся. На мить мені захотілося кинутись до лікаря й відштовхнути його, бо в мене майнула думка, що Готфрід лише знепритомнів і лікар може його справді зарізати, але потім я отямився. Ми набачилися мертвих, і нічого було дурити себе.

— Ось вона, — сказав лікар і випростався. Він витер кулю й передав її службовцеві.

— Така сама. З того самого револьвера, правда?

Кестер нахилився й уважно оглянув маленькі кулі, що, перекочуючись на долоні в службовця, тьмяно поблискували.

— Так, — сказав він.

Службовець загорнув їх у папір і сховав у кишеню.

— Власне, цього не дозволяють, — сказав він потім, — та якщо ви хочете забрати його додому... А обставини з'ясовані... Так же, пане доктор? — Лікар кивнув. — Ви ж судовий лікар, — повів далі службовець. — Ну то як хочете... Ви лише повинні... Може, завтра ще з'явиться комісія...

— Я знаю, — сказав Кестер. — Ми все лишимо так, як є. Службовці пішли.

Лікар знов закрит Готфрідові рани й заклеїв їх.

— Ви як хочете? — спитав він. — Можна взяти ноші. Вам тільки треба завтра повернути їх сюди.

— Добре, дякую, — сказав Кестер. — Давай, Роббі...

— Я можу допомогти вам, — запропонував санітар.

Я похитав головою:

— Ми впораємося самі.

Ми взяли ноші, винесли їх на вулицю й поклали на обидва ліві сидіння, що разом із відхиленою спинкою утворювали рівну площину. Санітар і лікар теж вийшли за нами на вулицю. Ми прикрили Готфріда його пальтом і поїхали. Через хвилину Кестер обернувся до мене.

— Проїдемо ще раз тими вулицями. Я вже раз об'їхав їх. Але тоді ще було надто рано. Може, тепер вони вже десь там.

Почав іти невеликий сніг. Машина майже не гула. Кестер час від часу вимикав швидкість і навіть запалювання. Він не хо-

тів, щоб нас було чутно, хоч ті четверо, яких ми шукали, й не знали, що в нас є машина. Тихо, мов біла примара, ми пливли крізь сніг, що дедалі густішав. Я дістав із ящичка на інструменти молоток і поклав поруч, щоб можна було миттю вискочити з машини й кинутись на вбивцю. Ми їхали вулицею, на якій усе це сталося. Під ліхтарем ще темніла кривава пляма. Кестер вимкнув світло. Ми рухалися біля самого тротуару й оглядали вулицю. Ніде не було ні душі. Тільки в освітленій пивниці лунали голоси.

Кестер зупинив машину біля перехрестя.

— Побудь тут, — сказав він, — я загляну в пивницю.

— Я піду з тобою, — відповів я.

Він зміряв мене поглядом, який я знав ще відтоді, коли він сам ходив у розвідку.

— Я не чіпатиму його в пивниці, — пообіцяв Кестер. — А то він ще там вислизне від мене. Лише подивлюся, чи він є. А потім почекаєм на нього. Побудь біля Готфріда.

Я кивнув, і він зник у хуртовині. Сніжинки летіли мені в обличчя й танули на нім. Раптом мені стало боляче, що Готфрід прикритий, наче вже не наш. Я зсунув пальто з його голови. Тепер сніг падав і на його обличчя, на його очі й на рот, але не танув. Я вийняв хусточку, витер сніг і знову прикрив голову пальтом.

Повернувся Кестер.

— Нема?

— Нема, — відповів він.

Він сів у машину.

— Тепер об'їдемо ще інші вулиці. У мене таке передчуття, що ми кожної хвилини можемо зустріти їх.

Мотор заревів, і Кестер зразу ж приглушив його. Ми тихо скрадалися вулицями крізь білу сніговицю. На поворотах я підтримував Готфріда, щоб він не скотився униз. Час від часу ми зупинялися метрів за сто від пивниці, і Кестер розгонисто біг поглянути, чи їх там немає. Його охопила якась страшна, холодна лютя, він не думав про те, що спершу треба відвезти

Готфріда, двічі вже був рушав додому, але потім знов розвертався: йому здавалося, що саме цієї миті ті четверо можуть з'явитися десь поблизу.

Раптом ми помітили попереду, на довгій безлюдній вулиці, темний гурт людей. Кестер миттю вимкнув запалення, і ми нечутно, без світла наблизились до них. Вони не чули нас і спокійно розмовляли.

— Їх четверо, — шепнув я Кестерові.

Тієї ж миті машина заревіла, кулею промчала останні двісті метрів, вискочила до половини на тротуар і, завищавши гальмами й трохи просунувшись убік, зупинилася за метр від людей. Вони крикнули з переляку. Кестер наполовину висунувся з машини, його тіло було мов сталева пружина, ладна миттю податися вперед, а обличчя — неблаганне, як сама смерть.

Виявилось, то мирні, немолоді вже люди. Один із них був напідпитку. Вони вилаяли нас. Кестер нічого не відповів їм. Ми поїхали далі.

— Отто, — сказав я, — сьогодні ми його не спіймаємо. Навряд чи він наважиться вийти на вулицю.

— Мабуть, так, — відповів він за якийсь час і повернув машину.

Ми поїхали на Кестерову квартиру. Його кімната мала окремий вихід, і нам не довелося нікого будити. Виходячи з машини, я спитав:

— Чому ти не хотів сказати поліції, який він був на вигляд? Так було б легше розшукати його. І ми ж його добре бачили.

Кестер глянув на мене.

— Тому, що ми самі поквитаємося з ним, без поліції. — Голос у нього став тихий, здавлений і страшний. — Чи ти, може, думаєш, що я передам його поліції? Щоб його на кілька років посадили до в'язниці? Ти ж знаєш, чим закінчуються всі ці процеси! Ті типи знають, що для них знайдуться поблажливі судді! Але так не буде! Я скажу тобі: коли б навіть поліція знайшла його, я б заявив, що це не той, аби тільки він мені знов колись попався! Готфрід мертвий, а він живий! Не буде цього!

Ми взяли ноші з сидінь і понесли їх крізь вітер і сніг до кімнати. Нам здавалося, що ми у Фландрії і несемо вбитого товариша з окопів у тил.

Ми купили труну й місце на громадському кладовищі. Коли його ховали, був ясний, сонячний день. Ми самі забили труну та знесли її сходами вниз. З нами йшло небагато людей: Фердинанд, Валентин, Альфонс, бармен Фред, Джорджі, Юп, Матильда Штос, Густав, Стефан Гріголяйт і Роза. Біля брами кладовища нам довелося трохи почекати. Перед нами рухалися ще дві жалобні процесії, які треба було пропустити. Одна йшла за похоронною машиною, а друга за каретою. Коні були вкриті чорним і сріблястим крепом. За каретою нескінченними рядами йшли близькі небіжчика та жваво розмовляли між собою.

Ми зняли труну з машини й самі опустили на мотузах у могилу. Грабар був задоволений із цього, бо мав досить роботи біля інших могил. Ми покликали й священика. Невідомо, що б на це сказав Готфрід, але так захотів Валентин. Правда, ми попросили священика не казати ніякої проповіді. Він мав лише прочитати відповідне місце з Біблії. Священик був маленький, старий і короткозорий. Підійшовши до могили, він зачепився за грудку землі і був би впав у яму, якби Кестер і Валентин не підтримали його. Та коли він спіткнувся, у нього випали з рук Біблія і окуляри, які він хотів надіти. Священик збентежено дивився на них у могилу.

— Так уже й буде, панотче, — сказав Валентин, — ми заплатимо вам за них.

— Мені не шкода книги, — тихо відповів священик, — але окуляри мені потрібні.

Валентин виламав гілку з живоплоту, став навколішки біля могили, і йому вдалося зачепити окуляри за дужку й витягти їх з-поміж вінків. Оправа була золота. Мабуть саме тому священик так жалкував за ними. Біблія впала за труну. Щоб її витягти, довелося б опускатися в могилу й підіймати труну. Цього вже й сам священик не хотів. Він зняквовіло стояв біля ями.

— Може, мені натомість сказати кілька слів? — спитав він.

— Не треба, панотче, — мовив Фердинанд. — У нього ж тепер там увесь завіт.

Гостро пахла розкопана земля. В одній грудці сиділа лялечка хруща. Коли могила буде засипана, лялечка й далі житиме в землі, перетвориться на жука, вибереться навесні з грудки та знов побачить світ. А Готфрід був мертвий. Він згас. Ми стояли біля його могили, знали, що його тіло, його волосся, його очі ще існують, правда, вже не такі, як раніше, але існують, а проте він пішов від нас і ніколи вже не повернеться. Це було неможливо збагнути. Шкіра в кожного з нас була тепла, мозок працював, наші серця гнали кров по жилах, ми жили, як і раніше, як і вчора, ніхто з нас не втратив руки, не осліп, не онімів, усе було, як і завжди, ми невдовзі мали піти звідти, а Готфрід лишиться там і ніколи вже не піде слідом за нами. Це було неможливо збагнути.

Грудки землі загупали об труну. Грабар дав нам лопати, і ми — Валентин, Кестер, Альфонс і я — засипали Готфріда землею, як засипали вже колись багатьох товаришів. У мене в голові раптом загриміла давня солдатська пісня, давня, сумна солдатська пісня, яку Готфрід так часто співав:

Аргонський ліс, Аргонський ліс,
Ти станеш цвинтарем колись...

Альфонс приніс простий чорний дерев'яний хрест, такий самий, як їх сотні тисяч стоять нескінченними рядами на солдатських могилах у Франції. Ми поставили його в узголів'ї могили.

— Ну, ходімо, — хрипко сказав нарешті Валентин.

— Ходімо, — озвався Кестер, але не зрушив з місця.

Ніхто з нас не ворухнувся. Валентин обвів усіх очима.

— За що? — повільно сказав він. — Ну за що? Прокляття! Ніхто не відповів.

Валентин мляво махнув рукою:

— Ходімо.

Ми рушили по всипаній жорствою дорозі до виходу. Біля брами на нас чекали Фред, Джорджі й усі решта.

— Він умів так гарно сміятися, — мовив Стефан Гріголяйт, і по його безпорадному, гнівному обличчю полилися сльози. Я озирнувся. За нами ніхто не йшов.

XXV

Одного лютневого дня ми з Кестером востаннє сиділи в своїй майстерні. Нам довелося її продати, і тепер ми чекали на розпорядника аукціону, який мав пустити з молотка обладнання й наше таксі. Кестер сподівався влаштуватись на весну гонщиком в одній невеличкій автомобільній фірмі. Я лишався в кав'ярні «Інтернаціональ» і мав намір знайти якусь додаткову, денну працю, щоб заробляти більше.

Поступово у дворі зібралося кілька покупців. Прийшов розпорядник.

— Ти вийдеш, Отто? — спитав я.

— Навіщо? Усе ж стоїть надворі, а ціни він знає.

У Кестера був стомлений вигляд. Зовні нелегко було помітити втому, але той, хто його добре знав, бачив її. Його обличчя стало напруженіше і суворіше, ніж зазвичай. Він щовечора гасав на машині в тому самому районі. Він уже давно знав прізвище того типа, що застрелив Готфріда. Тільки не міг знайти його, бо той, побоюючись поліції, змінив квартиру й десь ховався. Усе це вивідав Альфонс. Він теж вистежував його. Звичайно, вбивця міг зовсім виїхати з міста. Але він не знав, що Кестер і Альфонс розшукували його, і вони сподівалися, що він повернеться, коли відчує себе в безпеці.

— Я вийду й подивлюсь, що там робиться, Отто, — сказав я.

— Гаразд.

Я вийшов у двір. Наші верстати й решта обладнання було виставлено посеред двору. Праворуч біля муру стояло таксі. Ми добре вимили його. Я ще раз оглянув оббивку на сидіннях і колеса. «Наша заслужена дійна корівка», як завжди називав його Готфрід. Не так легко було розлучатися з нею.

Хтось торкнув мене за плече. Я здивовано обернувся. Перед мною стояв молодий, зухвалий на вигляд чоловік у пальті з поясом. Розмахуючи бамбуковою паличкою, він підморгнув мені:

— Ти ба! Та ми знайомі!

Я раптом згадав, де бачив цього дженджика.

— Гвідо Тіс з «аугеки»!

— Отож-бо! — самовдоволено сказав він. — Ми з вами зустрілися тоді біля цієї самої таратайки. До речі, з вами був якийсь огидний тип. Я ледве стримався, щоб не затопити йому в пику.

Уявивши собі, що цей хирляк ледве стримався, щоб не затопити в пику Кестерові, я мимоволі скривився. Тіс сприйняв це як усмішку і, в свою чергу, вишкірив гнилі зуби.

— Ну, та забудьмо про це, Гвідо не пам'ятає зла. Ви тоді заплатили величезну ціну за цього дідуся. А заробили хоч щонебудь на ньому?

— Заробили, — сказав я. — Машина добра.

Тіс заторохтів:

— Якби ви були послушалися мене, то мали б більше. І я теж. Ну, та годі про це! Все прощаю, все забув! Але сьогодні ми можемо залагодити разом вигідну справу. Візьмемо цю чортопхайку за п'ятсот марок, щоб мені з цього місця не зійти! Тут немає жодної душі, яка могла б запропонувати більше. Згода?

Я зрозумів. Він думав, що ми тоді перепродали машину, і не здогадувався, що майстерня належала нам. Навпаки, він вважав, що ми тепер знов хочемо купити таксі.

— Машина ще й досі варта того, щоб за неї заплатити тисячу п'ятсот, — сказав я. — Навіть враховуючи податок за право возити на ній пасажирів.

— Атож, — палко підхопив Гвідо. — Ми надбавлятимем до п'ятисот, тобто я. Якщо нам віддадуть її за ці гроші, я виплачую вам триста п'ятдесят готівкою.

— Не можу піти на таке, — сказав я. — У мене є інший покупець.

— Ну добре... — Він хотів запропонувати щось інше.

— Дарма й балакати. — Я пішов на середину двору. Тепер я знав, що він зможе надбавляти до тисячі двохсот.

Розпорядник почав пропонувати покупцям наші речі. Спершу обладнання майстерні. Вони пішли дешево. Так само й інструменти. Потім дійшла черга до таксі. Спочатку хтось запропонував триста марок.

— Чотириста, — озвався Гвідо.

— Чотириста п'ятдесят, — сказав, довго повагавшись, якийсь чоловік у робітничій сорочці.

Гвідо додав до п'ятисот. Аукціоніст кілька разів спитав:

— Хто більше?

Чоловік у сорочці мовчав. Гвідо підморгнув мені й підняв чотири пальці.

— Шістсот, — сказав я.

Гвідо труснув головою й запропонував сімсот. Я надбавляв далі. Гвідо відчайдушно підіймав ціну. Почувши моє «тисяча», він благально кивнув мені й показав на пальцях, що я ще можу заробити сто марок. Потім запропонував тисячу десять. У відповідь на тисячу сто він почервонів і сердито видавив із себе:

— Тисяча сто десять.

Я дійшов до тисячі сто дев'яносто й вирішив почекати, поки він запропонує тисячу двісті. Тоді я мав намір здатися.

Але Гвідо розлютився до краю. Вирішивши, що я його випахаю з гри, він раптом запропонував тисячу триста. Я гарячково розмірковував. Якби він справді хотів купити машину, то напевне зупинився б на тисячі двісті. А тепер він, мабуть, лише під'юджував мене, щоб помститися за невдачу. Із нашої з ним розмови він зробив висновок, що для мене межа — тисяча п'ятсот, і не бачив для себе ніякої небезпеки.

— Тисяча триста десять, — сказав я.

— Тисяча чотириста, — відразу ж запропонував Гвідо.

— Тисяча чотириста десять, — мовив я, трохи повагавшись.

Я боявся, що на цьому й скінчиться торг.

— Тисяча чотириста дев'яносто! — Гвідо переможно й глузливо глянув на мене. Він думав, що добре насолить мені.

Я мовчки витримав його погляд.

— Хто більше? — запитав розпорядник. — Хто більше? — вдруге запитав він і підняв молоток.

Тієї миті, коли Гвідо став власником машини, переможний вираз у нього на обличчі змінився на безпорадно-здивований. Геть розгублений, Гвідо підійшов до мене:

— А я гадав, що ви хотіли...

— Ні, — відповів я.

Він почухав потилицю:

— От чорт! Як я скажу це своїй фірмі? Я думав, що ви дійдете до тисячі п'ятсот. Ну нічого, принаймні цього разу я таки вихопив цю чортопхайку у вас з-під носа!

— Що нам і треба було, — сказав я.

Гвідо нічого не зрозумів. І аж як побачив, що до мене підійшов Кестер, усе збагнув і схопився за голову.

— Боже мій, то машина була ваша? Ох, я ж бовдур, дурень неприторенний! Дав себе так ошукати! Як мала дитина! Бідолашний Гвідо! Спіймався на такий дешевий гачок! Ну, то що вже тут балакати! Найхитріші завжди попадаються в пастку, що їй сліпий побачив би. Ну нічого, другого разу якось надолужимо!

Він сів за кермо й виїхав із двору. Ми дивилися вслід машині, і на душі в нас було не дуже радісно.

Пополудні прийшла Матильда Штос. Треба було розрахуватися з нею за останній місяць. Кестер виплатив їй гроші й пообіцяв поговорити з новим власником майстерні, щоб її взяли за прибиральницю. Юпа ми також влаштували в нього. Але Матильда похитала головою:

— Ні, пане Кестер, з мене годі. Кістки вже не гнутья.

— А що ж ви робитимете? — спитав я.

— Поїду до дочки. Вона вийшла заміж у Бунцлау. Знаєте Бунцлау?

— Ні, Матильдо.

— А пан Кестер знає?

— Теж ні.

— Чудасія, та й годі, — здивувалася Матильда. — Ніхто не знає Бунцлау. Кого тільки не питала — не знають. А моя дочка живе там уже дванадцять років. Одружилася з секретарем канцелярії.

— То виходить, Бунцлау таки є. Можете бути певні. Якщо там живе секретар канцелярії.

— Авжеж. І все-таки дивно, що ніхто не знає Бунцлау, га? Ми погодилися з нею.

— А чого ж ви за стільки років ні разу не побували там? — спитав я.

Матильда всміхнулася:

— Та була на те причина. Але тепер я їм потрібна, дітей глядіти, у них уже четверо. І Едуард теж поїде зі мною.

— Здається, в тих краях є добряча горілка, — зауважив я. — Слив'янка, чи що...

Матильда замахала руками:

— У тім-то й горе. Мій зять виявився непитущий. Є такі люди, що нічогісінько не п'ють.

Кестер дістав із порожніх полиць останню пляшку.

— Ну, то давайте, Матильдо, вип'ємо разом на прощання.

— Не відмовлюся, — мовила Матильда.

Кестер поставив на стіл чарки й налив їх. Матильда вихилила ром так швидко, ніби вилила його крізь решето. Верхня губа в неї посмикувалась, вусики дрижали.

— Ще одну? — спитав я.

— Не відмовлюся.

Їй налили ще велику чарку, а тоді вже вона почала прощатися.

— Усього найкращого вам у Бунцлау, — побажав я.

— Щиро дякую. Але смішно, що ніхто не знає Бунцлау, га?

Вона вийшла перевальцем. Ми ще трохи постояли в спорожнілій майстерні.

— Власне, можна вже й нам іти звідси, — сказав Кестер.

— Так, — відповів я. — Нам уже тут нема чого робити.

Ми замкнули двері й пішли по «Карла». Ми не продали його, він стояв у гаражі неподалік. Тоді з'їздили в банк, на пошту, і Кестер заплатив гроші в управління аукціонів.

— Тепер я поїду посплю, — сказав він. — Ти будеш удома?

— Я сьогодні звільнився на цілий вечір.

— Гаразд, то я заїду по тебе десь о восьмій.

Ми повечеряли в маленькому заїзді за містом і поїхали назад. У місті, на першій же вулиці, в нас лопнув передній скат. Довелося міняти його. «Карл» був давно не митий, і я добряче вимастився біля нього.

— Мені треба помити руки, Отто, — сказав я.

Поблизу була велика кав'ярня. Ми зайшли туди й сіли за стіл недалеко від виходу. Там було навдивовижу багато людей. Грав жіночий оркестр, у залі аж гуло. Музиканти понадягали барвисті паперові ковпаки, частина гостей була вбрана в маскарадні костюми, від стола до стола тяглися стрічки серпантину, здіймалися вгору повітряні кулі. Офіціанти бігали з повними тачками. Усюди був рух, гамір і сміх.

— Що тут робиться? — спитав Кестер.

Білява дівчина з-за сусіднього столу сипнула на нас цілу жменю конфеті.

— Звідки ви взялися? — засміялась вона. — Хіба ви не знаєте, що сьогодні перший день м'ясниць?

— Он воно що! — мовив я. — Ну, коли так, то я піду помію руки.

Щоб добратися до умивальника, мені довелося перетнути весь зал. Дорогою я трохи затримався через гурт п'яних, що хотіли висадити якусь жінку на стіл, щоб вона там співала. Жінка пручалась і верещала, стіл перекинувся, і все товариство падало. Я чекав, поки звільниться прохід. Зненацька мене наче вдарило струмом. Я ніби закам'янів, зала зникла, не було більше гамору, музики, лишилися тільки невиразні рухомі тіні, серед яких надзвичайно чітко та ясно вирізнявся один стіл, один однісінький стіл, а за ним молодик у блазнівському ковпаку

набакир. Однією рукою він обіймав за стан сп'янілу дівчину. Склані тупі очі, тонкі губи, а під столом яскраво-жовті, до блиску начищені краги...

Мене підштовхнув офіціант. Я, мов п'яний, пройшов далі і знову став. Мені було гаряче, але я тремтів усім тілом. Руки змокрили. Тепер я побачив і решту людей за столом. Почув, як вони з задерикуватим виразом на обличчях співали хором якусь пісню, постукуючи в лад їй кухлями по столу. Мене знову хтось штовхнув і буркнув:

— Не загороджуйте проходу.

Я машинально рушив далі, знайшов умивальник, помив руки, але опам'ятався аж тоді, коли мало не ошпарив шкіру. Потім повернувся назад.

— Що з тобою? — спитав Кестер.

Я не міг вимовити й слова.

— Ти захворів? — знову спитав він.

Я похитав головою і показав очима на сусідній стіл, від якого на нас скоса поглядала білява дівчина. Раптом Кестер зблід, його очі звузились. Він весь подався вперед і ледь чутно спитав:

— Він?

— Так, — відповів я.

— Де?

Я повів очима в тому напрямку, де сидів убивця Готфріда.

Кестер повільно встав. Він випростався, ніби удав, що готується до нападу.

— Обережно, — шепнув я. — Не тут, Отто!

Він коротким помахом руки зупинив мене й поволі рушив уперед. Я приготувався кинутись за ним. Якась жінка насунула йому на голову зелено-червоний паперовий ковпак і повисла в нього на плечі. Він навіть не доторкнувся до неї, але струснув її так, що вона виричила на нього очі. Обійшовши навколо залу, він повернувся назад.

— Його вже нема там, — сказав він.

Я встав і оглянув зал. Кестер мав рацію.

— Ти думаєш, він упізнав мене? — спитав я.

Кестер знизав плечима. Він аж тепер помітив ковпак у себе на голові й скинув його.

— Не розумію, — сказав я. — Адже я пробув в умивальній хвилину або дві.

— Ти був там більше як чверть години.

— Що?

Я ще раз поглянув на той стіл.

— Уся компанія зникла. З ними була одна дівчина, і її нема.

Якби він упізнав мене, то напевне втік би сам.

Кестер підкликав офіціанта.

— Тут є ще один вихід?

— Так, із того боку, на Гарденбергштрассе.

Кестер вийняв із кишені монету й дав офіціантові.

— Ходімо, — сказав він мені.

— Шкода, — кинула, усміхаючись, блондинка від сусіднього столика. — Такі солідні кавалери.

Вітер ударив нам в обличчя. Після гарячого чаду кав'ярні він здавався крижаним.

— Іди додому, — сказав Кестер.

— Їх там було кілька чоловік, — заперечив я, сідаючи до нього в машину.

Машина рвонулася вперед. Ми об'їздили всі вулиці навколо кав'ярні, чимраз віддаляючись від неї, але нікого не побачили. Нарешті Кестер зупинив машину.

— Вислизнув, — сказав він. — Та це ще нічого не означає. Тепер ми де-небудь натрапимо на нього.

— Отто, — мовив я. — Облишмо це.

Він зміряв мене твердим поглядом.

— Готфрід мертвий, — повів я далі, і мене самого здивували мої слова. — Від цього він не оживе.

Кестер і далі дивився на мене.

— Роббі, — повільно відповів він, — я вже не пам'ятаю, скільки я вбив людей. Але ще пам'ятаю, як збив одного молодого англійця. У нього заїло кулемет, і він був беззахисний. Я на своєму літаку був за кілька метрів від нього і бачив перелякане

дитяче обличчя, добре бачив нажахані очі. То був його перший виліт, ми потім з'ясували, і йому тільки-но минуло вісімнадцять. І в те злякане, безпорадне, гарне дитяче обличчя я з відстані кількох метрів випустив чергу зі свого кулемета, і його череп луснув, як куряче яйце. Я не знав того юнака, і він нічого не заподіяв мені. Цей випадок мучив мою совість довше, ніж інші, сплигло багато часу, поки я нарешті приглушив своє сумління тим проклятим «війна є війна». Але я скажу тобі: якщо я не доконаю того, хто вбив Готфріда, хто застрелив його, безневинного, як собаку, то випадок з англійцем був жахливим злочином. Ти мене розумієш?

— Розумію, — сказав я.

— А тепер іди додому. Я мушу докінчити це. Воно стоїть передо мною, мов стіна. Я нічого не можу робити, поки воно стоїть.

— Я не піду додому, Отто. Якщо вже так, то давай будемо разом до кінця.

— Дурниці, — нетерпляче заперечив він. — Мені не треба твоєї допомоги. — Побачивши, що я хочу щось сказати, він підняв руку: — Я буду обережний! Спіймаю його наодинці, без друзів, зовсім самого! Не бійся за мене.

Він нетерпляче виштовхнув мене з машини й миттю поїхав далі. Я розумів, що його вже ніщо не могло стримати. Розумів також, чому він не взяв мене з собою. Через Пат. Готфріда він би взяв.

Я пішов до Альфонса. Він був єдиний, з ким я міг поговорити. Хотів порадитися з ним, що можна було б зробити. Але Альфонса я не застав. Заспана дівчина сказала мені, що з годину тому він пішов на збори. Я вирішив почекати його й сів до столу.

У ресторані не було нікого. Лише над прилавком горіла маленька лампочка. Дівчина знов сіла в куток і заснула. Я думав про Отто й Готфріда, дивився у вікно на вулицю, освітлену повним місяцем, що повільно впливав з-за дахів, пригадав могилу з чорним дерев'яним хрестом та сталевим шоломом на ній і раптом помітив, що плачу. Я витер сльози.

Невдовзі почувалася тиха швидка хода. Двері, що вели на подвір'я, відчинилися, і на порозі з'явився Альфонс. Його обличчя блищало від поту.

— Це я, Альфонсе, — озвався я.

— Іди сюди, швидше!

Я подався за ним у кімнату праворуч за прилавком. Альфонс підійшов до шафи й дістав із неї два старі санітарні пакети з часів війни.

— Перев'яжи мене, — сказав він і обережно скинув штани.

У нього на стегні була рвана рана.

— Тебе наче зачепило кулею, — сказав я.

— Так воно і є, — буркнув Альфонс. — Ну, перев'яжуй!

— Альфонсе, — спитав я і випростався. — Де Отто?

— Звідки мені знати, де Отто, — похмуро відповів він, видавляючи з рани кров.

— Ви були не разом?

— Ні.

— Ти не бачив його?

— І не сподівався побачити. Розмотуй другий пакет і накладди його зверху. Це тільки подряпина.

Вовтузячись біля рани, він і далі щось бубонів собі під ніс.

— Альфонсе, — сказав я, — ми сьогодні бачили того... та ти знаєш... того, що вбив Готфріда... Бачили звечора, і Отто тепер розшукує його.

— Що? Отто? — Він одразу став уважніший. — А де він? Тепер усе це ні до чого! Йому треба забиратися звідти!

— Він не поїде звідти.

Альфонс відкинув ножиці.

— Їдь туди. Ти знаєш, де він? Хай тікає звідти. Скажи йому, що за Готфріда я вже розквитався. Я вистежив його раніше за вас! Ось же бачиш! Він стріляв, але я вдарив його по руці. Потім вистрілив сам. Де Отто?

— Десь у районі Менкештрассе.

— Слава Богу. Він там уже давно не живе. А все-таки забери звідти Отто.

Я підійшов до телефону й подзвонив на стоянку таксі, де зазвичай зупинявся Густав. Він саме був там.

— Густаве, ти можеш під'їхати на ріг Візенштрассе і площі Бельвю? Швиденько! Я чекатиму там на тебе.

— Домовились. Через десять хвилин буду.

Я повісив слухавку й повернувся до Альфонса. Він уже надів інші штани.

— А я й не знав, що ви катаєтесь там, — сказав він. Його обличчя ще й досі було мокре. — Було б краще, якби ви десь сиділи. Щоб, на випадок чого, довести своє алібі. Усе може трапитись, може, й вас потім питатимуть. Хтозна...

— Ти краще подумай про себе, — сказав я.

— Ет! — Він говорив швидше, ніж звичайно. — Я зустрів його на самоті. Чекав на нього в кімнаті. В альтанці, пристосованій для житла. Навколо — жодного сусіда. До того ж він змусив мене оборонятися, вистрелив перший, як тільки переступив поріг. Мені не потрібне ніяке алібі. А якщо буде потрібне, я знайду їх десяток.

Альфонс глянув на мене. Він сидів на стільці, обернувши до мене широке мокре обличчя, волосся в нього злиплося від поту, великий рот трохи скривився, а його погляд важко було витримати — стільки муки, болю і любові раптом з'явилося в його очах.

— Ну, тепер Готфрід заспокоїться, — сказав він хрипко й тихо. — У мене було таке відчуття, що він досі не мав спокою.

Я мовчки стояв перед ним.

— Тепер іди, — сказав він.

Я вийшов через залу. Дівчина й далі спала, аж хропла. Місяць уже піднявся високо, й надворі було видно. Я пішов площею Бельвю. Вікна будинків блищали в місячному сяйві, мов срібні дзеркала. Вітер утих. Було зовсім тихо.

Через кілька хвилин під'їхав Густав.

— Що сталося, Роберте? — спитав він.

— Сьогодні ввечері вкрали нашу машину. Кажуть, її недавно бачили в районі Менкештрассе. Під'їдемо туди?

— Ну звичайно! — Густав пожвавішав. — Чого тільки тепер не крадуть! Що не день, то кілька машин. Але здебільшого вони катаються лише доти, доки є бензин, а потім кидають їх на дорозі.

— Може, і з нашою таке.

Густав розповів мені, що скоро збирається одружитись. Його дівчина завагітніла, і вже нічого не вдієш. Ми проїхали Менкештрассе, потім кілька поперечних вулиць.

— Он вона! — раптом вигукнув Густав.

Машина стояла в глухому, темному провулку. Я виліз із таксі, взяв свій ключ і ввімкнув запалення.

— Усе гаразд, Густаве, — сказав я. — Спасибі, що підвіз мене сюди.

— А може, заїдемо десь випити по чарочці? — запитав він.

— Ні, тільки не сьогодні. Хай завтра. Я дуже поспішаю.

Я засунув руку в кишеню, щоб заплатити йому за їзду.

— Ти здурів? — образився він.

— Ну, то спасибі, Густаве. Не затримуйся. До побачення.

— А може, нам засісти й зловити того ірода, що поцупив машину, га?

— Ні, він уже напевне давно втік. — Мене раптом охопила шалена нетерплячка. — До побачення, Густаве!

— А в тебе ще є бензин?

— Є, досить. Я вже перевірів. Ну, на добраніч!

Він поїхав. Я трохи почекав, потім рушив за ним, звернувшись на Менкештрассе й повільно проїхав нею на третій швидкості. Коли я повернувся назад, на розі вже стояв Кестер.

— Що це означає?

— Сідай, — швидко мовив я. — Тобі вже нема чого тут стояти. Альфонс теж шукав його і... вже знайшов.

— Ну?

— Все, — сказав я.

Кестер мовчки сів у машину. Але не до керма, а поруч зі мною. Він раптом змарнів і згорбився. Я рушив з місця.

— Заїдемо до мене? — спитав я.

Він кивнув. Я додав газу й поїхав уздовж каналу. Вода мерехтіла, наче широка срібна смуга. Склади на протилежному березі тонули в густій пітьмі, але на бруківці відбивалося тьмяне блакитне світло, і машина линула по ньому, наче по невидимому снігу. Над дахами здіймалися широкі сріблясто-зелені бані собору в стилі бароко. Вони сяли на тлі глибокого іскристого неба, в якому, наче велика сигнальна ракета, висів місяць.

— Отто, я радий, що так вийшло, — промовив я.

— А я ні, — відповів він.

У пані Залевської ще світилося. Коли я відімкнув двері, вона вийшла з вітальні.

— Вам телеграма, — сказала вона.

— Телеграма? — здивовано перепитав я.

Я був ще весь заповнений подіями вечора. Нарешті я збагнув, про що вона каже, й побіг до своєї кімнати. Телеграма лежала посеред столу, біла, як сніг, у яскравому світлі. Я зірвав наліпку. Серце в мене стислося, літери розпливлися перед очима та знову зійшлися до купи. Я глибоко відітхнув, заспокоївся й показав телеграму Кестерові.

— Ну, слава Богу. А я вже думав...

Там було всього три слова: «Роббі, швидше приїзди». Я знову взяв аркушик. Почуття полегшення минулося. Повернувся страх.

— Що там могло статись, Отто? Боже, чому вона не подзвонила? Мабуть, щось там сталося!

Кестер поклав телеграму на стіл.

— Коли ти востаннє мав од неї звістку?

— Тиждень тому... Ні, більше.

— Замов розмову. Якщо там щось скоїлося, ми зараз же поїдемо туди. Машиною. У тебе є розклад поїздів?

Я замовив санаторій і приніс із вітальні пані Залевської розклад поїздів. Поки ми чекали, Кестер гортав книжку.

— Перший поїзд у тому напрямку йде аж завтра опівдні, — сказав він. — Краще проїхати машиною скільки встигнем.

А там завжди можемо пересісти на найближчий поїзд. Так ми напевне виграємо кілька годин. Як ти гадаєш?

— Справді так буде краще. — Мені важко було уявити, як я витримав би довгі бездіяльні години в поїзді.

Задзвонив телефон. Кестер узяв залізничний довідник і пішов у мою кімнату. На проводі був санаторій. Я попросив покликати Пат. Через хвилину сестра з комутатора сказала, що Пат краще не підходить до телефону.

— Що з нею? — закричав я.

— Кілька днів тому в неї була невелика кровотеча. А сьогодні вона температуриє.

— Перекажіть їй, що я їду! — гукнув я. — З Кестером і «Карлом». Ми зараз виїжджаємо. Ви зрозуміли?

— З Кестером і Карлом, — показав голос.

— Так. Але передайте їй негайно. Ми зараз виїжджаємо.

— Зараз передам.

Я повернувся до своєї кімнати. Ноги в мене були якісь на диво легкі. Кестер сидів за столом і виписував потрібні нам поїзди.

— Готуй валізу, — сказав він. — Я поїду додому й візьму свою. За півгодини буду тут.

Я зняв із шафи валізу. Це була та сама Ленцова валіза з кольоровими наліпками різних готелів. Я швидко спакувався й попередив про свій від'їзд пані Залевську та господаря «Інтернаціоналю». Потім сів біля вікна й почав чекати Кестера. Навколо стояла глибока тиша. Я подумав про те, що завтра ввечері буду в Пат, і мене раптом заповонило гаряче, шалене почуття близької зустрічі, перед яким зблідло усе: страх, турбота, сум, розпач. Завтра ввечері я побачу її — це було невимовне щастя, щось майже неймовірне. Адже відтоді, як ми бачились востаннє, стільки всього втрачено...

Я взяв валізу й пішов униз. Усе раптом здалося мені приємним і рідним — сходинок, затхлий запах біля вхідних дверей, холодний, сірий, як гума, відблиск асфальту, по якому саме під'їхав «Карл».

— Я захопив із собою пледи, — сказав Кестер. — У дорозі буде холодно. Закутайся як слід.

— Будемо вести машину по черзі, га? — запропонував я.

— Добре. Але поки що поведу я. Я ж поспав після обіду.

Через півгодини місто лишилося позаду й нас поглинула безмежна тиша ясної місячної ночі. Перед нами білою стежкою до самого обрію бігло шосе. Було так видно, що ми могли їхати, не вмикаючи фар. Гудіння мотора нагадувало глуху музику органа; воно зовсім не порушувало тиші, а робило її ще відчутнішою.

— Ти б трохи поспав, — порадив Кестер.

Я похитав головою:

— Не можу, Отто.

— То хоч ляж, щоб на ранок був свіжіший. Ми ж маємо проїхати всю Німеччину.

— Я й так відпочину.

Я лишився сидіти біля Кестера. Місяць поволі плив у небі. Поля поблискували перламутром. Час від часу повз нас пролітали села, іноді якесь місто — заспане й порожнє. Ущелини вулиць між рядами будинків були наповнені примарним місячним сяйвом, що обертало ніч у якийсь фантастичний фільм.

Над ранок похолоднішало. На луках мерехтів іній, дерева на тлі збляклого неба стояли, ніби вилиті зі сталі, у лісах потягло вітерцем, а з димарів над будинками подекуди вже здіймався димок. Ми помінялися місцями, і до десятої години машину вів я. Потім ми нашвидкуруч поснідали в якомусь заїзді при дорозі, і я знов сів за кермо. О дванадцятій Кестер змінив мене й далі вже вів машину сам, бо їхав швидше, ніж я.

Надвечір, коли вже почало смеркатися, ми досягли передгір'я. У нас були ланцюги для коліс і лопата. Ми спитали, чи далеко ще можна проїхати машиною.

— З ланцюгами можна спробувати, — сказав секретар автоклубу. — Цього року дуже мало снігу. Але я добре не знаю, як там останні кілька кілометрів. Може, й застрянете.

Ми набагато випередили поїзд і вирішили спробувати добратися на саму гору. Було холодно, і туману ми не боялися. Машина

йшла вгору зигзагами, як годинник. Піднявшись до половини, ми надягли ланцюги. Дорога була розчищена від снігу, але місцями взялася кригою, і машина підскакувала й ковзала на всі боки. Час від часу ми застрявали й доводилося розкопувати сніг. В останньому селі ми попросили відро піску, бо були вже вище від санаторію і побоювалися, що, коли їхатимемо вниз, можуть трапитися вкриті ожеледдю повороти. Стало зовсім темно. Над нами височіли в пільмі круті й голі гори, прохід звужувався, мотор ревів на першій швидкості, і ми поворот за поворотом спускалися вниз. Раптом світло фар ковзнуло зі схилу в порожняву, гори розступились, і ми побачили перед собою внизу цілий рій освітлених вікон села.

Машина прогуркотіла головною вулицею, між барвистими вітринами крамниць. Пішоходи сахалися вбік, злякані незвичайним видовищем, коні харапудились, одні сани з'їхали в канаву, а ми звивистою дорогою побралися нагору до санаторію і зупинились перед під'їздом.

Я вискочив з машини. Зацікавлені обличчя, люди, канцелярія, ліфт — усе пропливало, ніби в тумані. Я побіг білим коридором, рвонув двері й побачив Пат — такою, як бачив її сто разів уві сні і в мріях. Вона рушила мені назустріч, і я вхопив її в обійми, як саме життя, навіть щось більше, ніж життя.

— Слава Богу, — мовив я, трохи отямившись. — Я думав, ти лежиш у постелі.

Вона похитала головою в мене на плечі. Потім випросталась, обхопила моє обличчя руками й пильно подивилась на мене.

— Ти приїхав! — прошепотіла вона. — Нарешті приїхав!

Вона поцілувала мене — обережно, поважно й обачно, ніби я був скляний і міг розбитися. Відчувши її губи, я затремтів. Надто швидко все це сталося, я ще не осягнув того, що бачив перед собою, бо ще не зовсім був тут — ще жив дорогою, у мені ще гуркотів мотор, в очах ще маячіло нескінченне шосе. Я почувався як людина, що з холоду й темряви ввійшла в теплу кімнату: вона вбирає тепло шкірою, очима, але ще не зігрілась.

— Ми швидко їхали, — мовив я.

Вона не відповіла, а й далі мовчки дивилася на мене. Її обличчя було зворушливо врочисте, очі зблизька вдивлялися в мене, і здавалося, ніби вона шукає і хоче знову знайти щось дуже важливе. Той погляд збентежив мене. Я поклав руки їй на плечі й опустив очі.

— Тепер ти залишишся тут? — спитала вона.

Я кивнув.

— Скажи мені зразу. Скажи мені, чи ти знов поїдеш, щоб я знала.

Мені хотілося відповісти, що я ще й сам не знаю і що, мабуть, через кілька днів я змушений буду поїхати, бо не маю грошей, щоб лишитися тут. Але я не міг цього сказати. Не міг, коли вона так дивилася на мене.

— Ні, — відповів я, — не поїду. Буду тут, поки нам обом можна буде виїхати звідси.

Її обличчя не поворухнулось. Але воно раптом проясніло, ніби його хто освітив зсередини.

— Ох, — прошепотіла вона, — я б не пережила твого від'їзду.

Я спробував через її плече прочитати температурну криву на табличці, прикріпленій в узголів'ї ліжка. Вона помітила це, миттю висмикнула аркушик, зім'яла його й кинула під ліжко.

— Тепер це вже не має значення, — сказала вона.

Я запам'ятав собі, де лежав зібганий папірець, і вирішив потім, як вона не бачитиме, сховати його в кишеню.

— Ти нездужала? — спитав я.

— Трошки. Але все вже минуло.

— А що кажуть лікарі?

Вона засміялася:

— Не питай мене тепер про лікарів. Узагалі не питай нічого. Ти тут, і цього досить!

Вона якось раптом змінилась. Я не знаю, чи це мені здалося тому, що я довго не бачив її, але вона була ніби не та, що раніше. Її рухи були лагідніші, шкіра тепліша, навіть підійшла вона

до мене якось інакше. Вона вже була не тільки гарною, молодою дівчиною, що потребує захисту, в ній з'явилося щось нове, і коли раніше я часом не міг твердо сказати, чи вона кохає мене, то тепер відчував це. Вона вже нічого не приховувала, стала жвавіша та ближча мені, ніж будь-коли раніше, жвавіша, ближча, красивіша, щасливіша, але водночас і якась неспокійніша.

— Пат, — сказав я, — мені треба збігати вниз. Там Кестер. Треба пошукати, де нам зупинитися.

— Кестер? А де Ленц?

— Ленц... — я затнувся, — Ленц лишився вдома.

Вона нічого не помітила.

— Тобі можна буде потім зійти вниз? — спитав я. — Чи нам прийти до тебе?

— Мені можна все. Тепер можна все. Ми зійдемо вниз і там вип'ємо чогось. Я дивитимусь, як ви питимете.

— Добре. То ми чекатимем на тебе внизу, у холі.

Вона підійшла до шафи по сукню. Я скористався нагодою і сховав у кишеню зібганий у кульку температурний аркуш.

— Ну, бувай, Пат.

— Роббі!

Вона підійшла й поклала руки мені на плечі.

— Я так багато хотіла тобі сказати...

— І я тобі теж, Пат. Але ж тепер у нас буде час на це. Цілий день розповідатимемо щось одне одному. Завтра. Зразу якось не виходить.

Вона кивнула.

— Так, ми все розповімо одне одному. Тоді весь цей час, що ми були самотні, розлучені, забудеться. Ми знатимемо все одне про одного, і вийде так, ніби ми завжди були разом.

— А ми й були завжди разом, — сказав я.

Вона всміхнулася.

— Я ні. У мене замало сили на це. Для мене розлука була страшніша. Я не вмію втішати себе мріями, коли я самотня. Тоді я просто самотня, і більше нічого. Коли не кохаєш, легше бути самотній.

Вона й далі всміхалася. То була силувана усмішка, я бачив, як вона важко їй давалася.

— Пат, — мовив я. — Мій хоробрий зайчику!

— Давно вже я не чула цього, — сказала вона, і на очі їй набігли сльози.

Я зійшов униз до Кестера. Валізи вже були знесені. Нам дали дві суміжні кімнати у флігелі.

— Глянь, — сказав я, показуючи йому криву температуру. — Стрибає то вгору, то вниз.

Ми рушили нагору сходами. Під ногами в нас рипів сніг.

— Розпитай завтра лікаря, — порадив Кестер. — Сама температурна крива ще ні про що не свідчить.

— Я й так бачу доволі, — мовив я, зібгав папірець і сховав назад у кишеню.

Ми вмилися. Потім Кестер зайшов до мене в кімнату. У нього був такий вигляд, ніби він тільки-но встав із постелі.

— Пора одягатися, Роббі, — нагадав він.

— Так. — Я прокинувся від своїх роздумів і відкрив валізу.

Ми знов пішли до санаторію. «Карл» іще стояв на вулиці. Кестер накрив його радіатор пледом.

— Коли ми поїдемо назад, Отто? — запитав я.

Він зупинився.

— Я думаю виїхати завтра ввечері або післязавтра вранці. А ти ж лишаєшся тут...

— Як же я можу лишитися? — розпачливо відповів я. — Моїх грошей вистачить щонайбільше на десять днів. І за Пат заплачено лише до п'ятнадцятого. Мені треба повертатися назад і заробляти гроші. Тут, мабуть, такі погані піаністи не потрібні...

Кестер нахилився над радіатором «Карла» й підняв плед.

— Я дістану тобі грошей, — сказав він і випростався. — Якщо йдеться тільки про гроші, то ти можеш спокійно лишитися тут.

— Отто, — сказав я, — мені ж відомо, що в тебе лишилося з аукціону. Менше як триста марок.

— Я кажу не про них. Я добуду ще. Про гроші не турбуйся. Днів через вісім ти їх матимеш.

— Одержав спадщину? — спитав я з сумною іронією в голосі.

— Майже як спадщину. Покладись на мене. Тепер тобі не можна їхати звідси.

— Не можна, — погодився я. — Не знаю, як їй сказати про це.

Кестер знову вкрив пледом радіатор і легенько погладив капот. Тоді ми зайшли в хол і сіли біля каміна.

— Котра година? — спитав я.

Кестер глянув на годинник:

— Пів на сьому.

— Дивно, — сказав я. — А я думав, що вже багато пізніше.

Сходами вниз спускалася Пат. Вона була в хутрянному жакеті й швидко пройшла через хол, щоб привітатися з Кестером. Я аж тепер помітив, як вона засмагла. Шкіра в неї на обличчі набула кольору червонуватої бронзи, і вся вона стала трохи схожа на молоду індіанку. Але обличчя її повужчало, і очі надто блищали.

— У тебе температура? — спитав я.

— Невеличка, — швидко й ухильно відповіла вона. — Вечорами тут у кожного температура. Це тому, що ви приїхали. Ви стомилися?

— Від чого?

— Тоді ходімо в бар, га? Це ж уперше до мене сюди прибули гості.

— А тут є бар?

— Є невеличкий. Чи просто куточок, схожий на бар. Він теж має допомагати лікуванню. Уникають усього, що нагадувало б лікарню. Але там не дають нічого, що могло б зашкодити.

У барі було повно людей. Пат привіталася з кількома знайомими. Мені запам'ятався один італієць. Ми сіли за столик, що саме звільнився.

— Що ти питимеш? — запитав я.

— Коктейль із ромом. Такий, як ми завжди пили в барі. Ти знаєш рецепт?

— Його приготувати неважко, — сказав я дівчині, що обслуговувала нас. — Половина портвейну й половина ямайського рому.

— Дві чарки! — гукнула Пат. — І одну особливого.

Дівчина принесла дві чарки порто-ронко та третю з якимсь рожевим напоєм.

— Це для мене, — сказала Пат. Вона підсунула нам ром: — Салют! — Потім поставила свою чарку, навіть не пригубивши її, озирнулася навколо, миттю схопила мою чарку й випила. — Ох, який смачний! — сказала вона.

— А що ж ти собі замовила? — спитав я і покуштував підозрілу рожеву рідину. На смак вона була схожа на малиновий сік з лимоном. У ній не було ні краплі алкоголю.

— Добрий напій, — сказав я.

Пат поглянула на мене.

— Утамовує спрагу, — додав я.

Вона засміялася:

— Замов ще одну чарку порто-ронко. Але для себе. Мені не дадуть.

Я підкликав дівчину.

— Одну порто-ронко й одну особливого, — сказав я.

Я помітив, що за іншими столами багато хто пив особливий.

— Сьогодні мені можна, правда, Роббі? — сказала Пат. — Тільки сьогодні! Як колись. Правда, Кестере?

— Особливий теж непоганий, — відповів я і випив другу чарку.

— Ненавиджу його! Бідний Роббі, що тобі доводиться тут пити!

— Якщо ми частіше будемо замовляти, я ще надолужу своє, — сказав я.

Пат засміялася:

— Пізніше, до вечері, мені можна буде щось випити. Червоного вина.

Ми ще кілька разів замовили порто-ронко, потім пішли до їдальні. Пат була чарівна. Її обличчя сяяло. Ми сіли за невеличкий столик біля вікна. Тут було тепло. Унизу розкинулось село. Вулиці його були вкриті блискучим снігом.

— А де ж це Гельга Гутман? — спитав я.

— Вибула, — трохи помовчавши, сказала Пат.

— Вибула? Так рано?

— Авжеж, — відповіла Пат, і я зрозумів її.

Офіціантка принесла темно-червоне вино. Кестер налив чарки. Тепер уже не лишилося жодного вільного столика. Усюди сиділи люди й балакали. Я відчув руку Пат на своїй руді.

— Любий, — промовила вона тихо й ніжно. — Я більше не могла витримати.

XXVI

Я вийшов з кабінету головного лікаря, Кестер чекав на мене в холі. Побачивши мене, він підвівся. Ми вийшли надвір і сіли на лаві перед санаторієм.

— Погані справи, Отто, — сказав я. — Гірше, ніж я думав.

Повз нас пройшов галасливий гурт лижників. Серед них було кілька жінок, що сміялися, блискаючи білими зубами на густо змащених кремом обличчях. Вони гукали одна одній, що зголодніли, як вовки. Ми почекали, поки вони пройшли.

— Отакі, звичайно, живуть, — кинув я. — Живуть і здорово, як кобили. Аж нудить!..

— Ти розмовляв із головним лікарем? — спитав Кестер.

— Так. Він пояснював мені все дуже обережно, багато чого замовчував. Але висновок зрозумілий — їй стало гірше. Хоча він запевняє, ніби покращало.

— Цього я не розумію.

— Він доводить, що, якби Пат лишилась унизу, давно б уже не було ніякої надії. А тут процес проходить повільніше. Оце він і називає покращанням.

Кестер черкав підборами черевиків по твердому снігу. Потім підняв голову:

— Отже, він ще має надію?

— Лікарі завжди мають надію, така вже в них професія. Але в мене її лишилося дуже мало. Я спитав, чи зробив він пневмоторакс. Лікар відповів, що вже не можна. Кілька років тому їй уже робили... Тепер уражені обидві легені. Це якесь прокляття, Отто!

Перед нашою лавою зупинилась якась стара жінка у вичовганих калошах. У неї було посиніле, марне обличчя і згаслі, бліді, як сланець, очі, що здавалися невидючими. Шия була закутана в старомодне, зроблене з пір'я, боа. Жінка неквапливо піднесла до очей лорнет і подивилась на нас. Потім почала далі.

— Противна мара!

— Що ж він іще сказав? — спитав Кестер.

— Він пояснив мені, звідки походить її захворювання. У нього, мовляв, було вже багато пацієнтів такого ж віку. Каже, що це наслідок війни. Недоїдання в дитячі та юнацькі роки. Але що мені до того? Пат повинна видужати. — Я глянув на Отто. — Звичайно, лікар розповів мені, що не раз був свідком чуда. Що саме при такому захворюванні нібито буває, що процес несподівано припиняється, інкапсулюється і виликовується навіть у зовсім безнадійних випадках. Жафе теж про це говорив. Але я в чудеса не вірю.

Кестер нічого не відповів. Ми мовчки сиділи поруч. А про що ми мали говорити? Надто багато пережили разом, щоб марно втішати один одного.

— Вона не повинна нічого помітити, Роббі, — нарешті сказав Кестер.

— Авжеж, — відповів я.

Ми сиділи, поки прийшла Пат. Я вже ні про що не думав, навіть розпачу не було. Я просто зовсім отупів, все в мені потьмяніло й ніби вмерло.

— Он вона, — сказав Кестер.

— Вона, — мовив я і підвівся.

— Привіт! — Пат ішла до нас, махаючи рукою. Вона посміхалась і трохи похитувалась.

— Я трохи п'яненко. Від сонця. Завжди, коли полежу на сонці, мене похитує, наче старого моряка.

Я подивився на неї, і все враз змінилось. Я вже не вірив лікареві — я вірив у чудо. Пат була тут; вона жила; вона стояла переді мною і сміялась, — перед цим усе інше відступило.

— Чого у вас такі кислі обличчя? — спитала вона.

— Обличчя городян, що зовсім не пасують до цієї обстановки, — відповів Кестер. — Ми ніяк не можемо звикнути до сонця.

Вона засміялась:

— У мене сьогодні гарний день. Немає температури. Мені дозволили вийти з санаторію. Може, підемо в село — вип'ємо аперитиву?

— Звичайно.

— Ну, гайда!

— А може, краще було поїхати саньми? — спитав Кестер.

— Я почуваюся добре, — сказала Пат.

— Я це знаю, — запевнив її Кестер. — Але я ще ніколи не їздив у такому кошику. Хочеться спробувати хоч раз.

Ми покликали візника й покрученою гірською дорогою поїхали вниз до села. Перед однією кав'яренькою із маленькою, залитою сонцем терасою вилізли з саней. Там сиділо багато людей, і я впізнав декого з санаторію. Італієць, що ми його зустріли в барі, теж був тут. Його звали Антоніо, він підійшов до нас, щоб привітатися з Пат. Він розповів, як минулої ночі кілька жартівників перетягли одного пацієнта, коли той спав, разом з ліжком з його палати в палату до однієї старенької вчительки.

— Нащо вони це зробили? — спитав я.

— Він уже вудував і за кілька днів їде звідси, — відповів Антоніо. — А в таких випадках тут завжди утинають якийсь жарт.

— Це славнозвісний гумор вішальників, яким потішаються ті, що залишаються тут, любий, — пояснила Пат.

— Тут, у горах, люди дитиніють, — ніби вибачаючись, мовив Антоніо.

«Видужав, — думав я, — хтось видужав і їде звідси...»

— Що б ти хотіла випити, Пат? — спитав я.

— Мартіні. Сухого мартіні.

Заграло радіо. Віденські вальси. Вони маяли в теплому сонячному повітрі, наче легкі, світлі прапори. Офіціант приніс нам мартіні. Напій був дуже холодний та іскрився під сонячним промінням.

— Як хороше отак сидіти, правда? — звернулась до нас Пат.

— Чудово, — відповів я.

— Та іноді це буває нестерпно, — сказала вона.

Ми залишились у селі до обіду. Пат дуже цього хотіла. Останні тижні вона змушена була весь час бути в санаторії і це вперше вийшла: вона сказала, що вдвічі поздоровішає, коли пообідає в селі. Антонію обідав з нами. Потім ми знову поїхали нагору і Пат пішла до себе в кімнату, бо повинна була дві години полежати.

Ми з Кестером викотили «Карла» з гаража й оглянули його. Довелося замінити дві зламані ресорні пластини. У хазяїна гаража був інструмент, і ми взялися до роботи. Потім взяли автолу й помастили шасі. Коли все було готове, викотили його на двір. Він стояв на снігу, забрьоханий, капловухий.

— Може, помиємо його? — запропонував я.

— Ні, в дорогу не треба, — заперечив Кестер. — Він цього не любить.

До нас підійшла Пат. Було видно, що вона добре виспалась і посвіжішала. Навколо неї стрибав песик.

— Білі! — гукнув я.

Песик завмер, але не виказав буйної радості. Не впізнав мене й зовсім розгубився, коли Пат показала йому на мене.

— Он які діла... — мовив я. — Хвалити Бога, що хоч у людей ліпша пам'ять. А де ж він був учора?

Пат засміялась:

— Він увесь час сидів під ліжком. Білі дуже ревнує, коли до мене хтось заходить, і з досади ховається під ліжко.

— У тебе чудовий вигляд, — сказав я.

Пат подивилась на мене щасливими очима. Потім підійшла до «Карла».

— Мені б хотілося хоча б раз іще сісти в нього й трохи проїхатися.

— То поїдемо, — сказав я. — Як, Отто?

— Звичайно. Адже ви в теплому пальті, а тут у нас ще є плед і укривала.

Пат сіла спереду, за вітровим склом, поруч Кестера. «Карл» заревів. Вихлопні гази блакитно-білими хмарками заklubочились у холодному повітрі. Мотор ще не прогрівся. Ланцюги на колесах зачавкали, поволі перемелюючи сніг. «Карл», пирхаючи, гуркочучи й рикаючи, поповз униз до села, потім уздовж головної вулиці, наче зіщулений вовк, що його приголомшили тупіт коней і передзвін санних упряжок.

Виїхали за село. Надходив вечір, і засніжені простори мерехтіли рожевими відсвітами в призахідному сонці. На схилі гори стояло кілька копиць сіна, майже геть заметених снігом. Наче маленькі коми, мчали в долину останні лижники. Вони ковзали по величезному червоному кружалі сонця, що, мов грудка припалого приском жару, іще раз з'явилося з-за схилу.

— Ви проїздили тут учора? — спитала Пат.

— Так.

Машина досягла вершини першого перевалу. Кестер зупинився. Звідси розгортався величний краєвид. Коли напередодні синім вечором ми, ковзаючи по вкритій кригою дорозі, з брязкотом видиралися тут, то нічого цього не помітили. Тоді ми дивилися тільки на дорогу.

Там, за схилами, відкривалася хвиляста долина. На тлі блідо-зеленого неба круто здіймалися відроги далеких гір. Вони відсвічували золотом. Золотаві плями, ніби здуті з гір, лежали й на снігу під вершинами. Гірські схили на наших очах набирали дедалі урочистішої пурпурово-білої яскравості, а тіні щомить синішали. Сонце якраз стояло між двома осяйними вершинами, і широка долина з її пагорбами та схилами наче являла собою

могутній, безмовний, блискучий парад перед умираючим володарем. Бузкова стрічка шосе, темніючи на поворотах, зміїлась поміж пагорбів, зникала, виринала знов, минала села і, випроставшись, побігла на перевал аж до обрію.

— Так далеко від села я ще ніколи не була, — мовила Пат. — Це дорога додому?

— Так.

Вона мовчки дивилася вниз. Потім вийшла з машини і, приставивши дашком долоню до очей, довго дивилася на північ, ніби хотіла розгледіти там башти далекого міста.

— Скільки туди кілометрів?

— Близько тисячі. У травні ми поїдемо туди з тобою. Отто приїде по нас.

— У травні, — повторила вона. — Господи, у травні.

Сонце повільно заходило. Долина ожила: тіні, що ховалися в складках землі, досі непорушні, почали безгучно здійматися вгору, видиратися вище, ніби велетенські сині павуки. Потягло холодом.

— Нам треба повертатися, Пат, — сказав я.

Вона звела на мене очі, і враз із них заволав страшний біль. Я миттю збагнув, що Пат усе знає. Знає, що вже ніколи не перейде через цей суворий гірський хребет, вона знала це й хотіла приховати від нас, так само, як ми приховували від неї; але на якусь мить вона втратила самовладання, і вся скорбота світу відбилася в її очах.

— Давайте ще трохи проїдемо вниз, — сказала вона. — Ще зовсім трошечки...

— Давай, — обмінявшись поглядами з Кестером, сказав я.

Пат сіла до мене на заднє сидіння, я пригорнув її і вкрив її й себе пледом. Машина почала повільно спускатися в долину, в тіні.

— Роббі, любий, — шепотіла вона на моєму плечі, — тепер усе так, ніби ми їдемо додому, повертаємось до нашого життя...

— Так, — сказав я, натягуючи вище плед.

Що нижче ми спускалися, то швидше темніло. Пат лежала, щільно вкрита пледом. Вона засунула свою руку мені на груди,

під сорочку, я відчував її руку, потім її дихання, її губи і, нарешті, — сльози...

Обережно, так, щоб вона не помітила повороту, Кестер, об'їхавши широку дугу, розвернувся на ринковому майдані найближчого села й повільно рушив назад.

Коли ми знову проїжджали вершину, сонця вже не було, а на сході сховався місяць — блідий і ясний серед хмар, що насувалися з-за обрію. Ми їхали назад, монотонно шаруділи ланцюги, перемелюючи сніг. Було дуже тихо. Я сидів нерухомо й відчував сльози Пат на своєму серці, ніби там кровоточила рана.

Через годину я сидів у холі, Пат була у своїй кімнаті, а Кестер пішов на метеорологічну станцію довідатися, чи не передбачається снігопаду. Надворі стояла імла, навколо місяця утворився світлий вінець, а вечір за вікном був сірий і лагідний, ніби оксамит. Через якийсь час підійшов Антоніо й сів біля мене. За кілька столів від нас сидів чоловік, схожий на гарматне ядро, у плетеному костюмі з надто короткими штанами «гольф». У нього було обличчя немовляти з випнутими губами й холодними очима, а над ними — круглий рожевий череп без волосся, блискучий, як білярдна куля. Поруч нього — сухорлява жінка з глибокими тінями під очима та благальним, сумним виразом обличчя. «Гарматне ядро» був жвавий, голова його без утаву рухалась, і він весь час плавно й округло розводив своїми рожевими лапками.

— Чудово тут, у горах, просто рай! Ці краєвиди, це повітря, це обслуговування! Тобі тут справді добре...

— Бернгарде, — стиха озвалась жінка.

— Справді, я б сам не від того, щоб мене так доглядали, балували! — Масна посмішечка. — Ну, та ти того варта...

— Ох, Бернгарде... — збентежено мовила жінка.

— А хіба що, хіба що? — весело галасувало «гарматне ядро». — Ніде ж краще не може бути! Ти ж тут, як у раю! Як, ти гадаєш, живеться там, унизу? Я завтра знову мушу повернутися до того шарварку. Раділа б, що нічого того не бачиш. А я радий побачити, що тобі тут добре живеться.

— Бернгарде, недобре мені тут... — сказала жінка.

— Але ж, дитинко, — заторохтів Бернгард, — не можна бути такою розпещеною! Що ж тоді казати нашому братові! Весь час гасаєш, скрізь невдачі, податки... гм, хоч-не-хоч, а мусиш.

Жінка мовчала.

— Жвавий хлопець, — зауважив я.

— Це б пак! — відповів Антонію. — Уже третій день тут і не дає дружині слова мовити за своїм безперервним: «Як тобі тут чудово». Він нічого не хоче бачити, розумієте, нічого: ні її страху, ні хвороби, ні самотності. Певне, там, у себе в Берліні, вже давно живе з якоюсь іншою жінкою — таким самим «гарматним ядром», а сюди з'являється раз на півроку з обов'язку — веселий, потирає руки, а дбає, насправді, тільки про свої вигоди. Аби нічого не чути! Таке тут можна часто бачити.

— А дружина давно вже тут?

— Близько двох років.

Через хол, посміюючись, пройшла група молодих людей. Антонію усміхнувся:

— Повертаються з пошти. Послали телеграму Роту.

— Хто це — Рот?

— Це той, що скоро має поїхати звідси. Вони телеграфували йому, що через епідемію грипу в тих краях, де він живе, йому не можна виїжджати й треба лишитися тут. Це тут звичайні жарти. Адже вони самі змушені залишатися тут, розумієте?

Я дививсь у вікно на ніби запнуті сірим оксамитом гори. «Це ж усе несправжнє, — думав я. — Це ж усе не дійсність, так не буває. Тут просто сцена, на якій розігрують п'єсу про смерть. Адже коли людина вмирає насправді, це страшенно серйозно». Мені хотілося піти слідом за тими молодими людьми, поплескати їх по плечу та сказати: «Правда ж — це лише театральна смерть, а ви тільки аматори, що люблять грати роль помираючих? А потім знову підведетеся й уклонитесь глядачам? Адже від такого не вмирають — від температури й хрипкого дихання, вмирають від пострілів і ран, я ж знаю це...»

— Ви теж хворий? — спитав я Антонію.

— Звичайно, — сказав він, посміхаючись.

— Справді чудова кава, — галасувало поряд «гарматне ядро». — У нас такої взагалі немає. Це просто казкова країна з молочними ріками!

Кестер повернувся з метеостанції.

— Мені треба їхати, Роббі, — сказав він. — Барометр упав, і дуже ймовірно, що цієї ночі піде сніг. Тоді завтра я вже не проб'юся. Сьогодні ввечері ще цілком можливо.

— Гаразд. Ми ще повечереємо разом?

— Так. Зараз я швиденько спакуюсь.

— Я йду з тобою, — сказав я.

Ми спакували Кестерові речі й винесли їх у гараж. Потім повернулися, щоб запросити Пат на вечерю.

— Коли що — дзвони мені, Роббі, — сказав Отто.

Я кивнув.

— Гроші одержиш за кілька днів. Вистачить на якийсь час. Роби все, що необхідно.

— Добре, Отто. — Я завагався. — У нас удома є ще кілька ампул морфію. Ти можеш переслати мені їх?

Він поглянув на мене.

— Навіщо вони тобі?

— Не знаю, як далі складеться. Може, й не буде потрібно. У мене, всупереч усьому, ще жевріє надія. Завжди, коли я дивлюсь на Пат. Коли застаюся сам, надія щезає. Але мені б не хотілося, щоб вона мучилась, Отто. Щоб отак лежала весь час і нічого, крім болю, не відчувала... Може, й вони самі тут дадуть їй... Але я буду спокійніший, коли знатиму, що зможу допомогти їй.

— Тільки для цього, Роббі?

— Тільки для цього, Отто. Чесно кажу. Інакше я б не звернувся до тебе.

Він кивнув.

— Адже нас тепер тільки двоє, — повільно вимовив він.

— Так.

— Добре, Роббі.

Ми попрямували до холу, і я зайшов іще за Пат. Потім ми швидко повечеряли, бо небо дедалі більше заволікало хмарами. Кестер вивів «Карла» з гаража до головного під'їзду.

— Усього найкращого, Роббі, — сказав він.

— І тобі теж, Отто.

— До побачення, Пат! — Він подав руку й подивився їй в очі: — Навесні приїду по вас.

— Бувайте здорові, Кестер. — Пат міцно стискала його руку. — Я дуже рада, що побачилася з вами. Вітайте від мене і Готфріда Ленца.

— Гаразд, — сказав Кестер.

Пат усе ще тримала його руку. Губи в неї тремтіли. Раптом вона ступнула вперед і поцілувала його.

— Прощайте! — прошепотіла вона здавленим голосом.

Обличчя Кестера раптом ніби спалахнуло ясно-червоним полум'ям. Він хотів іще щось сказати, але повернувся, сів у машину, рвучко рушив з місця й, не озираючись, помчав дорогою униз. Ми дивилися йому вслід. Машина прогуркотіла головною вулицею й зигзагами почала підійматися вгору, мов самотній світлячок, що ніс поперед себе біду смужку від фар, яка ковзала по сірому снігу. На вершині перевалу машина зупинилась, і Кестер помахав нам рукою. На світлому фоні неба вирізнялась його темна постать. Потім він зник, а ми ще довго слухали, як дедалі тихше й тихше гула його машина.

Пат стояла, подавшись уперед, і прислухалась, поки ще можна було щось почути. А тоді повернулась до мене.

— От і останній корабель відплив, Роббі...

— Передостанній, — заперечив я. — Останній — я. І ти знаєш, що я надумав? Пошукаю для себе іншої якірної стоянки. Мені вже не подобається кімната у флігелі. Не розумію: чому б нам не жити разом? Спробую дістати кімнату десь поблизу твоєї.

Вона усміхнулась:

— Це виключено! Не доб'єшся! Як ти думаєш це зробити?

— А ти будеш рада, якщо доб'юся?

— Ти ще питаєш! Це було б чудово, любий. Майже як у матусі Залевської!

— Гаразд, тоді дозволь мені попрацювати з півгодини!

— Добре. Я поки що пограю з Антоніо в шахи. Я тут навчилась.

Я пішов до канцелярії і заявив, що маю намір лишитися тут трохи довше і хотів би мати кімнату на тому ж поверсі, що й Пат. Якась літня безгруда дама обурено подивилась на мене й відхилила моє бажання, посилаючись на існуючий у санаторії розпорядок.

— А хто встановив цей розпорядок? — спитав я.

— Дирекція, — відповіла дама, розправляючи руками складки на своїй сукні.

Досить неприємно вона, зрештою, повідомила мені, що будь-який виняток може дозволити лише головний лікар.

— Але він уже пішов, — додала вона. — І ввечері його можна турбувати вдома тільки у службових справах.

— Чудово, — сказав я. — То я потурбую його в службовій справі. З приводу розпорядку в санаторії.

Головний лікар жив у маленькому будиночку поряд із санаторієм. Він зразу ж прийняв мене й дав дозвіл.

— Після такого початку в канцелярії я не думав, що все скінчиться легко, — зізнався я.

Він засміявся:

— Ага, ви, мабуть, наскочили на стару Рексрот? Ну, ось я її зараз подзвоню.

Я повернувся до канцелярії. Побачивши моє зухвале обличчя, стара Рексрот з почуттям власної гідності зникла. Я все владнав із секретаркою і попросив швейцара перенести мої речі й подбати про те, щоб у моїй кімнаті було що випити. Тоді пішов у хол до Пат.

— Ну що, добився? — спитала вона.

— Ще ні, але за кілька днів якось та доб'юся.

— Жаль. — Вона перекинула фігури з шахової дошки й підвелась.

— Ну, що будемо робити? — спитав я. — Підемо в бар?

— Ми вечорами часто граємо в карти, — сказав Антоніо. — Подув альпійський вітер, це відчувається й тут. Найкраще зараз — пограти в карти.

— У карти? Пат? — здивовано спитав я. — Яку ж гру в карти ти знаєш? Підкидного дурня чи пасьянс?

— Покер, любий, — заявила Пат.

Я засміявся.

— Вона справді вміє, — сказав Антоніо. — Тільки страшенно відчайдушна. Блефує наосліп.

— Я теж, — відповів я. — То давайте хоча б раз спробуємо.

Ми сіли в куток і почали грати. У Пат виходило непогано. Вона справді «брала на Бога» — тільки держись! Десять через годину Антоніо показав на вікно. Надворі йшов сніг. Повільно, ніби ще вагаючись, майже вертикально падав лапатий сніг.

— Вітер зовсім ущух, — сказав Антоніо. — Буде багато снігу.

— Де може бути зараз Кестер? — спитала Пат.

— Він уже переїхав головний перевал, — сказав я.

На мить я цілком виразно уявив собі «Карла» і Кестера, що веде його крізь снігову ніч. І раптом усе здалося мені не зовсім справжнім: і те, що я сидів тут, і що Кестер був у дорозі, і що Пат була зі мною. Вона щасливо усміхалася до мене, спершись рукою з картами на стіл.

— Ходи, Роббі.

«Гарматне ядро», тиняючись у холі, зупинилося біля нашого столу й почало доброзичливо втручатися в гру. Певно, його дружина вже спала, і він шукав, чим йому розважитись. Я поклав карти й сердито вирячився на нього, аж поки він пішов геть.

— Ти не дуже привітний, — задоволено зауважила Пат.

— Ні, — відповів я. — І не хочу бути таким.

Ми ще зайшли в бар і випили особливого. Пат уже час було лягати. Я попрощався з нею у холі. Підіймаючись повільно сходами нагору, вона, перш ніж завернути до коридору, зупинилася й оглянулася на мене. Я трохи почекав, потім зайшов

до канцелярії, щоб одержати ключ від своєї кімнати. Секретарка посміхнулась.

— Номер сімдесят восьмий, — сказала вона.

Це була кімната, суміжна з кімнатою Пат.

— Чи не пані Рексрот розпорядилася так? — спитав я.

— Ні, фрейлейн Рексрот пішла до будинку місіонерів, — відповіла вона.

— Іноді місіонери — просто благодать, — сказав я і швидко пішов нагору.

Мої речі вже були розпаковані. Через півгодини я постукав у бічні двері до сусідньої кімнати.

— Хто там? — гукнула Пат.

— Поліція по боротьбі з аморальністю, — відповів я.

Клацнув ключ, і двері розчинились навстіж.

— Ти, Роббі? — здуровано прошепотіла Пат.

— Я! — сказав я. — Переможець фрейлейн Рексрот! Власник коньяку й порто-ронко. — Я вийняв із кишень халата пляшки. — А тепер кажи одразу: скільки чоловіків уже побувало тут?

— Не було нікого, крім футбольної команди та посиленого симфонічного оркестру, — заявила вона, сміючись. — Ах, любий, тепер знову до нас повернулись наші давні, щасливі дні!

Вона заснула, поклавши голову мені на плече. Я ще довго не засинав. У кутку кімнати горіла маленька лампочка. Лапатий сніг тихо шамотів, падаючи на шибки вікон, і здавалося, що в цих хистких золотаво-коричневих сутінках зупинився час. У кімнаті було дуже тепло. Іноді в трубах центрального опалення щось потріскувало. Пат заворушилась уві сні, ковдра поволі сповзла вниз і шурхнула на підлогу. «Ах, — майнуло у мене в голові, — яка бронзова блискуча шкіра! Яке чудо ці вузенькі коліна! Ніжна таємничість грудей!» Її волосся лоскотало мені плече, а губами я відчував биття пульсу на її руці. «І ти маєш померти, — думав я. — Але ти не можеш померти. Ти — саме щастя».

Я обережно знову накрив її ковдрою. Пат щось пробурмотіла уві сні й затихла, повільно обійнявши мене за шию.

XXVII

Наступні дні безперестану йшов сніг. Пат температурила й мусила лежати в постелі. У багатьох хворих підвищилась температура.

— Це через погоду, — пояснив Антоніо. — Надто тепло, і цей альпійський вітер. Саме отака погода й наганяє температуру.

— Любий, вийди хоч трохи надвір, — сказала Пат. — Ти вмієш ходити на лижах?

— Ні. Де я міг навчитись? Я ж ніколи не був у горах.

— Антоніо навчить тебе. І сам матиме якусь вітиху. Ти йому подобаєшся.

— Мені приємніше бути тут.

Вона трохи підвелась на ліжку. Нічна сорочка сповзла їй з плечей. Господи, які ж вони стали худенькі. А яка тоненька шия!

— Роббі, — сказала вона, — зроби це для мене. Мені не подобається, коли ти сидиш отак біля мене, хворої. Учора й позавчора, це вже більше ніж досить.

— А мені подобається сидіти тут, — відповів я. — Не відчуваю ніякого бажання лізти в сніг.

Вона голосно зітхнула, і я почув якийсь незвичайний хрип у неї в грудях.

— Щодо цього в мене більший досвід, ніж у тебе, — сказала вона, спираючись на лікоть. — Так буде краще для нас обох. Ти сам у цьому переконаєшся потім. — Вона стомлено посміхнулася: — Сьогодні після обіду й увечері ти ще насидишся тут. А вранці мене це непокоїть, любий. Уранці, коли температуриш, маєш жахливий вигляд. А ввечері зовсім інакше. Я легковажна й пуста — я не хочу, щоб ти мене бачив, коли буваю бридка.

— Що ти, Пат!.. — Я встав. — Ну, гаразд, я трохи прогуляюсь надворі з Антоніо. А опівдні знов буду тут. Сподіваюсь, що не поламаю собі кісток на тих дерев'янках, що звуться лижами.

— Ти швидко навчишся, любий. — Стурбований вираз на її обличчі зник. — Ти дуже швидко чудово бігатимеш на лижах.

— А ти швидше зможеш тоді чудово вигнати мене надвір, — сказав я і поцілував її. Руки в неї були вологі й гарячі, а губи сухі й запалені.

Антонію жив на третьому поверсі. Він дав мені свої п'єкси й пару лиж. Вони підійшли мені саме враз, бо ми були з ним одного зросту. Ми пішли на навчальний майданчик на околиці села. Дорогою Антонію допитливо поглядав на мене.

— Підвищення температури викликає тривогу, — сказав він. — У такі дні тут траплялися незвичайні речі. — Він поклав лижі на сніг і став їх закріплювати. — Але найгірше — чекати й нічого не робити. Це може довести хвору людину до божевілля.

— Здорову теж, — відповів я. — Бо ти поруч, а вдіяти нічого не можеш.

Він хитнув головою.

— Деякі з нас працюють, — провадив він далі. — Інші прочитують цілі бібліотеки. Але багато хто поводить по-школярськи, ухиляється від лікувального режиму, як колись від гімнастики, і, зустрівшись із лікарем, злякано хихикає, і ховається в магазинах або в кондитерських. Потай курять, потай п'ють, незважаючи на заборону, влаштовують у санаторії безглузді маскаради, безглузді витівки, розпускають плітки, в усьому цьому шукаючи порятунку від порожнечі. І від правди. Удавана, легковажна, а то й навіть героїчна зневага до смерті. А зрештою, що їм ще лишається в житті?

«Це так, — подумав я, — зрештою, що нам усім іще лишається в житті...»

— Давайте спробуємо? — спитав Антонію, спершись на лижні палки.

— Давайте.

Він показав мені, як закріплювати лижі та як тримати рівновагу. Це було неважко засвоїти. Я частенько падав, але поступово звик і в мене теж почало трохи йти на лад. Через годину ми припинили тренування.

— Досить, — мовив Антоніо. — Вам і так сьогодні ввечері нагадають про себе всі ваші м'язи.

Знімаючи лижі, я відчув, як сильно в мені пульсувала кров.

— Добре, що ми з вами зробили вилазку, Антоніо, — сказав я.

Він кивнув:

— Ми можемо робити це щоранку. Тільки так і можна відволікти свої думки на щось інше.

— Зайдімо кудись щось випити, — запропонував я.

— Можна. У Форстера по чарці дюбоне.

Ми випили по чарці дюбоне і пішли нагору до санаторію. Секретарка в канцелярії повідомила, що до мене приходив листонноша, переказував, щоб я прийшов на пошту. Там для мене мають бути гроші. Я глянув на годинник. У мене був іще час, і я повернувся в село. На пошті мені виплатили дві тисячі марок. Був іще лист від Кестера. Він писав, щоб я не турбувався, що в нього є ще гроші. Я маю тільки повідомити йому, коли буде треба.

Я втупився поглядом у гроші. Звідки він їх дістав, та ще й так швидко? Я знав усі наші джерела. І раптом я збагнув. У моїй уяві постав автогонщик-аматор, конфекціонер Больвіс; я пригадав, як у вечері перед баром, він, програвши парі, заздрісно й жадібно постукував «Карла», а потім сказав: «Цю машину я ладен купити завжди, тільки скажіть». Побий його грім! Кестер продав «Карла»! Ось звідки так раптом гроші! Того «Карла», про якого він сам сказав, що краще втратить руку, ніж машину. Отже, «Карла» в нас уже немає. Тепер він у гладких лаписьках фабриканта готового одягу, і Отто, який розпізнавав «Карла» на слух за кілометри, дослухатиметься тепер, як він вие на вулицях, мов собака, що втратив хазяїна.

Я сховав Кестерів лист і маленький пакуночок з ампулами морфію в кишеню і все ще стояв безпорадний перед віконечком пошти. Найкраще було б зразу ж відіслати гроші назад, але я не міг: вони були нам потрібні. Я розрівняв купюри

та сховав у кишеню. Потім вийшов на вулицю. Прокляте життя, відтепер я обминатиму кожну машину. Автомашини — друзі, а «Карл» був нам більше, як друг. Він був товаришем у борні! «Карл» — привид шосейних доріг... Ми були нерозлучні: «Карл» і Кестер, «Карл» і Ленц, «Карл» і Пат. У безсилому гніві я пхнув ногою сніг. Ленц був мертвий. «Карла» ми втратили. А Пат? Невидющими очима я втупився в небо, в сіре, безкрає небо навіженого Бога, який видумав життя і смерть для власної розваги.

Після обіду вітер раптом змінив напрямок, стало ясніше й похолодало. І надвечір Пат відчула себе краще. На другий день їй дозволили встати з постелі, а через кілька днів, коли від'їжджав Рот, той чоловік, що вилікувався, вона могла вже разом з усіма поїхати на вокзал.

Ціла юрба проводжала Рота. Тут був такий звичай, коли хтось від'їжджав. Але сам Рот не дуже радів цьому. Його спіткала свого роду невдача. Два роки тому на запитання, скільки йому залишилося жити, якесь відоме медичне світило запевнило — щонайбільше два роки, коли він ретельно дотримуватиметься режиму. Для обачності він тоді розпитав іще одного лікаря, щоб той по совісті сказав йому всю правду. Той дав йому ще менше. Тоді Рот перевів усе своє майно в гроші й розподілив на два роки, зовсім не дбаючи вже про лікування хвороби. Його привезли в санаторій із сильною кровотечею. Він важив тоді дев'яносто фунтів. Тепер уже — сто п'ятдесят і так поздоровшав, що міг знову повернутися додому. Та грошей він уже не мав.

— Ну що я тепер там робитиму? — допитувався він у мене, чухаючи свою рудоволосу голову. — Ви ж тільки-но звідти, як воно там?

— Там багато чого змінилося, — відповів я, дивлячись на його кругле, одутле обличчя з білястими віями. Він видужав, хоча його вважали безнадійним; крім оцього, мене в ньому не цікавило ніщо.

— Я змушений буду шукати собі якусь службу, — сказав він. — Як тепер там з роботою?

Я знизав плечима. Для чого пояснювати йому, що він, певно, не знайде ніякої. Він скоро й сам переконається в цьому.

— У вас є якісь зв'язки, друзі або що? — спитав я.

— Друзі... гм, та ви ж самі знаєте. — Він уїдливо усміхнувся: — Якщо ви несподівано залишилися без грошей, вони потікають, як блохи з дохлого собаки.

— Тоді вам буде нелегко.

Він наморщив лоба:

— Не уявляю, як воно буде... У мене залишилося якихось кількесот марок. Я ж нічого не вчився, хіба що витратити гроші. Мій професор, здається, мав рацію, хоч і в інший спосіб... Через два роки я таки вріжу дуба, хоча, напевне, від кулі...

Мене раптом охопив нестямний гнів на цього недоумкуватого базіку. Хіба він досі не зрозумів, що таке життя? Поперед мене йшла Пат з Антонію, я бачив, яка тоненька стала шия Пат у пазурах хвороби. Я знав, як вона любила життя, і я міг би цієї миті вбити Рота, коли б знав, що від цього висувається вона.

Поїзд рушив. Рот махав нам капелюхом. Ті, що лишилися, кричали йому вслід усяку всячину та сміялись. Якась дівчина пробігла трохи за поїздом і зривистим, кволим голосом гукнула:

— До побачення! До побачення!

Потім повернулась назад і залилася слізьми. Усі зніяковіли.

— Ей! — гукнув Антонію. — Хто плаче на вокзалі, повинен платити штраф. Такий давній санаторний закон! Штраф до каси наступного свята!

Він широким жестом простягнув до неї руку. Усі знов засміялися. Дівчина теж усміхнулася крізь сльози, що заливали її нещасне, загострене личко, і вийняла з кишені пальта потертий гаманець.

Мені вже несила було дивитися на все це. На одних обличчях навколо я бачив не сміх, а судорожну, болісну веселість, якісь гримаси.

— Ходімо, — сказав я Пат, міцно взявши її під руку.

Ми мовчки йшли вздовж вулиці села. У першій, що трапилася нам, кондитерській я купив коробку цукерок.

— Смажений мигдаль, — сказав я, подаючи їй пакунок. — Ти ж любиш його, правда?

— Роббі, — сказала Пат. У неї тремтіли губи.

— Хвилиночку, — відповів я і швидко пішов до сусіднього магазину квітів. Уже трохи заспокоївшись, я вийшов звідти з букетом троянд.

— Роббі, — мовила Пат.

Я дещо жалісно посміхнувся:

— На старість я ще стану галантним кавалером, Пат.

Не знаю, що на нас найшло. Напевно, це все через той триклятий поїзд, що тільки-но відійшов. Над нами ніби нависла олов'яна тінь, ніби промчав лиховісний вітер, зриваючи все, що ми так намагалися втримати. Хіба не опинилися ми раптом у становищі дітей, які заблудилися, не знали, куди їм іти, і дуже хотіли здаватися хоробрими?

— Ходімо швидше вип'ємо чогось, — запропонував я.

Вона кивнула. Ми зайшли до першої, що трапилася нам, кав'ярні й сіли за вільний столик біля вікна.

— Чого б ти хотіла, Пат?

— Рому, — відповіла вона, поглянувши на мене.

— Рому, — повторив я, беручи під столом її руку в свою.

Вона міцно притиснула її до своєї долоні.

Принесли ром. Це був «Баккарді» з лимоном.

— За тебе, любий, — сказала Пат, підіймаючи чарку.

— Друже мій вірний! — відповів я.

Ми посиділи ще трохи.

— Як дивно іноді буває, правда? — промовила Пат.

— Так. Іноді таке знаходить. Але потім минає.

Вона кивнула. Ми пішли далі, тісно притулившись одне до одного. Повз нас прогупали зморені, у клубах пари коні, що тягли сани. Пройшли стомлені, засмаглі на сонці лижники у біло-червоних светрах — команда хокеїстів; від них аж пашило здоров'ям.

— Як ти почувашся, Пат? — спитав я.

— Добре, Роббі.

— Ми ще покажемо, на що ми здатні, правда?

— Так, любий. — Вона притиснула мою руку до себе.

Вулиця збезлюділа. Вечірня заграва ніби рожевою наміткою вкрила засніжені гори.

— Пат, — сказав я, — ти ж іще не знаєш, яка в нас сила грошей. Кестер прислав.

Вона зупинилась.

— Та це ж чудово, Роббі. Тоді ми ще якось виберемося на люди, гульнемо по-справжньому.

— Авжеж, — сказав я, — і стільки, скільки захочемо.

— Тоді підемо в суботу до курзалу. Там відбудеться останній у цьому році великий бал.

— Але ж тобі не можна виходити ввечері.

— Це не можна більшості тих, що тут, а все ж вони виходять.

Я замислився. Побачивши, що я вагаюсь, вона сказала:

— Роббі, весь час, поки тебе тут не було, я робила все, що мені приписували. Я вся перетворилася на полохливу полонянку рецептів, і більш нічого. Та все це не допомогло. Мені стало гірше. Не перебивай мене, я знаю, що ти хочеш сказати. І я знаю, до чого все це йде. Але той час, який ще лишився мені, той час, поки ми з тобою, — дозволь мені робити все, що я хочу.

На її обличчі лежав рожевуватий відсвіт призахідного сонця. Воно було серйозне, спокійне і сповнене глибокої ніжності. «Про що це ми говоримо? — думав я. У мене пересохло в роті. — Це ж неприпустимо, щоб ми отак стояли й говорили про щось таке, чого не може бути, не повинно бути. Адже це Пат вимовила ці слова так спокійно, майже без суму в голосі, ніби цьому вже нічим не зарадиш, ніби нема вже навіть крихти обманливої надії, — це ж Пат, майже дитина, яку я повинен захищати, Пат, яка раптом стала така далека, свідомо й покірна тому безіменному, потойбічному...»

— Ти не повинна говорити такого, — нарешті спромігся я щось сказати. — Я гадаю, що ми спершу спитаємо в лікаря.

— Ми нікого й ні про що більше не питатимемо, нікого! — Вона труснула своєю чудовою маленькою голівкою й закоханими очима глянула на мене. — Я нічого вже не хочу знати. Тепер я хочу тільки бути щасливою.

Увечері в коридорах санаторію була якась метушня: усі шепотілися, бігали одне до одного. Прийшов Антонію й приніс за прощення. Мала відбутися вечірка в кімнаті одного росіянина.

— А хіба мені можна отак просто піти з вами? — спитав я.

— А чому ні? — здивувалася Пат.

— Тут можна багато чого, що в іншому місці взагалі виключається, — сказав, усміхаючись, Антонію.

Росіянин був чорнявим літнім чоловіком. Він займав дві застелені килимами кімнати. На якійсь скрині стояли пляшки з горілкою. У кімнатах були сутінки, горіли тільки свічки. Серед гостей була дуже вродлива молода іспанка. Мали відсвяткувати день її народження.

Якийсь своєрідний настрій панував у цих освітлених мерехтливими вогниками кімнатах. Напівмороком і незвичайним братнім єднанням людей спільної долі, що зібралися тут, вони нагадували фронтовий бліндаж.

— Що ви хочете випити? — спитав мене росіянин. У нього був приємний низький голос.

— Усе, що у вас є.

Він дістав пляшку коньяку й карафку горілки.

— Ви здорові? — спитав він.

— Здоровий, — відповів я, ніяковіючи.

Він запропонував мені цигарки. Ми випили.

— Вам, звичайно, багато що здається тут дивним, адже так? — спитав він.

— Не дуже, — відповів я. — Я не звичний до нормально-го життя.

— Так, — сказав він, поглянувши темними очима в бік іспанки. — Тут, у горах, своєрідний, замкнений світ. Він змінює людей.

Я кивнув на знак згоди.

— І хвороба незвичайна, — задумливо додав він. — Вона примушує людей гостріше відчувати життя. Й іноді люди стають кращими. Загадкова хвороба. Вона розтоплює і знімає з людини будь-які шлаки. — Він підвівся, злегенька вклонився мені й пішов до іспанки, що усміхалася до нього.

— Екзальтований балакун, правда? — озвався хтось позад мене.

Обличчя без підборіддя. Лоб гулею. Неспокійний, гарячковий погляд.

— Я тут гість, — відповів я. — А ви хіба ні?

— У такий спосіб він ловить жінок, — вів далі той, не слухаючи мене. — Отак він їх і ловить. Оту малу теж так упіймав.

Я нічого не відповів.

— Хто це? — спитав я Пат, коли він відійшов.

— Якийсь музикант. Скрипаль. Безнадійно закоханий в іспанку. До самозабуття, як закохуються тут усі. Але вона й чути про нього не хоче. Кохає росіянина.

— На її місці я зробив би так само.

Пат засміялась.

— Як на мене, то саме в таких чоловіків можна закохатися. А ти не закохалася в нього?

— Ні, — відповіла вона.

— Ти ще тут не закохувалась?

— Не дуже-то...

— Та мені це байдуже, — сказав я.

— Оце-то зізнання... — Пат випросталась. — А насправді це тобі аж ніяк не повинно бути байдуже.

— Я не про те. Навіть не можу тобі пояснити свої думки. Не можу, бо й досі ще не знаю, що ти, власне, знайшла в мені.

— То вже мій клопіт, — відповіла вона.

— А ти сама знаєш це?

— Не до кінця, — відповіла вона, усміхаючись. — Бо інакше то вже було б не кохання.

Росіянин залишив біля мене пляшки. Я вже налив собі й випив кілька чарок. Атмосфера в цих кімнатах пригнічувала мене. Неприємно було бачити Пат серед усіх цих хворих.

— Тобі не подобається тут? — спитала вона.

— Не дуже. Я ще повинен привичаїтись.

— Бідолашний мій, любий... — Вона погладила мою руку.

— Я не бідолашний, коли ти зі мною, — сказав я.

— Хіба Рита не прекрасна?

— Ні, — відповів я, — ти гарніша.

Молода іспанка тримала гітару на колінах. Узяла кілька акордів. Потім заспівала, і здалося, що в кімнатах ширяє якийсь темний птах. Вона співала іспанських пісень стиха, хрипкуватим, ламким голосом хворої. І я не знав чому так: чи то від меланхолійних чужих мелодій, чи то від паморочного голосу дівчини, чи то від тіней тих, що примостилися в кріслах або й просто долі, чи то від великого схиленого смуглого обличчя росіянина, — але мені раптом здалося, що все це лише тихе ридання, заклинання долі, яка стоїть надворі за завішеними вікнами й чекає; що це благання, зойк і страх, страх перед самотністю у протиставленні з отим, що німотно пожирає людей.

Наступного ранку Пат була весела й пустотлива. Вона взялася до своїх суконь.

— Широкі стали, надто просторі, — мурмотіла вона, приміряючи їх перед дзеркалом. Потім повернулась до мене: — А ти взяв із собою смокінг, любий?

— Ні, — відповів я. — Не знав, що він тут знадобиться.

— Тоді йди до Антоніо. Він позичить тобі свій. Ви з ним однакові статуєю.

— Але йому самому буде потрібно.

— Він одягне фрак. — Вона пришпилила складку. — А потім іди погуляй на лижах. Мені треба тут дещо зробити. При тобі я не можу.

— Знов Антоніо, — сказав я. — Обкрадаю я його, та й годі. І що б ми тільки робили без нього?

— Він хороший хлопець, правда?

— Так, — відповів я, — це найбільше пасує до нього: хороший хлопець.

— Не знаю, що я робила б сама, якби його не було тут.

— Давай про це більше не думати, — сказав я. — Це вже лишилося далеко позаду.

— Так. — Вона поцілувала мене. — А тепер іди побігай на лижах.

Антоніо чекав на мене.

— Я й сам уже думав про те, що ви, певно, не захопили з собою смокінга, — сказав він. — Приміряйте-но піджак.

Піджак виявився трохи завузький, але в усьому іншому був ніби на мене пошитий. Антоніо, вдоволено посвистуючи, вийняв костюм з гардероба.

— Завтра добре погуляємо, — запевнив він. — На щастя, в канцелярії чергуватиме маленька секретарка. Стара Рексрот не випустила б нас із санаторію. Адже офіційно все це заборонено. А неофіційно ми, звісно, вже не діти.

Ми вирушили на лижну прогулянку. Я вже досить добре підучився, і нам не треба було йти на лижний трек. Дорогою ми зустріли якогось чоловіка з діамантовими перснями на пальцях, у картатих штанах і з шарфом, як у художників, що маяв на вітрі.

— Тут трапляються оригінальні особи, — зауважив я.

Антоніо засміявся:

— Це — важлива персона. Супровідник мерців.

— Що? — здивовано спитав я.

— Супровідник мерців, — повторив Антоніо. — Тут же є хворі з усього світу. Особливо багато з Південної Америки. Ну, а більшість рідних хочуть поховати своїх близьких удома. Тоді такий супровідник мерців за пристойну винагороду доставляє туди цинкові труни. У такий спосіб ці люди стають заможними й багато подорожують. Оцього, як бачите, смерть перетворила на денді.

Деякий час ми ще підіймалися на гору, а тоді закріпили лижі й помчали вниз. Білі схили гір то здіймалися, то опускались,

а за нами, немов рожево-рудий м'яч, дзявкаючи, мчав Біллі, весь час провалюючись у снігу по самі груди. Він знову звик до мене, хоча іноді посеред дороги раптом повертався і, тріпаючи вухами, чимдуж мчав назад, у санаторій. Я вивчав поворот «Христіанія» і щоразу, коли, готуючись до польоту вниз, розслабляв своє тіло, думав: якщо цей стрибок удасться і я не впаду, Пат видужає. Вітер свистів мені в обличчя, сніг здавався важким і цупким, але я знову й знову робив круті повороти, вишукуючи дедалі стрімкіші схили, дедалі складніший рельєф, і коли мені знову й знову вдавалось не впасти, я думав: «Врятована...» Знав, що це безглуздо, а все ж радів, як ніколи.

У суботу ввечері відбувся масовий таємний вихід із санаторію. Трохи осторонь і вниз по схилу від санаторію на замовлення Антонію стояли сани. Сам він сів у спортивні санки — в лакованих черевиках, у пальті з розстебнутим коміром, з-під якого ясніла біла фрачна манишка, — і, радісно гикаючи, помчав згорі вниз.

— Він збожеволів, — сказав я.

— Він часто витворює таке, — відповіла Пат. — Страшенно легковажний. Тому й витримує тут. Інакше б не був завжди в доброму гуморі.

— Зате ми тебе закутаємо якнайкраще.

Я загорнув її в усі ковдри та пледи, які тільки були в нас. Потім санні упряжки затупотіли вниз. Вервечка вийшла досить довга. Втекли з санаторію всі, хто міг. Можна було подумати, що в долину з'їжджає весільний поїзд, так святково похитувались у місячному сяйві різноколірні китиці на головах коней і так багато було сміху та перегуків від саней до саней.

Курзал був розкішно прибраний. Коли ми зайшли, там уже почалися танці. Для гостей із санаторію відвели спеціально куток, захищений від протягу з вікон. Було тепло й пахло квітами, парфумами й вином.

За нашим столом зібралося чимале товариство — росіянин, Рита, скрипаль, якась стара дама з обличчям, наче в розмальо-

ваного скелета, з нею якийсь піжон, схожий на найманого танцюриста, Антоніо й ще кілька чоловік.

— Ходімо, Роббі, — сказала Пат, — спробуємо потанцювати.

Танцювальний круг поволі обертався навколо нас. Скрипка й віолончель у супроводі оркестрового рокоту звучали ніжною кантиленою. Тихо ковзали по підлозі ноги танцюючих.

— Любий мій, коханий, але ж ти, виявляється, чудово танцюєш, — вражено сказала Пат.

— Ну, вже й чудово...

— Авжеж. Де ти навчився?

— Це ще Готфрід підучив мене, — признався я.

— У вашій майстерні?

— Так... І в кав'ярні «Інтернаціональ». Адже нам потрібні були для цього й дами. Роза, Маріон і Валлі остаточно відшліфували мене. Боюсь лише, що саме через це в мене виходить не дуже елегантно.

— Цього не можна сказати. — Її очі сяяли. — Це ж ми вперше танцюємо з тобою, Роббі!

Поряд із нами танцював з іспанкою росіянин. Він усміхався й бадьоро кивав нам. Іспанка була дуже бліда. Чорне, як воронове крило, блискуче волосся обрамляло її чоло. Вона танцювала з непорушним, серйозним обличчям. На зап'ясті у неї поблискував браслет із великих чотиригранних смарагдів. Їй було вісімнадцять років. Від стола жагучими очима стежив за нею скрипаль.

Ми повернулися на свої місця.

— Тепер я хотіла б закурити сигарету, — сказала Пат.

— Цього вже краще не треба, — обережно заперечив я.

— Тільки кілька разів потягну, Роббі. Я так давно не курила...

Вона взяла сигарету, але скоро поклала її в попільничку.

— Не йде на душу, Роббі. Просто неприємно.

Я засміявся:

— Це завжди так, коли довго чогось бракує.

— Тобі й мене теж довго бракувало? — спитала вона.

— Це стосується лише отрут, — відказав я, — горілки й тютюну.

— Люди — страшніша отрута, ніж горілка й тютюн, мій любий.

Я засміявся:

— Ти розумна дівчинка, Пат.

Вона сперлася ліктями на стіл і дивилася мені в очі:

— Ти ж, власне, ніколи не ставився до мене серйозно, правда?

— Я й сам до себе ніколи не ставився серйозно, — відповів я.

— І до мене теж. Скажи по правді.

— Цього я не знаю. Але до нас обох разом я завжди ставився страшенно серйозно. Це я добре знаю.

Вона посміхнулась. Антоніо запросив її на танець. Вони ви-йшли на танцювальний круг. Я дивився на неї, як вона танцює. Проходячи повз мене, вона щоразу посміхалась мені. Її срібні черевички ледь доторкувались до підлоги, вона рухалась гнучко, чимось нагадуючи лань.

Росіянин знову танцював з іспанкою. Обоє мовчали. Його велике смагляве обличчя було сповнене прихованої ніжності. Скрипаль спробував був запросити іспанку потанцювати. Вона тільки похитала головою і пішла на танцювальний круг із росіянином.

Скрипаль розчавив сигарету в довгих кістлявих пальцях. Мені раптом стало шкода його. Я запропонував йому сигарету. Він відмовився.

— Мені треба берегтися, — пояснив він уривчастим голосом.

Я кивнув.

— Той, — хихикнувши, провадив він далі й показав на росіянина, — щодня палить п'ятдесят штук.

— Кожен чинить по-своєму, — відповів я.

— Хоч вона й не хоче тепер танцювати зі мною, а все ж мені дістанеться.

— Хто?

— Рита.

Він підсів ближче.

— Ми з нею дружили. Ми грали з нею удвох. Потім з'явився оцей росіянин зі своїми тирадами й перехопив її в мене. Та я ма-
тиму її знову.

— Але для цього вам доведеться докласти чимало зусиль, —
сказав я. Цей чолов'яга не подобався мені.

Він засміявся цапиним сміхом:

— Зусилля? Ви наївне ангелятко. Мені треба тільки почекати.

— Ну то чекайте.

— П'ятдесят сигарет, — шепотів він, — щодня. Учора я ба-
чив його рентгенівський знімок. Каверна на каверні. Можна
сказати, він уже готовий. — Скрипаль знову замикав. — Спо-
чатку в нас із ним усе було однакове. Можна було переплута-
ти рентгенівські знімки. А побачили б ви тепер різницю! Я вже
поправився на два фунти. Ні, шановний, мені треба тільки по-
чекати й поберегти себе. Я з радістю чекаю кожного наступно-
го знімка. Сестра щоразу показує мені. Коли росіянина не ста-
не, надійде моя черга.

— Теж своєрідний метод, — зауважив я.

— Теж своєрідний метод? — перепитав він. — Єдиний ме-
тод, зелений неофіте! Коли б я став йому поперек дороги, то зі-
псував би собі шанси на майбутнє. Ні, любий мій неофіте, мені
слід люб'язно та спокійно... чекати.

Повітря в курзалі стало спертим, важким. Пат закашлялась.
Я помітив, що вона при цьому злякано глянула на мене, і вдав,
ніби нічого не чув. Стара жінка в діамантах сиділа тихо, при-
нудивши в свої думки. Час від часу вона вибухала гучним сміхом.
Потім одразу заспокоювалась і сиділа непорушно. Дама з об-
личчям розмальованого скелета сперечалася зі своїм кавалером.
Росіянин курив сигарету за сигаретою. Скрипаль давав йому
припалити. Якась дівчина раптом конвульсивно похлинулась,
затулила рота хусточкою, потім глянула на неї і зблідла.

Я обвів поглядом зал. Там стояли столи спортсменів, там си-
діли здорові місцеві жителі, там французи, там англійці, там гол-
ландці, з їхньою протяглою вимовою, що нагадувала про луки
й море... А між них усіх впілилася невеличка колонія недугів

і смерті — гарячкова, прекрасна та приречена... «Луки й море... — я глянув на Пат. — Луки й море... піна, пісок і плавання в морі... Ах, — думав я, — моє кохане чисте чоло! Тоненькі кохані руки! Моя кохана, ти саме життя — тебе можна лише кохати, але ніяк не врятувати...»

Я встав і пішов до виходу. Мені стало душно від гнітючого настрою і безсилля. Я поволі пішов вулицею. Холод проймав мене наскрізь, а вітер з-за будинків морозив мені шкіру. Стиснувши руки в кулаки, я довго вдивлявся в байдужі, білі гори, охоплені якимось диким сум'яттям почуттів — відчаю, гніву й болю.

Унизу дорогою проїхала санна упряжка з дзвіночками. Я повернув назад. Назустріч мені йшла Пат.

— Де ти був?

— Вийшов трохи надвір.

— У тебе поганий настрій?

— Аж ніяк.

— Любий, будь веселий! Будь сьогодні веселий! Для мене!

Як знати, коли я ще зможу піти на бал...

— Це багато-багато разів.

Вона прихилилась головою мені до плеча:

— Коли про це говориш ти, то це, напевно, правда. Ходімо потанцюємо трохи. Адже ми з тобою танцюємо вперше.

Ми танцювали, і м'яке лагідне світло було милосерде до нас; воно приховувало тіні, що їх глибока ніч клала на обличчя.

— Як ти почувашся? — спитав я.

— Добре, Роббі.

— Яка ти гарна, Пат!

Її очі сяяли.

— Як приємно, коли ти мені це кажеш!

Я відчув її теплі, сухі губи на своїй щоді.

Коли ми повернулися до санаторію, було вже пізно.

— Ви тільки погляньте, який у нього вигляд! — хихикав скоипаль. коалькома показвючи на оосіянина.

— У вас точнісінько такий вигляд, — роздратовано сказав я. Він спантеличено витріщився на мене:

— Ну, що ж, вам можна чванитися своїм здоров'ям! — злісно кинув він.

Я подав росіянинові руку. Він уклонився мені й дуже бережно й ніжно повів молоду іспанку сходами нагору. Його широка сутула спина й вузькі плечі дівчини в тьмяному нічному освітленні виглядали так, ніби на них звалили весь тягар світу. Дама з обличчям розмальованого скелета тягнула по коридору свого кавалера-скиглія. Антоніо побажав нам доброї ночі. Було щось примарне в цьому майже беззвучному прощанні пошепки.

Пат скинула сукню через голову. Вона стояла, нахилившись, і рвучко смикала її. Подерлася парча. Пат подивилась на розірване місце.

— Певне, вистріпалася, — заспокоював я.

— Дарма, — сказала Пат, — вона мені більше не потрібна.

Пат повільно згорнула сукню і вже не повісила її до шафи.

Поклала до валізи. На її обличчі враз проступила втома.

— Поглянь, що в мене є, — квапливо гукнув я, дістаючи з кишені пальта пляшку шампанського. — Тепер у нас буде наше власне маленьке свято.

Я дістав келихи й наповнив їх. Вона усміхнулася й випила.

— За нас обох, Пат.

— Так, любий, за наше чудове життя.

Яке все було чудне: ця кімната, тиша й наш смуток. А там, за дверима, було життя, безмежне, з лісами й ріками, з могутнім подихом, квітуче й неспокійне; адже там, по той бік гір, безрезень уже нетерпляче стукав у груди землі, будив її...

— Ти зостанешся на ніч тут, зі мною, Роббі?

— Так, лягаймо спати. Будемо такі близькі одне одному, як тільки можуть бути люди, а наші келихи поставимо на ковдру й питимемо.

Вино. Золотава шкіра. Чекання. Безсоння. Тиша — і тишенькі хрипи в коханих грудях.

XXVIII

Погода зіпсувалась. Дув альпійський вітер, і по долині розливалось вологе, сльотаве тепло. Сніг розм'як. Капало з дахів. Криві температур стрибали вгору. Пат мусила лежати в постелі. Через кожні дві-три години заходив лікар. Його обличчя ставало дедалі заклопотанішим.

Одного дня, коли я обідав, прийшов Антонію й сів біля мене.

— Рита померла, — сказав він.

— Рита? Ви хотіли сказати — росіянин.

— Ні, Рита, іспанка.

— Не може бути!.. — вигукнув я, відчуваючи, як у мене кров холодне в жилах. Рита була менш серйозно хвора, ніж Пат.

— Тут може бути тільки таке, — сумно мовив Антонію. — Вона померла сьогодні вранці. До її хвороби додалося ще запалення легенів.

— Запалення легенів? Ну, це інше діло, — полегшено сказав я.

— Вісімнадцять років. Жах! І так тяжко вмирала...

— А як росіянин?

— І не питайте. Він не хоче повірити, що вона мертва. Твердить, ніби вона заснула летаргічним сном. Сидить біля її ліжка, і ніхто не може вивести його з кімнати.

Антонію пішов. Я втупився очима у вікно. Рита померла, але я сидів на місці й думав лише одне: «Це не Пат. Це не Пат».

Крізь засклені двері я побачив у коридорі скрипаля. Перш ніж я встав, він підійшов до мене. Вигляд у нього був жахливий.

— Ви курите? — спитав я, аби щось сказати.

Він засміявся:

— Звичайно! А чому б ні? Тепер? Адже тепер мені бай- дуже.

Я знизав плечима.

— А вас це, певне, розважає, добродіш бовдуре? — спитав він уїдливо.

— Ви збожеволіли, — сказав я.

— Збожеволів? Ні, я прорахувався! — Він зліг на стіл і дихнув мені в обличчя коньячним перегаром. — Прорахувався. Вони обдурили мене. Свині. Усі свині. Ви теж добродісна свиня.

— Якби ви не були хворі, я викинув би вас у вікно, — сказав я.

— Хворий? Хворий? — кричав він, як папуга. — Я здоровий, майже зовсім здоровий, оце саме йду звідти! Незвичайний випадок раптової інкапсуляції! Скажете, жарт?

— То радійте цьому, — сказав я. — Коли ви поїдете звідси, ви забудете всі ваші переживання.

— Забуду? — не вгавав він. — Ви так гадаєте? Гендлярська ви голова, от що! Хай вам Бог збереже вашу черству душу!..

Він пішов, похитуючись, але потім знову вернувся:

— Ходіть зі мною! Побудьте зі мною, давайте вип'ємо разом. Я заплачу за все. Я не можу тепер лишатись на самоті.

— Не маю часу, — відповів я. — Пошукайте собі когось іншого.

Я знову пішов нагору до Пат. Вона лежала, важко дихаючи, з кількома подушками за спиною.

— Ти не хочеш походити на лижах? — спитала вона.

Я похитав головою:

— Дуже поганий сніг. Усюди тане.

— То, може б, пограв з Антоніо в шахи?

— Ні, — сказав я. — Хочу посидіти тут, біля тебе.

— Бідний Роббі! — Вона спробувала трохи повернутись. — То візьми хоча б випий що-небудь.

— Це я можу.

Я пішов до своєї кімнати та приніс звідти пляшку коньяку й чарку.

— Хочеш трошки? — спитав я її. — Тобі можна, ти ж знаєш.

Вона відпила маленький ковточок, потім ще один. Тоді віддала мені чарку. Я долив її й випив.

— Тобі не слід пити з тої самої чарки, що й я, — сказала Пат.

— Ти нічого кращого не могла придумати? — Я ще раз налив чарку та знову перехилив її.

Вона похитала головою:

— Не можна так, Роббі. І ти не повинен більше цілувати мене. Тобі взагалі не можна так багато бувати зі мною. Ти не маєш права захворіти.

— Я буду цілувати тебе — і плювати мені на все інше, — заперечив я.

— Ні, не можна. Тобі вже не можна й спати в моєму ліжку.

— Добре, тоді спи ти в моєму.

Вона вперто стиснула губи:

— Облиш це, Роббі. Ти повинен ще довго жити. Я хочу, щоб ти зберіг своє здоров'я, щоб мав дітей і дружину...

— Не хочу я ніяких дітей і ніякої дружини, крім тебе. Ти моє дитя і моя дружина.

Якусь хвилику вона лежала мовчки.

— Я б дуже хотіла мати від тебе дитину, Роббі, — сказала потім і прихилилась обличчям до мого плеча. — Досі мені цього не хотілося. Я не могла собі цього навіть уявити. А тепер часто думаю про це. Добре було б залишити після себе хоча б щось. Дитя тільки глянуло б на тебе, і ти б одразу згадав мене. І тоді б я ще хоч трохи побула з тобою...

— У нас іще буде дитина, — сказав я. — Коли ти видужаєш. Мені дуже хочеться, щоб ти подарувала мені дитину, Пат. Але дівчинку, і ми її назвемо теж Пат. Вона взяла чарку з моїх рук і випила ще ковточок.

— А може, це й краще, що в нас немає дитини, любий. Не треба, щоб у тебе щось залишалось після мене. Ти повинен забути мене. А коли згадаєш, то думай тільки про те, як гарно нам було вдвох, — більш нічого. І що воно минуло, цього ми ніколи не зможемо збагнути. І ти не повинен сумувати...

— Мені сумно, коли ти таке говориш.

Якийсь час вона мовчки дивилась на мене.

— Коли отак лежиш, багато дечого спадає на думку. І багато що, чого раніше зовсім не помічав, здається дивним. Ти зна-

єш, чого я ніяк не можу зрозуміти? Що можна так любити одне одного, як ми, і все-таки один помирає...

— Мовчи, — сказав я. — Хтось один завжди має померти перший, так завжди буває в житті. Але нам з тобою ще далеко до цього.

— Треба, щоб помирали тільки самотні. Або коли одне одного ненавидять... а не тоді, коли кохають.

Я змусив себе посміхнутись.

— Так, Пат, — сказав я, беручи її гарячі руки в свої. — Якби ми з тобою творили світ, він був би кращий, правда?

Вона кивнула:

— Так, любий. Ми б уже такого не допустили. Коли б хоч знати, що буде потім. Ти віриш у те, ніби потім знову щось буде?..

— Вірю, — відповів я. — Світ так погано створений, що цим не може все закінчитися.

Вона усміхнулась:

— Це теж аргумент. А ти вважаєш, що вони теж погано створені? — Вона показала на букет жовтих троянд біля її ліжка.

— У тім-то й річ, — відповів я. — Деталі чудові, але в цілому все — безглузде. Наче створене тим, хто, побачивши дивну розмаїтість життя, нічого кращого не придумав, як знищити його.

— І тоді створювати знов, — додала Пат.

— І в цьому я не бачу ніякого сенсу, — відповів я. — Від цього воно досі кращим не стало.

— А все ж, мій любий, — сказала Пат, — з нами в нього добре вийшло. Краще не могло й бути. Лише недовго, дуже вже недовго.

Через кілька днів я відчув, що в мене закололо в грудях, і почав кашляти. Головний лікар, ідучи коридором, почув це і зазирнув до мене в кімнату.

— А зайдіть-но до мене в кабінет.

— Я тільки кашлянув, і більше нічого, — відповів я.

— Це не має значення, — сказав він. — З таким кашлем вам не можна сидіти у фрейлейн Гольман. Зараз же йдіть зі мною.

У кабінеті я просто-таки із задоволенням скинув сорочку. Тут, у гірському санаторії, здоров'я здавалося якоюсь майже незаконною перевагою; здорова людина починала ставитись до себе як до спекулянта або дезертира.

Головний лікар здивовано подивився на мене:

— Та ви ще, здається, й радієте чомусь, — сказав він, наморщивши лоба.

Потім уважно вислухав мене. Оглядаючи блискучі речі на стінах, я дихав то глибоко, то швидко й коротко, то вдихав, то видихав, як він наказував мені. При цьому я знову відчув, як у грудях щось кольнуло, і був задоволений з того, що тепер хоч чимось був подібний до Пат.

— Ви застудилися, — констатував лікар. — Полежте день чи два в ліжку або принаймні не виходьте з кімнати. До фрейлейн Гольман вам заходити не можна. Не ради вас — ради фрейлейн Гольман.

— А можна розмовляти з нею крізь двері? — спитав я. — Або з балкона?

— З балкона можна, але всього кілька хвилин, і, коли вже вам так хочеться, крізь двері теж, якщо добре прополощете горло. Крім застуди, у вас іще й катар горла від куріння.

— А легені? — Я чомусь сподівався, що там хоч трохи негаразд. Тоді б я краще почувався перед Пат.

— Ваших легенів вистачило б на трьох, — заявив головний лікар. — Ви найздоровіший з людей, яких я зустрічав протягом багатьох років. Але у вас досить-таки тверда печінка. Мабуть, ви забагато п'єте.

Він щось прописав мені, і я повернувся до кімнати.

— Роббі, — спитала Пат із своєї палати. — Що він сказав?

— Мені не можна заходити до тебе поки що... — відповів я, зупинившись на дверях. — Суворо заборонено. Є небезпека, що може передатися хвороба.

— От бачиш, — злякано мовила вона, — я вже давно не хотіла цього...

— Небезпечно для тебе, Пат. Не для мене.

— Облиш дурниці, — сказала вона. — Поясни мені як слід, що сталося.

— Я правду кажу. Сестро! — Я кивнув черговій сестрі, що саме принесла мені медикаменти. — Скажіть фрейлейн Гольман, хто з нас двох небезпечніший.

— Пан Локамп, — пояснила сестра, — йому не можна виходити, щоб він не заразив вас.

Пат недовірливо дивилась то на сестру, то на мене. Я показав їй крізь двері медикаменти. Вона зрозуміла, що це так, і почала сміятися, — дедалі дужче, аж у неї сльози виступили на очах і вона закашлялась так болісно, що сестра мусила побігти до неї і підняти їй вище голову.

— Боже, любий мій, — шепотіла вона, — ой, як це смішно. А як ти пишаєшся!

Пат була весела весь вечір. Звичайно, я не лишив її саму, а, одягнувши тепле пальто й закутавши добре шию, сидів до півночі на балконі, — сигара в одній руці, чарка — в другій, з пляшкою коньяку в ногах, — і розповідав їй усілякі пригоди зі свого життя; час від часу мене перебивав і надихав її тихий щебетливий сміх; а я брехав і брехав, щоб викликати посмішку на її обличчі. Я радів своєму кашлю, бухикав, як міг, випив пляшку до дна й на ранок був уже здоровий.

Знову повіяв альпійський вітер. Од нього деренчали шибки; нижче й нижче спускалися хмари, став зсуватися сніг, і вночі чути було обвали; хворі лежали збуджені, нервові й не могли заснути, прислухаючись до погоди. На закритих від вітру схилах почали цвісти крокуси, а на дорогах поміж санками з'явилися перші екіпажі на високих колесах.

Пат дедалі слабшала. Вона вже не могла вставати. Ночами в неї часто були приступи задухи. Тоді вона блідала від страху перед смертю. Я тримав її вологі, безсилі руки.

— Тільки б пережити цю годину! — задихалась вона. — Лише цю годину, Роббі. Саме в цей час помирають...

Пат боялася останньої години перед світанком. Вона вірила, що наприкінці ночі невідомий струмінь життя слабне і майже згасає — і тільки цієї години боялася й хотіла, щоб я був з нею. А взагалі Пат була така мужня, що я не раз зціплював зуби, дивлячись на неї.

Я переніс своє ліжко до неї в кімнату й сідав до неї, коли вона прокидалась і коли її очі сповнювались одчайдушного благання. Я нерідко думав про ампули морфію, що лежали у валізі, і вдався б до них без жодних вагань, якби не бачив, яка вона рада та вдячна за кожен новий день життя.

Я сидів біля її ліжка й розповідав усе, що спадало мені на думку. Пат не можна було багато говорити, і вона слухала, коли я розповідав про різні випадки з мого життя. Найбільше любила вона слухати історії з моїх шкільних років. Іноді, тільки-но перемігши новий приступ, бліда й розбита, сидючи в подушках, знову просила, щоб я зобразив їй когось із моїх учителів. Розмахуючи руками й погладжуючи удавану руду бороду, я ходив по кімнаті, сопів і рипучим голосом виголошував професорські мудрості. Я щодня вигадував щось нове, і Пат помалу стала розрізняти всіх забіяк і баламутів з нашого класу, що завдавали учителям найбільше прикрощів. Одного разу, зачувши громовий бас нашого ректора, наскочила чергова сестра... Потрібен був час, поки я, на превелику втіху Пат, переконав сестру, що я не збожеволів, хоча й стрибав серед ночі по кімнаті в пелерині та капловухому капелюсі й давав прочухана якомусь Карлу Оссеге, що підступно підпиляв кафедру.

Денне світло поволі просочувалось до кімнати. Вимальовувались чорні силуети гір. Бліде й холодне небо за ними починало відступати вдалину. Нічна настільна лампа ставала блідожовтою, і Пат клала своє вологе обличчя мені на руки.

— От і пройшло, Роббі. Тепер у мене знову є ще один день.

Антонію приніс мені свій радіоприймач. Я підключив його до електромережі, заземливши до батареї парового опалення, і ввечері в кімнаті у Пат почав його налаштовувати. Приймач

гарчав і квакав, та раптом із того хрипіння вихопилася ніжна, ясна музика.

— Що це, любий? — спитала Пат.

Антоніо дав мені також радіожурнал. Я погортав його.

— Здається, Рим.

Але тут пролунав глибокий металевий голос диктора:

— «Радіо Рома — Наполі — Фіренце...»

Я повернув ручку настройки. Соло на фортепіано.

— Цього мені не треба шукати в журналі, — сказав я. — Це Вальдштайнівська соната Бетховена. Колись я теж умів грати її — у ті часи, коли ще вірив, що можу стати педагогом, професором чи композитором. Тепер уже не зміг би. Краще пошукаємо ще. Це не дуже приємні спогади.

Теплий альт, дуже тихий і улесливий: «Parlez moi d'amour»¹.

— Париж, Пат.

Лекція про боротьбу з філоксерою... Я повернув далі. Рекламні об'яви. Квартет.

— Що це? — спитала Пат.

— «Прага. Смичковий квартет. Опус п'ятдесят дев'ять, два. Бетховен», — прочитав я вголос.

Я почекав, поки скінчиться музична фраза, повернув далі, і раптом зазвучала скрипка, чудесна скрипка.

— Це буде Будапешт, Пат. Циганська музика.

Я точніше встановив шкалу. Повнозвучно й ніжно линула мелодія над потоком звуків оркестру з цимбалів, скрипок і волинок.

— Прекрасно, Пат, правда?

Вона мовчала. Я обернувся. Вона плакала, очі її були широко розплющені. Я ривком вимкнув приймач.

— Що з тобою, Пат? — Я обняв її худенькі плечі.

— Нічого, Роббі. Звичайно, це безглуздо... Але коли почуєш таке — Париж, Рим, Будапешт... Боже, а я була б рада ще хоч раз побувати внизу, в селі...

— Але ж, Пат...

¹ «Говоріть мені про кохання» (фр.).

Я говорив їй усе, що міг, аби відвернути її від цих думок. Та вона хитала головою:

— Я не сумую, любий. Ти не повинен так думати. Я не сумую, коли плачу. Це знаходить на мене іноді, але ненадовго. Зате я надто багато думаю.

— Про що ж ти думаєш? — спитав я, цілуючи її волосся.

— Про єдине, що в мене може бути на думці, — про життя і смерть. І коли при цьому мене поймає туга і я вже нічого не розумію, тоді я переконую себе в тому, що краще вмирати, коли ще хочеться жити, ніж дожити до того, щоб захотілося вмерти... Ти як гадаєш?

— Не знаю...

— А от подумай. — Вона прихилилась головою до мого плеча. — Коли хочеться жити, тоді є щось таке, що любиш. Це важче, але й легше водночас. Подумай: так чи інакше я мусила б умерти, і тепер я вдячна, що в мене є ти. Адже я могла бути самотньою і нещасною. Тоді б я вмирала з охотою. Тепер мені тяжко, але я сповнена любові, як бджола меду, коли повертається увечері до вулика. Якби я могла вибирати — я б вибрала знову те саме. Щоб так само, як тепер...

Вона подивилась на мене.

— Пат, — сказав я, — але ж є ще й третє: коли стихне альпійський вітер, тобі стане легше, і ми поїдемо звідси.

Вона все ще допитливо дивилась на мене.

— Я боюсь за тебе, Роббі. Тобі набагато важче, ніж мені.

— Давай більше не говорити про це, — сказав я.

— Я сказала для того, щоб ти не думав, ніби я сумую, — відповіла вона.

— Та я й не думаю, що ти сумуєш.

Вона поклала свою руку на мою:

— А не можеш зробити, щоб знову грали оті цигани?

— Ти хочеш їх послухати?

— Хочу, любий.

Я знову ввімкнув приймач, і в кімнаті тихо, потім дедалі гучніше залунали скрипки з флейтами та приглушені арпеджіо цимбал.

— Прекрасно, — сказала Пат. — Як вітер. Як вітер, що кудись несе тебе.

Це був вечірній концерт із ресторану одного з будапештських парків. Крізь музику іноді чути було голоси відвідувачів ресторану, час від часу лунали дзвінки, веселі вигуки. Можна було уявити собі, що там, на острові Маргарити, каштани вже викинули перші листочки, що вони блідо миготять у місячному сяйві, ніби їх погойдує вітерець од скрипок. Може, там уже теплий вечір, і люди сидять на вільному повітрі, а перед ними — келихи з жовтим угорським вином, у своїх білих кітелях бігають туди й сюди офіціанти, грають цигани... Згодом, стомлені, зеленими весняними сутінками люди йдуть додому... А тут, усміхаючись, лежить Пат, і вона ніколи вже не вийде з цієї кімнати, ніколи вже не встане з цього ліжка...

Потім, якось раптом, усе пішло дуже швидко. Її обличчя ніби тануло. Вилищі загострились, а на скронях проступили черепні кістки. Руки стали тоненькі, як у дитини, під шкірою випиналися ребра, і гарячка з новою силою стала трясти її схудле тіло. Сестра приносила кисневі подушки, щогодини заходив лікар.

Якось надвечір, не знати чому, враз упала температура. Пат опритомніла й довго дивилась на мене.

— Дай мені дзеркало, — прошепотіла трохи згодом.

— Нащо тобі дзеркало? — спитав я. — Відпочинь трохи, Пат. Гадаю, ти переборолла хворобу. У тебе вже немає температури.

— Ні, — прошепотіла вона своїм надтріснутим, наче зотлілим голосом, — дай мені дзеркало.

Я обійшов ліжко, зняв зі стіни дзеркало та впустив його на підлогу. Воно розбилось.

— Пробач, — сказав я. — Така прикрість. Випало просто в мене з рук і розбилося на друзки...

— У мене в сумочці є ще одне, Роббі.

То було маленьке дзеркальце з хромованого нікелю. Я провів по ньому рукою, щоб воно трохи затьмарилось, і подав Пат. Вона старанно витерла його й почала уважно розглядати себе.

— Ти повинен їхати звідси, любий, — прошепотіла потім.

— Чому ж? Тобі неприємно мене бачити?

— Ти не повинен більше дивитись на мене. Це вже не я...

Я взяв у неї дзеркальце.

— Ці металеві штучки ні на що не здатні, Пат. Ти поглянь, який я в ньому. Блідий і худючий. А я ж засмаглий і дужий. Ця штука якась зморщена.

— Ти повинен запам'ятати мене іншою, — шепотіла вона. — Їдь звідси, любий. Я вже й сама якось справляюся з цим.

Я втішав її. Вона знову попросила дзеркальце та свою сумочку. Потім почала пудритися — виснажене обличчя, потріскані губи, глибокі темні кола під очима.

— Хоч трохи, любий, — сказала вона й спробувала усміхнутись. — Ти не повинен бачити мене такою страшною.

— Можеш робити, що хочеш, — сказав я, — але для мене ти ніколи не будеш страшною. Для мене ти — найвродливіша жінка, яких я будь-коли бачив.

Я взяв у неї з рук дзеркальце й пудреницю й обережно обняв руками її голову. За мить вона знову захвилювалась.

— Що, Пат? — спитав я.

— Цокає так голосно, — шепотіла вона.

— Що? Годинник?

Вона кивнула:

— Так гуркоче...

Я зняв годинник з руки.

Вона злякано поглянула на секундну стрілку:

— Забери його геть...

Я взяв годинник і жбурнув його. Він розбився, вдарившись об стіну.

— Отак, тепер він уже не цокає. Час зупинився. Ми розірвали його посередині. Тепер існуєм лише ми, тільки ми удвох — ти і я, і більше нікого.

Вона повела очима в мій бік. Її очі були такі великі.

— Любий... — прошепотіла вона.

Я не міг витримати її погляду. Він ішов із глибини і, пронизуючи мене наскрізь, линув кудись у далечінь.

— Мій вірний друже, — бурмотів я. — Мій любий, мужній, давній друже.

Вона померла в останню годину ночі, до того як настав ранок. Вона вмирала тяжко, болісно, і ніхто не міг допомогти їй. Вона міцно тримала мою руку, але вже не пізнавала мене.

Потім хтось сказав:

— Вона мертва...

— Ні, — заперечив я, — вона ще не мертва. Вона ще міцно тримає мою руку...

Світло. Нестерпне, яскраве світло. Люди. Лікар. Я повільно розняв свою руку. Рука Пат упала вниз. Кров. Виснажене, спотворене задухою обличчя. Болісні застигли очі. Каштанове шовковисте волосся.

— Пат, — покликав я. — Пат...

І це було вперше, коли вона не відповіла мені.

— Хочу побути з нею сам, — кажу я.

— Може, спершу... — говорить хтось.

— Ні, — відповідаю я. — Вийдіть. Не торкайтесь до неї.

Потім я обмив з неї кров. Я ніби одерев'янів. Розчесав її волосся. Вона холола. Я переніс її на своє ліжко й накрив ковдрами. Потім сидів біля неї і не міг ні про що думати. Сидів на стільці, втупивши в неї очі. Собака ввійшов і сів коло мене. Я дивився, як змінювалося обличчя Пат. Я нічого не міг робити — тільки спустошений сидів біля неї і дивився на неї. Потім настав ранок, і я побачив, що то вже була не вона.

ЗМІСТ

Посттравматичний синдром тривалістю у століття. <i>Н. Сняданко</i>	5
На Західному фронті без змін (пер. Катерини Гловацької)	7
Повернення (пер. Наталки Сняданко)	197
Три товариші (пер. Миколи Дятленка, Аркадія Плюто)	461

Літературно-художнє видання

РЕМАРК Ерих Марія
На Західному фронті без змін. Повернення. Три товариші
Романи

Головний редактор *С. С. Скляр*
Завідувач редакції *Г. В. Сологуб*
Відповідальний за випуск *О. О. Григор'єва*
Редактор *Радченко Н. Я.*
Художній редактор *Н. В. Переходенко*
Технічний редактор *А. Г. Верьовкін*

Підписано до друку 14.05.2014. Формат 84х108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Academy». Ум. друк. арк. 47,88. Дод. наклад 5000 пр.
Зам. № 4-09-0911.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

Видавництво Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
www.trade.bookclub.ua

ГУРТОВИЙ ПРОДАЖ КНИГ ВИДАВНИЦТВА

ХАРКІВ

ДП з іноземними інвестиціями
«Книжковий Клуб
“Клуб Сімейного Дозвілля”»

61140, м. Харків-140,
просп. Гагаріна, 20-А
тел./факс +38 (057) 703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua

Київська філія

04073, м. Київ, просп. Московський, 6, кімн. 35,
тел. +38 (067) 575-27-55
e-mail: kyiv@bookclub.ua

Одеська філія

65017, м. Одеса, вул. Малиновського, 16-А, кімн. 109
тел. +38 (067) 572-44-28
e-mail: odessa@bookclub.ua

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

служба роботи з клієнтами:

тел. +38 (057) 783-88-88
e-mail: support@bookclub.ua
Інтернет-магазин: www.bookclub.ua
«Книжковий клуб», а/с 84, Харків, 61001

Ремарк Е.-М.

Р37 На Західному фронті без змін. Повернення. Три товариші : романи / Ерих Марія Ремарк ; пер. з нім. К. Головацької, Н. Сняданко, М. Дятленко, А. Плюто ; передм. Н. Сняданко ; худож. О. Семякін. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. — 912 с. : іл.

ISBN 978-966-14-7194-7 (дод. наклад)

Тема людини, яка попри всі жахи війни не втратила здатності до справжнього кохання і дружби, — одна з провідних у творчості Ремарка. Пройшовши через окопи, виживши на полях Першої світової, молодь шукає себе в новому світі, де немає смертей, не вибухають гранати та не гинуть бойові побратими. У їхніх серцях палає й веде вперед невгасимий вогонь — жага до життя.

УДК 821.112.2
ББК 84.4Г

У часи, коли світ сповнився жаху та страждань, коли люди безжально та безглуздо вбивали один одного, хтось мусив сказати: «Ніколи ще життя не було таким дорогоцінним, як сьогодні... коли воно так мало коштує». Цією людиною був Еріх Марія Ремарк.

«НА ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ БЕЗ ЗМІН»

Пауль Боймер і його однокласники потрапили в окопи зі шкільної лави. Зазирнувши у сталеві очі війни, ці хлопчачки не можуть повірити, що колись вона скінчиться, що настане мирне життя. Чи знайдуть у ньому опалені боями юнаки своє місце? Та це буде потім, а тепер... тепер на Західному фронті без змін.

«ПОВЕРНЕННЯ»

Вони повернулися з війни. Вони вижили. І тепер треба жити далі. Проте все, що було важливим колись, раптом втрачає значення. Попри страх, безнадію, самотність герої повинні знайти новий сенс життя...

«ТРИ ТОВАРИШІ»

Один із кращих світових романів про справжню дружбу і велике кохання... Війна обпекла душі людей, і рани ще не загоїлися. Але все можна подолати, коли поруч є два товариші і кохана. Найвідоміший твір Ремарка — мабуть, найкрасивіша історія людських почуттів.

www.bookclub.ua

ISBN 978-966-14-7194-7

www.trade.bookclub.ua